

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Марко Б. Милетић

**ПОЛИТИКА ОДБРАНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
(1945–1958): ИДЕЈЕ И ПРАКСА**

Докторска дисертација

Београд, 2021

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Marko B. Miletić

**YUGOSLAV DEFENSE POLICY
(1945–1958): IDEAS AND PRACTICE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

МЕНТОР

Проф. др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Академик Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Бојан Димитријевић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд

Др Милан Терзић, научник саветник, Архив Југославије, Београд

Датум одбране _____

ПОЛИТИКА ОДБРАНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1945–1958): ИДЕЈЕ И ПРАКСА

САЖЕТАК: Докторска дисертација *Политика одбране Југославије (1945–1958): Идеје и пракса* је заснована на необјављеној архивској грађи Архива Југославије, Војног архива у Београду, Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије, Историјског архива Београда, Историјског архива у Чачку и Музеја ваздухопловства, на објављеним документима, мемоарским записима, штампи, као и на стручној историографској литератури. У складу са темом као посебно корисни показали су се архивски фондови који су се односили на рад Савезне владе, Савеза Комуниста Југославије и Југословенске народне армије.

Рад хронолошки обухвата период од 1945. године, када је завршен Други светски рат и створена социјалистичка Југославија до 1958. године када је донет нови Закон о народној одбрани, чиме је систем одбране који је до тада примењиван измењен. Најшире посматрано, основни циљ нашег истраживања састојао се у анализи југословенске одбрамбене политике. Анализом њених главних токова настојали смо да утврдимо како се она мењала у току времена, као и који су фактори на то имали највећи утицај. Намера нам је била да покажемо у којој мери су спољнополитички и геостратегијски положај Југославије, али и безбедносни проблеми који су из њих произишли утицали на развој југословенске одбрамбене политике и на који начин су се у складу са тим променама, мењали и југословенски ратни планови. Исто тако, циљ нам је био да анализом дођемо до сазнања како се и на који начин током посматраног периода мењала и развијала југословенска војна доктрина. С обзиром на то да је одбрана земље у условима савременог рата захтевала да се још у миру најбрижљивије изврше све неопходне припреме било је неопходно одредити ко ће се о томе старати и ко ће одређивати за то потребне мере. Пошто је људски фактор, један од најбитнијих у систему одбране, циљ нам је био да покажемо како су се школовале војне старешине Југословенске (народне) армије и како се старешински кадар у посматраном периоду трансформисао од партизанских кадрова без потребног теоријског војног знања, до савремених официра спремних да својим знањем решавају све проблеме који су пред њих постављани. Настојали смо и да кроз анализу војне обуке и ванармијског војног васпитања установимо у којој мери су југословенски грађани били способни да бране своју земљу у случају стране агресије на њу. Приказ и анализа развоја југословенске војне привреде, која је готово у потпуности била уништена у току Другог светског рата, развоја саобраћајне инфраструктуре, изградње војних објеката и њиховог утицаја на одбрамбену моћ земље, али и на укупни друштвени развој у Југославији, такође је представљао један од значајних циљева нашег истраживања. Посебну пажњу посветили смо и анализи утицаја науке на политику одбране, пре свега кроз примере рада војнотехничких, војноисторијског и војногеографског института, али и кроз нуклеарна истраживања која су 1950-их почела да се спроводе у Југославији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, политика одбране, хладни рат, Информбиро, НАТО, војна привреда.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја Југославије

УДК: 355.3(497.1)"1945/1958"

327.5(497.1)"1945/1958"

YUGOSLAV DEFENSE POLICY (1945–1958): IDEAS AND PRACTICE

ABSTRACT: Phd thesis *Yugoslav defense policy (1945–1958): Ideas and practice* is based on the unpublished sources from the Archive of Yugoslavia, Military Archive in Belgrade, Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia, Historical Archives of Belgrade, Historical Archives of Čačak, Aeronautical Museum in Belgrade, on the published resources, memoir notes and press, as well as on the professional historiography literature. In accordance with the topic, the archives that referred to the work of the Federal Government, the League of Communists of Yugoslavia and the Yugoslav People's Army proved to be especially useful.

The work chronologically covers the period from 1945, when the Second World War ended and socialist Yugoslavia was created, until 1958, when the new Law on National Defense was passed, which changed the defense system that had been applied until then. Broadly speaking, the main aim of our research was to analyze Yugoslav defense policy. By analyzing its main trends, we tried to determine how it changed over time, as well as which factors had the greatest influence on it. Our intention was to show the extent to which the foreign policy and geostrategic position of Yugoslavia, as well as the security problems that arose from them, influenced the development of Yugoslav defense policy and how Yugoslav war plans changed in accordance with these changes. Also, our aim was to use the analysis to find out how and in what way the Yugoslav military doctrine changed and developed during the observed period. Considering that the defense of the country in the conditions of the modern war demanded that all necessary preparations be made most carefully in peace, it was necessary to determine who would take care of them and who would determine the necessary measures for that. Since the human factor is one of the most important in the defense system, our aim was to show how the military officers of the Yugoslav (People's) Army were educated and how the officers in the observed period were transformed from partisan personnel without the necessary theoretical military knowledge to modern officers ready to use their knowledge to solve all the problems that are set before them. We also tried to establish, through the analysis of military training and non-military military education, the extent to which Yugoslav citizens were able to defend their country in the event of foreign aggression against it. Review and analysis of the development of the Yugoslav military economy, which was almost completely destroyed during the Second World War, the development of transport infrastructure, construction of military facilities and their impact on the country's defense power, but also on overall social development in Yugoslavia, was also one of significant aims of our research. We also paid special attention to the analysis of the impact of science on defense policy, primarily through examples of the work of military technical, military history and military geographic institutes, but also through nuclear research that began to be conducted in Yugoslavia in the 1950s.

KEY WORDS: Yugoslavia, defense policy, cold war, Cominform, NATO, military economy

SCIENTIFIC FIELD: History

SCIENTIFIC SUBFIELD: History of Yugoslavia

UDC: 355.3(497.1)"1945/1958"

327.5(497.1)"1945/1958"

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	I
1. УВОД	1
1. 1. Политика одбране.....	1
1. 2. Корени политике одбране у Југославији (1945–1958).....	3
1. 3. Спољнополитички и геостратегијски положај Југославије (1945–1958).....	6
1. 4. Безбедносни изазови Југославије (1945–1958).....	15
1. 4. 1. Тршћанско питање.....	16
1. 4. 2. Југославија и грађански рат у Грчкој.....	24
1. 4. 3. Могућност агресије са Истока у време сукоба Југославије са Информбироом	31
1. 4. 4. Инциденти на границама са земљама Информбироа.....	37
1. 4. 5. Последње искушење – Мађарска криза 1956. године.....	45
2. КОНЦЕПТ И ПРАКСА ПОЛИТИКЕ ОДБРАНЕ	51
2. 1. Доктрина и узори.....	54
2. 2. Ратни планови.....	62
2. 2. 1. Ратни план за случај рата са Западом са варијантама „Минимум“ и „Максимум“.....	62
2. 2. 2. Ратни планови током сукоба са Информбироом.....	70
2. 2. 3. „Ратни планови балканских савезника (1953–1955)“.....	77
2. 2. 4. У сусрет новој концепцији одбране (1955–1958).....	83
3. НОСИОЦИ ПОЛИТИКЕ ОДБРАНЕ	85
3. 1. Врховни командант.....	85
3. 2. Партија.....	87
3. 3. Влада.....	93
3. 3. 1. Министарство народне одбране/Државни секретаријат за народну одбрану.....	93
3. 3. 2. Координациони комитети народне одбране.....	99
3. 4. Савет народне одбране.....	100
3. 5. Армија.....	103

4. МЕЂУНАРОДНИ ОКВИРИ ПОЛИТИКЕ ОДБРАНЕ.....	109
4. 1. Ослонац на СССР (1945–1948).....	109
4. 1. 1. Испоруке наоружања и војне опреме.....	109
4. 1. 2. Совјетски војни саветници.....	111
4. 1. 3. Војна сарадња са осталим земљама Истока.....	115
4. 2. Приближавање Западу – сарадња са земљама НАТО пакта (1950–1958).....	118
4. 2. 1. Војна помоћ – Испоруке опреме и наоружања Југославији.....	120
4. 2. 2. Југославија у НАТО пакту? Разговори о уклапању Југославије у одбрамбени систем Запада.....	134
4. 2. 3. Балкански пакт.....	140
4. 3. Помирење са Совјетским Савезом и југословенски став према Варшавском пакту (1955– 1958).....	159
4. 4. Подршка земљама Трећег света.....	167
4. 4. 1. Војна сарадња са Бурмом.....	167
4. 4. 2. Војна сарадња са Египтом.....	171
4. 4. 3. Подршка алжирском Фронту националног ослобођења.....	174
5. КАДРОВСКА ПОЛИТИКА.....	177
5. 1. Кадрови револуције.....	178
5. 1. 1. Образовна структура.....	179
5. 1. 2. Национална и социјална структура.....	181
5. 1. 3. Ратни стаж и стаж у КПЈ.....	183
5. 1. 4. Полна и старосна структура.....	185
5. 1. 5. Учешће официра из непријатељских формација у ЈА.....	185
5. 2. Школовање старешинског кадра.....	185
5. 2. 1. Школовање у земљи.....	187
5. 2. 1. 1. Официрске школе.....	189
5. 2. 1. 2. Војна училишта/Војне академије.....	194
5. 2. 1. 3. Војна академија ЈА са факултетима/Више војне академије.....	202
5. 2. 1. 4. Апликационе школе/Школе за усавршавање официра.....	205
5. 2. 1. 5. Школски центри.....	207
5. 2. 1. 6. Школе за резервне официре.....	208
5. 2. 1. 7. Подофицирске школе.....	209
5. 2. 2. Школовање у иностранству.....	213
5. 2. 2. 1. Школовање на Истоку (1945–1948).....	213
5. 2. 2. 2. Школовање на Западу (1952–1958).....	223
5. 3. Служење војног рока.....	225

5. 3. 1. Законски оквири.....	225
5. 3. 2. Почетак обуке војника у јединицама ЈА.....	226
5. 3. 3. Демобилизација.....	229
5. 3. 4. Регрутовање.....	230
5. 3. 5. Обука нових регрута.....	231
5. 4. Ванармијско војно васпитање.....	235
5. 4. 1. Предвојничка обука.....	237
5. 4. 1. 1. Увођење предвојничке обуке у Југославији и законски оквири.....	238
5. 4. 1. 2. Циљеви извођења предвојничке обуке.....	239
5. 4. 1. 3. Организација, програми и извођење обуке.....	241
5. 4. 1. 4. Посебни видови предвојничке обуке.....	245
5. 4. 1. 5. Проблеми.....	247
5. 4. 1. 6. Расправе о перспективама предвојничке обуке (1957–1958).....	250
5. 4. 2. Ванармијско војно васпитање у друштвеним организацијама.....	251
5. 4. 2. 1. Форме рада.....	253
5. 4. 2. 2. Извођење обуке и проблеми.....	256
5. 4. 2. 3. Резултати рада.....	260
5. 4. 3. Противавионска заштита/Цивилна одбрана.....	261
5. 4. 3. 1. Законски оквири.....	261
5. 4. 3. 2. Задаци ПАЗ/Цивилне одбране.....	263
5. 4. 3. 3. Рад службе ПАЗ/Цивилне одбране.....	265
5. 4. 4. Уздизање резервног старешинског кадра кроз рад Удружења резервних официра Југославије (1952–1958).....	268
5. 4. 4. 1. Рад УРОЈ у периоду 1952–1954. године.....	269
5. 4. 4. 2. Рад УРОЈ у периоду 1955–1958. године.....	270
6. ВОЈНА ПРИВРЕДА.....	275
6. 1. Војна индустрија.....	275
6. 1. 1. Стање војне индустрије у Југославији по завршетку Другог светског рата.....	277
6. 1. 2. Обнова војне индустрије (1945–1947).....	280
6. 1. 3. Покушај набавке војноиндустријских постројења у источноевропским земљама.....	284
6. 1. 4. Изградња нових капацитета војне индустрије (1948–1956).....	288
6. 1. 5. Производи југословенске војне индустрије.....	290
6. 1. 6. Прелазак на цивилну производњу.....	297
6. 1. 7. Радна снага.....	298
6. 2. Ваздухопловна индустрија.....	300
6. 2. 1. Стање ваздухопловне индустрије на крају Другог светског рата.....	301
6. 2. 2. Питање производње у фабрикама ваздухопловне индустрије.....	303

6. 2. 3. Обнова постојећих и изградња нових капацитета ваздухопловне индустрије.....	305
6. 2. 4. Производи ваздухопловне индустрије.....	305
6. 3. Бродоградња.....	309
6. 3. 1. Стање бродоградилишта по завршетку Другог светског рата.....	310
6. 3. 2. Бродоградња у првим послератним годинама (1945–1947).....	312
6. 3. 3. У војном строју (1947–1953).....	313
6. 3. 4. Повратак бродоградње у цивилне руке (1954–1958).....	317
6. 4. Рад цивилне привреде за војне потребе.....	318
7. ИНФРАСТРУКТУРА И ПОЛИТИКА ОДБРАНЕ.....	323
7. 1. Саобраћајна инфраструктура.....	323
7. 1. 1. Железничка инфраструктура.....	323
7. 1. 2. Путна инфраструктура.....	326
7. 1. 3. Лучки капацитети.....	327
7. 1. 4. Изградња аеродрома.....	329
7. 2. Војни објекти.....	333
7. 3. Утврђивање.....	336
7. 3. 1. Утврђивање у сталном типу.....	337
7. 3. 2. Утврђивање у пољском и полусталном типу.....	343
7. 3. 3. Запречавање.....	346
8. НАУКА У СЛУЖБИ ПОЛИТИКЕ ОДБРАНЕ.....	351
8. 1. Војнотехнички институти.....	351
8. 1. 1. Војнотехнички институт (КоВ).....	351
8. 1. 2. Ваздухопловно технички институт.....	354
8. 1. 3. Бродски институт.....	355
8. 2. Војноисторијски институт.....	356
8. 2. 1. Организација и бројно стање.....	356
8. 2. 2. Рад Војноисторијског института.....	358
8. 3. Војногеографски институт.....	361
8. 4. Нуклеарна истраживања.....	362
ЗАКЉУЧАК.....	369
СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ.....	375
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	389

ПРЕДГОВОР

Југославија је 1945. после четири године сурове окупације у потпуности ослобођена од страног окупатора. Рат вођен на њеној територији био је вишеслојан. У исто време он је био ослободилачки, грађански, верски, идеолошки и национални, а као победник се на његовом крају појавила Комунистичка партија Југославије, која је започела изградњу нове државе и новог друштвеног, политичког и економског система. Завршетак Другог светског рата истовремено је значајно и почетак краја ратне Антифашистичке коалиције, па је тако дуго жељени и потребни потпуни мир био далеко. На развалинама „Хитлерове Европе“ успостављен је нови поредак. „Гвозденим завесом“, која се спустила између Балтичког и Јадранског мора, Европа је подељена на Запад и Исток, који су били под утицајем две, из рата произишле, „супер силе“ – Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза. У тако подељеној Европи, југословенски комунисти су се наметнули као значајни савезници СССР-у, који је започео са успостављањем примата у својој интересној сфери.

Географски положај Југославије, још увек недефинисане државне границе и њена улога у совјетском блоку у настајању, условили су да се она од самог почетка хладноратовских трвења налазила у центру сукоба између Запада и Истока. Умешаност у грађански рат у Грчкој и сукоб са Италијом и западним савезницима у вези са питањем статуса Трста и Јулијске Крајине, представљали су озбиљне безбедносне проблеме за Југославију. Са друге стране, неочекивани сукоб са Совјетским Савезом и земљама Информбироа 1948. довео је до могућности да Југославија буде војно нападнута и са Истока. „Необјављени рат“ на југословенским границама у виду свакодневних граничних инцидената који су односили и људске животе, изазивао је општи страх и несигурност који су постали свакодневница југословенских грађана.

У таквим спољнополитичким околностима се питање безбедности и одбране државе наметнуло као једно од најважнијих, тим пре што су се кроз њега преплитале готово све друге сфере људске делатности, које су биле усмерене ка стварању основних претпоставки за обнову и развој порушене земље. Слободни смо да кажемо да без разумевања политике одбране не можемо у потпуности разумети ни политичке, ни војне, ни економске, ни друштвене токове у социјалистичкој Југославији. Из тог разлога чуди што у југословенској, али и у историографијама бивших југословенских република, недостаје рад који би се на један свеобухватан и темељан начин бавио овом темом. Досадашњи радови углавном су само додиривали поједина питања која су била у вези са политиком одбране Југославије, а у највећој мери обрађиван је историјат Југословенске (Народне) Армије. Због тога се појавила потреба да се скуп свих питања, како оних које је досадашња историографија делимично отворила, тако и оних још увек потпуно неистражених, поновно преиспита и детаљније анализира.

Нашим радом покушали смо да попунимо постојеће историографске белине које су у вези са динамичним периодом југословенске историје који је уследио по окончању Другог светског рата. Пред Југославијом су у периоду који посматрамо (1945–1958) били врло важни задаци – ратом разорену и економски исцрпљену земљу требало је обнављати и изграђивати, а истовремено се морало водити рачуна и о њеној безбедности и одбрани. Требало је стварати унутрашње и спољне, политичке и друштвене, материјалне и социјалне, кадровске и друге услове који су за циљ имали развој и заштиту државе, али и њену перманентну припрему за евентуални ратни сукоб.

Развој технике уопште, а посебно развој офанзивних ратних средстава имао је за последицу стално проширење рата, и по интензитету и по обиму. Тако је још пре Другог светског рата показана тенденција ка његовој тоталности, а искуства стечена у њему само су потврдила да је савремени рат постао свеобухватан. Његова суштина се огледала у томе, што

се он поред ангажовања великих маса људи води и уз огромну употребу материјала, што условљава већи научни смисао наоружања и све масовнију и значајнију употребу ратних техничких средстава од стране оружаних снага. С обзиром на то, наоружање и сва остала ратна техничка средства налазе се стално у развоју, који изискује непрекидан напор производње, свестрано потпомогнуте научним истраживањима. То је један од разлога што у условима тоталног рата армије више нису у стању да својим сопственим средствима без јаког ослонаца на ратни потенцијал земље, обезбеде заштиту државе и њену одбрану. Активност оружаних снага у савременом рату, а тиме и извршење њихових задатака за одбрану земље претпоставља мобилизацију свих материјалних и људских ресурса, односно свеукупних потенцијала једне државе уз њихово максимално коришћење.

Другим речима, режим тоталног рата увео је једну битну промену у ратне припреме, тако што је ранију искључиву одговорност војске, већим делом пребацио на државну управу. У складу са тим, свеукупност одбрамбених мера у циљу одбране земље у условима савременог рата чине активне и пасивне мере одбране. Активне мере, као основне, спадају у задатак оружаних снага. Са друге стране, пасивне мере одбране, које морају бити усклађене са активношћу армије, имају сврху да кроз непрекидну активности земље за све време трајања непријатељстава, али и у миру, обезбеде услове за активност оружаних снага и извршење задатака који су им постављени. Пасивне мере одбране спадају у обавезе и дужности државних органа, установа, организација, али и свих грађана.

Почетна граница предмета истраживања смештена је у 1945. годину јер је то година завршетка Другог светског рата и стварања нове социјалистичке Југославије. Основни разлог због кога је 1958. узета као крајња граница, јесте што је те године донет нови Закон о народној одбрани, чиме је систем одбране који је примењиван до тада, а који је предмет нашег истраживања, измењен. Осим тога, прелаз из 1958. у 1959. годину представљао је вододелницу и за низ других питања која су била у вези са политиком одбране – Југославија престаје да прима западну војну помоћ, а велики број предузећа војне индустрије увео је у свој асортиман и производњу цивилних артикала, што је био показатељ да земља располаже са довољним количинама опреме, наоружања и муниције потребних за функционисање армије у миру, као и евентуалном рату. То такође, сликовито показује да је спољна угроженост Југославије била далеко мања него на почетку поменуте деценије.

С обзиром на то да су због политике рада појединих архива, досадашња истраживања била само делимична, један од главних задатака који је стојао пред нама био је ширење и продубљивање примарних истраживања, базираних на необјављеној архивској грађи, како бисмо на што квалитетнији начин преиспитали и проширили постојећа знања, а самим тим и попунили садашње историографске белине.

Најшире посматрано, основни циљ нашег истраживања састојао се у анализи југословенске одбрамбене политике. Анализом њених главних токова настојали смо да утврдимо како се она мењала и еволуирала у току времена, као и који су фактори на то имали највећи утицај. Намера нам је била да покажемо у којој мери су спољнополитички и геостратегијски положај Југославије, али и безбедносни проблеми који су из њих произишли утицали на развој југословенске одбрамбене политике и на који начин су се у складу са тим променама, мењали и југословенски ратни планови. Исто тако, циљ нам је био да анализом дођемо до сазнања како се и на који начин током посматраног периода мењала и развијала југословенска војна доктрина.

Неизбежан циљ истраживања био је и проучавање дубинске структуре одбрамбеног механизма земље. С обзиром на то да је одбрана земље у условима савременог рата захтевала да се још у миру најбрижљивије изврше све неопходне припреме, које су се преплитале у свим сферама државног живота било је неопходно одредити ко ће се о томе старати и ко ће одређивати за то потребне мере. Када је реч о тим мерама, морамо на овом месту да нагласимо да су нам расположиви извори дозволили веома скромну обраду теме финансијског обезбеђења одбране. Нажалост наши напори да дођемо до архиве Војног

сервиса Народне банке Југославије која би нам у овом послу пружила велику помоћ остали су јалови. Судбина ове архиве је данас неизвесна с обзиром на то да је од Војног сервиса, најпре створена „Ју гарант банка“, која је касније променила име у „Српска банка“. Ова установа се данас налази под стечајем, па је изражавамо бојазан да би архива Војног сервиса услед вероватне небриге, могла трајно да буде оштећена или изгубљена.

Пошто је људски фактор, један од најбитнијих у систему одбране, циљ нам је био да покажемо како су се школовале војне старешине Југословенске (народне) армије и како се старешински кадар у посматраном периоду трансформисао од партизанских кадрова без потребног теоријског војног знања, до савремених официра спремних да својим знањем решавају све проблеме који су пред њих постављани. Настојали смо и да кроз анализу војне обуке и ванармијског војног васпитања установимо у којој мери су југословенски грађани били способни да бране своју земљу у случају стране агресије на њу.

Приказ и анализа развоја југословенске војне привреде, која је готово у потпуности била уништена у току Другог светског рата, развоја саобраћајне инфраструктуре, изградње војних објеката и њиховог утицаја на одбрамбену моћ земље, али и на укупни друштвени развој у Југославији, такође је представљао један од значајних циљева нашег истраживања. Посебну пажњу посветили смо и анализи утицаја науке на политику одбране, пре свега кроз примере рада војнотехничких, војноисторијског и војногеографског института, али и кроз нуклеарна истраживања која су 1950-их почела да се спроводе у Југославији.

Основни метод нашег истраживања садржан у темељном хеуристичком поступку и критичко-аналитичком приступу изворима и литератури. Другим речима, наше истраживање било је усмерено ка прикупљању што већег броја архивских и других историјских извора, њиховом критичком вредновању, анализи њихове садржине, њиховом укрштању и сучељавању са сећањима савременика и релевантном литературом, те напоследку, представљању резултата рада. Изворну основу рада чине необјављена и публикована архивска грађа домаће и стране провенијенције, мемоари, дневници, теоријски и политички текстови савременика, као и написи у штампи и периодици. Поред наведених историјских извора, током истраживања консултована је и коришћена домаћа и страна научна литература, која нам је у највећој мери помогла да предмет нашег истраживања уклопимо у шири историјски контекст.

За потребе писања нашег рада извршили смо истраживања у неколико, за нашу тему, најзначајнијих архивских установа у Србији. Начин функционисања југословенске државе у годинама којима је омеђен наш рад, условио је да највећи део нама потребне архивске грађе буде похрањен у Архиву Југославије. За писање нашег рада у поменутом архиву консултовали смо већи број фондова: Централни комитет Савеза комуниста Југославије; Председништво Владе ФНРЈ; Савезно извршно веће; Президијум народне скупштине ФНРЈ; Канцеларија Маршала Југославије; Кабинет Председника Републике; Савезна планска комисија; Привредни савет Владе ФНРЈ; Репарациона комисија при Влади ФНРЈ; Комисија за државну контролу Владе ФНРЈ; Савез социјалистичке омладине Југославије; Савезна комисија за нуклеарну енергију; Министарство финансија Владе ФНРЈ; Министарство за спољну трговину Владе ФНРЈ; Министарство индустрије Владе ФНРЈ; Министарство рударства владе ФНРЈ; Министарство тешке индустрије Владе ФНРЈ; Министарство саобраћаја Владе ФНРЈ; Савезни секретаријат за образовање и културу; Генерална дирекција савезне индустрије мотора; Генерална дирекција за црну металургију; Савезна управа за инвестициону изградњу; Савезни завод за друштвено планирање; Савезни завод за међународну техничку сарадњу; Новинска агенција ТАНЈУГ; Комитет за фискултуру Владе ФНРЈ; Савет за науку и културу Владе ФНРЈ; Савез удружења бораца народноослободилачког рата – савезни одбор и друге чији је списак дат на крају рада. Архивска грађа која се чува у овим фондовима је врло разноврсна и сазнајно богата и пружила нам је велике могућности за исцрпну обраду наше теме.

Изузетан значај за наше истраживање представљало је обиље докумената које се чува у групи фондова Југословенска народна армија у Војном Архиву. Ипак специфичан режим рада ове установе онемогућио нам је да искористимо сав материјал. Нека документа која се чувају у фонду Врховни командант оружаних снага, а која до сада нису коришћена ни у југословенској ни у српској историографији и даље се у потпуности недоступна истраживачима. Осим тога, за неколицину докумената, а која се углавном односе на питања војне привреде остали смо ускраћени због наводне могућности да се њиховим коришћењем учини повреда тајности података, иако су она настала 1949. и 1950. године. Да парадокс буде већи, документа из исте серије и истих кутија и фасцикли, а која се односе на исту тематику раније су јавно публикована.

Већи број потребних информација пронашли смо и у фондовима Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије (Политичка архива и Строго поверљива Политичка архива), Историјског архива Београда (Легат Константина Коче Поповића и Лепе Перовић), Музеја Југословенског ратног ваздухопловства (Јединице РВ и ПВО и нерегистрована грађа) и Међуопштинског историјског архива у Чачку.

Поред необјављених архивских извора приликом израде дисертације користили смо тематске збирке историјских докумената, зборнике докумената, објављене теоријске и политичке текстове савременика, мемоарске и дневничке записе, као и штампу и периодику. Међу објављеним изворима најважнија за нашу тему су документа настала радом државних и војних органа, дипломатске службе, партијских тела, као и оне збирке докумената из совјетских и архива Сједињених Америчких Држава. У погледу штампе и периодике употребили смо дневне новине, недељнике, војне листове и часописе и службена гласила. Објављени списи и сећања Јосипа Броза Тита, Николе Љубичића, Светозара Вукмановића, Милована Ђиласа, Вељка Мићуновића, Павла Јакшића, Рада Хамовића и Коче Поповића помогли су нам да боље разумемо југословенску одбрамбену политику. Осим тога ови мемоарски текстови су нам пружили прилику да упознамо личне интерпретације догађаја, коментаре и мишљења људи који су били на најодговорнијим позицијама у времену које обрађује наш рад. Наглашавамо да смо овим побројаним, тако и осталим мемоарским и дневничким записима приступили врло обазриво, уз увек присутну свест о свим ограничењима које оваква врста историјских извора носи са собом.

Домаћа историографска литература коју смо користили, а која тематски непосредно додирује тему коју обрађујемо, састоји се од мањег броја радова. Навешћемо само неке од њих: Војан Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Београд 2006; Војан Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Београд 2014; Војан Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Београд 2006; Омер Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, Београд 1983; Александар Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва*, Београд 2015; Иван Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica 2006. Осим тога користили смо велики број радова домаћих и страних аутора како бисмо разумели и представили шири контекст дешавања.

*

Током истраживања уочили смо да нашој дисертацији највише одговара тематски принцип излагања. Због тога смо резултате истраживања представили у проблемским (тематским) целинама. Тако се дисертација састоји од предговора, увода, седам тематских поглавља, закључка, списка коришћених извора и литературе и садржаја.

У **Предговору** смо образложили предмет истраживања и наш методолошки приступ теми, указали на коришћене изворе и научну литературу и дали преглед структуре рада. У **Уводу** смо дали теоријско одређење политике одбране, те укратко представити развој ове

политике у Краљевини Србији и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији од 1914. до 1945. године. У наставку смо анализирали спољнополитички и геостратегијски положај Југославије, а посебно се бавили безбедносним изазовима са којима се сусретала југословенска држава у периоду од 1945. до 1958. године. Ту пре свега мислимо на Тршћанску кризу, грађански рат у Грчкој, сукоб са Информбироом, очекивање совјетске интервенције и граничне инциденте на границама према Мађарској, Румунији, Бугарској и Албанији, као и Мађарску револуцију 1956. године.

Поглавље **Концепт и пракса политике одбране** посвећено је развоју југословенске политике одбране и доктрине, али и узорима на којима су се оне стварале и развијале. Анализирали смо на који начин су се у складу са променом спољнополитичког и геостратегијског положаја Југославије мењали и њени ратни планови.

У поглављу **Носиоци политике одбране** реконструисали смо ко је и на који начин учествовао у планирању и спровођењу планова одбране. Пажњу смо усмерили на улоге Јосипа Броза Тита као Врховног команданта, Комунистичке партије Југославије, односно Савеза комуниста Југославије (Партије), Владе, Савета народне одбране и Армије, у првом реду Генералштаба.

Поглавље **Кадровска политика** посвећено је људском фактору у одбрамбеној политици. Анализирали смо са каквим кадровима је Југославије изашла из Другог светског рата и на који начин је у наведеном временском периоду школован старешински кадар, како активни официри и подофицири, тако и резервне старешине, а затим смо нашу пажњу усмерили ка армијском оспособљавању људства кроз служење војног рока и ванармијском војном васпитању, кроз које су пролазили готово сви становници Југославије, првенствено кроз институцију предвојничке обуке.

Поглавље **Међународни оквири политике одбране** посвећено је спољним чиниоцима одбрамбене политике. У њему смо анализирали сарадњу, изазове, ризике и претње које су са собом носили односи Југославије са СССР-ом, НАТО пактом, Варшавским пактом и земљама Трећег света.

У поглављу **Војна привреда** анализирали смо планове развоја и ток изградње војне и ваздухопловне индустрије и бродоградње. Указали смо и на знатна финансијска средства уложена у војну привреду. Осим тога у овом поглављу смо изложили на који начин је цивилна привреда, пре свега индустрија и рударство, доприносила већој безбедности земље.

У поглављу **Изградња инфраструктуре и политика одбране** дали смо осврт на изградњу саобраћајне инфраструктуре, путева, железничких пруга, лука и аеродрома. Посебну пажњу посветили смо и изградњи и распореду војних објеката (пре свега војних касарни) у земљи, као и процесу изградње утврђења како на граничним линијама тако и у унутрашњости земље.

Последње поглавље **Наука у служби политике одбране** посвећено је историји важних институција: Војнотехничким институтима, Војноисторијском и Војногеографском институту. Осим тога посебан сегмент овог поглавља представљала је анализа нуклеарних истраживања у земљи и његове евентуалне војне примене.

У **Закључку** смо на целовит начин приказали све резултате истраживања, понудили тумачења и указали на даље правце и могућности будућих истраживања. У **Списку извора и литературе** дали смо детаљан попис извора и литературе, коришћених у изради докторске дисертације

1. УВОД

1. 1. Политика одбране

Појам *одбрана* има два значења. Са једне стране он подразумева вид оружане борбе којим се комбинацијом ватре, активних дејстава, вештим коришћењем земљишта и целисходним маневром – ломи, одбија, задржава или успорава напад противника, док са друге стране, под појмом *одбрана* мислимо на све снаге, средства и мере које служе одбрани државне територије и њене независности.¹ Наш рад се управо односи на ово друго, шире значење овог појма.

Према томе појам *одбрана* (често се, посебно у домаћој литератури он среће и под називом *народна одбрана*) најшири је и општи по својој природи и обиму. Он обухвата не само оружане снаге (као најснажнији фактор одбране) и не само војну обавезу грађана, него све личне способности и сва материјална средства свих грађана и свих установа и организација која се могу искористити за потребе одбране. У рату то значи све оно што се може користити и што је потребно за вођење рата (не само на фронту и у „војној“ позадини, него и у привреди, државној управи и у земљи уопште), а у миру све оно што на овај или онај начин служи одбрани земље за време мира или што треба припремити за рат у виду мобилизацијских или ратних припрема.²

Због тога питања која улазе у област одбране чине једну посебну групу питања која се у целини разликују од осталих. Није нпр. исто да ли један орган власти или државне управе или било који појединац чини грешке у односу на своју службену дужност, а која се тиче рецимо привреде, или он чини грешку која иде на штету одбране. Дакле обавеза одбране се третира оштрије од других дужности грађана и државних органа, јер се у овом случају ради о опстанку заједнице.³

Односи између војних, економских и политичких чинилаца у одбрани земље и њихова међусобна повезаност имају посебан значај стога што оружане снаге нису, као што је то био случај пре XX века, биле у стању да саме, својим сопственим средствима, обезбеде заштиту и одбрану земље. За извршење својих задатака и за своју припрему за одбрану земље оружане снаге се морају ослањати на њен целокупан потенцијал. Или како је то записао генерал Векослав Колб одбрана је постала „свеопшти проблем државе“.⁴

Полазећи од оваквог става, али и схватања да су ратови постали тотални, свеобухватни и дуготрајни, да су захтевали велика људска и материјална напрезања, све већи број држава је питања одбране стављао на широку основу, примењујући различите организационе форме у складу са својим друштвеним и државним уређењем. Припреме за одбрану земље тако су постале ствар читавог народа, а не само оружаних снага. С тим у вези војно руководство је стављено под одговарајућу политичку контролу, а одбрана је постала проблем којим се баве сви органи власти и државне управе.⁵

¹ *Vojna enciklopedija*, knjiga 6, Nauloh – Podvodni, Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1973, str. 251.

² Архив Југославије (даље: АЈ), фонд Савезно Извршно Веће (даље: СИВ), 130-1019-1553, Тезе за закон о народној одбрани, пов. бр. 1082, од 25. маја 1951. године.

³ Исто.

⁴ Векослав Колб, „Народна одбрана – свеопшти проблем државе“, *Војно дело*, бр. 5 (1954), стр. 1.

⁵ Исто.

*

Шта је политика одбране и шта она представља? Пре свега то је једна „циљна и прагматична врста државне делатности, усмерена на подизање одбрамбене способности и војне моћи“. Политика одбране има своје циљеве, своје задатке, као и средства за њихово решавање, који се преплићу са осталим посебним политикама и њиховим инструментима. Смисао одбрамбене политике јесте „свесна и планска изградња и јачање безбедности и одбрамбене снаге и моћи помоћу државне власти“. Према томе, политика одбране, начелно обухвата: „1) виталне државне и националне интересе и циљеве, и путеве и средства за њихово остваривање, посебно употребом војне силе; 2) спољнополитичку ситуацију и геополитички и војностратегијски положај земље; 3) изворе опасности и облике угрожавања безбедности земље споља и изнутра; 4) начине и средства одвраћања и супротстављања; 5) припрему земље за одбрану и за рат; 6) попуњавање, опремање и одржавање војске; 7) развој војне индустрије и војноиндустријског комплекса уопште; 8) утврђивање основа ратне и војне доктрине и друго“. Из безбедносних, спољнополитичких, као и из прагматичних разлога политика одбране се најчешће не дефинише у ригорозном облику и у целини.⁶

Чиниоци који утичу на политику одбране једне земље су бројни и разноврсни, а они који се посебно издвајају јесу: војни, економски, политички, научно-технолошки, међународни, геополитички и стратешки положај, као и степен угрожености земље. Одбрана земље је истовремено и дужност и право свих грађана и установа. Обично је организована у јединствен систем „који сачињавају одређени субјекти и чиниоци, снаге и средства, мере и активности и послови“. Задаци политике одбране су: 1) подизање укупне одбрамбене способности и војне снаге и моћи, а посебно снага за конвенционално одвраћање; 2) обезбеђење брзог преласка земље из мирнодопског на ратне услове рада и живота; 3) ангажовање и координисање свих снага, извора и потенцијала и стварање других услова потребних за постизање политичког и војног циља одбрамбеног рата; 4) стварање услова за наставак производње у рату основних типова и врста наоружања, војне опреме и других средстава потребних за успешно вођење рата; 5) изградњу и јачање родољубља и патриотизма, односно моралне снаге народа и борбеног морала војске; 6) регулисање расподеле снага и средстава и свих ресурса према утврђеним приоритетима и принципу економије снага; 7) усклађивање војних, дипломатских, политичких, економских и информативно-пропагандних моћи и делатности ради слабљења противникове воље и отпора.⁷

*

Подређеност војске политици стара је колико и сам рат. С тим у вези, један од најпризнатијих војних мислилаца Карл фон Клаузевиц каже да „рат није ништа друго него продужење политичких односа употребом других средстава“. Из овога произилази да је рат инструмент политике, а не никако нешто самостално.⁸

Подређеност рата политици јасно се огледа и у још неким Клаузевицовим записима. „Политика даје рату карактер и димензије“, пише Клаузевиц, објашњавајући то једним сликовитим примером. Наиме, иако „политички елемент не продире дубоко у појединости рата“, не води рачуна о постављању извидница или вођењу патрола, он има одлучујући утицај на целокупни ратни план, па често и на сам план битке. Другим речима, „главне линије рата увек одређују кабинети, тј. само политичка, а не војничка власт“. Правдајући

⁶ Миленко Зорић, „Оглед о политици одбране и војној доктрини“, *Војно дело*, бр. 3–4 (1993), стр. 37–38.

⁷ Исто, стр. 40.

⁸ Карл фон Клаузевиц, *О рату*, Београд: Војно дело, 1951, стр. 521.

овакав однос Клаузевиц каже да би „било бесмислено ратна средства предати војсковођи, да он на основу њих створи чисто војнички план за рат или ратни поход“.⁹

Ако погледамо начин руковођења одбраном у великим земљама света у периоду који посматра наш рад, видећемо да ове Клаузевицове оцене стоје на веома чврстим темељима. Наиме у САД-у су се питања одбране налазила у рукама Председника, као врховног команданта, а њему су као помоћ на овом пољу на располагању била три посебна органа цивилне службе: Савет народне одбране, Централна обавештајна агенција и Комитет за управу земаљским изворима народне одбране. Слично је било и у Француској. У њој је такође Председник Републике био врховни командант коме су као помоћни органи служили Савет народне одбране и Комитет народне одбране. Осим тога у Француској је важну улогу имао и председник владе, који је управљао оружаним снагама. У Великој Британији је врховни командант номинално био краљ/ица. Међутим стварно, народном одбраном је руководио Комитет народне одбране на чијем челу се налазио премијер. Ово тело представљало је сужену владу. И у СССР-у Савет народне одбране усклађивао је све напоре и давао основне смернице за одбрамбену политику. Како би се обезбедио утицај на поједине ресоре значајне за одбрану, примењивао се, где је то било потребно, систем војних делегација. Обједињавање и координацију њиховог рада вршила је Централна војна делегација која се налазила уз Председништво владе. Дакле без обзира на друштвени систем који је био владајући у одређеним државама тог времена видимо да је питање одбране било постављено на врло широку основу, али и да су кључне положаје заузимале Политичке – цивилне личности.¹⁰

Оно што је пак било карактеристично за земље у којима су се на власти налазиле комунистичке партије, као што је то био случај са Југославијом, јесте покушај идеолошке индоктринације војске у духу партијске идеологије. Када већ говоримо о односу партија – војска у друштвима у којима су на власти биле комунистичке партије, уочљива је тенденција пораста улоге Армије у односу на Партију. Она се остваривала кроз три фазе: а) подређеност армије партији; б) међузависност и партнерство, партиципација војске у политици; в) доминација војне елите (фактичка или институционална војна власт).¹¹ У периоду који обрађује наш рад у Југославији је овај процес дошао до друге фазе. После потпуне подређености Армије Партији у првим послератним годинама, средином 1950-их започета је фаза међузависности и партнерства.

1. 2. Корени политике одбране у Југославији (1914–1945)

Какав је био однос политике и стратегије, односно политике и војске на југословенском простору у времену које је претходило оном које ми посматрамо? Да ли је држава организовано и свим снагама радила на припремама земље за рат? Да ли су постојала тела која су се тиме бавила? Ово су само нека од питања на која ћемо покушати да одговоримо у наредним редовима.

Иако смо у наслову овог потпоглавља као доњу хронолошку границу поставили 1914. годину, вратићемо се мало дубље у прошлост, како бисмо видели како су и на који начин извршене припреме за балканске ратове и Први светски рат. У Краљевини Србији није постојало посебно политичко тело које се бавило ратним припремама. Највећи део посла обављао је Генералштаб, док су комисије за одређене ствари формиране *ad hoc*. Ипак, тадашњи војни теоретичари у Србији прихватили су немачко гледиште по питању односа

⁹ Исто, стр. 521–526.

¹⁰ Векослав Колб, „Народна одбрана – свеопшти проблем државе“, стр. 2–4.

¹¹ Слободан Тодорић, „Цивилно-војни односи“, *Војно дело*, бр. 4–5 (1998), стр. 87–88; Semjuel Hantington, *Војник и држава. Теорија и политика цивилно-војних односа*, Београд: Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet Političkih nauka, Diplomatska akademija, 2004, стр. 89–106.

политике и стратегије, које је говорило да „политика има решавајући утицај до објаве рата, а после се потчињава војничким обзирима“. Исто тако „када се противник савлада, односно када постаје јасно да се иде поразу, онда, политика поново добија првенство“. Ово преимућство политике јасно се видело у годинама пред ратове за ослобођење и уједињење. Политичари, а не војници имали су пресудну улогу у реализацији најважнијег одбрамбеног питања тог времена – набавке наоружања из иностранства.¹²

Искуства које је донео Први светски рат и време које му је непосредно претходило веома брзо је у Краљевини СХС дало практичне резултате када је у питању одбрамбена политика. Надлежнима је било јасно да ће сваки будући рат бити тоталан по својој природи, као и да ће то бити рат који ће од земље захтевати укључивање свих материјалних и људских ресурса. Како би земља што боље одговорила на питања која су била у вези са одбраном већ у јануару 1923. године формиран је Савет земаљске одбране. На челу овог тела налазио се председник Министарског савета, а његови чланови били су министри војске и морнарице, иностраних и унутрашњих послова, финансија и саобраћаја, као и Начелник Главног генералштаба који је имао консултативни глас. Циљ оснивања овог тела био је припрема извођења опште државне мобилизације и организације државе за рат. Другим речима Савет земаљске одбране требало је да предлаже политику развоја привреде у складу са потребама одбране. Рад овог Савета замро је крајем 1928. године.¹³

Упркос томе што су врло брзо схватили да је озбиљно бављење политиком одбране неопходно, све до 1930. то питање није било законски регулисано. Тек у лето те године донет је Закон о земаљској одбрани који је коначно правно санкционисао ово питање. Њиме је истакнуто да ће се „за заштиту и одбрану земље употребити целокупна земаљска снага и сва материјална средства државе и њених држављана“. Тада је било прописано да се „ради потпуног и рационалног искоришћења свих земаљских снага и средстава“ за време мира морају извршити све неопходне припреме за општу државну мобилизацију, која је обухватала мобилизацију војне силе, саобраћаја, финансија, индустрије, пољопривреде и радне снаге.¹⁴

Оно што у досадашњој историографској литератури није довољно разјашњено јесте, члан овог Закона који се односио на поновно оснивање Савета земаљске одбране, па као нерешено остаје питање да ли је претходни Савет био укинут. Било како било, Законом је било прописано да је Савет земаљске одбране био задужен за израду плана опште државне мобилизације као и за његово спровођење. Осим тога он је требало да изврши организацију целе државе и свих њених извора и средстава за заштиту и одбрану земље, али врши контролу над извршењем свих припремних послова за државну мобилизацију. Председник Савета био је председник Министарског савета, док су чланови били сви министри и Начелник Главног Генералштаба (и даље са консултативним гласом).¹⁵ Због гломазности, у априлу 1931. члан Закона који је прописивао састав Савета је измењен па су ово тело од тада сачињавали Председник Министарског савета, министар војске и морнарице, као и два министра која је одређивао краљ. Положај Начелника Главног генералштаба није мењан.¹⁶ Иницијатива по свим питањима која су била у надлежности Савета земаљске одбране потицала је од министра

¹² Више о томе у: Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд: Институт за савремену историју, 2014; Александар Животић, *Путникова школа ратне вештине. Главни генералштаб војске Краљевине Србије (1903–1914)*, Београд: Медија центар „Одбрана“, 2019.

¹³ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Београд: Institut za savremenu istoriju, 1986, str. 328; Mile Bjelajac, *Vojaska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922–1935*, Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994, str. 18–23.

¹⁴ АЈ, Лични фонд Моше Пијаде (513), XXXIV МР, III-2/14а, Војни прописи у Краљевини Југославији.

¹⁵ Исто.

¹⁶ *Службени војни лист*, бр. 19, од 8. маја 1931. године, стр. 830.

војске и морнарице, док је коначну одлуку доносио председник Министарског савета пошто би саслушао мишљења чланова Савета. Све одлуке биле су извршне.¹⁷

Савет земаљске одбране у свом делокругу рада имао је: 1) Да утврди и спроводи план за општу државну мобилизацију и определи сваком Министарству улогу и послове око припрема и извршења мобилизације; 2) Да утврди и спроводи план за морално и физичко васпитање народа и омладине за задатке, који им предстоје при одбрани земље; 3) Да утврди и спроводи план: за развој и усавршавање целокупне саобраћајне мреже у земљи, за развијање усавршавање, израду и набавке свих саобраћајних средстава и потреба, а специјално оних, које су потребне земаљској одбрани; 4) Да утврди и спроводи план за развијање индустрије у земљи, нарочито оних грана индустрије, које су потребне Земаљској одбрани и за употребу индустријских, рударских и других предузећа и постројења у земљи у време рата; 5) Да ради благовремене и уредне исхране војне силе и становништва, утврди план за организацију земље за производњу животних намјерница и за њихово прикупљање, поделу и потрошњу; 6) Да утврди план за употребу свих оних лица која нису војни обвезници, или која по одредбама Закона о Устројству Војске и Морнарице нису остављена и употребљена на својим редовним дужностима, али која су још способна за извесне радове и службе у позадини војске, без обзира на пол; 7) Да проучава и решава и сва остала питања која се односе на земаљску одбрану, а која захтевају сарадњу више министарстава, обједињујући при томе њихов рад. Законом о земаљској одбрани осим Савета, основана је и Инспекција земаљске одбране, која је била задужена за покретање и проучавање свих питања из надлежности Савета, као и за спровођење одлука Савета и старање да се донете одлуке извршавају од стране надлежних Министарстава.¹⁸

Иако је овај Закон донесен 1930, године економске кризе које су уследиле утицале су на то да активности у погледу политике одбране полако замру. До обнове ове активности дошло је у другој половини ове деценије, када је постало извесно да је на прагу нови светски рат. Тада се почело озбиљније мислити о ратној индустрији, извршене су нове набавке наоружања и војне опреме из иностранства, а започето је и фортификацијско уређење државних граница.

Када је Други светски рат већ захватио део европског континента, у новембру 1939. донета је у Уредба о државној мобилизацији, која је дефинисана као „напрезање и коришћење земаљских снага и њених живих и материјалних средстава за одбрану државе и њених становника“. Према слову ове Уредбе, за државну мобилизацију имали су да раде: а) Као министарства снабдевања: Министарства војске и морнарице, финансија, пољопривреде, трговине и индустрије, шума и рудника, социјалне политике и народног здравља, саобраћаја, грађевина и пошта, телеграфа и телефона; б) Председништво Министарског савета и остала министарства у оквиру своје надлежности. Оно што је било последица почетка неког вида федерализације земље основањем Бановине Хрватске било је санкционисано и у овој Уредби. Наиме, она је прописивала да се Банска власт у Загребу има сматрати као и остала напред побројана министарства снабдевања.¹⁹

Сва министарства па и Банска власт имали су дужност да изврше припреме и да суделују у државној мобилизацији. Свако од њих имао је дужност да у миру, на основу свог посебног плана, изради потребне мобилизацијске упуте, подсетнике и изврши све остале мобилизацијске мере, како за себе тако и за своје потчињене установе, надлежства и органе. Како би се благовремено извршиле све ове припреме, као и за правилно извршење мобилизације и њено одржавање у току трајања мобилног и ратног стања, као и за рад на демобилизацији, оснивани су „нарочити мобилизацијски органи, у Председништву владе, свима министарствима и Банској власти у Загребу, осталим банским управама и Управи града Београда, среским начелствима и у градским поглаварствима и општинама. Осим тога

¹⁷ АЈ, Лични фонд Моше Пијаде (513), XXXIV МР, III-2/14а, Војни прописи у Краљевини Југославији.

¹⁸ Исто.

¹⁹ *Службени војни лист*, бр. 44 од 1. децембра 1939. године, стр. 2529–2530.

у неким министарствима предвиђено је да се израде потребне мере „за хитно оснивање“, у случају потребе и следећих дирекција: а) У Министарству пољопривреде – Дирекција исхране и пољопривредних сировина; б) У Министарству шума и рудника – Дирекција шумско-рудних сировина; в) У Министарству трговине и индустрије – Дирекција за индустрију, Дирекција за унутрашњу трговину и Дирекција за спољну трговину; г) У Министарству грађевина – Дирекција за заштитно грађевинарство против напада из ваздуха; д) У Министарству унутрашњих послова – Дирекција за заштиту становништва од напада из ваздуха. Све ове дирекције могле су се формирати и пре огласа за мобилизацију уколико би тако одлучио Савет земаљске одбране. У уредби је посебна пажња поклоњена потребним мерама које би неутралисале нападе из ваздуха.²⁰

У Краљевини Југославији ни наука није била изостављена из одбрамбене политике. Тако је у априлу 1938. године донета Уредба о Институту земаљске одбране, који је основан ради тешке сарадње науке, примењених знања и вештина са припремама које се врше у циљу одбране земље. Задаци овог Института били су да министру војске и морнарице и Инспекцији земаљске одбране даје своје мишљење о свим научним питањима, која су била у вези са спремом војне силе и земље за рат, а у циљу да разним гранама државне управе као и стручним војним органима и установама, који се брину за одбрану, пружи своју научну помоћ, нарочито по питањима која се појављују као нова, а за чије је решење била потребна висока научна компетенција.²¹

Када на крају сагледамо све оне радње које је по питањима одбрамбене политике преузела Краљевина Југославија, јасно је да су њене власти у законским оквирима овој области пришле веома озбиљно. Ипак, када је у питању практични део ту су резултати били далеко слабији, што се јасно показало у Априлском рату, када је земља после непуне две недеље била приморана на капитулацију. Ипак, морамо истаћи да су нека решења одбрамбене политике из периода југословенске краљевине, била пренета и у период социјалистичке Југославије, што ћемо видети на страницама које следе.

За период Другог светског рата не можемо говорити о некој организованој одбрамбеној политици партизанског покрета. Њихова тадашња политика била је усмерена ка револуционарном освајању власти и борби против окупатора. Доста касније је ради приказивања континуитета одбрамбене политике у Југославији као нека њена врста узиман „упоран рад на организацији и вођењу општенородног рата у коме је требало ангажовати све слојеве становништва и који је требало водити на целој југословенској територији“. Овај рад су карактерисали: а) Оријентација ка активној оружаном борби и стварање јаке оружане силе; б) Ослонац на широке народне слојеве; в) Стварање слободних територија, као битне претпоставке за војну и политичку мобилизацију људства и организацију власти; г) Проналажење најприкладнијих облика војне организације за сваку етапу рата и револуције; д) Развој партизанске тактике.²² Ипак, то су биле касније интерпретације догађаја, па им морамо прићи са одређеном дозом критичности.

1. 3. Спољнополитички и геостратегијски положај Југославије (1945–1958)

Антифашистичка коалиција чији су стубови били Сједињене Америчке Државе, Совјетски Савез и Велика Британија, није успела да надживи крај Другог светског рата и капитулацију последње две државе чланице сила Осовине, Немачке и Јапана. Иако су

²⁰ Исто, стр. 2531–2538.

²¹ *Службени војни лист*, бр. 13, од 30. априла 1938. године, 549–551.

²² „Govor Vrhovnog komandanta Oružanih snaga SFRJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita“, *Opštenarodna odbrana, bezbednost i društvena samozaštita. Predavanja Političke škole SKJ „Josip Broz Tito“*, Kumrovec 1975/6, Beograd: Izdavački centar „Komunist“, str. 6–7.

очекивања већег дела човечанства била да ће по завршетку рата уследити потпуни и чврсти мир то се није десило. Очекивања су изневерена, а антифашистичка коалиција која је била нагрижена још у току трајања рата почела је да се распада. Низ противуречности, различити интереси и узајамно сумњичење довели су до сукоба око уређења послератног света.²³ Тако је Европа „без остатка“ подељена на Запад и Исток, који су били под утицајем две, из рата произишле „супер силе“ – Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза.

Овакав поредак успостављен на крају рата, био је доминантан у међународној политици у посматраном периоду. Процеси који су изродили из такве међународне ситуације били су веома сложени, а манифестовали су се кроз различите сукобе политичке, дипломатске и идеолошке природе. Свет је био дубоко идеолошки подељен, а отпочела је и трка у наоружању између две стране где се нарочито водило рачуна о што већој продукцији атомског оружја. Пошто су обе стране изградиле војне блокове (НАТО и Варшавски пакт) и усвојиле разне војне доктрине и стратегијске концепције, свету је запретио глобални атомски рат. На срећу до њега није дошло, али су велике силе непрестано изазивале локалне ратове, вршиле војне интервенције и тиме угрожавале мир у свету. Амерички историчар Џон Гедис о томе пише: „Године 1947. постало је очигледно да земље које су срушиле стари светски поредак не могу сарађивати у изградњи новог. То је довело до највеће *поларизације* у модерној историји. Изгледало је као да се неки гигантски магнети привукли све земље, па чак и покрете и појединце у државама, да стану уз силе које су зрачиле из Вашингтона и Москве. Остати несврстан у послератном међународном систему који је толико снажно наметао сврставање није било лако. Сједињене Државе и Совјетски Савез били су сада ближе него било која држава пре њих – као што је Токвил предвидео да ће се једном догодити с Америком и Русијом – контроли над судбином половине света.“²⁴

САД су као најјача држава Запада, на крају рата потпуно одбациле изолационизам и почеле да воде глобалну политику, преуевши на тај начин улогу водеће силе западног света. Оправдање за ово налазили су у потреби да се заустави совјетска експанзија и ширење идеје комунизма. Велика Британија и Француска, које су још увек третиране као велике силе, изгубиле су највећи део своје моћи и налазиле су се у сенци Сједињених Држава. То се најбоље видело у британском одступању пред САД у традиционалним сферама интереса Велике Британије у Медитерану, конкретно у Грчкој и Турској као најважнијим земљама овог дела Европе. Осим тога, колонијална царства која су Французи и Британци градили у претходном периоду почела су полако да се распадају, чиме се њихова моћ додатно смањивала.²⁵ Са друге стране, Совјетски Савез који је у Другом светском рату претрпео огромне људске и материјалне губитке, израстао је на његовом крају у водећу силу источног дела европског континента. Његова Црвена армија је крај рата дочекала дубоко у унутрашњости Европе са јединицама које су се налазиле у готово свим источноевропским земљама, изузимајући Југославију и Албанију, као и у окупационим зонама у Немачкој и Аустрији.²⁶

Зашто је Џон Гедис записао да је 1947. године постало „очигледно да земље које су срушиле стари светски поредак не могу сарађивати у изградњи новог“? Из простог разлога јер су баш те године обе супер силе и САД и СССР изашле са новим спољнополитичким доктринама. После упозорења које је у фебруару 1947. амерички државни подсекретар Даниел Ачесон изрекао пред представницима Конгреса да је „совјетски притисак на мореузе, Иран и у северној Грчкој довео Балкан до тачке на којој би врло вероватни совјетски продор могао отворити три континента совјетској пенетрацији“, већ у марту је дошло до усвајања ткз. Труманове доктрине. Названа по америчком председнику Харију Труману, она је предвиђала да се Грчкој и Турској упути војно-економска помоћ у износу од 400 милиона долара којом би се помогла заштита ових држава од спољне агресије, али и евентуалних унутрашњих преврата

²³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd: Nolit, 1988, str. III/9.

²⁴ Џон Луис Гедис, *Хладни рат. Ми данас знамо*, Београд: Клио, 2013, стр. 48–49.

²⁵ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, str. III/10–11.

²⁶ Isto, str. III/12–13.

koji bi u njima mogli dovesti do instaliranja komunističkih vlasti.²⁷ Труманова доктрина је већ у јулу 1947. године допуњена Маршаловим планом, који је назван по америчком државном секретару Џорџу Маршалу. Овај план је био усмерен на помоћ за обнову економија европских земаља,²⁸ мада су га на крају прихватиле само западноевропске државе.²⁹ У периоду од 5. априла 1948. када су почеле прве испоруке по Маршаловом плану па до 30. септембра 1951. када су оне окончане западноевропске земље су примиле помоћ у укупном износу од око 12 милијарди долара, од чега је око 9 милијарди било бесповратно.³⁰ Заједно Труманова доктрина и Маршалов план, чинили су „окосницу нове америчке вањскополитичке доктрине тзв. „containmenta“ (запречавања) Совјетског Савеза“.³¹

Као одговор на америчку офанзиву у јесен 1947. године источноевропске земље, предвођене СССР-ом формирале су Информбиро или Коминформ, како се још среће у литератури. Интеграцијом комунистичких партија и источноевропских земаља на чијем челу су се оне налазиле, требало је одговорити западном савезу. Осим тога, Стаљин је на овај начин желео и да спречи аутономистичке појаве у комунистичким партијама Европе и још јаче учврсти власт у својој интересној сфери.³² У складу са тим на оснивачкој конференцији Информбироа одржаној у септембру 1947. Андреј Жданов, високи совјетски партијски функционер и практично први до Стаљина, прогласио је поделу света на два табора. „Табор империјализма и антидемократски, коме је основни циљ успостављање господства америчког империјализма над светом и разбијање демократије, и демократски, коме је основни циљ подривање империјализма, учвршћење демократије и ликвидација остатака фашизма“.³³ Осим тога у декларацији усвојеној на оснивачком конгресу Информбироа, речено је да „комунистичке партије, као руководеће снаге у борби за независност и суверенитет својих земаља, треба да истрају у својој борби против свих покушаја економског и политичког поробљавања“, као и да „стану на чело отпора плановима империјалистичке експанзије и агресије на свим линијама, државној, политичкој, економској и идеолошкој, да се збијају, да уједињују своје напоре на основу опште антиимперијалистичке и демократске платформе.“³⁴ Покушавајући да директно одговори на Маршалов план Совјетски Савез је основао Веће за узајамну економску помоћ – СЕВ, али за Стаљиновог живота он практично није ни започео своју активност.³⁵

У оваквим међународним односима, Југославија је крај Другог светског рата дочекала са Комунистичком партијом на свом челу. Јосип Броз Тито је заједно са својим најближим сарадницима у земљи успоставио нови политички и друштвени систем, који је био заснован на „личном искуству стеченом током вишегодишњег деловања у илегалности и у самом рату“. Југословенски комунисти су се 1945. године наметнули као главни и најоданији савезник СССР-а, који је тада започео процес успостављања примата у својој интересној сфери, а Јосиф Висарионович Стаљин је уважавао Југославију, која је код њега имала донекле и привилегован положај у односу на остале источноевропске државе. Како

²⁷ Daniel Acheson, *Present At the Creation. My Years in the State Department*, London: Hamish Hamilton, 1969, p. 219; Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb: Globus 1988, str. 18; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947 I*, urednik Vladimir Milovanović, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1985, Prilozi II, dokument br. 6, Poruka predsednika Sjedinjenih Američkih Država Harrya Trumana Američkom kongresu u kojoj je predložio da SAD pruže pomoć Grčkoj i Turskoj, Vašington, 12. marta 1947, str. 620–624.

²⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947 II*, urednik Miloš Spajić, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1986, Prilozi II, dokument br. 1, Govor državnog sekretara Sjedinjenih Američkih Država Georgea Marshalla na Harvardskom univerzitetu o programu pomoći pojedinim zemljama Evrope (Marshallov plan), Boston, 5. juna 1947, str. 465–467.

²⁹ Захтев за помоћ упутиле су: Аустрија, Белгија, Данска, Француска, Грчка, Холандија, Ирска, Исланд, Италија, Луксембург, Норвешка, Шведска, Швајцарска, Турска и Велика Британија.

³⁰ Đoko Tripković, „Jugoslavija i Maršalov plan“, *Istorija 20. veka*, 1–2 (1990), str. 71–72.

³¹ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 18.

³² V. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, str. III/197–198.

³³ Andrej Ždanov, *O međunarodnoj situaciji*, Zagreb: Kultura, 1947, str. 14.

³⁴ Čedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1975, str. 33.

³⁵ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 19.

је то сликовито записао историчар др Драган Богетић: „Југославија се у тој констелацији наметнула као прва до СССР, земља која је, после Совјетског Савеза, отишла најдаље у изградњи социјалистичког система.“³⁶ Због свега тога, али и због њеног географског положаја, умешаности у грађански рат у Грчкој, сукоба са Италијом и западним савезницима у вези са питањем Трста и Јулијске Крајине и у лето 1945. године још увек недефинисаних граница, Југославија је од самог почетка хладноратовских трвења имала једно од средишњих места у сукобу између Истока и Запада.

Пре него што пређемо на анализу југословенске спољне политике, на кратко ћемо се осврнути на југословенски војностратегијски положај. Територија Југославије имала је изузетан стратегијски значај, и то не само као балканско, него и као средњоевропско и медитеранско подручје. Дакле, њена територија је захватала сва три подручја Европе где су конфронтације између блокова биле најизраженије. Преко њене територије водиле су главне саобраћајнице које су повезивале Централну са Јужном Европом и Медитераном. Југославија је била главна копнена и ваздушна веза Европе и Блиског Истока. Осим тога, она је и поморским путем била повезана са медитеранским земљама. Преко Јадранског мора она је имала директан излаз на Средоземље. Због оваквог географског положаја Југославије је морала неизоставно на себе примити све негативне импликације несређених односа у ширем подручју Медитерана и Средње Европе. Свако заоштравање односа два војнополитичка блока на овом простору неповољно се одражавало на укупан југословенски војно-политички положај.³⁷

Југословенска територија налазила се рубовима две супротстављене стране и било је тешко очекивати да би међублоковски сукоб на југу Европе могао да мимоиђе Југославију, посебно ако се има у виду чињеница да се њена територија налазила у захвату два основна стратегијска правца на овом делу потенцијалног ратишта: панонско-ломбардијског и вардарско-моравског. Због тога су оба блока југословенском простору придавали изузетан значај у склопу својих војностратегијских процена. Када је реч о Западном војно-политичком блоку (касније НАТО пакт), он би контролом југословенског простора успоставио непрекидну копнену везу између својих чланица на јужном крилу. Померањем ваздухопловних и ракетних база на исток за око 400 до 600 километара он би повећао домет сопствених нападних средстава. Са друге стране за Источни блок (касније Варшавски пакт) највећа важност југословенске територије огледала се у њеном позиционирању на Јадранском мору. Изласком на обале Јадрана, овај војно-политички савез би добио добре услове за базирање поморских снага у средњем делу Медитерана, што је било од велике важности када је у питању била трка за превласт у овом делу света. Контрола југословенског простора Источном блоку омогућавала је ремећење односа снага на јужноевропском војишту на штету НАТО-а.³⁸

Из овога можемо извести закључак да се Југославија налазила на ширем простору где су се сударали интереси великих сила и на коме су се, у времену који посматра наш рад, готово свакодневно повећавали војни ефективи. Њен војностратегијски положај стога је био изузетно значајан за оба војно-политичка блока. И један и други блок су југословенски простор сврставали у подручја на којима су могуће кризе, па су због тога разрадиле сопствене стратегије посредног наступања које су се кретале у распону од политичке подршке и храбрења независности и самосталности, преко економског, политичког, идеолошког, културног и обавештајног притиска до отворених претњи.³⁹

³⁶ Драган Богетић, „Југославија између Истока и Запада“, *Југославија у Хладном рату*, Зборник радова, уредник Александар Животић, Београд: ИНИС, 2010, стр. 13–14.

³⁷ Nikola Ljubičić, *Opštenarodna odbrana strategija mira*, Београд: Војноиздавачки завод, Komunist, 1976, стр. 252–253.

³⁸ Stevo Plić, „Karakteristike savremenih ratova, međunarodni odnosi i vojnostrategijski položaj SFRJ“, *Opštenarodna odbrana, bezbednost i društvena samozaštita. Predavanja Političke škole SKJ „Josip Broz Tito“*, Kumrovec 1975/6, Београд: Издавачки центар „Komunist“, стр. 71–72.

³⁹ Isto, стр. 73.

Ако се сада вратимо на анализу југословенске спољне политике, а самим тим и њеног спољнополитичког положаја у времену који третира наш рад, видећемо да је он прошао кроз три фазе. Прву од њих дефинисало је тесно везивање за СССР и сукоб са западним државама, другу период савезништва са Западом и сукобљавања са Истоком и трећу, која ће остати детерминанта њене спољне политике до краја постојања Југославије, све веће отварање према земљама Трећег света и касније у периоду који превазилази хронолошке оквире нашег рада, деловање у оквиру покрета несврстаних земаља.⁴⁰

Опustoшена у рату, економски и демографски веома разорена, Југославија је у првим послератним годинама у СССР-у видела свог „природног заштитника, равноправног савезника, силу која на међународном плану треба да се заложи за југословенске циљеве и која треба да помогне процес преображаја југословенске државе и друштва“.⁴¹ Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи који су две земље потписале 11. априла 1945. представљао је извор за развијање свестраних веза између њих, али и темељ југословенске спољнополитичке оријентације.⁴² Ово је био типски уговор који је почивао на „принципима које је афирмисала савезничка антифашистичка коалиција и био је основа на којој су СССР и земље „народне демократије“ темељиле своју безбедност у послератној Европи“.⁴³ Држећи здравицу по потписивању уговора Јосип Броз је рекао: „Овај уговор представља за нас основу мировног изграђивања наше будућности. У исто време он представља остварење тежњи народа Југославије, који су увек желели да живе у тесном пријатељству са моћним Совјетским Савезом.“⁴⁴

У односима две земље развијане су везе у свим областима, а сарадња између њих се одвијала на најтешњим идеолошким, политичким, војним и економским основама. Велики број совјетских војних и привредних инструктора/стручњака радио је у Југославији. Са друге стране, у совјетским школама налазио се према истраживањима историчара др Мирослава Перишића 454 југословенска студента и специјализанта, не рачунајући део командног кадра Југословенске армије који се такође школовао у Војним академијама, училиштима и школама у СССР.⁴⁵ Осим тога, две земље су успоставиле и тесну економску и привредну сарадњу. Темељи за њу постављени су поменути уговором из априла 1945, а она је додатно проширивана споразумима закљученим 8. јуна 1946. и 5. јула 1947. године. Као специфичан вид привредне сарадње појављују се мешовита југословенско-совјетска друштва, ЈУСПАД – Југословенско-совјетско дунавско паробродско акционарско друштво и ЈУСТА – Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство.⁴⁶ Вођени су преговори и оснивању додатних мешовитих друштава за експлоатацију нафте, угља, црне металургије, олова и цинка, алуминијума и боксита, као и за стварање заједничке банке, али

⁴⁰ Д. Богетић, *Југославија између Истока и Запада*, стр. 13.

⁴¹ Александар Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва*, Београд: Архипелаг, ИНИС, 2015, стр. 14–15.

⁴² *Службени лист ФНРЈ*, број 40/45, „Закон о Уговору о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између Југославије и Савеза совјетских социјалистичких република“, стр. 341–344.

⁴³ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*, Beograd: Arhipelag, 2014, str. 47.

⁴⁴ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, Зборник докумената, Београд: Министарство спољних послова Републике Србије, Министарство иностраних послова Руске федерације, 2010, документ бр. 3, Здравница председника Савета министара и министра народне одбране, маршала Југославије Ј. Б. Тита поводом потписивања уговора са СССР, стр. 18–19.

⁴⁵ Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд: ИНИС, 2008, стр. 203–210.

⁴⁶ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица: ЦАНУ, 1998, стр. 451–469; Ljubodrag Dimić, Aleksandar Životić, *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948*, Beograd: Arhipelag, 2012, str. 24–51; Милан Гулић, *Од Батине до Галца. Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*, Београд: ИСИ, 2015, стр. 145–170.; Milan Gulić, Momir Ninković, „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva: slučaja JUSTE“, *Istorija 20. veka*, 1 (2014), str. 143–163.

они нису имали успеха.⁴⁷ Рад Друштва за културне везе са СССР-ом додатно је унапређивао односе две земље.⁴⁸ Југословенски представници у међународним институцијама, пре свега у Организацији уједињених нација, чврсто су стајали уз совјетске представнике и здушно бранили њихове ставове.⁴⁹

У условима појаве низа „народнодемократских држава“ на политичкој карти Европе по завршетку Другог светског рата, политички и државни врх Југославије је сматрао неопходним да као битну компоненту своје интернационалистичке политике свестрано развија и јача своје односе са овим земљама.⁵⁰ Као највиши израз сарадње Југославије и држава „народне демократије“ створен је систем уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи, који је био темељ за успостављање и изградњу сарадње у свим областима.⁵¹ Најпре су уговори потписани са Пољском 19. марта 1946.⁵² и Чехословачком 9. маја исте године.⁵³ Били су ово уговори равноправних партнера, земаља чија је судбина у Другом светском рату била слична и које су се у њему налазиле на истој страни. Нешто касније уговори су потписани и са земљама које су се у току рата налазиле на страни Сила осовине. Прво је то учињено са Албанијом 9. јула 1946,⁵⁴ а затим у току следеће године и са осталим суседним земљама, Бугарском (27. новембар),⁵⁵ Мађарском (8. децембар)⁵⁶ и Румунијом (19. децембар).⁵⁷

Процес јачања веза међу земљама социјалистичког блока у источној Европи у првим међуратним годинама био је обележен и бројним посетама југословенских руководиоца, а пре свега Јосипа Броза Тита, СССР-у и осталим земљама „народне демократије“, али и посетама лидера источноевропских држава Југославији. Тито је у СССР-у боравио три пута, у септембру 1944, у априлу 1945. и у мају 1946. У Пољској и Чехословачкој је био у марту 1946. док је у Бугарску, Мађарску и Румунију посетио крајем 1947. године. Једина земља „народне демократије“ коју Тито није посетио у овом периоду била је Албанија. Са друге стране у Југославији су боравили председник чехословачке владе Здењек Фирлингер у мају 1946, Енвер Хоџа, председник албанске владе у јуну 1947, затим Петру Грозе, председник румунске владе и Георги Димитров, председник бугарске владе у јулу 1947, као и Болеслав Бјерут, председник Националног комитета Пољске Републике и Ласло Дињеш, председник мађарске владе у октобру 1947.⁵⁸

Оваква југословенска спољнополитичка оријентација у којој су се односи са Совјетским Савезом и осталим источноевропским земљама свакодневно пели на замишљеној лествици међудржавних односа, истовремено је значила и готово слободан пад у односима са дојучерашњим савезницима из антифашистичке коалиције са Запада. Југославија су у извештајима западних земаља, али у реакцијама штампе у њима посматрали као „совјетски

⁴⁷ Момир Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, *Токови историје*, 2 (2015), стр. 129–150.

⁴⁸ Ћ. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, стр. 57.

⁴⁹ Више о томе: Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*, Beograd: ISI, 1985.

⁵⁰ Ћ. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, стр. 57.

⁵¹ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 19.

⁵² *Службени лист ФНРЈ*, број 28/46, „Указ о ратификацији Уговора о пријатељству и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Републике Пољске“, стр. 313–316.

⁵³ *Службени лист ФНРЈ*, број 42/46, „Указ о ратификацији Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи у миру између Федеративне Народне Републике Југославије и Чехословачке Републике“, стр. 449–452.

⁵⁴ *Службени лист ФНРЈ*, број 60/46, „Указ о ратификацији Уговора о пријатељству и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Албаније“, стр. 693–696.

⁵⁵ *Службени лист ФНРЈ*, број 4/48, „Указ о ратификацији Уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Бугарске“, стр. 41–43.

⁵⁶ *Службени лист ФНРЈ*, број 4/48, „Указ о ратификацији Уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Републике Мађарске“, стр. 43–45.

⁵⁷ *Службени лист ФНРЈ*, број 5/48, „Указ о ратификацији Уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Краљевине Румуније“, стр. 49–51.

⁵⁸ Ћ. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, стр. 58–59.

сателит“, „земљу која подржава совјетски модел социјализма“, и „совјетског експонента на Медитерану и Средњој Европи“.⁵⁹

Највећи камен спотицања између Југославије и Запада у првим годинама по завршетку рата, било је питање статуса Трста и Јулијске Крајине. Наиме, јединице ЈА су 1. маја 1945. године ушле у Трст, који у стратешком погледу имао веома важно место у плановима западних савезника, који нису желели да он припадне Југославији, која је већ тада посматрана као први савезник и експонент совјетске спољне политике. Уследили су преговори који су 9. јуна 1945. године довели до потписивања Споразума о Јулијској крајини који су у Београду потписали представници Југославије са једне и Велике Британије и Сједињених Америчких Држава са друге стране. Према одредбама овог Споразума Јулијска крајина је ткз. Моргановом линијом била подељена на два дела.⁶⁰ Зона А, која је била под савезничком управом је обухватала град Трст са околином и узак коридор уз Јадранско море који је ишао до Трбижа, где се ова зона наслањала на југословенско-италијанску границу. Зона Б, која је била под југословенском управом, простирала се јужно од Трста и обухватала је градове Копар, Пиран, Изолу, Новиград и Бује.⁶¹

О питању Трста и Јулијске крајине расправљано је и на конференцији мира у Паризу, чија је пленарне седница одржана у периоду од 29. јула до 15. октобра 1946. године. Формирано је 9 комисија, а за питање статуса Трста и Јулијске Крајине најважнија је била, Политичко-територијална комисија за Италију. После великог броја поднетих амандмана (овој комисији поднето је њих 79, што чини више од једне трећине од укупног броја амандмана поднетих свим осталим комисијама), и жустрих расправа мировни уговор са Италијом потписан је 10. фебруара 1947. Њиме је статус Трста и Јулијске Крајине био регулисан у формално-правном смислу. Ипак, решење политичког проблема није било ни на видику, јер ни Југославија ни Италија нису биле задовољне решењем донетим на Мировној конференцији.⁶² Отворени политички проблем две земље оптерећиваће њихове односе до 1954. године, претећи кад-кад да угрози мир и прерасте у оружани сукоб, али о томе ће више речи бити у делу рада у коме ћемо се бавити безбедносним изазовима са којима се сусретала Југославија у времену које посматрамо.

Друга тачка на дугим југословенским границама која је у првим поратним годинама додатно оптерећивала односе Југославије са Западом била је грађански рат у Грчкој (1945–1950). Сукоб, чији су се обриси појавили већ 1943, а који се распламсао по завршетку Другог светског рата, водили су између себе Грчка народноослободилачка војска (ЕЛАС) и Национални републикански савез Грчке (ЕДЕС). У грчки грађански рат били су уплетени у различитом обиму Велика Британија и САД које су помагале ЕДЕС и Совјетски Савез и грчки суседи Бугарска, Југославија и Албанија које су помагале ЕЛАС. Југославија је пружила велику и разноврсну политичку и војну помоћ ЕЛАС-у који је прерастао Демократску армију Грчке (ДАГ), а заједно са преостала два суседа, Бугарском и Албанијом, постала је „главни спољни ослонац Комунистичке партије Грчке у оружаном освајању власти“.⁶³

Почетак отвореног сукоба Југославије и земаља чланица Информбироа у лето 1948. из корена је променио њен спољнополитички и војностратегијски положај. Југославија се нашла у потпуној изолацији. Сукоб са Совјетским Савезом и осталим источноевропским земљама онемогућио јој је даље ослањање на Источни блок са једне стране, док су са друге

⁵⁹ Lj. Dimić, *Jugoslavija i hladni rat*, str. 54.

⁶⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945*, urednik Bogdan Popović, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1984, dokument br. 56, Sporazum o Julijskoj krajini između Jugoslavije, s jedne strane, i Velike Britanije i SAD-a, s druge strane, Beograd 9. juna 1945, str. 81–82.

⁶¹ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd: Nolit, 1976, str. 72.

⁶² Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947*, Beograd: INIS, 2012, str. 132–141.

⁶³ Milan Ristović, „Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945–1950)“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Zbornik radova sa naučnog skupa, urednik Petar Kačavenda, Beograd: ISI, 1996, str. 71–85.

стране њени односи са Западом у лето 1948. и даље били на веома ниском нивоу.⁶⁴ Пишући о томе Бранко Петрановић је оценио да се „Југославија нашла усамљенија 1948. него 1941. године, јер је тада имала отвор према Грчкој, као и декларативна обећања помоћи од демократских великих сила“.⁶⁵

Суочена са могућим војним нападом источноевропских земаља, још увек недовољно обновљена од пређашњих ратних разарања, са Армијом која се још увек налазила у фази изградње и погођена тешком сушом која је претила да изазове велику глад, Југославија је била пред сломом. Како би земљу извукао из овакве ситуације државни врх Југославије је схватио да је једини излаз побољшање односа са Западом.⁶⁶ Први кораци ка том циљу учињени су у току 1949. Крајем те године амерички Савет за безбедност одобрио је евентуалну помоћ Југославији у набавкама оружја уколико то она буде тражила. Ипак, тада је донета и одлука да јој се оружје не испоручују, све док евентуално не буде нападнута.⁶⁷ Ово је била последица тога што су амерички Генералштаб, као и Министарство одбране САД још увек у току 1949. били против идеје о војној подршци Југославији.⁶⁸

Протоком времена ситуација се мењала у правцу повољном по југословенске интересе. Пошто се уверила у истинитост сукоба и увидела дубок јаз који је настао између Југославије и источноевропских земаља, америчка администрација је схватила да пред собом има прилику коју би максимално требало искористити. Амерички председник Хари Труман је о томе писао представницима Конгреса и Сената, истичући да би „маршалу Титу требало пружити такву подршку какву ми са становишта заштите наших стратегијских и политичких интереса на том подручју сматрамо за потребно“. Правдајући такав свој став он је истакао и да је „отпадање Тита од контроле Кремља први пораз совјетског империјализма“, као и да због тога „представља један значајни политички симбол“. Осим тога он је сматрао да Југословенска армија може бити „значајан елемент у одбрани Западне Европе против совјетске агресије“.⁶⁹ У току 1950. дошло је и до промене у односу америчког Генералштаба према југословенском питању, па је све више преовладало мишљење да Југославију треба одмах војно помоћи како би се она успешно одупрла совјетским притисцима и извукла из сфере утицаја СССР-а. Сматрали су да је ово шанса да на примеру Југославије покажу осталим источноевропским земљама да је могуће успешно супротстављање Совјетском Савезу.⁷⁰

Са друге стране државни и партијских врх Југославије је настојао да из овакве ситуације извуче што веће бенефите и добије осетну војну и економску помоћ, али уз што мање компензација на политичком плану. После дугих и интензивних преговора 14. новембра 1951. потписан је у Београду Споразум о војној помоћи између САД и Југославије. Према одредбама овог споразума Југославија је укључена у Програм помоћи за заједничку

⁶⁴ Лео Матес о томе пише: „Први ефекат истовременог заоштравања односа са Истоком и Западом 1948. године била је практички потпуна изолација Југославије у међународној заједници“. Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, str. 117.

⁶⁵ Бранко Петрановић, Сава Даутовић, *Велика шизма. Четрдесетосма*, Подгорица: ЦИД, 1999, 64.

⁶⁶ Александар Животић, „Вашингтонски преговори (мај–јун 1951) – Преломна тачка југословенско-америчких односа?“, *Токови историје*, 2 (2012), стр. 160–161.

⁶⁷ Војан Димитријевић, „Југославија и НАТО 1951–1958. Skica intenzivnih vojnih odnosa“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961, Zbornik radova*, urednik Slobodan Selinić, Beograd: INIS, 2008, str. 255.

⁶⁸ Драган Богетић, „Војни преговори Југославије са Западом у светлу опасности од оружане интервенције источноевропских држава“, *Војноисторијски гласник*, 1–2 (2003), стр. 88.

⁶⁹ АЈ, Канцеларија маршала Југославије (КМЈ), 836, I-3-b/792, Писмо (Хари) Трумана истакнутим члановима представничког дома и Сената о политици САД према Југославији (1950).

⁷⁰ Више о томе: D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*; Dragan Bogetić, „Laviranja jugoslovenske spoljne politike – Vojna saradnja Jugoslavije sa SAD posle sukoba sa Informbiroom“, *Istorija 20. veka*, 1–2 (1993), str. 117–121; Larijen M. Lis, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd: BMG, 2003; John L. Gaddis, *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*, London: Oxford University Press, 2005; G. Mitrovich, *Undermining the Kremlin. America's Strategy to subvert the Soviet Block 1947–1956*, Cornell University Press, 2012; Александар Животић, *Вашингтонска конференција 1951. Југословенско приближавање САД*, Београд: Завод за уџбенике, ИНИС, 2015.

одбрану – *Mutual Defence Aid Programme*,⁷¹ а било је предвиђено да Југославија војну помоћ прима из три земље: САД, Велике Британије и Француске.⁷² Већ 8. јануара 1952. две земље су потписале и Споразум о привредној сарадњи, према коме је Југославија у току 1950-их добила велику економску и техничку помоћ.⁷³

У првој половини 1950-их Југославија се у потпуности ослонила на САД и друге западне земље, које су јој пружиле преко потребну војну и економску помоћ. Колики је био њен значај чини нам се да најбоље сведоче речи Јосипа Броза Тита, који је у писму упућеном америчком председнику Двајту Ајзенхауеру 5. новембра 1954. записао: „Нема сумње да је сарадња између наших земаља на економском и војном пољу у протеклим критичним годинама веома много допринијела очувању мира и онемогућавању агресивних подухвата у овом дијелу свијета. Драгоцјена помоћ коју је Ваша земља указала и још увек указује Југославији, допринјела је се само јачању наше безбједности, него и савлађивању великих економских тешкоћа, с којима смо били суочени услијед тешких поремећаја које је проузроковао последњи рат, услијед јединственог економског притиска коме смо били изложени с Истока и услијед низа елементарних неприлика које су задесиле нашу земљу у току последњих неколико година.“⁷⁴

Ово је био својеврсни феномен хладноратовски подељене Европе, који до тада није забележен. Једна европска земља комунистичког опредељења сарађивала је искључиво са земљама супротне идеолошко-политичке оријентације. Ипак, противуречности спољне и унутрашње политике у Југославији доводиле су до сталних успона и падова у њеној сарадњи са Западом, али је свест о обостраном интересу омогућавала превладавање спорних ситуација и неспоразума који су били веома чести.⁷⁵

Време блиских односа са Западом, донело је тешке године сукоба са Истоком. Југославија је била перманентно изложена политичким, економским и војним притисцима. На њеним границама су гомилани војни ефективни земаља Информбироа, а гранични инциденти у којима су се губили животи постали су свакодневница југословенских грађана. Југославија се у периоду од 1948. до 1953. практично налазила у некој врсти тихог ратног стања, спремна да у сваком тренутку буде извршен војни напад на њену територију.

Стаљинова смрт (март 1953) донела је промене у совјетском односу према Југославији. Само три месеца пошто је „велики вођа“ затворио очи у јулу 1953. на иницијативу Никите Хрушчова и Анастаса Микојана, Президијум ЦК КПСС донео је закључке о нужности нормализације односа са Југославијом. У августу 1953. у Врховном совјету за ово се заложио и Георгиј Маљенков. У првој половини 1954. Президијум ЦК КПСС је потврдио своје закључке донете претходног лета и за то издао „море директива“. У јуну 1954. у Београд је послата прва тајна порука, која је имала за циљ да укине „стање расцепа и недружељубља“. Уследио је низ писама које су размениле две стране. Иницијативу за решавање спорних питања и успостављање пријатељских односа у Југославији је

⁷¹ Програм помоћи за заједничку одбрану усвојио је амерички Конгрес у октобру 1949. године. Мада је његова првобитна намена била усмерена на помоћ САД земљама које су постале чланице НАТО пакта, у њега су временом укључиване и друге земље, и то по правилу оне које су се налазиле на значајним и стратешки битним подручјима. Тако су у овај програм биле поред Југославије укључене и Грчка, Турска, Иран, Кореја и Филипини. Основни начини помоћи били су испорука оружја и ратног материјала и помоћ за оспособљавање сопствених војноиндустријских капацитета.

⁷² В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO 1951–1958. Skica intenzivnih vojnih odnosa*, str. 257.

⁷³ До 1953. Југославија је од САД примила само 330.500.000 долара бесповратне помоћи, а осим тога велика средства узета су кредитне аранжмане. АЈ, Кабинет председника Републике (КПР), 837, I-3-a/101-4, Међународни односи ФНРЈ у времену 1950–1953, стр. 14–17.

⁷⁴ *Југославија – Сједињене Америчке Државе. Поруке председника Југославије и Сједињених Америчких Држава 1944–1980*, приредили Миладин Милошевић, Нада Пантелић, Београд: Архив Југославије, 2014, документ бр. 7, Председник Тито – председнику Ајзенхауеру, Београд 5. новембар 1954, стр. 23.

⁷⁵ Д. Богетић, „Југославија у Хладном рату“, *Историја 20. века*, 2 (2008), стр. 316–317.

доживљаван као „најкрупнија победа“.⁷⁶ Кулминација започетог процеса нормализације односа две стране достигнута је Хрушчовљевом посетом Југославији, када је 2. јуна 1955. потписана и Београдска декларација.⁷⁷ Тако су, после седам година сукоба, поново успостављени међудржавни односи, али и постигнути веома важни договори о економској, културној и здравственој сарадњи.⁷⁸

Нормализација односа са СССР-ом и све веће отварање Југославије ка југу тј. ка новоослобођеним афро-азијским земљама довело је у другој половини 1950-их до сужавања сарадње са Западом. Југославија се више није осећала војно угроженом, па иако је Споразум о војној помоћи потписан 14. новембра 1951. предвиђао рок од 28 година, програм је на југословенско тражење прекинут 15. јула 1957. Последње испоруке војне опреме пристигле су у Југославију у фебруару 1958.⁷⁹ Ни односи са СССР-ом нису дуго остали добри. Већ после мађарске кризе у октобру 1956. југословенски државни врх је схватио „да свака форма тешњег повезивања са СССР-ом имплицира снажан совјетски притисак за укључивање Југославије и социјалистички лагер и самим тим подразумева губљење мукотрпно стечене националне независности“.⁸⁰

У ово време је код југословенског државног врха постепено сазревала идеја или тачније доктрина мирољубиве коезистенције. Из ове доктрине ће се временом развити ново југословенско опредељење у међународним односима – политика несврстаности. Она је произишла из дотадашњих југословенских искустава, пре свега оних негативних, која су била у вези са хегемонизмом Совјетског Савеза у међународном комунистичком покрету и са политичким притисцима и ултиматумима Запада, који су требали да буду противуслуга за пружену војну и економску помоћ. И један и други блок тако су угрожавали опстанак политичког система, и што је још битније доводили су у питање неприкосновеност власти југословенског државног и партијског руководства. Из тог разлога ултимативно је требало пронаћи и уобличити нову спољнополитичку линију, која је имала задатак да спречи изолованост и искушења коју је са собом донео сукоб са Информбироом, али и да предупреди несигурну међународну позицију која је била последица економске, војне и политичке зависности од Запада.⁸¹

1. 4. Безбедносни изазови Југославије (1945–1958)

Као што смо напред видели Југославија се по завршетку Другог светског рата нашла у совјетском политичком, идеолошком и војном лагеру. Суревњивости које су настала између два блока, грађански рат у Грчкој, сукоб Југославије са Италијом и западним савезницима у вези са питањем Трста и Јулијске крајине, али и посебан географски положај на границама два супротстављена табора чинили су југословенски војни положај изузетно специфичним, тешким и осетљивим. Њена безбедност је у времену који посматра наш рад била практично све време угрожена.

⁷⁶ АЈ, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ), 507, Политбиро ЦК СКЈ, П/13, Пети пленум ЦК СКЈ одржан 26. новембра 1954. године у Белом двору у Београду; Ljubodrag Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956. Zbliženje, pomirenje, razočarenje“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, Zbornik radova sa naučnog skupa, urednik Đoko Tripković, Beograd: ISI, 1999, str. 280–283.

⁷⁷ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, документ бр. 325, Из записника са преговора југословенске и совјетске владине делегације, стр. 740–768; Исто, документ бр. 326, Забелешка о разговору председника Извршног већа Народне Републике Словеније Б. Крајгера на свечаној вечери у част совјетских руководиоца, стр. 769–771; Исто, документ број 327, Декларација Влада Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, Београд, 2. јун 1955, стр. 771–775.

⁷⁸ Д. Богетић, *Југославија у Хладном рату*, стр. 320.

⁷⁹ В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO 1951–1958. Skica intenzivnih vojnih odnosa*, str. 269–270.

⁸⁰ Д. Богетић, *Југославија у Хладном рату*, стр. 332.

⁸¹ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd: ISI, 2006, str. 25.

1. 4. 1. Трићанско питање

Други светски рат у Европи био је на свом крају, а савезничке армије биле су на прагу Берлина. Било је питање дана када ће Немачка капитулирати. Југословенска 4. армија, формирана 2. марта 1945. године хитала је тих последњих ратних дана ка свом циљу – Трсту, са намером да ову важну луку у северном Јадрану, али и путеве и пруге које од ње воде према Аустрији, стави под своју контролу.⁸² Прве југословенске јединице почеле су да улазе у Трст 1. маја, а сутрадан је у потпуности завршена операција заузимања овог града од стране југословенске 4. армије.⁸³ Истог дана у поподневним часовима у Трсту се појавила и 2. новозеландска дивизија британске војске, чиме су осујећени планови ЈА да неометано заузме целокупан рејон Трста и припоји га Југославији.⁸⁴ На овај начин почела је ткз. Мајска криза која је била „једна од парадигми“ наступајућег хладног рата.⁸⁵

Југословени су одмах почели са успостављањем своје цивилне и војне управе у Трсту. За команданта града Трста постављен је генерал Јосип Черни, док су за његове помоћнике именовани Душан Кведер и Франц Штока. У складу са тим, Јосип Броз Тито затражио је 3. маја од фелдмаршала Харолда Александера да се британске јединице повуку из Трста, тј. из оних зона које је „ослободила“ ЈА, и у које су британске трупе ушле „без дозволе“. Наредног дана исто је захтевао и од команданта 2. новозеландске дивизије генерала Фрејберга. Уместо повлачења, на терен су стигле још две дивизије (једна америчка и једна британска) чиме су савезници додатно појачали своје војно присуство и показали да неће лако одустати од овог простора.⁸⁶ Ово се јасно видело и из поруке коју је британски премијер Винстон Черчил упутио фелдмаршалу Александеру: „Да бисмо избјегли да наведемо Тита или његове команданте у било какво искушење, било би мудро имати знатне снаге у овој области, надмоћне у модерном наоружању, и вршити честе демонстрације ваздухопловним снагама“.⁸⁷ Као одговор на овакав савезнички став и Југословени су појачали своје војно присуство у рејону Трста, па су према британским изворима пре половине маја на овом простору располагали са 60.000 људи.⁸⁸

Између две стране почело је да се ствара непријатељство. Неки од савезничких команданта предлагали су чак и војну акцију против ЈА. Са друге стране, ни старешине ЈА нису са симпатијама гледале на савезничке војнике. Или како је то записао Т. Вујић: „Изгледа да им нисмо симпатични, а богами нису ни они нама. Они нас гледају као комунистичку војску, а ми њих као империјалистичку.“⁸⁹

⁸² Општи план Генералштаба ЈА за коначно ослобођење земље, предвидео је да 4. армија добије задатак да савлада непријатеља између горњег тога реке Уне и Јадранског мора и да кроз Лику, Хрватско приморје, Горски котар и Истру избије на реку Сочу. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, (dalje: *Zbornik NOR-a*) tom XI, knjiga 4, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1975, dokument br. 4: Zapovjest štaba 4. armije JA od 18. marta 1945. štabovima potčinjenih jedinica za napad na uporišta u rejonu Lapca, Nebljuha, Udbine i Korenice, str. 20.

⁸³ *Zbornik NOR-a*, tom XI, knjiga 4, dokument br. 107: Izveštaj Štaba 4. armije od 14. jula 1945. Generalštabu JA o rezultatima bitke za Trst, str. 856–893.

⁸⁴ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Beograd: ISI, 2014, str. 124.

⁸⁵ Giampaolo Valdevit, „Simetrije i pravila igre. Engleska, Sjedinjene Države, Jugoslavija i Majska kriza 1945.“, *Balkan posle Prvog Drugog svetskog rata*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd: ISI, 1996, str. 55.

⁸⁶ Bogdan C. Novak, *Trieste 1941–1954. The Ethnic, Political and Ideological Struggle*, Chicago: University of Chicago Press, 1970, p. 162–163; Bojan Dimitrijević, Dragan Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954. Vojno-politički aspekti*, Beograd: ISI, 2009, str. 12.

⁸⁷ *Zbornik NOR-a*, tom XI, knjiga 4, Prilog br. 9: Depeše predsjednika Vlade Velike Britanije Vinstona Čerčila, od maja 1945, feldmaršalu Haroldu Aleksanderu u kojima podržava njegove akcije i sugerira upotrebu sile za realizaciju imparijalističke politike u Julijskoj krajini, str. 969.

⁸⁸ G. Valdevit, „Simetrije i pravila igre. Engleska, Sjedinjene Države, Jugoslavija i Majska kriza 1945.“, str. 61.

⁸⁹ Цитирано према: B. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954*, str. 15.

Како би покушао да разреши замршену војну ситуацију у рејону Трста, Истре и Јулијске крајине фелдмаршал Александер 8. маја шаље свог начелника Штаба, генерала Моргана у Београд на преговоре са Титом. Морган је Титу и југословенској делегацији предложио поделу спорне територије на два дела, источни под контролом ЈА и западни под контролом савезничких јединица. Тачније, он је предложио да се демаркациона линија успостави 10 km источно од Трста и пруге ка Тржичу. Оправдавајући овакву поделу територије он је истакао потребу контроле над тршћанском луком и путним и железничким правцима који из луке воде преко Горице и Трбижа ка Аустрији, а све ради снабдевања савезничких јединица у североисточним деловима Италије и у Аустрији. Осим тога, Морган је од Тита тражио да до 11. маја повуче своје јединице западно од линије разграничења две стране. На крају, он је очекивао да се „у циљу обезбеђивања сигурног пролаза бродова северним Јадраном, а посебно приступа Трсту, лука Пула и сидришта на западној обали Истре између Пуле и Трста“ ставе на „неограничено располагање“ савезничким поморским снагама.⁹⁰

Тито је одбио Морганов предлог о разграничењу. Као разлог за тако нешто навео је да су јединице ЈА ослободиле територију која је словеначка, а осим тога он је сматрао и да су трупе ЈА имале право да је заузму као савезничка војска, „на основу својих жртава и доприноса савезничкој ствари“. Он је понудио пуну и неограничену употребу луке Трст и комуникација које су потребне савезничким јединицама, сматрајући да ће на тај начин задовољити све оправдане војне потребе. Осим тога, савезничка војска имала би пуну слободу да користи Трст као своју базу, а један савезнички морнарички официр требало је да управља луком. Такође, Тито је понудио да поморске снаге савезника имају право на потпуно коришћење луке у Пули и сидришта између Пуле и Трста, као и све аеродроме у Трсту и дуж комуникацијских линија. Предложено је и формирање заједничке војне комисије у Трсту, која је требало да сарађује са југословенским цивилним и војним властима по свим војним питањима у Трсту и у коришћењу комуникација. На крају, Тито је и даље остао при ставу да цивилну власт на спорној територији спроводе народноослободилачки одбори. Извештавајући Александера о преговорима у Београду, Морган је истакао да Тито „неће попустити у погледу суверенитета на (спорном) подручју“, као и да југословенски лидер „сматра да је план који је он предложио „остварив“.⁹¹

Разматрајући насталу ситуацију Британци и Американци су пред собом имали два решења. Прихватити Титов предлог или употребити силу којом би се постигла потпуна контрола над спорном територијом. Они су сматрали да би прихватањем Титовог решења, пустили, али исто тако и да би Броз учинио све што је у његовој моћи да изврши свој део договора. Ипак, у оваквом сценарију постојао је бојазан од већих немира у Италији, ако би италијанска јавност сазнала за такав споразум. Осим тога, прихватање Титовог предлога значило је да би савезници морали да успоставе још једну поморску луку, али је због недостатка средстава за то било потребно барем шест недеља. Друго решење које је подразумевало употребу силе било је, по схватању савезничких команданта, у потпуној зависности од совјетског става. „Уколико би Руси подржали Тита било би скоро немогуће процијенити какве су снаге потребне“. У сваком случају у Главној команди савезничких снага су процењивали, да би за било какав напад на Југославију било потребно више снага него што се у том тренутку налазило у рејону Трста. На крају, састанак је завршен са ставом да се са „чисто војне тачке гледишта захтјеви могу остварити без употребе силе“.⁹²

⁹⁰ M. Milikić, *Tršćanska kriza*, str. 88.

⁹¹ *Zbornik NOR-a*, tom XI, knjiga 4, Prilog br. 23: Izveštaj general-potpukovnika W. D. Morgana od 9. maja 1945. feldmaršalu Haroldu Aleksanderu o razgovorima s maršalom Josipom Brozom Titom radi rješenja spornih pitanja oko upravljanja u Julijskoj krajini, str. 1048–1049.

⁹² *Zbornik NOR-a*, tom XI, knjiga 4, Prilog br. 26: Zapisnik sa sjednice Zajedničkog odbora za planiranje Glavne komande savezničkih snaga održane 10. maja 1945, radi procjene situacije i potrebnih snaga za potpunu okupaciju Julijske krajine, str. 1073–1075.

Амерички генерал Џорџ Маршал, предложио је председнику Труману 11. маја да заједно са Великом Британијом упуте оштар протест југословенској влади. Труман је прихватио овакав предлог и сутрадан се писмом обратио Винстону Черчилу, нагласивши том приликом да „савезници морају да истрају у својој намери да управљају Пулом, Трстом и територијом која омогућава ефикасну заштиту линија комуникације које воде кроз Тржич и Горицу“. Америчке и британске власти брзо су договориле заједничко деловање. Одлучено је да се на аудијенцију код Тита упуте амбасадори обе земље, који би том приликом југословенском лидеру предочили неопходност потписивања споразума. Уколико би Тито одбио њихов предлог,⁹³ договорено је да се такав Титов одговор објави јавно, као и да се том приликом изрази неслагање. Осим тога, у таквом развоју ситуације требало је из Југославије на консултације повући оба амбасадора. Ипак, одлучено је да употреба силе у циљу избацивања југословенских јединица са спорне територије није опција, па би привремено био прихваћен неодређен положај савезничких јединица.⁹⁴

Два дана пошто је примио британску и америчку протесну ноту (17. маја) са напред поменутих захтевима Тито је дао одричан одговор. „Непрејудицирајући рјешење на мировној конференцији о припадности „Јулијске Венеције“ и Трста, влада федеративне демократске Југославије не може се одрећи сувереног права да југословенска армија држи окупираном територију до ријеке Соче, укључивши градове Трст, Горицу и Монфалконе.“⁹⁵

Одбијање југословенских власти да прихвате понуђени споразум, изазвао је оштру реакцију у Лондону и Вашингтону. Главнокомандујући савезничким снагама у Средоземљу фелдмаршал Александер, сматрао је „да ситуација на терену налаже скору употребу силе против југословенских снага и да је свака сарадња са њима немогућа“. Британски премијер Винстон Черчил упозорио је америчког председника Харија Трумана да је неопходно да две државе реагују на терену, као и да се на све провокације мора одговорити „правом мером“. Ипак, он је сматрао да вођење рата није сврсисходно, али да је зато потребно извршити јак притисак на југословенску владу како би прихватила предложени споразум. Са друге стране, Труман је изнео мишљење да би требало извршити концентрацију већег броја трупа у Јулијској крајини, чиме би се показала моћ и демонстрирала сила, којом би југословенска влада била стављена под још снажнији притисак.⁹⁶

У складу са тим 20. маја 1945. командант енглеске 8. армије наредио је својим снагама да изврше покрет на целом фронту према истоку. Циљ оваквог „марш-маневра“, био је заштита комуникацијског коридора Трст – Горица – Трбиж. Покрет је започет 22. маја, а већ сутрадан јединице 8. енглеске армије налазиле су се на 8 km источно од Горице.⁹⁷ Осим тога, према подацима са којима је располагао Едвард Кардељ, а о којима пише Јосипу Брозину 22. маја, „сви чиновници, журналисти, чланови војних мисија и амбасада (Велике Британије и САД, прим. М. М.) добили су налог да се морају спремити за одлазак у року од 48 сати. (...) У америчкој амбасади чак су почели да пале архиву. (...) У Римини-у, на италијанској обали

⁹³ Овај предлог имао више форму наређења. „Влада Његовог Величанства Уједињене краљевине дала ми је инструкције да Вас обавестим да она очекује да ће се Југословенска влада одмах сложити да врховни савезнички командант на Средоземљу контролише област која мора да укључи Трст, Горицу, Монфалконе и Пуљ (Пула, прим. М. М.), комуникацијске линије кроз Горицу и Монфалконе за Аустрију и област довољно на истоку линије која би дозвољавала правилну административну контролу и да изда одговарајуће инструкције југословенским снагама које се налазе у области која је у питању, да сарађују са врховним командантом при успостављању војне управе у тој области под влашћу врховног савезничког команданта.“ АЈ, КМЈ, 836, I-3-d/11, Ноте амбасадора САД Ричарда Петерсона и Велике Британије Ралфа Стивенсона упућене Маршалу Титу 15. маја 1945. године.

⁹⁴ Војислав Г. Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945*, Београд: Клио, 1998, стр. 459–460; М. Миликић, *Тршћанска криза*, стр. 95–96.

⁹⁵ АЈ, КМЈ, 836, I-3-d/11, Нота упућена британском амбасадору у Београду Ралфу Стивенсону, 17. маја 1945.

⁹⁶ В. Г. Павловић, *Од монархије до републике*, 463; М. Миликић, *Тршћанска криза*, стр. 99; В. Dimitrijević, D. Bogetić, *Тршћанска криза 1945–1954*, стр. 20.

⁹⁷ Група аутора, *Војнообавештајна служба*, edicija „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knj. 13, Београд: Војноиздavaчки и научни центар, 1990, стр. 252; В. Dimitrijević, D. Bogetić, *Тршћанска криза 1945–1954*, стр. 20.

наспрот Истре дали су евакуирати, односно објавити да ће евакуирати цивилно становништво из обалског појаса у вези са сукобом са Југославијом“. Мада је имао сумње у погледу озбиљности намера савезника да изврше војни напад на Југославију, Кардељ је ипак сматрао да су „они тако далеко дотерали да више нису могли одступити, а да страховито не губе на свом престижу“. Настављајући он је записао: „У овако напетом ситуацији ствари би ипак могле добити и један врло непожељан обрт, који би додуше њима много штетио, али не би ни нама много користио.“⁹⁸

Реакција Београда на оваква дешавања била је веома брза. Већ у току дана 22. маја Кардељ је предао југословенску ноту британском амбасадору Стивенсону. „Југословенска влада сагласна је да се формира Савезничка војна управа под командом савезничке врховне команде у Средоземљу, на подручју Словеначког приморја на бази демаркационе линије, која је предложена од фелдмаршала Александра, а која ће бити подложна извесним мањим модификацијама које ће бити доцније предложене од Југословенске владе“.⁹⁹

Након договора америчке и британске владе, амбасадори две земље предали су 2. јуна заједничку ноту која је садржала предлог тј. нацрт споразума о организацији војне управе у Јулијској крајини.¹⁰⁰ Југословени су одлагали одговор па је амерички амбасадор 7. јуна упозорио „да Влада САД узима озбиљно пропуст маршала Тита да не одговори (на ноту од 2. јуна) и верује да неће бити никаквог даљњег одлагања.“¹⁰¹ Два дана касније, 9. јуна потписан је Војни споразум између влада Југославије, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава о окупацији и привременој администрацији у Истри, Трсту и Словеначком приморју.¹⁰²

Поменути Споразум предвиђао је да део спорне територије западно од Морганове линије¹⁰³ који укључује Трст, железничке пруге и путеве који одатле воде у Аустрију преко Горице, Кобарида и Трбижа, а исто тако и Пулу и пристаништа на западној обали Истре, буду под командом и контролом Савезничког врховног команданта (Зона А). Он је требало да има и команду над свим војним ефективима на овој територији, укључујући и југословенски одред чије снаге нису смеле да буду веће од 2.000 људи. За остале југословенске трупе било је предвиђено да се повуку са ове територије до 12. јуна у 8 часова. Осим тога, споразумом је било прописано да ће Савезнички врховни командант управљати овим подручјем преко Савезничке војне управе, као и да у ту сврху при Штабу енглеске 8. армије може деловати „једна мала југословенска мисија као посматрач“. Споразум је Савезничкој војној управи дао широка овлашћења када је у питању постављање цивилних власти на овој територији, па је она могла да „мења административно особље по свом нахођењу“, као и да „употреби било које цивилне власти које сматра за најбоље у појединим местима“. На крају је наглашено, да Споразум „ни у ком погледу не прејудицира, нити тангира дефинитивну диспозицију делом Јулијске Крајине западно од линије. Једнако ни југословенска војна окупација и управа делова Јулијске Крајине источно од линије (Зона Б), ни у ком погледу не прејудицира, нити тангира дефинитивну диспозицију тим подручјем“.¹⁰⁴

Баш онако како је било предвиђено Споразумом, југословенске јединице које су се налазиле западно од Морганове линије почеле су своје повлачење у предвечерје 11. јуна.

⁹⁸ АЈ, КМЈ, 836, I-3-d/14, Извештај бр. 1 од 22. маја 1945. који је Едвард Кардељ упутио Јосипу Броз у Титу.

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ АЈ, КМЈ, 836, I-3-d/17, Нота британског и америчког амбасадора у Југославији упућена Јосипу Броз у Титу, 2. јуна 1945. године.

¹⁰¹ АЈ, КМЈ, 836, I-3-d/17, Порука америчког амбасадора југословенском министру спољних послова, бр. 55 од 7. јуна 1945. године.

¹⁰² АЈ, КМЈ, 836, I-3-d/17, Изјава Ивана Шубашића у вези са потписивањем споразума о Јулијској крајини између Југославије, САД и Велике Британије, 9. јун 1945. године.

¹⁰³ Морганова линија добила по америчком генералу Моргану. Линија се простирала од планине Мангарт, преко Св. Горе – Соче – Комена – Великог Градишча – Голича – долине Глиншчице – Миљског Хриба до Дебелог Ртича.

¹⁰⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945*, dokument br. 56: Sporazum o Julijskoj krajini između Jugoslavije, s jedne strane, i Velike Britanije i SAD-a, s druge strane, Beograd 9. juna 1945, str. 81–82.

После преговора две стране који су вођени од 13. до 20. јуна у Девину потписан је Споразум између Савезничке врховне команде и ЈА, којим је одређено да ће 2.000 југословенских војника који су остали у Зони А бити стационирани на подручју М. Trestel (770964) – искључиво Suta (7992) – укључиво Vonssizza (7492) – Nova Villa (6794) – Opacchiasella (6795) – Colle Grande (7098) – М. Trestel. Савезничка команда преузела је на себе снабдевање одреда храном, фуражом, бензином и другим потрошним материјалом, док је снабдевање одећом, опремом, оружјем, муницијом и возилима требало да обезбеди ЈА. Све везе између одреда и ЈА морале су искључиво да иду преко Савезничке команде. Споразум у Девину предвидео је и да Југословенска мисија при штабу енглеске 8. армије има у свом саставу једног пуковника, шест виших официра укључујући једног административног стручњака, као и пратеће особље са чијим саставом је морао да се сагласи командант енглеске 8. армије. Основни задатак југословенске мисије је био да помаже командата 8. армије и његов Штаб у свим питањима која су се тичала југословенског одреда који се налазио под савезничком командом.¹⁰⁵

Са источне стране Морганове линије такође је формирана војна управа. Тито је 23. јуна издао наређење да се у зони Јулијске Крајине, Истре са градом Ријеком и Словеначког приморја успостави војна управа Југословенске армије. Дужност команданта Војне управе требало је према наређењу да врши командант 4. армије ЈА, генерал Пеко Дапчевић. Цивилну власт требало је да у најтешњој сарадњи са војном управом наставе да врше народноослободилачки одбори формиран по уласку јединица ЈА на овај простор у априлу и мају 1945. године.¹⁰⁶

*

До нове промене у статусу Јулијске Крајине долази после потписивања мировног уговора са Италијом 10. фебруара 1947. године. Део до тада спорних територија ушао је у састав Југославије, док је на другом делу тог простора било предвиђено да се формира Слободна територија Трста (СТТ). Она је била „призната од стране Савезничких удружених сила и од Италије“, а њену територијалну целину и независност обезбеђивао је Савет безбедности Уједињених нација. Границе СТТ дефинисане су чланом 4 и чланом 22 Мировног уговора са Италијом. Копнена граница СТТ-а била је дужине 88 km (граница са Југославијом 84 и са Италијом 4 km), док је дужина морске обале била 128 km. На територији СТТ формиране су две зоне – Зона А под англоамеричком влашћу површине 222 km² и Зони Б под југословенском влашћу површине 516 km². Стални статут СТТ, који је као Прилог 6 прикључен Мировном уговору предвиђао је да је поменута територија дефинисана као „демилитаризована, неутрална и независна област под влашћу међународног гувернера и надзором Савета безбедности Уједињених нација“.¹⁰⁷

Сходно одредбама Мировног уговора са Италијом половином септембра 1947. успостављена је граница између Југославије и СТТ-а. С обзиром на нову зонску поделу, Зону А требало је да поседну само англоамеричке трупе, док је Зона Б и даље требало да остане под југословенском војном контролом. На целој територији СТТ-а требало је укупно да остане 5.000 британских, америчких и југословенских војника. С обзиром на то да југословенска и италијанска страна нису могле да изнађу никакво компромисно решење око избора гувернера, СТТ-ом су у Зони А управљале савезничке војне власти, а у Зони Б

¹⁰⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945*, dokument br. 70: Sporazum između savezničkog vrhovnog komandanta na Sredozemlju i vrhovnog komandanta JA, Devin, 20. juna 1945, str. 98–100.

¹⁰⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945*, dokument br. 75: Naredba Vrhovnog komandanta JA, maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, o uspostavljanju vojne uprave JA u Julijskoj krajini, Beograd, 23. juna 1945. godine, str. 112.

¹⁰⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947 I*, dokument br. 24: Mirnovni ugovor sa Italijom, Pariz 10. februara 1947, str. 125–185; Миљан Милкић, „Формирање и организација Југословенске војне управе на Слободној територији Трста 1947–1954. године“, *Војноисторијски гласник*, 2 (2008), стр. 59–60.

командант југословенских снага. Тако је временом линија између две зоне практично све више почињала да личи на државну границу између Италије и Југославије.¹⁰⁸

*

Већ пре краја 1945. војна ситуација на спорном простору била је веома затегнута. Приметно је било гомилање трупа са обе стране Морганове линије. Од новембра 1945. до фебруара 1946. у западни део подељене Јулијске крајине придошао је 2. пољски корпус (еквивалент јачине једне армије ЈА) којим је командовао пољски генерал Станислав Андерс и стационарао се на простору Болоња – Римини – Падова – Венеција – Треviso – Удине. Као одговор на ово и југословенска страна је извршила груписање својих снага са супротне стране поменуто линије.¹⁰⁹

Почетком 1946. две стране су започеле са међусобним оптужбама за повећање броја граничних провокације, повреда ваздушног простора, убацивање терористичких група и гомилање снага на двама странама демаркационе линије. У серији озбиљних инцидената у Трсту и околини више југословенских официра и војника је изгубило свој живот, међу њима и мајор Стане Цундера, који је убијен у Трсту 15. марта 1946. године. Ипак, најчешћи начин повреде границе било је прелетање савезничких авиона преко југословенске територије. У једном говору Јосип Броз је истакао да је само од 11. фебруара до 26. марта 1946. било 233 повреде југословенског ваздушног простора, од чега је само последње поменутог дана преко границе прелетело 34 савезничка авиона који су летели „у разним правцима и у разво време“.¹¹⁰

Средином 1946. ситуација је додатно закомпликована. Савезници су извршили низ покрета са својим јединица у Зони А, а у тршћанску луку је упловила британска крстарица Ливерпул у пратњи два разарача. Био је то увод у низ озбиљних инцидената који ће за дуже време оптерећивати односе Југославије и Запада. Пошто су повреде југословенског ваздушног простора и даље биле најзаступљенији вид граничних инцидената, југословенски војни врх је одлучио да поред 2. ваздухопловне дивизије која се већ налазила у Словенији, из Мостара пребазира и 3. ваздухопловну дивизију која је била наоружана ловцима типа Јак-3. Већ у току 8. јула дежурни пар ових ловаца пресрео је амерички транспортни авион Ц-47 који је ненајављен лето изнад југословенске територије. Ипак, посада овог америчког авиона је успела да побегне. Те срећа није пратила посаду америчког авиона истог типа 9. августа, који је оборен од стране југословенских пилота пошто је прелето аеродром у Љубљани. Нешто више од месец дана касније, 19. септембра југословенски ловци пресрели су још један амерички авион типа Ц-47, који је такође оборен, јер се његова посада није одазвала на упозорења добијена од југословенских пилота. Овом приликом погинуло је свих пет чланова посаде америчког авиона. Американци су били огорчени због ових дешавања, а ситуација је решена дипломатским путем у разговорима између Тита и америчког амбасадора у Београду Петерсона. Југословенски председник је пристао да исплати по 30.000 америчких долара као

¹⁰⁸ В. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954*, str. 36–37.

¹⁰⁹ Иако су Југословени тврдили да су вести о груписању њених снага биле лажне и тенденциозне, истраживања др Бојана Димитријевића говоре супротно. „Доступни подаци, међутим, говоре да је у том периоду 1946. било предислокација југословенских јединица, ближе граници. Из Хрватске је пребачена 28. дивизија. Подаци за њену 21. славонску бригаду говоре да је та јединица стигла 23. фебруара у рејон Постојне, а затим да је ноћу 26/27. фебруара умарширала у Зону Б размештајући се у Пазину и околини. (...) Из Македоније је у Словенију експресно враћена 2. тенковска бригада. Она је од претпостављене команде (2. тд), 6. фебруара 1946, добила „наређење за покрет у непознатом правцу“. Покрет је извршен по ешелонима од 8. до 14. фебруара. Први тенкови те бригаде стигли су у Доњи Логатец 12. фебруара, а комплетна бригада је у том месту била 17. фебруара. В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 132.

¹¹⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1946–I*, dokument 40: Ekspoze predsednika vlade FNRJ i ministra narodne odbrane, maršala Josipa Broza Tita na Drugom vanrednom zasedanju Narodne skupštine povodom ratifikovanja Ugovora sa Poljskom, Beograd, 1. april 1946, str. 84–85.

одштету за погинуле америчке пилоте, али је одбио да плати одштету за оборене авионе. Наиме он је био мишљења да би у случају исплате одштете за оборене авионе Југославија показала да нема право да штити свој суверенитет. Међутим, иако је привидно решено ово питање оптерећивало је односе са САД-ом све до 1949/1950 када је започет процес приближавања две стране.¹¹¹

У војном погледу ситуација је била веома затегнута и наредне године, пошто је 16. фебруара 1947. на основу Мировног уговора са Италијом формирана СТТ. Наговештаји компликације и могућност промене статуса Трста и словеначког приморја натерали су југословенски војни врх да изврши реорганизацију својих јединица у пограничним деловима. Тако је од делова 1. тенковске бригаде формиран Мотомеханизовани пук, који је у периоду од 29. априла до 1. маја 1947. по ешелонима пребачен у СТТ. Како је било предвиђено горе поменути Мировним уговором југословенске јединице ушле су у Зону Б СТТ у ноћи између 15/16. септембра 1947. одакле су се дан раније повукле америчке јединице. У југословенским рукама нашли су се словеначко приморје са градом Пулом. У овај град у наредних шест месеци премештена је из Ријеке поморска команда Северног Јадрана, као и команда стручних школа из Дивуља и Ријеке, док је на пулски аеродром долетео 112. ловачки пук из Љубљане. Уследило је смиривање ситуације које је потрајало до јесени 1953. а коју су истина с времена на време нарушавали мањи међусобни инциденти.¹¹²

*

Решење питања Трста и Јулијске Крајине на Мировној конференцији у Паризу, које је своју међународно-правну потврду добило потписивањем Уговора о миру са Италијом 10. фебруара 1947. године, било је само привремено. Већ у марту 1948. владе САД, Велике Британије и Француске изашле су са Трипартитном декларацијом у којој су навеле да би СТТ требало прикључити Италији. Југословени су одмах одбили овакав став западних земаља, а декларација је оцењена као једнострана изјава и противјугословенски корак. Тито је у говору у Пули 10. јула 1949. године тим поводом рекао: „Ми не признајемо никаква једнострана права у рјешавању питања СТТ. Ту и ми морамо бити питани, а не могу се само једнострано водити разговори. И ми хоћемо да кажемо, и ми хоћемо да будемо питани шта и како мислимо о СТТ, јер ми се овога пута нећемо одрећи наших права која ту имамо.“¹¹³

Сукоб Југославије са земљама Информбироа, ставио је земљу веома деликатну ситуацију. Са једне стране и даље је било присутно питање СТТ, које је изазивало перманентне сукобе са Италијом и другим западним земљама, док је са друге стране започети сукоб са СССР-ом и осталим источноевропским државама претио да угрози југословенски суверенитет. Да би премостили такву позицију југословенски руководиоци су 1950. дала иницијативу за решавање проблема СТТ-а. Представници Југославије су предложили да се кроз непосредне контакте са Италијанима реше сва спорна питања између две земље, укључујући и питање СТТ-а, што је прихваћено од водећих западних земаља. Тако је у периоду од 1950. до 1952. уследио низ различитих иницијатива, предлога и изјава, али и сусрета у Лондону, Паризу, Риму и Београду, ради проналажења решења за СТТ.¹¹⁴

Ипак, све до 1952. нису постојали услови за трајно решење овог питања. Током наведене године „код западних сила сазрело је уверење да је једино стварно решење проблема – замрзавање постојећег стања уз минималне територијалне корекције на обе стране.“ Водеће државе Запада су сматрале „да између Италије и Југославије није могућ

¹¹¹ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017, str. 59–60.

¹¹² B. B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 135–136.

¹¹³ J. B. Тито, *Говори и чланци*, стр. IV/229.

¹¹⁴ Група аутора, *Војнообавештајна служба*, стр. 254–255.

никакав стваран споразум, па је у интересу скидања са дневног реда овог кризног жаришта најбоље формализовати оно што фактички постоји на терену – зоналну поделу Слободне територије Трста.“ Оно што је ишло у прилог таквим оценама на Западу било је и више пута „посредно изражено југословенско слагање са оваквом опцијом“.¹¹⁵ Упркос томе на Западу су били свесни да ниједна страна неће бити у потпуности задовољна таквим решењем. То сликовито показују речи британског амбасадора у Италији сер Ноела Чарлса: „Трст је италијански. Наћи ће се трајно решење. Италија можда неће бити много задовољна, али Југославија ће бити задовољна још мање“.¹¹⁶ Било је јасно да се мора пронаћи компромисно решење.

У току априла и маја 1952. одржан је у Лондону трипартитна конференција која је разматрала питање СТТ-а. На крају конференције усвојен је Меморандум о разумевању који је предвиђао да се под италијанску управу стави готово цела административна власт у Зони А (из овога је изузета полиција и пошта), али и да командант зоне задржава сву власт у управи над њом. Ово последње било је у циљу избегавања приговора да је предајом административне власти Италијанима био измењен међународни статус Зоне А.¹¹⁷ Италијани су одушевљено дочекали Меморандум, а Де Гаспери је славобитно изјављивао то први корак ка испуњавању Трипартитне декларације из 1948. која је предвиђала да цела територија СТТ буде укључена у састав Италије.¹¹⁸

Међутим, решења није било на видику, а оптужбе између Југославије и Италије су настављене. Тензија између две стране била је видљива и дуж целе југословенско-италијанске границе где су инциденти постали свакодневна појава, али на сву срећу у њима није било људских жртава. Крајем августа 1953. председник италијанске владе Ђузепе Пела је у сагласности са министром одбране и начелником генералштаба активирао део копнених и поморских снага Италије. Тито је то видео као чин агресије без обзира што није било сукоба две стране. На италијанској страни заједничке границе почетком септембра појавили су се и тенкови. Са друге стране, у току септембра 1953. у северозападним деловима Југославије одигравао се велики маневар ЈНА, у коме је било ангажовано око 50.000 припадника копнене војске и ваздухопловства. У таквим околностима савезници су 8. октобра 1953. одлучили да своја мандатна права и управу у Зони А пренесу на италијанске власти, што је означило почетак Тршћанске кризе.¹¹⁹

Јосип Броз је касније сведочио да га је ова одлука савезника погодила „као гром из ведра неба“. Упркос почетном изненађењу, југословенска реакција је била брза. Јединицама 1. пролетерске дивизије које су биле стациониране дуж административне линије са СТТ-ом, наређено је да уђу у Зону Б како би појачале тамошњи југословенски одред. Снаге 23. корпуса у Љубљани и делови 11. корпуса у Загребу стављени су такође у стање покрета. У Генералштабу ЈНА донета је одлука да се формира Оперативна група, која је стављена под команду генерала Косте Нађа, команданта 5. војне области. Она је имала задатак да обједини команду 23. корпуса, новомобилисане дивизије-бригаде, ојачања из 5. и 7. војне области како би спречила улазак Италијана у Трст. Све оклопне и моторизоване јединице са простора 5. војне области хитно су припремане за пребацивање у Истру, Словеначко приморје и друге делове Словеније. Јединице 20. тенковске дивизије кренуле су одмах ка граници, а из Крагујевца је у Словенију пребачена 252. тенковска бригада. Ваздухопловне снаге биле су организоване у 3. авио-корпус, а његове три дивизије (32, 37. и 21. дивизија) су у ноћи 8/9. октобар стављене у стање приправности. Трећи авио-корпус располагао је са 240 авиона, али без оних на млазни погон. Због тога је 117. пук са 14 млазњака типа Ф-84Г Тандерџет 14.

¹¹⁵ В. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954*, str. 43.

¹¹⁶ АЈ, КМЈ, 836, I-3-d/92, Изјава британског амбасадора у Италији сер Ноела Чарлса, од 11. марта 1952. године.

¹¹⁷ В. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954*, str. 49–50.

¹¹⁸ АЈ, КМЈ, 836, I-3-d/92, Телеграм југословенског амбасадора у Лондону Јоже Брилеја упућен МИП ФНРЈ 10. маја 1952. године.

¹¹⁹ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 328–330.

октобра прелетео из Батајнице у Загреб, стављајући се под команду 3. авио-корпуса. И на крају, Ескадра ЈРМ је 8. октобра у вечерњим сатима добила задатак да сутрадан уђе у Зону Б ради заштите њене обале. У акцију је кренуло 4 разарача, 8 патролних бродова и 38 торпедних чамаца. Активирањем великог броја јединица, њиховим пребазирањем и стављањем у приправно стање, у Југославији је стварана ратна психоза. Јосип Броз Тито је био изузетно оштар у својим јавним иступима тих дана, а пратили су га и други југословенски званичници.¹²⁰

Са друге стране, одмах по избијању кризе уследио је дипломатски притисак САД и Велике Британије на Југославију. Американци и Британци су том приликом указивали да је зонална подела СТТ-а била извесна, као и да су мишљења да је такво решење стопроцентно задовољавало Југославију. Овај дипломатски притисак постигао је одређене резултате, који се пре свега огледају у чињеници да две стране нису одмах из покрета прешле у напад. Уследило је постепено хлађење подгрејане атмосфере, које је крајем октобра резултирало обостраним изјавама о могућем повлачењу војних ефектива из рејона Трста. До почетка реализације овог сценарија дошло је 7. децембра 1953. када је у Риму потписан споразум између Југославије и Италије према коме су обе стране требале да повуку своје јединице из кризног рејона.¹²¹

После повлачења југословенских и италијанских јединица из кризног подручја уследили су у току 1954. дипломатски преговори, а Тршћанско питање је дефинитивно скинуто са дневног реда усвајањем Меморандума о сагласности између Италије, Велике Британије, Сједињених Америчких Држава и Југославије, 5. октобра поменуте године. Југославија је на тај начин добила највећи део Зоне Б и мали део Зоне А, док је Италија добила преостали део Зоне А и североисточни угао Зоне Б (изнад места Соцерб).¹²²

1. 4. 2. Југославија и грађански рат у Грчкој

Друга неуралгична тачка која је оптерећивала односе Југославије и западних савезника, али и угрожавала југословенску безбедност у првим поратним годинама био је грчки грађански рат. Као што је приметио професор Милан Ристовић „за разлику од Југославије у којој се грађански рат одвијао упоредно са борбом за ослобођење, Грци су то трагично искуство осетили тек пошто су стргли окове немачке окупације“. Међутим, обриси грађанског рата могли су се запазити и за време окупације, а посебно од 1943. када су међусобни сукоби грчких покрета отпора постали чешћи.¹²³ Ипак, у правом смислу речи грчки грађански рат је трајао од краја 1944. до друге половине 1949. године, с тим да је период од почетка 1945. до пролећа 1946. био период „несигурног примирја, испуњеног метежима и терором“. У грађански рат у Грчкој био је уплетен и страни фактор, оличен у Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији које су подржавале једну и СССР-у, Бугарској, Југославији и Албанији које су подржавале другу страну.¹²⁴

¹²⁰ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 535–536; Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010, str. 74–76; B. B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, str. 122–124; B. B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1954–1959*, str. 330–334.

¹²¹ B. B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1954–1959*, str. 334–335.

¹²² B. Dimitrijević, D. Vogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954*, str. 172.

¹²³ На овом месту пре свега мислимо на Грчку народноослободилачку војску (ЕЛАС) и Национални републикански савез Грчке (ЕДЕС). ЕЛАС је био најснажнији покрет отпора у Грчкој у коме је преовлађујући утицај имала грчка Комунистичка партија. Са друге стране ЕДЕС је, као што му и сам назив говори, првобитно био републикански покрет. Пошто је сматрао да су му комунисти главни непријатељ, генерал Наполеон Зервас који се налазио на челу ЕДЕС-а, успоставио је везу са монархистичким и антикомунистичким организацијама и групама.

¹²⁴ Milan Ristović, „Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945–1950)“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Zbornik radova sa naučnog skupa, urednik Petar Kačavenda, Beograd: ISI, 1996, str. 71–72.

Управо умешаност Југославије у грчки грађански рат, као и последице које су из тога произилазиле, а које су утицале на југословенску безбедност, биће тема овог кратког прегледа. Везе два покрета отпора НОВЈ и ЕЛАС-а на чијем челу су се налазила југословенска и грчка комунистичка партија успостављени су средином 1943. када се Светозар Вукмановић Темпо као делегат ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВЈ 20. јуна састао са представницима комунистичких партија Грчке и Албаније, а затим и посетио Главни штаб ЕЛАС-а. На поменутом састанку посебно је разговарано и о сарадњи између НОВЈ и ЕЛАС-а. У тим разговорима у први план је истакнуто питање Македоније које је према Вукмановићевим речима требало решити на тај начин „што ће врховни штабови заинтересованих балканских земаља објавити заједничку декларацију у којој ће признати *право македонског народа да одлучује о себи*“ (истакнуто у оригиналу). У тим првим контактима било је од стране Светозара Вукмановића покренуто и питање стварања заједничког „балканског штаба“.¹²⁵

У лето 1944. на Вис је у посету ВШ НОВЈ допутовао делегат ГШ ЕЛАС-а Андреас Цимис, који је настојао да добије политичку и материјалну подршку за свој покрет од руководства КПЈ и шефа совјетске војне мисије при ВШ НОВЈ, генерала Корњејева. Корњејев отворено критиковао понашање грчких комуниста и обавестио их да Совјети немају намеру да се сукобљавају са Британцима због Грчке и Југославије. Са друге стране југословенски одговор био је врло нејасан. У другој половини 1944. дошло је до озбиљне кризе у односима КПЈ и КПГ, „због неспоразума око положаја словенског становништва, његових политичких и војних организација у ЕЛАС-у“. Одсуство југословенске подршке КПГ у току атинског устанка почетком 1945. године само је потврдило кризу у односима две стране. После пораза у атинском устанку, неколико десетина хиљада присталица, официра и војника ЕЛАС-а је, због мера одмазде грчке владе и терора које су започеле да спроводе десничарске организације, спас потражило у Југославији.¹²⁶

Споразум у Варкизи (12. фебруар 1945) којим је окончан атински устанак, а чијим одредбама је било предвиђено разоружавање ЕЛАС-а и амнестија њихових чланова није значајно и мир у Грчкој. Политичке суревњивости, бојкот левице на изборима одржаним 31. марта 1946, оптужбе да је плебисцит којим је у септембру 1946. одлучено да се у земљу врати краљ Ђорђе II био нерегуларан, али и терор различитих десничарских организација над бившим члановима ЕЛАС-а, довели су до новог заоштравања ситуације и до наставка грађанског рата који је прекинут претходне године. Први сукоби две стране започели су почетком пролећа 1946. да би се до јесени те године рат у потпуности распламсао.¹²⁷

Ако је у догађајима с краја 1944. и почетка 1945. остала пасивна Југославија је сада заузела у потпуности другачији став. Тито је генералном секретару КПГ Захаријадису на састанку одржаном у Београду почетком априла дао подршку за борбу против владиних кругова. Том приликом Јосип Броз је свом саговорнику обећао да ће Југославија грчким комунистима пружити и материјалну помоћ. С тим у вези већ почетком 1946. на њеној територији организовани су центри за обуку и снабдевање.¹²⁸

Пошто се сукоб две стране у Грчкој распламсао у септембру 1946. стигли су конкретне молбе за помоћ од стране грчких комуниста. Тражено је 15 тешких и 50 лаких минобацача, 50 тешких и 150 лаких митраљеза, 500 полуатоматских пушака, 4.000 дефанзивних мина, затим других мина и муниције за 300 полуаутомата „стен“ – „штајер“. Тражено је и 5.000 пари обуће, 5.000 шињела, 2.500 панталона, 2.500 јакни, 3.000 пари веша, намирница за 3.000 људи за два месеца, али и лекови, медицинска опрема, преносне радио-

¹²⁵ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, I–IV, Zagreb: Globus, 1982, str. III/12–15.

¹²⁶ M. Ristović, „Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945–1950)“, str. 74–76.

¹²⁷ Исто, стр. 76–77.

¹²⁸ Милан Ристовић, *На прагу Хладног рата. Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1950)*, Београд: Филозофски факултет, 2016, стр. 136.

станице, акумулатори и мотори за њихово пуњење. Осим наоружања и војне опреме тражено је да се у Грчку хитно пошаље и 100 „људи-кадровика“ из Југославије.¹²⁹

У складу са Титовим обећањима помоћ овога пута није изостала. Организацијом припрема за слање оружја и другог траженог материјала из Југославије руководили су високи официр ОЗН-е Слободан Крстић Уча и Воја Биљановић. Главно складиште војног материјала намењеног за слање у Грчку било је у Панчеву, док су у јесен 1946. у Македонији биле организоване четири базе за пребацивање материјала и људства преко границе: у селима Дренови и Градском, као и код Ђевђелије и Битоља.

Истраживања професора Ристовића показују да је „систематско снабдевање ДАГ (Демократске армије Грчке) из југословенских извора почело у другој половини 1946. и да је било интензивно до друге половине 1948. године. Трајало је у различитим видовима и обиму све до прекида веза после изјашњавања руководства КПГ за Резолуцију Коминформа. Осим разноврсног ратног материјала, обухватала је медицинску опрему, лекове, прихват, лечење и опоравак рањеника на југословенској територији, испоруке хране, одеће и обуће. (...) Југословенска територија била је својеврсна „логистичка база“ али место где су борци ДАГ обучавани“.¹³⁰

Помоћ која је у Грчку стизала из Југославије била је „обимна, разноврсна и имала је одлучујући значај за ДАГ и њену борбену опремљеност и способност“.¹³¹ Светозар Вукмановић Темпо је у својој брошури „О народној револуцији у Грчкој“ која је објављена у Београду 1950. о томе писао: „Када би се савјесно провјерили сви подаци о помоћи народно-револуционарној борби у Грчкој, онда би се неминовно морало доћи до закључка да је Југославија пружила неупоредиво већу помоћ народно-револуционарној борби у Грчкој него све друге земље скупа и на челу са Совјетским Савезом“.¹³²

Количину војне опреме и материјала коју је Југославија као помоћ пружила Грчкој ипак није могуће са сигурношћу утврдити. Милован Ђилас је у својим каснијим сећањима наводио да је Грцима укупно као помоћ упућено око 100.000 пушака и 1.000 митраљеза.¹³³ Професор Милан Ристовић је изнео процену о броју пушака између 35.000 и 100.000 и 3.500 и 7.000 машинки, као и о 7.000 комада противтенковског оруђа.¹³⁴ У напред помињаној брошури Темпо о томе пише на следећи начин: „Ми нијесмо примали признанице за помоћ у оружју и ратном материјалу који смо дали народноослободилачком покрету у Грчкој (јер је то била братска помоћ једне комунистичке партије другој комунистичкој партији). С буржоаско-правног становишта ми не можемо доказати да смо дали потребну помоћ у оружју и ратном материјалу народноослободилачком покрету у Грчкој (јер немамо признанице). Али ми се позивамо на грчке комунисте и на борце Народноослободилачке војске који нису изгубили комунистички морал и поштење (као што је изгубио Петрос Русос) и који врло добро знају какву смо помоћ пружили грчком народноослободилачком покрету.“¹³⁵ Међутим, у Архиву Југославије могуће је пронаћи писана документа о количинама помоћи које су у одређеним временским периодима упућивана у Грчку. Истини за вољу, ти подаци су непотпуни, али на основу њих ипак можемо створити делимичну слику о количинама и врстама помоћи која је упућивана из Југославије. Тако у једном списку материјала пребаченог од 5. априла до 23. јуна 1947. можемо видети да је преко југословенско-грчке границе пребачено 904 машинке, 28 тешких митраљеза, 549 пушкомитраљеза, 2.675 пушака, 7 противтенковских пушака, преко милион комада

¹²⁹ АЈ, ЦК СКЈ, 507, КВОВ, Грчка, IX, 29-III/3, к. 11, Делеша од 17. септембра 1946; М. Ристовић, *На прагу Хладног рата*, стр. 138–139.

¹³⁰ М. Ристовић, *На прагу Хладног рата*, стр. 135.

¹³¹ Исто, стр. 134.

¹³² Svetozar Vukmanović Tempo, *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*, Beograd: Kultura 1950, str. 121.

¹³³ Према: М. Ристовић, *На прагу Хладног рата*, стр. 134.

¹³⁴ М. Ristović, „Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945–1950)“, str. 78.

¹³⁵ S. Vukmanović Tempo, *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*, str. 106.

различите муниције за напред наведено оружје, 3.276 ручних бомби, 83 лака и 26 тешких бацача, 4.420 мина за лаке и 1.758 за тешке бацаче, 11 сандука санитетског материјала, 2.727 пари ципела, 1.400 шињела, итд.¹³⁶ Оваква помоћ коју је Југославија пружала ДАГ-у није могла проћи незапажено од стране грчке владе у Атини, али и западних савезника у првом реду од САД-а и Велике Британије. Конфронтација са њима била је неизбежна.

*

Чињеница да је ДАГ највећу помоћ примао од суседних балканских земаља „народне демократије“, Бугарске, Југославије и Албаније, условила је да главни део његових јединица буде стационаран дуж граница са овим државама. Самим тим и гро војних окршаја у току грађанског рата, између јединица ДАГ и снага владе из Атине, одвијао се на овом простору. Неминовност која је из тога произлазила биле су честе повреде територија суседних држава, а међу њима и Југославије. Ти гранични инциденти били су веома бројни, дешавали су се готово свакодневно и однели су немали број људских живота.

Инциденти и повреде југословенско-грчке границе започели су одмах по завршетку Другог светског рата, али све до средине 1946. они су били ретки и нису односили људске животе. Са разбукутавањем грађанског рата у Грчкој долази и до озбиљнијих инцидената. Већ крајем јуна 1946. уочено је да „англоамерички авиони“ често прелећу југословенско-грчку границу и надлећу јужну зону Македоније. Југословенске службе су уочиле да се та прелетања најчешће догађају на три правца: 1) око Дорјанског језера, 2) око Ђевђелије и 3) око Битоља. С тим у вези штабу 5. армије је наређено да ради дејства против тих авиона одмах упуту једну батерију противавионских топова 76 mm и пет батерија па топова 25 mm на угрожене правце. Свака батерија са собом је требало да понесе по један борбени комплет муниције. Задатак ових батерија био је да „почев од 1. јула“ гађају све стране авионе који лете изнад територије Југославије, „сем најављених путничких авиона“.¹³⁷

Овакво наређење добило је своју последицу 6. септембра 1946. године, када је изнад Ђевђелије оборен авион грчког Краљевског ваздухопловства, док је пилот после принудног слетања био заробљен. Наиме, рано изјутра 6. септембра грчки авиона типа *Спитфајер* улетео је у југословенски ваздушни простор, да би приликом покушаја да се врати у Грчку југословенска противваздушна одбрана успела да га погоди и присили на спуштање. Авион је био наоружан са четири митраљеза и једним топом, за које је поседовао и одговарајућу муницију. Осим тога, имао је и фото-митраљезе за снимање, као и секцију Струмица – Ђевђелија 1:100.000. С тим у вези закључено је да је пилот имао тачно одређени задатак за извиђање југословенске пограничне зоне. Грци су тврдили да је до повреде границе „дошло случајно“ као и да пилот није имао никакав посебан извиђачки задатак. Ни једна ни друга страна нису одустајале од свог тумачења догађаја.¹³⁸ Пошто је заједничка комисија две стране извршила увиђај на месту принудног слетања авиона, тумачење догађаја све стране остало је непромењено. У заједничком протоколу у вези са узроком који је довео до повреде југословенског ваздушног простора, две стране остале су свака на својој позицији: „а) Грчка комисија сматра да је авион залутао на територију Југославије; б) Југословенска комисија стоји на становишту да је грчки авион намерно прешао на југословенску територију“. До

¹³⁶ АЈ, ЦК СКЈ, 507, КВОВ, Грчка, IX, к. 15, Списак материјала пребаченог од 5. априла до 23. јуна 1947, састављен 28. јуна 1947. од стране потпуковника Воје Биљановића.

¹³⁷ Војни Архив (ВА), фонд Југословенска Народна Армија (ЈНА), к. , ф. , док. , Наређење Штабу Пете армије бр. 34, од 29. јуна 1946. године.

¹³⁸ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП РС), Политичка архива (ПА), Грчка, 1946, ф. 15, пов. бр. 10607, Нота Министарства иностраних послова ФНРЈ упућена Министарству иностраних послова Грчке, 7. септембар 1946. године; Исто, Телеграм југословенског амбасадора у Атине упућен МИП-у ФНРЈ пов. бр. 368, од 12. септембра 1946. године.

усклађивања ставова између представника две државе није могло доћи.¹³⁹ Шеф југословенског дела комисије пуковник Ратко Вујовић је по завршетку рада, предложио југословенском Министарству иностраних послова да би пилота и авион требало вратити у Грчку, што је на крају и учињено.¹⁴⁰

На овај начин завршена је прича око првог тежег инцидента на југословенско-грчкој граници. Ипак, ово је био само увод. У току новембра и децембра 1946. године у оквиру борби против ДАГ припадници грчког Краљевског ваздухопловства учинили су низ повреда југословенског ваздушног простора. Да би донекле предупредио такву ситуацију југословенски војни врх је донео одлуку да у Скопље пребаци додатне снаге ловачке авијације, како би заштитио ваздушни простор. Тако је почетком априла 1947. из Љубљане у Скопље пребазирани 113. ловачки пук, који је са 111. ловачким пуком који се већ налазио у главном граду Македоније формирао 5. ловачку дивизију.¹⁴¹

Пре него што су појачане јединице ваздухопловства, у јесен 1946. извршено је појачавање копнених снага. Наиме, припадници југословенске граничне службе учили су током августа 1946. да је дошло до померања грчких јединица на граничном одсеку код Струмице.¹⁴² Генералштаб ЈА одмах је наредио да се испитају узроци таквог померања, а у дану када је изнад Ђевђелије оборен грчки авион обавестио и штаб 5. армије да је „комплетна 5. тенковска бригада“ већ започела покрет из Загреба у састав 2. тенковске дивизије која се налазила на простору Македоније.¹⁴³ Осим тога истог дана штабу 5. армије је саопштено да је Генералштаб одлучио да се цела 52. дивизија ЈА привремено концентрише на просторији Ресан – Охрид – Струга.¹⁴⁴ Неколико дана касније Генералштаб је команди у Скопљу дао на знање да има у плану да ојача 5. армију са још једном стрељачком дивизијом, која је требало да остане на овом простору за стално. Привремено је војне ефективе у Македонији требало додатно појачати са једном хаубичком и једном противтенковском бригадом.¹⁴⁵

Због честих инцидената при Савету безбедности Уједињених нација основана је Комисија за истраживање инцидената на грчкој граници. Од јануара 1947. када је започела рад па све до јула те године, Комисија је одржала 91 састанак у Атини, Солуну, Софији, Београду, Женеви и Њујорку.¹⁴⁶ Тврдње обе стране и југословенске и грчке указивали су на велики интензитет граничних инцидената. Грци су тврдили да се само у току 1946. године догодило 57 инцидената у којима је живот изгубило 19 грчких војника и официра. Са друге стране југословенски представници су тврдили да је од 13. јуна 1945. до 18. децембра 1946. на југословенско-грчкој граници било 35 инцидената, да је осим тога било и 43 повреде ваздушног простора које је учинило 77 грчких авиона. Закључак Комисије био је да упркос великом броју граничних инцидената „не постоји никакав доказ који би указивао да су нарушења границе (...) била умишљено изазивана од стране влада северних држава (Бугарска, Југославија и Албанија, прим. М. М.) или грчке владе и да не постоји никаква политика

¹³⁹ АЈ, КМЈ, 836, 1-3-b/244, Протокол у вези споразумног договора Владе ФНРЈ и Грчке владе састављен 1. октобра 1946. године.

¹⁴⁰ АЈ, КМЈ, 836, 1-3-b/244, Телеграм који је пуковник Ратко Вујовић упутио Начелнику политичког одељења МИП ФНРЈ Јоже Бирлеју, 3. октобар 1946; Milan Ristović, „Mali Rat“ na jugoslovensko-grčkoj granici (1945–1950)“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1–3 (1999), str. 93.

¹⁴¹ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, str. 60.

¹⁴² ВА, ЈНА, к. 364, ф. 1, док. 1, Телеграм Првог одељења Генералштаба ЈА упућен Штабу 5. армије, број 55, од 31. августа 1946. године.

¹⁴³ ВА, ЈНА, к. 364, ф. 1, док. 1, Телеграм Првог одељења Генералштаба ЈА упућен Штабу 5. армије, број 62, од 6. септембра 1946. године.

¹⁴⁴ ВА, ЈНА, к. 364, ф. 1, док. 1, Телеграм Првог одељења Генералштаба ЈА упућен Штабу 5. армије, број 63, од 6. септембра 1946. године.

¹⁴⁵ ВА, ЈНА, к. 364, ф. 1, док. 1, Телеграм Првог одељења Генералштаба ЈА упућен Штабу 5. армије, број 69, од 11. септембра 1946. године.

¹⁴⁶ Milan Ristović, „Mali Rat“ na jugoslovensko-grčkoj granici (1945–1950)“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1–3 (1999), str. 96.

систематских провокација ни са једне стране и да се инциденти сами по себи не јављају доказом агресивних намера ма које од односних земаља.¹⁴⁷

Упркос оваквом закључку Анкетне комисије граница између Југославије и Грчке у току 1947. наставила је да буде поприште сукоба у којима су се губили животи. Само у периоду од 1. марта до 1. јуна 1947. КНОЈ је забележио тридесетак граничних инцидената (повреде ваздушног простора, отварање ватре са грчке на југословенску територију, рањавање граничара, прелетање артиљеријских граната за време борби уз границу, дезертирање грчких регуларних војника на југословенску територију).¹⁴⁸

Одмах затим инциденти постају све тежи. Средином јуна дошло је до ваздушног удара на југословенску караулу бр. 130. Живот је том приликом изгубио заставник ЈА Милош Јанковић, док су два југословенска војника била рањена. Грчка страна је одбијала да обави истрагу и предлагала је у вези са тим истрагу организује Помоћна група Анкетне комисије која се налазила у Солуну. Осим тога, Грци су негирали све оптужбе југословенске стране. Непуних месец дана касније 6. и 7. јула приликом борби између регуларних јединица грчке војске и ДАГ-а у рејону Беласице на југословенску територију прелетела је 81 артиљеријска граната, услед чега је оштећена једна караула и неколико телеграфских стубова.¹⁴⁹

Извештаји о граничним инцидентима почетком 1948. били су све чешћи. Такво стање било је у вези са интензивирањем ратних операција у Грчкој. Најчешћи вид повреде границе били су масовни преласци цивила. Тако је у периоду од 21. јануара до 26. априла 1948. из Грчке у Југославију прешло 9.668 лица, а међу њима је било највише деце, старих и болесних. До краја ове године у Југославију је из Грчке илегално ушло 17.385 лица.¹⁵⁰

У току 1948. године догодио се и најтежи инцидент на југословенско-грчкој граници од почетка сукоба. Тако се у борбу коју су водиле регуларне грчке снаге и јединице ДАГ-а у рејону цркве св. Илије на Кајмакчалану (к. 2521) умешала једна југословенска чета из састава 2. пролетерске дивизије. Наиме у току 6. септембра регуларне грчке снаге потисле су јединице ДАГ-а на југословенску територију. Подаци које су прикупили југословенски орани у току 7. септембра говорили су да су регуларне грчке јединице јачине до два батаљона избиле на сектор Кајмакчалана, да су заузели цркву и да се укопавају на југословенској територији. Команданту 2. пролетерске дивизије је предложено да се по могућству грчке јединице одсеку на југословенској територији, али да се не упушта у јаче борбе и „да се ни под коју цијену не смије прећи граница“. Пошто није успео да ступи у везу са претпостављенима командант 2. пролетерске дивизије генерал Петровић је око 21 час 7. септембра наредио да се наставни батаљон дигне на узбуну и да се припреми за борбу. Обавештавајући команданта батаљона о његовом задатку, комесар 2. пролетерске дивизије потпуковник Владо Дуић је нагласио да део наређења око преласка преко границе „не треба круто схватити“, као и да се у случају јачег отпора непријатеља код цркве она може „мало заобићи и са грчке територије у циљу ликвидације непријатеља“. Око 14 часова наредног дана, 8. септембра, југословенски војници су наишли на непријатеља који се налазио у рововима на југословенској територији. Покушавајући да изврше обухват југословенски војници су прешли и на грчку територију, али су грчки војници изузев једног успели да се извуку и обруча. Југословенски војници наставили су да гоне Грке у дубину грчке територије, када су наишли на ватру грчких јединица. Дошло је до огорчене борбе која је трајала 45 минута, а исход је био 19 мртвих, тешко рањених и

¹⁴⁷ АЈ, КМЈ, 836, 1-3-b/270, Пројекат америчких закључака 1947, стр. 5.

¹⁴⁸ М. Ristović, „Mali Rat“ na jugoslovensko-grčkoj granici (1945–1950)“, стр. 97.

¹⁴⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947 II*, документ бр. 21: Nota Ministarstva inostranih poslova Ambasadi Kraljevine Grčke kojom se zahteva odšteta za ubijenog zastavnika JA Miloša Jankovića, Beograd 3. jula 1947. godine; *Политика*, 14. јун 1947. бр. 12636, стр. 1; М. Ristović, „Mali Rat“ na jugoslovensko-grčkoj granici (1945–1950)“, стр. 97; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, стр. 145.

¹⁵⁰ Дмитар Тасић, *Корпус народне одбране Југославије (КОНЈ) 1944–1953*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2011, стр. 304–305.

несталих југословенских војника који су остали на грчкој територији. Осим тога рањено је још 20 припадника ЈА који су извучени на југословенску територију.¹⁵¹

Уследила је размена нота између две стране, као и међусобне оптужбе за кривицу. О узорцима и околностима који су довели до овог крвавог сукоба истрагу је водила и Балканска комисија Уједињених нација, која није нашла доказе да је овај инцидент био „свијесно пројектиран од грчке и југословенске владе“. Коначан биланс сукоба био је 17 мртвих и 3 заробљена југословенска војника, као и пет рањених и један заробљени грчки војник. Заробљени припадници ЈА као и тела погинулих замењени су 29. септембра 1948. за заробљене грчке војнике.¹⁵² Био је ово најкрвавији појединачни сукоб у коме су учествовале јединице ЈА у периоду који посматрамо.

До краја 1948. није било овако тешких инцидената у којима је било људских губитака. Истина 18. новембра 1948. је заробљено пет грчких војника који су прешли на југословенску територију. Идентичан број грчких војника је и 28. јуна наредне године „залутао“ на територију Југославије и улетео у заседу коју су поставили југословенски граничари. Уследила је борба у којој је један грчки војник погинуо, док су остали успели да побегну и узбуне једну већу јединицу на грчкој страни, која је отворила ватру преко границе. Том приликом рањен је један југословенски војник. Према подацима МУП-а ФНРЈ овакви инциденти били су чести и у току јула 1949. године.¹⁵³

Југословенска армија имала је људских губитака и у току 1949. године. Наиме, један војни авион, за који су у Југославији прво тврдили да је британски, а затим да је грчки, прелетео је преко југословенско-грчке границе, надлетео над пограничним селом Скочивар и митраљирао га. После Скочивара, надлетео је и село Бач, као и село Добовени где је гађао раднике који су радили на мелиорацији Црне реке. Том приликом у Скочивару су погинула два припадника ЈА, док су њих петорица били рањени. Један од рањеника умро је на путу до болнице, па је коначни биланс овог инцидента био три мртва и четири рањена војника.¹⁵⁴

Завршне операције Грчког грађанског рата у јулу 1949. изазвале су узнемирење у Југославији, с обзиром на то да су се одвијале уз југословенско-грчку границу. С тим у вези, југословенским јединицама које су се налазиле уз поменуту границу наложена је приправност. Посаде на караулама су појачане истуреним митраљеским четима и водовима противтенковских пушака. Колико је тих дана на граничном сектору била тешка атмосфера, најбоље сведочи податак да је само у току 7. јула било 50 повреда југословенског ваздушног простора и да је на југословенску територију пало неколико стотина артиљеријских граната. Осим тога првих дана јула на југословенску територију прелазео је велики број рањених бораца ДАГ-а. Неки су пак тражили услед исцрпљености да се на југословенској територији одморе неколико дана, а затим да се преко границе поново врате у Грчку и наставе борбу. Тито је због оваквих дешавања 8. јула донео одлуку да се граница између Југославије и Грчке затвори. Он је 11. јула пошто је извршио консултације са генералима Кочом Поповићем и Иваном Гошњаком издао наређење да „сваки онај који буде прешао на нашу страну, био наоружан или без оружја, не смије се слати више преко границе и неће га послати у унутрашњост. У сваком конкретном случају прелаза (са)ставља се записник било индивидуални или колективни – на који ће се сваки и последњи појединац потписивати о начину преласка. Ова мјера је врло нужна иначе можемо доћи у тешку ситуацију“.¹⁵⁵ На овај начин стављена је тачка на односе са ДАГ-ом, са циљем да се избегне даље компликовање односа са владом у Атини и западним савезницима, од којих се у измењеним

¹⁵¹ ВА, ЈНА, к. 1, ф. 5, док. 1, Извештај комисије МНО о истрази поводом граничног инцидента на Кајмакчалану, Београд 16. септембар 1948. године.

¹⁵² М. Ristović, „Mali Rat“ на југословенско-грчкој граници (1945–1950)“, стр. 101–102

¹⁵³ М. Ристовић, *На прагу Хладног рата*, стр. 218–222.

¹⁵⁴ М. Ristović, „Mali Rat“ на југословенско-грчкој граници (1945–1950)“, стр. 105.

¹⁵⁵ Цитирано према: М. Ристовић, *На прагу Хладног рата*, стр. 223.

спољнополитичким околностима узрокованим почетком сукоба са СССР и земљама „народне демократије“ очекивала помоћ.¹⁵⁶

Иако је грађански рат у Грчкој био основни узрок за напету ситуацију на граници, његов завршетак није означио и моментални крај граничних инцидената. И даље су падале жртве, па је тако 3. октобра 1949. погинуо још један грчки војник. Исто се поновило и 7. августа 1950. године. Ипак, крајем 1950. југословенске власти су одлучиле да у Грчку врате део заробљеника, што је и учињено 7. новембра када је Грцима у Ђевђелији предато 57 војника.¹⁵⁷ Истовремено је започет и процес припрема за репатријацију грчке деце која су се налазила у Југославији.¹⁵⁸ На овај начин завршени су крвави сукоби на југословенско-грчкој граници, који су однели велики број жртава са ове стране. Према непотпуним подацима југословенска страна је у овим сукобима имала 26 рањених и 21 погинулог војника.

1. 4. 3. Могућност агресије са Истока у време сукоба Југославије са Информбироом

Сукоб Југославије и СССР-а, који је избио на површину у лето 1948. године, представљао је прву кризу у комунистичком блоку и био је један од кључних догађаја у раном периоду Хладног рата у Европи. Сукоб две стране био је вишеслојан. Притисци совјетског блока имали су своју политичку, економску, културну, идеолошку, али и војну димензију. У вези са овим последњим, главно питање је било да ли ће Совјети војно интервенисати у Југославији? Почетак отвореног сукоба је у складу са тим код југословенског руководства донео страх да би на Југославију могао бити извршен војни напад, с обзиром на то да она у том тренутку није могла да рачуна да би Запад у таквом случају интервенисао у њену корист. Њихов страх од напада са Истока додатно су подгревали перманентни гранични инциденти, који су започели непосредно пре објављивања Резолуције Информбироа 28. јуна 1948. године, а о којима ће у наставку бити више речи.

Већ у новембру 1948. године амерички обавештајци су процењивали да Москва тада није била способна да предузме „озбиљне дисциплинске мере против Тита осим *војне инвазије*“ (истакао М. М.). Међутим, они су предвиђали да ће Тито учинити све да спречи било какав потез који би Совјетима дао повода за војну интервенцију. На крају, Американци су сматрали да „упркос све већем раздору између Југославије и СССР-а, одлука Кремља да збаци Тита силом мање би била мотивисана југословенским понашањем, а више развојем међународних догађаја.“ Њихова процена је била да би „директна совјетска акција била би извеснија ако би међународне тензије повећале изгледе за рат, или ако би СССР намерно започео трећи светски рат.“¹⁵⁹

Мађарски генерал Бела Кираљи, који је после Мађарске револуције 1956. пребегао на Запад, у свом есеју *The Aborted Soviet Military Plans Against Tito's Yugoslavia*, тврди да су припреме за напад на Југославију започеле 1949. године.¹⁶⁰ Недоступност примарних извора, пре свега оних совјетског порекла условио је да ова Кираљијева тврдња буде општеприхваћена у хладноратовској историографији. Па и истраживања која је у руским архивима спровео професора Александар Животић говоре да се средином 1949. на совјетској

¹⁵⁶ Исто, стр. 222–223.

¹⁵⁷ М. Ristović, „Mali Rat“ на jugoslovensko-grčkoj граници (1945–1950)“, стр. 107–109.

¹⁵⁸ Више о томе у: Milan Ristović, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948–1960*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 1998.

¹⁵⁹ *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, priredio Momčilo Pavlović, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Univerzitet u Beogradu – Fakultet Bezbednosti, Službeni glasnik, 2009, dokument br. 1: Tok sovejsko-jugoslovenskih odnosa, ORE 49–48, sastavljeno 18. novembra 1948, str. 41–42.

¹⁶⁰ Bela Kiraly, „The Aborted Soviet Military Plans Against Tito's Yugoslavia“, in Wayne S. Vucinich, ed., *At the Brink of War and Piece: The Tito-Stalin Split in Historic Perspective*, New York: Brooklyn College Press, 1982, pp. 273–288.

страни полако формирало уверење, да би због недовољно добрих резултата које дају економски и политички притисак на Југославију, требало размишљати и о „могућности масовне примене војне силе у циљу смењивања југословенског партијског вођства и повратка политичке и војне контроле над Југославијом“. Међутим, Животићева истраживања су показала и да су они који су били на најодговорнијим функцијама у СССР-у, тј. они који су такву одлуку требали да донесу, сматрали рат против Југославије врло непривлачним и непопуларним. Осим тога, они су били свесни да ће на територији ФНРЈ наићи на упорну југословенску одбрану, као и да ће за напад морати да ангажују велики број јединица, што им није ишло у прилог због смањивања војних ефектива које је уследило у годинама по завршетку Другог светског рата, али и неспособности сателитских армија за било какву озбиљнију војну акцију у том тренутку.¹⁶¹ Ни географски положај Југославије није ишао у прилог одлуци да се у њој изврши војна интервенција, с обзиром на то да је она била удаљена од совјетских граница, али и да је њена територија била широко отворена према Медитерану и Средњој Европи.¹⁶²

И Американци су помно пратили развој ситуације. Тако је половином 1949. неколико америчких федералних обавештајних служби заједно радило на процени способности југословенског режима да одоли совјетском притиску током 1949. Они су сматрали да Совјетима на располагању стоје три вида акције, уколико се одлуче за војну интервенцију у Југославији. Први, прерастање граничних инцидената у организовано герилско ратовање. Други, војна агресија СССР-а у садејству са армијама земаља Информбироа које су се граничиле са Југославијом. И трећи, директну војну агресију само совјетских јединица на Југославију. С тим у вези, Американци су највеће шансе давали првој опцији, тј. герилском ратовању, сматрајући да би то био рат изнуривања и да то представља „једину озбиљну војну претњу Титовој владавини у преосталом делу 1949. године“. Ипак, они су били мишљења да Москва неће поћи путем герилског ратовања уколико није спремна да преузме ризик отвореног рата са Југославијом. Разматрајући другу опцију, амерички обавештајци су закључивали: „Југословенска армија (...) може да победи било коју комбинацију армија суседних земаља сателита. Те земље, независно од њихове несумњиве лојалности Совјетском Савезу, током 1949, чак и са широком совјетском логистичком помоћи, не могу да се оспособе за успешну борбу са југословенским војним снагама“. И на крају, они су проценили да се „директна совјетска војна интервенција у 1949. не сматра вероватном“.¹⁶³

Почетак Корејског рата у јуну 1950. претио је да угрози ионако ровит светски мир. Таква могућност морала је код југословенског руководства изазвати страх, с обзиром на то да су процене говориле да је напад Совјета извеснији уколико дође до повећања међународних тензија. С тим у вези, Југославија је у Савету безбедности УН чинила све што је било у њеној моћи да дође до обуставе ратних операција, као и да се пронађе нека форма посредовања у циљу постизања мира у Кореји.¹⁶⁴

Одмах по избијању рата на седници Политбироа ЦК КПЈ одржаној 28. јуна 1950. године, речено је да југословенски став по питању корејске кризе мора да буде неутралан, јер је процењено да се ради о делу светског сукоба између два супротстављена блока. Да је међу Југословенима почетак рата на Корејском полуострву изазвао несигурност јасно се види из следећих речи забележених на том састанку: „Корејски случај говори да ће Руси покушавати да гурају где год је меко, а пошто не знамо колико су Руси решени на светски рат, треба да будемо опрезни“.¹⁶⁵ Продубљивање кризе у Кореји изазивало је све већу нелагоду код

¹⁶¹ Александар Животић, „Да ли се припремала војна агресија на Југославију?“, предавање одржано у Српској академији наука и уметности, април 2019. године.

¹⁶² Никита Сергејевич Хрушчов у својим мемоарима пише да би Стаљин напао Југославију да су две државе имале заједничку границу. Ипак овај његов закључак није могуће проверити у расположивој изворној грађи.

¹⁶³ *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, dokument br. 3: Procena sposobnosti jugoslovenskog režima da odoli sovjetskom pritisku tokom 1949, ORE 44–49, sastavljeno 20. juna 1949, str. 57–59.

¹⁶⁴ АЈ, 836, КМЈ, I-3-b/391, Изјава или нота Владе ФНРЈ у вези са Корејским питањем (1950).

¹⁶⁵ АЈ, 507, ЦК СКЈ, Политбиро ЦК СКЈ, III/49, Записник са састанка Политбироа ЦК КПЈ од 28. јуна 1950.

југословенског руководства. Крајем 1950. Тито је процењивао да је ситуација у вези са Корејским ратом „озбиљна“, као и да је став Запада према овом рату „капитулантски“. Због тога је он сматрао да је у таквом развоју догађаја могуће да ће „Руси“ покушати нешто „преко вазала“, тј. преко југословенских суседа Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније. Због тога је одлучено да се појача обавештајна служба, мобилише једна класа, започне рад на изградњи склоништа за цивилну заштиту као и склоништа при привредним објектима. Осим тога, донета је одлука да се повећају инвестиције за путеве, да се изради план пропаганде за случај рата, али и да се истражи могућност набавке оружја у иностранству, тј. на Западу.¹⁶⁶

Година 1951. била је судећи према многим изворима пресудна по овом питању. Карел Каплан, функционер Комунистичке партије Чехословачке, у својим мемоарима доноси сведочење свог министра одбране Алексеја Чепичке да је Стаљин током јануара 1951. на тајном саветовању источноевропских земаља у Москви, на коме је учествовало најуже совјетско руководство (Стаљин, Молотов, Берија, Васиљевски), затим главни совјетски војни саветници у источноевропским државама, као и лидери земаља из совјетског блока и њихови министри одбране, најавио „почетак обрачуна са капиталистичким земљама“.¹⁶⁷ Поменути мађарски генерал Бела Кираљи је у својим сећањима тврдио да су до пролећа 1951. године биле завршене све припреме за напад на Југославију. Он износи податак да Мађарској није достављен комплетан „ратни план“, већ само онај део који се односи на учешће њене армије, али такође тврди да им је сугерисано да ће у наводном нападу на Југославију учествовати и совјетске, румунске, бугарске, албанске, као и пољске и чехословачке јединице. Кираљи иде и даље, приказујући задатак мађарске армије у планираном нападу на Југославију. Према његовој тврдњи, део мађарских јединица је заједно са румунским снагама имао задатак да формира једну ударну групу чији је циљ био да заузме простор између Тисе и Дунава, а затим да формира мостобран на Фрушкој Гори. Други део мађарске војске имао је задатак да изврши напад у правцу Љубљане. Упркос томе што је тврдио да Мађарима није достављен комплетан ратни план, Кираљи је у свом есеју изнео и план напада осталих армија. Тако су према његовом сведочењу, Румуни осим поменутог садејства са Мађарима, имали задатак да са остатком своје армије и у сарадњи са бугарским јединицама изврше пробој ка Великој Морави. Други део бугарске армије имао је задатак да напада ка Скопљу. Иза ових јединица у другом ешелону имале су, према Кираљијевој тврдњи да наступају совјетске моторизоване и оклопне јединице чији је задатак био да разбију југословенску војску на мање делове који би били изоловани једни од других. Као практичну потврду ових својих речи Кираљи је наводио чињеницу да су у јануару 1951. у Мађарској одржане штабне ратне игре током којих је увежбавана могућност дејствовања мађарске армије против југословенских снага. Ипак, он на крају тврди да су Совјети одустали од напада због начина на који су Сједињене Државе реаговале у Кореји.¹⁶⁸

Мађарски историчар Ласло Ритер довео је у питање овакво Кираљијево сведочанство. Он је на основу истраживања у мађарским архивима утврдио да ниједан документарни извор не потврђује сведочење о Стаљиновој одлуци да нападне Југославију. Осим тога, он је на документарној основи показао да ни јачање оружаних снага Мађарске и других источноевропских земаља није било мотивисано наводним ратним планом против Југославије, већ да је то био совјетски одговор на стварање НАТО пакта и припрема за евентуални општи рат између супротстављених блокова. Ритер је у свом истраживању показао да мађарска армија није добила никакав ратни план од Москве који је предвиђао напад на Југославију. Шта више његова истраживања говоре да су Мађари израдили сопствени ратни план који је био дефанзивног карактера. На крају он на основу архивских извора показује да штабне ратне игре које Кираљи потенцира као место на коме је увежбавана могућност дејствовања мађарске армије против југословенских снага уопште

¹⁶⁶ АЈ, 507, ЦК СКЈ, Политбиро ЦК СКЈ, III/53, Записник са састанка Политбироа ЦК КПЈ од 4. децембра 1950.

¹⁶⁷ Према: А. Животић, „Да ли се припремала војна агресија на Југославију?“.

¹⁶⁸ В. Kiraly, „The Aborted Soviet Military Plans Against Tito's Yugoslavia“, pp. 273–288.

нису имале као тему напад на Југославију, већ управо супротно, заустављање и одбијање могућег југословенског напада.¹⁶⁹

Многи историчари су у прошлости као очити знак за припрему напада на Југославију видели убрзано оспособљавање армија југословенских суседа. Наиме, на поменутом саветовању у Москви јануара 1951. је одлучено да се убрза програм већ започетог процеса јачања војних ефектива источноевропских земаља. Мађарска, Румунија, Бугарска и Албанија имале су на почетку сукоба са Југославијом ограничене војне потенцијале. Код прве три земље то је била последица мировних уговора, тј. њиховог учешћа у Другом светском рату на страни Сила Осовине. Тако су оне имале право на држање само онолико војника колико су захтевали „проста заштита државних граница и очување стабилног поретка у земљи“. Албанска армија се са незнатним војним снагама до почетка сукоба налазила „у оперативном и логистичком смислу у пуној зависности од Југославије“.¹⁷⁰ Информације америчких обавештајаца говориле су да су југословенски суседи у јануару 1950. године располагали са 28 дивизија тј. око 346.000 војника, док је њихов број до марта 1951. порастао на 460.000 људи. Осим ових војних ефектива на територијама југословенских суседа налазиле су се и совјетске јединице – по две дивизије у Мађарској и Румунији.¹⁷¹ Говорећи о томе Јосип Броз је у разговору са иностраним новинарима августа 1951. истакао да је оно „одавно прешло границе дозвољене мировним уговорима“, што за Југославију представља „већу опасност него раније“. „Пошто се на нашим границама наоружавају земље чији руководиоци немају према Југославији пријатељске намјере – то наоружање представља све већу опасност за нашу земљу“.¹⁷²

И Американци су у марту 1951. процењивали да је на територијама југословенских суседа било „знакова појачаних војних припрема“. „Пооштрене су мере штедне горива и хране. Повећана је регрутација за војну службу, укључујући и лекаре, и пооштрене су мере безбедности. Сателитске трупе стално се гомилају уз југословенску границу, а повећан је и број граничних инцидената. Из кругова Коминформа допиру гласине да ће Југославија бити нападнута на пролеће.“ Међутим, истицано је да ипак нема довољно доказа да су припреме за напад на Југославију предузете са циљем да он буде извршен током 1951. године, али да би га упркос томе требало сматрати озбиљном могућношћу.¹⁷³

У складу са тим ЦИА је процењивала да би удружени напад Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније, уколико би се створила јединствена команда и обезбедила логистичка подршка СССР-а, у овом тренутку могао да буде успешан. Они су сматрали да би такав напад натерао ЈА да се повуче у централне планинске области земље, пре свега у Босну и Херцеговину, после чега би снаге четири државе могле да стекну контролу над најважнијим линијама комуникације. Американци су процењивали да би упркос томе, Југословени „наставили борбу и водили герилске операције дуго после престанка отпора регуларних снага“. Закључак ЦИА-них оперативаца у марту 1951. био је: „Под садашњим условима заједничке совјетско-сателитске снаге могле би успешно да нападну Југославију, савладају отпор регуларне војске и напослетку онемогуће герилске нападе“.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Laszlo Ritter, „War on Tito’s Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies“, *Balkanski пакт 1953/1954*, ur. Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, str. 251–281.

¹⁷⁰ А. Животић, „Да ли се припремала војна агресија на Југославију?“.

¹⁷¹ *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, dokument br. 4: Verovatnoća invazije na Jugoslaviju u 1951. godini, NIE-29, sastavljeno 20. marta 1951, str. 76–80; *Isto*, dokument br. 5: Mogući Razvoj događaja u Jugoslaviji i verovatnoća napada na Jugoslaviju u 1952, NIE-29/2, sastavljeno 4. januara 1952, str. 89.

¹⁷² Vladimir Dedijer, *Dokumenti 1948*, I–III, Beograd: Rad, 1979, dokument br. 274: Josip Broz Tito, Odgovori na pitanja stranih novinara, Brdo, Slovenija, avgust 1951. godine, str. III/237.

¹⁷³ *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, dokument br. 4: Verovatnoća invazije na Jugoslaviju u 1951. godini, NIE-29, sastavljeno 20. marta 1951, str. 76–80.

¹⁷⁴ *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, dokument br. 4: Verovatnoća invazije na Jugoslaviju u 1951. godini, NIE-29, sastavljeno 20. marta 1951, str. 78–79.

И југословенске процене ситуације биле су сличне америчким. Тито је сматрао да би и у току 1951. Југославија упркос наоружавању информбироовских земаља успела да са њима изађе на крај у случају њиховог самосталног напада на земљу. Ипак, он је имао приличну резерву у том погледу, с обзиром на то да је био мишљења да такав напад ипак не може бити без учешћа СССР, чиме би се однос снага знатно променио.¹⁷⁵ На том трагу Владимир Велебит је у разговору са Кочом Поповићем инсистирао да југословенски начелник генералштаба у преговорима са Американцима током 1951. године истраје на ставу да ће се Југословени тешко супротставити добро опремљеним јединицама сателитских армија које би у евентуалном нападу на Југославију добијале сталну совјетску помоћ.¹⁷⁶ У складу са тим на преговорима југословенске и америчке делегације одржаним у Вашингтону маја 1951. године, генерал Коча Поповић је својим саговорницима изнео две могућности напада на Југославију. „Прва могућност је напад само оружаних снага суседних земаља. (...) Друга могућност се односи на напад у коме би узео учешћа изванредан део оружаних снага Совјета“. Као и Тито у разговору са страним новинарима, и Коча Поповић је одговарајући на питања америчких официра изнео мишљење да југословенски суседи „неће покушати напад без совјетске позадинске подршке“.¹⁷⁷

Већ почетком 1952. године укупне војне снаге совјетских суседа порасле су на 38 дивизија са близу 600.000 војника, чиме је направљен поремећај баланса између две стране.¹⁷⁸ У складу са планираним јачањем армија југословенских суседа, ова људство било је у највећој мери опремљено совјетским материјалом и војном опремом. Осим тога организација (формација) и структура сателитских армија била је готово идентична совјетској, са незнатним разликама које су пре свега биле последица недостатка одређених врста оружја и опреме за формирање одређених јединица и установа. Исте су биле и оперативна вештина и тактика, систем обуке и концепција употребе јединица.¹⁷⁹

У току лета 1952. јединице мађарске, румунске, бугарске и албанске армије изводиле су масовне маневре, а основну претпоставку за њихову реализацију давали су совјетски војни саветници. Основна идеја маневара подразумевала је да се јединице развију у борбени поредак, а затим изврше офанзивну операцију која је за циљ имала окружење, а онда и ликвидацију непријатељских снага на југословенској територији. Мађари су према претпоставкама које су за овакве маневре давали совјетски војни саветници имали задатак да овладају Београдском облашћу. И преостале три армије су своје маневре извршавале на правцима који су подразумевали могуће операције на југословенској територији. „Кроз различите облике организовања обимних копнених и ваздушних офанзивних операција у сложеним условима, затим концентрације надмоћних снага у циљу пробоја одбране противника, или ангажовања снага у складу са оптималним планом напада највиши штабови армија југословенских суседа су увежбавани за извођење масовних војних операција на југословенској територији која је након озваничења југословенског приступања програму западне војне и економске помоћи сматрана могућим простором будућих борбених дејстава, односно територијом земље која суштински припада западном војном савезу и која би могла бити искоришћена као простор с кога ће бити извршен напад на совјетске савезнице.“¹⁸⁰

¹⁷⁵ V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, dokument br. 274: Josip Broz Tito, Odgovori na pitanja stranih novinara, Brdo, Slovenija, avgust 1951. godine, str. III/237.

¹⁷⁶ Историјски архив Београда (ИАБ), фонд 1603, Легат Константина Коче Поповића и Лепе Перовић, кутија 3, Белешка од 17. маја 1951, стр. 11.

¹⁷⁷ ВА, ЈНА, к. 14, ф. 7, док. 1/1, Записник са састанак југословенске и америчке делегације, Вашингтон 17. мај 1951; А. Животић, *Вашингтонска конференција 1951. Југословенско приближавање САД*, стр. 78–80.

¹⁷⁸ *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, dokument br. 5: Mogući Razvoj događaja u Jugoslaviji i verovatnoća napada na Jugoslaviju u 1952, NIE-29/2, sastavljeno 4. januara 1952, str. 89.

¹⁷⁹ Pukovnik Ivan Z., „Satelizacija oružanih snaga informbироовских zemalja“, *Međunarodna politika*, br. 19, 1. oktobar 1952, str. 9–11, 16.

¹⁸⁰ А. Животић, „Да ли се припремала војна агресија на Југославију?“.

Процењујући могућност напада на Југославију у току 1952. амерички обавештајци су истицали следеће: 1) „Повећање борбених моћи сателитских држава. Процењује да су током 1952. ваздухопловне снаге суседних држава надмашиле ЈРВ у броју оперативних ваздухоплова у односу 2:1; њихове снаге уз совјетски логистичку помоћ могу у најмању руку да протерају југословенске снаге из равничарских крајева; 2) Сателитске државе суседне Југославији евакуисале су цивилно становништво из кључних граничних области; 3) Совјетска и сателитска пропаганда одавно су започеле психолошке припреме за могући напад на Југославију поистовећујући Титов режим са фашизмом и оптужујући га за сарадњу са Западом у припремама за будућу агресију“. Упркос томе, ЦИА је процењивала да повећање оружаних снага источноевропских држава није нужно указивала на намеру СССР-а да војно угрози Југославију током 1952. године. Они су сматрали да би оружане снаге Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније свакако биле увећане у оквиру совјетског програма припрема, без обзира на статус Југославије. Оно што су посебно истицали јесте да нема журбе у припремама сателитских оружаних снага за офанзивну акцију или у координацији њихових војних активности. Што се тиче пропаганде источноевропских земаља сматрано је да она „пружа мало доказа о могућности оружаног напада на Југославију“ у току 1952. године. Осим тога у извештају ЦИА стоји: „Процењује се да бугарске, румунске и мађарске оружане снаге неће довршити реорганизацију војске и достићи пуну спремност све до краја 1953, а у случају Албаније ни до средине 1954. године.“ И на крају оно што је можда имало и пресудну улогу, све већа сарадња између Југославије и западних земаља, која се пре свега огледала у потписаном Споразуму о војној помоћи (14. новембар 1951), вероватно је, како су то процењивали Американци уверила СССР „да би напад посредством суседних сателитских држава не само представљао озбиљан ризик рата између САД или УН и нападача, већ би отворио опасност сукоба који би се развио у општи рат“.¹⁸¹

Овакав амерички став био је идентичан југословенском. Још од почетка сукоба готово сви југословенски руководиоци су истицали да не постоји могућност изолованог напада на Југославију. Они су у складу са тиме тврдили да би свако војно угрожавање Југославије од стране СССР-а и других источноевропских земаља био увод у један општи сукоб. Коча Поповић: „Ако СССР буде кренуо на Југославију, то ће бити онда када буде сматрао, проценио да је време за отпочињање светског рата, јер у данашњој ситуацији он то мора бар претпоставити. Југославија није Кореја. Значи то ће бити знак да је пошао на освајање Европе, по Хитлеровом систему једна држава за другом. *Напад на Југославију неће одложити општи конфликт него ће га убрзати.*“¹⁸²

Стаљинова смрт у марту 1953. затекла је СССР и његове источноевропске савезнике у процесу реализације плана модернизације и реорганизације својих армија. Реакције совјетског руководства које су уследиле по Стаљиновој смрти, а чији је циљ био нормализација односа са Југославијом, угасиле су готово сваку могућност војног напада на Југославију.

За план напада СССР-а и других источноевропских земаља још увек нису пронађени конкретни и непобитни докази. Већ смо напред писали о раду мађарског колеге Ласла Ритера који је оповргао тврдње генерала Кираљџија. Због тога смо склони мишљењу да Совјети и њихови савезници нису имали разрађен и конкретан план напада на Југославију. На чему то темељимо? Прво, повећање војних ефектива источноевропских земаља и њихово опремање модерним наоружањем и војном опремом нису били искључиво намењени оспособљавању за напад на Југославију. Била је то пре свега последица стварања НАТО савеза, дешавања у Кореји и припрема за евентуални општи сукоб између два супротстављена блока. Друго, армије југословенских суседа нису биле способне за напад на Југославију без озбиљне помоћи СССР-а до краја 1951. године. Када су у току 1952. њихове армије достигле ниво

¹⁸¹ *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, dokument br. 5: *Mogući Razvoj događaja u Jugoslaviji i verovatnoća napada na Jugoslaviju u 1952*, NIE-29/2, sastavljeno 4. januara 1952, str. 90.

¹⁸² ИАБ, фонд 1603, Легат Константина Коче Поповића и Лепе Перовић, кутија 3, Белешка од 27. априла 1951. године, стр. 2.

спремности да уз ограничену совјетску помоћ изврше успешан напад на Југославију, ситуација се већ била променила. Југославија је у новембру 1951. потписала Споразум о војној помоћи са САД-ом, чиме је у очима СССР-а постала део западног војног савеза. То је значило да би сваки напад на њу од тог тренутка значао и неизбежан улазак у рат западних земаља. Од тог тренутка југословенска територија је због свог географског положаја у совјетским пројекцијама могућег општег сукоба у Европи постала потенцијално ратиште на коме ће се доћи до судара армија два супротстављена блока.¹⁸³

1. 4. 4. Инциденти на границама са земљама Информбироа*

Ако су границе ФНРЈ са суседним земљама „народне демократије“ од краја Другог светског рата биле линије спајања, по избијању сукоба оне су постале линије фронта низа „малих ратова“, који су с времена на време, због свог интензитета, претили да прерасту у прави ратни сукоб. Практично одмах по објављивању Резолуције Информбироа са обеју страна граничних линија започели су фортификацијски радови и уређење неке врсте војишног простора, за евентуални ратни сукоб који су тада многи очекивали. Истина, у току 1948. године ти радови су били мањег обима, али заоштравање сукоба у току 1949. донело је интензивније уређење пограничне просторије, које је настављено и почетком 1950-их. Сећајући се тог периода Едвард Кардељ је забележио: „Дуж свих граница са источноевропским земљама копали смо ровове и подизали утврђења. Земља се утврђивала свим средствима. [...] С друге стране границе грађене су и подигнуте високе жичане препреке и осматрачнице, преорана земља уз жичану ограду да би се виделе стопе оних који би евентуално кришом дошли у земљу или изашли из земље. Укратко од западног краја Мађарске до југа Бугарске и дуж границе са Албанијом биле су прекинуте све врсте веза.“¹⁸⁴

Мађари су у периоду сукоба готово дуж читаве граничне линије за десет до двадесет метара подигли један ред жичаних препрека висине око 120 cm. Осим тога, на мађарској страни узоран је меки појас ширине 6 до 8 m, који је током година проширен на 15 m. Око осматрачница, граничних караула и на местима одређеним за заседе ископани су ровови, а на важнијим местима (спојевима) израђени су лаки бункери. До пролећа 1952. Мађари нису израђивали фортификацијске објекте сталног типа, изузев на сектору нафтоносних поља у јужном делу земље. На тој просторији постојала су бетонска утврђења која су после 1948. године поправљена, а у току 1950. изграђено је неколико нових бункера. Од пролећа па до краја 1952. Мађари су интензивно радили на изградњи фортификације сталног типа. Радове су изводили не само уз границу него и у дубини територије до 10 km, на прилазима појединим местима и скоро на свим комуникацијским правцима који из Мађарске изводе у Југославију и обратно.¹⁸⁵

Румуни су у току 1948. и 1949. године изводили мање инжињеријске радове дуж целе границе са Југославијом. Копали су ровове, правили митраљеска гнезда и ватрене положаје за артиљеријска оруђа. Исти радови настављени су и у току 1950, с тим што су тада дуж читаве границе, као и Мађари, узорали меки појас ширине 10 m. Осим тога на сектору Чавош – Толвадиа (40 km југозападно од Темишвара) постављена су минска поља, а у рејону села Радужево, Кеча и Хетин (30 km западно од Темишвара) постављене су и жичане препреке.¹⁸⁶

¹⁸³ А. Животић, „Да ли се припремала војна агресија на Југославију?“.

* Овај део рада делимично је објављен у нашем раду: Марко Б. Милетић, „Инциденти на границама између Југославије и земаља Информбироа (1948–1955)“, *Токови историје*, бр. 2 (2020), стр. 185–208.

¹⁸⁴ Edvard Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Sećanja*, (Beograd, Ljubljana: Radnička štampa, Državna založba Slovenije, 1980), 129–131.

¹⁸⁵ ВА, ЈНА, к. 47, ф. 4, док. 2/1, Војнообавештајна ситуација у Мађарској, 110; ВА, ЈНА, к. 48, ф. 7, док. 1/1, Општи подаци о Мађарској и њеним граничним јединицама обезбеђењу и фортификацијском уређивању од 1951. до 1953, 77–78.

¹⁸⁶ АЈ, КМЈ, 836, П-5-а-1/21, Припремни материјал за експозе Јосипа Броза Тита о војном буџету за 1951. годину – Информације у вези са радом армије.

Мада су радове мањег обима изводили и током друге половине 1948, Бугари су тек почетком 1949. приступили интензивнијем уређењу пограничне просторије, како дуж саме граничне линије, тако и у дубини територије. Интензитет фортификацијских радова у уској пограничној зони нарочито је порастао до јануара 1951. године. Ако се посматра карактер изведених радова са бугарске стране границе, односно њихова намена, они се могу поделити у две врсте. Први су за циљ имали што боље обезбеђење саме граничне линије и караула, док су други, који су извођени у дубини територије на 10 до 20 km, требали да заштите концентрацију и мобилизацију бугарске војске на овом простору ако би евентуално дошло до рата. Радови на утврђивању најинтензивније су се спроводили на просторији Видин – Кула – Белоградчик, док су се у осталим деловима пограничног рејона они изводили углавном на важнијим операцијским правцима.¹⁸⁷

По совјетском савету и Албанци су крајем априла 1949. започели фортификацијске радове на својој граници према Југославији.¹⁸⁸ Најважније радове Албанци су почели да изводе од априла 1950. када су обновили стара и запуштена немачка и италијанска утврђења изграђена у току Другог светског рата. Осим тога, они су тада почели изградњу и класичних пешадијских заклона и ватрених положаја за артиљерију дуж граничне линије, а местимично је вршено и минирање терена у пограничном рејону. Најбоље су утврђени правци Коплик – Добра – Подгора, Скадар – Дергивај – Големи, Пука – Кука – Тропоја, затим лева обала Бојане као и рејони Подградеца и Пешкопеје, као и околина Тиране. Посебна пажња поклоњена је утврђивању обала Скадарског језера.¹⁸⁹

Осим фортификацијских радова, обе стране су појачале и војне ефективе у пограничним рејонима. За безбедност југословенске границе биле су задужене граничне јединице Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ). У пограничној зони службу су „уз најтешњу сарадњу“ са њима вршиле и јединице народне милиције.¹⁹⁰ Објављивање Резолуције Информбироа, затекло је Југословенску Армију (ЈА), у распореду који је био предвиђен за одбрану од напада који би превасходно долазио са Запада. У складу са тим и граничне јединице ЈА обезбеђивале су пре свега границе према Италији, Аустрији и Грчкој, док границе према суседним земљама чланицама Информбироа готово да нису ни постојале. После почетка сукоба наређено је гушће поседање граница са њима, тако да су југословенски војни ефективи у пограничним рејонима према суседним информбироовским земљама знатно увећани.¹⁹¹ После извршене реорганизације ЈА у току 1949. године југословенске границе чували су: две граничне бригаде укупне јачине дванаест батаљона, затим три гранична пука јачине једанаест батаљона, као и један поморски гранични одред и један самостални гранични батаљон.¹⁹²

Мађари су у односу на период пре објављивања Резолуције, на граници према Југославији задржали исти број јединица, али је број војника порастао готово два пута. Они су према југословенској граници крајем 1950. године држали око 6.500 војника, што значи да су на сваких километар границе имали десет војника. Румуни су такође повећали број војника у пограничним рејонима у периоду сукоба. Док је до 1948. југословенско-румунску границу обезбеђивало 1.800 до 2.000 војника, крајем 1950. тај број је износио 4.500 до 5.400

¹⁸⁷ ВА, ЈНА, к. 47, ф. 2, док. 1/1, Општи подаци о Бугарској – повреда мировног уговора и о агресивним и непријатељским акцијама против ФНРЈ до 1951. године; ВА, ЈНА, к. 47, ф. 2, док. 3/1, Анализа оружаних снага Бугарске, уређење територије, аеродрома, обезбеђење граница и мобилизацијских припрема.

¹⁸⁸ А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, 333.

¹⁸⁹ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/53, *Информације о прегледу албанских јединица дислоцираних према Југославији*, стр. 1-2; АЈ, КМЈ, 836, II-5-a-1/21, Припремни материјал за експозе Јосипа Броза Тита о војном буџету за 1951. годину. Информације у вези са радом армије; А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе, (1945–1961)*, Београд: Архипелаг, ИНИС, 2011, стр. 340–341.

¹⁹⁰ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, 187.

¹⁹¹ ВА, ЈНА, КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 3725, Команда КНОЈ-а – Генералштаб ЈА, стр. пов. бр. 1095 од 3. августа 1948. године.

¹⁹² В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954*, str. 426.

(10 до 12 војника на један километар). Осим тога, Румуни су у августу 1950. извршили и реорганизацију граничног обезбеђења, па су од тада више пажње посвећивали заштити границе по дубини, него на самој граничној линији.¹⁹³

Док је пре изласка Резолуције Информбироа југословенско-бугарску границу обезбеђивало свега око 1.300 бугарских војника, до краја 1950. године тај број је порастао на 4.500 (8 војника по једном километру), што је представљало половину свих бугарских граничних трупа. Осим регуларних граничних јединица у обезбеђењу југословенско-бугарске границе учествовале су са бугарске стране различите наоружане групе месног становништва (такозване „ловне групе“, „групе за садејство“, „сеоске страже“ и „групе бораца против фашизма“) и милиција. Пре почетка отвореног сукоба Југославије и земаља чланица Информбироа, југословенско-албанску границу обезбеђивало је тек 800 албанских војника. Одмах по изласку Резолуције Албанци су почели да повећавају број граничних јединица према Југославији. Тај процес је нарочито био видљив у периоду јул и август 1949. године, када је извршена реорганизација албанских граничних јединица и јединица унутрашње безбедности. Тада је од укупно осам граничних батаљона алабанске војске, њих четири са око 2.500 људи (5 војника на један километар) обезбеђивало југословенско-албанску границу. Осим њих граничну линију је обезбеђивало и око 800 припадника бригаде „Сигурими“ (бригада унутрашње безбедности).¹⁹⁴

На овако утврђеним граничним линијама на којима је био концентрисан велики број војника најбоље се могла видети и осетити сва оштрина насталог сукоба који је избио између две стране. Гранични инциденти почели су непосредно пре објављивања Резолуције Информбироа 28. јуна 1948. године. Они су се манифестовали у више видова: повреде територије, вода и ваздушног простора, отварање ватре на непријатељску територију, прелазак границе од стране мањих војних јединица, заседе, убиства, рањавања и отмице граничара и цивила, осветљивање рефлекторима територије и објеката непријатеља, организовано убацивање група и појединаца на територију суседа, рушење граничних ознака, фотографисање пограничних рејона, изазивање и пожари.

Први инциденти забележени су неколико дана пре објављивања Резолуције Информбироа, када је на југословенско-албанској граници од стране албанских граничних органа, 25. јуна рањен југословенски граничар Крстић Танасије.¹⁹⁵ У току јула и августа 1948. забележени су и први гранични инциденти на границама са Мађарском и Бугарском када су и са територија тих држава ка Југославији полетели меци.¹⁹⁶ Већ у септембру смртно је страдао и први југословенски граничар на југословенско-албанској граници, када је на граничном сектору Охрид, 2,5 km југоисточно од села Љубаниште убијен војник ЈА Веисл Рус. Месец и по дана касније, 25. октобра на истој граници, на граничном сектору Дебар, рањен је још један југословенски војник, Балеш Иван.¹⁹⁷ До краја 1948. године на границама Југославије и земаља Информбироа регистровано је 74 гранична инцидента, и то: 11 на граници са Мађарском, 30 на граници са Бугарском и 33 на граници са Албанијом. Југословенско-румунска граница остала је у току 1948. године мирна.¹⁹⁸ У овим инцидентима је страдало и југословенско цивилно становништво које је живело у

¹⁹³ АЈ, КМЈ, II-5-a-1/21, Припремни материјал за експозе Јосипа Броза Тита о војном буџету за 1951. годину – Информације у вези са радом армије.

¹⁹⁴ Исто.

¹⁹⁵ АЈ, фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ), 507/IX Комисија за везе са иностранством (КЗВИ), СССР, 119/IV-89, Подаци о граничним инцидентима извршеним у времену 1948–1952. године од стране ИБ земаља (крај 1952).

¹⁹⁶ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, 188.

¹⁹⁷ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX КЗВИ, СССР, 119/IV-89, Подаци о граничним инцидентима извршеним у времену 1948–1952. године од стране ИБ земаља (крај 1952).

¹⁹⁸ АЈ, КПр, 837, I-3-a/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу.

пограничним рејонима, те је један цивил био рањен, а њих 19 било отето од стране граничних органа суседних држава чланица Информбироа.¹⁹⁹

Број граничних инцидената порастао је у 1949. години на 442. На прво место по броју инцидената попела се Мађарска са 149, а следиле су је Бугарска са 145 и Албанија са 110, те Румунија са 38.²⁰⁰ Повећање броја граничних инцидената условило је и повећање броја убијених и рањених југословенских граничара. Посебно тешки месеци у том смислу били су мај и октобар, када су три југословенска војника изгубила живот, а још тројица рањена.²⁰¹ Иако је спала на треће место по укупном броју граничних инцидената, југословенско-албанска граница и даље је била важна за ону на којој се најчешће дешавају трагични догађаји. Када то кажемо имамо у виду чињеницу да се од дванаест тешких инцидената у 1949. у којима су југословенски граничари убијени, рањени или отети, њих седам десило на овој граници.²⁰² Осим војних губитака у току 1949. године на границама Југославије и земаља Информбироа, рањено је два и отето осам југословенских грађана.²⁰³

Компликовање међународне ситуације после отпочињања рата на Корејском полуострву у току 1950. године у југословенско руководство унело је страх од могућег напада СССР-а и његових источноевропских сателита. Не можемо да се отнемо утиску да је један од разлога тог страха било и даље повећавање броја граничних инцидената, нарочито њихов нагли пораст у последњој четвртини године.²⁰⁴ Све то натерало је Јосипа Броза Тита да са најужим државним, партијским и војним врхом размотри питање могућег напада са Истока.²⁰⁵ Пишући о томе он је у свој дневник 4. децембра забележио: „Тражио сам да се хитно предузму извесне мјере због опасности да нас неко са истока не изненади“.²⁰⁶

Укупно се у току 1950. догодило 936 граничних инцидената. Највећи број инцидената забележен је на југословенско-мађарској граници (342), а следиле су је југословенско-румунска (278), југословенско-бугарска (204) и југословенско-албанска граница (112).²⁰⁷ Пораст броја инцидената у последњој четвртини 1950. одразио се и на њихову тежину, па тако сва три убиства припадника југословенских оружаних снага у тој години бележимо у

¹⁹⁹ ВА, ЈНА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 3718, Преглед убистава, рањавања и отмица од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1955. године.

²⁰⁰ АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу.

²⁰¹ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX КЗВИ, СССР, 119/IV-89, Подаци о граничним инцидентима извршеним у времену 1948–1952. године од стране ИБ земаља (крај 1952) – Преглед убијених и рањених граничара на границама према земљама ИБ блока; ВА, ЈНА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 3718, Преглед убистава, рањавања и отмица од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1955. године; Исто, Преглед рањених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958; Исто, Преглед отетих граничара; Преглед убистава, рањавања и отмица на југословенској граници 1948–1955, *Информбиро и Југословенска (народна) армија*, приредили Милан Терзић, Михајло Басара, Димитар Тасић, Београд: Службени гласник, 2017, 268–278.

²⁰² *Убијени су војници*: Јовановић Ивко, 20. маја у рејону села Куштиљ на граничном сектору Вршац, Тарандок Иван, 13. октобра на граничном сектору Бела Црква и Војновић Митар, 7. октобра у рејону Ђафа Штоберце. Осим њих убијен је и поручник Лазукић Јово 22. децембра у рејону села Јуник, на граничном сектору Ђаковица. *Рањени су војници*: Вукмирица Душан и Димовски Киро, 6. маја приликом ношења Титове штафете на Скадарском језеру, затим Драгишић Драган, 4. јула у рејону граничног камена бр. 26 на граничном сектору Андријевица, Јелача Ђоко, 1. августа, у рејону к. 1144, на обали реке Цијевне, на граничном сектору Скадар, као и Бабић Петар, у ноћи између 29. и 30. маја у рејону к. 126 – Беркасов Сиш и Јовановић Светозар, 13. новембра у рејону села Милетићево, на граничном сектору Вршац. *Отети су војник* Мајлат Јожеф, 31. марта у рејону карауле „Остричевица“ и потпоручник Николић Зарије, 6. маја на Скадарском језеру.

²⁰³ ВА, ЈНА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 3718, Преглед убистава, рањавања и отмица од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1955. године.

²⁰⁴ Број граничних инцидената се у периоду од јануара до септембра није прелазило 89 у току једног месеца, да би у току октобра, новембра и децембра он нагло порастао на 134, 124 и 150.

²⁰⁵ АЈ, ЦК СКЈ, Политбиро ЦК СКЈ, 507, III/53, Записник са седнице Политбироа ЦК КПЈ од 4. децембра 1950.

²⁰⁶ *Титов дневник*, приредио Перо Симић, (Београд: Новости, 2009), 57.

²⁰⁷ АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу.

овом временском периоду. Мада је у току целе године на југословенско-албанској граници било најмање инцидената (112), сви они са смртним исходом десили су се управо на њој.²⁰⁸ Осим тога, у току ове године рањено је четири војника ЈА и то један на југословенско-бугарској и три на југословенско-албанској граници.²⁰⁹ Погинуо је и први југословенски цивил од почетка сукоба са земљама Информбироа. Наиме, чобанин Милан Костадинов је са својим стадом прешао југословенско-бугарску границу 14. јула, када су га бугарски гранични органи задржали, а затим претукли до смрти.²¹⁰

У следеће три године (1951–1953) збио се највећи број граничних инцидената. Већ у 1951. тај број је први пут био четвороцифрен – 1.517. Као и претходној години најнемирнија је била граница са Мађарском (793 инцидената), а следиле су је границе са Румунијом (432), Бугарском (186) и Албанијом (106).²¹¹ Такав распоред ће остати до краја посматраног периода.

У току 1951. догодио се највећи број тешких инцидената који су за последицу имали осам убијених, девет рањених и три отета југословенска граничара. Први је погинуо већ 22. јануара, а последњи, осми те године, 27. октобра. Између њих, граничари су гинули и у јуну, јулу, августу и септембру. Први пут од почетка сукоба гинуло се и на југословенско-мађарској,²¹² и југословенско-бугарској граници.²¹³ Осим тога, тројица су погинула на граници са Албанијом²¹⁴ и двојица на граници са Румунијом.²¹⁵ И број од девет рањених војника у 1951. години био је највећи од почетка сукоба.²¹⁶

Година 1952. била је рекордна када је у питању број укупних инцидената – 2390. Само је на југословенско-мађарској граници у 1952. било више инцидената него на свим границама у 1951. години (1591 – 1517). На осталим границама било је знатно мање инцидената: југословенско-румунској 436, југословенско-бугарској 288 и југословенско-албанској 75.²¹⁷ Иако се број укупних инцидената повећао, број тешких се смањио. У току 1952. бележимо два убиства што је од најмање још од прве 1948. године. Први пут од почетка сукоба није

²⁰⁸ У току 1950. године погинули су војници: Ђурић Милорад, 12. октобра у рејону к. 2443 ткз. Цигански прелаз, Камарић Мехо, 15. октобра код граничног камена бр. 21, 9 km јужно од Плавског Блата и Војновић (Вујиновић) Силвестар, 18. новембра у рејону села Жировнице на граничном сектору Дебар.

²⁰⁹ АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX КЗВИ, СССР, 119/IV-89, Подаци о граничним инцидентима извршеним у времену 1948–1952. године од стране ИБ земаља (крај 1952).

²¹⁰ ВА, ЈНА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 3718, Преглед убистава, рањавања и отмица од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1955. године.

²¹¹ Статистички преглед граничних инцидената са ИБ земаља 1948–1952, *Информбиро и Југословенска (народна) армија*, 220–223.

²¹² Прва жртва на граници са Мађарском био је војник Миљковић Славољуб. Он је убијен 22. јануара у рејону Доње Лендаве.

²¹³ Прва жртва на граници са Бугарском био је војник Милентијевић Милан. Он је убијен 27. октобра у рејону села Верзар на граничном сектору Димитровграда. Недуго затим убијен је и милиционер Костадиновић Радосав, 26. новембра у рејону села Изатовци 14 km североисточно од Димитровграда.

²¹⁴ На граници са Албанијом погинули су: капетан Мандић Бранко, у ноћи између 22. и 23. августа код села Влашње, у рејону Призрена, на 10 km од граничне линије у сукобу са албанским диверзантима као и војници Стојановић Миодраг 2. септембра у рејону карауле „Књажевац“ на граничном одсеку село Жар – Призрен и Пухарић Дујо, 2. октобра у рејону Горње Воде, 10 km југозападно од Андријевице.

²¹⁵ На граници са Румунијом погинули су војници: Вукојевић Станоје, 13. јуна 4,5 km североисточно од села Св. Хуберт, на граничном сектору Велика Кикинда и Шимец Иван, 3. августа у рејону села Хетин, на граничном сектору Велика Кикинда.

²¹⁶ АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX КЗВИ, СССР, 119/IV-89, Подаци о граничним инцидентима извршеним у времену 1948–1952. године од стране ИБ земаља (крај 1952); Преглед убистава, рањавања и отмица на југословенској граници 1948–1955, *Информбиро и Југословенска (народна) армија*, 268–278.

²¹⁷ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу; Статистички преглед граничних инцидената са ИБ земаља 1948–1952, *Информбиро и Југословенска (народна) армија*, 224–227.

било страдалих на југословенско-албанској граници. Оба убиства граничара догодила су се на граници између Југославије и Бугарске.²¹⁸ Осим два погинула, у току године било је и девет рањених граничара.²¹⁹

У години Стаљинове смрти (1953), број инцидената се незнатно смањило у односу на 1952. У 1953. укупно их је регистровано 2313, што је свега 77 мање него у претходној години. Према броју инцидената и даље је предњачила југословенско-мађарска граница, на којој се догодило две трећине свих инцидената те године (1540). Следила је граница са Румунијом (433), затим са Бугарском (231) и на крају са Албанијом (109), где је забележен најмањи број инцидената.²²⁰ Као и у претходној години, и у 1953. два југословенска граничара су изгубила живот. По један на југословенско-бугарској²²¹ и југословенско-албанској граници.²²² Број рањених се у односу на претходну годину знатно смањило, те је у току 1953. било два рањена југословенска граничара.²²³

Смрт совјетског лидера почетком марта 1953. године, довела је до наглог повећања броја инцидената. Ако посматрамо три месеца март, април и мај, у свим годинама сукоба, највећи број инцидената у том временском периоду догодио се управо у години Стаљинове смрти.²²⁴ Ипак, дугорочно посматрано његова смрт је представљала прекретницу. Ново совјетско руководство почело је да полако да исказује жељу за нормализацијом односа са Југославијом. На том трагу је свакако и наређење које су мађарске граничне јединице добиле у току лета 1953. године, а у коме је од њих тражено да не изазивају инциденте, а прекршиоцима тог наређења забрањено је строгим казнама.²²⁵

Започети процес нормализације односа довео је до смањења броја граничних инцидената у току 1954. године, када је њихов број опет после три године постао троцифрен – 547.²²⁶ Упркос томе ни 1954. није могла да прође без људских губитака. Последњи југословенски граничар који је изгубио живот у граничним инцидентима у току сукоба Југославије и земља Информбироа био је десетар Малчић Момчило. Као и први, и последњи југословенски граничар убијен је на југословенско-албанској граници. Погинуо је док је вршио оправку граничних ознака у рејону карауле „Крстац“.²²⁷

У прва три месеца 1955. године југословенски органи регистровани су свега 42 гранична инцидента. Од тога се на граници са Мађарском догодило 15, Румунијом 14,

²¹⁸ У току 1952. на југословенско-бугарској граници погинули су: војник Агош Рамадан, 20. августа у рејону Голема Орница, код села Ново Корито, на граничном сектору Књажевац и милиционер Чакаловски Ристо, 24. јуна у рејону Бајрамтепе, у близини села Костурус.

²¹⁹ АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX КЗВИ, СССР, 119/IV-89, Подаци о граничним инцидентима извршеним у времену 1948–1952. године од стране ИБ земаља (крај 1952); Преглед убиства, рањавања и отмица на југословенској граници 1948–1955, *Информбиро и Југословенска (народна) армија*, 268–278.

²²⁰ АЈ, КПР, 836, I-3-a/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу.

²²¹ На југословенско-бугарској граници погинуо је војник Хлебце Антон, 25. јуна у рејону карауле „Пропуст“ источно од Новог Села.

²²² На југословенско-албанској граници погинуо је војник Жиловић Бошко, 24. јуна у рејону карауле „Ропс“ 19 km југозападно од Пећи.

²²³ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу; Преглед убиства, рањавања и отмица на југословенској граници 1948–1955, *Информбиро и Југословенска (народна) армија*, 268–278.

²²⁴ У горе ограниченом временском периоду (март–мај) 1949. догодило се 102 инцидента, 1950. – 235, 1951. – 296, 1952. – 564, а 1953. – 887.

²²⁵ Katarina Kovačević, „Incidenti na jugoslovensko-mađarskoj granici 1953–1956“, *Balkanski pakt*, Zbornik radova, urednik Nemanja Milošević, Beograd: Vojnoistorijski institut, 2008, str. 284.

²²⁶ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу.

²²⁷ ВА, ЈНА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 3718, Преглед убиства, рањавања и отмица од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1955. године.

Бугарском 12 и Албанијом 1. Први пут од почетка сукоба није било људских губитака.²²⁸ Био је то јасан показатељ да је процес нормализације односа две стране текао у добром смеру.

Ако на крају сумирамо све бројке видећемо да су југословенски органи у току трајања сукоба са земљама чланица Информбироа регистровали укупно 8.261 гранични инцидент, у којима је убијено 21, рањено 33 и отето 8 југословенских граничара.²²⁹ Највећи број инцидената догодио се на граници са Мађарском 4.750, затим на границама са Румунијом 1.761, Бугарском 1.176 и Албанијом 574. Насупрот овим бројевима, албански гранични органи који су извршили најмање граничних инцидената, извели су највише тешких провокација. Од укупног броја убијених и рањених југословенских граничара више од половине отпада на њих (11 убијених и 18 рањених).²³⁰

Табела бр. 1 – Број граничних инцидената, убијених и рањених југословенских граничара у току сукоба Југославије и земаља Информбироа (1948–1955)

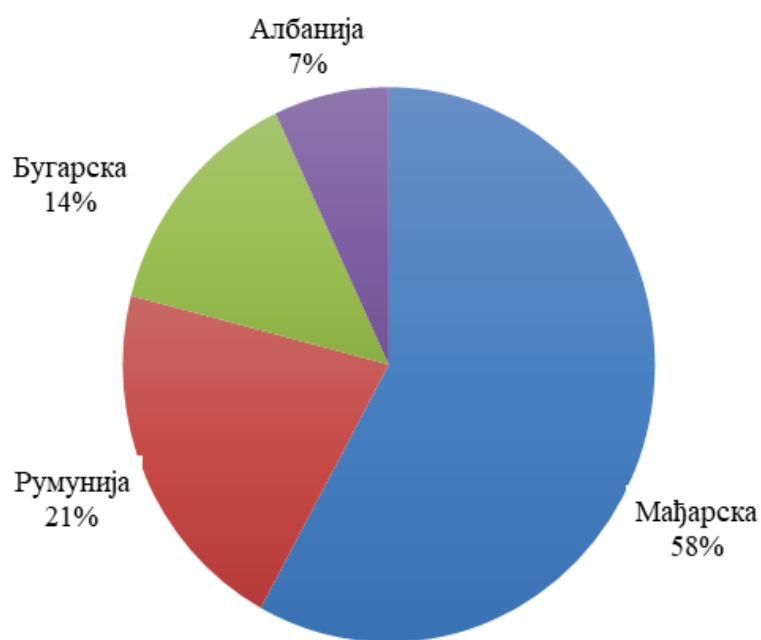
Година	Мађарска			Румунија			Бугарска			Албанија			Укупно		
	Број гран. инцидената	Убијени југ. граничари	Рањени југ. граничари	Број гран. инцидената	Убијени југ. граничари	Рањени југ. граничари	Број гран. инцидената	Убијени југ. граничари	Рањени југ. граничари	Број гран. инцидената	Убијени југ. граничари	Рањени југ. граничари	Број гран. инцидената	Убијени југ. граничари	Рањени југ. граничари
1948.	11	–	–	–	–	–	30	–	–	33	1	2	74	1	2
1949.	149	–	1	38	2	1	145	–	–	110	2	3	442	4	5
1950.	342	–	–	278	–	–	204	–	1	112	3	4	936	3	5
1951.	793	1	4	432	2	1	186	2	2	106	3	2	1.517	8	9
1952.	1.591	–	2	436	–	–	288	2	1	75	–	6	2.390	2	9
1953.	1.540	–	–	433	–	–	231	1	1	109	1	1	2.313	2	2
1954.	309	–	–	130	–	–	80	–	1	28	1	–	547	1	1
1955. ²³¹	15	–	–	14	–	–	12	–	–	1	–	–	42	–	–
Укупно	4.750	1	7	1.761	4	2	1.176	5	6	574	11	18	8.261	21	33

²²⁸ АЈ, КПР, I-3-а/101-4, Припремни материјали за посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године – Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу.

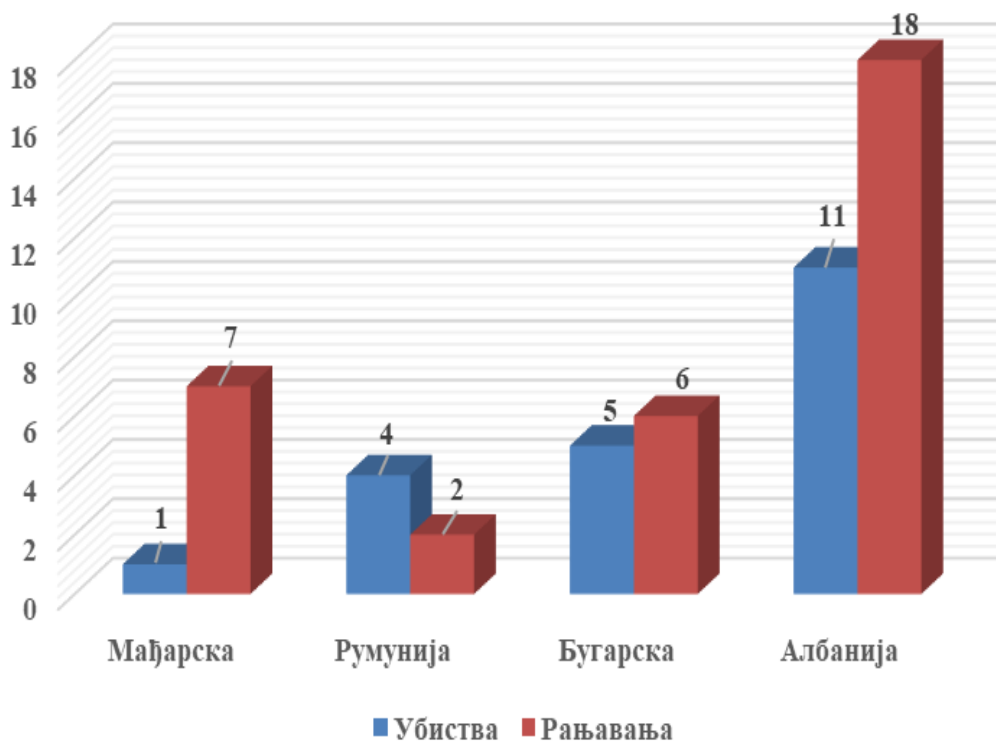
²²⁹ Исто.

²³⁰ Исто.

²³¹ Подаци за 1955. односе се само на прва три месеца (јануар–март).

Графикон бр. 1 – Процентуални приказ граничних инцидената на границама Југославије и земаља Информбиороа (1948–1955)

Графикон бр. 2 – Упоредни приказ броја убијених и рањених југословенских војника на границама Југославије и земаља Информбиороа

1. 4. 5. Последње искушење – Мађарска криза 1956. године

Дешавања у Пољској и Мађарској, као и превирања изазвана египатском национализацијом Суецког канала, обележили су 1956, а глобални односи између Истока и Запада ушли су те године у озбиљну кризу. Година 1956. поставила је пред Југославију све велике спољнополитичке дилеме, пред којима се она налазила у послератном периоду. Сви правци њене спољне политике те године били су међусобно испреплетани. Југословенски политички врх је тада најенергичније показао свој антиколонијални став, борећи се за права Египта у току Суецке кризе.²³² Био је то јасан показатељ да политика несврставања почиње да заузима кључни положај у југословенској спољнополитичкој стратегији. Када су у питању били пак односи у Европи, посебно у њеном источном делу, у току 1956. југословенско спољнополитичко опредељење је осцилирало час на једну, час на другу страну, да би се на крају те године клатно зауставило на средини, заузевши положај еквидистанце према оба хладноратовска блока.²³³

Лето 1956. године донело је веома сложену и деликатну ситуацију у Источној Европи. Дешавања у Пољској су полако достигала свој врхунац, а сличан ток догађаја већ се називао и у Мађарској. Владајућим структурама у Москви је било јасно да се без њихове директне интервенције не може зауставити развој догађаја, који је претио да ове две земље „искоче“ из совјетског лагера.

У Мађарској је тихи сукоб две стране у комунистичкој партији, реформистичке и догматске, трајао већ од 1953. године, међутим догађаји су своју кулминацију имали 1956. Совјетски амбасадор у Будимпешти, Јуриј Андропов, јављао је у Москву априла 1956. о „опасности појачаног притиска здесна на мађарско комунистичко руководство“. Узмирујуће вести за Совјете стизале су из Будимпеште у Москву и у току маја исте године, тако да је одлучено да се у Мађарску пошаље Михаил Суслов, како би се на лицу места упознао са ситуацијом и предложио одговарајуће мере. Иако се он вратио у Москву са охрабрујућим вестима за совјетско руководство, убрзо су поново почели да стижу узмирујуће вести из Мађарске, па је Президијум ЦК КПСС 13. јула у Будимпешту послао новог изасланика Анастаса Микојана, „који је располагао широким овлашћењима да предузме хитне мере ради очувања владајућег режима“.²³⁴

Говорећи о дешавањима у Мађарској, Хрушчов је од југословенског амбасадора у Москви, Вељка Мићуновића, тражио половином јула да јави Титу следеће: „Ако дође до даљег погоршања ситуације у Мађарској, овдје су решили да употребе сва средства да сузбију кризу у Мађарској. Хрушчов је нагласио да ми ово саопштава у повјерењу, да таква ситуација још није наступила, да можда до тога неће ни доћи, али он жели да Тита благовремено обавјести о интерним одлукама које су овдје донијели. Каже још да СССР, ни по коју цијену, не може дозволити да се *пробије фронт* у лагеру, а Запад баш на томе сада ради“. Анализирајући ове Хрушчовљеве речи, Мићуновић је записао: „Било је јасно да Хрушчов пријети и нама, Југословенима, а не само Мађарима, као што је било јасно да су овдје ријешили да употребе и силу у Мађарској, ако дође до *густога*. Суслов је, по свему судећи, учинио највише што је био у стању да продуби и заостри кризу – умјесто да је умањи и омогући боља ријешења. Сада и нама пријете употребом совјетске армије у Мађарској и позивују Југославију да их *правилно разумије* и – да ћути.“²³⁵

²³² О улози Југославије у Суецкој кризи више видети у: Александар Животић, *Југославија и Суецка криза 1956–1957*, Београд: ИНИС, 2008.

²³³ Predrag Marković, „Jugoslavija i mađarska kriza 1956. godine u svetlu britanskih izvora i pisanja beogradske štampe“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Zbornik radova sa naučnog skupa, urednik Đoko Tripković, Beograd: ISI, 1996, str. 143.

²³⁴ Leonid Gibianski, „Sovejtsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2 (1996), str. 152–153.

²³⁵ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb: Liber, 1977, str. 107–108.

Дешавања у Пољској, која се уочи одржавања 8. пленума своје Радинчке партије 19. октобра практично налазила пред совјетском интервенцијом, била су увод за мађарску револуцију. Наиме, пошто је 20. октобра Владислав Гомулка успео да убеди Хрушчова да ће Пољска остати у совјетском лагеру, а дан касније добио подршку свог ЦК за „пољски пут у социјализам“,²³⁶ у Будимпешти 22. октобра почињу студентске демонстрације, а истовремено се појављује и „Програм од 16 тачака“ у коме се захтевају различите демократске промене. Ипак, тада се социјалистички систем још увек није доводио у питање.²³⁷

Немири су се из Будимпеште врло брзо проширили и у остале делове земље. Овакви догађаји у Мађарској доживљавани су у Москви као изразито непријатељску појаву коју би што пре требало ликвидирати. Због тога је Президијум ЦК КПСС већ 23. октобра донео одлуку о уласку совјетске војске у Будимпешту. Прва војна интервенција започела је 24. октобра када су совјетске трупе ушле у Будимпешту.²³⁸ Отпор устаника на који наишла совјетска војска у Будимпешти, али и реакције које су због тога пристизали из осталих земаља „социјалистичког лагера“, као и са Запада, приморали су Совјете да пођу путем уступака. Прво је смењен Ерне Гере, а затим је на место првог секретара Партије мађарских трудбеника дошао Јанош Кадар, а на место председника владе Имре Нађ. Мада је ситуација у Мађарској од стране Совјета означена као „контрареволуција“, на трагу започетих уступака донета је и одлука о повлачењу војске из Будимпеште 29. и 30. октобра. Ове уступке Совјети су направили у циљу политичког решења и избегавања масовне војне интервенције, а како би избегли још веће компликације.²³⁹

Југословенске власти биле су веома заинтересоване за догађаје у Мађарској и пратиле су их са великом пажњом. Прва совјетска интервенција оцењена је као непотребна и осуђена је од стране југословенског руководства, али је та осуда била блага. Подржане су кадровске промене у Будимпешти, а Тито је у писму од 29. октобра поздравио ново мађарско руководство.²⁴⁰ У Југославији су сматрали су да ће долазак Имреа Нађа и Јаноша Кадара на челне позиције у Мађарској смањити напетости, као и да ће се решења мађарских проблема бити пронађена у реформама које неће угрозити социјалистичко уређење.²⁴¹

Југословенско руководство је у првим данима револуције имало релативно позитиван став у вези са догађајима у Мађарској. Њима је одговарала либерализација режима и елиминација совјетских утицаја у Мађарској. Сматрали су да би то могло довести до појављивања још једне земље са социјалистичким уређењем ван совјетског блока, чиме би Југославија добила „природног савезника“ и поправила свој геополитички положај и међународну позицију. Ипак, постојало је ограничење, тј. либерализација је по југословенским схватањима могла ићи само дотле док се не угрози опстанак социјалистичког система. Преко тога, југословенски руководиоци нису били спремни да пређу, јер су сматрали да би то могло да нанесе осетну штету „престижу југословенском моделу социјализма“.²⁴²

И управо се то догодило у Мађарској. Долазак Нађа на место председника владе пратиле су масовне демонстрације, сукоби на улицама, све отворенији захтеви за промену социјалистичког уређења земље и ослобађања од совјетске контроле, као и инциденти са совјетским војницима. Нађ је показао спремност прихвати револуционарне захтеве, па је влада на чијем је челу био, за неколико дана, крајем октобра и почетком новембра донела

²³⁶ О догађајима у Пољској реакцијама југословенске власти и штампе на догађаје у Пољској више у: Maja Lukanc, „Polski Październik '56 z perspektywy słoweńskich i jugosłowiańskich władz oraz prasy“, *Polska i Jugosławia w XX wieku. Polityka – społeczeństwo – kultura*, pod redakcją Momčilo Pavlović, Paweł Wawryszuk, Andrzej Zaćmiński, Bydgoszcz, 2018, p. 235–251.

²³⁷ P. Marković, *Jugoslavija i mađarska kriza 1956. godine u svetlu britanskih izvora i pisanja beogradske štampe*, str. 146–148.

²³⁸ L. Gibianski, *Sovejtsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine*, str. 159.

²³⁹ Đoko Tripković, *Jugoslavija – SSSR 1956–1971*, Beograd: ISI, 2012, str. 44–45.

²⁴⁰ D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, str. 62–63.

²⁴¹ Đ. Tripković, *Jugoslavija i SSSR 1956–1971*, str. 43.

²⁴² D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, str. 63.

неколицину веома важних одлука, који су у потпуности мењали унутрашње уређење земље, али и њен спољнополитички положај. Донете су одлуке о укидању једнопартијског система, истакнут је захтев за хитно повлачење совјетских трупа из Будимпеште, а затим је отказано чланство у Варшавском пакту и проглашена неутралност земље. Овакве одлуке мађарске владе, наишле су на негативну реакцију југословенског руководства. Коча Поповић је у циркуларном телеграму упућеном југословенским представништвима у иностранству 3. новембра истакао да „овакве одлуке владе Имре Нађа могу имати само негативне последице.“²⁴³

Реакција Москве на овакве одлуке мађарске владе била је веома брза. Већ 31. октобра на састанку Президијума ЦК КПСС донета је одлука о новој војној интервенцији у Мађарској. Професор Љубодраг Димић указује да је оваква одлука совјетског руководства донета као плод „алармантних информација које су непрестано стизале из Будимпеште, критика унутарпартијске стаљинистичке опозиције, става војних структура да воде 'попустљиву политику', потребе да непријатељима на Западу и пријатељима на Истоку демонстрира 'снагу' и одлучност совјетске стране, жеље да сачува 'лагер' социјализма.“ Осим тога „потреба ликвидирања 'реакције' и 'контрареволуције' истовремено је била праћена притајеним страхом стаљиниста од успостављања алтернативног модела социјализма, који би у себи задржао плурализам, демократију, индивидуалност, редистрибуцију друштвене моћи. Међународни интереси Совјетског Савеза и бојазан од нарушавања војне равнотеже у Европи такође се морају имати у виду.“²⁴⁴

Уследила је интензивна дипломатска активност највиших представника Совјетског Савеза која је довела до разговора о овом питању са свим лидерима источноевропских земаља.²⁴⁵ О овој одлуци Хрушчов и Маљенков су разговарали и са Јосипом Брозом Титом, Александром Ранковићем, Едвардом Кардељом и Вељком Мићуновићем на Брионима 2/3. новембра. Разговори су били обавијени велом тајне, као уосталом и са свим осталим представницима источноевропских земаља. Ово нису били класични разговори две стране у којима би се размењивала мишљења, већ је то била прилика да се југословенском политичком врху саопшти неопозива одлука Президијума ЦК КПСС. То је било практично јасно већ из прве забелешке о разговорима две стране, коју је дан касније сачинио Вељко Мићуновић. „Хрушчов је изнео да су дошли да се саветују по питању положаја у Мађарској, односно да нас обавесте о томе што су спремиле да предузму“ (истакао М. М.). Ово је потврђено и тиме што је на коментар Тита да у Југославији сматрају „да би интервенција донела више штете него користи самој Мађарској, а поготово да би компромитовала социјализам“, Хрушчов одговорио да осим интервенције „другог пута нема“, као и да су они „добро и успешно“ извели све неопходне војне припреме.²⁴⁶ Ипак, то је било највидљивије у Мићуновићевом запису: „У ствари Русима никаква сагласност Југословена овдје није ни потребна. Они ће у Мађарској да ураде оно што су наумили, сагласили се ми са тиме или не, иако је Хрушчов говорио како је врло важно да их ми 'правилно разумијемо““.²⁴⁷

Тито се „на пријатно изненађење Хрушчова“ сложио са совјетским планом, говорећи: „Мора се интервенирати ако је у Мађарској контрареволуција“. Јосип Броз је сматрао да је војна интервенција „мање зло“ од рестаурације грађанског система. Према записима које је сачинио Мићуновић, Хрушчову је после овакве Титове изјаве лакнуло, тј. „пао му је терет са

²⁴³ Ђ. Tripković, *Jugoslavija i SSSR 1956–1971*, str. 43–44.

²⁴⁴ Љубодраг Димић, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i Mađarsko pitanje 1955–1956“, *Tokovi istorije*, 1–4 (1998), str. 51.

²⁴⁵ Катарина Ковачевић, „Југославија и Мађарска криза 1956. године“, *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, Зборник радова, уредник Александар Животић, стр. 139.

²⁴⁶ АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-14, Материјали о посети Никите Сергејевича Хрушчова Југославији 2. и 3. новембра 1956. – Забљешка о разговорима другова Тита, Ранковића и Кардеља са Хрушчовом и Маљенковом од 2/3. новембра 1956. године на Брионима.

²⁴⁷ V. Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, str. 158.

врата“. Тито је сматрао да би у створеној ситуацији требало провести и неку политичку припрему, како би био учињен покушај да се „спаси што се спаси може“.²⁴⁸

Подршка војној интервенције укључивала је и обавезу Југославије да се ангажује на добровољном одступању Имре Нађа са места председника мађарске владе, као и да предузме одређене кораке који су за циљ имали формирање „нове револуционарне радничко-сељачке владе“. Пошто је преузео ову обавезу, Тито је намеравао да искористи чињеницу што је Имре Нађ већ био затражио азил од југословенске амбасаде у Будимпешти. Пошто су совјетски руководиоци, који нису били упознати са овом чињеницом напустили Београд, југословенска влада је дала позитиван одговор на Нађев захтев.²⁴⁹ Ово ће се показати као веома битно у наставку мађарске кризе.

Снажна совјетска војна интервенција започела је у зору 4. новембра, а мађарска револуција завршена је већ истог дана. Пред совјетским тенковима Имре Нађ се заједно са својим сарадницима и њиховим породицама склонио у југословенску амбасаду, која убрзо опкољена совјетским тенковима и војницима.²⁵⁰ Југославенско руководство се нашло у тешкој ситуацији. Са једне стране били су Совјети опијени својим успехом, а са друге незадовољне земље Запада. Требало је пронаћи решење које ће сачувати југословенски престиж у свету и потврдити њену прокламовану политику „мирољубиве коегзистенције“ и еквидистанце према блоковима, која је озбиљно нарушена подршком совјетској војној интервенцији. Међутим, Југославија је већ била „дубоко закорачила у блато“ из кога није могла назад. Њен колебљив и недоследан став, негативно је примљен и на Истоку и на Западу. Нова мађарска влада га је оцењивала као „својеврсно лицемерје и политички конформизам“.²⁵¹

Југословенска влада је излаз из ове тешке ситуације покушала да пронађе тако што се писмом обратила совјетском руководству, тражећи том приликом да Имре Нађ и његови сарадници буду пребачени у Југославију. Осим тога, тада је дато обећање да ће југословенска влада настојати да том приликом Нађ јавно иступи и да подршку Јаноша Кадара. Совјетски одговор је био негативан, а у писму упућеном Београду јасно је стављено до знања да је једини излаз из ове ситуације да Нађ буде предат совјетским јединицама које ће га одмах проследити новој мађарској влади Јаноша Кадара. Овакав совјетски захтев био је неприхватљив за Југословене, из разлога што би је такав чин дискредитовао у очима светске јавности.²⁵²

Криза је додатно продубљена после инцидента који се догодио 5. новембра, када је један совјетски тенк отворио ватру на југословенску амбасаду у Будимпешти. Том приликом погинуо је секретар амбасаде Миленко Милованов. Југословенска влада је уложила оштар протест код совјетске владе, али га министар спољних послова СССР-а Димитриј Шепилов није прихватио.²⁵³

Пошто су схватили да пребацивања Нађа у Југославију, не може бити ни речи, југословенски руководиоци су 8. новембра тражили од Москве да се нађе прихватљиво решење, „у складу са међународним правом“, предлажући да Нађ са својим сарадницима остане у Мађарској, али уз обавезу давања амнестије. Од тог тренутка у преговоре су се укључили и представници мађарске владе. У наредним данима вођени су преговори између Кадара и југословенског амбасадора Солдатића, али до договора на крају није дошло. У Будимпешту је 19. новембра стигао Добривоје Видић, југословенски подсекретар за иностране послове, који је у наредна три дана постигао договор са Кадаром. Мађарска влада је прихватила да пружи гаранцију о томе да Нађ са својим сарадницима и члановима њихових породица може слободно напустити амбасаду, као и

²⁴⁸ Isto, str. 158–159.

²⁴⁹ D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, str. 68–69.

²⁵⁰ Đoko Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, *Istorija 20. veka*, 1 (1997), str. 64.

²⁵¹ D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, str. 69.

²⁵² Đ. Tripković, *Jugoslavija i SSSR 1956–1971*, str. 48.

²⁵³ V. Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, str. 174–175.

да нико од њих неће бити узет на одговорност за догађаје до 4. новембра. И Нађ се сагласио са овим решењем. Међутим, по изласку Нађа из југословенске амбасаде, совјетски официри су пресрели возило које га је водило ка кући, а затим га ухапсили и одмах пребацили у Румунију. Југословенска влада је уложила оштар протест, али то није променило судбину бившег председника мађарске владе.²⁵⁴

Југословенска обавештајна служба са посебном пажњом пратила је сва дешавања у Мађарској и процењивала могућности угрожавања земље. Обавештајци су разматрали два сценарија која би могла да доведу до повећаног безбедносног ризика по Југославију. Први од њих био је неуспех совјетске војне интервенције, што би неминовно довело до даљег гомилања совјетских трупа у Мађарску. На тај начин би се на северним југословенским границама појавио већи број совјетских јединица, чиме би се објективно вршио веома снажан притисак на земљу. За други могући сценариј, претпоставка је полазила од могућности непосредног војног мешања Запада у Мађарску кризу, што би према оценама југословенских обавештајаца могло изазвати директан међусобни сукоб два блока. Ово би сигурно представљало опасност за безбедност Југославије.²⁵⁵

Тако су војна интервенција у Мађарској, криза која је због ње започела у односима Југославије и источноевропских земаља на челу СССР-ом, али пре свега појачање совјетских војних ефектива у Мађарској, довели до тога да југословенска обавештајна служба темељно преиспита степен и видове опасности по безбедност ФНРЈ на североисточном и источном делу њене територије како би се у складу са тим Армији издала наређења потребна за очување безбедности земље.²⁵⁶

²⁵⁴ Ђ. Tripković, *Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa*, str. 66–69.

²⁵⁵ Grupa autora, *Vojnoobaveštajna služba*, str. 278.

²⁵⁶ Isto, str. 181.

2. КОНЦЕПТ И ПРАКСА ПОЛИТИКЕ ОДБРАНЕ

У утврђивању теоријских основа, политике (концепције), доктрине одбране и принципа ратне вештине Југославије у периоду који посматра наш рад, мора се имати у виду чињеница да сва та проблематика није била, нити је могла бити брзо научно оформљена нити систематизована после завршетка Другог светског рата. Другим речима, у овом периоду нису постојали доктринарни документи на основу којих су се доносиле различите одлуке чији је циљ био унапређивање система одбране. Такав документ је у Југославији донесен 1958. године, и тек од тренутка његовог усвајања и почетка примене његових одредби почиње и нова фаза у развоју југословенске одбрамбене политике, позната као *општенародна одбрана и друштвена самозаштита* (ОНО и ДСЗ). При стварању теоријских основа југословенске одбрамбене политике, доктрине и ратне вештине у периоду од 1945. до 1958. године, полазило се од конкретне економске, друштвене и политичке стварности у Југославији, од реалних снага ЈА/ЈНА и одбрамбених могућности друштва у целини, као и од војно-политичких циљева и потенцијалних војних доктрина евентуалних агресора. С тим у вези, морало се утврдити у чему су се састојали и какви су били конкретни и специфични историјски, економски, друштвени, географски, морално-политички и други услови који су утицали и одређивали доктрину одбране, факторе рата и оружане борбе као и принципе ратне вештине у Југославији.²⁵⁷

Основне карактеристике посматраног периода су прелазак са ратне на мирнодопску војну организацију и одлучујућа улога коју је у систему одбране имала ЈА/ЈНА. То је била логична последица унутрашњег стања у земљи, централистичког управљања, али изнад свега реалних опасности од могућих војних интервенција и оружане агресије на Југославију, најпре са Запада, а затим и са Истока. Пред крај постојања југословенске државе, у војном врху су на овај период гледали као на најтежи и најсложенији у послератном развоју оружаних снага и одбрамбеног система у целини.²⁵⁸

Зашто је то тако? Одбрамбена политика, доктрина и организација друштва за одбрану земље у овом периоду произишавали су из објективних, веома сложених и противуречних, економско-друштвених, политичких и војностратегичких услова у којима се Југославија тада налазила. Многе околности су у том смислу биле отежавајуће. Пре свега то су биле тешкоће и проблеми у унутрашњем развоју земље, али првенствено сложени и конфликтни међународни односи у којима је Југославија учествовала. Када то кажемо у виду имамо чињеницу да је Југославија у току рата претрпела велика ратна разарања, па да је у вези са тим у посматраном периоду једно од њених главних настојања била обнова земље. Осим тога, она се суочавала и са проблемом бриге о великом броју ратне сирочади и ратних инвалида. Ту су били и повратници из логора, а морало се водити рачуна и о оживљавању привредног живота. Карактер грађанског рата 1941–1945. у коме су се оружане формације бориле готово свака против сваке, довео је на његовом крају до великог броја незадовољних, па је нова власт морала још неко време после рата да се суочава са остацима њој непријатељских формација. Поред свих ових проблема који су земљу погађали као последице рата, надовезале су се и неколике године тешких суша, које су је довеле на руб глади. Са друге стране, као што смо напред видели њена војнополитичка ситуација је у годинама које посматрамо перманентно била тешка. Југославија се налазила на рубу завађених војнополитичких блокова, па је због тога била у фокусу политичких и

²⁵⁷ Mihajlo Vučinić, Ilija Nikezić, Boško Todorović, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 1, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989, str. 80–81.

²⁵⁸ Isto, str. 36.

стратегијских интереса великих сила, прилазећи прво једној, а после тога и другој страни. У складу са приказаним Југославија је у овом периоду улагала велика материјална средства за потребе одбране, што је правдано потребом наставка борбе против „идеолошког непријатеља“ и „очувањем тековина револуције“ у унутрашње-политичком животу земље, али и лошом ситуацијом на границама на којима се суочавала са армијама које су према њој гајиле непријатељска осећања.

*

Када говоримо о политици одбране у Југославији она у овом периоду, како смо то напред навели, није била у потпуности дефинисана. Управо, њено формално дефинисање представља горњу хронолошку границу за наш рад. Самим тим када говоримо о теоријским поставкама југословенске одбрамбене политике у периоду који посматрамо, морамо јасно истаћи да она није била дефинисана неким документом.

Концепт општенародне одбране, иако званично није био усвојен у периоду који посматра наш рад, представљао је неку врсту основе југословенске одбрамбене политике и у том периоду. Наиме, ако анализирамо теоријске поставке овог концепта које су званично усвојене 1958. године, јасно увиђамо везу са претходним периодом, који је у неком смислу представљао полигон за њихову проверу у пракси. О томе сведоче и речи Јосипа Броза, као и генерала Милоша Шумоње. Тито се у свом говору на Универзитету у Љубљани 1969. године позивао на изворе ове концепције у настале у току Другог светског рата, говорећи: „Неки у иностранству погрешно приказују концепцију општенародне одбране као нешто посве ново. Ми смо, међутим, ту концепцију оформили и развили још у рату, кад смо позвали народ у борбу за одбрану своје независности и слободе. (...) Наша данашња концепција народне одбране није ништа друго него досљедна и одлучна примјена тих великих искустава из народноослободилачког рата у нашим садашњим условима.“²⁵⁹ Са друге стране генерал Шумоња говори управо о периоду који посматра наш рад. Он каже: „Мислим да је нужно у вези са тим (са континуираним развојем југословенског одбрамбеног система на основама концепције општенародне одбране, прим. М. М.) поменути, кад је у питању концепција, да се јављају извјесни теоретичари који сматрају да смо ми одмах послје рата тај револуционарни континуитет (о коме је говорио Јосип Броз у цитату напред, прим. М. М.) напустили и отишли на неки други пут, па да смо се послје враћали. О чему је, у ствари ријеч? Ми смо завршили рат с пуно искуства, али без војних школа. Затим смо почели да похађамо те школе и спроводимо многе ствари које иначе намеће мирнодопски живот. Због тога неки сматрају да је у то вријеме дошло до напуштања поменутог континуитета. Сматрам да су таква мишљења неоправдана.“²⁶⁰

Који су извори концепције општенародне одбране и шта је омогућило да се она појави и обликује? Посреди су били бројни и различити општи и посебни, друштвени и историјски услови који су деловали различитим интензитетом и чији је степен значаја за концепцију различит. Иако они делују у узајамном дијалектичком јединству, поделићемо их у неколико основних група: марксистичка револуционарна теорија, југословенски самоуправни систем (као опредељујући чинилац), историјско искуство пре свега искуство из НОР-а, и укупни војнополитички положај Југославије.²⁶¹

²⁵⁹ Josip Broz Tito, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita*, Sarajevo: Svjetlost, 1980, str. 540–541.

²⁶⁰ Miloš Šumonja, „Narodna odbrana u našem ustavnom sistemu“, *Opštenarodna odbrana, bezbednost i društvena samozaštita. Predavanja Političke škole SKJ „Josip Broz Tito“*, Kumrovec 1975/6, Beograd: Izdavački centar „Komunist“, str. 25.

²⁶¹ Stevo Ilić, „Osnove koncepcije opštenarodne odbrane i strategije oružane borbe“, *Opštenarodna odbrana, bezbednost i društvena samozaštita. Predavanja Političke škole SKJ „Josip Broz Tito“*, Kumrovec 1975/6, Beograd: Izdavački centar „Komunist“, str. 78–79.

Идејне основе система општенародне одбране, пронађене се у делима Карла Маркса, Фридриха Енгелса²⁶² и Владимира Илича Лењина²⁶³ и у њиховима идејама о наоружаном народу. Марксистичка мисао је од свог настанка посебну пажњу придавала војној организацији друштва. Она је поред осталог тежила да пронађе најбоља решења за организацију одбране „социјалистичке заједнице након победе револуције“. Маркс је у наоружаном народу видео најбоље решење војног односно одбрамбеног организовања социјалистичке државе. Ову његову идеју касније су разрађивали Енгелс и Лењин.²⁶⁴

Иако „класици марксизма“ нису дали целовиту дефиницију „наоружаног народа“, из њиховог деловања се ипак може извести закључак шта су они подразумевали под тим појмом. Осим термина „наоружани народ“ у својим јавним иступима, они су често користили и друге сличне термине као што су: опште наоружање народа, истински наоружани народ, наоружани пролетеријат, народна милиција, становништво које се самоорганизује као оружана сила, самоактивна оружана организација, народ под оружјем и др. Под свим овим терминима, при чему су термин „наоружани народ“ користили најчешће они су подразумевали: „војну организацију радничке класе у савезу са радним масама – оружани инструмент за успостављање и одбрану диктатуре пролетеријата и кретање друштва ка слободној и једнакој асоцијацији произвођача, чији конкретни облици манифестације и војно-стратегијска својства у сагласности са датим друштвено-историјским околностима обезбеђују на најаутентичнији начин испољавање конкретних историјских интереса радничке класе – оптимално вођење оружане борбе, рата и сталан ток подруштвљавања одбрамбених структура“. Другим речима, они су под термином наоружаног народа подразумевали његову револуционарну друштвено-класну суштину и улогу војне организације радничке класе која је представљала негацију и контратежу традиционалним војним системима.²⁶⁵

Говорећи о томе генерал Стево Илић јасно истиче: „Примењујући у пракси марксистичку идеју о „наоружаном народу“ дошли смо до става који чини суштинску карактеристику наше одбране, до става о *општенародној одбрани* (истакнуто у оригиналу, прим. М. М.), као нашем трајном опредељењу. Сигурно је да смо се при том према марксистичкој теорији као општем изворишту наше концепције односили стваралачки, више као према руководству за акцију, као инспирацији, него као према готовом решењу.“²⁶⁶

Као један од извора југословенске концепције општенародне одбране поменули смо и југословенски самоуправни систем друштва. С обзиром на тотални карактер ратова у XX веку, јасно је да је међусобна повезаност друштвенополитичког система са питањима одбране неспорна, посебно ако то посматрамо са становишта да је одбрана земље била „посао целе нације“.²⁶⁷

„Самоуправљање“, пише генерал Илић, „представља подруштвљавање свих дјелатности друштва. У њему удружени произвођачи успостављају непосредну контролу над свим сферама живота. (...) Самоуправљање неизоставно укључује и подруштвљавање одбране као неопходан услов ефикасности одбране и услов усавршавања самоуправљања као таквог. Без подруштвљавања одбране – чија је суштина у томе да удружени произвођачи под своје окриље враћају најдуже отуђивану друштвену функцију (одбрамбену функцију, прим. М. М.) – самоуправљање не би било потпуно. Сама концепција општенародне одбране имплицитно подразумијева организовање и припремање одбране на самоуправним принципима и основама“. Другим речима сви друштвени субјекти су као део своје укупне делатности преузимали на себе и функције одбране: њену припрему, организацију и

²⁶² Више о томе: Fridrih Engels, *Izabrana vojna dela*, I–II, Beograd: Vojno delo, 1953.

²⁶³ Више о томе: Vladimir Ilić Lenjin, *Vojna dela*, Beograd: Vojno delo, 1963.

²⁶⁴ М. Šumonja, „Narodna odbrana u našem ustavnom sistemu“, str. 23.

²⁶⁵ Miloš Prelević, „Marks i Engels o klasno-revolucionarnom i opštem vojnostrategijskom sadržaju i karakteru naoružanog naroda“, *Politička misao*, br. 3 (1975), str. 9.

²⁶⁶ S. Ilić, „Osnove koncepcije opštenarodne odbrane i strategije oružane borbe“, str. 79.

²⁶⁷ Aleksandar Jovanović, „O narodnoj odbrani u sadašnjim uslovima samoupravljanja“, *Vojno delo*, br. 1 (1968), str. 44.

реализацију. Према томе из самоуправног друштвеног система концепција општенародне одбране црпела је своју „идејно-класну и друштвено-политичку суштину“.²⁶⁸

На крају морамо да се запитамо, шта је у ствари представљала концепција општенародне одбране? То је према речима најодговорнијих за његово спровођење био „нужан, јединствен и целовит систем организовања и припремања југословенског друштва за рат и одбрану од свих врста спољне опасности“, који се постизао „општим учешћем народа и свих моралних и материјалних снага земље“.²⁶⁹ У суштини радило се о процесу, како је то често истицано у војној теоријској литератури, „стварног подруштвљавања отуђене војне силе од човека и друштва“ или другим речима о претварању одбране у непосредну функцију друштва. Према замисли оних који су развијали ову концепцију, сваки грађанин је требало да активно учествује у одбрамбеним припремама, а у случају рата, да према својим способностима непосредно или посредно учествује у отпору агресору, као носилац и активни чинилац целокупне одбрамбене организације друштва.²⁷⁰

У концепцији општенародне одбране оружана борба представљала је њен главни облик и заједно са свим другим облицима борбе и отпора, чинила недељиво јединство. У сржи ове одбрамбене политике лежао је ослонац на сопствене снаге. Стратегија општенародног одбрамбеног рата изискивала је да се обезбеди највећи степен војне организованости, као и да оружане снаге буду у сваком моменту способне и борбено спремне, да у заједници са свим осталим снагама друштва организованог за одбрану, воде дуготрајан рат све до потпуне победе над нападачем. У вези са тим, концепција општенародне одбране предвиђала је да ЈА/ЈНА има задатак да спречи изненадни напад и створи довољно времена за активирање осталих чинилаца у систему одбране. Армија је представљала главни шраф у систему одбране, којим су се решавали најкрупнији и најсложенији задаци. Али поред ње, у периоду који посматра наш рад крупну улогу су имали, као што ћемо то и видети у следећим поглављима и Социјалистички савез радног народа Југославије, Савез синдиката, организације омладине, СУБНОР, Удружење резервних официра, спортске, културне и друге масовне друштвене организације.²⁷¹

2. 1. Доктрина и узор

Војна доктрина представља систем утврђених и усвојених ставова и принципа о организацији, припремама и начину употребе оружаних снага у миру и рату. Основни фактори који опредељују карактер војне доктрине јесу: постојеће политичко-друштвено уређење државе, материјално-економски ниво привреде, геостратегијски положај земље, њена величина и демографска обележја, јачина и састав оружаних снага и квалитет старешинског кадра, традиције и менталитет становништва, морално-политичка кохезија народа и др. Свака држава у развоју своје војне доктрине полази, пре свега, од постојећих и будућих карактеристика рата и оружане борбе, и општих начела теорије ратне вештине. У вези са тим, војна доктрина уобличава теорију ратне вештине у нормативне ставове, који се затим формулишу у правилима, упутствима, директивама, инструкцијама, уџбеницима. На основу тога се организује и изводи целокупан систем обуке, предузимају мере борбене готовости, организују војне школе и курсеви, прописују формације и тсл.²⁷²

Начела војне доктрине утврђују највиши војни органи, као што су министарства одбране, генералштабови и команде видова армија. Осим њих велики допринос по том питању могу дати и војне школе и научноистраживачки институти, али и поједини војни теоретичари чије су идеје о рату постале универзалне. У коначном дефинисању и усвајању

²⁶⁸ S. Ilić, „Osnove koncepcije opštenarodne odbrane i strategije oružane borbe“, str. 80–81.

²⁶⁹ Nikola Ljubičić, „Opštenarodna odbrana Jugoslavije. Teorijski i praktični aspekt“, *Vojno delo*, br. 6 (1973), str. 39.

²⁷⁰ Ivan Dolničar, „Društveno-političke osnove opštenarodne odbrane“, *Vojno delo*, br. 4 (1972), str. 3.

²⁷¹ N. Ljubičić, „Opštenarodna odbrana Jugoslavije. Teorijski i praktični aspekt“, str. 39–41.

²⁷² *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, str. 551.

начела војне доктрине од значаја је и свакодневна пракса која се стиче током извођења обуке, а нарочито искуства добијена током реализације великих маневара и ратних игара. То су најпогоднији облици проверавања вредности усвојених доктринарних ставова, односно оспособљености јединица, старешина и штабова за њихову примену у рату.²⁷³

Утврђивање улоге, величине, система организовања, принципа обуке и начина употребе појединих видова, родова, служби и специјалности, зависи од генералних доктринарних ставова о оружаним снагама и оружаном борби у целини. То је стратегијски ниво војне доктрине. У његовом домену се налазе суштинска питања теорије и праксе оружане борбе, као што су: избор облика рата, утврђивање основних облика и начела оружане борбе, одређивање укупне величине и система организације и припремања оружаних снага, усвајање битних услова у погледу уређења ратишта и организацији позадине, опредељивање за одређени начин руковођења и командовања и др. На основу донесених ставова по набројаним питањима, начела војне доктрине се разрађују и конкретизују на следећа два нивоа: оперативном и тактичком. То значи да уколико је стратегија усвојила принцип свеопштег и дуготрајног отпора агресији у условима надмоћности агресора у ратној техници и живој сили, на оперативном-тактичком нивоу се морају утврдити конкретни ставови и решења којима ће се реализовати ови стратегијски принципи. Другим речима, оперативни ниво мора да понуди одговоре на низ питања. Каквим врстама и облицима операција и бојева би требало супротставити сопствене снаге и средства агресору? Какав би требало да буде однос родовских јединица у борбеним дејствима различитог нивоа? Да ли би превагу требало дати ватри, маневру или неком другом елементу? Какав би став требало заузети у погледу ноћних дејстава, препада и заседа? На којим би елементима требало заснивати борбу против тенкова и моторизованих јединица непријатеља, односно против ваздушних десаната и авијације? На нивоу тактике начела војне доктрине се разрађују од појединца и основних јединица (одељење, вод, чета, батаљон) и за најразличитије земљишне, временске и друге услове борбе, па их је због тога немогуће утврдити и дефинисати у целини. Ипак то не значи да сваки старешина има право да произвољно подешава начин и време извршења задатка.²⁷⁴ С тим у вези, иако није догма и непроменљива норма, војна доктрина је оквир који обавезује.²⁷⁵

У читавом периоду који посматра наш рад политичко и државно руководство Југославије суочавало се са потребом да да пронађе доктринарна решења која ће одговорити захтеву одбране земље, физиономији савременог рата и карактеристикама оружане борбе. У вези са тим један од основних концепцијских доктринарних захтева био је утврђивање опредељења према рату као средству политике. Југословенски лидери су у том смислу полазили од става да у тадашњим војно-политичким условима у свету, рат није био рационално средство за решавање спорова међу државама. Ипак, то не значи да су они прихватили нереални пацифизам, јер би тиме били угрожени стални напори за одбрану константно угрожене земље.²⁷⁶ Такав став је сликовито изражен у једном од говора Јосипа Броза у Штајерској током 1954. године, када је рекао: „Ми смо огорчени противници ратова. Разуме се, из тога не треба извући закључак да смо неки безусловни пацифисти; ми смо борци за мир у првом реду, а знаћемо се тући ако нас неко нападне“.²⁷⁷

Ипак, овако уопштен став о рату морао је бити ближе дефинисан. Полазна основа за утврђивање сопствене стратегије, као теорије и праксе оружане борбе, била је процена свих

²⁷³ Isto.

²⁷⁴ Богдан Орешчанин је о томе записао: „Стратегија и тактика су нераздвојно повезане као што је повезана цјелина са својим дијеловима. Оне се према томе не могу и не смију супротстављати једна другој. Тактика је условљена стратегијом и мора се потчинити њеним захтјевима. Према томе, ниједан тактичар никада није потпуно самосталан.“ Богдан Орешчанин, „Теоретска разматрања о основним факторима оружане борбе и ратне вјештине“, *Војно дело*, бр. 10–11 (1958), стр. 747.

²⁷⁵ *Војна енциклопедија*, књига 10, стр. 552.

²⁷⁶ М. Vučinić, I. Nikezić, B. Todorović, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, стр. 93.

²⁷⁷ Josip Broz Tito, *Војна дела*, I–III, Београд: Војноиздавачки завод, 1982, стр. III/116.

релевантних фактора који су опредељивали садржај, облике и начин извођења дејстава на југословенском ратишту, тј. анализа стратегијских циљева и планова, доктрине и ратне вештине потенцијалних агресора, на чије је изазове требало дати прави одговор. С обзиром на количину наоружања и борбене технике са којима су располагали потенцијални агресори у Југославији су закључивали да њихове стратегије имају изразито офанзивни карактер. С тим у вези донети су јасни и концизни закључци:

1) Евентуална оружана агресија на Југославију била би изненадна, по времену када би почела, по избору праваца напада, испољеном тежишту, начину дејства, употреби нових оружја итд;

2) Уколико буде располагао атомским оружјем, непријатељ ће настојати да га, како су то закључивали у Југославији, одмах искористи, дејствујући по политичко-административним центрима, аеродромима, лукама, саобраћајним чворовима и важним комуникацијама, рејонима груписања снага, као и командним местима великих јединица;

3) У дејствима на копну, тежиште ће бити на масовном ангажовању оклопних, механизованих и моторних снага, ради остваривања дубоких продора, маневара и високог темпа напада;

4) Употреба ваздушних и поморских десаната дошла би у до пуног изражаја, нарочито на тактичком и оперативном нивоу;

5) Мерама материјалног и борбеног обезбеђења биће посвећена изузетна пажња, укључујући ту и настојање да се обезбеди контрола заузете територије, како би се спречили сви покушаји борбе и отпора, нарочито у почетном периоду рата;

6) Припремама и извођењу војних операција претходиће свестране политичке и психолошко-пропагандне мере;

7) Агресор ће и пре почетка војних операција, активирати снаге пете колоне и интензивирати своју агентурну мрежу и обавештајне центре, активирати диверзантске и терористичке групе, убацивати делове својих извиђачких и других група у позадину браниоца.²⁷⁸

Да би се пружили адекватан одговор на ово у Југославији су разматрали многобројне факторе, принципе, методе оружане борбе итд. У вези са тим најважнија опредељења, захтеви и решења којима се оспоравала предност агресора и афирмисали квалитети и предности југословенске стратегије били су:

1) *Воља браниоца*, његових оружаних снага и читаве друштвене заједнице да пруже отпор агресији (концепција наоружаног народа);

2) *Одбрамбене припреме* морале су да одговарају карактеру и физиономији рата и захтевима које је наметала оружана борба. Другим речима, оне су морале бити свестране, благовремене и темељне, с обзиром на то да адекватне, синхронизоване политичке, војне, материјалне, организационе, мобилизацијске, кадровске, наставне и многе друге припреме, мере и поступци стварају услове да се испољи одлучујући значај и улога човека и морално-политичког фактора у рату;

3) *Спречавање сваког изненађења*, нарочито стратегијског нивоа, било је судбоносно, не само за резултате почетних операција већ и за исход даљих оружаных борби и рата. То је претпостављало добро организовану службу извиђања, обавештавања и узбуњивања, која је морала бити организована у миру и оспособљена да гарантује правовремено предузимање мера и поступака оружаных снага и свих других друштвених структура које су имале своју улогу у одбрани земље;

²⁷⁸ ВА, ЈНА, к. 24, ф. 2, док. 3, Извештај Начелника Генералштаба ЈНА о борбеној готовости ЈНА за 1958. годину, стр. пов. 85, од 17. маја 1959. године; М. Vučinić, I. Nikezić, B. Todorović, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, str. 120–121.

4) *Стварање првог стратегијског ешелона* био је императив, јер је то била веома важна претпоставка да се брзо и ефикасно реагује на први удар агресора. Реч је о потреби да се одмах ступи у оружану борбу како би се створило неопходно време за организовану одбрамбену активност свих структура друштва. Ово је било посебно важно после 1948. године;

5) *Систем мобилизације* морао је да одговара захтевима савременог рата и оружане борбе, што је значило да су мере, поступци и организација мобилизацијских послова морале свести на што краће време;

6) *Службе и органи који су се бринули о заштити људства* морали су бити добро организовани, снабдевени свим потребним материјалним средствима, мобилни и флексибилни, јер се очекивао масовни удар најсавременијих конвенционалних борбених средстава, атомског оружја и других средстава масовног разарања и уништавања;

7) *Стварањем савезништва* у складу да општим политичким опредељењем требало је организовати сарадњу и садејство са савезничким јединицама ради успешног материјалног снабдевања, извођења заједничких борбених дејстава, заштите поморских комуникација итд.²⁷⁹

Анализа свих фактора на југословенском ратишту указивала је на то да су облици оружане борбе, посебно на нивоу оператике и тактике, првенствено зависили од односа снага, који се нису изражавали само кроз бројни однос јединица и наоружања. Закључак је био да класични вид одсудне одбране нема већег изгледа на успех, јер су могућности савремене борбене технике и оружја у нападу биле такве да се ни положаји ни рејони, па макар они били и утврђени, не могу одбранити. Свака одбрана се могла неутралисати, разбити, уништити или заобићи употребом атомске, ракетне и авијацијске ватре или коришћењем ваздушних и поморских десаната. Због тога је у југословенској војној доктрини маневарска одбрана добила предност, иако је у првим послератним годинама била предвиђена и фронтална одбрана. Осим тога маневарска одбрана омогућавала је брзе преласке у напад, што је била још једна од карактеристика југословенске доктрине овог периода.²⁸⁰

Када је реч о конкретним стратегијским решењима која су била на снази у Југославији 1945–1958. она су се мењала у одређеним временским етапама. Прва етапа је трајала од 1945. до 1948. и карактерисала ју је угроженост са Запада; друга етапа је трајала од 1948. до 1955. и карактерисала ју је угроженост са Истока; и трећа етапа је трајала од 1955. до 1958. и карактерисао ју је интензивни рад на разради доктринарног документа који би целовито садржао разрађене ставове на којима би се темељила политика одбране, доктрина и ратна вештина.

*

У првим послератним годинама стратегијска решења су полазила од војнополитичког и геостратегијског положаја Југославије, која је као што смо то напред видели била непосредно изложена притисцима Запада. Југословенски војни планери претпостављали су да ће се евентуалне борбе одвијати у захвату фронта, а у плановима употребе снага и средстава доминирала су искуства Црвене армије, али и ЈА из завршног периода рата када је она водила фронталне борбе са непријатељом. Носилац борбених дејстава требало је да буде пешадија, уз подршку артиљерије, оклопних јединица и ваздухопловства. Занимљиво је да се у овом периоду до 1948. није придавала већа пажња партизанском/герилском ратовању у

²⁷⁹ ВА, ЈНА, к. 24, ф. 2, док. 3, Извештај Начелника Генералштаба ЈНА о борбеној готовости ЈНА за 1958. годину, стр. пов. 85, од 17. маја 1959. године; М. Vučinić, I. Nikezić, В. Todorović, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, str. 121–123.

²⁸⁰ М. Vučinić, I. Nikezić, В. Todorović, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, str. 123.

позадини непријатеља, иако су властита искуства о томе била највећа. Образложење за то био је став да партизанска дејства у условима фронталног рата нису имала никакве сврхе.²⁸¹

У проценама могуће ратне ситуације полазило се од чињенице да гранични фронтови према Италији и Грчкој немају толику ширину да их јединице ЈА не би могле успешно бранити, посебно што се сматрало да су могућности потенцијалних нападача, ипак биле релативно ограничене. У југословенском војном врху су предвиђали да у случају рата ЈА има потенцијала да изврши два задатка. Први, да обезбеди правовремену и ефикасну заштиту граница и да изводи успешна борбена дејства у почетном периоду рата. И други, да уз помоћ Црвене армије, створи повољне услове за противофанзиву на фронту према Италији, све време изводећи успешну одбрану на граници према Грчкој.²⁸²

Према томе, стратегијска решења су у првом поратном периоду предвиђала дејства на два фронта – северозападном и јужном, с тим што би се противофанзива стратегијских размера ради сламања нападача предузимала на једном од њих. Конкретно стање на ратишту, односно планови, снаге и начин дејства нападача, опредељивали би време и метод извођења стратегијске контраофанзиве, односно одредиле би фронт на коме би се она реализовала. У том смислу, у Југославији су предност давали северозападном фронту. За то је постојало више разлога. У Италији су се налазиле јачи војни ефективи Велике Британије и САД него у Грчкој, које су се уз то могле брже ојачати новим јединицама из централне Европе. Осим тога подручје северне Италије било је у војностратегијском смислу за Запад далеко важније од простора Грчке, с обзиром на то да су се два блока директно сударала на простору средње Европе. И на крају, јединице Велике Британије могле су на овом простору да рачунају и на подршку италијанске војске која се већ била организована и добро наоружана. Са друге стране грађански рат у Грчкој онемогућавао је ангажовање јачих снага грчке војске.²⁸³

Евентуални рат пред ЈА постављао је стриктне стратегијске задатке. С складу са тим у првој фази рата требало је обезбедити оперативну заштиту границе, створити неопходне услове и време за мобилизацију, концентрацију и стратегијски развој ратне армије, затим обезбедити повољне услове за борбена дејства у почетном периоду рата, спречити изненађење и спремно дочекати први удар непријатељских снага, обезбедити позадину и спречити активност диверзантских група. Друга фаза рата, предвиђала је појачавање напора и активности одбрамбених дејстава и осујећивање планова којим би непријатељ настојао да оствари у почетној фази рата, затим стварање услова за прелазак у контраофанзиву и њено успешно извођење до коначног слома непријатеља, као и спречавање извршења поморских десаната.²⁸⁴

Организација одбрамбених дејстава фронталног карактера, како је то било замишљено у овом периоду почивала је пре свега на искуствима Црвене армије, с обзиром на то да ЈА није изводила фронталне одбрамбене операције у току Другог светског рата, па су њена искуства у том смислу била скромна. Ешелонирање и распоред крупнијих стратегијских и оперативних састава у одбрани одговарали су углавном дубини армијских операција Другог светског рата на источном фронту. Такво груписање снага и начин организовања нису одговарали реалним могућностима ЈА, нарочито ако се у обзир узме недостатак борбене технике, тешког наоружања и опреме. У првим поратним годинама искуства НОР-а су била занемарена.²⁸⁵

Коча Поповић је годинама касније говорећи о овом периоду сведочио да је наметање совјетских доктринарних начела доводило великог незадовољства међу југословенским официрима.²⁸⁶ У том смислу долазило до једне парадоксалне ситуације. Са једне стране у овом периоду је у теоријским расправама исходиште југословенске стратегије тражено у

²⁸¹ Isto, str. 124.

²⁸² Isto.

²⁸³ Isto.

²⁸⁴ Isto, str. 125.

²⁸⁵ Isto, str. 126.

²⁸⁶ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb: Globus, 1989, str. 108.

самосталности, оригиналности и у ослоњу на сопствене снаге и искуства НОР-а и у супротстављању доминацији совјетске војне теорије и доктрине, док су са друге стране у стратегијским плановима, оперативној и тактичкој употреби снага ЈА шематски преношена организацијско-формацијска решења и искуства оружане борбе Црвене армије.

И још једна карактеристика овог периода се огледа у томе што су у стратегијском смислу разматране и офанзива и дефанзива као видови стратегијских дејстава. Примена офанзиве или дефанзиве зависила је од процене конкретне ситуације, али је више пажње поклањано офанзиви. Југословенска доктрина је до 1948. придавала нападу одлучујући значај на свим нивоима извођења борбених дејстава. На нивоу стратегије доминирало је опредељење да је фронтални начин ратовања одлучујући за исход оружане борбе и рата у целини. Предвиђало се такође да се напад може изводити на правовремено организовану одбрану фронталним ударом, тј. пробојем, али и на одбрану организовану на брзу руку, употребом других облика маневра као што су обухват или обилазак. У операцији се одбрамбеним операцијама придавало мање пажње, пошто су се оне сматрале само привременим видом борбе, који се примењивао само онда када је напад био немогућ или нецелисходан. Нажалост, расположиви документи не дају одговор на питање зашто је то тако. Претпоставка је да је то учињено под утицајем тадашњих процена војно-политичке ситуације и совјетске ратне вештине, која је запостављала дефанзивна дејства.²⁸⁷

*

Почетак сукоба са СССР-ом, који је условио војне притиске, претње и демонстрације војном силом на југословенским границама, довео је до потребе за преиспитивањем постојећих доктринарних ставова. Релативно брзо је и у теорији и у пракси сазрела свест о томе да се морају мењати постојећа доктринарна опредељења на свим нивоима, посебно на нивоу стратегије. Више се није могло ослонити једино на фронтална дејства као доминантан облик оружане борбе, нарочито ако се има у виду да је Југославија имала 2.181 km заједничке границе са Мађарском, Румунијом, Бугарском и Албанијом.²⁸⁸ Решење је због тога тражено у сопственом искуству које је предвиђало извођење комбинованих борбених дејстава – на фронту и у позадини непријатеља уз стварање одговарајућих војних формација способних за партизански начин ратовања, али и уз организовање отпора народа у свим областима друштвеног живота. С тим у вези, јединице ЈА биле су носиоци фронталних дејстава, док је у позадини непријатеља требало да дејствују партизанске снаге уз подршку и учешће народа.²⁸⁹

У први план тада су избила искуства из НОР-а, док су совјетска искуства полако одбацивана. Осим тога пажња је била усмерена и на ранија војна искуства, пре свега на искуства српске војске из периода балканских ратова и Првог светског рата.²⁹⁰ Појавила су се нова гледишта о улози и могућностима југословенских снага у фронталној борби, начину груписања снага и средстава, нарочито у одбрамбеним операцијама, величини одбрамбених зона, рејона и положаја,²⁹¹ коришћењу карактеристика земљишта,²⁹² организацији система ватре и потребној густини пешадијске, артиљеријске и других врста ватре.²⁹³ Осим одбране значајне промене су се

²⁸⁷ М. Vučinić, I. Nikezić, B. Todorović, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, str. 127.

²⁸⁸ Isto, str. 128.

²⁸⁹ Коџа Поповић, *Za pravilnu ocenu oslobodilčakog rata naroda Jugoslavije*, Zagerb: Naprijed, 1949.

²⁹⁰ Михаило Апостолски, „Нека питања ратне вештине српске војске у Првом светском рату“, *Војно дело*, бр. 1 (1950), стр. 108–124; Милан Терзић, „Извори војне стратегије Јосипа Броза Тита 1948. Поштовање историјског искуства“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2009), стр. 235–241.

²⁹¹ Јово Вукотић, „Одбрамбена зона у задржавајућој одбрани“, *Војно дело*, бр. 1–2 (1957), стр. 18–26.

²⁹² Петар Томац, „Стратегија и географија“, *Војно дело*, бр. 4 (1953), стр. 1–17; Петар Томац, „Стратегија и географија 2“, *Војно дело*, бр. 5 (1953), стр. 2–16.

²⁹³ Милан Јелача, „Проблем употребе артиљерије у одбрани“, *Војно дело*, бр. 1 (1953), стр. 15–25; Милорад Мијалковић, „Повећање ефикасности дејства артиљерије“, *Војно дело*, бр. 3 (1955) стр. 18–29; Миливоје

испољиле и у погледима на нападна дејства. Ту пре свега мислимо на систем командовања, материјално-техничко обезбеђење, формирање и избор елемената борбеног поретка, груписања снага,²⁹⁴ правца главног удара и облика маневра, при чему су обухват, обилазак и дејства из позадине добила примат односу на фронтални пробој. Ипак, конкретне промене нису ишле тако брзо, па су оне усвајане постепено у току наредних година.²⁹⁵

У време када се суочавала са опасношћу да буде нападнута од СССР-а и његових источноевропских савезника, Југославија се определила за следећа стратегијска решења: 1) Спречити изненађење и створити потребно време за мобилизацију, концентрацију и стратегијски развој основног дела оружаних снага и осталих структура друштва; 2) Спречити брзи продор непријатеља, нарочито дуж стратегијско-оперативних праваца, као и брзо заузимање виталних објеката, с тим што се рачунало са губитком дела територије, нарочито ако би упорна одбрана захтевала велике људске жртве; 3) Упорним и смелим одбрамбеним операцијама, слабити ударну и нападну моћ непријатеља; 4) Припремити јединице за прелазак у контраофанзиву кад се за то створе повољни услови; 5) Развити борбена дејства и отпор становништва у позадини непријатељских јединица; 6) Обезбедити контролу и сигурност сопствене територије од свих облика непријатељског обавештајног, субверзивног и сваког другог рада; 7) Политичким, дипломатским и другим мерама обезбедити подршку и помоћ пријатељских земаља и осуду агресије „од прогресивног дела човечанства“.²⁹⁶

Да би се остварила оваква стратегијска решења и припремио план одбране земље, државно и војно руководство Југославије предузело је значајне војне и друге припреме. Посебно су били изражени напори у развоју сопствене војне индустрије о чему ће касније бити више речи.

*

У неколико последњих година које посматра наш рад (1955–1958) дошло је до интензивнијег рада на разради једног доктринарног документа који би на један целовит начин обухватио све ставове на којима је требало да се темељи југословенска војна доктрина. „Био је то широко замишљен генерални пројекат разраде политике (концепције), доктрине одбране и ратне вештине, посебно стратегије примерен новим условима. (...) То је и био пројекат који није остао само на томе да пружи практичне одговоре и решења, већ инвентивни теоријски рад са претензијом да се дефинишу сва релевантна питања политике и доктрине одбране, ратне вештине и стратегије оружане борбе, посебно, како би се омогућила изградња целовитог система одбране у коме би се објединили одбрамбени напори народа и оружаних снага у рату против сваког агресора“.²⁹⁷

У том послу дошло је до сукоба мишљења двају група у југословенском војном врху. Прва група је и даље инсистирала на доминантности фронталног начина вођења рата. Они још увек нису заузимали јасне ставове о стратегијској одбрани, али су и даље сматрали да стратегијска офанзива може уследити релативно брзо, одмах пошто се отупи оштрица напада непријатеља. Овакав њихов став заснивао се на мишљењу да су јединице ЈНА способне да пробију сваку одбрану непријатеља, изводе све облике маневра и остваре релативно висок темпо напада у оперативној дубини противника. У оваквим идејама било је много спорних, нејасних и противуречних ставова. С обзиром на пре свега техничку инфериорност ЈНА у

Станковић, „Концепције савремене одбране и могућности пешадијске и артиљеријске ватре“, *Војно дело*, бр. 4–5 (1957), стр. 225–236.

²⁹⁴ Љубомир Кљайић, „Груписање снага за напад при употреби нуклеарног оружја“, *Војно дело*, бр. 6 (1955), стр. 29–37.

²⁹⁵ М. Vučinić, I. Nikezić, B. Todorović, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, стр. 128.

²⁹⁶ Isto.

²⁹⁷ Isto, стр. 130.

односу на потенцијалне непријатеље, тешко су се могла прихватити залагања за фронтална дејства. Било је јасно да Југославија није била способна да копира стратегију великих сила.²⁹⁸ Због тога су представници друге групе оспоравали фронтални рат као доминантан. Њихове ставове подржао је и Јосип Броз говорећи да „у евентуалном будућем рату неће бити крутих фронта и фронталних борби, биће више продора у дубину, више десантних операција и освајања разних стратегијских положаја и објеката. И, разумије се, пошто ће тако дејствовати противник који буде наступао, треба знати прилагодити се томе у одбрани. У томе ће искуства из нашег рата играти велику улогу“.²⁹⁹

Ова група предложила је као доктринарно решење комбиновани облик оружане борбе, који је значио избегавање фронталних судара и статичких одбрамбених операција. То је захтевало и јачање територијално-партизанског ешелона, тј. партизанских јединица. На тај начин би се омогућио растреситији борбени поредак, дејства на широком фронту, укључујући и позадину распореда непријатељских снага. У условима обостраног маневарског рата, ради парирања офанзивним дејствима противничких снага, маневар југословенских снага изражавао би се одбрамбеним фронталним дејствима, која би била комбинована са активним и офанзивним ударима нарочито оперативног и тактичког нивоа, на читавој дубини продора и у позадини непријатеља. Због тога би фронтови били неминовно дубоки, измешани и испресецани, са изразитом динамиком и континуираним променама стања.³⁰⁰

У документу Доктрина одбрамбеног рата који је донет 1958. преовладали су ставови друге групе. Тако су се битна решења нове стратегије огледала у следећем: 1) У атомском рату светског карактера доминантан је фронтални облик оружане борбе са дефанзивним и офанзивним операцијама и борбеним дејствима на фронту, уз истовремена максимална дејства и операције у позадини непријатеља; 2) Истовремено са дејствима на фронту и у позадини непријатеља, остварује се непрекидна и чврста контрола читаве територије, непрекидна и непосредна веза и ослонац на народ; 3) Тежиште радних дејстава мора бити еластично, тако да, сходно ратној ситуацији, јеном може бити више изражено на фронталним дејствима, а други пут на дејствима у позадини непријатеља, али ни у једној ситуацији једно без другог не иде, при чему је битно, увек и у свакој ситуацији, обезбедити непрекидну контролу територије и непосредну вез са народом; 4) Организација оружаних снага морала је да одговори ставовима доктрине, захтевима ратне вештине, реалним могућностима оружаних снага и народа, предностима које је пружао одбрамбени рат на сопственој територији, које ће се оптимално искористити применом аутентичне југословенске ратне вештине.³⁰¹

Оно што је била још једна важна компонента промена које су се дешавале у југословенској војној доктрини у овим годинама јесте да је дошло измена у теорији и пракси оператике и тактике, које су се кретале у два смера – 1) већа пажња се поклањала одбрани и 2) организација и борбени поредак оперативних и тактичких јединица прилагођавали су се условима атомског рата.³⁰²

Напад и одбрана су и даље третирани као основни видови борбених дејстава, али се знатно променио њихов међусобни однос. Рачунало се и са позиционом (одсудном) одбраном, али се ипак већи значај давао маневарској (задржавајући) одбрани и одбрани на широком фронту. Иако су сва питања у вези са одбраном нису била потпуно рашчишћена, одбрамбене операције са дубоко организованом зоном и ешелонирањем снага и средстава по целој дубини преовладале су у теорији и пракси војне доктрине. Иако се оператика није одрекла напада као главног и решавајућег вида борбених дејстава, знатно већа пажња је и у

²⁹⁸ Isto, str. 131.

²⁹⁹ *Народна армија*, 6. октобар 1955, стр. 1.

³⁰⁰ М. Vučinić, I. Nikezić, В. Todorović, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, str. 132.

³⁰¹ Isto, str. 133.

³⁰² Isto, str. 134.

теорији и у пракси придавана нападу са ограниченим циљем, ради везивања непријатељских снага и успоравања темпа његовог напада.³⁰³

2. 2. Ратни планови

Ратни план представља документ којим се утврђује циљ и основна замисао вођења рата, употреба оружаних снага и смернице за ангажовање осталих потенцијала земље у рату. Он се припрема у миру, а заснива се на политици одређене земље, спремности њеног друштва и економским могућностима за вођење рата, усвојеној доктрини, степену развоја, јачини и готовости оружаних снага. Ратни план би начелно требало да садржи: а) процену војно-политичке ситуације у датом периоду и могућности потенцијалних противника по врстама и варијантама рата; б) циљ рата, снаге и средства за његово остваривање; в) замисао стратегијске употребе оружаних снага; г) задатке и употребу видова оружаних снага и стратегијских групација оперативне војске, територијалне одбране и осталих снага; д) ангажовање и употребу осталих потенцијала земље у рату; њ) стратегијско командовање, основе стратегијског садејства у извођењу операција по војиштима; е) материјално обезбеђење; ж) координацију напора са савезницима и остале услове од значаја за вођење рата. Садржај ратног плана представља окосницу за припрему и спровођење мера и поступака који су у вези са мобилизацијом, концентрацијом, стратегијским развојем и одбраном земље уопште.³⁰⁴

Ратни план се обично израђује у виду основног документа, али и низа текстуалних и табеларних прилога, шема и карата. Израда ратног плана је у надлежности генералштабова оружаних снага, а по правилу његов текст одобрава врховни командант, односно шеф државе или за то овлашћени највиши државни орган као што је народна скупштина. Ратни план се третира као највећа државна тајна и обично се чува под посебним условима. Са његовим садржајем у целини упознаје се само неколико људи, док се остали упознају са његовим изводима који се односе на конкретне задатке из оквира њихове надлежности. Када је у питању број ратних планова који су на снази у истом тренутку ситуација може бити различита. Тако може постојати само један или неколико ратних планова који су истовремено у употреби. То зависи од величине земље и резултата процене потенцијалних противника.³⁰⁵

Ратни план се непрекидно ажурира и усавшава, што је било посебно истакнуто у годинама после Другог светског рата. Земље које се припремају за одбрану морају у ратном плану предвидети цео ток рата, а за почетни период детаљно разрадити употребу снага по варијантама могуће агресије.³⁰⁶

2. 2. 1. Ратни план за случај рата са Западом са варијантама „Минимум“ и „Максимум“

Сукоб Југославије са Западом због Тршћанског питања и грађанског рата у Грчкој, довео је до тога да су у југословенском државном и војном руководству озбиљно рачунали на могући рат са САД, Великом Британијом, Италијом и Грчком. О томе сликовито говори чињеница да је током 1947. године израђен и ратни план по чијим је одредбама требало водити тај рат. Како пише историчар др Бојан Димитријевић, план је рађен „у варијантама „Максимум“ и „Минимум“, а на бази постојећих ефектива Југословенске армије“.³⁰⁷

И једна и друга варијанта прављена је за случај рата Југославије са удруженим армијама Велике Британије, САД, Италије и Грчке. Планом је било предвиђено да ће

³⁰³ Isto.

³⁰⁴ *Voјna enciklopedija*, knjiga 8, str. 33.

³⁰⁵ Isto.

³⁰⁶ Isto.

³⁰⁷ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 200.

поменуте земље извршити напад на Југославију са простора савезничке окупационе зоне у Аустрији, затим из Италије и из Грчке, уз могућност поморских десаната на више места дуж јадранске обале. Биле су предвиђене три фазе рата. У првој фази југословенски војни планери су предвиђали да на северозападном фронту напад буде изведен истовремено са италијанске и аустријске територије, с тим да би за један помоћни правац напада могла да буде искоришћена и територија Мађарске. Главни правац напада из Аустрије, према југословенским проценама, требало је иде линијом Мурска Собота – Вараждин – Загреб. Осим овог главног, са подручја савезничке окупационе зоне у Аустрији, било је предвиђено још четири помоћна правца за напад и то: Мурска Собота – Нађ Кањижа – Лудберг – Дуго Село који би користио део територије Мађарске, Грац – Марибор, Вослберг – Дравоград и Клагенфурт – Крањ. Што се тиче територије Италије претпоставка је била да ће непријатељ напасти на три правца. Главни правац био је централни и он је полазио из рејона Тржич – Горица и био је усмерен ка Љубљани, док су два помоћна правца била Трбиж – Радовљица – Крањ и Трст – Ријека. Када је реч о поморским десантима процењивало се да ће они бити извршени у рејону Задра, Пељешца, Бара и Улциња на југословенском делу јадранске обале, као и Љеша и Драча на албанској обали. И на крају, претпостављало се да ће евентуални напад из Грчке ићи у шест правца, с тим да је за два требало да буде искоришћена територија Бугарске. За главни напад на јужном фронту био је одређен правац Лерин – Битољ – Скопље, док су помоћни правци били: Охрид – Дебар, Воден – Прилеп, Ђевђелија – Велес, као и Берово – Радовиш – Штип и Софија – Ниш који су водили преко бугарске територије.³⁰⁸

После достизања циљева из прве фазе рата, било је предвиђено да се у другој одређени правци спајају ради даљег напредовања. Тако су готово сви правци на северозападном делу фронта изузев главног који је води ка Загребу и оног правца који је користио територију Мађарске, на крају друге фазе требали да достигну рејон Ново Место – Задани Мост одакле су требали да наставе напредовање ка Загребу. После извршења поморског десанта на Задар процењивано је да ће јединице непријатеља наступати у три правца. Први је требало да иде ка Черномелју у сусрет осталим јединицама које су наступале на северозападном фронту, други ка Глини и Сиску, а трећи ка Санском мосту. Осим тога десант извршен на простор Пељешца требало је да се развија у два правца: Плоче – Мостар – Коњиц и Љубиње – Невесиње и даље према Сарајеву. Било је очекивано да по извршеном десанту код Бара непријатељ настави покрет преко Подгорице ка Колашину, одакле би своје напредовање наставио у два правца Андријевица – Беране – Тутин и Шаховићи – Пљевља. Претпостављало се да ће део снага који је у првој фази требало да изврши десант код Љеша наставити у другој своје кретање у правцу Ђаковице. Када је реч о фронту према Грчкој југословенски планери су предвиђали да ће главни део снага после заузећа Скопља наставити правцем преко Куманова ка Врању и Лебану. На помоћном правцу на овом делу фронта очекивало се да у овој фази рата јединице достигну рејон Качаничке клисуре.³⁰⁹

Када је реч о последњој трећој фази ратних дејстава, како је то било замишљено у југословенском Генералштабу, непријатељске јединице су требале да главнином својих снага из правца Загреба наступају преко Сиска и Градишке ка Славонском односно Босанском Броду, а помоћним снагама на правцима Сански Мост – Бањалука, Коњиц – Сарајево, Пљевља – Вишеград, Пљевља – Ариље и Тутин – Косовска Митровица. Било је очекивано да главнина снага са југа своје наступање настави долином Велике Мораве ка Младеновцу односно Београду.³¹⁰

³⁰⁸ ВА, ЈНА, к. 13, ф. 1, док. 2, Прилог 1, Шема могућих непријатељских правца наступања; Aleksandar Životić, „Zašto је reorganizovana Jugoslovenska armija 1948? Ratni plan „Maksimum““, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2008), str. 60.

³⁰⁹ ВА, ЈНА, к. 13, ф. 1, док. 2, Прилог 1, Шема могућих непријатељских правца наступања; А. Životić, „Zašto је reorganizovana Jugoslovenska armija 1948?“ str. 60–61.

³¹⁰ ВА, ЈНА, к. 13, ф. 1, док. 2, Прилог 1, Шема могућих непријатељских правца наступања; А. Životić, „Zašto је reorganizovana Jugoslovenska armija 1948?“ str. 61.

У складу са стратегијским опредељењима о којима је напред било више речи, југословенски планери су предвидели и могућност извођења контраудара. Тако је на северозападном фронту био предвиђен напад у три правца. На најсевернијем правцу главни удар био је усмерен ка Грацу, да би у каснијим фазама рата јединице требало да кроз Аустрију напредују у правцу северне Италије. На централном делу фронта напад је у почетној фази рата требало усмерити у неколико праваца ка Клагенфурту, ка Бељаку, ка Понтабели и ка Толмечу, да би по спајању са јединицама које су наступале на северном правцу наставиле свој пут ка Ломбардији. И на јужном правцу, напад је требало да буде усмерен на Трст и на Венецију.³¹¹ На фронту према Грчкој, био је предвиђен напад у неколико праваца. Главни удар био је предвиђен на једној страни према централној Грчкој, а на другој према Солуну. Између њих било је предвиђено неколико помоћних праваца наступања. Осим тога, са простора Албаније требало је усмерити напад ка Епиру и Јањини.³¹²

У ратном плану су у сагласју са изнетим претпоставкама о могућим правцима напада на Југославију од стране уједињених армија САД, Велике Британије, Италије и Грчке, сачињени и планови концентрације и стратегијског развоја. Према том плану Врховна команда се налазила у Сопоту, а њој су директно биле потчињене команде ваздухопловства (Сопот), противавионске одбране (Сопот), Југословенске ратне морнарице (Сињ), западног фронта (Самобор), јадранског фронта (Коњиц), јужног фронта (Скопље) и Треће армије као Резерве ВК (Шид).³¹³ Ми се на овом месту нећемо ближе бавити овим плановима, с обзиром на то да је о томе већ раније писано,³¹⁴ већ ћемо указати на разлике између *Минимума* и *Максimuma* када је у питању ангажовање снага, а о чему до сада није било помена у домаћој историографији.

Варијантом *Минимум* било је предвиђено да напред описане задатке извршавају: а) *Пешидијске јединице*: 18 пољских, 5 планинских и 6 брдских дивизија, као и седам самосталних брдских бригада; б) *Артиљеријске јединице*: 8 армијских артиљеријских, 7 обласних артиљеријских, 3 армијска противтенковска, 4 обласна противтенковска, 3 обласна минобацачка и 1 гардијски минобацачки пук, као и 1 армијски противтенковски дивизион; в) *Тенковске јединице*: 7 тенковских и 1 самоходна бригада, 6 тенковских и 2 мотострељачка батаљона, 2 самоходна дивизиона и 2 артиљеријска пука; г) *Инжињеријске јединице*: 9 инжињеријских и 2 понтонирска пука, 3 понтонирска, 1 маскирни, 1 водоснабдевачки и 1 пламенобацачки батаљон; д) *Јединице везе*: 4 армијска, 4 обласна и 2 обласна пука везе у Резерви ВК, као и по 4 грађевинско-линијска батаљона армије и области и 5 грађевинско-линијских батаљона области у Резерви ВК; њ) *Јединице ПАО*: 21 територијални и 1 трупни пук, као и по 3 територијална и трупна дивизиона; е) *Коњичке јединице*: 2 коњичка пука; ж) *Јединице ПХЗ*: 5 батаљона ПХЗ Резерве ВК; з) *Саобраћајне јединице*: 1 железнички, 1 путни и 5 ауто пукова; и) *Јединице КНОЈ-а*: 4 штаба дивизија, 15 унутрашњих и 2 гранична пука, 2 граничне бригаде, 1 поморско гранични одред и 2 самостална гранична батаљона.³¹⁵

Са друге стране варијанта плана *Максимум* је предвиђала ангажовање далеко већих снага, формирањем нових јединица. Према томе варијанта *Максимум* је превиђала учешће: а) *Пешидијске јединице*: 35 пољских, 7 планинских и 13 брдских и 1 гардијска дивизија, као и 11 самосталних брдских бригада; б) *Артиљеријске јединице*: 12 артиљеријских, 9 минобацачких и 9 противтенковских пукова за Резерву ВК, као и 6 армијских артиљеријских, 10 армијских противтенковских, 13 корпусних артиљеријских, 3 корпусна противтенковска, 6 армијских минобацачких и 3 гардијска минобацачка пука; в) *Тенковске јединице*: 9 тенковских и 5 самоходних бригада, 6 тенковских, 2 мотострељачка, 3 артиљеријска и 1 минобацачки пук; г) *Инжињеријске јединице*: 15 инжињеријских и 9 понтонирских пукова, као и 13 инжињеријских, 6 понтонирских, 8 водоснабдевачких, 9 пламенобацачких и 9

³¹¹ ВА, ЈНА, к. 13, ф. 1, док. 2, Прилог 2, План наших могућих наступања.

³¹² ВА, ЈНА, к. 13, ф. 1, док. 2, Прилог 3, План наших могућих наступања.

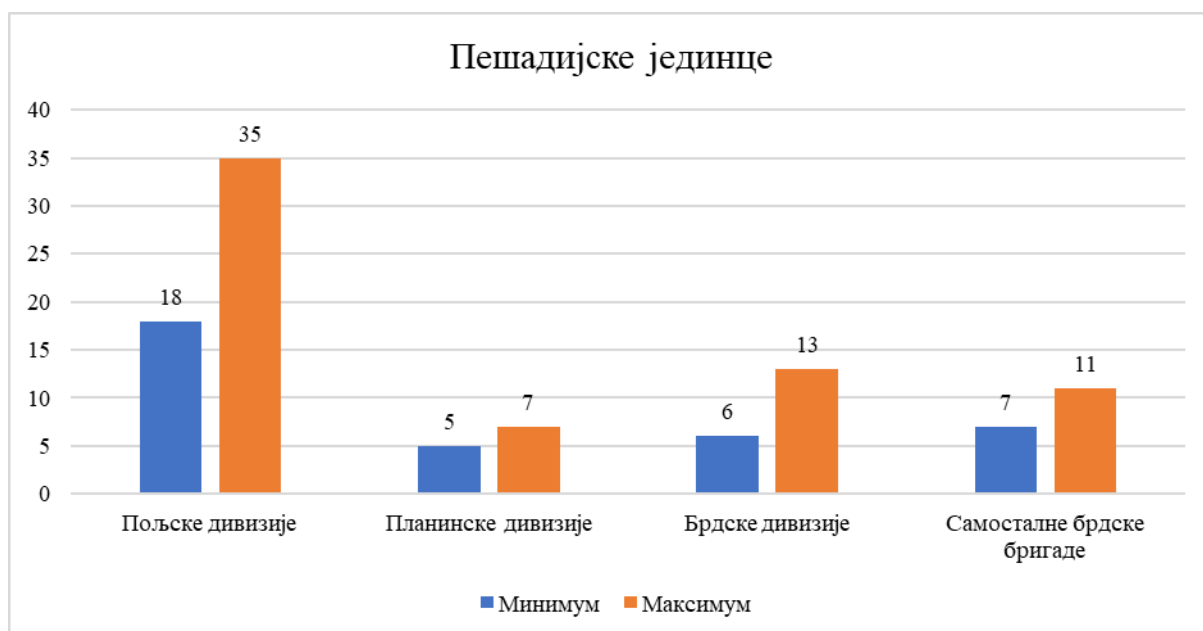
³¹³ ВА, ЈНА, к. 13, ф. 1, док. 2, Прилог 4, Шема организације командовања у рату.

³¹⁴ Више о томе у: А. Životić, „Zašto je reorganizovana Jugoslovenska armija 1948?“, str. 61–64.

³¹⁵ ВА, ЈНА, к. 13, ф. 1, док. 3, План Минимум.

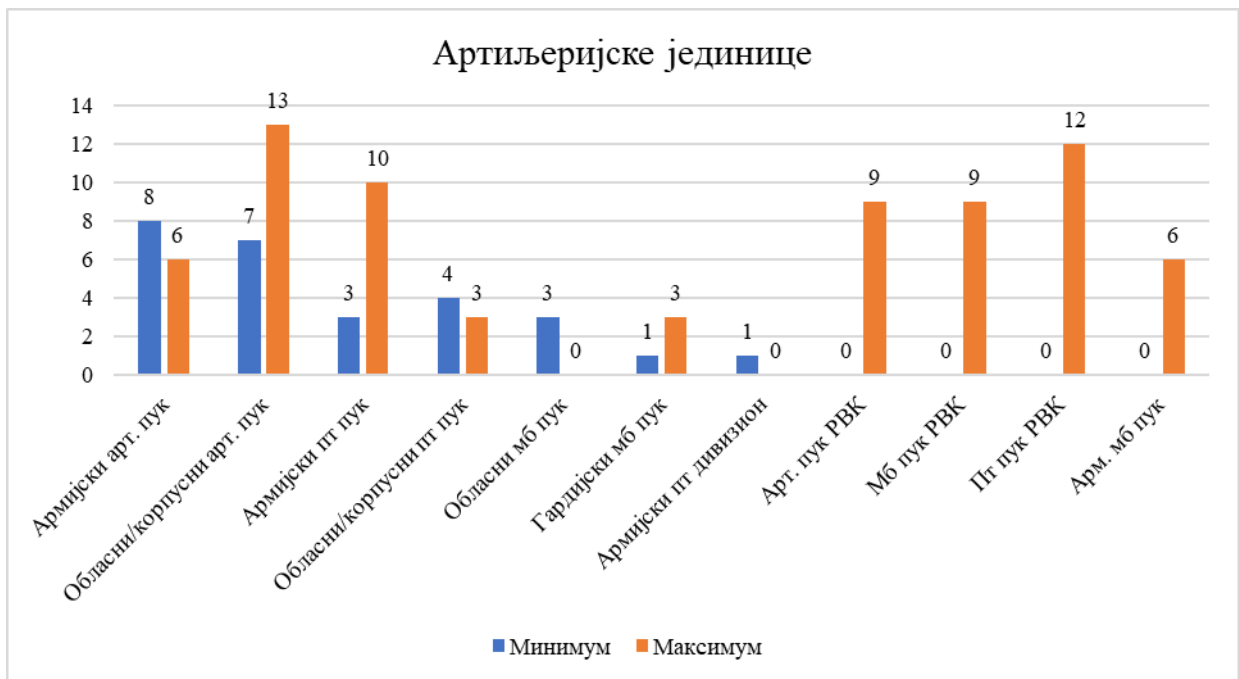
маскирних батаљона; д) *Јединице везе*: 1 пук везе Генералштаба (Штаба ВК), 2 пука везе Резерве ВК, 4 обласна, 4 армијска и 3 грађевинско-линијска пука, 11 обласних, 5 армијских и 6 грађевинско-линијских батаљона Резерве ВК, као и 13 корпусних батаљона; ђ) *Јединице ПАО*: 12 трупних пукова, као и 4 територијална корпуса у чији састав је улазило шест дивизија укупне јачине: 35 пукова, 6 бригада и 38 дивизиона; е) *Коњичке јединице*: 6 коњичких пукова; ж) *Јединице ПХЗ*: 3 ПХЗ пука Резерве ВК, и 6 армијских и 3 обласна ПХЗ батаљона; з) *Саобраћајне јединице*: 1 железнички, 3 путни и 6 ауто пукова; и) *Јединице КНОЈ-а*: 6 штабова дивизија, 25 унутрашњих и 2 гранична пука, 1 гранична бригада, 2 поморско гранична одреда и 2 самостална гранична батаљона; ј) *Допунске јединице*: 4 дивизије при војним областима, 2 пука при штабовима армија и 6 пукова при штабовима фронтава.³¹⁶

Ако упоредимо ове две варијанте видећемо да је *Минимум* био много реалнији и да је предвиђао употребу у суштини постојећих јединица, мада је и он сам био пренапрегнут. Са друге стране варијанта *Максимум* била је мегаломанска и нереална, првенствено из разлога што за њено остварење није било довољно наоружања, војне опреме и квалитетног старешинског кадра. Због тога верујемо да је ова варијанта била израђена на бази очекиваних набавки наоружања у СССР-у, до којих услед почетка сукоба две стране није ни дошло.

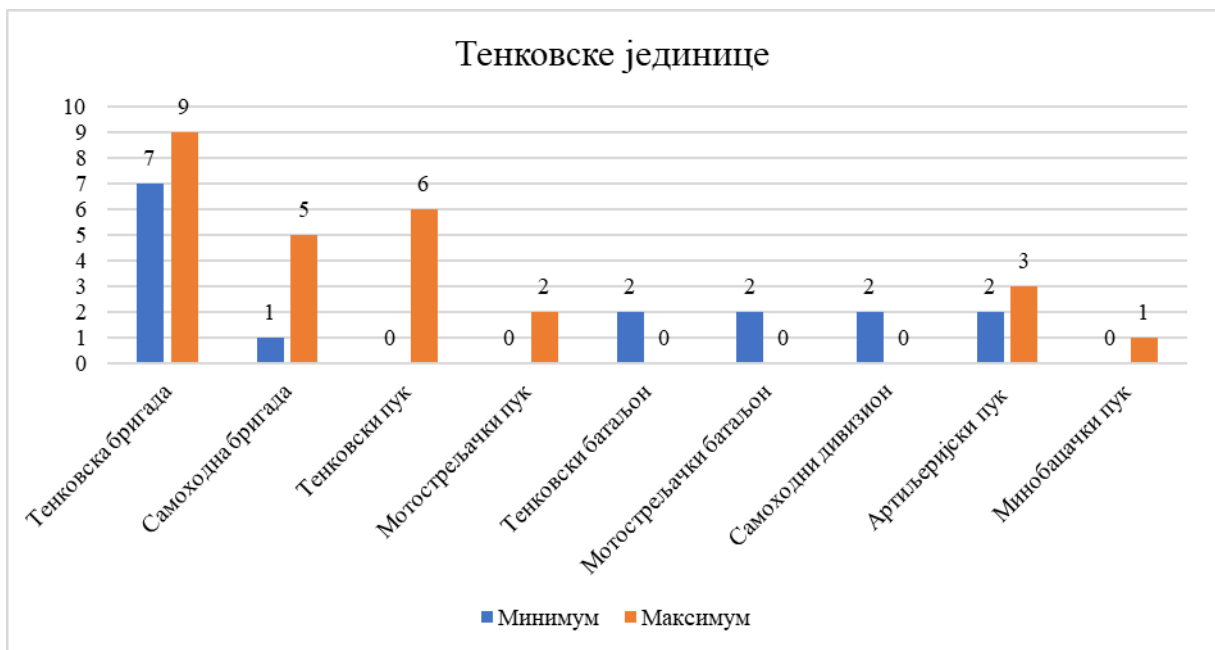

Графикон бр. 3 – Разлика у плану ангажовања јединицама пешадије у варијантама „Минимум“ и „Максимум“

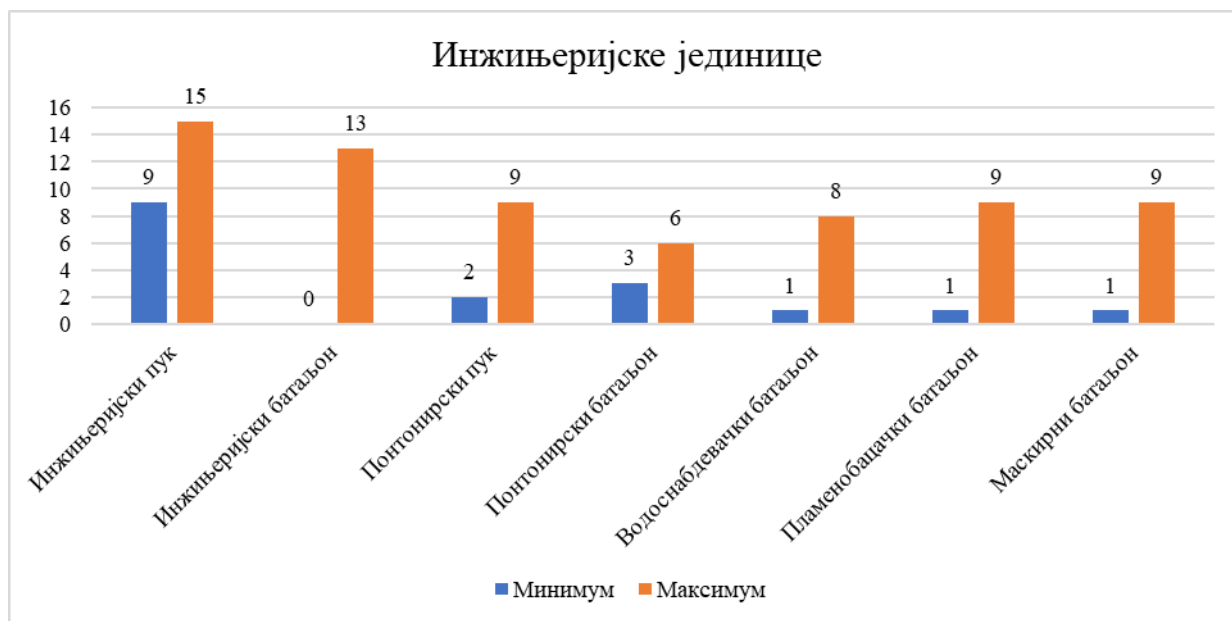
³¹⁶ ВА, ЈНА, к. 13, ф. 1, док. 2, План Максимум, Прилози 7-16.

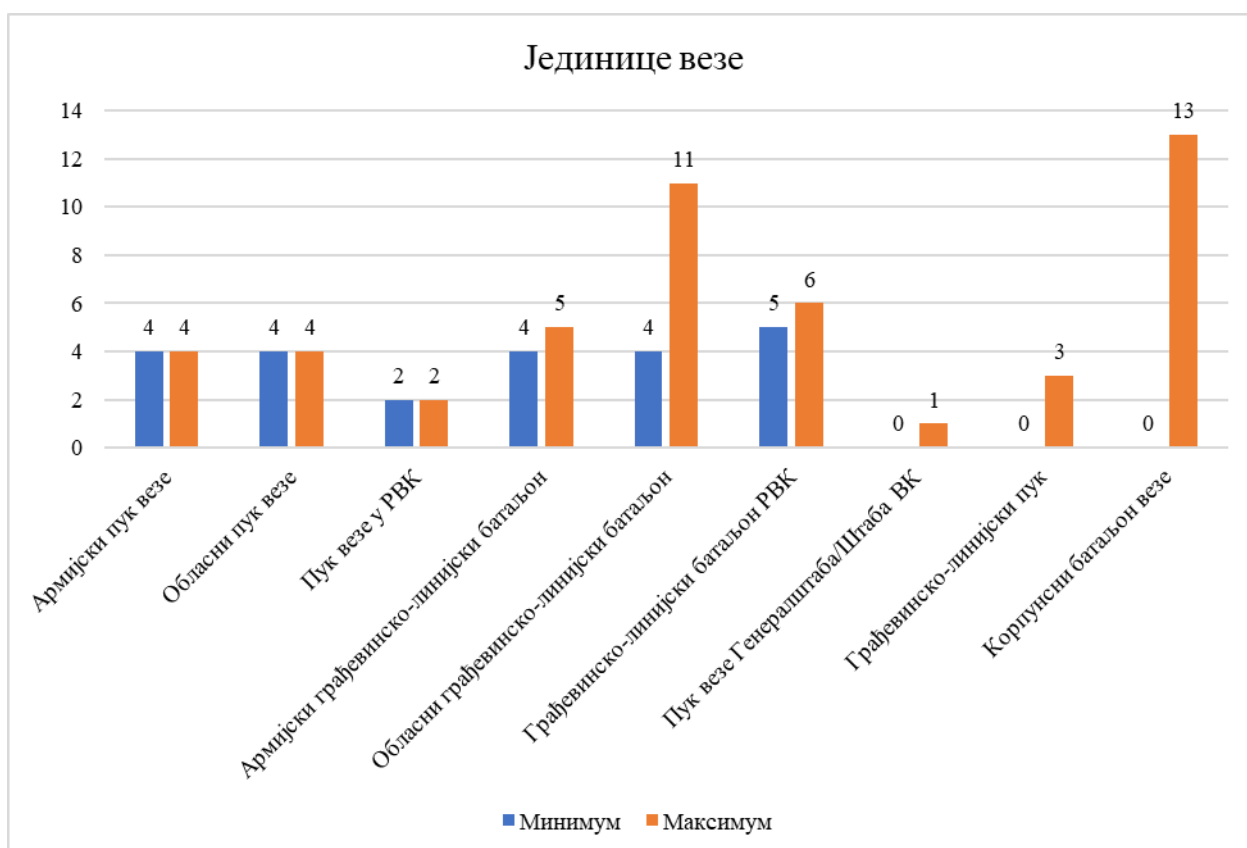
Графикон бр. 4 – Разлика у плану ангажовања јединицама артиљерије у варијантама „Минимум“ и „Максимум“

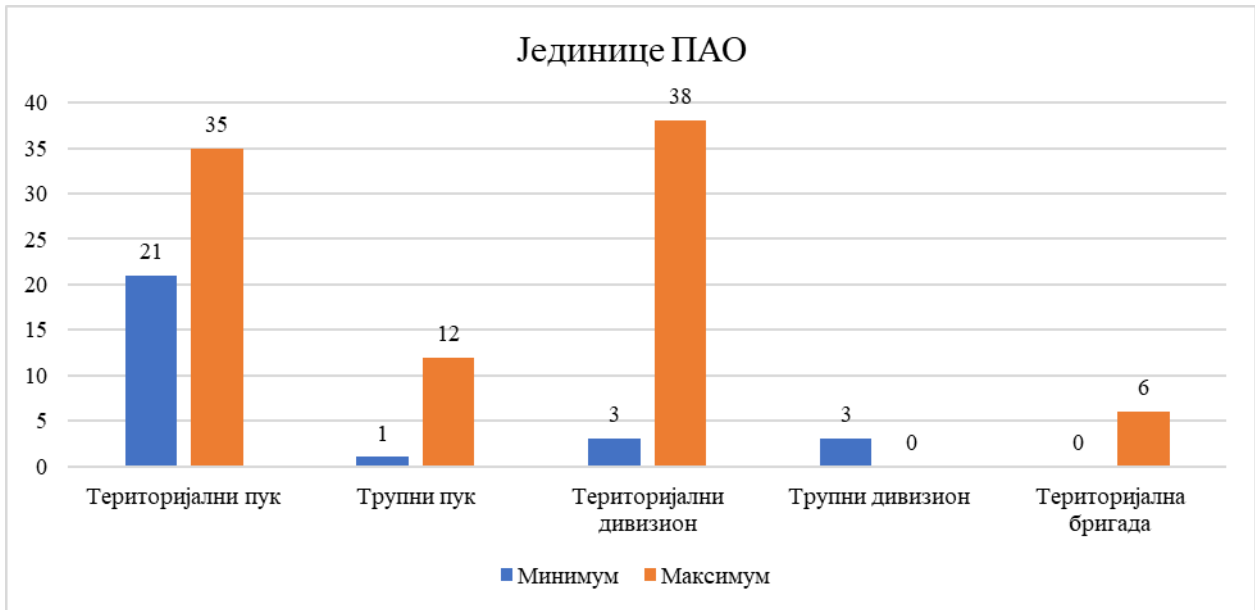
Графикон бр. 5 – Разлика у плану ангажовања тенковских јединица у варијантама „Минимум“ и „Максимум“

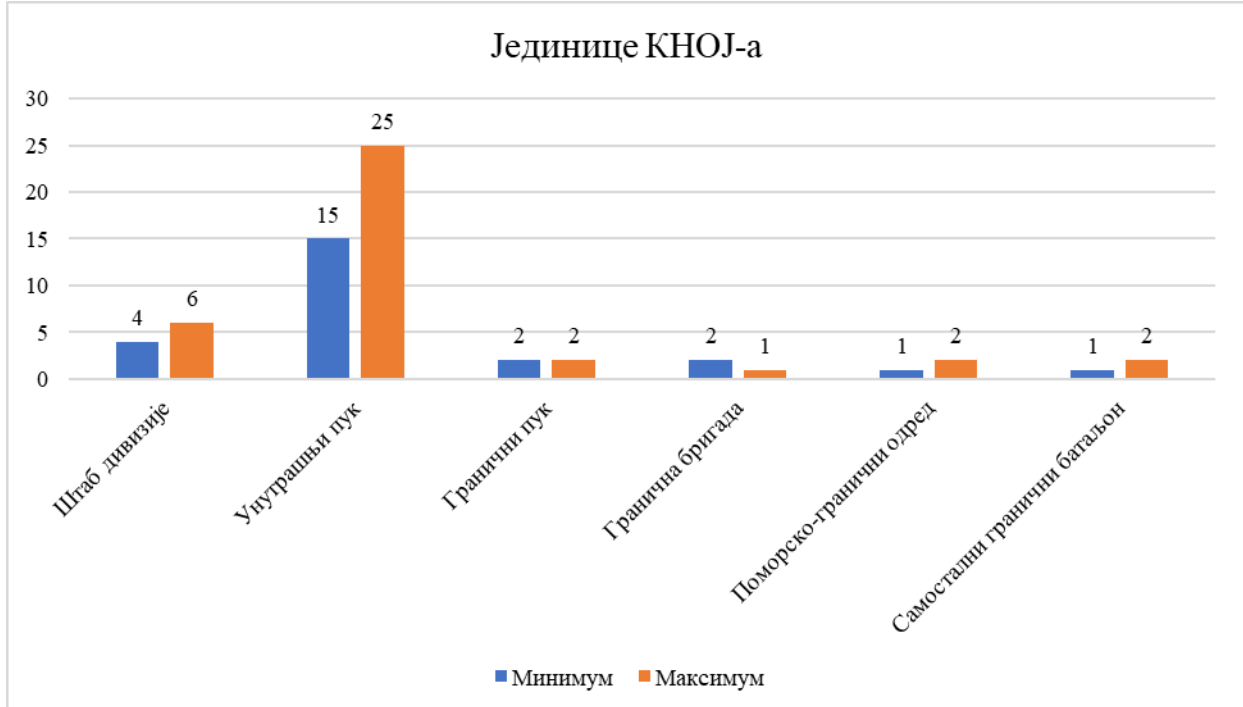
Графикон бр. 6 – Разлика у плану ангажовања инжињеријских јединица у варијантама „Минимум“ и „Максимум“

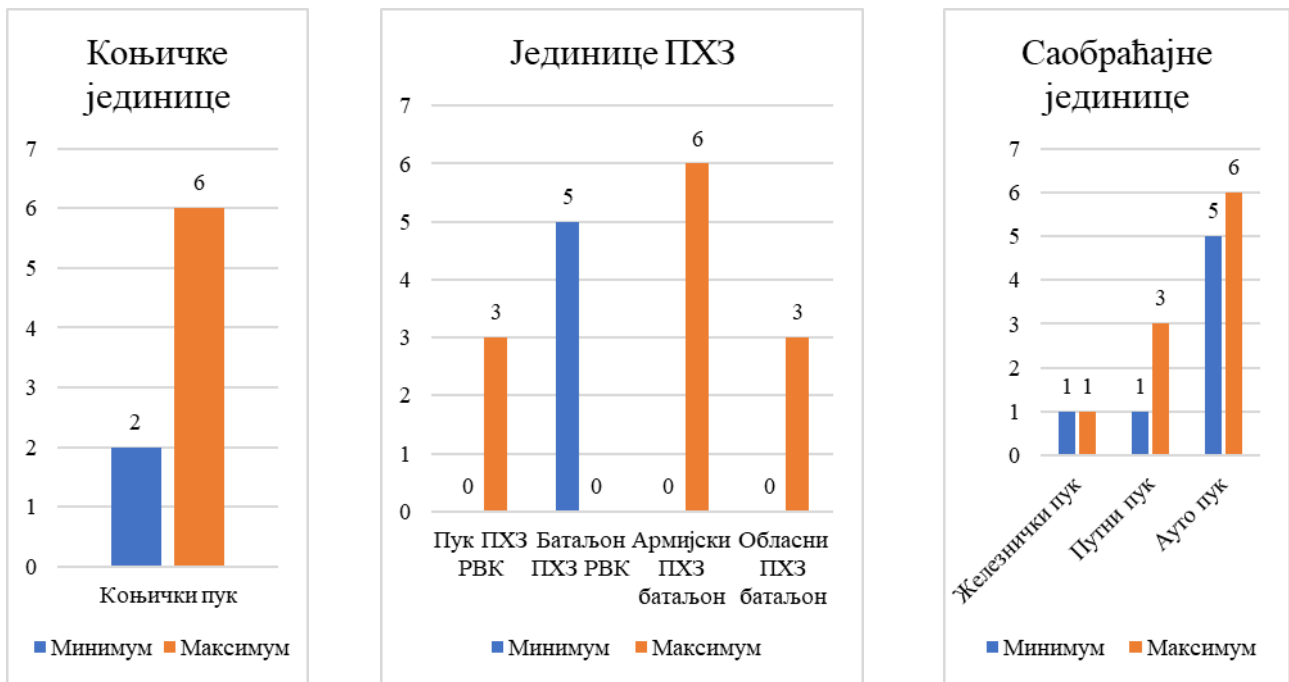
Графикон бр. 7 – Разлика у плану ангажовања јединица везе у варијантама „Минимум“ и „Максимум“

Графикон бр. 8 – Разлика у плану ангажовања јединица ПАО у варијантама „Минимум“ и „Максимум“

Графикон бр. 9 – Разлика у плану ангажовања јединица КНОЈ-а у варијантама „Минимум“ и „Максимум“

Графикон бр. 10 – Разлика у плану ангажовања коњичких, саобраћајних и јединица ПХЗ у варијантама „Минимум“ и „Максимум“

Пошто је ратни план био усвојен одмах се приступило промени формације ЈА, како би му се она прилагодила. С тим у вези 30. децембра 1947. године министар одбране ФНРЈ Јосип Броз Тито је издао наређење о формирању војних области, преформирању и преименовању армија. На тај начин започела је велика реорганизација ЈА. Дотадашње команде армија и армијских области преформирани су у команде војних области, и то:

Прва војна област у Београду формирана је од дотадашње команде града Београда и имала је територијалну надлежност за Београд, Земун и Панчево. Команда, јединице и установе ове војне области имале су задатак да обезбеде услове за несметани рат највиших команди у рату (Штаб Врховне команде, Команде КНОЈ-а, ваздухопловства и противавионске одбране);

Друга војна област са командом у Новом Саду формирана је од дотадашње Треће армије имала је у својој надлежности територије Војводине и Славоније. У случају рата она је имала задатак да формира команду стратегијске резерве;

Трећа војна област са командом у Нишу требало је да буде формирана од раније команде Прве армије, као и од јединица Прве и Пете армије. У њеној територијалној надлежности били су Србија (без Војводине и Београда) и Македонија. У оквиру ове области формирале су се две армије: Осма у Скопљу (ранија Пета армија) и Девета у Крагујевцу (ранија Прва армија). За случај рата ова војна област формирала је Јужни фронт;

Пета војна област са командом у Загребу требало је да буде формирана од раније команде Друге армије. У њеној територијалној надлежности биле су територије Хрватске и Словеније. У оквиру ове области формирале су се две армије: Десета у Љубљани (ранија Четврта) и Дванаеста у Загребу (ранија Друга). У случају рата ова војна област формирала је Западни фронт;

Седма војна област са командом у Сарајеву требало је да буде формирана од раније команде Шесте армије. У њеној територијалној надлежности нашле су се Босна и Херцеговина и Црна Гора. У случају рата ова војна област формирала је Јадрански фронт.³¹⁷

³¹⁷ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954*, str. 323; А. Životić, „Zašto je reorganizovana Jugoslovenska armija 1948?“, str. 65–66.

Формирањем команди војних области, команде армија престале су да функционишу као територијалне команде, а војни окрузи су се непосредно потчинили командама војних области на чијој територији су се налазили. С тим у вези од тада су за МНО непосредно биле везане команде 1, 2, 3, 5. и 7. војне области, Команде ЈРВ, ЈРМ, Гарде и КНОЈ. Команде војних области имале су 1. управу са шест одељења, затим инспекцију пешадије, команде родова, политичку, персоналну, интендантску и санитетску управу, команду позадине, железничко, аутомобилско, ветеринарско и финансијско одељење, као и одељење за погонско гориво. Новоуспостављена формација омогућавала је ефикасан прелазак са мирнодопског начина рада на ратни режим. Формација је ступила на снагу 20. јануара 1948. године.³¹⁸

Ратни план *Максимум* је усвојен у моменту када су тензије на југословенским границама изазване нерешеним статусом Трста и Јулијске крајине на једној и грађанским ратом у Грчкој на другој страни претиле да ескалирају. Реална ратна опасност је условила писање ратног плана, који је подразумевао велико демографско и материјално напрезање Југославије. Стварање велике ратне армије, како је то било предвиђено ратним планом *Максимум* изискивало је потребу за савременим наоружањем и обученим и образованим старешинским кадром. Помоћ у том смислу се очекивала од Совјетског Савеза, који није имао разумевања за југословенске војне амбиције, а скори почетак сукоба две стране додатно је отежао ситуацију.³¹⁹

2. 2. 2. Ратни планови током сукоба са Информбироом

Сукоб Југославије са СССР-ом је, као што смо то већ напред истакли, из корена променио југословенски војностратегијски положај. У складу са тим морало је доћи и до промене ратних планова. Међутим, током нашег истраживања нисмо пронашли конкретне ратне планове или њихове прилоге, као што је то био случај са ратним планом *Максимум*. Ипак записници са разговора који су вођени између југословенских и у највећој мери америчких војних представника посредно нам откривају ратне планове Југославије у периоду њеног сукоба са СССР-ом.

Међутим, прве назнаке извесног ратног плана за могући рат са земљама Информбироа налазимо у Титовом дневнику вођеном крајем 1950. и почетком 1951. године. Он је под датумом 26. децембар 1950. писао управо о томе. Тито је у случају општег светског рата (југословенски руководиоци су сматрали да не постоји могућност изолованог напада на Југославију, већ да сваки напад на њу значити уједно и почетак Трећег светског рата, прим. М. М.) у коме би Југославију напале јединице СССР-а и других источноевропских земаља предвидео поделу рата у три фазе. „Прва фаза, комбинована одбрана наше земље са регуларним и партизанским јединицама, друга фаза усљед надмоћности непријатеља, повући главнину војних снага и омладину из земље у одређене базе ради реорганизације и припреме за трећу фазу, а у земљи водити партизански рат са почетним снагама од не више од 100 до 150 хиљада бораца. У трећој фази рата поново ударити у земљу на окупаторе са добро наоружаним и одморним јединицама.“ Према оном што је забележио у свом дневнику, Тито је сматрао да овакав план долази у обзир само у случају да непријатељ нападне на Југославију „са толиким наоружаним снагама да ми не би могли издржати већи дио територије и ако би била заузета цијела Европа“. Са овим планом били су сагласни Политбиро ЦК КПЈ и Генералштаб ЈА.³²⁰ С обзиром на то да су у Југославији после сукоба са Информбироом почели проучавати и искуства ратна искуства српске армије из Балканских и Првог светског рата, чини нам се да је она имала велики утицај на овакву Титову идеју.

³¹⁸ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954*, str. 323; А. Životić, „Zašto je reorganizovana Jugoslovenska armija 1948?“, str. 69.

³¹⁹ А. Životić, „Zašto je reorganizovana Jugoslovenska armija 1948?“, str. 69.

³²⁰ *Титов дневник*, стр. 65–66.

Да су у Југославији постојали конкретни ратни планови јасно је из Титовог записа од 5. јануара. „Прегледао сам данас са друговима из генералштаба Кочом П., Гошњаком, Вучковићем Љубом, О. Крајачићем и Пеком Дапчевићем кориговане одбрамбене планове. Сложио сам се уз извјесне примедбе са планом“.³²¹

У разговорима које је водио начелник Генералштаба ЈА Коча Поповић у Вашингтону у мају и јуну 1951. било је речи о могућим оружаним акцијама на југословенској територији, али од америчких представника. „Први војник“ Југославије није био расположен да том приликом говори о конкретним југословенским ратним плановима. Ипак, неколико месеци касније у октобру 1951, приликом посете генерала Колинса Југославији, на бази америчких предвиђања за напад совјетских сателита на Југославију, генерал Љубо Вучковић је изложио могући југословенски ратни план. Он је полазио од америчке претпоставке да су Југославију напале Мађарска, Бугарска, Румунија и Албанија, уз јавно прокламовану неутралност СССР-а, који их ипак потпомаже и врши снабдевање сателитских армија и вероватно руководи њима. Са друге стране претпоставка је била да ће САД такође јавно објавити своју неутралност, али вршити позадинско снабдевање ЈА. Иако су у Југославији сматрали да је оваква могућност изолованог рата веома мала, они су извршили анализу и ове варијанте.³²²

Према америчким претпоставкама напад на Југославију је требало да буде изведен на следећи начин: Основне снаге нападача биле би усмерене на три главна правца. Први правац био је усмерен из Мађарске према Загребу и даље према Ријеци, други из Румуније према Београду и трећи из Бугарске према Скопљу и даље према Албанији, ради спајања са Албанском армијом и затварања ЈА у обруч. За извођење овог напада Американци су предвиђали да ће сателитске армије употребити 34 дивизије. Са друге стране, анализирајући могућност изолованог напада на Југославију, у генералштабу ЈА пошли су од претпоставке да би за успешан напад сателитске армије морале да ангажују 80 до 85 дивизија. Када је реч о правцима којима би напад био извршен генерал Вучковић је изразио слагање са америчким претпоставкама. Ипак, он је предвидео и могућност да би део румунских јединица могао да дејствује и јужно од Дунава према долини Мораве, као и да био Мађари осим горе изложеног главног правца напада, могли да користе и један помоћни, који би ишао према централном делу Југославије, односно у прво време био усмерен на Осиек. Неслагања је било и у погледу дејства Албанске армије. Америчке претпоставке биле су да би Албанија могла да са четири дивизије дејствује према Македонији на једном и према Црној Гори на другом правцу. Са друге стране, Југословени су у својим плановима предвиђали да би Албанија, уколико би уопште дејствовала офанзивно, оштрицу свог напада усмерила у правцу Косова и Метохије, с обзиром на чињеницу да је њена мањина ту била најбројнија. У Генералштабу ЈА нису искључивали могућност ни да Албанија остане неутрална.³²³

Југословенски план одбране полазио је од става да је најважније било сачувати живу силу, Армију и њен морал, макар и по цену извесног напуштања појединих делова територије који су били неповољнији за одбрану, све време водећи рачуна да не дође до одсецања од западних и јужних савезника, тј. „од снабдевања“, као што је то казао генерал Коча Поповић. Биле су предвиђене три линије одбране на којима би се ЈА супротставила непријатељу. Трећа линија је, како је то било наглашено представљала „максимум уступака“. На овакав начин, сматрали су у Генералштабу ЈА постигло би се јединство територије и Армије и обезбедила могућност за широке активне маневре југословенских снага на јединственој територији. На читавој територији која би била напуштена требало је дејствују партизанске јединице. Југословенски план предвиђао је употребу 45 пешадијских и тенковских дивизија за одбрану.³²⁴

³²¹ Исто, стр. 80.

³²² ВА, ЈНА, к. 14, ф. 6, док. 1, Конференција у Генералштабу ЈА са генералом Колинсом (стенограм), 14. октобар 1951. године.

³²³ Исто.

³²⁴ Исто.

Иако је овај план полазио од америчких претпоставки о могућем изолованом рату Југославије са својим суседима Мађарском, Румунијом, Бугарском и Албанијом, и вероватно није био званично усвојен у Генералштабу ЈА, мислили смо да га је овде значајано поменути из разлога што су неке поставке које је овом приликом изнео генерал Вучковић, биле укључене у „званичне“ југословенске ратне планове. То се јасно види из можда најсвеобухватнијег приказа југословенског ратног плана за случај рата са СССР-ом и његовим сателитима који је изнет на југословенско-трипартитним разговорима у Вашингтону августа 1953. године.

Наиме, током те конференције представници ЈНА су изнели ратни план могућих дејстава на југословенских територији. Говорећи о концепцији могућег напада на Југославију од стране СССР-а и других источноевропских земаља генерал Љубо Вучковић је тада казао: „Са јаким снагама пробити прву линију одбране. Прво, истовремени напад на три главна правца у циљу избијања у долине Вардара, Саве и Дунава. Ближи задатак овог продора био би заузети градове Скопље, Београд и Загреб.“ Потом је истакао да би друга стратегијска фаза била одсецање Југославије од западних савезника и уништење њених снага. Конкретније, он је предвиђао да ће циљеви у овој фази бити у правцу северозапада заузети Трст и Ријеку и одсећи Југославију на северу, а онда успоставити контакт са Албанијом чиме би Југославија била одсечена и на југу. „На овај начин, изолацијом Југославије, од њених савезника, они ће покушати да створе услове за њено уништење.“ Југословенски генерал је као циљ треће фазе стратегијског плана СССР-а и његових савезника истицао, а с обзиром да је био уверен да би рат против Југославије био истовремено и почетак једног општег рата у Европи, уништење Грчке и заузимање мореуза на југу и стварање услова за продор у Ломбрадију, одсецање Италије и продор у јужну Француску на централном делу европског ратишта.³²⁵

За извршење оваквог стратегијског плана непријатељ је према југословенским предвиђањима имао три основна стратегијска правца: 1) Северозападни или загребачки правац; 2) Централни правац према Београду; 3) Јужни правац или правац Ниш – Скопље. Југословени су претпостављали да ће операције на свим правцима почети истовремено, сматрајући да би у супротном случају бранилац био у далеком бољем положају.³²⁶

Када је реч о северозападном правцу југословенски војни планери су предвиђали да је непосредни циљ напада, као што смо напред истакли, одсецање Југославије од њених савезника на Западу. Приликом разраде плана Југословени су предвидели да ће непријатељ на овом правцу из Аустрије и Мађарске користити у првом ешелону 8 до 10 дивизија од чега би 2 требало да буду тенковске, док би у другом ешелону требало да буде још „најмање 4 до 6 дивизија“ које би се могле употребити на оба правца, тј. према Љубљани и Бељаку кроз Аустрију у зависности од тога где ће наићи на већи отпор. Укупне снаге непријатеља који је очекиван на северозападном правцу напада износио је 20 до 24 дивизије.³²⁷

Када је реч о централном правцу у Југославији су сматрали да је његов основни циљ пресецање земље на пола, чиме би се олакшало уништење југословенских снага. База за ову операцију требало је према југословенским проценама да буде у јужној Мађарској и западној Румунији. Предвиђали су да ће снаге из Мађарске наступати правцем преко Барање ка Осијеку и Винковцима, пошто би тако имали веома добар прилаз Београду. Осим тога овај правац је био врло погодан за даље операције кроз Босну реком Дрином, према централном делу Југославије. Претпоставка је била да ће један део снага из јужне Мађарске наступати и кроз Бачку према Новом Саду. Што се тиче снага из Румуније Југословени су предвиђали да

³²⁵ *Balkanski pakt 1953/1954*, Zbornik dokumenata, prir. Milan Terzić i dr, Beograd: Vojnoistorijski institut, 2005, dokument br. 35: Zapisnik sa razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 368–369.

³²⁶ Isto, str. 369.

³²⁷ Isto, str. 369–370.

ће њихов главни циљ бити заузимање Београда са форсирањем Дунава. Очекивано је да непријатељ на централном правцу ангажује снаге јачине од 27 до 30 дивизија.³²⁸

Што се тиче јужног правца његов основних циљ био је одвајање југословенских снага од грчких, спајање са Албанском армијом и излазак на обале Јадранског мора. Осим тога, освајање мореуза и излазак на Егејско море. База за дејства на овом правцу била би цела западна Бугарска. Према југословенским проценама очекивано је било да непријатељ своје снаге распореди на следећи начин: а) јужно од Дунава на зајечарском правцу оперисале би румунске трупе јачине 4 до 5 дивизија; б) на нишком правцу група од 6 до 8 дивизија; в) на скопском правцу 10 до 12 дивизија. Оно на шта се у Југославији рачунало као на реалну могућност јесте да би на нишком правцу снаге непријатеља после избијању у долину Мораве један део својих снага усмериле ка Београду. Све у свему, на овом правцу очекивано је да непријатељ ангажује снаге јачине од 20 до 26 дивизија.³²⁹

Осим ове варијанте југословенски војни планери су разматрали и неколико других. Проучаван је сценарио који је подразумевао да се непријатељ одлучио за план, који би се базирао на начелу изненађења. То би значило да би непријатељ напад отпочео са снагама мирнодопске јачине, остављајући извршење пуне мобилизације за касније. У Југославији су сматрали да би овај план дао преимућство нападачу, због изненадног удара, али да би због мирнодопског распореда југословенских снага и због њихове борбене готовости он остао без успеха. Према томе закључак је био да ће сваки напад на Југославију бити извршен једино после потпуне мобилизације и концентрације непријатеља.³³⁰

Према плану Југославија је своју одбрану од могућег напада СССР-а и осталих источноевропских земаља планирала да организује на неколико линија одбране. Први отпор је планиран већ на граничној линији или у њеној близини. Овај прва планирана линија одбране требало је да иде уз Бугарску границу до Дунава, затим уз Дунав до ушћа Драве, затим уз Драву до ушћа Муре и на крају уз Муру до границе са Аустријом. Друга линија одбране требало је да следи правац Вардар – Јужна Морава – Велика Морава – Аранђеловац – Сава до Загреба – Марибор – Мура – граница са Аустријом. И на концу трећа линија одбране била је планирана правцем Битољ – Шар Планина – река Ибар – Маљен – Медведник – река Спреча, Бања Лука – Босански Нови – Карловац – Жумберак – Зидани Мост – Мозирје – Дравоград.³³¹

Што се тиче снага које би биле ангажоване за одбрану, југословенски планери су предвиђали да на источној граници од Дунава до границе са грчком буду ангажована три корпуса, једанаест пешадијских дивизија, једна тенковска дивизија, пет брдских пешадијских бригада, једна тенковска бригада, два коњичка пука, шест противтенковских артиљеријских пукова, шест артиљеријских пукова, два противавионска пука, шест инжењеријских батаљона, као и по један батаљон за везу и за снабдевање. На централном правцу требало је ангажовати три корпуса, дванаест пешадијских дивизија, две тенковске бригаде, два коњичка пука, седам противтенковских артиљеријских пукова, седам артиљеријских пукова, два противавионска пука, четири инжењеријска пука и друге јединице за везу и снабдевање. На северозападном фронту била је планирана употреба три корпуса, једанаест пешадијских дивизија, једне тенковске дивизије, једне брдске пешадијске бригаде, једне тенковске бригаде, једног коњичког пука, шест противтенковских артиљеријских пукова, пет артиљеријских пукова, један противавионски пук, три инжењеријска пука и јединице за везу и снабдевање. У резерви Врховне команде требало је да остану два корпуса, седам пешадијских пукова, једна тенковска дивизија, осам брдских пешадијских бригада, једна тенковска бригада, осам артиљеријских пукова,

³²⁸ Isto, str. 370.

³²⁹ Isto, str. 370–371.

³³⁰ Isto, str. 371.

³³¹ Isto, str. 410.

пет противавионских пукова, шест инжињеријских пукова и по један пук за везу и снабдевање.³³²

На северозападном правцу, предвиђене снаге за одбрану требало је да буду распоређене тако да се пет дивизија првог ешелона постави на напред приказаној првој линији. Три дивизије требало је да буду на линији Нађ Кањижа – Загреб, а преостале две на мариборском правцу. Остатак јединица на северозападном фронту требало је распоредити по дубини. Снаге првог ешелона имале су задатак да задрже непријатеља, задају му губитке, открију главни правац његовог удара и створе повољне околности за извршење противнапада из унутрашњости. Други ешелон је требало да буде размештен на следећи начин: три дивизије на сектору Карловац – Ново Место, један корпус јачине три пешадијске и једне тенковске дивизије на сектору Љубљана. Снаге другог ешелона својим распоредом по дубини требало је да спрече свако изненађење или дубљи продор и омогуће брзу концентрацију на било који правац који би био угрожен. Према конкретној ситуацији ове снаге могле су се употребити за појачање прве линије одбране, за запоседање одређених сектор по дубини за одбрану следеће линије и прихват дивизија првог ешелона у повлачењу.³³³

С обзиром на то да су Американци били пре свега заинтересовани за простор северозападне Југославије, југословенски представници су најдетаљније изложили план за одбрану тог дела земље. Према томе, у Генералштабу ЈНА су предвиђали да ће главни удар непријатеља на северозападном фронту бити усмерен правцем Нађ Кањижа – Загреб. Они су то правдали чињеницом да је овај правац био далеко повољнији за употребу већих оклопних јединица што би омогућило јединицама нападача брзо напредовање према југу и окупацију Загреба, који је био важан стратегијски циљ. Главни град НР Хрватске потом би био искоришћен као база за даље напредовање према Трсту и Ријечи. Југословенски планери су сматрали да непријатељ у прво време неће концентрисати своје главне снаге у правцу Љубљана, пошто су на овом правцу услови за организацију одбране били веома добри. Наиме, овај положај је био брдовит па би свака акција нападача неминовно била каналисана дуж комуникација, где је земљиште било изузетно погодно за одбрану. Правац Марибор – Љубљана, ограничавао је маневарску способност непријатеља, чиме је његово напредовање ограничавано на брзину пешадије. Ипак, као што смо напред видели, већи део јединица другог ешелона био је распоређен на овом правцу. Разлог за то били су погоднији услови за концентрацију југословенских снага на том простору, али превасходно због тога што је било планирано да се те јединице искористе за удар у бок непријатеља који би продирао према Загребу.³³⁴

*

На основу планова који су настали после 1948. вршене су и нове реорганизације у ЈА/ЈНА. Сукоб са СССР-ом и повлачење совјетских војних инструктора и саветника из Југославије средином марта 1948. имали су веома негативан утицај на ЈА. Наиме, Совјети су имали могућност да сазнају структуру, распоред и друге војне тајне до тог тренутка, а вероватно и план реорганизације који је изведен према ратном плану *Максимум*. Због тога је Генералштаб ЈА средином маја 1948. наредио да се комплетном пренумеришу сви састави армија од самосталних батаљона и измене бројеви војних пошта, које су скривале стварне формацијске називе. То је требало да другој страни отежа идентификацију јединица и праћење кретања и стања југословенских војних ефектива. Такав план је симболично назван *Челик*.³³⁵

³³² Isto.

³³³ Isto, str. 410–411.

³³⁴ Isto, str. 411.

³³⁵ Bojan B. Dimitrijević, „Organizacija Jugoslovenske armije 1948–1954“, *Balkanski pakt 1953/1954*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, Beograd 9. i 10. novembar 2005, urednik, Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, str. 314–315.

Осим тога у јединицама Копнене војске ратни бригадни систем, замењен је са пуковским с обзиром на то да су у југословенском војном врху проценили да је пук најповољнија организацијска форма за образовање дивизије тројне формације, као и за самостално деловање. Ову промену је преживео мањи број артиљеријских и пешадијских бригада, али су и оне имале измењену улогу у односу на ранији периоду. Ове јединице су биле предвиђене за учешће у борбеним дејствима на одвојеним тактичким правцима.³³⁶

У току 1949. године југословенском државном и војном врху било је све јасније да се војна ситуација и даље компликује, па је 24. јула МНО издало наређење да се изврши реорганизација која је названа план *Бисер* како би војска прешла на нову формацију и како би се у њу увео нови мобилизацијски план. Посебним прилозима тог наређења било је дефинисано: расформирање, преформирање, предислокација, формирање територијалних органа, попуна људством и материјалним средствима. Организацијско-формацијске промене према овом плану требало је извршити у другој половини октобра 1949, а цео посао до 15. марта 1950. године.³³⁷

У складу са планом *Бисер* почело је или боље рећи настављено пребазирање јединица у складу са новом стратешком ситуацијом. Тако је у току 1949. дошло до предислокације 36. (40) стрељачке дивизије из Зрењанина прешла у Славонску Пожегу, 10. (16) из Крагујевца у Смедеревску Паланку, 21. (45) из Ниша у Лесковац, 48. (50) из Охрида у Кичево, 5. (17) из Бјеловара у Сисак, 17. (33) из Радовљице у Рагодну, па касније у Ријеку, 23. (54) из Новог Места у Пожаревац, 27. (36) из Бањалуке у Сремску Митровицу.³³⁸ До померања је долазило и у осталим видовима ЈА. У ваздухопловству је дошло до великих померања. Са аеродрома у Сомбору 32. бомбардерска дивизија прешла је на аеродром Плесо код Загреба, пошто је од тренутка отпочињања сукоба са Информбироом била веома угрожена, с обзиром на близину мађарске границе. Са аеродрома код Велике Горице 37. дивизија је прво прелетела у Лучко, а крајем 1949. на нову локацију аеродром Церкље. Ваздухопловно војно училиште из Панчева је пребазирано у Мостар и Титиград, а на његово место стигао је 103. извиђачки пук из Мостара. На земунски аеродром долетео је из Пуле 117. ловачки пук, који је добио задатак ловачке заштите југословенског главног града.³³⁹ Према подацима из едиције *Развој оружаних снага СФРЈ* у периоду од 25. августа до 5. октобра 1949. дакле за свега 40 дана издато је девет наређења за предислокацију којима је покренуто око 60 јединица и установа из једног гарнизона у други! Све ово изискивало је велика напрезања команди и јединица, али и огромне материјалне трошкове.³⁴⁰

Иако је горе поменути наређењем из јула 1949. речено да ће се до даљег обуставити нова формирања и преформирања, предислокације као и измене и допуне формације и мобилизацијског развоја, војнополитичка и безбедносна ситуација условиле су нове промене током наредне године. У јуну 1950. наређене су извршене значајније промене у организацијско-формацијском устројству ЈА. Нови план добио је име *Кремен*. Према њему снаге Југословенске армије су биле организоване на следећи начин: Команда *Прве војне области* преформирана је тако што су јој додате неке јединице Друге војне области из Војводине и новоформирани Четврти стрељачки корпус у Крагујевцу.³⁴¹ Команда *Друге војне области* у Новом Саду преформирана је у команду 9. стрељачког корпуса, који је био потчињен команди Прве војне области. Команда *Треће војне области* је преформирана по

³³⁶ В. В. Dimitrijević, „Organizacija Jugoslovenske armije 1948–1954“, str. 315–316.

³³⁷ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 203.

³³⁸ Gojko Miljanić, *Kopnena vojska JNA*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 3, tom, 1, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1988, str. 44.

³³⁹ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, str. 73.

³⁴⁰ Đorđo Novosel, Ilija Nikezić, *Savezni sekretarijat za narodnu odbranu*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 7, tom 1, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1990, str. 79.

³⁴¹ Овим планом раније Команде армија преформиране су у стрељачке корпусе и то: 9. Армија у 4. корпус у Крагујевцу, 8. армија из Скопља у 19. корпус у Куманову, 10. армија у 23. корпус у Љубљани и 12. армија у 11. корпус у Загребу.

новој формацији и предсилоцирана из Ниша у Скопље. Команде *Пете и Седме војне области* у Загребу и Сарајеву су само преформирани по новој формацији али нису мењале своје локације. Једина промена је била у томе што је под команду Седме војне области дошло подручје Славоније које је раније припадало Другој војној области.³⁴²

Осим тога Команде 4. и 9. механизованог корпуса преформирани су поново у тенковске дивизије: 20. и 26. Поред њих формирана је и трећа, 17. тенковска дивизија у Крагујевцу у чији састав су ушле 203. и 252. тенковска бригада. Иако је враћање ових јединица на ранг дивизије требало да допринесе смањивању тешкоћа у систему командовања, одржавања и попуње, оне и даље нису биле јаке формације какве су постојале у тадашњим савременим армијама. Ипак, оне су својим снагама покривале три главна правца могућег напада на Југославију: југоисточни, североисточни и северозападни.³⁴³

После реорганизације, Копнена војска је имала већи број оперативних команди. С тим у вези, војне области су постале највеће оперативне и војнотериторијалне команде и покривале су одређена војишта. У њиховом саставу сада су били корпуси, самосталне дивизије, бригаде, пукови и друге родовске јединице. Све побројане оперативне јединице биле су непосредно потчињене командама корпуса, уколико је војна област имала корпусе (Седма војна област корпусе је добила тек у реорганизацији 1952. године). Дакле, уместо армија, формиран су корпуси у саставу само три војне области, које су биле оријентисане према северним и источним границама земље, што је било у складу са тадашњим проценама оперативне ситуације у којој се налазила Југославија.³⁴⁴

Током 1950. у ЈРВ је формиран Трећи мешовити авио-корпус са командом у Загребу. У њен састав су ушле све ваздухопловне снаге у западном делу Југославије. На источној страни земље, ваздухопловне снаге нису још увек биле обједињене у корпусе, па су дивизије и даље остале непосредно потчињене команди ЈРВ.³⁴⁵

Реорганизација војске настављена је и у наредним годинама. У току 1951. је у КНОЈ-у расформирано 11 пукова и 13 батаљона за унутрашњу употребу, 4 батаљона за контролу железничког саобраћаја и 4 наставна батаљона. Осим тога 4 дивизије и 4 пука народне одбране преформирани су у бригаде, а 3 пука народне одбране у граничне бригаде и Поморски гранични одред.³⁴⁶ Крајем 1951. године, тачније 22. децембра донета је и одлука по којој је Југословенска армија преименована у Југословенску народну армију.³⁴⁷

Нова велика реорганизација уследила је током 1952. године. С обзиром на оно што је она донела претпостављамо да је рађена на основу одређеног ратног плана. Ипак, у истраживањима нисмо утврдили о ком плану је реч. Оно што је највећа новина ове реорганизације јесте што она више није предвиђала постојање команди фронтова за случај рата, који су све до тада постојали. Према овој реорганизацији организација команди, оперативних састава и јединица изгледала је овако:

Прва војна област (у рату Прва армијска област и 1. армија) са командом у Београду имала је у свом саставу 9. корпус у Новом Саду, 4. корпус у Крагујевцу, 14. корпус у Београду – у рату је постајао 2. оперативна група³⁴⁸ и 17. тенковска дивизија у Крагујевцу;

Трећа војна област (у рату Трећа армијска област и 3. армија) са командом у Скопљу имала је у свом саставу 13. корпус у Нишу, 19. корпус у Куманову, 5. корпус у Скопљу – у рату постајао 8. оперативна група и 26. тенковску дивизију у Скопљу;

³⁴² В. В. Dimitrijević, „Organizacija Jugoslovenske armije 1948–1954“, str. 318–319.

³⁴³ Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija*, str. 56.

³⁴⁴ G. Miljanić, *Kopnena vojska*, 3-1, str. 66.

³⁴⁵ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 206.

³⁴⁶ G. Miljanić, *Kopnena vojska*, 3-1, str. 66.

³⁴⁷ В. В. Dimitrijević, „Organizacija Jugoslovenske armije 1948–1954“, str. 321.

³⁴⁸ Реорганизација из 1952. донела је нову формацију која је имала назив – оперативна група. Наиме, одређени број корпуса, који су се према проценама налазили на најугроженијем правцу у рату су били предвиђени као оперативне групе.

Пета војна област (у рату Пета армијска област и 5. армија) са командом у Загребу имала је у свом саставу 23. корпус у Љубљани – у рату постајао 10. оперативна група, 11. корпус у Загребу и 20. тенковску дивизију у Сиску;

Седма војна област (у рату Седма армијска област и 7. армија) у Сарајеву први пут је добила корпусе. Тако су у њеном саставу били 16. корпус у Тузли и 21. корпус у Мостару;

Осим ових јединица, КНОЈ, а после његовог укидања 1953. Граничне јединице Југославије (ГЈЈ) бригадног састава, имале су команду у Београду, као и Команда Гарде.³⁴⁹

2. 2. 3. „Ратни планови балканских савезника (1953–1955)“

Посебан сегмент југословенских ратних планирања у периоду сукоба са СССР-ом представљају њени заједнички планови са Турском и Грчком у оквиру Балканског пакта. С тим у вези, Драган Ненеџић сматра да су „када је реч о ратним плановима Југославије, Грчке и Турске, њихови основни оквири назначени већ на прелиминарним и припремним разговорима њихових делегација на врло високом нивоу, који су током 1952. одржани у Анкари (између турско-југословенске), Београду (југословенско-турске) и Атине (грчко-југословенске)“.³⁵⁰

С обзиром на то, већ на Првој трипартитној конференцији војних делегација Југославије, Грчке и Турске било је речи о ратним плановима. Истина све три стране тада су износиле уопштене планове, без улажења у појединости. Конкретан план сачињен је после Друге трипартитне конференције, када је грчка страна израдила нацрт *трипартитног плана хитног дејства* у случају потребе, који је усвојен на Трећој конференцији војних представника трију земаља у Београду (новембар 1953), а који је на снагу требало да ступи након што га одобре заинтересовани генералштабови и ратификују владе Југославије, Грчке и Турске. У случају да напад на ове земље почне пре ратификације, он се сматрао као прва операцијска директива генералштабова трију земаља за заједничке операције.³⁵¹

Основни циљ овог плана био је ускладити одбрану Југославије, Грчке и Турске на три тачке: југословенској територији према Бугарској, у централној и источној грчкој Македонији и у грчкој и турској Тракији. Одбрана осталих подручја требало је да буде ствар сваког Генералштаба посебно. Такође, усклађивање одбране осталих подручја са заједничком одбраном, била је ствар сваког појединачног Генералштаба. Осим тога, трипартитни одбрамбени план је имао за циљ да усклади начела за координацију оружаних снага трију земаља у рату, али и да у време мира пружи опште директиве потчињеним командама за разраду и извршење задатака предвиђених овим планом.³⁵²

План је полазио од неколико претпоставки. Прва је била да ће непријатељства почети на иницијативу СССР-а или његових сателитских земаља, било против једне од три земље посебно, било против свих земаља одједном, или у било ком другом делу Европе. На овом месту се јасно види југословенски став о немогућности изолованог рата. Друга претпоставка је била да ће непријатељ имати иницијативу напада, предност у припремама и надмоћност у копненим, а нарочито у ваздухопловним снагама. Ово се посебно односило на почетни период рата. Треће – очекивало се да непријатељ може извршити напад на два начина: тако што би напао јединицама бугарске армије у првом ешелону, после чега би у рат уводио јединице совјетске и других армија источноевропских земаља или свим својим снагама одједном. У складу са тим, планом је било предвиђено да се дан мобилизације и дан напада

³⁴⁹ G. Miljanić, *Kopnena vojska*, 3-1, str. 70–71.

³⁵⁰ Dragan Nenezić, „Ratni planovi balkanskih saveznika 1953–1955“, *Balkanski pakt 1953/1954*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, Beograd 9. i 10. novembar 2005, urednik, Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, str. 347.

³⁵¹ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 40: Tripartitni odbrambeni plan sa priložima sa razgovora vojnih predstavnika vođenih u Beogradu, 10–20. novembra 1953, str. 526.

³⁵² Isto.

могу сматрати веома блиским, толико да се могу и поклапати. И на крају, четврта претпоставка је била могућност употребе атомског наоружања од стране непријатеља.³⁵³

Према пројекцијама изнетим у трипартитном плану снаге које би непријатељ употребио у рату против Југославије, Грчке и Турске износиле су 54–68 дивизија. Од тога би према Југославији било усмерено 18–23, према Грчкој 9–12 и према Турској 16–20 дивизија. Сачињени план дејства ових снага предвиђао је напад у неколико праваца: зајечарски (4–5 дивизија), нишки (6–8), скопски (8–10), солунски (6–9), тракијски у Грчкој (3) и тракијски у Турској (16–20). Непријатељ би у резерви оставио 11–13 дивизија и то у рејону Софија – Пловдив 8–10 и у рејону Варне 3.³⁵⁴

Рачунало се и да ће ове јединице копнене војске имати велику подршку ваздухопловства у извођењу својих операција. Према проценама трију генералштабова, у ту сврху непријатељ је могао да употреби око 3.000 борбених авиона. Од тог броја једна половина су били ловци, а друга јуришни авиони, бомбардери и извиђачки авиони. Од 1.500 ловаца око 1.000 је било на млазни погон. Осим тога, непријатељ је за операције ваздушно-десантних трупа могао ангажовати и око 2.000 транспортних авиона. И на крају, веровало се да би за напад на три балканске савезнице непријатељ могао употребити додатних 300 бомбардера који су били стационирани на југозападу СССР-а, а који су имали велики акциони радијус и који су могли бити употребљени за напад на стратегијске циљеве.³⁵⁵

Ратни план је предвиђао да је заједнички задатак трију армија био да координираном активном одбраном спрече непријатеља да овлада виталним подручјима од заједничке важности и предузме контраофанзивне операције чим се за то пруже повољни услови. Овај задатак требало је извршити тако што би ешалони за покривање јачине 10 пешадијских дивизија, 2 брдске бригаде, 4 лака пешадијска пука, 1 тенковске бригаде и 1 граничног пука задржавали непријатеља на граници или на положајима што је могуће ближе граници и тиме омогућили извршење мобилизације, концентрације и поседање главних одбрамбених положаја. По завршетку ових радњи ешалони за покривање требало је да се укључе у састав главних снага које су поред горе набројаних јединица требале да буду јачине 8 пешадијских, 1 тековска и 1 коњичка дивизија, затим 1 брдска, 2 пешадијске, 1 тенковска и 2 оклопне бригаде, као и 1 лаки пешадијски пук и које се имале задатак да запоседну и бране главне одбрамбене појасеве.³⁵⁶

С тим у вези Југославија је са својим главним снагама требало да запоседне и брани главни одбрамбени појас на линији: Беласица – Пехчево – Царево Село – Крива Паланка – Босилеград – Пирот – Зајечар – Неготин са задатком да не дозволи непријатељу продор у рејон Скопља и долину реке Вардара, као и у рејон Ниша и долину Велике Мораве. У случају потребе други одбрамбени појас требало је организовати на линији западно од Вардара и Мораве, а трећи на линији Битољ – Сува Гора – источне падине Шаре – западна обала Ибра.³⁵⁷

Грчка је са својим главним снагама требало да запоседне и брани главни одбрамбени појас на линији западно од реке Струмице – Беласице са задатком да не дозволи продор непријатеља у рејон Солуна и доњи ток Вардара. У случају потребе други одбрамбени појас требало је да организовати на линији Олимп – Вермион – Паикон, а трећи на линији Олимп – Вермион – Кајмакчалан – Кирли Дервен – Битољ. Турска је имала задатак да са својим главним снагама поседне и брани рејон Чаталце и Демир Капије са задатком да не дозволи продор непријатеља у рејон мореуза.³⁵⁸

Организовање одбране по дубини на више узастопних положаја, требало је да омогући да се активним дејствима уз широку примену заседа и запречавања непријатељу

³⁵³ Isto, str. 526–527.

³⁵⁴ Isto, str. 532.

³⁵⁵ Isto, str. 540.

³⁵⁶ Isto, str. 525–527, 533–535.

³⁵⁷ Isto, str. 527.

³⁵⁸ Isto, str. 528.

нанесу што већи губици. У случају да непријатељ успе да се „уклини“ на било којој тачки заједничког одбрамбеног положаја, делом својих снага требало је задржати његово надирање с фронта, а координираним бочним контраударима уништити његове јединице. Ради бољег извршења одбране и противнапада, требало је омогућити јединицама међусобно прелажење са територије суседних земаља. У случају да су снаге једне земље на заједничком простору мање угрожене непријатељским нападом, њихов је задатак био да предузму координиране нападе на непријатеља с циљем слабљења притиска на јаче угрожене снаге суседних земаља. И на крају, али не најмање битно требало је спречити стварање непријатељских ваздушних и поморских мостобрана на најосетљивијим подручјима (Скопље, Солун, мореузи).³⁵⁹

Табела бр. 2 – Снаге Југославије, Грчке и Турске предвиђене за заједничку одбрану по Трипартитном одбрамбеном плану који је усвојен на конференцији у Београду, 10–20. новембра 1953. године

Држава	Ешалони за покривање	Снаге за одбрану	Резерве
Југославија	5 пешадијских дивизија 2 брдске бригаде	2 пешадијске дивизије 1 брдска бригада 1 оклопна бригада	4 пешадијске дивизије 1 тенковска дивизија 2 брдске бригаде
Грчка	4 пешадијске дивизије 4 лака пешадијска пука	1 пешадијска дивизија 1 тенковска дивизија 1 лаки пешадијски пук	4 пешадијске дивизије
Турска	1 пешадијска дивизија 1 тенковска бригада 1 гранични пук	5 пешадијских дивизија 1 коњичка дивизија 2 пешадијске бригаде ³⁶⁰ 1 тенковска бригада 1 оклопна бригада	1 пешадијска дивизија 1 пешадијска бригада

Посебно је размотрено питање координације операцијски планова суседних земаља. Према усвојеним општим принципима било је предвиђено да свака земља одржава свој суверенитет па да је с тога у првом реду сама одговорна за одбрану своје територије. Ипак, тај суверенитет је према овом плану требало одржавати на начин који би помагао ефикасности заједничке одбране. Координација се вршила начелно на трипартитној основи, с тим да се по појединим конкретним питањима, у зонама географске повезаности могла извршавати и директном сарадњом две државе, уз накнадно обавештавање треће земље о томе. Линије разграничења између суседних команди одређене су постојећим државним границама, али се могу на основу тактичко-оперативних потреба изменити, тако да се у потребном моменту могу вршити покрети снага са територије једне земље на територију друге.³⁶¹

Органи за координацију били су генералштабови трију земаља, команде суседних армија и ниже суседне команде. Генералштабови су у миру имали задатак да координишу све мере које је требало предузимати за разраду одбрамбених планова. Координацију је требало вршити директним трипартитним контактима овлашћених група официра три генералштаба, а било је предвиђено да се састанци ових група врше према потребама и заједничком договору три генералштаба и да се одржавају наизменично у Анкари, Атини и Београду. Осим тога генералштабови трију армија имали су задатак да дају конкретна упутства и

³⁵⁹ Isto.

³⁶⁰ Турске пешадијске бригаде како оне из састава снага за одбрану тако и она из резерве су се у случају рата развијале у дивизије.

³⁶¹ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 40, Tripartitni odbrambeni plan sa prilozima sa razgovora vojnih predstavnika vođenih u Beogradu, 10–20. novembra 1953, str. 547.

овлашћења потчињеним командама за рад на координацији са суседним командама, а везу између три генералштаба одржавали су војни изасланици. У случају рата генералштабови су требали да размене једну групу официра за везу чији је задатак био да врши размену саопштења о операцијама и да ради на координацији заједничких операција.³⁶²

Команде суседних армија, корпуса и дивизија требало је у миру да врше узајамне посете у циљу међусобног упознавања и зближавања. Према потреби, а по одобрењу генералштабова, суседне команде армија могле су решавати и извесна конкретна питања координације као што су: избор и организација одбрамбених положаја, усклађивање планова за минирање и рушење, усклађивање борбеног поретка суседних јединица, одржавање везе итд. У ратним околностима, команде суседних јединица размењивале су групе официра за везу, са задатаком размене информација о операцијама у циљу координације заједничких дејстава.³⁶³

Како је у рату конкретно требало да изгледа координација команди суседних армија види се на примеру 1. грчке и 3. југословенске армије. Наиме у случају рата, с обзиром на то да је правац Петрић – Струмица – Владаново био природно повезан са одбрамбеним положајем на реци Струми, а да би се олакшала одбрана двеју армија, југословенска 3. армија је требало у сагласност два генералштаба, да одбрану струмичког правца препусти 1. грчкој армији. Све планове дејства грчких снага, како по дубини, тако и на споју са југословенским јединицама, требало је да припреме и координирају команде двеју поменутих армија.³⁶⁴

Око годину и по дана касније, опет у Београду (април 1955) усвојен је *Основни план трипартитне сарадње*. Док је у претходном плану истицана одредница *одбрамбени*, сада је ту била *сарадња*. Осим тога, у његовој преамбули било је јасно речено „да се он заснива на националним плановима трију земаља и да се темељи на разради само најнеповољније варијанте, тј. једновременог напада суседних непријатељских снага на све три савезничке земље“. Према томе основни циљ овог плана био је да се на основу његових општих и посебних начела координишу национални одбрамбени планови трију земаља, али и да се одреде мере које би ради тога требало преузети како у миру, тако и у рату.³⁶⁵

Основни план трипартитне сарадње полазио је од сличних претпоставки као и претходни план. Рат би требало да отпочне нападом СССР-а и његових сателита (Мађарска, Румунија, Бугарска и Албанија) на три балканске савезнице, што би нападачу давало иницијативу барем на почетку операција. Веровало се да ће рат против Југославије, Грчке и Турске убрзо прерасти у сукоб светских размера.³⁶⁶

Стратегијски циљеви непријатељских операција били су, како је то у плану истакнуто: а) окупација Југославије, Грчке и Турске како би се искористили њихови природни ресурси, проширила ваздушна одбрана СССР-а, али и заузеле базе којима би се могле контролисати комуникације на Средоземном мору и наставити дејства ка северној Африци; б) заузимање мореуза, како би се избило на Средоземно море и како би се у садејству са осталим снагама продужио напад на азијски део Турске у циљу њеног овладавања; в) овладавање Љубљанским вратима како би се створили услови за наставак напада у правцу северне Италије; г) обезбеђење левог бока снага које би дејствовале у правцу Западне Европе.³⁶⁷

Како би испунио ове циљеве, претпоставка трију земаља била је да ће непријатељ нападати на неколико праваца: према северозападу и централном делу Југославије, према заједничком југословенско-грчком простору до Егејског мора, према рејону мореуза, према северној и према источној и југоисточној Турској. С тим у вези у плану је истакнут и утицај

³⁶² Isto, str. 547–548.

³⁶³ Isto, str. 548.

³⁶⁴ Isto, str. 548–549.

³⁶⁵ D. Nenezić, „Ratni planovi balkanskih saveznika 1953–1955“, str. 366.

³⁶⁶ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 125: Memorandum sa tripartitnih vojnih razgovora FNRJ, Turske i Grčke u Beogradu, 5–14. april 1955, str. 827.

³⁶⁷ Isto, str. 827–828.

операција против извесних делова сваке појединачне земље, а који би имао директног или индиректног утицаја на одбрамбене могућности једне или две друге земље. У том смислу надирање непријатеља централном Југославијом створило би му могућности цепања југословенске одбране, одвајање северозападног од јужног фронта, после чега би наставио своје операције према јужној Југославији и Грчкој. Са друге стране успешно надирање непријатеља на заједничкој југословенско-грчкој просторији отворило би му инвазионе правце из тог простора према централној Југославији и централној Грчкој, а осим тога уколико би дошло до спајања са Албанијом непријатељ би добио нове могућности за напад на две балканске земље, али и за затварање Отранских врата.³⁶⁸

Планом је било предвиђено да ће непријатељ за остваривање својих циљева на фронту према Југославији, Грчкој и Турској искористи 79 дивизија, од чега 57 пешадијских, 11 моторизованих, 8 оклопних и 3 коњичке. Од тог броја 42 дивизије биле су из састава сателитских армија, а 37 из састава Совјетске армије. Рачунало се да ће ове копнене јединице имати велику подршку поморских и ваздухопловних снага. Јачина ових снага процењивала се на 829 пловних објеката (бојних бродова, крстарица, котраторпиљера, подморница, торпиљера, миноловаца, противподморничких бродова, торпедних чамаца, минополагача, бродова за снабдевање, искрцавање, малих бродова и речних топовњача) и на око 4.400 борбених авиона, од чега је око 2.650 било на млазни погон. Осим тога рачунало се да би снаге СССР-а и његових савезника могле ангажовати додатних 2.100 авиона за ваздушни транспорт или за бомбардовање објеката од стратегијског значаја.³⁶⁹

Планери трију земаља чланица Балканског пакта су процењивали да је непријатељу за мобилизацију, концентрацију и општу припрему својих снага потребно 2 до 3 дана да попуни ефикасне активних јединица и подигне их на ратни састав. Осим тога, за мобилизацију нових дивизија било му је потребно до 10 дана, док му је за покрет према фронту дивизија које су се налазиле у унутрашњости сателитских земаља, али и оних које су гарнизонирале у СССР-у било неопходно још 4–5 дана.³⁷⁰

Говорећи о начинима дејства непријатеља план је предвиђао да он непријатељства може отпочети после припрема и уз извршену мобилизацију и концентрацију, али није искључивао ни могућност изненадног напада, пре него што припреме буду готове. Такав изненадни напад имао би за циљ да онемогући извршење мобилизације и концентрације снага трију балканских савезница. Процењивано је и да би у случају изненадног напада непријатељ могао употребити атомско оружје, као и интензивна ваздушна бомбардовања. Да би постигао изненађење непријатељ је морао да ограничи своје припреме пре почетка напада само на оне које би могао сакрити. С тим у вези он би вероватно свој напад морао да започне са дивизијама које су се већ налазиле на фронту, нападајући на слабо брањеним правцима. Као неминовност оцењено је да би непријатељски ваздушни напад отпочео изненадно, а његов успех створио би тешкоће мобилизацији и концентрацији југословенских, грчких и турских јединица, па би непријатељу било олакшано дејство копненим снагама.³⁷¹

Узимајући у обзир тада постојеће комуникације и развој активних опремљених дивизија, брзина концентрације и степен припреме за напад на три земље на главним нападним правцима је процењен на следећи начин:

- против северозападне и централне Југославије на дан Д (дан почетка оружаних операција) било би спремно 11 дивизија. После пет дана у борби би било 24, после десет дана 29, после петнаест дана 44 и после тридесет дана 54 дивизије;³⁷²

³⁶⁸ Isto, str. 828.

³⁶⁹ Isto, str. 828–829.

³⁷⁰ Isto, str. 837.

³⁷¹ Isto, str. 837–838.

³⁷² Овакав временски оквир могао би бити промењен уколико би напад на овом фронту захтевао транспорт совјетских јединица из гарнизона у СССР-у. У том случају брзина концентрације би била нешто спорија.

- против јужне Југославије, Грчке и западне Турске на дан Д било би спремно такође 11 дивизија. После пет дана у борби би било 18, после десет дана 28, после петнаест дана 34 и после тридесет дана 43 дивизије;³⁷³

- против северне и источне Турске на дан Д било би спремно 10 дивизија. После пет дана у борби би их било 13, после петнаест дана 16 и после тридесет дана 19 дивизија.³⁷⁴

Узевши све ово у обзир представници трију земаља у плану су предвидели као заједнички задатак за своје армије да бране читаву територију Југославије, Грчке и Турске, као и интегритет њихових политичких граница. С тим у вези од виталног интереса била је припрема њихових копнених снага да воде маневарски рат и да издрже атомске нападе како би сачувале способност да се концентришу како би предузели брзе и снажне противнападе на непријатеља. Задатак ешелона за заштиту био је да обезбеди несметано извођење мобилизације, концентрације и стратегијског развоја за одбрану, као и резерви, *сходно националним плановима трију земаља*. Снаге за одбрану су пак имале задатак да активном одбраном, уз широку примену заседа и запречавања, нанесу непријатељу губитке, разбију његов напад, спрече га у овладавању областима од виталног значаја и створе услове за прелазак у општу контраофанзиву копненим и ваздухопловним снагама. Главни задатак поморских снага био је да одрже унутрашње поморске путеве, да у оквиру својих могућности осигурају текуће транспорте који су долазили споља, да подрже властите копнене и ваздухопловне снаге, као и да се супротставе непријатељском искрцавању. Ваздухопловне снаге су морале да обезбеде брзу и добро организовану употребу својих јединица, одговарајући на почетни напад непријатеља.³⁷⁵

У складу са овим задацима израђена је и замисао општег маневра, која је предвиђала да рат има три фазе: Прву, почевши од дана Д па до консолидације одбране против почетног непријатељског напада; Другу, од консолидације одбране до почетка главних операција противнапада од стране трију земаља; И трећу која је подразумевала вођење главних операција противнапада у циљу остваривања општег стратегијског циља – поновног успостављања и заштите граница трију земаља. Ради тога у првој фази требало је што је било могуће у већој мери заштити снаге и изворе снабдевања, прилагођавајући им распоред како би могле да издрже и изненадни атомски напад. Даље, по могућству је требало са непријатељом водити ваздушну борбу у циљу да се што пре постигне ваздушна надмоћност. Затим, требало је онемогућити брз продор непријатеља, како би се спречило разбијање снага Балканског савеза, осигурао територијални интегритет трију земаља и заштитила мобилизација свих њихових оружаних снага. И на крају, требало је обезбедити области које су представљале највећу важност за заједничку одбрану и за предузимање контраофанзиве, као и предузети операције поморским снагама у циљу да се осигура превласт на поморским просторима, снабдевање морем и подршка борбе сувоземних снага. У другој и трећој фази рата према замисли општег маневра требало је пре свега извршити брзо прегруписање снага и прикривено привођење резерви на правце противнапада. Концентрисање главних снага у току контрапада требало је вршити на помоћним правцима напада непријатеља са циљем да избијања на бокове и у позадину главних непријатељских снага ради његовог окружења и уништења.³⁷⁶

Као и у претходном плану трију земаља, и у овом су у обзир узети добра сарадња и задаци трипартитних оружаних снага на заједничком простору, као и усклађена употреба ваздухопловних и дела поморских снага. Ипак, промена је била у томе, што су у погледу општих

³⁷³ На овом делу фронта два правца би ишла преко југословенске територије – нишки и скопски. За нишки правац било је предвиђено да на дан Д за напад буду спремне 2 дивизије. После пет дана у борби је требало да их буде 3, после десет дана 5, после петнаест дана 6 и после тридесет дана 8. За скопски правац је било предвиђено да на дан Д за напад буду спремне 3 дивизије. После пет дана у борби је требало да их буде 4, после десет дана 7 и после тридесет дана 10.

³⁷⁴ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 125: Memorandum sa tripartitnih vojnih razgovora FNRJ, Turske i Grčke u Beogradu, 5–14. april 1955, str.

³⁷⁵ Isto, str. 844–845.

³⁷⁶ Isto, str. 850.

задатака копнених снага за базу узети појединачни планови одбране сваке земље.³⁷⁷ Била је то последица све лошијих односа међу трима савезницима, али и промене међународних околности, о чему ће касније бити више речи. Осим тога истовремено, Југославија се окренула новом курсу спољне политике, тражећи сарадњу са земљама Азије и Африке.

2. 2. 4. У сусрет новој концепцији одбране (1955–1958)

Нормализација односа са СССР-ом, жеља да се изађе из загрљаја Запада, али и нови курс југословенске спољне политике усмерен ка земљама Азије и Африке, неминовно је морао довести и до неких промена када је реч о политици одбране. У складу са тим дошло је и до промена у ратном планирању. Иако не располажемо са изворима који би потврдили ову нашу тезу о писању новог ратног плана у току 1955/56. године, сматрамо да је до таквог сценарија ипак дошло. На чему темељимо ту нашу тврдњу? Искуство је показало да су велике реорганизације Армије у времену после Другог светског рата вршене на основу нових општих ратних планова. Чињеница да је једна таква реорганизација извршена у току 1956. говори нам да јој је вероватно претходио нови ратни план. Нажалост, наша истраживања остала су јалова у погледу проналаска неких података о томе. Из тог разлога ми ћемо се на овом месту задржати на приказу реорганизације ЈНА из 1956. године.

Како би се организовало ефикасније командовање и објединили послови око снабдевања, мобилизације и јачања борбене спремности свих субјеката одбране, али и смањило бројно стање у ЈНА, 3. марта 1956. донета је одлука о новој реорганизацији Армије. Реорганизацијом су војне области преименоване у армијске области, али што је још важније, тада је донета одлука да се расформирају команде корпуса као мирнодопске формације, а да се уместо њих формирају команде војних подручја, које су у свом раду обједињавале војнотериторијалне и оперативне послове. У случају почетка рата, војно подручје је имало задатак да образује команду корпуса са оперативним јединицама, а оно само би наставило да извршава само војнотериторијалне послове. Велике промене извршене су и у дивизијама и бригадама КоВ. Од 22 дивизије колико их је постојало у миру, нова формација је предвиђала постојање 17 пешадијских дивизија. По ратној формацији број пешадијских дивизија је смањен са 40 на 30. Од пет расформираних мирнодопских дивизија формирано је пет пешадијских бригада. На тај начин број бригада је порастао са 15 на 20. Пешадијске бригаде су се у случају рата развијале у пешадијске дивизије. Осим тога ратном формацијом је било предвиђено формирање нових 20 бригада (17 пешадијских, 2 брдске и 1 планинска). Организацијско-формацијске измене су извршене и код осталих родовских јединица КоВ.³⁷⁸

Овакве промене довеле су и до смањења формацијских места, а самим тим и смањења бројног стања у јединицама копнене војске ЈНА. У артиљерији је по новој формацији укинута 1.082 официрска места, у ПА артиљерији 498. Слично стање било је и са формацијским местима за подофицире, војнике и војне службенике. Тако је по извршеној реорганизацији крајем 1956. број војника КоВ смањен са око 250.000 на 200.000, а број официра са 42.000 на око 30.000. То је био разлог и за превремено пензионисање великог броја старешина, а највећи број пензионисаних био је млађи од 40 година.³⁷⁹

После извршене реорганизације КоВ била је организована на следећи начин:

- *Прва армијска област* (у рату 1. армија) са командним местом у Београду имала је под својом командом Београдско војно подручје, Новосадско војно подручје (у рату 9. корпус), Крагујевачко војно подручје (у рату 14. корпус), 4. гардијску дивизију у Београду и 17. оклопну дивизију у Крагујевцу;

³⁷⁷ D. Nenezić, „Ratni planovi balkanskih saveznika 1953–1955“, str. 368.

³⁷⁸ ВА, ЈНА, к. 20, ф. 1, док. 10, Извештај о борбеној готовости ЈНА за 1956. годину.

³⁷⁹ G. Miljanić, *Kopnena vojska*, 3-1, str. 68.

- *Трећа армијска област* (у рату 3. армија) са командним местом у Скопљу имала је у свом саставу Скопско војно подручје (у рату 19. корпус), Нишко војно подручје (у рату 13. корпус), Приштинско војно подручје (у рату 10. пеш. дивизија), као и 26. оклопну дивизију у Скопљу;

- *Пета армијска област* (у рату 5. армија) са командним местом у Загребу имала је под својом командом Загребачко војно подручје (у рату 11. корпус), Љубљанско војно подручје (у рату 23. корпус), Ријечко војно подручје (у рату 10. корпус) и 20. оклопну дивизију у Сиску;

- *Седма армијска област* (у рату 7. армија) са командним местом у Сарајеву имала је под својом командом Сарајевско војно подручје, Мостарско војно подручје (у рату 21. корпус), Тузланско војно подручје (у рату 16. корпус) и Бањалучко војно подручје (у рату 6. корпус).³⁸⁰

И ЈРВ претрпело је организацијске измене у току ове реорганизације. Тако су током 1956. расформиране 200. и 399. ваздухопловна база II реда, Завод за оправку авиона бр. 163, Центар за преобуку пилота на млазним авионима, све команде батаљона у ваздухопловним базама и пуковима ВОЈИН, Управа 43 ваздухопловне зоне са техничким и интендантским складиштима, као и Ваздухопловна одељења за везу у ваздухопловним дивизијама и Ваздухопловној школи за усавршавање. Са друге стране формиране су следеће нове установе и службе: Прва и Друга пилотска школа у Летачком школском центру од ранијих школских пукова, Завод за оправку земаљске опреме, Ваздухопловно-техничке групе у летачким школама, Одсеци ваздухопловно-техничког снабдевања при ваздухопловним предузећима, Војна полиција, АБХ служба, техничка служба и против-пожарна заштита. Од органа општих одсека формиране су команде станова и административна одељења, односно одсеци при командама. Осим тога из састава ЈРВ изашле су 63. ваздухопловно-десантна бригада, пет ескадрила за везу армијских области и ЈРМ, као и наставни ауто батаљон. Приликом ових расформирања и преформирања јединица и установа у току 1956. бројно стање ЈРВ смањено је за 1.316 официра, 131 подофицира, 550 војника, 21 војног службеника и 258 грађанских лица, тј. за укупно 2.276 формацијских места.³⁸¹

Основни недостатак преформирања јединица и установа ЈРВ у току 1956. био је у томе што, уз мирнодопску организацију, није била уједно израђена и ратна формација. Због тога су мобилизацијски планови били делом импровизовани, а за новоформиране или преформирани јединице/установе нису ни постојали, тако да је нормално извођење мобилизације било озбиљно нарушено и доведено у питање. Због тога је почетком 1957. организован рад на изради нове ратне формације ЈРВ, која је завршена у априлу те године, чиме је мобилизацијска готовост доведена у нормално и ажурно стање.³⁸²

У току 1957. нису вршене веће измене у домену организације и формације, изузев појединих питања која су заостала из реорганизације 1956. године. Оно што је било најзначајније јесте што је у јулу 1957. започет процес стварања масовнијих партизанских одреда тј. одреда народне војске из којих ће 1968. године израсти Територијална одбрана. Пошто су непосредно пре јула 1957. извршене процене и припреме за њихово формирање и дефинисање њихових задатака и организације у периоду до јуна 1958. формирано је 55 штабова одреда и 221 батаљон народне војске. Сву опрему за ове јединице чувале су и обезбеђивале јединице КоВ ЈНА. Било је предвиђено да се јединице народне војске у рату потчине командама војних подручја које су требале да планирају њихову употребу.³⁸³ Били су ово јасни знаци полаког приближавања ка новој концепцији (политици) одбране која је названа општенародна одбрана и друштвена самозаштита, а која се у пракси наслањала на идеје комунистичких идеолога о систему наоружаног народа.

³⁸⁰ Исто, стр. 71.

³⁸¹ ВА, ЈНА, к. 20, ф. 2, док. 3, Извештај о борбеној готовости РВ за 1956. годину.

³⁸² Исто.

³⁸³ G. Miljanić, *Kopnena vojska*, 3-1, str. 68–69; B. B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945 – 1959*, str. 381.

3. НОСИОЦИ ПОЛИТКЕ ОДБРАНЕ

Одбрана земље у условима савременог рата претпоставља најбрижљивије припреме у свим областима државног живота и концентрацију свих људских и материјалних снага земље, с једне стране, и јединствено руковођење одбраном земље, са друге стране. То намеће потребу да, поред посебних органа за организовање и мобилизацију оружаних снага и за непосредно руковођење ратним операцијама, мора постојати систем органа за руковођење припремама земље за одбрану, као и за руковођење пословима рођења рата. С обзиром на то да одбрана земље претпоставља јединствено руковођење, послови организовања одбране и оружаних снага морају бити најпрецизније усклађени.³⁸⁴ Због тога ћемо у овом поглављу рећи нешто више о органима задуженим за руковођење одбраном у Југославији. С тим у вези покушаћемо да скицирамо која су била њихова задужења и надлежности. Ипак пре него што пређемо на ту тему, кратко ћемо се осврнути на то шта је руковођење одбраном и шта оно све подразумева.

Амерички војни теоретичар Џон Роберт Бешлајн војно руковођење дефинише као „искру живота која активира, управља и контролише војну организацију у циљу да се њени задаци изврше.“ Он је као органске функције војног руковођења издвојио планирање, организовање, командовање и контролисање. Функција *планирања* требало би да одговори на питања „ко“, „шта“, „када“, „где“, „како“ и „зашто“? Другим речима она одређује шта би требало извршити, када, где и како, ко је за то одговоран и зашто би то требало извршити. Војно планирање често се поистовећује и са предвиђањем. Осим тога, за планирање можемо рећи да оно повезује ранија знања и искуства са постојећим чињеницама. *Организовање*, у војној терминологији, представља процес проналажења поступака, фактора и организацијске структуре који су потребни да би се извршио одобрени план. *Командовање* се дефинише као „активирање плана који је развила функција планирања и за који је функција организовања успоставила потребне услове за извршење“. И на крају функција *контролисања* подразумева проверу „да ли су све операције извршене на време, у сагласности са усвојеним планом, датим заповестима и утврђеним начелима.“³⁸⁵

Функције војног руковођења како их је дефинисао Бешлајн нису у југословенском случају биле круто подељене између посебних руководећих органа. Често су се ове функције преплитале, па је један орган имао њих више или је више органа радило на једној од њих, као што ћемо и видети на наредним страницама.

3. 1. Врховни командант

Врховни командант је термин који се односи на лице које руководи оружаним снагама једне земље (државе, ослободилачког или другог оружаног покрета). Функцију Врховног команданта обично је имао шеф државе (монарх или председник Републике) било *de facto* било само *номинално*. У овом првом случају у личности Врховног команданта обједињаване су све компоненте ратоводства – политичка, економска и војна, а у другом стварно руковођење оружаним снагама преношено је на одређену политичку или војну личност. Звање Врховног команданта може да постоји и у миру и у рату. Ако постоји у миру, Врховни командант обично није имао свој посебан орган за руковођење оружаним снагама, већ је ту функцију обављао преко постојећих војних институција (министарстава, секретаријата,

³⁸⁴ Збирка Закона о Југословенској народној армији са објашњењима, Београд: Службени лист ФНРЈ, стр. 14.

³⁸⁵ Džon Robert Bešlajn, *Rukovođenje narodnom odbranom*, Београд: Војно дело, 1952, стр. 41–44.

генералштабова). Када је реч о рату, Врховни командант је могао да има и посебно тело, орган преко којег је остваривао непосредно руковођење операцијама.³⁸⁶

*

Још на почетку Другог светског рата установљена је у партизанском покрету функција Врховног команданта, коју је обављао Јосип Броз Тито. Када је пред сам крај рата, у марту 1945. Врховни штаб претворен у Генералштаб ЈА, функција Врховног команданта није била битно измењена. Мала промена извршена је утолико што је део права командовања над ЈА био пренесен на Генералштаб и команде родова, који су имали задатак да у оквиру утврђеног плана дејства и одлука о употреби оружаних снага својим наређењима омогуће реализацију одлука Врховног команданта. Ако се изврши анализа документације из прве половине 1945. јасно се уочава изнијансирана подела надлежности између Врховног команданта и представничких и законодавних тела, па и појединих функција, на којима се налазио Јосип Броз. Тако је с једне стране акта о употреби јединица, унапређењу и похвалама старешинама доносио Врховни командант, а са друге стране, акта чији је садржај обавезивао органе власти, као и војне органе доносио је председник Министарског савета и министар народне одбране. Врховни командант није имао свог сталног заменика, а у случају његове одсутности заступао га је неки члан Политбироа ЦК КПЈ. Начелник Штаба Врховне команде, тј. начелник Генералштаба био је само извршилац наредби Врховног команданта. За сва акта са командним елементима начелник Генералштаба морао је претходно да добије мишљење или сагласност Врховног команданта.³⁸⁷

По завршетку рата и успостављању нове државне и друштвене организације функција Врховног команданта није укинута, што је потврђено и у првом Уставу ФНРЈ од 31. јануара 1946. године. Тада је дефинисано да Врховног команданта именује Народна скупштина ФНРЈ на заједничкој седници оба дома. Само два дана касније, 2. фебруара, на заједничкој седници Савезног већа и Већа народа, а на предлог Президијума Народне скупштине ФНРЈ за врховног команданта изабран је Јосип Броз Тито, који је ту функцију вршио и до тада.³⁸⁸

Ипак, поменути Устав није ближе дефинисао дужности Врховног команданта, већ је само предвиђао да је његов задатак „да руководи целокупном војном и оружаном силом ФНРЈ“.³⁸⁹ То је било јасно истакнуто и када је у току 1951. године вођена расправа о новом закону о народној одбрани, када је речено да до тог тренутка у законским и другим прописима функција Врховног команданта „није била ни довољно ни правилно опредељена“. Сходно томе, тада је предложено да Врховни командант у миру командује ЈНА преко Државног секретаријата за народну одбрану, а јединицама безбедности преко Државног секретаријата за унутрашње послове. Осим тога, Врховни командант је у миру непосредно требало да решава низ питања: 1) Питање употребе оружаних снага; 2) Основну организацију оружаних снага (јачину, однос видова и родова, локацију делова који су од нарочитог значаја за бојну готовост и др); 3) Утврђивање оперативних и ратних планова; 4) Одређивање степена приправности; 5) Утврђивање најважније формације (стрелачких и других дивизија, виших команди, Држаног секретаријата за народну одбрану и др); 6) Постављање виших војних и политичких руководилаца у миру и рату (начелно команданте дивизија и више); 7) Постављање војних судија и тужилаца; 8) Произвођење и унапређивање официра; 9) Произвођење и унапређивање генерала и адмирала; 10) Утврђивање најважнијих борбених правила (ратне службе и службе штабова) и других основних правила (о дисциплини,

³⁸⁶ *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Tirani-Žužul, str. 621.

³⁸⁷ Drago Ivanović, *Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. Organizacija i nadležnosti*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 7-2, Beograd, VINC, 1989, str. 23.

³⁸⁸ *Политика*, бр. 12211, 3. фебруар 1946. године, стр. 1.

³⁸⁹ Устав ФНРЈ од 31. јануара 1946. године.

унутрашњој служби и сл.); 11) Додељивање војних одликовања и предлагање војних лица за друге врсте одликовања; 12) Решавање ванредних питања као задржавање испуженика након одслуженог војног рока, продужење војних вежби, одобравање великих маневара, увођење нових врста наоружања и слично; 13) Додељивање и одузимање војне заставе. У рату Врховни командант требало је да непосредно руководи Врховном командом, а према томе и целокупном оружаном силом.³⁹⁰

Ипак, ови предлози остали су мртво слово на папиру све до 1955. године. Тек тада су Законима о народној одбрани и Југословенској народној армији јасно дефинисане дужности Врховног команданта. Према одредбама Закона о народној одбрани Председник Републике који је био Врховни командант имао је задужења да: 1) Утврђује основе планова за одбрану;³⁹¹ 2) Одређује смернице за техничко уређивање земље и фортификацијско-техничке мере; 3) Наређује делимично приправно и делимично мобилно стање; 4) Наређује евакуацију дела територије земље.³⁹²

Закон о ЈНА јасно је у свом 7. члану истицао да Југословенском народном армијом командује Врховни командант оружаних снага. У наредном члану истог закона према томе су ближе одређене његове дужности. Тако је Врховни командант: 1) Одређивао задатке ЈНА у редовном, приправном, мобилном и ратном стању; 2) Доносио одлуке о наоружању и опреми; 3) Одређивао организацију, формацију и дислокацију војних јединица и установа; 4) Давао смернице за израду планова за одбрану земље и планова мобилизације, концентрације и демобилизације ЈНА и одобравао те планове; 5) Прописивао основна и општа тактичка и оперативна правила за ЈНА; 6) Доносио прописе о обуци, дисциплини и унутрашњим односима у ЈНА; 7) Наређивао извођење маневара; 8) Производио, унапређивао, постављао и разрешавао официре; 9) Прописивао делокруг и овлашћења старешина јединица и установа; 10) Установљавао и додељивао јединицама војне заставе. Законом о ЈНА било је предвиђено и да Врховни командант може поједине напред побројане послове (тачке 1, 2, 3, 6, 8 и 9) пренети на Државног секретара за послове народне одбране.³⁹³

3. 2. Партија

Створена у току Другог светског рата, Југословенска армија била је „прави пример партијске војске“. Када то кажемо у виду имамо чињеницу да су током рата „партијска и војна руководства од најнижих јединица до Врховног штаба била састављена од истих људи“. Другим речима, представници Партије заузимали су најважније командне положаје у НОВЈ/ЈА. Осим тога познати систем двостарешинства (командант и политички комесар) омогућавала је партији да има додатну контролу над Армијом.³⁹⁴

И у првим послератним месецима, све до августа 1945. организација КПЈ у Армији била је иста као и током трајања рата. Основне партијске организације радиле су и деловале у четама, по ратном принципу једна чета – једна партијска ћелија. Секретари ових ћелија били су помоћници политичких комесара чета. Партијском организацијом у батаљонима руководио је биро, а у дивизијама комитет. На њиховом челу били су секретари који су имали функцију помоћника политичког комесара батаљона, односно дивизије. Бригаде нису

³⁹⁰ АЈ, СИВ, 130-1019-1533, Тезе за Закон о народној одбрани и оружаним снагама ФНРЈ, као и за правилнике, уредбе и друге прописе, пов. бр. 1082, од 25. маја 1951. године.

³⁹¹ Под плановима за одбрану земље на овом месту се подразумевају војни, ратни планови. Иако се они првенствено односе на непосредне задатке оружаних снага и њихових припрема и иако их разрађује посебни орган (Прва управа Генералштаба), ипак су они нашли место у задужењима Врховног команданта из разлога што чине основу за припрему земље за рат.

³⁹² *Службени лист ФНРЈ*, бр. 30/1955, „Закон о народној одбрани“, стр. 498.

³⁹³ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 29/1955, „Закон о Југословенској народној армији“, стр. 469–470.

³⁹⁴ В. В. Dimitrijević, *Jugoslavenska armija 1945–1954*, str. 33.

имале партијску организацију, већ само руководиоца, који је био помоћник политичког комесара бригада. И на крају у корпусима и армијама није било партијских руководилаца, већ су политички комесари, уз своју функцију, били одговорни и за рад партијске организације. Руководјењем КПЈ у Армији у овом периоду остваривано је у највећој мери на нивоу дивизије. ЦК КПЈ је непосредно руководио партијским организацијама у дивизијама које су биле у формацијским саставима под непосредном командом Генералштаба, док су организацијама осталих јединица руководила национална партијска руководства.³⁹⁵

У августу 1945. године, приступило се реорганизацији партијске организације у Армији. Промене су требале да доведу до тога да се успостави структура партијске организације, која би најбоље одговарала степену развоја, задацима и унутрашњој структури ЈА, а све са циљем да Партија и у будућности „осигура своју руководећу улогу у даљем развоју и изградњи Армије“³⁹⁶ (истакнуто у оригиналу, М. М.). У пракси ово је значило да је требало „оријентисати сваку партијску организацију и активирати сваког комунисту да узме руководећу улогу кроз нове организационе форме партијског рада“. Другачије речено чланови Партије требало је непрестано да раде на: а) учвршћивању и продубљивању монолитног политичког погледа сваког борца и руководиоца о карактеру и задацима ЈА; б) изградњи дисциплинованих и способних бораца да сигурно рукују модерном ратном техником којом је била наоружана ЈА; в) изградњи војничког и политичког кадра који би био у стању да сигурно руководи војничком и политичком изградњом ЈА на бази искуства модерног рата.³⁹⁷

Како би се ово практично остварило врховни командант, председник владе, министар народне одбране и генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито је наредио 8. августа 1945. да се у оквиру МНО, али и свих армија и команди родова формирају политичка одељења, као и политички одсеци у свим дивизијама, бригадама, војним училиштима и при командама позадине у армијама. На чело политичких одељења и одсека постављени су начелници односно шефови, који су истовремено били и политички комесари дотичних јединица. Пред овим политичким органима, као нераздвојним и саставним делом војне организације, стајало је неколико задатака, како је то писало у једном од извештаја из 1945. године. Наиме, они су требали да постану „савјест армије у дјелу њене изградње, да одгоје борце и руководиоце у духу чувања и даљег развоја тековина народно-ослободилачке борбе, у духу братства и јединства народа Југославије, да васпитају борце и руководиоце у духу љубави према домовини и да их задоје мржњом према свим непријатељима који би покушали да угрозе независност наших народа и нашу народну власт, да непрекидно подужу борбену способност свих јединица, да раде на учвршћивању и јачању организационог устројства наше Армије, да непрекидно учвршћују војну дисциплину и да организују свестрано образовање командног и борачког састава, непрекидно бдијући над морално-политичким стањем наше народне армије – основом њене моћи и снаге“.³⁹⁸

Непосредно пре тога, у јулу 1945. године у партијском апарату формирана је, између осталих и Војна комисија, са задатком да „проучава организацију и устројство армије, предлаже мере за организацијско усавршавање, помаже развоју научне мисли дајући основне смернице за изградњу југословенске војне доктрине, изучава стање у војној индустрији, стање наоружања, исхране и опреме, ради у тесном контакту са политичким одељењем ЈА, помаже својим предлозима спровођење партијских одлука и директива за рад у војсци, решава проблеме уздицања и васпитавања војних кадрова, питање војних закона и уредби“. Тада су и при националним партијским руководствомима формиране и националне војне

³⁹⁵ Група аутора, *Organizacija SKJ i JNA*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 2, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986, str. 41.

³⁹⁶ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА 507/XX, к. 1, док. 22, Инструкција Светозара Вукмановића Темпа о партијском раду у јединицама ЈА, од 25. децембра 1945. године.

³⁹⁷ Исто.

³⁹⁸ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА 507/XX, к. 1, док. 23, Извештај о стању у Југословенској армији и раду политичке управе (1945).

комисије.³⁹⁹ На тај начин Партија се појавила као веома важан чинилац у одбрамбеној политици Југославије, иако њене дужности нису биле јасно законски дефинисане.

О томе колики је утицај имала Партија и њена Војна комисија на проблеме који су били у вези са Армијом у првим месецима свог постојања можда најбоље сведочи једно сећање генерала Павла Јакшића. Он пише да је непосредно по формирању Војне комисије пред њу изронио један специфичан проблем, који је био продукт тадашње политичке ситуације у Југославији. Наиме, требало је решити питање како обезбедити да се они политичари који нису били чланови Партије, а били су чланови привремене Владе ДФЈ и Скупштине не мешају у војне проблеме. Решење је пронађено тако што је одлучено да се Влади „дозволи увид у глобални војни буџет, али не и у његову детаљну структуру и утрошак“.⁴⁰⁰ Ова епизода сликовито говори о томе да је Партија у првим послератним месецима имала већи утицај на формирање одбрамбене политике него Влада.

Овакав систем је временом мењан. Прво је на седници ЦК КПЈ 9. априла 1946. године укинута Војна комисија ЦК КПЈ, а формиран у Војни савет, на чијем се челу налазио Јосип Броз Тито, док су националне комисије биле укинуте.⁴⁰¹ До промена је дошло и у партијској организацији у Армији, када је почетком 1948. извршена реорганизација Политичке управе ЈА. Тада је створена Главна политичка управа, а њени инспектори и инструктори су „добили готово неограничену моћ, не само у односу на ниже партијско-политичке органе, руководства и организације већ и у односу на команде, јединице и установе читаве Армије“. Овом реорганизацијом у систему партијског и општег руковођења Армијом још је изразитије била наглашена позиција политичког комесара, између осталог и због тога што је био именован за партијског руководиоца и у јединицама чије су организације КПЈ бирале своје руководство (пук и батаљон).⁴⁰² Ово посебно наглашавамо из разлога што су се у току претходне, 1947. године, могли чути гласови који су тражили укидање функције политичког комесара и завођење система једностарешинства, после чега је Политичка управа ЈА свима јасно ставила до знања да Партија придаје „изванредну важност партијском и политичком раду у Армији, чији су носиоци и организатори политички комесари, који се истовремено јављају као војно-политички и као партијски руководиоци“. Уз то тада је истакнуто „да увођење принципа једностарешинства у ЈА не би одговарало конкретном степену развоја народне револуције и њених органа власти, конкретном међународном положају Југославије, па према томе ни конкретним задацима Армије у склопу свега тога“.⁴⁰³ Из овога је јасно произишло да је Партија била најдубље заинтересована за директни утицај не само за војно-политичко васпитање у Армији, него и за карактер њеног организационог и војно-стручног развијања и подизања, а најбољу форму и гаранцију за тако нешто налазили су у установи политичког комесара.

Наредне 1949. године донета је нова одлука о реорганизацији КПЈ у Армији. На основу ове одлуке ЦК КПЈ је у корпусима, армијама, војним областима и њима равним јединицама, као и на нивоу читаве Југословенске армије, именовано своја Опумоћства. Руководиоци ових Опумоћстава на свим степенима били су повезани са функцијама у политичким одсецима, одељењима и управама. Тако су они истовремено били политички комесари одговарајућих јединица, док је руководиоца Опумоћства ЦК КПЈ за ЈА био истовремено и заменик министра народне одбране, а његов заменик начелник Главне политичке управе ЈА.⁴⁰⁴ На овај начин Партија је и даље имала незаобилазну улогу у свим пословима Армије.

³⁹⁹ В. В. Dimitrijević, *Jugoslavenska armija 1945–1954*, str. 44.

⁴⁰⁰ Р. Jakšić, *Nad uspomenuama*, I-II, Beograd: Rad, 1990, str. II/26–27.

⁴⁰¹ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Политбиро ЦК СКЈ, 507, III/16, Записник са седнице ЦК КПЈ од 9. априла 1946. године.

⁴⁰² Група аутора, *Organizacija SKJ u JNA*, str. 42–43.

⁴⁰³ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА 507/XX, к. 2, док. 8, Војно-политичко васпитање и задаци Партије у Армији (1947).

⁴⁰⁴ Група аутора, *Organizacija SKJ u JNA*, str. 101–102.

До дубљих промена дошло је 1953. године. Наиме када је на Шестом конгресу СКЈ (2–7. новембар 1952) донета одлука „да Савез комуниста није и не може бити у свом раду непосредни оперативни руководилац и наредбодавац ни у привредном, ни у државном и друштвеном животу, него да својом политичком и идејном активношћу, у првом реду убеђивањем, делује у свим организацијама, органима и установама да се усвајају његова линија и ставови, или ставови појединих његових чланова“⁴⁰⁵ дошло је и до промена у партијској организацији у Армији. Прво је у фебруару или марту 1953. укинута Главна политичка управа, а уместо ње формирана Управа за политичко-просветно васпитање, која је била орган ДСНО. Укинуте су и политичке управе у војним областима, а формирана политичка одељења. На крају, 1. јуна 1953. године, наредбом Јосипа Броза Тита, као врховног команданта оружаних снага, укинута је у ЈНА функција политичког комесара, што је у наредним месецима имало одраза на задатке и рад партијске организације у Армији. Истим наређењем тада је установљена функција помоћника команданта за политичко-просветно васпитање.⁴⁰⁶

Непосредно после конгреса се испољило неразумевање у вези са садржајем рада СКЈ у ЈНА. Дискутовало се о ткз. „разграничењу“ рада команди и организације СКЈ, што је било потенцирано укидањем функције политичког комесара, после чега су команданти и командири у ЈНА преузели одговорност за читав живот и рад својих јединица. Расформирањем Главне политичке управе и политичких управа у војним областима дошло је и до укидања њихових организацијско-инструкторских одељења, која су до тада између осталог обављала функције партијског апарата. На тај начин политички органи у Армији су разрешени свих партијских функција и постали су искључиво органи команди. За потребе Опунмоћства ЦК СКЈ за ЈНА од тада је радио само посебан апарат – организацијски секретаријати, који су били одвојени од органа за политичко-просветно васпитање. Овим секретаријатима руководили су чланови опунмоћства ЦК СКЈ.⁴⁰⁷ Овакво стање остало је све до краја посматраног периода.

*

Којим пословима је Партија поклањала највећу пажњу? У једној инструкцији коју је партијски руководилац у ЈА Светозар Вукмановић Темпо израдио у децембру 1945. стајало је: „Не би смјело бити ни једног питања ни задатка у јединици о којем не би морала партијска организација водити рачуна, заузела свој став и ангажовала се за његово ријешење, како то одговара интересима Партије (истакао М. М.) и дотичне јединице“. У наставку истог документа јасно је истакнуто да су сви војнички и политички задаци који су се постављали од стране штабова или политичких руководстава били задаци којима су требали да се баве партијске организације.⁴⁰⁸

Ипак садржај рада партијско-политичких органа у Армији до 1949. године може се поделити на четири поља, што је било у складу и са њиховом унутрашњом организацијом. Били су то: 1) агитација и пропаганда; 2) организацијско-инструкторски послови; 3) кадровски послови и 4) омладински рад.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ *Šesti kongres SKJ*, Beograd: Kultura 1952, str. 427–428.

⁴⁰⁶ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Опунмоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА 507/XX, к. 2, док. 48, Материјали за извештај о раду организације СКЈ у ЈНА од Шестог до Седмог конгреса СКЈ (1957); Група аутора, *Organizacija SKJ u JNA*, str. 197.

⁴⁰⁷ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Опунмоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА 507/XX, к. 2, док. 48, Материјали за извештај о раду организације СКЈ у ЈНА од Шестог до Седмог конгреса СКЈ (1957) Група аутора, *Organizacija SKJ u JNA*, str. 197.

⁴⁰⁸ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Опунмоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА 507/XX, к. 1, док. 22, Инструкција Светозара Вукмановића Темпа о партијском раду у јединицама ЈА, од 25. децембра 1945. године.

⁴⁰⁹ Група аутора, *Organizacija SKJ u JNA*, str. 46.

Први од набројаних сектора рада (агитација и пропаганда) био је водећи у политичким органима у Армији. Он је обухватао: а) политичко образовање и васпитање припадника Армије; б) праћење, проучавање и објашњавање политичких збивања у свету и земљи; в) политичку мобилизацију припадника Армије за извршавање постављених задатака, решавање унутрашњих проблема и јачање дисциплине, борбености и морално-политичког стања јединица; г) опште образовање припадника Армије; д) развијање културно-уметничке, друштвено-забавне и масовне физкултурне делатности; њ) старање о армијској штампи и публицистичкој делатности; е) старање о раду војнополитичких школа и курсева; ж) развијање и јачање веза и сарадње Армије и народа; з) проучавање агитационо-пропагандног рада и морално-политичког стања у страним армијама и рад на пропаганди ЈА у иностранству.⁴¹⁰

Организацијско-инструкторски сектор радио је на неколико нивоа. Он је пре свега обављао послове из домена организацијско-партијске изградње у ужем смислу, што је подразумевало да се бавио питањима структурирања организације и руководства КПЈ у ЈА, изборима, именованима, садржајем рада организација и руководства КПЈ у јединицама, пријему у Партију, казнама и свим другим унутарпартијским питањима. Истовремено, овај сектор је остваривао функције политичких органа као управно-политичког апарата у Армији, а које би се могле поделити у три групе. Прву су чинили они послови, претежно инструкторског карактера на којима су се функционално ангажовали органи команде (израда формација и усавршавање организацијске структуре јединица и установа, подизање борбене готовости Армије кроз војностручну обуку, учешће у изградњи чврсте дисциплине у јединицама итд). Другу су чинили послови претежно инспекторске природе. То је подразумевало контролу примене и извршавања законских одредаба, наређења, директива и других прописа војних и политичких органа, затим проверавање свакодневног практичног рада политичких органа, контролу морално-политичког стања у јединицама, проверавање рада штабова и контролу ткз. војничког стања у јединицама. И на крају, трећу групу чинила је служба евиденције и информисања о раду и стању у јединицама (нпр. кретање у социјалној структури, дисциплина, обука, брига о људима и техници и др).⁴¹¹

Сектор за кадрове имао је задатак да кроз сарадњу са персоналним органима Армије проучава политички и војни кадар, али и да се стара о његовом одабирању, васпитавању и уздизању. То је значило да је овај сектор био задужен да ради на војностручном и политичком школовању старешина пружајући непосредну помоћ школама и курсевима у ЈА.⁴¹² Овом питању поклоњена је пажња и у инструкцији коју је у децембру 1945. написао Светозар Вукмановић Темпо, који је наложио свим партијским организацијама у Армији да у центар пажње свог рада поставе „питање стручне изградње руководећег кадра“.⁴¹³ Осим школовања, сектор за кадрове је имао задатак и да проверава командни састав и да с тим у вези подноси одговарајуће предлоге. Конкретно, средином 1946. пошто су усвојене одређене поставке које су се односиле на партијско-политичко-кадровску проблематику, дошло је до одстрањивања свих кадрова који нису задовољавали постављене критеријуме. Поред тога, овај сектор је водио рачуна и о уједначавању квалитета кадрова на одређеним дужностима, кадровском ојачавању јединица које су се налазиле на значајним правцима, као и о планском школовању партијско-политичког кадра, али и његовој националној структури.⁴¹⁴ Напоследку, основна одговорност политичких органа када су у питању били кадровски послови била је у томе да обезбеди примену ставова Партије о кадровској политици у

⁴¹⁰ Isto, str. 46–47.

⁴¹¹ Isto, str. 47.

⁴¹² Isto.

⁴¹³ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Опунмоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА 507/XX, к. 1, док. 22, Инструкција Светозара Вукмановића Темпа о партијском раду у јединицама ЈА, од 25. децембра 1945. године.

⁴¹⁴ В. В. Dimitrijević, *Jugoslavenska armija 1945–1954*, str. 46.

Армији, јер је кадровско питање у првим послератним годинама, убрајано у ред најзначајнијих питања изградње и развоја ЈА.⁴¹⁵

Последњи четврти сектор рада у политичким органима ЈА (омладински) био је пре свега био усмерен на проучавање, усмеравање и подршку рада организацији СКОЈ-а, касније Народне омладине и старање о целокупном раду са омладином.⁴¹⁶

Ако погледамо подручје ангажовања партијско-политичких органа у Југословенској армији у овом периоду, видећемо да је оно било скоро неограничено. Готово да није било ниједног значајнијег питања које се тицало живота и рада јединица а на којем није била ангажована партијска организација, кроз политичка одељења и одсеке, без обзира на то да ли је она била непосредни носилац послова или је у њима учествовала на посредан начин обављањем инструкторске или инспекцијске функције.⁴¹⁷ Осим тога велики број питања који су били од највећег значај за поставку одбрамбене политике у Југославији, често су или боље речено најчешће су решавана у најужем партијском руководству – Политбироу, што је као пракса остало и у каснијем периоду.⁴¹⁸

Организацијске промене започете 1949. одразиле су се и на деловање партијско-политичких органа. Сектор за агитацију и пропаганду први је почео да делује као орган команде и први је издвојен из делокруга рада партијско-политичких органа. Остали сектори, о којима је напред било речи и даље су, за кратко време, наставили да делују као партијски апарат.⁴¹⁹

Анализирајући свој рад у оквиру Армије Опунмоћство ЦК КПЈ за ЈА је у марту 1951. је критиковало руководства организација КПЈ у ЈА да на себе примају „разне послове који припадају командама“. Осим тога, критиковано је и схватање да је руковођење у ЈА морало бити до детаља централизовано. Тада је у закључку истакнуто становиште да „команда руководи читавим радом и животом у својој јединици“. После овога долази до низа промена. Прво је у оквиру политичко-партијских органа укинута кадровски сектор и па су сви кадровски послови прешли у надлежност персоналних органа команди. У јединицама нивоа батаљона, пукова и дивизија долази до укидања формацијског места организационог инструктора, док су у батаљонима укинута и омладински инструктори. У наредном периоду долази до даљег укидања сектора у политичким органима, смањивање броја формацијских места, али и укидања политичких органа где год за њихово постојање није било довољно јаких разлога. Почетком 1952. дефинитивно је престала да постоји свака секторска подела рада у политичким органима.⁴²⁰

Уз све то стално је истицана улога политичких органа као органа команде, док се њихова улога партијског апарата полако гасила. Због тога су 1952. године као посебни апарати, који су били одвојени од политичких органа команди, формиран организацијски секретаријати опунмоћстава ЦК КПЈ. На тај начин су политички органи престали да врше улогу партијског апарата, коју су вршили све од 1945. и њиховог конституисања. То је формализовано 1953. када је извршена последња организацијска промена у раду партијских органа у периоду који посматра наш рад, а о којој је напред било речи.⁴²¹

Био је то крај периода који је био најзначајнији за партијску организацију у Армији. У току његовог трајања била је дефинисана њена водећа идејно-политичка улога у изградњи

⁴¹⁵ Grupa autora, *Organizacija SKJ u JNA*, str. 47.

⁴¹⁶ Isto, str. 47–48.

⁴¹⁷ Isto, str. 48.

⁴¹⁸ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Политбиро III/12, Записник са седнице ЦК КПЈ од 26. децембра 1945. године; АЈ, ЦК СКЈ, 507, Политбиро III/22, Записник са седнице ЦК КПЈ од 24. децембра 1946. године; АЈ, ЦК СКЈ, 507, Политбиро III/26, Записник са седнице ЦК КПЈ од 23. маја 1947. године; АЈ, ЦК СКЈ, 507, Политбиро III/32, Записник са седнице ЦК КПЈ од 1. марта 1948. године; АЈ, ЦК СКЈ, 507, Политбиро III/42, Записник са седнице ЦК КПЈ од 30. августа 1949. године.

⁴¹⁹ Grupa autora, *Organizacija SKJ u JNA*, str. 116–117.

⁴²⁰ Isto, str. 117–118.

⁴²¹ Isto, str. 118.

Армије, а изграђена је и њена структура као јединствене и целовито обликоване организације. До 1953. Партија је, у складу са улогом коју је у то време имала, али и са својом политиком о војном организовању југословенског социјалистичког друштва, више него икада касније, користећи непосредну руководећу улогу у Армији, показала свестрану активност и снажан утицај на све области и све процесе изградње ЈА.⁴²²

До краја посматраног периода, Партија је у складу са напред помињаном одлуком Шестог конгреса, свој рад усмерила на идејну изградњу војника и старешина, не улазећи много у војничка питања. На састанцима партијске организације у Армији између 1953. и 1958. доминирале су две основне групе питања: политичка и организациона.⁴²³

3. 3. Влада

3. 3. 1. Министарство народне одбране/Државни секретаријат за народну одбрану

Савезни органи управе који су били задужени за послове одбране имали су специфичан положај. Када то кажемо у виду имамо чињеницу да су њима истовремено била поверена два задатка. С једне стране, они су били органи управе који су вршили управне, стручне и друге послове из домена права и дужности федерације у области одбране, док су са друге стране истовремено вршили штабне и остале стручне послове који су се односили на остваривање функција федерације у области организовања, припремања, руковођења и командовања оружаним снагама Југославије. Такво двојство задатака одражавало се и у њиховој специфичној организацији.⁴²⁴

Још у току другог заседања АВНОЈ-а основано је 30. новембра 1943. године *Повереништво за народну одбрану*, као први савезни орган управе за после одбране. У делокругу рада ово Повереништво имало је послове који су се односили на: а) организацију Врховног штаба; б) организацију, наоружање и снабдевање војске; в) организацију и управу одбрамбеном индустријом и радионицама; г) организацију и управу у војним школама и установама; д) организацију војног санитета и болница; д) организацију и руководство органима војних власти у позадини; ђ) произвођење, унапређење и пензионисање официра НОВ и ПОЈ; е) мобилизационе спискове и спровођење војне обавезе и мобилизације; ж) војно руководство и обуку трупа Народне заштите и трупа Државне безбедности; з) војну обавештајну службу.⁴²⁵

Образовање заједничке владе Тито – Шубашић, 7. марта 1945. године поменуто Повереништво је престало да постоји. У новој влади Демократске Федеративне Југославије било је организовано Министарство народне одбране (МНО).⁴²⁶ Ново министарство преузело је од пређашњег Повереништва послове из домена одбране и безбедности. У поменутој влади МНО је био највиши орган државне управе задужен за војне послове, као и за руковођење и командовање оружаним снагама. Он је у свом саставу имао органе за све врсте делатности: генералштабне, материјално-планске, позадинске, политичко-правне, персоналне, безбедносне и војнопривредне послове. Делокруг рада МНО ипак није био

⁴²² Исто, стр. 172.

⁴²³ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА 507/XX, к. 2, док. 48, Материјали за извештај о раду организације СКЈ у ЈНА од Шестог до Седмог конгреса СКЈ (1957).

⁴²⁴ Ljubiša Korać, *Organizacija federacije socijalističke Jugoslavije 1943–1978*, Beograd, Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus, 1981, str. 212–213.

⁴²⁵ Исто, стр. 213.

⁴²⁶ *Политика*, 8. март 1941, стр. 1.

ближе дефинисан, али се може рећи да је ово министарство на чијем се челу налазио Јосип Броз Тито водило бригу „о свим пословима из домена одбране“.⁴²⁷

По завршетку рата Министарство народне одбране било је класификовано као „највиша командна, управна и административна војна власт за читаву државну територију“. Одмах затим 20. јула 1945. године актом Министарског савета утврђен је делокруг рада МНО и извршено разграничење са осталим органима државне управе. Истовремено је извршено и хоризонтално разграничење између органа и организационих јединица унутар МНО. Тако су Министарству директно били потчињени Генералштаб ЈА, Заменик и Први и Други помоћник министра народне одбране. Заменику Министра били су потчињени Политичко и Персонално одељење, ОЗН-а, Одељење за везу са иностранством, Врховни војни суд и Врховно војно тужилаштво. Први помоћник министра био је надређени Командама ваздухопловства, морнарице, артиљерије, тенковских и моторизованих јединица, инжињерије, везе, хемијских јединица и Инспекцији коњице, док је Други помоћник био надлежан за Команду позадине, Одељење за војну индустрију и војне набавке, Управно-административно, Финансијско и Инвалидско одељење, као и Одељење за ратне заробљенике.⁴²⁸

У фебруару 1947. дошло је до нове реорганизације Министарства народне одбране, па су тако Министру НО били потчињени Први помоћник који је уједно био на челу Персоналне управе, Други помоћник који је водио Политичку управу, Трећи помоћник који је био Начелник Генералштаба ЈА, Четврти помоћник који се водио послове у вези са војном индустријом, као и Командант позадине.

Априла месеца 1949. на снагу је ступио Привремени правилник о организацији и надлежности Министарства народне одбране. Био је то први акт такве садржине органа државне управе на нивоу федерације, који је био заснован на уставним и законским одредбама. За сваки од органа који је био потчињен МНО били су одређени делокруг рада и надлежности и утврђени овлашћењима. Овај Привремени правилник садржао је у себи неколико начела: а) Начело хијерархије које је било изражено у праву одређених старешина у Министарству да издају појединачна наређења и опште инструкције нижим органима, праву надзора над радом нижих органа и праву вршења дисциплинске власти; б) Начело потчињености органа свом старешини по хоризонтали и старешини по грани своје службе по вертикали; в) Начело непосредног руковођења органима у нижим командним степенима. Правилником је била регулисана и потчињеност јединица, установа и школа Министарству народне одбране. Према том организациона шема из 1949. предвиђала је да су Министру били потчињени Заменик министра,⁴²⁹ Начелник Генералштаба ЈА, Командант позадине ЈА, Главни инспектор ЈА, Начелник Централне управе војне индустрије и Начелник Централне управе за бродоградњу. Последња реорганизација МНО извршена је 1951. када је Министар НО испод себе имао само Заменика министра⁴³⁰ и Начелника Генералштаба ЈА.⁴³¹

⁴²⁷ Drago Ivanović, *Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. Organizacija i nadležnosti*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 7-2, Beograd, VINC, 1989, str. 23.

⁴²⁸ D. Ivanović, *Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. Organizacija i nadležnosti*, str. 33–34.

⁴²⁹ Заменик министра НО био је надређен: Главној политичкој управи, Главној персоналној управи, Управи за ванармијско војно васпитање и Финансијској управи, као Врховном војном суду, Војном тужилаштву, Вишем војном дисциплинском суду, Правном одељењу МНО, Грађевинском одељењу МНО, Генералној дирекцији војног грађевинарства, Ревизорском одељењу, 12. Управи ЈА, Генералном секретару МНО и Војноисторијском институту.

⁴³⁰ Према организационој шеми МНО из 1951. Заменику министра НО били су потчињени: Главна политичка и Главна персонална управа, Врховни суд, Војно тужилаштво, Правно одељење, 12. управа ЈА, Управа ванармијског војног васпитања, Историјско одељење, Војно одељење у савезној комисији, Финансијска управа, Грађевинско одељење, Ревизорско одељење, Координационо плански одсек, Одељење за привредну контролу, Централна управа војне индустрије, Централна управа бродоградње, Управа војног грађевинарства и Управа за снабдевање војних лица.

⁴³¹ D. Ivanović, *Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. Organizacija i nadležnosti*, str. 38–43.

Доношењем Уставног закона у јануару 1953. године престало је да постоји Министарство народне одбране. Тада је у оквиру Савезног извршног већа као један од пет савезних секретаријата (министарстава) основан и Државни секретаријат за послове народне одбране, који је почео са радом 15. јануара 1953. године.⁴³² Дотадашњи Заменик министра НО генерал Иван Гошњак постао је Државни секретар за послове народне одбране, а њему су директно били потчињени Начелници Генералштаба, Позадине, Персоналне и Финансијске управе, као и Подсекретари за политичко-управни и војно-привредни сектор. Оваква организациона шема остала је све до краја посматраног периода.⁴³³

Законом о народној одбрани из 1955. године јасно су били дефинисани послови из области одбране којима је руководило Савезно извршно веће и Државни секретаријат за послове народне одбране (ДСНО). Члан 11 поменутог Закона предвиђао је да се Савезно извршно веће „стара о извршењу мера у вези са народном одбраном и у том циљу врши надзор над радом органа државне управе, установа, привредних и друштвених организација у погледу спровођења тих мера и усклађује њихов рад“. Осим тога СИВ је био надлежан за проглашавање опште мобилизације и ратног стања, као и општег приправног стања. Био је задужен за издавање уредби са законском снагом у току приправног, мобилног и ратног стања, затим прописа о припремању мобилизације, као и упутстава другим органима државне управе у вези са њиховим радом и одговорношћу у извршавању одлука Савета народне одбране. У складу са плановима Савета народне одбране СИВ је одређивао организацију и надлежност свих органа управе и установа за случај приправног, мобилног и ратног стања.⁴³⁴

Са друге стране 20. чланом поменутог Закона предвиђао је да би ДСНО требало да спроводи прописе и мере у области народне одбране чије му је извршење стављано у надлежност. ДСНО је требало да сарађује и са другим државним органима на припремању и разради планова за мобилизацију људских и материјалних снага земље, као и да предлаже доношење тих планова и предузимање других мера у циљу одбране државе. Затим, било је предвиђено да ДСНО СИВ-у предлаже оснивање привредних организација које су требале да раде за потребе одбране, припрема предлоге њиховог програма производње и инвестиционих планова за њихову изградњу и проширење. ДСНО је СИВ-у предлагао и мере за прилагођавање других привредних организација за производњу за одбрамбене потребе. И на крају, ДСНО је имао задатак да даје иницијативу за доношење закона и других прописа који су били у вези са питањем одбране, као и да учествује у њиховој изради.⁴³⁵

Истовремено у новом Закону о Југословенској народној армији који је такође донет у лето 1955. године дефинисано је да ДСНО врши управне послове ЈНА у следећим областима: а) Припрема прописе и планове које доноси Врховни командант; б) Припрема нацрте прописа који се тичу ЈНА, а које доноси СИВ; в) Руководи пословима припремања ЈНА за одбрану земље и пословима за њено снабдевање, г) Производи, унапређује, поставља и разрешава подофицире и војне службенике; д) Поставља грађанска лица за службенике у ЈНА и решава о престанку њихове службе и врши друге послове који се односе на управљање ЈНА.⁴³⁶

Наредне, 1956. године је Законом о савезним органима управе додатно су дефинисане надлежности ДСНО-а. Тако је Државном секретаријату за послове народне одбране у надлежност стављено да врши управне послове из надлежности федерације који су се односили на припремање и предузимање мера за организацију и мобилизацију одбрамбених снага земље и извора потребних за одбрану, као и на извршење војне и других обавеза грађана, државних органа, привредних, самоуправних и друштвених организација у области

⁴³² L. Korać, *Organizacija federacije socijalističke Jugoslavije 1943–1978*, str. 214.

⁴³³ D. Ivanović, *Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. Organizacija i nadležnosti*, str. 183.

⁴³⁴ *Службени лист ФНРЈ*, 30/1955, „Закон о народној одбрани“, стр. 498.

⁴³⁵ Исто, стр. 499.

⁴³⁶ АЈ, СИВ, 130-214-237, Нацрт Закона о Југословенској народној армији (1955).

одбране. ДСНО је имао задатак и да руководи управним пословима у области организације, мобилизације и попуне Југословенске народне армије, њеног снабдевања, опремања, материјалног и финансијског пословања. Осим тога Врховни командант је могао да на ДСНО пренесе овлашћења којим би му се омогућило да врши и послове командовања Југословенском народном армијом и предлаже доношење прописа и планова које доноси Врховни командант.⁴³⁷

*

Један од најважнијих послова који је обављала Влада и њено Министарство народне одбране, јесте материјално и финансијско обезбеђење одбране. Карактер и организација друштвено-политичког и економског система у земљи имали су велики утицај и на начин финансирања одбрамбених потреба. Тако се у првим поратним годинама државно регулисање целокупног процеса друштвене репродукције, директивно-централистичко планирање, буџетско финансирање свих друштвених потреба, непосредна дистрибуција производа и снабдевања итд, непосредно одражавало и на централистичку организацију материјално-финансијског обезбеђења одбране.⁴³⁸

Законом о држаном буџету из октобра 1945. године уведена је институција буџета Министарства народне одбране, као саставног дела савезног буџета. За састављање војног буџета било је задужена Финансијско одељење МНО (касније Финансијска управа ЈА), а на основу планова и предрачуна војних јединица и установа. Начелник овог одељења/управе био је непосредно везан за министра народне одбране коме је одговарао за свој рад, чиме је посебно истакнут значај и одговорност финансирања одбрамбених потреба. Финансијска управа била је задужена за предлагање буџета, прихода и расхода ЈА, старање о извршењу буџета, регулисање финансијског пословања.⁴³⁹

Увођењем самоуправног друштвеног система 1951. године, створене су основне претпоставке за напуштање централистичког система планирања и финансирања свих друштвених потреба. Ипак када је реч планирању материјалних и финансијских средстава за одбрану све до краја посматраног периода у суштини је опстао централистичких систем планирања. Ово је образлагано потребом скраћивања времена у припреми планова и ослобађања трупних команди обимних послова око планирања. У суштини радило се о неповерењу према нижим командама, које истини за вољу нису биле ни способне ни обучене за такве послове.⁴⁴⁰

Поставља се питање колико је новчаних средстава Југославија трошила на одбрамбене потребе? Непотпуна и фрагментарна изворна грађа онемогућила нам је да на ово питање одговоримо потпуно прецизно. Ипак, истраживања документације у неколико архивских фондова и упоређивање резултата са подацима из едиције *Развој оружаних снага СФРЈ* дали су нам приближну слику војних расхода у Југославији у периоду од 1946. до 1958. године. Ове расходе смо посматрали кроз две категорије: а) учешће одбрамбених средстава у националном дохотку и б) учешће одбрамбених средстава у државном буџету.

За прву мирнодопску годину (1946) после Другог светског рата подаци су делимични. Не располажемо подацима о томе колико је учешће средстава уложених у одбрану у односу на национални доходак Југославије те године, али смо утврдили да је 1946. 50,97% државног буџета отишло на потребе одбране.⁴⁴¹ Овако номинално велика издвајања за одбрану била су

⁴³⁷ *Службени лист ФНРЈ*, 13/1956, „Закон о савезним органима управе“, стр. 196.

⁴³⁸ М. Vučinić, I. Nikezić, В. Todorović, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, str. 146–147.

⁴³⁹ Isto, str. 147.

⁴⁴⁰ Isto, str. 151–153.

⁴⁴¹ АЈ, Президијум Народне Скупштине, 15-8-147, Буџет за 1946. годину.

реална последица мале акумулације и ратних разарања,⁴⁴² као и околности да је Армија и даље држала велике ефикасности све до коначне демобилизације крајем 1946. године. Подаци за наредне две године показују да је учешће војног буџета у укупном државном буџету пало у односу на 1946. и то тако да је у 1947. износило 31,06%, а 1948. 36,34%. Истовремено то су прве године за које имамо податке који показују да су средства уложена у одбрамбене потребе износиле 13,47 односно 13,22% националног дохотка.⁴⁴³

Сукоб са СССР-ом и могућност војне агресије на Југославију условили су повећање издатака потребних за одбрану. Иако бројеви који се односе на учешће војног у укупном државном буџету о томе и не говоре баш најбоље, приметно је да проценат уложених средстава у одбрану полако почиње да заузима све већи део националног дохотка. Већ у току 1949. 15,45% националног дохотка је трошено за потребе одбране, да би тај број у 1950. порастао на 18,99%⁴⁴⁴, у 1951. на 21,1%⁴⁴⁵, а у 1952. на 22,3%, што је био врхунац у посматраном периоду.⁴⁴⁶ Истовремено је војни, у укупном државном буџету у овим годинама износио 32,2, 36,78 и 41,28%.⁴⁴⁷

Почетак пристизања западне војне помоћи, довео је до постепеног смањивања расхода намењених за одбрану. Већ 1953. одбрамбени расходи пали су за готово 4%, па су заузимали 18,4% националног дохотка ФНРЈ. Тај тренд је настављен и у наредној години, када је за потребе одбране издвајано 13,1% националног дохотка.⁴⁴⁸

У току 1955. у Југославији је изнет предлог да се у наредним годинама додатно смање расходи намењени за одбрану земље. Била је то последица побољшања међународног положаја Југославије који је био условљен нормализацијом односа са Совјетским Савезом и другим источноевропским земљама. Предлог је предвиђао смањивање давања за народну одбрану, тако да се оно до 1958. смањи на око 10% националног дохотка земље, с тим да то смањење иде постепено.⁴⁴⁹ Тако је било предвиђено је да се 1956. овај проценат смањи на 11, а у току 1957. на 10,5, да би у 1958. он дошао на 10.⁴⁵⁰ Планирано је и остварено, с тим да је план донекле и премашен, с обзиром на то да су 1956. расходи за одбрану заузимали 10,98% националног дохотка, 1957 – 8,66%, а 1958 – 9,73%.⁴⁵¹

⁴⁴² Више о томе: Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd: ISI, 2013, str. 51–75.

⁴⁴³ Подаци о учешћу средстава намењених за одбрану у укупном националном дохотку разликују се у изворима и доступној литератури. Док се у едицији Развој оружаних снага СФРЈ помиње проценат од 14,2%, дотле смо истражујући документацију министарства финансија ФНРЈ дошли до процента од 13,22%. АЈ, Министарство финансија, 12-235, Анализа финансирања у ФНРЈ, 1948. године; Група аутора, *Pozadina*, 9-3, str. 221.

⁴⁴⁴ У литератури смо пронашли и различите податке за 1950. који се крећу од 18,99 до 25%. Нажалост у расположивој изворној грађи нисмо успели да пронађемо било какве податке за ову годину. М. Vučinić, I. Nikezić, В. Todorović, *Konceptija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, str. 150; Група аутора, *Pozadina*, 9-3, str. 221.

⁴⁴⁵ И на овом месту се подаци пронађени у литератури и архивским изворима делимично разликују. У литератури наилазимо на податак да је у 1951. за одбрану утрошено 20,24% националног дохотка, док нам архивски извори говоре о бројци од 21,1%. АЈ, КПР, 837, III-A-1-a, фас. 1, Извештај о развоју наше привреде у 1953. години; Група аутора, *Pozadina*, 9-3, str. 221.

⁴⁴⁶ У свом излагању о војном буџету за 1952. годину у Народној скупштини генерал Гошњак је казао да ће учешће планираних средстава за потребе одбране заузимати 21,97% националног дохотка ФНРЈ, међутим касније анализе су показале да је овај број дошао до 22,3%. „Експозе генерал-пуковника Ивана Гошњака у народној скупштини ФНРЈ о војном буџету за 1952. годину“, *Војнополитички гласник*, бр. 2 (1952), стр. 1; АЈ, КПР, 837, III-A-1-a, фас. 1, Извештај о развоју наше привреде у 1953. години.

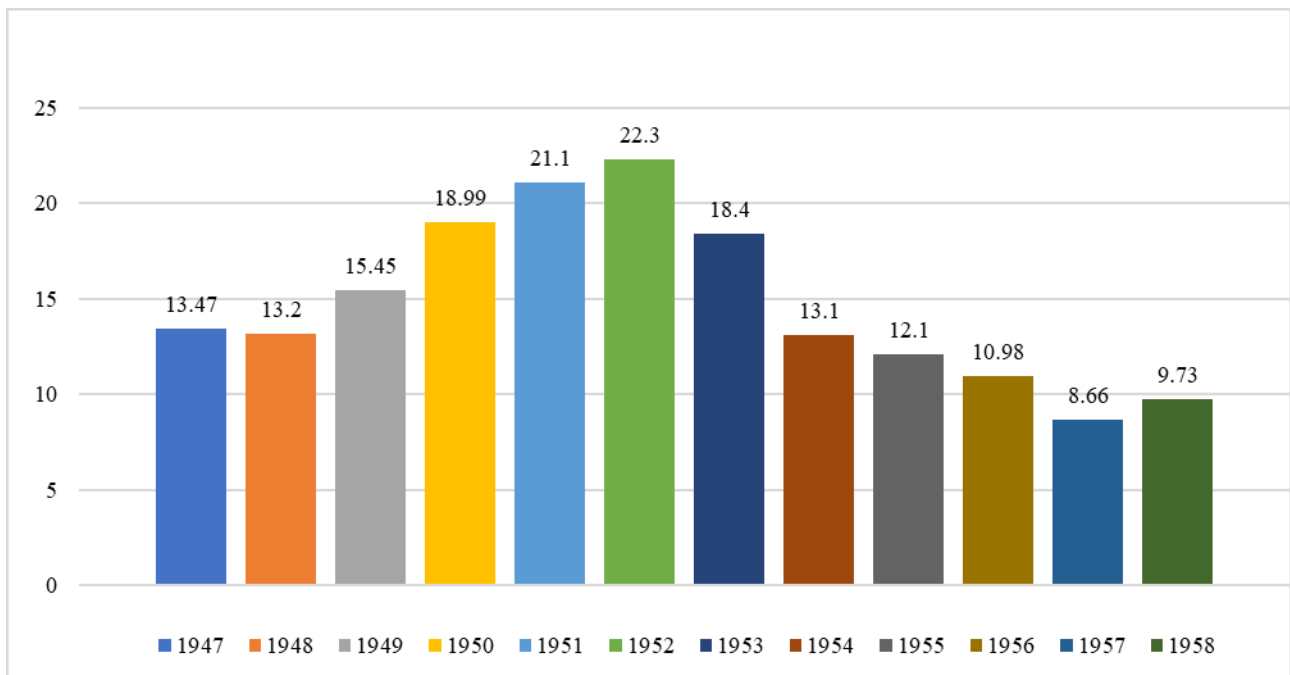
⁴⁴⁷ Група аутора, *Pozadina*, 9-3, str. 221.

⁴⁴⁸ И на овом месту морамо да укажемо на разлике које смо пронашли су изворној грађи и литератури. Наиме у већ помињаној едицији Развој оружаних снага СФРЈ, за 1953. дат је број 16,38%, а за 1954. 14%. АЈ, КПР, 837, III-A-1-a, фас. 1, Извештај о развоју наше привреде у 1953. години; АЈ, КПР, 837, III-A-1-a, фас. 1, Табеле уз материјал о економској политици ФНРЈ; Група аутора, *Pozadina*, 9-3, str. 221.

⁴⁴⁹ АЈ, КПР, III-A-2-a, фас. 17, Информација о материјалима за дискусију о економској политици ФНРЈ (1955).

⁴⁵⁰ АЈ, СЗДП, 459-12, Материјал за дискусију о економској политици ФНРЈ (1955).

⁴⁵¹ Група аутора, *Pozadina*, 9-3, str. 221.

Графикон бр. 11 – Процентуално учешће средстава намењених за одбрану у националном дохотку ФНРЈ (1947–1958)

Нажалост расположиви извори нам нису дали могућност да реконструишемо на који начин су се трошила ова средства. Једини изузетак у том смислу представља 1952. када смо на основу експозеа о војном буџету који је генерал Иван Гошњак изнео у Народној скупштини добили увид у структуру расхода Министарства народне одбране. Тако је из укупне суме предрачуна расхода МНО отпадало на личне расходе 7,91%, на издржавање и опрему 72,75%, на грађевинске радове 8,81% и на инвестиционе расходе војне привреде 10,53%.⁴⁵² Према томе видимо да је готово две трећине средстава трошено на издржавање и опрему Армије, тј. на набавку оружја, муниције и војне опреме, као и на исхрану, одећу, обућу и гарнизоне потребе. Када говоримо о овој конкретној години издвајање овако великих средстава за издржавање и опрему била су директна последица повећаног бројног стања Армије које је у годинама сукоба са земљама Информбироа износило око 400.000 људи.⁴⁵³

Реално гледано трошкови издвајани за потребе одбране били су још и већи од ових које смо навели. Овакву нашу тврдњу темељимо првенствено на томе што су многе ствари које су рађене за потребе одбране финансиране са квота цивилних министарстава. Ово је посебно био случај са Министарством саобраћаја. Осим тога инвестиције у војну привреду које су се од 1954. реализовале кроз кредите из општег инвестиционог фонда, нису улазиле у напред наведене цифре војног буџета. Ипак, морамо истаћи да је до 1954. највећи део војнопривредног комплекса био изграђен и да су наредним годинама та издвајања била далеко мања него до тада.

Издавања овако великих средстава за одбрану, која су како видимо у годинама сукоба са Информбироом износила око једне петине националног дохотка, неминовно су за последицу морале имати успоравање привредног развоја. Осим тога, овако висока издвајања за одбрану ишла су у југословенском случају и на рачун личне потрошње становништва, што

⁴⁵² „Експозе генерал-пуковника Ивана Гошњака у народној скупштини ФНРЈ о војном буџету за 1952. годину“, *Војнополитички гласник*, бр. 2 (1952), стр. 2.

⁴⁵³ Истраживања др Бојана Димитријевића показују да је средином 1951. године бројно стање у Армији било 394.272 официра, подофицира, војних службеника и војника, да би на крају те године тај број износио 421.351. (В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 207). На основу овог другог броја је и прављен војни буџет за 1952. годину о коме смо напред говорили.

је знатно сузило могућности повећања његовог животног стандарда, који је у посматраном периоду све време био на релативно ниском нивоу. Ово је истицано у готово свим анализама приведеног развоја земље у послератном периоду, али и током израде друштвених планова у току друге половине 1950-их година.

3. 3. 2. Координациони комитети народне одбране

После сукоба са Информбироом Влада ФНРЈ је донела одлуку да формира орган за послове народне одбране – Савезни Координациони комитет народне одбране, али и органе за исту намену при савезним органима државне управе. Истовремено се оснивају и Координациони комитети народне одбране и при владама Република, али и код обласних, градских и среских народних одбора.

Задаци ових Комитета су се разликовали у односу на степен државне управе за који су формиран. Када је реч о Савезном Координационом комитету у 1. члану Уредбе о оснивању органа за послове народне одбране Владе ФНРЈ (Савезни Координациони комитет народне одбране) и органа за послове народне одбране при савезним органима државне управе, речено је да се они формирају у циљу припреме земље за случај рата и мобилизације свих њених снага за одбрану. У 2. члану представљени су њихови конкретни задаци. Први задатак је био да Влади предлаже мере потребне да се обезбеди припрема и извршење мобилизације, а други да координира рад савезних органа државне управе по свим питањима који се односе на народну одбрану. Чланом 4 било је предвиђено да се при Председништву Владе образује Одељење народне одбране чији је задатак био да се стара о спровођењу свих мера које му за послове народне одбране нареди Влада ФНРЈ и њен Координациони комитет. Осим тога, оно је требало да обједињава рад органа за послове народне одбране у савезним органима државне управе и даје директиве одељењима народне одбране формираним при Председништвима Влада република. Шести члан је предвиђао формирање одељења, одсека и реферата у савезним органима државне управе, према природи и обиму послова које су обављали. Они су имали задатак да предузимају потребне мере у циљу да се обезбеди правилно припремање и извршење мобилизације живе и материјалне снаге у својој грани државне управе. Уз то, требало је да се брину о правилном извршењу рада свих послова у својој области државне управе, као и да обављају послове у вези са одређивањем војних обвезника на грађанске дужности у приправном, мобилном и ратном стању. На крају је прописано да Савезни Координациони комитет издаје упутства за организацију и рад органа народне одбране при владама република, при извршним одборима народних одбора и руководи њиховим радом. Осим тога, Уредбом су одређени председник и секретар Савезног Комитета. Председник је био председник Владе ФНРЈ, а секретар начелник Генералштаба ЈА. За остале чланове било је предвиђено да их бира Влада ФНРЈ између министара чији су ресори били од важности за народну одбрану, али и од других лица.⁴⁵⁴

Републички Координациони комитети су имали сличне задатке као и Савезни Комитет. Прве свега они су предлагали републичким владама мере потребне да се обезбеди припрема и извршење мобилизације, а истовремено су координирали рад републичких и локалних органа државне управе, по свим питањима која се односе на народну одбрану. Председник Координационог комитета у републици био је Председник Владе те републике, секретар је био командант војне области, а остали чланови комесар војне области и чланови Владе који руководе ресорима важним за народну одбрану које одреди Влада, као и друга лица по потреби. Као и код Председништва савезне Владе, тако и код Председништва републичких влада образовано је одељење народне одбране, са сличним задацима. Оно је

⁴⁵⁴ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 1, док. 9, Уредба о оснивању органа за послове народне одбране Владе ФНРЈ (Савезни Координациони комитет народне одбране) и органа за послове народне одбране при савезним органима државне управе.

требало да се стара о спровођењу свих мера које му за послове народне одбране нареди надлежна републичка влада и њен Координациони комитет, затим да обједињује рад органа за послове народне одбране у републичким органима државне управе, спроводи директиве које му даје одељење народне одбране при Председништву Владе ФНРЈ, али и да даје директиве за рад реферата народне одбране у секретаријатима среских и градских народних одбора. У републичким органима државне управе такође су према природи и обиму посла формирано одељења, одсеци и реферати народне одбране. Они су имали идентичне задатке као и она одељења, одсеци и реферати који су створени код савезних органа државне управе.⁴⁵⁵

Координациони комитети код обласних, градских и среских народних одбора имали су задатак да на основу закона спроводе директиве које су добијали од републичких Координационих комитета. Председник је био председник или секретар народног одбора, а чланови начелник војног одсека/округа и његов помоћник, као и друга лица по потреби.⁴⁵⁶

Координациони комитети народне одбране појавили су се у време сукоба са Информбироом, када је Југославија свакодневно била угрожена од стране суседних држава народне демократије. После смиривања односа две стране и почетка њихове нормлаизације Координациони комитети полако губе своју улогу и временом престају са радом.

3. 4. Савет народне одбране

Савет народне одбране основан је 1953. године као специфично саветодавно „полувојно – полуцивилно“ тело Председника Републике за питања из области одбране. Већ од свог оснивања он је био више од саветодавног тела, а Јован Ђорђевић га у свом делу Уставно право ФНРЈ из 1953. године означава као посебан „државни орган“ са којим Председник Републике заједно врши „извесне функције које му припадају као врховном команданту оружаних снага“.⁴⁵⁷ Да је то тако, додатно је потврђено Законом о народној одбрани из 1955. године у коме се каже: „У вршењу послова из своје надлежности Савет народне одбране *доноси одлуке*“ (истакао М. М.), које су биле обавезне за „све државне органе, установе, привредне и друштвене организације и грађане“.⁴⁵⁸

Своје деловање Савет народне одбране започео је на основу Уставног закона из 1953. године. Организацију и овлашћења Савета прописивало је Савезно извршно веће, а на његовом челу налазио се Председник Републике. Осим њега Савет се састојао од потпредседника, секретара и одређеног броја чланова. Државни секретар за послове народне одбране и начелник Генералштаба ЈНА по свом положају били су потпредседници Савета, док је остале чланове предлагао Председник Републике, а именовано СИБ.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 1, док. 2, Уредба о оснивању Органа за послове народне одбране Владе Народне Србије и органа за послове народне одбране при органима државне управе, стр. пов. 5, 1. март 1949. године; ВА, ЈНА, к. 540, ф. 1, док. 2, Уредба о оснивању Органа за послове народне одбране Владе Народне Републике Босне и Херцеговине и органа за послове народне одбране при органима државне управе, стр. пов. 175/49 од 15. фебруара 1949. године.

⁴⁵⁶ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 1, док. 2, Уредба о оснивању Органа за послове народне одбране Владе Народне Србије и органа за послове народне одбране при органима државне управе, стр. пов. 5, 1. март 1949. године; ВА, ЈНА, к. 540, ф. 1, док. 2, Уредба о оснивању Органа за послове народне одбране Владе Народне Републике Босне и Херцеговине и органа за послове народне одбране при органима државне управе, стр. пов. 175/49 од 15. фебруара 1949. године.

⁴⁵⁷ Јован Ђорђевић, *Уставно право ФНРЈ*, Београд: Архив за правне и друштвене науке, 1953, стр. 313.

⁴⁵⁸ АЈ, СИБ, 130-214-237, Материјали са XVII седнице СИБ-а одржане 22. марта 1955. године, Предлог закона о народној одбрани.

⁴⁵⁹ Лј. Кораћ, *Организација федерације социјалистичке Југославије*, стр. 101.

Законом о народној одбрани из 1955. као трећи потпредседник одређен је и Државни секретар за иностране послове.⁴⁶⁰

Према Уредби о организацији и делокругу Савета народне одбране коју је донео СИБ у јуну 1953. године задаци овог тела су били да помаже и даје савете Председнику Републике у погледу: 1) Основних планова за одбрану земље и о основама организације оружаних снага; 2) Смерница за организацију земље за одбрану и за усклађивање мирнодопске делатности државних органа и друштвених организација са потребама одбране земље, о организацији територијалне одбране и фортификацијско-техничким одбрамбеним мерама, као и о смерницама у погледу организације рада здравствене, саобраћајне, урбанистичке, ветеринарске, хидротехничке и друге делатности с обзиром на потребе одбране земље; 3) Утврђивања нацрта прописа из области народне одбране које доноси Савезна народна скупштина или Савезно извршно веће; 4) Утврђивања потреба народне одбране у вези са израдом предлога савезног друштвеног плана и предрачуна прихода и расхода у вези са потребама народне одбране; 5) Предлога за проглашење опште, приправног и мобилног као и ратног стања и давања мишљења о закључивању примирја и мира.⁴⁶¹

Почетком 1956. Савет народне одбране је, позивајући се на члан 19. Закона о народној одбрани донео Одлуку о унутрашњој организацији и пословању Савета народне одбране. Према овој Одлуци делимично је измењена унутрашња организација, па се Савет сада састојао од председника, потпредседника, секретара и „одређеног броја чланова“. Председник Републике и даље је био председник Савета, док је потпредседник биран између начелника Генералштаба и Савезног секретара за народну одбрану. Овај потоњи био је увек постављан за секретара Савета. Његов задатак био је да припрема седнице Савета, води надзор над радом Секретаријата Савета народне одбране и врши друге послове. Седницама Савета могли су присуствовати и у њима учествовати и лица која позове Савет народне одбране, али она нису имала право гласа. С тим у вези Савет је према потреби организовао и комисије из реда стручњака за проучавање појединих питања и за припрему предлога.⁴⁶²

Већ поменути Секретаријат Савета народне одбране био је посебно тело, које је у стручном погледу припремало и обрађивало материјале за рад Савета, израђивало нацрте одлука, старало се о њиховом спровођењу и вршило друге послове које му је одређивао Савет. На његовом челу налазио се начелник, војно лице у чину пуковника, који је био непосредно потчињен секретару Савета. Секретаријат Савета народне одбране вршио је нарочито следеће послове: 1) Проучавао је питања која се односе на организовање и припремање мобилизације извора и снага земље за одбрану и разматрао и усклађивао предлоге за доношење одлука и мера Савета у циљу спровођења одређених припрема у појединим областима делатности државних органа, привредних и друштвених организација и вези са тим припремао нацрте одлука које је доносио Савет; 2) Давао је упутства за спровођење одлука Савета 3) Давао је упутства за састав и вођење мобилизацијских планова државних органа, привредних и друштвених организација и стављао захтеве за њихово усклађивање у циљу обезбеђења јединственог плана припрема; 4) Припремао је предлоге предрачуна прихода и расхода Савета народне одбране.⁴⁶³

За вршење послова из свог делокруга рада Секретаријат је имао два одељења и Општи одсек. Прво одељење било је подељено на 3 одсека и један реферат, и то: Организацијски одсек, Одсек за заштиту и евакуацију, Правни одсек и Реферат за радну снагу и било је задужено за следеће послове: 1) Да проучава и обједињује предлоге државних органа ради доношења одлука Савета народне одбране који су се односили на обим и садржај припрема

⁴⁶⁰ АЈ, СИБ, 130-214-237, Материјали са XVII седнице СИБ-а одржане 22. марта 1955. године, Предлог закона о народној одбрани.

⁴⁶¹ АЈ, СИБ, 130-207-215, Уредба о организацији и делокругу Савета народне одбране, рп. бр. 161, 5. јун 1953.

⁴⁶² АЈ, СИБ, 130-556-923, Одлука о унутрашњој организацији и пословању Савета народне одбране.

⁴⁶³ АЈ, СИБ, 130-556-923, Правилник о унутрашњој организацији и делокругу рада Секретаријата Савета народне одбране.

на појединим секторима државне управе и привреде у циљу остваривања њихових задатака у рату; 2) Да прати промене у мирнодопској организацији државне управе, обједињава и обрађује предлоге државних органа ради доношења одлука Савета о ратној организацији државне управе, начину спровођења мобилизацијских припрема и њиховом усклађивању са променама у мирнодопској организацији државне управе; 3) Да са органима управе разматра проблем заштите становништва, важних објеката и добара у рату; обрађује и обједињава предлоге и планове државних органа за доношење одлука Савета које се односе на евакуацију, дислокацију, маскирање и остале врсте заштите; 4) Да са органима Државног секретаријата за послове народне одбране и другим органима државне управе припрема материјал за доношење одлука Савета које се односе на онеспособљавање привредних и осталих објеката; 5) Да прати кретање радне снаге и проучава начин њеног коришћења у рату, разматра и обједињава планове ради доношења одлука Савета за обезбеђење радном снагом и за њено усмеравање у складу са захтевима народне одбране, стара се о устројавању евиденције обвезника радне обавезе и њиховом распореду, прикупља и разматра захтеве за распоред војних обвезника на грађанску дужност и даје предлоге Државном секретару за послове народне одбране; 6) Да разматра предлоге државних органа и припрема материјал за доношење одлука Савета о настави гађања за вршење дужности прописаних Законом о народној одбрани, уколико то не спада у надлежност ЈНА; 7) Да саставља план комплексне контроле мобилизацијских припрема савезних и републичких органа; 8) Да припрема материјале за доношење одлука Савета о учешћу друштвених организација у ратним припремама; 9) Да прикупља и припрема материјал потребан за рад комисија образованих од стране Савета за проучавање појединих питања у смислу члана 15 Закона о народној одбрани; 10) Да израђује нацрте прописа из области организације и мобилизације извора и снага земље и разматра нацрте осталих прописа са становишта потреба народне одбране.⁴⁶⁴

Друго одељење имало је два одсека и то: Одсек за план ратне производње и Одсек за преоријентацију капацитета и требало је да извршава следеће задатке: 1) Да прати привредни развитак земље са становишта ратних потреба и припрема материјал за одлуке Савета у циљу обезбеђења захтева народне одбране; 2) Да разматра предлоге ратних привредних планова израђених од државних органа и припрема материјал за одлуке Савета у циљу задовољавања ратних потреба према њиховој важности, као и да по донетим одлукама Савета проверава извршење припрема за прелаз на ратну привреду; 3) Да испитује могућност преоријентације производње у циљу задовољавања ратних потреба; 4) Да прати стање залиха сировина и других средстава од значаја за народну одбрану и припрема материјал за одлуке Савета по питању сталних државних материјалних резерви; 5) Да разматра предлоге државних органа за материјално и финансијско обезбеђење ратних припрема и обрађује материјал за одлуке Савета којима се утврђују потребе народне одбране у савезном друштвеном плану и савезном буџету; 6) Да припрема материјал за организацију и усмеравање научно истраживачког рада, који је од значаја за потребе народне одбране.⁴⁶⁵ На крају, Општи одсек је имао задатак да води општу администрацију, сређује и чува архиву и осталу документацију, технички обрађује елаборате, саставља предрачун прихода и расхода Савета.⁴⁶⁶

Осим у личном фонду Коче Поповића, где смо пронашли позив за прву седницу Савета народне одбране која је одржана 19. фебруара и на којој је било речи о буџету ЈНА за 1954, проблемима активног официјерског кадра, као и о упознавању са основним поставкама из ратног плана, у осталим доступним изворима нажалост нисмо успели да пронађемо

⁴⁶⁴ Исто; АЈ, СИБ, 130-556-923, Решење о систематизацији радних места у Савету народне одбране.

⁴⁶⁵ АЈ, СИБ, 130-556-923, Правилник о унутрашњој организацији и делокругу рада Секретаријата Савета народне одбране; АЈ, СИБ, 130-556-923, Решење о систематизацији радних места у Савету народне одбране.

⁴⁶⁶ АЈ, СИБ, 130-556-923, Правилник о унутрашњој организацији и делокругу рада Секретаријата Савета народне одбране.

документа која би непосредно говорила о раду овог тела.⁴⁶⁷ Наша је претпоставка да се записници и материјали које је својим радом производио Савет највероватније чувају у фонду Врховни командант оружаних снага ФНРЈ који се чува у Војном архиву и који је нажалост, из нејасних разлога, још увек недоступан истраживачима.

У историографији социјалистичке Југославије било је изражено мишљење да је Југословенска војска била трула, а да су прописи који су се односили на питања одбране у Краљевини Југославији били застарели и неупотребљиви. Ипак, истражујући личну заоставштину Моше Пијаде, наишли смо на читав сет закона донесених у Краљевини Југославији, а који су се тicali политике одбране. Чињеница да је Пијаде као председник Скупштине учествовао у писању великог броја законских прописа, навело нас је на помисао да су му законска акта из међуратног периода могла послужити као модел приликом израде закона у социјалистичкој Југославији. Због тога смо упоредили законске акте из две Југославије и дошли до потврде нашег мишљења. Наиме, многи задаци које је имао Савет народне одбране, преузети су од међуратног Савета земаљске одбране.⁴⁶⁸

3. 5. Армија

На крају овог поглавља биће речи о функцијама које је у одбрамбеној политици имала Армија, и то пре свега Генералштаб ЈА/ЈНА, као њен руководећи орган. Већ првим послератним прописима биле су дефинисани послови Генералштаба ЈА. Тако је он био задужен за: а) израду ратног плана, вођење операција и руковођење Армијом, као и организацијом и припремом земље за одбрану; б) општу наставу у Армији, издавање правила и стручно усавршавање трупе и старешинског кадра, посебно у јединицама пешадије; в) војнообавештајну службу и прикупљање података о суседним земљама; г) геодетско-топографску службу; д) организацију и план развоја Армије, тј. за израду формације штабова, команди, јединица и установа, прорачуне наоружања и опреме и контролу над њиховом попуном, статистику и вођење евиденције о бројном стању; њ) план мобилизације и попуне Армије у мирно и ратно добра, као и демобилизације; е) попуну штабова, јединица, команди и установа борцима и подофицирима, као и свим материјалним средствима и стоком; ж) регрутацију, прописе о одлагању кадровске службе, ослобађању од службе у кадру и обавеза у мобилном и ратном стању; з) израду шифри, организацију шифрантске службе, шифровање и дешифровање; и) израду ратне историје, проучавање оперативних и уопште ратних докумената за израду историје, те уређење и организација војних музеја.⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ ИАБ, 1603, Легат Константина Коче Поповића и Лепе Перовић, к. 4, Забелешке од 15. и 19. фебруара 1954 (У вези прве седнице Савета народне одбране).

⁴⁶⁸ АЈ, Лични фонд Моше Пијаде (513), XXXIV МР, III-2/14а, Војни прописи у Краљевини Југославији. Савет земаљске одбране Краљевине Југославије имао је задатке: 1) Да утврди и спроводи план за општу државну мобилизацију и определи сваком Министарству улогу и послове око припрема и извршења мобилизације; 2) Да утврди и спроводи план за морално и физичко васпитање народа и омладине за задатке, који им предстоје при одбрани земље; 3) Да утврди и спроводи план: за развој и усавршавање целокупне саобраћајне мреже у земљи, за развијање усавршавање, израду и набавке свих саобраћајних средстава и потреба, а специјално оних, које су потребне земаљској одбрани; 4) Да утврди и спроводи план за развијање индустрије у земљи, нарочито оних грана индустрије, које су потребне Земаљској одбрани и за употребу индустријских, рударских и других предузећа и постројења у земљи у време рата; 5) Да ради благовремене и уредне исхране војне силе и становништва, утврди план за организацију земље за производњу животних намјерница и за њихово прикупљање, поделу и потрошњу; 6) Да утврди план за употребу свих оних лица која нису војни обвезници, или која по одредбама Закона о Устројству Војске и Морнарице нису остављена и употребљена на својим редовним дужностима, али која су још способна за извесне радове и службе у позадини војске, без обзира на пол; 7) Да проучава и решава и сва остала питања која се односе на земаљску одбрану, а која захтевају сарадњу више министарстава, обједињујући при томе њихов рад. Ако упоредимо ове задатке са задацима које је имао Савет народне одбране и његова тела, видећемо велику сличност. Стога можемо рећи да је Савет земаљске одбране био узор за формирање Савета народне одбране.

⁴⁶⁹ D. Ivanović, *Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. Organizacija i nadležnosti*, str. 54–55.

Када је у јануару 1946. извршена реорганизација МНО, надлежност Генералштаба била је формулисана на следећи начин: „Генералштаб је основно руководеће тело за координацију и контролу по оперативним, обавештајним, војно-шифрантским, мобилизацијским, наставним и материјално-планским питањима“. Осим тога Генералштаб је тада добио задатак да се брине о обезбеђењу и унутрашњем реду и Министарству, као и да држи везу са југословенским војним представницима у иностранству и страним војним представницима у Југославији. Привремени правилник о организацији и надлежности МНО који је издат 1949. додатно је дефинисао делокруг рада Генералштаба. Њиме је одређено да је „Генералштаб највиши орган за припрему армије за рат, за израду ратних планова, за оперативно руковођење и командовање Југословенском армијом, за спремност и бојну готовост, дислокацију, обавештајну и шифрантску службу, организацију, регрутовање и отпуштање, мобилизацију и демобилизацију, наоружање, унификацију и општу координацију планирања по материјалној грани за опште координирање војне наставе“. Додатно Генералштаб је имао задатак да „посебно води бригу о настави и стручном усавршавању пешадије и пешадијских кадрова, општевојних кадрова, као и стручних оперативних, обавештајних, шифрантских, организационо-мобилизацијских, наставних и уопште штапских кадрова“, као и да се руководи југословенским војним представништвима у иностранству.⁴⁷⁰

Како би решавао све ове задатке, Генералштаб ЈА/ЈНА имао је у свом саставу одељења, а затим и управе које су биле задужене за одређену врсту послова. *Прва управа* (Оперативна) била је задужена за израду и разраду ратног плана, вођење операција и управљање армијом, као и за општу организацију и припрему земље за рат. Већ помињани Привремени правилник о надлежностима МНО из 1949. ближе је прописао делокруг рада и надлежности Прве управе, истичући да се ради о „водећој управи Генералштаба“ која је била задужена за обављање свих оперативних послова. А у њих су према одредбама Правилника улазили:

1) Изучавање стратегије, оперативне вештине и тактике, израђивање стратегијских и оперативних студија државне територије и државних граница и територије других земаља, као и проучавање општег ратног потенцијала Југославије и других земаља;

2) Упознавање са могућностима других држава, праћење организације, наоружања, опреме и снабдевености, ратне доктрине, стратегије, оперативне вештине и тактике, и уопште борбену спремност њихових армија;

3) Проучавање војних и војно-политичких односа појединих земаља, њихових савеза, пактова, као и супротности и размимоилажења;

4) Проучавање савремене технике наоружања и свих осталих материјалних потреба, с обзиром на њихову оперативну и техничку примену;

5) Проучавање искуства ратова;

6) Планирање величине Армије у редовном, приправном, мобилном и ратном стању и вези са тим давање основних података за мобилизацију и демобилизацију;

7) Предлагање и координирање мера које су од значаја за општу припрему државе за рат;

8) Давање основних смерница за организацију Армије, одређивање њене покретљивости, ватрене моћи и јачине видова, органа позадине, родова и служби, врсте, приближне јачине и основне опреме борбених јединица, као и установа, бројчане односе официра, подофицира и војника;

9) Давање основних смерница за наставу у Армији и одређивање тежишта и сврхе наставе у појединим временским периодима;

⁴⁷⁰ Isto, 55–58.

10) Израђивање свих елемената ратног плана: почетни операцијски планови, планови концентрације јединица, затим уређење база, саобраћаја, везе, аеродрома, као и опште мере маскирања и уређења и обезбеђења позадине, али вођење бриге о томе да се обезбеди извршење свих елемената ратног плана;

11) Израђивање плана и програма оперативне припреме штабова и вишег официрског састава, као и припремање и разрада тактичких задатака, командно-штабних вежби, ратних игара и маневара;

12) Давање основних смерница за материјално обезбеђење по свим гранама, стварање ратних резерви, уз одређивање степена приоритета у појединим временским периодима;

13) Организовање садејства видова и родова војске и предлагање мера за учвршћење могућности Армије и јединство стабилизације у погледу употребе оружаних снага;

14) Давање оперативних елемената за фортификацију, израда општих планова фортификације, одређивање сектора утврђивања, врсте и јачине објеката и приоритета извођења фортификације;

15) Предлагање дислокације јединица, установа и школа;

16) Давање основних елемената за локацију ратних војних и државних резерви као и утицај на њихов распоред и утрошак;

17) Праћење бојне готовости армије и предлагање мера за њено одржавање и усавршавање;

18) Утицај на стварање оружаног привредног потенцијала земље за рат, као и на врсте, број, капацитете, место и безбедност објеката важних за одбрану земље;

19) Прикупљање и израда потребних података за уговоре и пактове војне природе;

20) Припремање пројеката општих правила као што је ратна служба;

21) Рад на усавршавању оперативне борбене документације;

22) Припремање оперативне скице и шеме, оперативних докумената за потребе Генералштаба и снабдевање команде и управе ЈА топографским картама, оперативним скицама, шемама и тсл.⁴⁷¹

Друга управа (Обавештајна) имала је задатак да обучава и оспособљава извиђачке јединице, а осим тога у њен делокруг рада улазили су и послови у вези са развојем војнообавештајне службе, прикупљањем података ради њиховог коришћења у проценама укупних могућности и намера евентуалних противника, као и организовање информативне службе. Привременим правилником из 1949. ближе је одређен делокруг рада Друге управе. Он је према томе била задужена за:

1) Организацију и руковођење трупном извиђачком службом, стратегијском и оперативном агентурном службом и службом радио-извиђања;

2) Прикупљање и изучавање података о другим земљама, о њиховој економској моћи и политичком стању, ратном потенцијалу у сваком погледу, а особито о организацији, бројном стању и квалитету војске, њеном наоружању и материјалној опреми по свим гранама, о дислокацији, ратној доктрини, стратегији, оперативној вештини и тактици, као и о намерама;

3) Изучавање вероватних војишта, посебно на најважнијим стратегијским правцима;

4) Прикупљање, сређивањем и изучавањем стране војне литературе;

5) Праћење развоја страних армија и упознавање са новинама које су у њих уведене;

6) Анализирање и сређивање свих прикупљених података и њихово стављање на расположење другим војним органима;⁴⁷²

⁴⁷¹ Isto, str. 59–62.

У прво време по завршетку Другог светског рата, Трећа управа (организацијско-мобилизацијска) деловала је кроз два самостална одељења Организацијско и Мобилизацијско. Делокругом рата МНО било је одређено да Организацијско одељење има задатак да врши организацију и да израђује план развоја организације у Армији у мирно и ратно доба, као и да израђује формацију и формира штабове команди, јединица и установа, врши дислокацију армије и разврстава јединице. Осим тога ова управа имала је задатак да проучава наоружање и опрему, тражи њихову расподелу од одговарајућих команди, одељења и врши контролу над попуном наоружањем и војном опремом и води статистику и евиденцију о бројном стању. Са друге стране Мобилизацијско одељење имало је задатке који су били у вези са попуном штабова, јединица, команди и установа борцима и подофицирима, као и свим материјалним средствима и стоком. Изузев тога, ово одељење се бринуло и о евиденцији људског састава, стоке и материјалних средстава државе, регрутацији, прописима о одлагању и ослобођењу од кадровске службе у мирно и ратно доба. Током 1946. године дошло је до спајања ова два одељења у јединствену управу организацијско-мобилизацијску. На почетку то је била Друга, а од фебруара 1947. Трећа управа. Привремени правилник о организацији и надлежностима МНО, прописивао јој је следећи делокруг рада:

- 1) Планирање и усавршавање организације Армије и регулисање свих формирања, преформирања и расформирања штабова, команди, јединица и установа;
- 2) Предлагање војно-територијалне поделе државе;
- 3) Разрађивање нове формације јединица, установа и школа и израђивање војно-евиденционог списка специјалности;
- 4) Планирање и регулисање попуне Армије војницима и рочним подофицирима и вођење статистике и евиденције о њима;
- 5) Планирање и регулисање регрутације и упућивање регрута у Армију, израђивање регрутне резерве и вођење регрутне евиденције, планирање и регулисање отпуштања војника и рочних подофицира из Армије;
- 6) Планирање попуне Армије стоком и вођење евиденције и статистике о њој;
- 7) Планирање и регулисање позивање војника и подофицира из резервног састава, као и прописаних транспортних средстава и пописане стоке на војне вежбе;
- 8) Вођење опште бројчане евиденције личног састава у циљу контроле попуњености с обзиром на потребе бојне готовости, као и статистичких података о националном саставу Армије и утицај на правилан распоред у овом смислу;
- 9) Израда општих прописа о мобилизацији, разрада и спровођење мера за правилну мобилизацију војника и подофицира, као и за мобилизацију транспортних средстава и стоке;
- 10) Предлагање мера за економску мобилизацију;
- 11) Вођење евиденције и статистике војника и подофицира у резерви, пописаних возила и стоке;
- 12) Регулише дислокацију Армије и води евиденцију о њој;
- 13) Израда основних прописа о надлежности и делокругу рата и вршење координације по питањима надлежности.⁴⁷³

Четврта управа (наставна) била је задужена за опште планирање трупне и школске наставе, стручно усавршавање трупе и старешинског кадра, предвојничку обуку и обуку резервног састава, као и за општа војна правила и физкултуру. У октобру 1947. године издвојене је из Наставне управе Одељење за предвојничку обуку, а у фебруару 1948. и физкултурни одсек. Већ више пута помињани привремени правилник предвиђао је за Наставну управу следеће задатке:

⁴⁷² Isto, str. 62–64.

⁴⁷³ Isto, str. 64–67.

1) Проучавање основних проблема наставе у трупи копнене војске и војностручне наставе у школама родова, позадине и служби, посебно пешадије.

2) Праћење основних проблема наставе у јединицама и школама Ратног ваздухопловства и Ратне морнарице;

3) Правилно усмеравање општих и посебних задатака и циљева борбене изградње и усклађивање наставног рада видова, органа позадине, родова и служби у духу захтева савремена војне вештине и потреба Армије;

4) Води општу евиденцију о стању наставе, директно утиче на побољшање и усавршавање организације, планирања и извођења наставе у трупи и школама.

5) Предлаже и предузима мере за отклањање недостатака у настави;

6) Пројектује општу организацију и планирање борбене обуке у трупи копнене војске на основу предлога и општих планова команди, родова и служби, а посебно разрађује наставни план за борбену обуку пешадије;

7) Прегледа и предлаже на одобрење опште планове борбене обуке Ратног ваздухопловства и ратне морнарице;

8) Усклађује гледишта и поставке по питањима из свог делокруга рада у циљу стварања јединствених погледа, што бољег заједничког рада и борбеног садејства видова, органа позадине, родова и служби;

9) Израђује опште смернице за организацију и извођење војно-стручне наставе у школама видова, позадине, родова и служби, прегледа и координира наставне планове и основне програме за исто, прати њихово остваривање и уопште предузима мере за усавршавање наставе;

10) Обавља послове материјалног обезбеђења наставе у духу одговарајућих прописа и наређења;

11) Прегледа за штампање спремљена оперативна тактичка војна правила родова војске и служби, као и општа правила у циљу њиховог усклађивања;

12) Ради на обједињавању и усклађивању целокупне војне терминологије и на спремању војних речника;

13) Организује издавање општевојних и пешадијских часописа;

14) Руководи фискултуром у Армији, саставља планове програма фискултурне наставе за јединице, установе и школе видова, позадине, родова и служби, руководи масовним фискултурним наступима, организује фискултурна такмичења, планира и обезбеђује материјална средства за потребе фискултуре у Армији.⁴⁷⁴

Пета управа (материјално-планска) формирана је тек у августу 1947. године, а до тада је материјално-планско одељење било у саставу Организацијско-мобилизацијске управе. Материјално-планска управа требало је да:

1) Врши проучавање утрошка материјалних средстава за рат и израђује план материјалних потреба Армије на случај мобилизације и рата и у вези са тим утиче преко Савезне планске комисије на припрему и прелаз мирнодопске на ратну привреду;

2) На основу предлога материјалних органа МНО, а у складу са ратним планом, планира и предлаже мобилизацијске и ратне резерве ЈА и даје опште упутство за локацију мобилизацијских складишта и употребу ратних резерви;

3) Проучава материјалне изворе који су државним планом одређени за потребе Армије у редовно, мобилно и ратно доба, брине се о њиховој употреби и о њима води евиденцију преко Савезне планске комисије;

⁴⁷⁴ Исто, стр. 69–71.

4) Води евиденцију општедржавних материјалних резерви у складу с ратним планирањем Армије, утиче на њихово стварање, распоред и употребу;

5) На основу података Прве и Треће управе даје свим материјалним органима МНО упутства за израду перспективних и текућих планова материјалног обезбеђења Армије по њиховим материјалним гранама и обједињује те планове у општи план материјалних потреба Армије, према потреби предлаже и регулише измене у плану и регулише приоритет;

6) Подноси одобрени општи план материјалних средстава Армије Савезној планској комисији и по свим питањима планирања материјалног обезбеђења Армије поставља захтеве Савезној планској комисији и Привредном савету ФНРЈ, а по потреби и надлежним министарствима;

7) Усклађује дистрибуцију материјалних средстава одобрених од стране Савезне планске комисије и Привредног савета ФНРЈ за потребе Армије и регулише приоритет набавки у складу са потребама бојне готовости Армије, односно у духу ратног планирања;

8) На основу израђених и одобрених перспективних и текућих планова припрема и предлаже производне задатке за војну индустрију и бродоградњу;

9) На основу потребе Армије и података о дислокацији, формацији и мобилизацијског плана даје упутства за израду перспективних и текућих планова грађевинских објеката и са становишта бојне готовости и сврсисходности коригира предложене планове;

10) Планира и предлаже општи распоред материјалних средстава на основу предлога материјалних органа МНО;

11) Координира и обједињава сва репарациона и реституциона потраживања ЈА;

12) Проучава, планира и предлаже на основу предлога материјалних органа МНО унификацију, стандардизацију, типизирање и нормирање материјалних средстава Армије;

13) Врши опште усклађивање материјалног снабдевања и ремонта у ЈА у циљу изграђивања јединственог система снабдевања и ремонта;

14) Даје упутства материјалним органима МНО за израду предлога формацијских следовања и комплета, прегледа их и координира;

15) Координира прописе о паковању ратних средстава, те проучава и координира прописе о оптерећењу лица и комора наоружањем и осталим материјалним средствима;

16) Води централну статистику и евиденцију основних материјалних средстава Армије на основу података материјалних органа МНО;

17) Води општу евиденцију испуњавања планова материјалног обезбеђења Армије.⁴⁷⁵

Осим ових пет управа у оквиру Генералштаба радило је и пет самосталних одељења. Била су то Морнаричко, Историјско и Седмо (шифрантско) одељење, као и Одељења за везу са страним војним представницима и за радиолокацију. Поред управа и одељења у Генералштабу је деловала још и Административна служба.

⁴⁷⁵ Исто, стр. 71–73.

4. МЕЂУНАОРДНИ ОКВИРИ ПОЛИТИКЕ ОДБРАНЕ

Систем одбране једне земље уско је везан са њеном спољнополитичком позицијом. Тако је, систем припрема и организације друштва за одбрану још у миру, величина оружаних снага у активном и резервном саставу, наоружање, основне стратегијске концепције употребе оружаних снага итд, умногоме условљен положајем земље у међународним односима, и адекватно томе, њеном спољнополитичком оријентацијом.⁴⁷⁶

4. 1. Ослонац на СССР (1945–1948)

Корене војне сарадње између Југославије и СССР-а (1945–1948) налазимо у Другом светском рату, и то пре свега у 1944. години, када су Совјети започели са интензивном подршком НОВЈ. Прво је 23. фебруара на простор Југославије дошла совјетска војна мисија, да би 12. априла у Москву стигла војна мисија НОВЈ. Осим тога у септембру је дошло и до првог састанка Јосифа Висарионича Стаљина и Јосипа Броза Тита, када је договорена војна помоћ совјетске Црвене армије Народноослободилачкој војсци Југославије. Крајем 1944. започели су сви видови помоћи који ће бити интензивирани након завршетка ратних операција. Наиме, у том периоду Совјети су започели са испорукама наоружања и војне опреме, њихови официри почели су да долазе у јединице НОВЈ као војни саветници, док су у другом правцу у СССР одлазиле југословенске старешине и борци како би у совјетским војним школама стекли неопходна стручно-војна знања која су им недостајала.

Крај рата 1945. Југославија је, као што смо то раније истакли, дочекала у совјетском идеолошком, политичком и војном блоку, а Југословенска армија ушла је у прву годину свог мирнодопског живота, која није била нимало лака. Недостајало је мање-више свега. Касарне су биле у лошем стању, многи војници су били неадекватно обучени за зиму, није било довољно хране, техника је била истрошена у рату, а требало је почети и извођење обуке са војницима. Све то је изискивало велике напоре и трошкове, које Југославија није могла сама да преброди. С тим у вези главни ослонац потражен је у првој земљи социјализма.

4. 1. 1. Испоруке наоружања и војне опреме

Испоруке наоружања и војне опреме Југославији Совјетски Савез је почео још пре завршетка рата. Споразумом који је склопљен током Титове посете Москви у септембру 1944. године подразумевао је обавезу СССР-а да преоружа 12 дивизија НОВЈ. До краја 1944. преоружано је њих 11 (1, 5, 6, 16, 21, 23, 25, 36, 42, 45. и 48. дивизија). У јануару 1945. у Москву је стигао нови захтев за помоћ у ратном материјалу. Овога пута тражено је наоружање за 10 југословенских и 2 албанске дивизије, које су се налазиле у Југославији. Истраживања др Бојана Димитријевића говоре да је у току ратних операција 1944. и 1945. СССР испоручио НОВЈ/ЈА: 96.515 пушака, 20.528 пиштоља/револвера, 68.423 аутомата, пушкомитраљеза и митраљеза, 3.797 противтенковских пушака, 3.364 минобацача различитих калибара, 170 противтенковских топова, 895 пољских топова, 65 тенкова и борбених возила, 421 авион, 1.329 радио станица итд.⁴⁷⁷

⁴⁷⁶ Gavro Perazić, „Neki spoljnopolitički aspekti koncepcije opštenarodne odbrane“, *Vojno delo*, br. 3 (1971), str. 21.

⁴⁷⁷ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 86.

Крај рата није значајно и завршетак помоћи која је стизала из Совјетског Савеза. У наредним годинама из СССР-а је стигло наоружање и опрема за сва три вида, као и за све родове и службе Армије. Обиман документ који се чува у Војном архиву показује да је од 9. маја 1945. па све до почетка пријема материјала који је купљен према уговору од 30. јула 1947. године (о чему ће касније бити више речи), у Југославију стигло 55.686 пушака 7,62 mm, 14.898 пиштоља/револвера, 19.031 аутомат, пушкомитраљез и митраљез, 1.190 минобацача у калибрима 50, 82 и 120 mm, 420 топова 76 mm, 36 хаубица 122 mm, 349 авиона, 65 тенкова Т-34 итд. Осим наоружања примљено је и 4.500.475 kg грашка и 470.755 kg пасуља, али и 109.221 блуза, 107.378 панталона, 109.644 шињела, 125.000 пари ципела итд. На списку се налази укупно 537 различитих ставки.⁴⁷⁸

Немогућност да потребе ЈА задовољава сопственом производњом натерала је југословенски војни врх да покуша набавку у наоружања и војне опреме куповином у иностранству. Као логичан партнер у том послу појавио се поново Совјетски Савез. С тим у вези 1946. године донета је одлука: „Преоружати и попунити совјетским наоружањем, опремом, муницијом, горивом и мазивом сву сухопутну армију (осим КНОЈ-а и Милиције), све стрељачке делове морнарице, део обалске артиљерије, испунити 10-годишњи план изградње ратне флоте и 3-годишњи план преоружања обалске артиљерије, те попунити материјалом постојеће делове ваздухопловства“.⁴⁷⁹

У складу са овом одлуком Јосип Броз Тито је током своје посете Москви у мају и јуну 1946. покренуо питање војне сарадње између две земље. Југословенски лидер је том приликом истакао да Југославија не може сама да задовољи своје војне потребе и да се у том погледу „југословенска влада узда у помоћ Совјетског Савеза“. Осим тога, он је нагласио би његова влада „желела да испоруке за војне потребе Југославије из Совјетског Савеза не прима кроз трговинске узајамне обрачуне, већ као кредит“.⁴⁸⁰ Према белешци коју је саставио Коча Поповић Стаљин је прихватио ову последњу жељу југословенске владе, да се набавке за ЈА врше директно, ван трговачких уговора.⁴⁸¹

Да би се Титов и Стаљинов кратак договор на овом састанку конкретизовао, пут СССР-а у јуну 1946. упућена је југословенска војна делегација на чијем челу је био генерал Раде Хамовић. Ипак, преговори нису били лаки. Југословенска војна делегација тражила је преоружавање читаве армије по јединицама (дивизијама, пуковима), онако како је то предвиђено у напред цитираној одлуци, док су Совјети инсистирали на бројчано давање, без обзира на комплетност јединица. Била је то основна тачка спорења две стране. Осим тога, југословенска делегација, иако свесна да је за сувоземну војску добила прилично материјала, није била задовољна чињеницом да су Совјети одбили да у уговор унесу савременије наоружање као што су пт топ 57 mm, каћуше, радари, топови већих калибара, бацачи 107 mm и др.⁴⁸²

На основу ових преговора годину дана касније 30. јуна 1947. потписан је Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република Влади Федеративне Народне Републике Југославије. Совјети су се овим споразумом обавезали да у току 1947. године испоруче Југославији на кредит наоружање и војно-техничку опрему у вредности 78.000.000 америчких долара са каматом од 2% годишње. Кредит је дат на рок од десет година и његово отплаћивање требало је да почне

⁴⁷⁸ ВА, ЈНА, к. 288, ф. 3, док. 10, Списак опреме и наоружања примљеног из СССР-а од 9. маја 1945. до примања материјала уговором од 30. јуна 1947. године.

⁴⁷⁹ Цитирано према: В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 88.

⁴⁸⁰ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, документ бр. 46: Забелешка о разговору председника Савета министара СССР Ј. В. Стаљина са југословенском владином делегацијом на челу са председником Савета министара ФНРЈ маршалом Ј. Б. Титом, стр. 108.

⁴⁸¹ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, документ бр. 47: Белешка К. Поповића о разговору југословенске владине делегације на челу са председником Савета министара ФНРЈ маршалом Ј. Б. Титом са председником Савета министара СССР Ј. В. Стаљином, стр. 113.

⁴⁸² АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-4, Материјали у вези са посетом Никите Сергејевича Хрушчова Југославији – Документација уз temu – Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈНА од 1944. до 1948. године.

1949. године, с тим да је износ који је Југославија враћала у прве две године отплате (1949. и 1950.) био по 3.900.000, а у преосталих осам по 8.775.000 долара годишње. Отплаћивање кредита југословенска влада вршила је кроз испоруке бакра, олова, оловног и цинковог концентрата, боксита и др. Количина и врсте производа на рачун отплате кредита две стране требало је да утврђују споразумно годину дана пре него што уследе испоруке. Осим на поменути начин, Споразум је предвиђао да се отплата кредита могла вршити и у злату, доларима или некој другој слободној конвертибилној валути.⁴⁸³

Испоруке војног материјала по овом Споразуму извршене су готово у потпуности до почетком сукоба две стране у пролеће и лето 1948. године. Испоручени су: стрељачко наоружање, минобацачи, артиљеријска оруђа, пешадијска и артиљеријска муниција, различит прибор, нишанске справе, ЗИП-ови за оруђа и бацаче, мазиво, радионице, вучни возови и приколице, тенковско наоружање и опрема, авиони, авионски мотори, наоружање и муниција, специјална возила, опрема за хидрометеоролошку службу, чамци, минско-торпедно наоружање, средства за везу, сигнално-оптички материјал, водородно-навигациона, инжињеријска, хемијска, интендантска, медицинска и ветеринарска опрема, погонски материјал и топографске карте. У цифрама: 54.792 пушака 7,62 mm, 21.918 пиштоља, 353 минобацача, 823 топа 76 mm, 220 хаубица 122 mm, 308 тенкова Т-34, 115 авиона итд. Од значајнијих ствари није испоручено само 12 торпедних чамаца.⁴⁸⁴

Што се тиче цена Југословени су признавали да оне у поређењу са светским нису биле високе, изузев за радио станице и за школске авиона типа По-2. Ипак, њихова замерка, исказивана посебно после отпочињања сукоба 1948. године, односила се на квалитет. Главна мана примљеног материјала по мишљењу југословенских војних стручњака била је та што је његов већи део био произведен у току рата, касније употребљаван, па после тога „префарбан и дотеран и испоручен као нов“.⁴⁸⁵ Ипак, материјал који је из СССР-а испоручен за Југословенску армију, у највећем делу артиљеријско и пешадијско наоружање, „остао је у употреби или стоковима ЈНА у наредним деценијама“.⁴⁸⁶

4. 1. 2. Совјетски војни саветници

Лето и јесен 1944. године донели су велике промене за НОВЈ. Наиме, по преласку у Србију и ступањем у контакт са јединицама Црвене армије НОВЈ је започела процес мењања своје физиономије, који је био условљен променама у начину вођења рата. Осим преласка са герилског на фронтални начин ратовања, НОВЈ је у току последњих неколико месеци 1944. и знатно бројчано порасла. Све то довело је до тешкоћа и суочило је са већим бројем организационих и материјалних проблема.⁴⁸⁷ Због тога је донета одлука да се од Совјета затраже војни инструктори/саветници који би помогли да се ови проблеми превазиђу.

Државни комитет народне одбране СССР је 22. августа 1944. донео одлуку да се изађе у сусрет југословенским тражењима. С тим у вези већ у септембру у Југославију су почели да пристижу совјетски војни саветници и инструктори. На тај начин Југославија је постала прва земља која је касније ушла у совјетски блок, у коју су стигли совјетски војни стручњаци.⁴⁸⁸ Према договору две стране било је предвиђено да у јединице НОВЈ стигне 190 инструктора – 142 за артиљерију и 48 за везу. Ипак, у Југославију је стигло

⁴⁸³ АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-4, Материјали у вези са посетом Никите Сергејевича Хрушчова Југославији – Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република Влади Федеративне Народне Републике Југославије.

⁴⁸⁴ Исто.

⁴⁸⁵ АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-4, Материјали у вези са посетом Никите Сергејевича Хрушчова Југославији – Документација уз тему – Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈНА од 1944. до 1948. године.

⁴⁸⁶ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 90–91.

⁴⁸⁷ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 26.

⁴⁸⁸ Исто, стр. 27.

њих 117 (94 артиљерца и 23 везиста) који су били распоређени у 1. пролетерски и 12. корпус, као и у главне штабове Србије, Војводине и Македоније, Артиљеријско одељење Врховне команде, 1. и 2. артиљеријску бригаду, четири артиљеријске школе и Централну артиљеријску базу у Београду.⁴⁸⁹ Пристигли совјетски војни стручњаци у Југославији су требали да се задрже три месеца.⁴⁹⁰

Схватајући да је овај број совјетских војних саветника и инструктора у напред ограниченом временском периоду не може значајније помоћи у реализацији процеса претварања јединица НОВЈ из герилских партизанских формација у савремену армију која је била способна да изводи операције у фронталном рату, Јосип Броз Тито се 17. новембра 1944. писмом обратио Стаљину молећи га за помоћ. Броз је том приликом молио совјетског лидера да што је могуће пре у Југославију пошаље војне стручњаке који ће моћи да пруже помоћ приликом формирања Генералштаба, три главна штаба, десет штабова корпуса и тридесет штабова дивизија. Осим тога, он је тражио и 36 совјетских официра за организацију централне војне команде, једног генерал-потпуковника за оперативне послове, једног генерал-мајора за ваздухопловство, као и по једног вишег официра за организацијско-мобилизацијска питања, службу у штабу, артиљерију, инжињерију, обавештајну службу, везу, противваздушну одбрану, оклопно-механизоване јединице, пограничне јединице, коњицу, војно школство, контраобавештајну службу, опште војно образовање, опште уређење армије, гарнизонску службу, рад у позадини, интендантску, санитетску, ветеринарску и саобраћајну службу, ловачку, бомбардерску, јуришну и ноћну авијацију, рад ваздухопловне позадине, изградњу аеродрома, метеоролошку и навигациону службу, експлоатацију авиона, скијаштво и падобранство. Укупно је том приликом тражено 222 совјетска војна стручњака. Иако је признао да се ради о великом броју људи, Тито своје захтеве правдао потребама и жељом да се у Југославији што пре створи модерна армија.⁴⁹¹

У току разговора југословенске и совјетске делегације у Москви јануара 1945. године, које су предводили Андрија Хебранг и Стаљин опет је било речи о совјетским војним стручњацима. Том приликом је договорено даље ангажовање совјетских инструктора, али је и дошло до првих неспоразума по питању њихове улоге у НОВЈ, с обзиром на то да су Совјети и даље инсистирали на ороченом боравку својих кадрова у Југославији и њиховом брзом одласку. Неспоразума је било и по питањима језика који ће бити у службеној употреби као и униформе. Наиме, Југословени су тражили да совјетски инструктори употребљавају српско-хрватски језик и носе југословенске униформе, што су Совјети одбили. Упркос несугласицама, на састанку је утврђен нов распоред инструктора.⁴⁹²

Коначан одговор совјетске стране уследио је 10. фебруара 1945. када је одлучено да се у Југославију упути 111 војних саветника и инструктора, што је била половина броја коју је тражио Јосип Броз у новембру претходне године. Од поменутог броја 36 саветника је било предвиђено за рад у централним војним органима Министарству народне одбране и Генералштабу, док су остали били планирани за рад у различитим командама, јединицама, установама и војним школама. У сваком одељењу и управи министарства народне одбране и генералштаба требало је да буде по један саветник. За три команде армија било је предвиђено петнаест стручњака по пет у свакој. Петнаест саветника било је планирано и за летачке школе, а двадесет за пешадијско училиште. По петорица су били предвиђени за школе авиомеханичара и ваздухопловних специјалиста, четворица за мешовиту ваздухопловну дивизију, а двојица за ваздухопловне радионице. По један саветник био је

⁴⁸⁹ Nikola Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, Beograd: ISI, str. 23.

⁴⁹⁰ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 28.

⁴⁹¹ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, прир. Бранко Петрановић и др, Београд: Савезно министарство за иностране послове, Војноисторијски институт, 1996, Писмо Ј. Б. Тита Ј. В. Стаљину од 17. новембра 1944, стр. 617–619.

⁴⁹² *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Из забелешке о разговору председника ССНК СССР Ј. В. Стаљина са шефом делегације НКОЈ А. Хебрангом, стр. 655–666.

предвиђен у три артиљеријске бригаде које су биле у резерви Врховне команде, четири самостална пука за везу, транспортној авијацији и команди ваздухопловства.⁴⁹³

Додељујући саветнике за НОВЈ, Совјети су у фебруару 1945. утврдили упутства за рад совјетских војних стручњака у Југославији. Њихов задатак је био „указивање помоћи југословенском војном командовању по питањима везаним за организацију оружане силе, као и у погледу наставе и обуке првенствено официрског кадра на основу савремених ратних искустава, с посебним уважавањем југословенских особености и карактеристика југословенског ратишта“. Совјетским официрима који се упућују у Југославију истим упутством је стављено на знање да у „односу на југословенска војна лица немају никаква административна права, већ да је њихова улога искључиво саветодавне природе и да су као такве дужни да југословенским колегама укажу помоћ у свим питањима везаним за функционисање команде и јединица“. Оно што је било ствар спорења две стране такође је било дефинисаном овим упутством, па су совјетски официри у Југославији носили совјетске униформе и војне ознаке.⁴⁹⁴

Кад је по завршетку рата ЈА почела да се формацијски изграђује по узору на Црвену армију, потреба за ангажовањем додатних војних стручњака из СССР-а постала је још већа. Тако су Југословени тражили 162 војна саветника за ЈА – 10 за Генералштаб, 8 за команду позадине, 2 за команду артиљерије, 1 за противавионску одбрану, 3 за тенковске и моторизоване јединице, 1 за инжињерију, 1 за везу, 1 за инспекцију ПХЗ, 1 за коњицу, по 5 за команде 1. и 2. армије, по 3 за команде 3. и 6. армије, по 8 за команде 4. и 5. армије, по 2 за оклопне дивизије, 12 за војне школе, 22 за команду ваздухопловства, „као и већи број инструктора у морнарици, војној индустрији и осталим војним школама.“⁴⁹⁵ Као и у претходним случајевима Совјети нису у потпуности одговорили југословенским захтевима. Према подацима Организацијског одељења Генералштаба ЈА на дан 31. децембра 1945. у Југославији је било 115 совјетских војних стручњака.⁴⁹⁶

Боравак југословенске делегације предвођеном Јосипом Брозом у Москви у току маја и јуна 1946. године још једном је искоришћен за тражење помоћи у војном погледу. Наиме, начелник Генералштаба ЈА генерал Коча Поповић, молио је маршала Александра Васиљевског да се број совјетских војних стручњака у Југославији увећа за додатних 20 до 30. Осим тога, он је свом совјетском колеги предочио и чињеницу да ЈА има потребу за ангажовањем још 139 саветника, истичући да је Југославија била спремна да на себе преузме све материјалне обавезе које би из тога проистекле. Поповић је тражио и да се рок боравка совјетских официра у Југославији продужи за још 2 до 3 године. После консултација са Стаљином, Васиљевски је обећао да ће се југословенским захтевима максимално изаћи у сусрет.⁴⁹⁷

У пролеће 1947. извршена је анализа потреба за совјетским војним стручњацима у ЈА. На основу ње дошло се до закључка да је потребно повећање њиховог присуства у јединицама ЈА. Осим тога анализа је показала и то да у Југославији у том моменту није био попуњен ни предвиђени број инструктора утврђен још 1945. године. Од предвиђених 176 у ЈА било је свега њих 90. Осим при командама артиљерије, противавионске заштите, инжињерије, везе и тенковских и моторизованих јединица, ни у једној другој команди, јединици, установи или школи није било предвиђеног броја саветника. Због тога су генерали Коча Поповић и Раде Хамовић неколико пута у току 1947. године тражили од

⁴⁹³ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 36.

⁴⁹⁴ Исто, стр. 36–37.

⁴⁹⁵ Исто, стр. 37.

⁴⁹⁶ ВА, к. 49, ф. 3, док. 21, Акт Организацијског одељења Генералштаба ЈА стр. пов. бр. 1158 од 31. децембра 1945. године – Списак руских официра, инструктора у јединицама ЈА.

⁴⁹⁷ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 37–39.

совјетског Генералштаба да у Југославију упути саветнике који су недостајали. Ипак, као и до тада Совјети овим југословенским молбама нису изашли у сусрет.⁴⁹⁸

Крајем 1947. и почетком 1948. први пут су из Југославије стигли захтеви да се број совјетских војних саветника у ЈА смањи. Оправдање за овакав захтев југословенска страна пронашла је у немогућности плаћања високих припадности совјетских стручњака. Совјети који до тада нису испуњавали југословенске молбе за повећање броја својих војних саветника у ЈА, сада је као одговор на овај захтев покушавала да повећа број својих официра у Југославији. Истина ови покушаји били су више вербалне него стварне природе.⁴⁹⁹

Рад совјетских војних стручњака у ЈА носио је са собом велики број проблема. Према договору две стране совјетски официри су требали да имају искључиво саветодавну улогу, али је често долазило до кршења тог правила. Док су се Југословени жалили да им се совјетски војни стручњаци мешају у рад и намећу им своје одлуке, Совјети су истицали да југословенски официри не слушају њихове саветнике.⁵⁰⁰ И управо је ово био главни камен спотицања у односу југословенских и совјетских официра. Када то кажемо имамо у виду чињеницу да су совјетски војни саветници форсирани совјетске обрасце у свакодневной пракси ЈА, без икаквог прилагођавања које су захтевали југословенски услови.⁵⁰¹ Владимир Дедијер у Прилозима за биографију Јосипа Броза о томе пише на следећи начин: „Посебно је било великих проблема са совјетским стручњацима у војсци. (...) Совјетски стручњаци су сматрали да ми морамо слепо да преносимо сва искуства Црвене армије. Наши људи су говорили да је тачно да Црвена армија има огромна искуства, али да не треба никако потцењивати ни оно што смо ми стекли у Другом светском рату, да би напуштање нашег искуства и слепо копирање Црвене армије само штетило развоју наше Армије.“⁵⁰² Слично је у својим мемоарима тврдио и Светозар Вукмановић Темпо, истичући да је после одлуке да се ЈА гради на сопственом искуству из НОР-а, дошло до заоштравања односа са совјетским војним инструкторима, који су „у разговорима покушали да обезвриједе наша ратна искуства“.⁵⁰³ Било је ту и низ других проблема и несугласица. Један од највећих је био тај да су совјетски официри према каснијим тврдњама вршили отворени обавештајни рад у Југославији и врбовали југословенске официре.⁵⁰⁴

Сукоб Југославије и СССР-а чији су се обриси били видљиви већ почетком 1948. године довели су до повлачења совјетских војних стручњака из Југославије. Наиме 18. марта 1948. главни совјетски саветник у Југославији генерал Алексеј Барсков је у разговору са Кочом Поповићем, а на основу инструкција добијених из Москве изјавио да су његове колеге у Југославији изложене непријатељском односу што је њихов даљи останак у земљи чинило „нецелисходним“. Осим тога он је начелнику Југословенског генералштаба рекао да ће се сви совјетски војни стручњаци повући из Југославије до 1. априла. Изузетак су чинила тројица совјетских официра који су радили при Команди позадине, али и они само због породичних разлога.⁵⁰⁵

Иако је Коча Поповић предлагао да Југославија организује испраћај совјетским војним инструкторима, Барсков је после консултација са Москвом одбио тако нешто. Према подацима које је совјетски амбасадор у Београду дао свом министарству спољних послова, совјетски

⁴⁹⁸ ДАМСПРС, ПС – строго поверљиво, 1947, ф. IV, док. бр. 270, Писмо генерал-лајтнанта Бранка Пољанца генерал-лајтнанту Славину од 11. марта 1947. године; ДАМСПРС, ПА – строго поверљиво, 1947, ф. IV, док. бр. 277, Писмо генерал-лајтнанта Бранка Пољанца генерал-лајтнанту Славину од 11. априла 1947. године; ДАМСПРС, ПС – строго поверљиво, 1947, ф. IV, док. бр. 311, Писмо генерал-мајора Рада Хамовића совјетском генералштабу од 2. јуна 1947. године; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 39–43.

⁴⁹⁹ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 43.

⁵⁰⁰ Исто, стр. 53.

⁵⁰¹ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1859)*, Подгорица: ЦАНУ, стр. 459–460.

⁵⁰² Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, Zagreb: Kultura, 1953, str. 413.

⁵⁰³ S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, str. III/318.

⁵⁰⁴ V. Dedijer, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, str. 413.

⁵⁰⁵ ИАБ, 1603, Легат Константина Коче Поповића и Лепе Перовић, к. 3, Белешка од 18. марта 1948. године.

војни стручњаци прекинули су свој рад у ЈА 19. марта и по утврђеном плану напустили Југославију у наредних недељу дана.⁵⁰⁶ Уследило је међусобно оптуживање две стране о кривици за разлоге који су довели до повлачења совјетских официра из Југославије, али то је већ била ствар ширег међупартијског, а касније и међудржавног сукоба две земље.⁵⁰⁷

Број совјетских саветника који је прошао кроз јединице НОВЈ/ЈА био је у југословенској историографији често злоупотребљаван. После започетог сукоба југословенска пропаганда је увећавала овај број желећи на тај начин да покаже совјетске хегемонистичке намере. Ипак, истраживања др Бојана Димитријевића показују да су органи југословенске Контрабавештајне службе (КОС) 1950. године идентификовали „укупно 196 саветника који су били ангажовани код ЈА“. Једна касније анализа исте службе из 1954. године говорила је о „преко 350 саветника“ који су били у Југославији 1948. године. Ипак оперативци КОС-а су закључили да се „тачан број није дао установити, јер су се често мењали и кретали под разним именима“.⁵⁰⁸ Ипак морамо истаћи да у ЈА према свим подацима које смо напред изнели ни у једном тренутку истовремено није било више од 150 совјетских саветника.

И резултати рада совјетских војних стручњака у Југославији били су често под утицајем стереотипних оцена које су о томе изношене у току сукоба две земље. Са друге стране професор Александар Животић је закључио да су „совјетски војни саветници и инструктори у Југословенској армији дали велики допринос мирнодопској изградњи, реорганизацији и модернизацији Југословенске армије. Присутни у готово сим родовима и службама, командама стратегијског и оперативног нивоа, као и војним школама, они су у југословенској средини учвршћивали на модерне погледе на војну организацију.“ Истина и он је истакао да је понашање совјетских саветника у ЈА често било „бахато“ што је доводило до проблема у односима са југословенским официрима.⁵⁰⁹

4. 1. 3. Војна сарадња са осталим земљама Истока

Осим са СССР-ом, Југославија је у периоду од 1945. до 1948. успоставила блиске војне односе и са другим земљама Истока, пре свега са Албанијом и Бугарском. Везе са овим двама државама и њиховим армијама почеле су да се развијају још у току трајања Другог светског рата. У домаћој историографији је већ писано о југословенским мисијама у Албанији које су предводили Светозар Вукмановић Темпо (1943) и Велимир Стојнић (1944), а које су имале великог утицаја на организацију и деловање оружаних снага у овој земљи.⁵¹⁰

По завршетку Другог светског рата Југославија и Албанија имале су наизглед више него присне односе. Албанија је била усмерена на Југославију и од ње је добијала економску и војну помоћ. „После завршетка рата Југославија је била штит за одбрану од западних савезника и њиховог мешања, диктата и притисака“. Међутим у другој половини 1945. војни односи две државе су за тренутак били успорени, с обзиром на то да су Албанци очекивали да ће потребну помоћ за развој своје армије, у људству и материјалу, добити од СССР-а.⁵¹¹ Али већ следеће године тај краткотрајни застој је превазиђен, а круну односа две стране представљао је Уговор о пријатељству и узајамној помоћи Југославије и Албаније потписан 9. јула 1946. у Тирану. Трећи члан овог уговора регулисао је однос две земље по војним и одбрамбеним питањима, а гласио је: „Ако би једна од Високих Страна Уговорница била

⁵⁰⁶ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 57.

⁵⁰⁷ АЈ, КМЈ, 836, I-3-a/655, Писмо Ј. Б. Тита упућено В. М. Молотову од 20. марта 1948; АЈ, КМЈ, 836, I-3-a/655, Писмо ЦК СКП (б) упућено ЦК КПЈ од 27. марта 1948; АЈ, КМЈ, 836, I-3-a/655, Одговор ЦК КПЈ упућен ЦК СКП (б) упућен 13. априла 1948; АЈ, КМЈ, 836, I-3-a/655, Писмо ЦК СКП (б) упућено ЦК КПЈ од 4. маја 1948.

⁵⁰⁸ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 92.

⁵⁰⁹ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 70.

⁵¹⁰ А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, стр. 99–113.

⁵¹¹ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 100.

нападнута од кога са циљем угрожавања независности, поробљавања или одузимања извесних делова територије, друга Висока Страна Уговорница без одлагања пружиће јој војничку и сваку другу помоћ свим расположивим средствима.⁵¹²

Иако је уговор предвиђао двосмерну војну помоћ, она је у пракси ишла само у једном смеру. Другим речима, Југославија је била давалац, а Албанија прималац војне помоћи. Мада се ЈА по завршетку Другог светског рата и сама налазила у тешкој ситуацији она је на себе преузела обавезу организовања и снабдевања албанске армије. Већ сама чињеница да је целокупна организација и формација алабанске армије била замишљена према југословенском обрасцу довољно говори сама за себе. Југословенска армија постала је узор Албанцима, који су с тим у вези усвојили југословенски модел мобилизације, регрутације, попуње и отпуштања бораца. Ипак, посао унификације две армије није текао ни тако лако ни тако брзо, па је често био извор сукоба две стране.⁵¹³

Други важан сегмент југословенске војне помоћи Албанији представљао је као што смо то напред навели – снабдевање. Тако је непосредно по завршетку рата започет програм испоруке наоружања и друге војне опреме Албанији. Прве значајније испоруке започете су већ током лета 1945, али је највеће испоруке извршене су у периоду од 1946. до 1948. године. Тада је Југославија Албанији предала већи број тенкова, артиљеријских оруђа, бродова, стрељачког наоружања, инжињеријске опреме и опреме за везу, као и различите врсте муниције. Према југословенским подацима у том периоду Албанији је испоручено: 21 тенк, 1.660 тенковских граната, 116 топова, 55 хаубица, 102 минобацача, 486 пушкомитраљеза, 51 митраљез, 3.050 аутомата, 701 снајперска пушка, 7.410 карабина, 30.941 противтенковска мина, 47.717 противпешадијских мина, 96.780 упаљача, 98.479 детонатора, 24.193 kg експлозива, 4 трактора, један понтонски мост, 140 маскирних покривки, 62 чамца, 97 радио станица, 35 радио пријемника, 10 Морзевих апарата, 61 телефонска централа, 1.242 телефона, 1.384 km телефонских каблова, 226 камиона, 14 аутомобила, 4 ауто-радионице, 4 ауто цистерне, 3 санитарска аутомобила, 32 мотоцикла, 370 аутомобилских гума, 82.638 kg горива и мазива по ауто грани и 364.508 kg + 56.200 литара горива и мазива, као и три миноловца.⁵¹⁴ Према проценама југословенске владе само је за помоћ албанској армији у току 1945. и 1946. испоручено војног материјала у вредности од 183.311.533 динара.⁵¹⁵

Осим помоћи у организацији и снабдевању Албанске армије, Југославија је Албанији пружила велику помоћ и на пољу школовања и обуке њених војних кадрова. Та помоћ текла је у два правца. С једне стране старешине албанске армије су се школовале у југословенским војним школама и училиштима, док су са друге стране југословенски официри организовали у Албанији низ курсева на којима су албански официри добијали основна војна знања.⁵¹⁶

У периоду до 1948. године кроз различите течајеве и школовање прошло је 470 старешина Албанске армије.⁵¹⁷ Албански официри школовани су у Ваздухопловном војном училишту,⁵¹⁸ Ваздухопловном војном техничком училишту,⁵¹⁹ Тенковском војном училишту,⁵²⁰ Артиљеријском војном училишту и Пешадијској официрској школи. Осим тога

⁵¹² Цитирано према: Војан В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1958*, Beograd: Službeni list SCG, 2005, str. 66.

⁵¹³ А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, стр. 159–160.

⁵¹⁴ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 85.

⁵¹⁵ АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-57-120, Сумарни преглед предатог материјала Албанији.

⁵¹⁶ А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, стр. 160–161.

⁵¹⁷ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 73.

⁵¹⁸ Музеј ваздухопловства, Нерегистрована грађа, Управа 1. пилотске школе Команди ЈРВ – Управи школа, стр. пов. 11/59, од 13. 2. 1959. У неколико класа ВВУ школовало се укупно 42 албанска питомца.

⁵¹⁹ Музеј ваздухопловства, Нерегистрована грађа, Преглед припадника Албанске армије школованих у ВВТШЦ, II класа прве изјаве њихових колега Југословена датих за израду *Беле књиге* о односима са Албанијом 1959. године. У Ваздухопловном војном техничком училишту школовало се у 2. класи (1946/47) 22 албанска питомца.

⁵²⁰ ВА, ЈНА, к. 364, ф. 1, док. 1, Обавештење команде тенковског училишта Генералштабу од 12. децембра 1946. године о доласку 50 албанских питомца.

школовани су и официри морнарице, па је Албанија после школовања својих старешина у Југославији формирала и прву флотилу миноловаца.⁵²¹

Југословенско ратно ваздухопловство пружио је Албанији и конкретну помоћ на терену. Наиме, 113. ловачки пук ЈА је у јуну 1947. прелетео из Југославије у Албанију, са циљем да заштити албански ваздушни простор од сталних упада грчких авиона. После три месеца обављања ловачких задатака и заштите албанског неба, пук је у септембру 1947. враћен у Југославију.⁵²²

Почетак сукоба Југославије и земаља Информбироа довео је и до захлађења у односима са Албанијом. Шта више, Албанија је предњачила у нападима на Југославију, па иако је војна помоћ коју је Југославија пружила Албанији у периоду 1945–1948. била велика за југословенске и албанске услове, она је у јавним иступима албанских државника по правилу минимализована.

*

Пошто су 9. септембра 1944. јединице Бугарске армије по уласку совјетских јединица у Бугарску, промениле страну у Другом светском рату и прикључиле се савезничкој страни, започета је и сарадња јединица НОВЈ са јединицама Бугарске армије. Бугарске снаге су с тим у вези узеле и учешће у завршним операцијама на југословенској територији. Ипак, односи у том првом периоду нису били баш најбољи. Наиме, југословенски партизани нису са симпатијама гледали на сарадњу са својим дојучерашњим непријатељима, али нове међународне околности и потреба за стварањем јединственог блока комунистичких земаља гурали су Бугарску и Југославију у загрљај.⁵²³ Тако је Бугарска била одмах иза Албаније у погледу војне сарадње Југославије и осталих источноевропских земаља.

Који су били облици војне сарадње Југославије и Бугарске? Као и у случају Албаније и Бугари су у Југославију слали своје старешине на школовање. Због несређености података и немогућности сагледавања потпуне документације која је у вези са радом југословенских војних школа немогуће је утврдити тачан број бугарских питомаца који су се школовали у југословенским војним школама и училиштима. Према расположивим подацима поуздано знамо да су Бугари своје питомце слали у Ваздухопловно, Тенковско, Пешадијско и Интендантско војно училиште, као и да их је у току 1947. у ова четири училишта било 66.⁵²⁴

За разлику од Албаније војна сарадња са Бугарском није ишла само у једном правцу, па је тако дошло до споразумног уступања прекобројне бугарске ваздухопловне технике Југословенској армији. Наиме, иако је у септембру 1944. Бугарска променила страну, чињеница да је у току Другог светског рата њена армија ратовала на страни Сила осовине условила је да по потписивању мировног уговора у Паризу 10. фебруара 1947. године она буде ограничена на поседовање 90 авиона, од чега је 70 смело да буде борбених. Одредбама овог уговора јасно је било прописано да Бугарска није смела да има никакве борбене авионе. Због тога је донета одлука да се прекобројни авиони уступе ЈА како не би били уништени.⁵²⁵

Одмах после потписивања Мировног уговора са Бугарском, већ у фебруару и марту 1947. авиони су почели да прелећу из Бугарске у Југославију. На овај начин Југославија је до почетка 1949. године добила 291 авион: 55 ловаца Јак-9, 48 јуришника Ил-2, 89 бомбардера Пе-2, 59 ловаца Ме-109Г, 30 армијских извиђача Фазан и 10 тренажних авиона ДАР-9. Мада

⁵²¹ А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, стр. 162.

⁵²² В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, стр. 75–76.

⁵²³ Исто, стр. 93–94.

⁵²⁴ Група аутора, *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 4, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1990, стр. 56; Група аутора, *Kopnena vojska JNA*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 3, том 2, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1987, стр. 161; Ђорђе Станић, *Vojno školstvo*, , Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 10, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1986, стр. 66, 75.

⁵²⁵ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, стр. 95.

је после почетка сукоба са Информбироом у југословенској пропаганди истицано да се радило о застарелим и истрошеним авионима, у квалитативном смислу ово је била иста техника као и она са којим је ЈРВ располагало у том тренутку. Са друге стране у квантитативном смислу пристизање ове технике омогућило је проширење формације ЈРВ. Од ње су формиран 43. и 172. пука, а преоружани су 2. школски и 83. пук. Осим тога остатак технике је послужио за допуњавање других борбених пукова.⁵²⁶

Са друге стране у супротном смеру Југославија је Бугарској испоручила 80 металних трупова за преостале јуришнике Ил-2 који су остали у саставу бугарског ваздухопловства. И то није било све када је у питању била сарадња две државе у области војног ваздухопловства. Непосредно пред избијање сукоба Југославије и Информбироа, две суседне земље потписале су 30. маја и 13. јуна 1948. планове о преусмеравању производње дела планиране серије југословенских школских авиона Аеро-2 у Бугарску. Две државе су сматрале да су због забране израде борбених авиона у Бугарској у овој земљи требало развијати производњу школских авиона. Истовремено би југословенска ваздухопловна индустрија производила борбене апарате за обе земље. Део материјала за производњу школских авиона Аеро-2 већ је био послат у Бугарску, а фабрици у Ловечу у којој је требало да почне њихова производња био је уплаћен и аванс. Ипак, почетак сукоба прекинуо је реализацију ових планова.⁵²⁷

Војна сарадња са осталим земљама народне демократије била је далеко мањег обима и углавном се сводила на размену посета војних делегација. Изузетак у том смислу представљала је Чехословачка, са којом су успостављене нешто ближе везе, па је из ње набављена одређена количина лаких чехословачких авиона Злин 381 и Шчап К-65.⁵²⁸ Развој војне сарадње са овом земљом који је највише требало да се осети у области војне индустрије прекинуо је започети сукоб у лето 1948. године.

*

Раскид војне сарадње Југославије и Совјетског Савеза донео је југословенској страни низ проблема. Обустава испоруке наоружања одмах се осетила у готово свим родовима копнене војске, али посебно у ратном ваздухопловству. Тада још увек мали капацитети југословенске војне индустрије нису могли да произведу потребна средства нарочито за оклопне, артиљеријске, аутомобилске, противавионске и ваздухопловне снаге, које су биле ударна снага ЈА. Са друге стране ситуацију је додатно компликовала чињеница да су совјетски војни стручњаци у току боравка у Југославији били у могућности да сагледају и изузетно добро упознају структуру, распоред и организацију ЈА. На тај начин могући непријатељ је располагао релевантним информацијама које су биле од виталне важности за одбрану Југославије. Како би предупредио ту ситуацију Генералштаб ЈА је 14. маја издао наредбу да се „комплетно пренумеришу сви састави од армија до самосталних батаљона, измене бројеви војних пошта и јединице преместе у друге гарнизоне да би се отежало праћење распореда војних ефектива“.⁵²⁹

4. 2. Приближавање Западу – сарадња са земљама НАТО пакта (1950–1958)

Почетак сукоба са земљама Информбироа у лето 1948. довео је Југославију у изузетно тежак положај. Земља је била у потпуној изолацији. Ослонац који је имала у Совјетском Савезу је изгубљен, а са друге стране односи са земљама Запада још увек су

⁵²⁶ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 95.

⁵²⁷ Isto, str. 95–96.

⁵²⁸ Isto, str. 99.

⁵²⁹ Bojan B. Dimitrijević, „Jugoslovensko-sovjetski vojni odnosi 1945–1948“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (1997), str. 95–96.

били на изузетно niskom nivou. Zbog takve situacije Jugoslavija se u drugoj polovini 1948. i u toku 1949. suocavala sa brojnim problemima, među kojima su najznacajni bili mogućnost vojne agresije na zemlju sa Istoka, ekonomske poteshkohe i glad nastala usled suša i slabog prinosa житарица. Једини излаз за југословенско руководство, чија се земља налазила на ивици амбиса, био је побољшање односа са Западом, од кога је требало добити економску и војну помоћ.

Запад је на Југославију до 1948. године гледао као на најоданијег савезника СССР-а. Сходно томе у плановима западних војно-политичких кругова, а који су предвиђали могућност агресије Совјетског Савеза на западну Европу, Југословенска армија је у току 1948, али и у првој половини 1949. и даље перципирана као део совјетског блока која ће се у могућем сукобу наћи уз бок армије прве земље социјализма, иако је британски фелдмаршал Бернард Монтгомери 26. октобра 1948. у једном обавештењу означио југословенски став као непознат. Тек је 8. јуна 1949. дошло до промена у овом погледу. Наиме, тада је британски заједнички Штаб за планирање изразио своје неслагање са овим ставом, сматрајући да „Југославија може заузети више самосталнији курс“. То је било јасно у следећем одбрамбеном плану, који је донео овај штаб у марту 1950. (кодно име *Galloper*) који је по питању држања Југославије пошао од претпоставке да ће Совјети морати да „примене силу да заузму Југословенску територију“, „уколико садашњи режим не буде збачен“.⁵³⁰

Сукоб који је избио између Југославије и СССР-а одмах се нашао у центру пажње на Западу. Све западне новинске агенције доносиле су вести о Резолуцији Информбироа, али и правиле анализе могућих сценарија за разрешење кризе на Истоку. У прво време западни званичници су остајали без јавних коментара, иако су новинари западних медија давали прогнозе на основу вести које су добијали „из дипломатских кругова“. У домаћој историографији честа је тврдња да су на Западу у прво време на сукоб Југославије и земаља Информбироа гледали као на какву породичну свађу. Ипак то је само делимично тачно. Већ у првим данима сукоба, Западу је било јасно да је „директна акција ако не и оружани устанак, једини начин на који би „лојални“ чланови Комунистичке партије Југославије могли да промене своје руководиоце који чврсто држе у рукама целокупни апарат нове југословенске државе“.⁵³¹ Новинар британског *Дејли Телеграфа* је закључио да започети сукоб упућује на то „да совјетски утицај чак ни у сателитским земљама није довољно чврст“.⁵³²

Овај последњи закључак био је један од оних који ће натерати пре свега Сједињене Америчке Државе да овај тренутак максимално искористе, како би Југославију у потпуности отргле из совјетског блока, чиме би и другим источноевропским земљама био дат пример. Крајем 1949. учињени су и први конкретни кораци у том смеру, када је амерички Савет за безбедност 17. новембра одлучио да се Југославији одобри војна помоћ уколико она то затражи, али само у случају да буде нападнута од стране источноевропских земаља. Чланови Савета су тада проценили да је Југословенска армија у том тренутку била способна да се одупре нападу суседних земаља народне демократије (Мађарска, Румунија, Бугарска и Албанија), па чак и ако буду имали подршку СССР-а, све док не стигне помоћ са Запада.⁵³³ Истовремено су после низа разговора о економској помоћи закључени први аранжмани који су врло брзо почели да дају резултате.⁵³⁴ У то време је већ у свим америчким документима обавештајног и аналитичког карактера став о „немогућности помирења са СССР-ом уз задржавање постојеће позиције режима“ у Југославији постао опште место.⁵³⁵

⁵³⁰ Bojan B. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 239.

⁵³¹ АЈ, ТАНЈУГ, 112-33-33, Вести иностраних агенција, 29. јун 1948. у 11 часова, „У Лондону сматрају да је Москва позвала југословенске комунисте да се побуне“.

⁵³² АЈ, ТАНЈУГ, 112-33-33, Вести иностраних агенција, 29. јун 1948. у 11 часова, „Одјек лондонске штампе“.

⁵³³ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 239–240.

⁵³⁴ Александар Животић, „Вашингтонски преговори (мај-јун 1951) – Преломна тачка југословенско-америчких односа?“, стр. 161.

⁵³⁵ Ivan Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD 1948–1961*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2011, str. 52–53.

4. 2. 1. Војна помоћ – Испоруке опреме и наоружања Југославији

Војна помоћ која би стигла у Југославију тек пошто она буде нападнута од стране источноевропских земаља никако није била прихватљива за Јосипа Броза и његове сараднике. Због тога су током читаве 1950. вршени стални притисци и чињени покушаји да се од америчке стране одмах добије неопходна војна помоћ. Такво понашање југословенског државног врха дало је резултате, јер је Здружени комитет начелника генералштабова у току ове године заузео став да Југославији треба пружити неопходну војну помоћ. Они су сматрали да би на тај начин позитивним примером дали подстрек и другим источноевропским земљама да крену југословенским путем, тј. да се отргну из загрљаја Совјетског Савеза.⁵³⁶

Значајну улогу у овом послу имао је и амерички амбасадор у Београду Џорџ Ален. Он је у преписци са америчким државним секретаром Дином Ачесоном током 1950, тражио да Стејт департмент директно и отворено започне разговоре са Јосипом Брозом Титом о питањима војне помоћи. Ипак, опрезни амерички државни секретар је и даље инсистирао на дискретнијем приступу овом питању, које је требало решавати кроз интензивирање контаката између америчког војног изасланика у Београду и југословенског војног врха. Он је сматрао да ће америчка страна на тај начин добити увид у стварне југословенске намере.⁵³⁷ Ипак Ачесон је у јулу 1950. дао иницијативу да амерички, британски и француски војни званичници координирају своје планове очекујући југословенски захтев за војном помоћи.⁵³⁸

Током 1950. југословенски страх од напада источноевропских земаља је растао. На то је додатно утицао и почетак корејског рата, с обзиром на то да је он показао да је било могуће покренути изоловани оружани сукоб, што је за југословенски државни и партијски врх била ноћна мора. Са порастом страха од могуће војне агресије са Истока, расла је и потреба за војном помоћи. Тако је у августу 1950. године Јосип Броз Тито у разговору са Јуцином Блеком, директором Светске банке покренуо питање добијања војне помоћи од Запада. Био је то први такав захтев од званичних југословенских кругова, иако и он у тајној и незваничној форми. Тито је том приликом изнео став да би евентуална војна помоћ требало да буде искључиво у материјалу (оружју и војној опреми) коју би требало ускладиштити у близини Југославије. Он је осим тога истакао да би још увек требало избегавати дистрибуцију тог материјала кроз јадранске луке.⁵³⁹ И током састанака са старим познаником Фицројем Маклејном 7. септембра Тито је апострофирао тешку ситуацију у којој се налазила Југославија и истакао да је „дошло време“ да Југославија почне са набавком оружја од САД и Велике Британије.⁵⁴⁰

Истовремено, у августу 1950. амерички Савет за националну безбедност је у правну регулативу програма помоћи за заједничку одбрану (Mutual Defense Aid Programe – MDAP) унео законску основу за пружање војне помоћи Југославији. Ипак поменути програм био је намењен америчким савезницима у НАТО-у, па је било потребно да Конгрес усвоји амандман на његов Статут, којим је омогућено слање војне помоћи земљама које нису биле чланице Атлантског пакта, под условом да се на тај начин повећава степен безбедности САД и његових савезника. Ово је и учињено до краја 1950. па је на тај начин отклоњена и ова врста формалне препреке на путу војне сарадње Југославије и САД.⁵⁴¹

⁵³⁶ Александар Животић, *Вашигтонска конференција 1951. Југословенско приближавање САД*, Београд: Завод за уџбенике, Институт за новију историју Србије, 2015, стр. 11.

⁵³⁷ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 159.

⁵³⁸ L. M. Lis, *Održavanje Tita na površini*, str. 128.

⁵³⁹ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 207–208.

⁵⁴⁰ I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 122–123.

⁵⁴¹ L. M. Lis, *Održavanje Tita na površini*, str. 136–137.

Крајем 1950. у Вашингтон је упућена југословенска делегација у којој је између осталог био и Владимир Велебит, а која је имала задатак да преговара са Светском банком у вези са финансирањем неких привредних пројеката у Југославији. Ипак, Велебит је искористио шансу да се у сусрету са групом америчких званичника покрене питање војне помоћи. Наиме, југословенски помоћник министра за спољну трговину сусрео се са Арвелом Хариманом, саветником америчког председника Харија Трумана за спољне послове, затим са начелником сектора планирања у Стејт Департменту Робертом Џојсом, будућим америчким амбасадором у Москви Чарлсом Боленом, замеником директора ЦИА Френком Визнером, директором бироа за источноевропска питања Фредериком Рајнхартом као и оперативцем ОСС Френклином Линдзијем. Према Велебитовом каснијем сведочењу он је у разговору са овим утицајним људима наводно „самоиницијативно“ покренуо питање бесплатне војне помоћи коју би САД требало да упути Југославији. У једном од разговора са Џојсом и Рајнхартом 22. новембра 1950. речено му је да су САД биле спремне да Југославији бесплатно испоруче веће количине наоружања и војне опреме. Велебит је добио предлог да у Вашингтон на преговоре дође један југословенски официр који би образложио југословенске потребе, а затим и уговорио потребне војнотехничке детаље аранжмана. Велебит је о овоме одмах обавестио Тита и тражио да дође у земљу како би поднео обимнији извештај о свему. Тито је прихватио овај Велебитов захтев тако да је у Београду између 25. новембра и 3. децембра 1950. одржано неколико састанака у којима су поред Тита и Велебита учествовали Кардељ, Ранковић, Гошњак и Коча Поповић. Договорено је да се прихвати америчка понуда за добијање оружја и у том смислу Генералштаб ЈА је добио задатак да састави листу потребног материјала. За траженог официра том приликом одређен је начелник Генералштаба ЈА генерал Коча Поповић.⁵⁴²

Велебит је по повратку у Вашингтон предао састављене листе потребног материјала и наставио заједно са амбасадором Поповићем да ради на овом питању. Тако је почетком јануара 1951. дошло до разговора између Владимира Поповића и генерала Џорџа Олмстеда, који је у Пентагону руководио Одсеком за војне испоруке иностранству. Амерички генерал је у разговору рекао да су војни кругови „апсолутно за то“ да се Југославији укаже „свака могућа помоћ“, али је истакао да она не зависи само од њих, већ да је то „пре свега политичко питање“ и да би с тим у вези Југославија морала учинити све „да се уклони нерасположење“ које је још увек постојало према њој у „извесним политичким круговима“. Поповић је одговорио, истичући да се ради о његовом личном мишљењу, да би Југославија била спремна да прихвати евентуалну војну помоћ коју би јој пружиле САД, али „без формалних јавних обавеза, без икаквих јавних дискусија“ и „без накнаде“.⁵⁴³

Почетком следећег месеца (4. фебруара 1951) Велебит је добио званични одговор Владе САД по питању његовог захтева за војну помоћ, у коме је истакнуто да „није могућно за САД, због непремостивих ограничења које намећу САД закони, да испоруче Југославији знатне количине оружја на скривени начин“. Осим тога, том приликом је наглашено да „знатне испоруке (које је Југославија тражила, прим. М. М.) морају неизбежно да се врше на основу одобрења Конгреса“. Југославија је упућена да помоћ тражи преко Програма узајамне помоћи за одбрану – МДАП.⁵⁴⁴ Десет дана касније помоћник америчког државног секретара Џорџ Перкинс је посетио Јосипа Броза Тита и том приликом покушао да утврди да ли су Југословени били спремни да траже америчку војну помоћ преко Конгреса, што је Тито

⁵⁴² Isto, str. 142–150; D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 232–233.

⁵⁴³ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/789, Забелешка о разговору са ген. Олмстедом за време ручка који је приредио г. Хантингтон генерал у пензији, бивши шеф америчке војне мисије при ВШ НОВЈ, сада председник корпорације Еквити у Њујорку, строго пов. 8 јануар 1950. године. Датум који стоји на документу вероватно је погрешан и настао услед грешке у куцању, јер би требало да стоји 1951. година. На то указују низ ствари. Прво у њему су описане активности са краја 1950. године, а осим тога генерала Олмстед је реактивиран тек у јулу 1950. године.

⁵⁴⁴ ВА, ЈНА, инвентарски број 2958, док. 1, Меморандум Владе САД од 4. фебруара 1951. године; А. Животић, *Вашингтонска конференција 1951*, стр. 50–52.

одбијао да учини. Тито је у свом дневнику записао да је у разговору са високим америчким званичником истакао да Југославија није толико војно угрожена да би „жртвовала“ свој дотадашњи став и прихватила такве америчке услове.⁵⁴⁵

Велебиту је стављено до знања да би влада САД Југославији без посебног одобрења Конгреса могла да испоручи „неке скромне количине опреме из вишка, као на пример, нешто хаубица 105 mm“ и то „на скривен начин“. Осим тога, истакнуто је да је Влада САД била спремна да предузме „информативне штабне разговоре између војних представника Југославије и САД (...) о стратегијским питањима од заједничког интереса у погледу Југославије“.⁵⁴⁶ Велебит је позитивно одговорио на америчку понуду за добијање хаубица 105 mm и друге војне опреме која би могла да се испоручи тајно, па је уследио нови Меморандум Стејт Департмента. У њему је истакнуто да би војна опрема мола да се Југославији испоручи хитно у року од шест месеци, али уз услов да у „међувремену буду закључени договори за југословенско – САД војне штабне разговоре, као што је то предлагао г. Велебит у име југословенске владе, укључујући стратегијска питања од узајамног интереса у погледу Југославије, као и подробне дискусије које обухватају општу југословенску војну ситуацију снабдевања“.⁵⁴⁷

После краћих консултација које је обавио у Београду са Јосипом Брозом Титом, Велебит се 6. априла 1951. са састао са Робертом Џојсом и Фредериком Рајнхартом. Велебит је својим саговорницима пренео ставове југословенске владе да Стејт Департмент нема разлога да сумња који ће став заузети Југославију у случају агресије у Европи. Он је предложио да се преговори подигну на виши ниво и саопштио да је Влада ФНРЈ спремна да у Вашингтон упути генерала Кочу Поповића, који би од ње био овлашћен да разговара о најважнијим стратегијским питањима.⁵⁴⁸

Истовремено када су Велебит и Владимир Поповић водили разговору у Вашингтону у Лондон су у јануару и фебруару 1951. као специјални изасланици послати Владимир Дедијер и Милован Ђилас, са задатком да испитају терен о могућности добијања војне помоћи. По доласку у Лондон, Ђилас и Дедијер су на једном пријему изнели британском премијеру Атлију захтев за војном помоћи. Неколико дана касније он је позвао југословенске представнике и саопштио им „да британска влада гледа са симпатијама на наше тражење помоћи у оружју“. Иако је имао припремљен списак југословенских потреба у наоружању, Ђилас је у разговорима са Атлијем није износио детаљене захтеве. Он је Британцима предложио да у Лондон дођу југословенски војни стручњаци ради детаљнијих разговора о томе. Осим тога он је британске званичнике молио да тражени материјал испоруче што је дискретније могуће. Ђилас је, по стриктним инструкцијама Јосипа Броза које је добио пре поласка у Лондон, својим саговорницима посебно нагласио да Југославија неће приступити НАТО пакту у случају добијања војне помоћи, као и да ће таква условљавања уколико их буде бити одбијена. Ипак, он је у разговору са британским званичницима казао да ће „у случају совјетске агресије против Европе“ Југославија учествовати на страни Запада. Тек пошто су се југословенски представници вратили у земљу, Британцима је предат списак траженог наоружања и војне опреме. Извештавајући Тита о својим утисцима са путовања, Ђилас је нагласио да је уверен да је Југославија била на добром путу да избегне замке међународне изолације

⁵⁴⁵ *Титов дневник*, приредио Перо Симић, стр. 105.

⁵⁴⁶ ВА, ЈНА, инвентарски број 2958, док. 1, Меморандум Владе САД од 4. фебруара 1951. године; А. Животић, *Вашингтонска конференција 1951*, стр. 51–52.

⁵⁴⁷ ВА, ЈНА, инвентарски број 2958, док. 2, Меморандум Владе САД од 2. марта 1951. године; А. Животић, *Вашингтонска конференција 1951*, стр. 52–53.

⁵⁴⁸ *Foreign Relations of United States*, Vol. IV, part 2, Washington 1985 – Memorandum by Robert P. Joyce of the Policy Planning Staff to the Deputy Under Secretary State, April 9 1951, pp. 1776–1777.

коју јој је наметао Совјетски Савез, али и да стави до знања земљама западног света да неће приступати њиховим војним пактовима.⁵⁴⁹

Американци су 27. априла 1951. упутили нови меморандум југословенској влади. Он се односио на листу југословенских потреба у оружју коју је Велебит поднео америчком министарству иностраних послова 1. јануара 1951. (листа а), на листу југословенских потреба у оружју коју је Милован Ђилас поднео британској влади током своје посете Лондону (листа б), као и на различите меморандуме, прегледе и друге податке, који су се односили на југословенски трговачки дефицит и на увозне потребе (листа ц). На предлог британске владе 9. априла отпочеле су у Вашингтону трипартитне анализе листи а и б, у којима су учествовали представници САД, Велике Британије и Француске. После детаљног проучавања материјала представници трију земаља су закључили да на овим листама има велики број артикала за које су сматрали да „превазилазе компетенције трипартитне групе“, с обзиром да нису били стриктно војни артикли, „него да су имали општији економски карактер“,⁵⁵⁰ па су самим тим спадали у листу ц. Због тога их је трипартитни војни подкомитет искључио из свог разматрања. Они су од југословенске владе тражили објашњење „односу између артикала опште употребе укључених у две војне листе и одговарајућих артикала који се појављују у општим материјалним захтевима“.⁵⁵¹

Steјт Департмент је сутрадан 28. априла упутио нови меморандум југословенској влади којим ју је обавестио да се слаже са доласком генерала Коче Поповића у Вашингтон. Шта више они су предложили да се то догоди „што пре“. Осим тога, Влади ФНРЈ је стављено на знање да ће генерала Поповића у САД примити највиши војни функционери, а да ће детаљне разговоре водити са „вишим општевојним функционером поред кога ће у разговорима учествовати по један виши стратегијски планер и по један старији планер за снабдевање из сваке службе“.⁵⁵² Теме које су биле предвиђене за разговор биле су подељене у пет група: а) југословенски војни капацитети и планови за отпор, б) распоред и снага совјетских и сателитских армија у региону, в) југословенске потребе и капацитети за пријем и употребу ратног материјала и опреме, г) пријем америчке војне помоћи и д) израда посебне студије о југословенској одбрани.⁵⁵³ На овај начин завршене су дуготрајне припреме за званично тражење војне помоћи.

Генерал Коча Поповић стигао је у Вашингтон 15. маја 1951. године, наводно у посету свом презимењаку Владимиру, југословенском амбасадору у САД-у. У наредних месец дана колико је генерал Поповић остао у Вашингтону вођени су разговори између две стране по унапред утврђеним темама. Укупно је одржано 12 састанака две делегације.⁵⁵⁴ На крају 13. јуна потписан је Меморандум о споразуму. Две стране постигле су у току разговора договор да САД најкасније у року од 90 дана Југославији испоручи ограничене количине војне опреме која је била обухваћена „ткз. Текућим програмима“, а која се налазила на листи која у је у јануару 1951. предао Владимир Велебит. Осим тога, САД се обавезала да припреми додатну војну опрему (извиђачка кола, оклопна кола и трактори) коју је такође требало да испоручи у року о шест месеци. Меморандумом је било предвиђено и да се ускоро одржи техничка конференција војних стручњака две стране на којој ће се даље расправљати о

⁵⁴⁹ Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Beograd: Prosveta, 1991, str. 365–368; *Tumov dnevnik*, str. 91, 93–94; D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 249–250; Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd: Književne novine, 1991, str. 224; Александар В. Милетић, *Tumov емисар Милован Ђилас. Дипломатско-преговарачке и спољнополитичке активности (1943–1953)*, Београд: ИНИС, 2021, стр. 345–350.

⁵⁵⁰ Међу артикле који су имали „општији економски карактер“ трипартитна комисија је убројала: авионски бензин, ваздушне компресоре, маст за кугел-лагере, гвоздене плоче, различите хемикалије, машине за сечење стакла итд.

⁵⁵¹ ВА, ЈНА, инвентарски број 2958, док. 3, Меморандум Владе САД од 27. априла 1951. године; А. Животић, *Вашингтонска конференција 1951*, стр. 53–55.

⁵⁵² ВА, ЈНА, инвентарски број 2958, док. 3а, Меморандум Владе САД од 28. априла 1951. године; А. Животић, *Вашингтонска конференција 1951*, стр. 55–56.

⁵⁵³ I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 137.

⁵⁵⁴ Записници са састанака две стране објављени су у: А. Животић, *Вашингтонска конференција 1951*.

предложеним листама за војну опрему које је Југославија већ била поднела (пре свега листа коју је поднео Владимир Велебит, а која је била ревидирана 17. маја), свим евентуалним новим захтевима ФНРЈ и предлозима САД, као и о резултатима који су постигнути у току преговора у мају и јуну. Циљ овакве техничке конференције био је да обезбеди да се „најважније врсте војне опреме испоруче ФНРЈ што је могуће пре пошто буде закључен билатерални уговор“. С тим у вези две стране су изразиле спремност током преговора да се, чим југословенска влада поднесе службени захтев за војну помоћ ван Текућих програма, одмах закључи билатерални споразум између две стране, а који би био у складу са њиховим постојећим законским прописима. Према тадашњим договорима овим споразумом требало је дефинисати начин коришћења добијене опреме. Последње две тачке меморандума односиле су се на договор о школовању југословенских официра, подофицира и техничара у одговарајућим школама у САД или у америчкој окупационој зони у Немачкој, као и на препоруку да одговарајући војни представници две стране одржавају конференције на којима ће размењивати мишљења и гледишта „по питању најефикасније оперативне сарадње“, а све у циљу појачавања одбране против евентуалне агресије. Меморандум су потписали генерали Коча Поповић са југословенске и Клајд Еделман са америчке стране.⁵⁵⁵

На путу из Вашингтона у Београд Коча Поповић је свратио у Лондон и Париз. Пре њега у британској престоници боравила је у току маја југословенска војна мисија која је преговарала о британској војној помоћи. Резултати које је постигла ова мисија нису били задовољавајући, што је био један од разлога да генерал Поповић посети Лондон. После низа састанака⁵⁵⁶ постигнут је „реалан југословенски напредак у набавци наоружања и војне опреме у Великој Британији“, али нису постигнути никакви конкретни договори. У Паризу се генерал Поповић сусрео са француским министрима спољних послова Робертом Шуманом и одбране Жилом Моком.⁵⁵⁷ Коча је у извештају упућеном у Београд после разговора са Моком истакао да су Французи били љубазни, али да током разговора није било „ништа значајно“.⁵⁵⁸

Осим са француским званичницима Коча Поповић се у Паризу састао и са америчким генералом Двајтом Ајзенхауером, главнокомандујућим НАТО пакта. У разговору двојице генерала покренуте су различите теме, али се Ајзенхауер највише интересовао за стварну снагу ЈА и питање да ли би се Југославија као комунистичка земља борила против СССР-а заједно са војскама капиталистичких земаља уколико дође до рата, на шта је од свог саговорника добио потврдан одговор. Командант НАТО-а је посебно био заинтересован да сазна и да ли је Југославија била спремна да приступи координацији планирања одбране са чланицама НАТО пакта и да ли би Југословенска армија по добијању америчке помоћи била способна да брани простор „Љубљанских врата“ који је имао изузетно важан стратегијски положај за западни војни савез. Као и у претходном случају Коча Поповић је на оба питања одговорио потврдно.⁵⁵⁹ Сусретом са Ајзенхауером начелник Генералштаба ЈА завршио је своју мисију чиме је ударен темељ приступању Југославије систему америчке војне помоћи.

Како би се овај процес заокружио и како би се испунило договорено у току преговора које је Коча Поповић водио у Вашингтону, у августу 1951. започете су техничке конференције две стране. На овим конференцијама одржаним у Пентагону конципиран је први годишњи план

⁵⁵⁵ ВА, ЈНА, инвентарски број 2958, док. 29, Меморандум о споразуму; А. Животић, *Вашингтонска конференција 1951*, стр. 392–393.

⁵⁵⁶ Коча Поповић се у Лондону састао са војницима фелдмаршалом Вилијамом Слимом, адмиралом Брусом Фрејзером, генералом Џоном Слесором, али и са политичарима Винстоном Черчилем, Емануелом Шинвелом, Хербертом Морисоном, Мекмиланом, Дејвисом и пензионисаним бригадиром Фицројем Маклејном.

⁵⁵⁷ А. Животић, *Вашингтонска конференција 1951*, стр. 39–47.

⁵⁵⁸ ВА, ЈНА, к. 373, ф. 1, док. 3, Телеграм Коче Поповића упућен Ивану Гошњаку, бр. 4, од 8. јул 1951.

⁵⁵⁹ А. Животић, *Вашингтонска конференција 1951*, стр. 47–49; I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 173–176.

испорука војне помоћи. Осим испорука наоружања и војне опреме, планом су биле предвиђене и различите услуге, као и школовање југословенског старешинског кадра.⁵⁶⁰

Осим ових техничких конференција на коначно заокруживање поменутог процеса веома значајне су биле и посете двојице високих америчких званичника Југославији. Прво је 25. августа 1951. у Југославију стигао Арвел Хариман, спољнополитички саветник председника Харија Трумана. У средиште разговора са Хариманом Тито је поставио питање војне помоћи. Затражио је његову подршку како би Југославија што пре добила модрено наоружање – млазне авионе, тенкове, бестрзајну артиљерију, али и сировине неопходне за рад војне индустрије. Хариман је у свом одговору образлагао због чега САД у том тренутку нису могле дати сво оружје које је Југославија тражила. Ипак, он је изнео лични став да ће се у том правцу ситуацију брзо променити. Ради тога он је предлагао развијање међусобног поверења између армија двеју земаља, али и чешће контакте и размену мишљења.⁵⁶¹

Ипак за процес завршетка преговора о добијању војне помоћи далеко већи значај имала је посета начелника Здруженог генералштаба америчке копнене војске генерала Лејтона Колинса, који је заједно са бригадним генералом Френком Партрицом допутовао у Београд половином октобра 1951. године. Пре него што је стигао у Југославију Колинс је добио више него прецизна упутства за разговоре које ће водити у Београду. Ајзенхауер му је ставио до знања да обим војне помоћи мора бити у складу са доприносом који је ЈНА могла пружити на јужном крилу одбране НАТО-а. Са друге стране ЦИА је предочила Колинсу да од његове мисије очекује отклањање једне од највећих препрека за постизање договора о војној помоћи – питања габарита, мандата и назива америчке војне мисије у Југославији. Министарство одбране САД-а овим задацима додало је и решавање питања обуке и техничке помоћи. Осим тога Колинс је добио инструкције да својим југословенским саговорницима јасно стави до знања да су преговори о споразуму о војној помоћи процес на политичком нивоу за који је био задужен амбасадор Ален, чија је иступања америчка војска у потпуности подржавала.⁵⁶²

По пристизању у Југославију Колинс је 14. октобра имао два састанака са представницима највишег војног и државног руководства. Прво је у југословенском Генералштабу разговарао са војним врхом који су представљали генерали Коча Поповић, Пеко Дапчевић, Љубо Вучковић, Мило Килибарда, Милош Шумоња и адмирал Сретко Манола. Осим Колинса у америчкој делегацији били су поменути генерал Партриц, као и пуковници Трокмортон и Кондон, који је био војни аташе САД-а у Југославији. Састанак је отворио начелник Генералштаба ЈНА генерал Коча Поповић који је предложио да се разговара о варијантама ратне ситуације која је била изложена од америчке стране током разговора у Вашингтону маја и јуна 1951, о материјалним питањима из домена војне помоћи, али и о свим осталим питањима која би евентуално остала необрађена у току разговора, а која су била од интереса за обе стране. Ипак готово све време разговарало се о варијантама ратне ситуације, што је чини се било у складу са оним инструкцијама које је Колинс добио од Ајзенхауера, тј. са упознавањем југословенских могућности за одбрану јужног крила НАТО-а у Европи како би се сходно томе програмирала и војна помоћ. Тек на крају разговора покренуто је питање програма војне помоћи, односно њене контроле. Колинс је том приликом истакао да уколико дође до договора две стране, да ће бити неопходно да Сједињене Државе имају у Југославији своје људе који ће руководити програмом војне помоћи. Он је нагласио да његова земља нема намеру да шаље велики број људи у Југославију, већ само онолико колико је било довољно да се осигура правилно

⁵⁶⁰ I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 185.

⁵⁶¹ АЈ, КМЈ, 836, I-2-a/67, Телеграм Леа Матеса Амбасади ФНРЈ у Вашингтону, стр. пов. 1585, од 28. августа 1951. године.

⁵⁶² L. M. Lis, *Održavanje Tita na površini*, str. 155–156; I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 206.

коришћење и контрола програма, тј. како је он рекао „једини циљ наших људи биће да задовоље наше законе и да помажу у Сенату браћење одашиљања помоћи Југославији“.⁵⁶³

Пошто је завршен састанак у Генералштабу, Колинс је заједно са генералом Партрицом и америчким амбасадором Београду Аленом био примљен од стране Јосипа Броза Тита, уз кога су били Лео Матес, али и генерали К. Поповић и П. Дапчевић, као и адмирал С. Манола. И на овом састанку се разговарало о варијантама ратне ситуације. Колинс је том приликом истакао слагање са југословенским одбрамбеним плановима које је чуо на састанку у Генералштабу и о њима се похвално изразио. Ипак, он је нагласио да њихово спровођење зависи од могућности дотура ратног материјала који би требало да се врши на правцу Љубљанских врата и долином Вардара и Мораве, па да би у складу са тим ЈНА на ова два сектора требало да организује кључне тачке одбране. Простору Љубљанских врата поклањан је посебан значај на Западу и давање војне помоћи Југославији практично се условљавало одбраном овог правца. Тито је на ове Колинсово излагање одговорио потврдно, тј. истакао да ће југословенске оружане снаге штити два поменута правца.⁵⁶⁴

Пошто су се сложили око тога, прешло се на тежу фазу разговора који је подразумевао сучељавање мишљења о институцији америчке војске која би се бавила проблемом војне помоћи на терену. Иако је Тито на почетку истакао да се не ради о питању фундаменталног значаја, амерички представници су били истрајни да се оно ипак реши. Колинс је истакао да би мисија америчке војске морала да броји најмање 30 људи, с обзиром на то да је закон о пружању помоћи САД-а предвиђао ову цифру као минималну. Тито је већ неколико дана раније у разговору са амбасадором Аленом одбацио овај број као превелики, предлажући 6 до 8 људи. Била је то последица још увек свежих успомене на искуства са совјетским инструкторима у ЈА који су имали склоности да се мешају у рад југословенских официра. Ипак, Колинс је инсистирао на томе да овај број не може бити мањи од 30, али да уколико у том тренутку договор не може да се постигне, да тај број тренутно не би требало прецизирати. Он је изнео и предлог да генерал Џон Хармони, који је био одређен за шефа те мисије, у Југославију дође са свега 6 до 7 официра, али да се касније тај број значајно повећа и да достигне ону минималну цифру коју је прописивао амерички закон.⁵⁶⁵

Спорења је било и око мандата и имена америчке мисије. Тито се није слагао са тим да се представницима америчке војске омогући обилазак јединица ЈНА, већ је истакао да у обзир долази само осматрање на полигонима. Он је то правдао тиме што би таква ситуација земљама Информбироа дала повода да говоре о „америчким базама“ у Југославији. Генерал Колинс је одговорио да је обилазак јединица ЈНА неопходан како би се контролисала употреба помоћи, али је том приликом указао на то да чланови америчке мисије не би одлазили у обилазак мимо договора са Југословенима. Тито се сложио и са Колинсовим предлогом да шеф америчке мисије у Југославији буде генерал Џон Хармони, али се одмах појавио проблем његовог звања, који је истина брзо превазиђен. Наиме, прихваћен је предлог америчког амбасадора у Београду да се Хармонију додели звање „аташе оружаних снага“, што је истакло његову различитост од осталих аташеа америчке војске који су наставили да раде без имена у називима. Генерал Хармони требало је да се бави само пословима у вези са војном помоћи.⁵⁶⁶

Последња тачка о којој су две стране разговарале било је питање стратешке координације између Југославије и НАТО-а. Тито је том приликом својим саговорницима наговестио да би у повољном тренутку могли да се одрже преговори две стране који би се тicali овог питања. Колинс је истичући да он нема овлашћења да о томе преговара, као и да је то његов лични став, истакао да би овакви разговори у будућности били несумњиво

⁵⁶³ ВА, ЈНА, к. 14, ф. 6, док. 1, Конференција у Генералштабу ЈНА са генералом Колинсом (стенограм).

⁵⁶⁴ *Политика*, 1. април 2001, Драган Бисенић, *Сведочење Владимира Велебуга*; В. В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951–1957)*, Београд: Tricontinental, Vojska, 2003, стр. 32–33.

⁵⁶⁵ В. В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, стр. 33; I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, стр. 214.

⁵⁶⁶ В. В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, стр. 33; I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, стр. 214.

потребни. Уз оцену да нема разилажења у основним ставовима, да постизање договора у појединим питањима не би требало да представља проблем, као и да преговори организовани на овај начин могу довести до задовољавајућег споразума за обе стране, овај састанак је и завршен.⁵⁶⁷

Колинсова посета Југославији отклонила је и последње озбиљне препреке на путу постизања споразума о војној помоћи, а у наредних месец дана завршене су све припреме за његово потписивање. Председник САД Хари Труман је 9. новембра 1951. упутио писмо америчком Конгресу у коме је најавио да ће Југославији поред економске бити пружена и војна помоћ „у циљу да се повећа материјална способност Југославије за самоодбрану“.⁵⁶⁸ Пет дана касније 14. новембра, у Београду је закључен Споразум о војној помоћи између влада САД и Југославије. Споразум су потписали Јосип Броз Тито са једне и амерички амбасадор у Београду Џорџ Ален са друге стране.⁵⁶⁹

Споразум о војној помоћи имао је укупно седам чланова. У 1. члану било је дефинисано да ће Влада САД „пружити или наставити да пружа“ Влади ФНРЈ опрему, материјале, услуге и другу помоћ, а да ће са друге стране Влада ФНРЈ помоћ користити искључиво за унапређење међународног мира и безбедности, као и ради јачања сопствене одбрамбене моћи. Осим тога југословенска влада се обавезала да неће без пристанка САД добијену помоћ отуђити или преусмерити на неког другог, као и да ће пружити реципрочну помоћ САД-у „тима што ће наставити да пружа олакшице у производњи и преносу“ у САД сировина и полуфабриката, који би могли недостајати Америци. Други члан је предвиђао да ће свака страна потписница предузимати мере да обавести јавност о примени споразума, али је истим чланом била омогућена и тајност целог процеса у смислу класифицираних војних материјала, услуга и обавештења који су били пружани на основу потписаног споразума. Трећи члан је регулисао питања која су се односила на заштиту интелектуалне својине тј. патената који су били у вези са опремом, материјалима и услугама који су испоручивани на основу споразума. Четврти члан се односио на финансијске обавезе Југославије, тј. на обавезу југословенске стране да САД-у на располагање стави динарски депозит који би се користио за административне и оперативне издатке који су настајали у току извршења Споразума. Осим тога истим чланом ФНРЈ се обавезала да ослободи од царина и пореза опрему која је била предмет помоћи. Пети члан се тицао питања америчке мисије чији је задатак био надгледање спровођења програма. С тим у вези ФНРЈ се обавезала да члановима ове мисије обезбеди дипломатски статус и пружи олакшице у раду, док се са друге стране САД обавезао да „ће број таквог особља бити што је могуће мањи“, као и да ће оно деловати „као део Амбасаде Сједињених Америчких Држава“ у Београду. Шестим чланом овог Споразума била је дефинисана југословенска обавеза да суделује у „унапређењу међународног споразумевања“ и „у одржавању светског мира“ као и да доприноси „развоју и одржавању своје сопствене одбрамбене снаге и одбрамбене снаге слободног света“ у оквиру својих могућности. У пракси то је значило посредну обавезу координације са НАТО-ом, мада то није јасно изражено с обзиром на тежак спољнополитички положај Југославије и њен сукоб са источноевропским земљама. Последњи члан односио се на техничке ствари, као што су датум ступања на снагу Споразума, престанак његове важности, као и услове под којима он може бити прекинут и др.⁵⁷⁰

Потписивањем овог споразума биле су озваничене већ започете активности на снабдевању ЈНА ратним материјалом. Уопштеност и непрецизност појединих чланова у овом

⁵⁶⁷ *Политика*, 1. април 2001, Драган Бисенић, *Сведочење Владимира Велебуга*; В. В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, str. 33–34; I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 215.

⁵⁶⁸ В. В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, str. 36; I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 215.

⁵⁶⁹ АЈ, КМЈ, 836, I-2-a/67, Стенографске забелешке разговора маршала Тита и амбасадора Алена приликом потписивања уговора о војној помоћи.

⁵⁷⁰ АЈ, Привредни Савет ФНРЈ (ПС ФНРЈ), 40-191–322, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Сједињених Америчких Држава о војној помоћи од 14. новембра 1951. године.

споразуму били су касније предмет неспоразума. То се посебно односи на пети члан који је дефинисао питање функционисање америчког тима за контролу спровођења програма. Историчар др Иван Лаковић пише да је овај споразум „у том тренутку, представљао консензус који је донио многе контроверзе на објема странама, јер је и по свом духу и по својој садржини представљао несвакидашњи примјер политичког споразумјевања у времену када је хладни рат већ увелико наметнуо правила војнодипломатског размишљања и дјеловања.“ Био је ово после завршетка Другог светског рата „први примјер директне војне сарадње двају идеолошки различитих субјеката који није темељен на комерцијалној основи, већ на савезништву и осјећају барем тренутне угрожености“.⁵⁷¹

Осим од Сједињених Америчких Држава Југославија је истовремено покушавала да добије војну помоћ и од других земаља НАТО-а пре свега Француске и Велике Британије. Била је то последица мишљење да ће војна сарадња са овим земљама изазвати мање негативан утисак на Истоку, него искључиви војни ослонац на САД. Ипак, показало се да велике западноевропске земље немају снаге, али ни интереса за тако нешто. Осим тога, САД су водиле рачуна да задрже доминантан положај у свом блоку, тако да нису ни дозвољавале шире учешће Француске и Велике Британије у војнодипломатским активностима на Балкану. С тим у вези, удео две западноевропске земље у војној помоћи Југославији остао је све време на симболичном нивоу. Изузетак у том смислу представљале су британске испоруке клипних бомбардера типа *Mosquito*, који су у раним педесетим омогућиле унификацију бомбардерских и извиђачких јединица ЈРВ.⁵⁷²

У складу са одредбама Споразума о војној помоћи, у Југославију је у децембру 1951. године дошла америчка војна мисија, чији је назив био *American Mission Assistance Staff*, а која је била познатија по скраћеници АМАС. На њеном челу био је генерал Џон Хармони. Са друге стране истовремено је при Министарству народне одбране ФНРЈ било формирано Одељење за пријем војне помоћи, на чијем челу се у почетку налазио генерал Мило Килибарда. Ова два тела била су кључна за функционисање система, с обзиром на то да су она координирала целокупну процедуру испоруке и пријема војне помоћи.⁵⁷³

АМАС се састојао од пет сектора: штаба, општег одсека, одсека за снаге копнене војске, морнаричког и ваздухопловног одсека. У почетку га је чинило укупно 30 људи, али је тај број временом растао, па су у децембру 1957. у њему радила 53 човека. Према југословенским подацима чланови ове мисије су се просечно у Југославији задржавали две године, после чега би им долазила смена. Укупно су за време трајања програма војне помоћи кроз Југославију прошло 162 човека, од чега 4 генерала, 66 официра, 84 подофицира и 8 војних чиновника.⁵⁷⁴

Према уговору две стране 50% материјала превозило се америчким, а 50% југословенским бродовима. У случају да је америчка војна помоћ стизала из база у Европи или северној Африци организацију транспорта и плаћање транспортних трошкова падало је на Југославију. За организацију транспорта у Одељењу за пријем војне помоћи при МНО била је задужена саобраћајна служба, да би крајем 1952. то прешло у надлежност саобраћајног органа Материјално финансијске управе МНО. Ради пријема робе која је стизала у ријечку луку у фебруару 1952. године формирана је на железничкој станици у Ријечи Привремена команда станице, која је била задужена за обезбеђивање вагона и даљу отпрему материјала у техничке базе. Због повећања обима помоћи која је у лето 1953.

⁵⁷¹ Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006, str. 58–60.

⁵⁷² Ivan Laković, „Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji kao uvod u stvaranje Balkanskog pakta“, *Balkanski pakt 1953/1954*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa u Beogradu 9. i 10. novembar 2005, urednik Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, str. 203.

⁵⁷³ Драган Богетић, „Војни преговори Југославије са Западом у светлу опасности оружане интервенције источноевропских држава“, *Војноисторијски гласник*, 1–2 (2003), стр. 91.

⁵⁷⁴ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Извештај Одељења за пријем војне помоћи ДСНО о војној помоћи САД Југославији у времену од 1951. до 1958. године, стр. 12–13.

пристизала кроз ову луку, поменућа команда је укинута, а уместо ње је формиран Одсек за пријем војне помоћи, у чијем саставу су се налазили и представници саобраћајне службе. Техничке базе имале су задатак да прихвате, деконзервирају и отпреме примљени материјал у предвиђене јединице. Ове базе биле су формиране у: Ријеци за пријем оклопно-механизованих средстава, Хаџићима за прихват артиљерије (због лоше саобраћајне повезаности ова база је после неког времена пребачена у Љубљану), Пречком код Заграда ауто-техничка база и одељак за пријем средстава везе и Солину код Сплита за пријем инжињеријског материјала (која је убрзо пребачена у Пречко). За пријем средстава намењених за ратну морнарицу ЈРМ је своју базу формирао у Враици код Сплита. Што се тиче ваздухопловства авиони су или долетали самостално на југословенске аеродроме или су стизали расклопљени на бродовима у Пулу, да би на пулском аеродрому били склапани.⁵⁷⁵

Заједничким планирањем било је превиђено да се комплетно преоружа „Заградска армије“ састава три корпуса по три дивизије. Планом преоружања било је предвиђено да се у фискалној 1953. и 1954. години преоружа по један корпус плус по једна дивизија, 1955. армијски делови и једна дивизија. На крају извршено је преоружавање армијских делова, корпусних делова за два корпуса, 8 комплетних дивизија, а добијена је и муниција за око 65 дана рата.⁵⁷⁶

Када је реч о ваздухопловству програмима је било предвиђено да се Југославији испоруче:

- три дивизије млазних авиона по три пука (укупно 9 пукова – 225 авиона типа Ф-84Г са одговарајућом опремом за одржавање),
- две дивизије млазних авиона са по три пука (укупно шест пукова – 150 авиона типа Ф-86Е са одговарајућом опремом за одржавање),
- један млазни извиђачки пук (укупно 20 авиона типа РТ-33 са одговарајућом опремом за одржавање),
- један школски пук млазних авиона (укупно 25 авиона типа Т-33 са одговарајућом опремом за одржавање),
- један транспортни пук (укупно 20 авиона типа Ц-47 са одговарајућом опремом за одржавање),
- једна ловачко-бомбардерска дивизија клипних авиона (укупно 4 пука – 125 авиона типа Ф-47Д са одговарајућом опремом за одржавање),
- једна ескадрила хеликоптера (10 комада типа С-51 са одговарајућом опремом за одржавање),
- радарска мрежа са одговарајућом опремом средстава везе и електронике и навигационим земаљским средствима (гониометри, радио-фарови и радари за слепо слетање авиона),
- 790 комада мотора типа 0-435-1, Хиспано-Суиза 123, Р-1340-АН-1 за наоружавање авиона домаће израде типа Аеро-3, „213“, „214“ и „522“,
- муниција, ракете и бомбе за тромесечну ратну резерву и потребне количине школске муниције и ракета.

На крају од планиране опреме није испорученао 58 авиона Ф-84Г *Тандерџет*, 107 авиона Ф-86Е *Сајбр*, као и два тешка покретна радара и један радар за слепо слетање. Недостајали су и неки резервни делови као и делови опреме за одржавање добијених

⁵⁷⁵ Авиони Москито су долетали на аеродроме Панчево и Велика Горица, авиони Т-33А, Ф-84Г, Ц-47, РТ-33А, Ф-86Е, као и хеликоптери С-51 на аеродром Батајница. Расклопљени су у Пулу стизали авиони Ф-47Д. В. В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, стр. 45–46.

⁵⁷⁶ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Извештај Одељења за пријем војне помоћи ДСНО о војној помоћи САД Југославији у времену од 1951. до 1958. године, стр. 1–2.

средстава. Осим мањка било је и вишка. Тако је између осталог добијено 24 авиона Ф-47Д *Тандерболт* више него што је било предвиђено.⁵⁷⁷

Планираним програмом биле су одређене и испоруке за ратну морнарицу и то: један патролни брод (280 тона), три миноловца од 400 и четири миноловца од 137 тона. Осим тога планирана је и испорука различите опреме за модернизацију бродова: навигациона опрема и уређаји, артиљеријско наоружање, муниција и уређаји за управљање артиљеријским гађањем, торпедни уређаји и уређаји за управљање торпедним гађањем, средства и наоружање за против-подморничку борбу, средства за осматрање и везу, погонски и помоћни уређаји, електро уређаји и инсталације за пловне објекте, уређаји за одбрану лука (обалски радар), станице за демагнетизацију, полигон за вежбање против-подморничког напада као и резервни делови за наведене уређаје, опрему и наоружање. Напослетку од предвиђеног плана до 1958. године нису била испоручена четири миноловца од 137 тона.⁵⁷⁸

У току трајања војне помоћи заједничким планирањем две стране било је предвиђено да се Југославији испоручи опрема и ратни материјал у укупној вредности од 890.693.957 долара. Од те цифре за копнену војску тј. преоружавање „Загребачке армије“ било је предвиђено 518.242.523 долара (58,5%), за ваздухопловство 333.421.434 долара (37%) и за морнарицу 39.030.000 долара (4,5%). Ипак, програм војне помоћи није био у потпуности реализован, па је вредност наоружања и војне опреме испоручених Југославији била 746.477.822 долара или 83,81% планираног. Ако говоримо о појединачним видовима за копнену војску је испоручено материјала у вредности од 487.648.859 (94,10% од планираног), за ваздухопловство 221.901.627 (66,55%) и за морнарицу 36.927.336 долара (94,61%).⁵⁷⁹

Поставља се питање не који начин је испоручено наоружање и војна опрема утицао на борбену готовост ЈНА и на њену спремност за одбрану земље? У времену после почетка сукоба Југославије и СССР-а у лето 1948. године, Југословенска армија располагала је са опремом и наоружањем који ни по свом квалитету ни по свом квантитету нису били довољни за одбрану од евентуалне агресије коју би на Југославију извршиле земље чланице Информбироа. Осим тога, ни домаћа војна индустрија у том периоду није била способна да обезбеди све потребне количине наоружања. Због тога је Програм војне помоћи имао изузетан значај.

Ако посматрамо армију према видовима, копнена војска је добила знатне количине оружја. Пешадија, као најбројнији род била је већ и пре почетка добијања војне помоћи солидно наоружана по стандардима тог времена. Њене јединице углавном су допуњене само специјализованим оружјем, као што су ручни ракетни бацачи, бестрзајни топови, противавионски митраљеви и аутомати, што је имало знатног утицаја на повећање њихове ватрене моћи. Артиљерија је са друге стране примила знатне количине наоружања. Укупно је примљено 1.857 топова и хаубица различитог калибра. Артиљерија је уз ова оруђа добила и камионе, тракторе за вучу, телефоне, радио-уређаје, бусоле, радаре и опрему за одржавање (радионице, алат и прибор), што јој је омогућило већу и лакшу покретљивост. Веће количине артиљеријског оруђа дале су могућност надлежнима да изврше и организацијско-формацијске промене у артиљерији, па је формиран већи број артиљеријских пукова за противтенковску борбу и ватрену подршку. Посебно је значајно што су ове јединице формиране на нивоима где их раније није било: корпуси, армије и резерва Врховне команде. Осим тога добијена средства омогућила су и формирање противавионских пукова који су могли да пруже ефикасну заштиту ваздушног простора

⁵⁷⁷ Исто, стр. 2–3; ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Преглед програмованог и испорученог материјала по програмима војне помоћи 1951–1957, стр. 14–21.

⁵⁷⁸ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Извештај Одељења за пријем војне помоћи ДСНО о војној помоћи САД Југославији у времену од 1951. до 1958. године, стр. 3–4.

⁵⁷⁹ Исто, стр. 1–4.

на средњим висинама до 6000 метара, али и ноћу што раније није био случај. Тиме је овом делу артиљерије дат нови квалитет.⁵⁸⁰

У Југославију је од 1951. до 1958. године пристигло 918 тенкова типа *M4A3 Шерман* (599) и *M47 Патон* (319), 715 самохотки *M7/M7B2 Прист* (56), *M18 Хелкат* (240) и *M36Б1* и *M36Б2* (399), 565 оклопних аутомобила *M3А1* (300) и *M8* (265), 20 па полугусеничара *M15*, 54 тенка за извлачење *M32* (29) и *M74* (25), као и 1.059 трактора за вучу *M4* (232) и *M5* (827). Осим тога испоручене су и одређене количине муниције, резервних делова и опреме за одржавање. Била је ово углавном опрема која је била на нивоу оној која је употребљавана у Другом светском рату, а нека од ових средстава су у њему и коришћена, па су у Југославију стигли после генералног ремонта. Ипак, у ЈНА су истицали да је упркос томе „квалитет опреме био у целини добар, искључујући савременост, што се показало и при употреби“. Изузетак у погледу савремености представљао је тенк *M47 Патон* који је припадао послератној генерацији америчких тенкова, а у јединице ЈНА стигао је само 15 месеци пошто је уведен у наоружање америчке војске. Оволике количине технике омогућиле су оклопним јединицама „квантитативни и квалитативни скок“. Било је то „бурно раздобље“ у њиховом развоју. Знатно је повећана борбена готовост, а осим тога испоруке оклопних возила условиле су проширење формације оклопних јединица ЈНА, као и њихово увођење код пешадијских јединица.⁵⁸¹

Јединицама инжињерије испоручени су мостови, булдожери, гредери, ваљци, чамци и радионице. Упркос томе, код њих није битно измењено стање када је реч о попуњености опремом. Ако говоримо о јединицама везе, оне су кроз систем војне помоћи добиле 4.387 радио-уређаја, 545 агрегата, 30 телепринтера, 24 покретне радио везе итд, што је утицало да дође и до измене дотадашњих норми, које су прилагођене америчким стандардима.⁵⁸²

Техничка опремљеност јединица Југословенског ратног ваздухопловства у почетком 1950-их била је „готово катастрофална“. Због тога је време које је започето од јесени 1951. године др Бојан Димитријевић назвао „ером модернизације“ ваздухопловства. Са Запада су авиони почели да стижу и пре потписивања Споразума о војној помоћи између Југославије и САД. Наиме, половином октобра 1951. започеле су испоруке британских авиона *Москито* у неколико верзија, да би на самом крају те године, 31. децембра, стигли и први амерички авиони типа Ф-47Д Тандерболт. Оба ова типа авиона наставила су да пристижу и током 1952. и 1953. године, а укупно их је у Југославију стигло 290 (140 авиона *Москито* и 150 Ф-47Д). Били су ово авиони који су припадали категорији ваздухоплова из последњих дана Другог светског рата, али је то била исправна и углавном не много коришћена техника. Треба имати у виду чињеницу и да је техника овог нивоа била практично светски стандард у наоружању ваздухопловства у том времену. *Москито* је ЈРВ послужио да замени застарели совјетски бомбардер Петљаков Пе-2, док је Ф-47Д заменио већи број модела авиона који су се до тада употребљавали у Југославији као што су ловци Јак, Месершмитови и С-49 и јуришник Ил-2.⁵⁸³

У току 1953. и 1954. у Југославију је стигло и 20 транспортних авиона Ц-47 Даглас, који су тражени још од лета 1951. године. На овај начин у транспортној авијацији остварено је повећање за 100%. Од ових авиона формиране су две ескадриле у оквиру 119. транспортног пука у Земуну. Истовремено, почетком 1954. године у јединице ЈРВ стигло је и

⁵⁸⁰ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Преглед програмованог и испорученог материјала по програмима војне помоћи 1951–1957, стр. 1–13; Bojan Dimitrijević, „Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (1996), str. 104–105.

⁵⁸¹ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Преглед програмованог и испорученог материјала по програмима војне помоћи 1951–1957, стр. 1–13; В. Dimitrijević, „Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958“, str. 104–105; В. В. Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija*, str. 66–69.

⁵⁸² ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Преглед програмованог и испорученог материјала по програмима војне помоћи 1951–1957, стр. 1–13; В. Dimitrijević, „Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958“, str. 105–106.

⁵⁸³ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Преглед програмованог и испорученог материјала по програмима војне помоћи 1951–1957, стр. 14; В. Dimitrijević, „Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958“, str. 106. В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, str. 101–102.

првих 10 хеликоптера типа С-51 Вестленд, са којима је формирана прва хеликоптерска ескадрила при 119. пуку у Панчеву. Били су то потпуно нови хеликоптери.⁵⁸⁴

Ипак, преломни тренутак у развоју ЈРВ био је почетак испоруке млазних авиона. Најпре су у марту 1953. на батајнички аеродром слетела прва четири школска млазна авиона Т-33А, да би у јуну исте године стигла и прва група борбених млазних авиона Ф-84Г Тандерцет. Били су ово нови авиони са минималним налетом. Осим ова два типа у наредним годинама (1955–1957) стигли су и млазни извиђач РТ-33А, као и надзвучни ловац Ф-86Е *Сајбр*. Укупно је за време трајања програма војне помоћи ЈРВ примило 167 авиона типа Ф-84Г, 25 авиона Т-33А, 22 авиона РТ-33А и 43 авиона Ф-86Е. Летећи на авиону Ф-86Е југословенски пилоти су први пут летели брзином већом од звука.⁵⁸⁵ Млазна авијација имала је изузетан утицај на повећање борбене способности ЈРВ, а тиме и на повећање укупне спремности земље за одбрану.

Осим нових летилица добијена је и велика количина мотора (790) који су омогућили да се доврше авиони југословенске конструкције, затим знатне количине авио-бомби и 1.612 различитих возила, којима је у потпуности био обезбеђен овај сегмент ваздухопловства за дужи временски период. Кроз систем војне помоћи стигли су и радарски уређаји и пратећа техника, што је омогућило формирање службе Ваздушног осматрања, јављања и навођења – ВОЈИН. До краја трајања програма ова служба је прерасла у сложен систем, којим је било прекривено цело небо изнад Југославије.⁵⁸⁶

Као што смо напред видели најмања сума новца за помоћ била је предвиђена за јединице ЈРМ. Иако је добијени готови материјал био мали, свега 4 пловила (1 патролни брод и 3 миноловца) од примљеног додатног материјала обезбеђено је потпуно или делимично опремање неколицине југословенских бродова: разарача *Сплит*, четири ескортна разарача, школског брода *Галеб*, 24 мања патролна брода, 6 већих патролних бродова, 72 торпедна чамца, 28 средњих и мањих миноловаца, 6 већих миноловаца, 15 артиљеријских сплави, 12 минерских сплави, 24 речна миноловца, 3 речна патролна чамца, 18 комада обалских патролних чамаца, 31 помоћни брод, 1 речни оклопни чамац, као и 61 десантне јединице, 9 обалских радара за осматрање, станице за демагнетизацију и полигона за вежбање против-подморничког напада.⁵⁸⁷

Током реализације Програма војне помоћи долазило је и до низа проблема. Неки од најкарактеристичнијих су били одлагање, смањивање или обустављање испорука. Југословенски су се стално жалили на то, а о томе је говорио и Јосип Броз Тито у августу 1953. у разговору са новинаром „Асошиетет преса“, када је хвалећи квалитет пристигле опреме ипак истакао да „у погледу квантитета има још недостатака – мало преспоро долази оно што нам је најпотребније, али иде“.⁵⁸⁸ Још један проблем представљао је стални недостатак резервних делова, потрошног материјала и пратећег алата за све категорије примљене опреме. У Одељењу за пријем војне помоћи ДСНО истицали су од почетка испоруке резервних делова уочили тенденцију како су САД гледале да испоруче „што мању количину“ да би на тај начин ЈНА држали у зависности.⁵⁸⁹

⁵⁸⁴ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Преглед програмованог и испорученог материјала по програмима војне помоћи 1951–1957, стр. 14; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*, str. 104.

⁵⁸⁵ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Преглед програмованог и испорученог материјала по програмима војне помоћи 1951–1957, стр. 14; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*, str. 104–107.

⁵⁸⁶ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Преглед програмованог и испорученог материјала по програмима војне помоћи 1951–1957, стр. 14–21; В. Dimitrijević, „Западна војна помоћ Југославији 1951–1958“, str. 106–107.

⁵⁸⁷ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Извештај Одељења за пријем војне помоћи ДСНО о војној помоћи САД Југославији у времену од 1951. до 1958. године, стр. 3–4; ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Преглед програмованог и испорученог материјала по програмима војне помоћи 1951–1957, стр. 22–23.

⁵⁸⁸ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, стр. VIII/182.

⁵⁸⁹ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Извештај Одељења за пријем војне помоћи ДСНО о војној помоћи САД Југославији у времену од 1951. до 1958. године, стр. 6.

Промена међународне ситуације, а у складу са тим и промена спољнополитичке оријентације Југославије средином 1950-их довели су функционисање програма војне помоћи у кризу. Програм војне помоћи био је покренут у историјском контексту који је био дефинисан могућношћу совјетског напада на Југославију, југословенском вољом да пружи отпор, али и спремношћу САД да јој помогне, како политички и економски, тако и војно. То је био основ за потписивање споразума две стране. У марту 1953. овакав историјски контекст је промењен, а два догађаја (Стаљинова смрт и потписивање Анкарског уговора) означили су његов крај. После овога је „програм америчке војне помоћи Југославији улазио у фазу када је требао да послужи не као фактор одвраћања совјетске оружане интервенције, већ као коректив у политици југословенско-совјетског приближавања“.⁵⁹⁰

Нестанак опасности од совјетске агресије, који је уследио после Стаљинове смрти, када је ново совјетско руководство започело процес који је требало да доведе до нормализације односа СССР-а и Југославије, условио је смањивање маневарског простора у којем се Југославија могла чвршће везати за Запад. У том смислу 1955. била је од преломног значаја. Почетком те године Јосип Броз Тито је посетио Индију и Бурму чиме је започео процес успостављања тесне сарадње са азијским, а потом и афричким земљама. У јуну је пак потписана Београдска декларација која је представљала круну свих дотадашњих стремљења за нормализацију односа Југославије и СССР-а. Месец дана касније у разговорима које је југословенски државни подсекретар Срђан Прица водио са амбасадорима САД, Велике Британије и Француске показале су се значајне несугласице Југославије и трију западних земаља, како о тадашњој међународној ситуацији, тако и о наставку војне сарадње две стране.⁵⁹¹ Планерима војне помоћи на Западу је постало јасно да она за Југославију више не представља потребу као што је био случај само неколико година раније. Југославија више није била спремна да се одриче било ког сегмента своје спољне политике, како би примала војну помоћ са Запада, чиме је овај програм полако губио значај.⁵⁹²

Иако је помоћ наставила да стиже и у току 1956. њена укупна материјална вредност била је све мања.⁵⁹³ По повратку из СССР-а у лето те године Тито је у изјави датој новинару Јунајтед Преса истакао да ће Југославија у наредном периоду бити искључиво окренута добијању комерцијалних зајмова, „који гарантују прецизне услове и термине“, изразивши мишљење „да само такав вид односа гарантује дугорочну сарадњу“.⁵⁹⁴ Даљи процес стагнације и назадовања настављен је у октобру 1956. када је објављена одлука америчког председника Ајзенхауера да се Југославији суспендују све испоруке готових артикала из програма војне помоћи (авиона, возила, топова, пловила итд.), а да се настави само са испоруком резервних делова који су били неопходни за функционисање опреме која је до тада била испоручена.⁵⁹⁵ Крајем ове године износећи предлог војног буџета за 1957. државни секретар народне одбране ФНРЈ генерал Иван Гошњак је казао: „Могоа бих да кажем да ми на њу (америчку помоћ) не рачунамо више у нашим плановима, тако да све потребе војске морамо задовољити сами и сопственим средствима.“⁵⁹⁶

Прекид програма војне помоћи уследио је у децембру 1957. године. Прво је 6. децембра Јосип Броз Тито саопштио америчком амбасадору Ридлбергеру одлуку да

⁵⁹⁰ I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 429.

⁵⁹¹ Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd: Službeni list SRJ, 2000, str. 213–217.

⁵⁹² I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 431.

⁵⁹³ Укупна вредност материјала испорученог кроз програм војне помоћи у току 1955, 1956. и 1957. године била је мања него оног који је испоручен само у току 1953. године. Наиме у току три набројане године укупна вредност испорученог наоружања и војне опреме била је 182,4 милиона долара, док је у току 1953. Југославији достављен војни материјал у вредности од 204,6 милиона долара. ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Извештај Одељења за пријем војне помоћи ДСНО о војној помоћи САД Југославији у времену од 1951. до 1958. године, Графикон – Вредности у доларима испоручене опреме по војној помоћи 1951–1957. г.

⁵⁹⁴ I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 475–476.

⁵⁹⁵ Ова одлука повучена је у мају 1957. године. I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 479–480, 490.

⁵⁹⁶ Цитирано према: I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD*, str. 483.

Југославија изађе из програма војне помоћи. Том приликом је договорено да две стране оваквој одлуци дају форму „споразумне обуставе помоћи“. То је и учињено изјавом о заједничкој сагласности о обустављању војне помоћи која је потписана 9. децембра, као и коминикеом о њеном престанку који је објављен 12. децембра 1957. године.⁵⁹⁷

Говорећи о војној помоћи коју је Југославија добила са Запада, а првенствено из САД-а др Иван Лаковић је истакао да су обе стране на њеном крају имале разлога за задовољство. „Учврстивши југословенско везивање за Запад испорукама војног материјала, омогућен је даљи политички утицај како на Југославију тако и на земље које би могле кренути њеним примјером, демонстрирајући америчку спремност да подршку независности од СССР не условљава аутоматском промјеном унутрашњег друштвеног уређења. Поред тога њоме је постигнут и један много прозаичнији и опипљивији циљ, јер је диспозицијом испорученог материјала појачана одбрана стратешких праваца од највеће важности за европску одбрану, и то по цијени неупоредиво нижој од оне која би се односила на ангажман сопствених армијских ефектива на истом задатку. Југославија је њиме добила потврду западне подршке свом независном положају у овом дијелу Европе, ојачавши тиме своју позицију према социјалистичком блоку држава и СССР-у као инспиратору њихове спољне политике. Поред тога што је материјално-технички сегмент програма помогао темељној реорганизацији појединих родова њене војске и додатном појачавању осталих, њиме је омогућено премошћавање најкритичнијег времена у развоју ЈНА, створивши услове да даље активности на том плану теку у кудикамо регуларнијим условима. Иако недоречен, тај програм је имао више него повољан ефекат на развој југословенских оружаних снага, знатно подигавши ниво њихове борбене готовости“.⁵⁹⁸

4. 2. 2. Југославија у НАТО пакту?

Разговори о уклапању Југославије у одбрамбени систем Запада

Почетак реализације програма војне помоћи био је праћен веома интензивном војно-политичком и дипломатском сарадњом. На том трагу можемо пратити и посету америчког подсекретара за одбрану Неша, као и двојице америчких генерала Еделмана и Олмстеда Југославији у јулу 1952. године. Мада је званично циљ њихове посете био упознавање са југословенским војним потребама, она је претворена у нешто сасвим друго. Наиме, у јулу 1952. непосредно пре него што су амерички представници разговарали са Јосипом Брозом Титом, Министарство одбране САД-а је одобрило додатну помоћ Југославији у вредности од 63 милиона долара, који су првобитно били намењени као аконтација програма за 1953. годину, да би тада били редефинисани као посебан мини-програм који је одмах требало реализовати. Амерички план је био да поменути средствима донекле омогуће консолидацију оклопних и артиљеријских јединица ЈНА. С тим у вези Неш, Еделман, Олмстед и амерички амбасадор у Београду, Ален, одлучили су да на почетку разговора са Титом одмах изложе намеру своје владе да додатну одобрену помоћ реализују кроз испоруку 200 тенкова и недостајућег артиљеријског материјала. Осим тога, они су истакли и америчку намеру да се убрза испорука предвиђених млазних авиона. Оно што су поменути амерички представници очекивали заузврат од Југославије, било је да јединице опремљене овим наоружањем буду стациониране у северозападним деловима земље, како би у случају отпочињања ширег сукоба блокова у Европи могли бранити простор Љубљанских врата, који је имао изузетан стратешки значај за НАТО савез.⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, str. 110–111.

⁵⁹⁸ I. Laković, „Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji kao uvod u stvaranje Balkanskog pakta“, str. 211.

⁵⁹⁹ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 417; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd: Službeni list SRJ, 2000, str. 32; Ivan Laković, „Jugoslavija i projekti kolektivne

Пошто су амерички представници у разговору са Титом изложили став о могућности повећања програма за 1952. годину, председник југословенске владе је у свом одговору нагласио да је обим војне помоћи већ толики „да је сазрело време за стратешке разговоре о томе како би се расположиве снаге најбоље могле користити за заједничку одбрану“.⁶⁰⁰ Овом приликом договорено је и да у будућим разговорима на ову тему учествују и представници Велике Британије и Француске.

Претпоследњег дана јула 1952. Тито се на Брионима састао са делегацијом Социјалистичке партије Белгије. У току разговора шеф белгијске делегације Макс Бисо поставио је питање: „Какав ће став заузети Југославија у случају агресије СССР-а на неку западну државу – неутралан, прикључити се акцији НАТО-а или подржати Запад кроз неке посебне облике садејства“? Одговарајући на постављено питање шеф југословенске државе се изјаснио за трећу опцију и истакао да Југославија нема намеру да се директно укључује у НАТО. „Ми не можемо бити потпуно по страни, као што је то у питању постављено. Наше учествовање је делимично и индиректно, јер добијамо наоружање, и састоји се у томе да би ми били у случају агресије, било на нашу земљу, било на неку другу земљу у Европи, на страни Европе. Разумије се, без писмених пактова. То је наша морална обавеза, јер смо ми земља мира која се кроз Уједињене нације бори против сваке агресије. Ту своју сарадњу ми гледамо кроз ОУН а не ван Уједињених нација... Ми знамо да Југославија у том случају не може остати изван рата и да би на њу касније дошао ред“.⁶⁰¹

Из оваквог става јасно је произилазио Титов закључак да би у случају сукоба Запада и СССР-а, односно напада „прве земље социјализма“ на неку од западних земаља, Југославија била принуђена да се војно ангажује на страни Запада, па чак и уколико би се десило да тај напад у прво време не буде директно уперен против ње. Али, исто тако, Југославија није била спремна на формални улазак у НАТО пакт, већ је свој допринос у борби против СССР планирала да пружи кроз систем „колективне безбедности“ Уједињених нација. Овај систем је у потпуности био подређен одбрамбеној стратегији Запада и „осигуравао је могућност да се у случају совјетске агресије у Европи, сав остали део света организује у јединствени блок који би формално наступао под патронатом ОУН, а фактички под командом и за рачун НАТО“.⁶⁰²

И на Западу су били свесни деликатности ситуације у којој се налазила Југославија. Због тога је међу представницима САД, Велике Британије и Француске дошло до дијалога у вези са начином на који би требало повести договорене разговоре са Југословенима. После низа расправа донета је на предлог британских представника одлука да ће представници три западне силе бити репрезенти својих држава, а не НАТО савеза.⁶⁰³ Пошто су решили техничка питања и формирали платформу за преговоре са југословенском владом, представници трију земаља су се 21. октобра 1952. године обратили Влади ФНРЈ и тражили од ње одговор да ли је она „била спремна да у блиској будућности ступи у разговоре на чисто војном нивоу, без обавеза за једну или другу страну, у циљу да се створи база за координирано планирање за случај потребе од стране три Владе, у случају совјетског или сателитског напада на Југославију“. Осим тога тада је југословенској страни предочено да су три земље спремне да у ту сврху у Београд пошаљу високог официра који би био њихов заједнички представник.⁶⁰⁴

bezbjednosti 1950–1960“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Zbornik radova, urednik Slobodan Selinić, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008, str. 281–282.

⁶⁰⁰ ДАМСПРС, ПА строго поверљиво, 1952, ф. XIV, 662, Мемоар Влада САД, Велике Британије и Француске влади ФНРЈ, од 21. октобра 1952. године.

⁶⁰¹ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 420; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 33.

⁶⁰² D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 33.

⁶⁰³ I. Laković, „Jugoslavija i projekti kolektivne bezbjednosti 1950–1960“, str. 283.

⁶⁰⁴ ДАМСПРС, ПА строго поверљиво, 1952, ф. XIV, 662, Мемоар Влада САД, Велике Британије и Француске влади ФНРЈ, од 21. октобра 1952. године.

Уз Мемоар три владе били су прикључени и предлози за дневни ред током разговора. Тако је указано на низ проблема које је требало размотрити: 1) Стратешки план Југославије за вођење операција у случају совјетског/сателитског напада; 2) Јачина и стање спремности југословенских оружаних снага; 3) Координација савезничке и југословенске стратегије; 4) Поступак за даље разговоре. Када је реч о првој тачки циљ је био да се у оквиру ње дискутује како о стратешким тако и о тактичким плановима колико је могуће у детаље, укључујући посебно планове за одбрану Љубљанских врата и координацију са снагама суседних земаља како би се одредила најпогоднија форма савезничке помоћи. Другом тачком требало је утврдити тачну процену југословенских способности и њезиних потреба у погледу одбране тако да би координација планова за савезницима била ефикаснија. У погледу даљих разговора циљ је био да се на првом састанку дође до споразумног поступка ради непрекидне размене планова и информација после завршетка почетних разговора.⁶⁰⁵

Југословенска страна дала је позитиван одговор, па је већ половином новембра 1952. одржана у Београду прва трипартитно-југословенска конференција. Док је југословенска страна⁶⁰⁶ очекивала да ће делегација трију земаља коју је водио амерички генерал Томас Хенди,⁶⁰⁷ имати мандат за „прецизније и далекосежније утврђивање међусобних гаранција и обавеза, као и да ће се у њиховом склопу наћи потреба спремности НАТО-а да оперативно интервенише у случају било каквог напада на Југославију који би дошао са Истока“, дотле је Хендијев тим имао веома уска овлашћења. Амерички генерал је изјавио да његова делегација има допуштење да искључиво саслуша југословенске потребе и прикупи информације о југословенским одбрамбеним плановима, обучености и борбеној готовости, без прихватања било каквих обавеза.⁶⁰⁸

Оно што је било посебно важно, а што је Хенди истакао јесте да су на Западу приоритет давали одбрани северозападних делова Југославије, тј. одбрани „Љубљанских врата“, све са циљем спречавања даљег совјетског продора у северну Италију. Овакав план је подразумевао да се Југословенска народна армија повуче са највећег дела територије, како би затворила овај стратешки веома битан правац, а да тек у другој фази рата контраударом постепено потисне совјетске снаге са своје територије. Када је говорио о овоме Хенди је на уму имао планове НАТО-а за одбрану Европе⁶⁰⁹, док је интересе Југославије стављао у други план.⁶¹⁰

Упркос великим очекивањима резултат конференције није био задовољавајући ни за једну страну. Тито је свој став о томе изнео на седници Политбироа ЦК СКЈ одржаној 27. новембра 1952. када је истакао своје мишљење да Југославије не би требало да улази у

⁶⁰⁵ ДАМСПРС, ПА строго поверљиво, 1952, ф. XIV, 663, Предлози за дневни ред за војне разговоре са Југославијом.

⁶⁰⁶ Југословенску делегацију на овој конференцији чинили су: генерал-пуковник Пеко Дапчевић, вицеадмирал Јосип Черни, генерал-мајор Милош Шумоња и пуковници Д. Влаисављевић, Б. Боснић и Д. Ђукановић.

⁶⁰⁷ Осим Хендија у делегацији трију земаља били су: амерички контраадмирал Гуд и бригадни генерали Браун и Гифи, као и британски и француски војни аташеи у Београду.

⁶⁰⁸ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 439–442; B. B. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 308–309. I. Laković, „Jugoslavija i projekti kolektivne bezbjednosti 1950–1960“, str. 284.

⁶⁰⁹ У фебруару 1952. владало је мишљење да би се евентуални напад са Истока одвијао у три основна стратегијска правца: централни, јужни и северни, с тим да би централни правац био основа за развијање ратних операција. Јужни правац имао је помоћни карактер и у НАТО-у су сматрали да би он углавном ишао преко југословенске територије. Снаге које би нападале на овим правцу имале би први и основни задатак да избију на обалу Јадранског мора, а затим да нападну Италију. Операције на овом правцу изводиле би се из Аустрије, Мађарске, Румуније и Бугарске и у првој фази рата свакако и се тежило за освајањем Панонске низије. НАТО је предвиђао да ће равне пределе Југославије нападач брзо запосести па да због тога „нема потребе да се на овом правцу гомилају јаче снаге“. Предложено је да Југословени формирају „утврђени број Југославије“ који је требало да се ослоне на јадранску обалу, како због снабдевања, тако и због подршке ваздухопловних и поморских снага НАТО-а. ДАМСПРС, ПА, 1952, ф. 68, пов. бр. 417103, Елаборат: Атлантски пакт (фебруар 1952), стр. 34–36.

⁶¹⁰ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 35–36.

НАТО пакт, али да је потребно преговарати са Турском и Грчком.⁶¹¹ Овакав исход конференције имао је извесни утицај и на заседање Савета НАТО пакта који је одржан од 15. до 19. децембра 1952. године у Паризу. На њему је између осталог било је речи и о положају и улози Југославије у стратешком плану Атлантских земаља. Наиме, у извештају Војног савета, који је обухватао шефове 14 главних штабова, излагане су војничке последице проширења НАТО пакта на Грчку и Турску, на целокупну атлантску стратегију на Балкану и Средњем Истоку. Осим тога у поменутом извештају чланови Војног савета су на доста неодређен начин излагали да би у обзир требало узети да је тај простор, упркос своје распрострањености од највећег значаја са стратешког гледишта, али да је на извесним местима лако рањив, као и да му је дефанзивна снага врло слабо организована. Због тога је неколицина шефова главних штабова истицала да би било врло пожељно проширити ово подручје укључивањем Југославије јер би само под тим условима балканско подручје могло придонети победи у евентуалном рату против совјетског блока. Међутим, они су као војници правилно резоновали када су истицали да суделовање Југославије не зависи о војничким, већ о политичким разматрањима и решењима. С тим у вези Војни савет НАТО-а је тражио решење од заинтересованих земаља, у првом реду од Италије, Грчке и Турске и инсистирао на томе да се те владе што пре споразумеју са Југославијом. Уз поменути извештај били су прикључени и експозеи Стендинг групе, Команде адмирала Карнија и генерала Вимана, који су се готово у целини поклапали са мишљењима Војног савета.⁶¹²

У дискусији која се развила после презентовања извештаја Војног савета, амерички генерал Метју Рицвеј је, вероватно под утиском неуспелих разговора вођених претходног месеца у Београду, исказао резерве у погледу непосредног суделовања Југославије у западном одбрамбеном систему. Он је своје резерве темељио с једне стране на политичким разматрањима да Југославију не би требало пре времена изложити, не само пропагандним већ можда и стварним нападима совјетског блока и да би претходно требало средити извесна размимоилажења између Југославије и Италије, а са друге стране нарочито је инсистирао на слабости југословенског војног потенцијала, тврдећи да ЈНА уопште не поседује модерно наоружање, нарочито тешко: артиљерију, авијацију, оклопне и моторизоване јединице. Рицвеј је тада рекао да ће ако се узме у обзир спорост у набавкама наоружања потребног земљама чланицама НАТО пакта, бити врло тешко брзо наоружати Југославију, која је према његовом мишљењу била најизложенија од свих европских земаља. Због свега тога, амерички генерал је тада тражио да се расправа о суделовању Југославије у западном одбрамбеном систему одложи, док се не реше сви остали политички и војни проблеми.⁶¹³

После неуспешних трипартитно-југословенских преговора Британци су предложили да се покрену разговори на нивоу НАТО – ЈНА, са циљем лакшег усаглашавања стратешких планова две стране. Међутим, непремостива препрека за тако нешто био је југословенско-италијански сукоб око Трста.⁶¹⁴

У марту 1953. Тито је посетио Велику Британију, док је нови начелник генералштаба ЈНА Пеко Дапчевић са војном делегацијом отпутовао у САД. И на једном и на другом састанку било је речи о укључивању Југославије и одбрамбени систем Запада. У току разговора које је Тито водио са британским представницима марта 1953. године, шеф југословенске државе је према подацима из британских архива својим саговорницима понудио „врло тесни одбрамбени аранжман са западним силама“, али „који не би обавезивао Југославију на непосредно укључивање у НАТО“.⁶¹⁵ Са друге стране, састанци које је у САД са својим домаћинима водио Пеко Дапчевић и даље су остали на нивоу оних из новембра

⁶¹¹ АЈ, ЦК СКЈ, 507, III/61, Записник са састанка Политбироа од 27. новембра 1952. године.

⁶¹² ДАМСПРС, ПА, 1952, ф. 68, пов. бр. 417426, Заседање Савета Атлантског пакта у Паризу од 15. до 19. децембра 1952. године.

⁶¹³ Исто.

⁶¹⁴ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 310–311.

⁶¹⁵ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 56–57.

1952. године. Американци су истрајавали на својим стратегијским поставкама које су претпостављале напуштање равничарског дела Југославије и у прво време браћење искључиво северозападних делова земље. Генерал Дапчевић је истакао да тако нешто није могуће и указао на чињеницу да ће ЈНА „бранити читаву Југославију, а не поједине правце“.⁶¹⁶ Позиције две стране остале су непромењене и после овог састанка.

Стаљинова смрт и прве назнаке поправљања односа између Југославије и СССР-а утицале су да се обнове разговори у формату каквом су одржани у Београду новембра 1952. године. Како пише др Иван Лаковић „САД је покушао да поврати своје позиције на Балкану кроз излагање у сусрет оним југословенским тражењима која су представљала минимум њихових захтева на новембарској конференцији“.⁶¹⁷ Већ током априла 1953. југословенски војни изасланик у Вашингтону Данило Лекић јављао је у Београд да је у разговорима са Еделманом било речи о концепцији на основу које би се одржавале следеће конференције између две стране. Амерички генерал је том приликом казао да Трипартитни представници предстојеће разговоре желе да воде у Вашингтону, као и да они предлажу да база за разговоре буде могућност глобалног, а не изолованог рата. Разговори су према његовом мишљењу требали да третирају искључиво стратешка питања и организацију одбране уопште.⁶¹⁸

У вези са овим разговорима почетком јула 1953. потпредседник Савезног извршног већа ФНРЈ Едвард Кардељ примио је амбасадоре Велике Британије и Француске, као и отправника послова америчке амбасаде у Београду, који су предложили да се приступи обнови разговора о војним питањима. Они су сматрали да би то требало учинити што пре, истичући спремност својих војних стручњака. Указали су и на потребу да нови разговори буду постављени на ширу основу. Привремени нацрт дневног реда који су представнику трију западних земаља том приликом предали Кардељу предвиђао је да се на новој трипартитно-југословенској конференцији дискутује о: 1) Испитивању оцена трију сила и Југославије о претњама совјетских и сателитских снага против Југославије; 2) Заједничком ставу три западне силе према војној помоћи Југославији у случају сателитског или совјетског напада на њу; 3) Важности, стању припрема, мобилизацијским плановима и капацитетима смештаја југословенских снага у случају напада; 4) Стратешким концепцијама трију сила и Југославије при одбрани; 5) Плану одбране Југославије, нарочито њеног северног дела; 6) Војној помоћи коју тражи Југославија и то оперативне помоћи и помоћи за потребе смештаја; 7) Испитивању базе на којој би се водили разговори. Осим дневног реда предложено је и да се разговори овога пута воде у Вашингтону, као и да конференција има тајни карактер као што је то био случај и са првом организованом у Београду. Тек по завршетку конференције о њој је требало обавестити друге чланице НАТО пакта, с тим да су о садржини тог обавештења требало да се сагласе све четири земље учеснице.⁶¹⁹ Два дана касније југословенска влада је обавестила дипломатска представништва САД, Велике Британије и Француске да прихвата место разговора и дневни ред, као и да је започела припреме за конференцију. Оставила је себи право да накнадно јави када ће њени представници бити спремни за почетак разговора.⁶²⁰

Друга конференција две стране одржана је у Вашингтону између 24. и 28. августа 1953. године. Отварајући конференцију амерички генерал Лемницер је истакао да су „Трипартитне силе већ дуже времена забринуте због одсуства ефикасних одбрамбених аранжмана између Југославије и осталих снага слободног света“. Настављајући, он је својим

⁶¹⁶ ДАМСПРС, ПА, 1953, ф. 5, Билтен 185, Посете НГШ ЈНА снагама САД; В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, стр. 316.

⁶¹⁷ I. Laković, „Jugoslavija i projekti kolektivne bezbjednosti 1950–1960“, стр. 284.

⁶¹⁸ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 1, Телеграм Данила Лекића из Вашингтона од 22. априла 1953. године, број, 104.

⁶¹⁹ ДАМСПРС, ПА строго поверљиво, 1953, ф. III, стр. пов. бр. 333, 446, Забелешка о разговору потпредседника Савезног извршног већа друга Едварда Кардеља са амбасадорима Француске и Вел. Британије Бодеем и Малетом и отправником послова САД Волнером, 2. јула 1953.

⁶²⁰ ДАМСПРС, ПА строго поверљиво, 1953, ф. III, стр. пов. бр. 333, 447, Телеграм Алеша Беблера југословенским амбасадорима у Вашингтону (Владимиру Поповићу), Лондону (Владимиру Велебиту) и Паризу (Срђи Прици), стр. пов. 333, од 4. јула 1953. године.

саговорницима исказао своју увереност „да одбрана Југославије против совјетске агресије није само одговорност Југославије, него и у извесној мери задатак који дубоко интересује владе САД, Уједињеног краљевства и Француске“.⁶²¹

У току касније дискусије Лемнициер и његове колеге из Трипартитне делегације, инсистирали су на заједничком планирању одбране две стране, као и на координацији оперативних планова Југославије и трију земаља, самим тим и НАТО пакта. Оно што је посебно било значајно јесте да је даље пружање војне помоћи било условљено чвршћим везивањем за НАТО. С тим у вези, америчка страна је предложила да се одржавају стални војни контакти две стране, али и да се одржи континуитет оперативних преговора. Југословенска делегација, на чијем челу је био генерал Љубо Вучковић, била је чини се мање крута од оних на чијем челу је раније био Пеко Дапчевић, па се начелно сложила са ставовима које је изнео генерал Лемнициер. Вучковић је изразио спремност за оперативну сарадњу и усклађивање националних планова одбране са програмима НАТО-а, уз оградом да је услов за тако нешто материјално снабдевање ЈНА опремом и наоружањем. Осим тога југословенски генерал је напоменуо и да је битно да се ово усклађивање планова не коси са југословенском „општом политиком“ и њеним „одбрамбеним интересима“.⁶²²

Захваљујући умеренијем југословенском ставу него у претходним разговорима, на овој конференцији дошло се до одређених резултата. У меморандуму који је потписан по завршетку конференције стоји да је постигнута сагласност у вези са низом питања. Трипартитни представници су се сагласили да они као војници „не верују да би било какав напад на Југославију од стране Совјета или пак сателита подржаних од Совјета могао да буде ограничен на локални рат“. Они су истакли и „да у сврху планирања југословенски представници могу рачунати да би трипартитне силе пружиле Југославији, у случају да она буде нападнута од Совјета или сателита, како оперативну тако и материјалну подршку“. Две стране су постигле сагласност да би стратегијске концепције југословенских оружаних снага требало да буду у координацији са одбрамбеним плановима НАТО-а, нарочито ради одбране северозападног дела Југославије. У вези са тим представници три западне силе изнели су својим југословенским колегама „да би координацију одбрамбених планова између југословенских и савезничких снага требало аранжирати на нивоу одговарајућих НАТО команданата“. То се није односило само на оперативну планирање, већ и на материјалну подршку у случају рата. Што се тиче материјалне подршке постигнута је сагласност о одржавању састанка између трипартитних и југословенских материјалних стручњака ради плана јачања ЈНА и њеног потпуног преоружавања.⁶²³

Иако су ове формулације допринеле кратком и привременом побољшању војних односа Југославије са Западом, с обзиром на њихову неодређеност и непрецизност, оне нису помогле дугорочном превладавању несугласица између две стране.⁶²⁴ Посебну тешкоћу у реализацији договореног на овој конференцији представљала је Тршћанска криза која је повезивање Југославије и НАТО пакта учинила веома тешким.⁶²⁵ Започети процес стварања Балканског савеза допринео је томе да се разговори у овом формату више не воде. Југославију је у будућности у западни одбрамбени систем требало укључити кроз савез са Грчком и Турском, двома чланицама НАТО пакта.

⁶²¹ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 35: Zapisnik sa razgovora Tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 357.

⁶²² ДАМСПРС, ПА строго поверљиво, 1953, ф. III, стр. пов. бр. 332, Војна сарадња ФНРЈ са Западом.

⁶²³ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 1, Телеграм генерала Љуба Вучковића из Вашингтона од 5. септембра 1953. године, број 242; *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 35: Zapisnik sa razgovora Tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, Prilog F-1, Memorandum 4. septembar 1953. godine, str. 446–449.

⁶²⁴ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 116.

⁶²⁵ Nemanja Milošević, „Jugoslavija u američkoj vojnopolitičkoj strategiji odbrane Zapada od SSSR-a 1950–1954“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, urednik Slobodan Selinić, Beograd: INIS, 2008, str. 315.

4. 2. 3. Балкански пакт

Прве идеје о сарадњи три балканске земље могу се пратити још од 1949. године, када је грчки генерал Китрилакис у једном меморандуму који је предат САД указао да сарадња Југославије, Грчке и Турске „осигурава велике могућности за успех“. Ипак, у том тренутку за тако нешто било је још увек рано. С тим у вези, у току 1951. британски амбасадор у Београду проценио је да је сарадња између грчких и југословенских оружаних снага могућа само у рату, пошто су непријатељства две стране тада још увек била жива због југословенског уплитања у грађански сукоб у Грчкој (1945–1949).⁶²⁶

Међутим у току 1951. године гласови о сарадњи трију балканских држава, а пре свега Грчке и Југославије били су све гласнији. Приликом посете команданта 6. флоте америчке морнарице Средоземљу јануара 1951. грчка штампа је свакодневно писала „о потреби организовања колективне одбране Средоземља, као продужетку Атлантског пакта и могућности да се преко тога Југославија директно или индиректно повеже са Атлантским пактом“. Неколико месеци касније, априла 1951. амерички новинар Сулцбергер је предлагао Миловану Ђиласу „да Југославија, Грчка и Турска направе план заједничке одбране од СССР-а и пре избијања евентуалног рата“. Ђилас је том приликом америчком новинару открио да је Тито преко њега упутио поруку шефу грчког Генералштаба да је југословенски војни врх спреман „за разговоре око стварања војног савеза и заједничке одбране“. Да су војни контакти две стране ишли у добром смеру говори и чињеница да су у пролеће 1951. Грчка и Југославија размениле војне представнике.⁶²⁷

Наредне 1952. започели су интензивни контакти три државе. Већ у фебруару југословенски амбасадор у Турској Љубомир Радовановић имао је разговоре са турским министром спољних послова Фаудом Кеприлијом. Крајем марта нови југословенски амбасадор Радош Јовановић разговарао је са председником турске владе Аднаном Мендерсом, а том приликом је турски премијер, сматрајући да се обе земље суочавају са заједничким непријатељом, предложио склапање војног савеза. У јуну је у посету Београду стигла грчка парламентарна делегација предвођена председником скупштине Гондикасом, и током разговора са југословенским колегама упутила предлог сличне садржине.⁶²⁸

У мају и јуну 1952. године у Југославију су почеле да пристижу информације о плановима за оснивање грчко-турске заједничке команде, у оквиру одбране јужног крила НАТО у Европи. Седиште ове команде требало је да буде у Атини, а планирано је да на њеном челу буде један амерички генерал. Информације које су се сливале у југословенско министарство спољних послова говориле су и да Грчка и Турска у догледно време планирају да одрже комбиновани маневар својих армија у оба дела Тракије. Планираним маневром требало је показати на који начин се може зауставити напад који би дошао са севера и био уперен једним делом на грчку егејску обалу, а другим на Дарданеле и Истанбул. Оно што је било значајно за Југославију, јесте да су код извођења овог маневра Грчка и Турска биле предвиделе „као фикцију“ учешће Југословенске армије, која је према плану требало да нападне Бугарску. Према анализима израелске штампе политички значај уједињене грчко-турске команде под заповедништвом америчког генерала лежао је нарочито и у томе што су се Грци и Турци надали да ће на тај начин постићи ужу војну сарадњу са Југославијом. Осим тога, Израелци су правилно закључивали да је „практично немогуће створити планове за одбрану Грчке и Турске без увлачења Југословенске армије у ову одбрану и да Југославија у случају рата неће остати неутрална“.⁶²⁹

⁶²⁶ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 325.

⁶²⁷ Исто, str. 326.

⁶²⁸ D. Vogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 37.

⁶²⁹ ДАМСПРС, ПА, 1952, ф. 68, пов. број. 47402, Телеграм југословенског амбасадора из Тел Авива Министарству иностраних послова ФНРЈ, пов. бр. 109, од 21. маја 1952. године; Исто, Телеграм

У септембру 1952. пут Грчке, а затим и Турске кренула је југословенска војна делегација на челу са генералом Павлом Јакшићем.⁶³⁰ Била је ово прва конкретна мисија за стварање Балканског пакта. Југословенску делегацију прво су 16. септембра примили заменици начелника Генералштаба копнене војске генерали Белодимос и Кавкас, да би их сутрадан примили председник грчке владе, начелник Генералштаба Григоропулос и министар одбране Маврос. Посете је заокружена пријемом код грчког краља Павла 20. септембра.⁶³¹ Сећајући се боравка у Грчкој генерал Јакшић је у својим успоменама касније записао да су „Грци су показивали изванредан интерес за војнополитичко приближавање“.⁶³²

По завршеној посети Атине, југословенска војна делегација је наставила пут Турске. Изјутра 23. септембра стигли су у Истанбул, а наредног дана и у Анкару. У турској престоници војну делегацију ФНРЈ примили су начелник турског Генералштаба Јамут, министар одбране Хејмени, председник владе Мендерс и на крају председник Републике Бајар. Ипак, генерал Јакшић пише да су „Турци показивали мање интереса за војну и политичку сарадњу са Југославијом, него Грци“, сматрајући да је то била последица турске неутралности у време Другог светског рата. Југословенска делегација се вратила у земљу последњег дана септембра.⁶³³

У новембру 1952. дошло је до узвратне посете грчке војне делегације Југославији. Делегација су примили команданти 7. и 5. војне области, генерали Ковачевић и Нађ, командант ваздухопловства генерал Улепич, начелник Више Војне Академије, генерал Апостолски, као и Јосип Броз Тито.⁶³⁴ Током ових састанака Југословени су предложили да се разговара о заједничким оперативним плановима за одбрану од агресије СССР-а и сателитских земаља, са чим су се Грци сагласили. Ипак, конкретни разговори овом приликом нису вођени, већ је постигнут договор да се о томе разговара на следећем састанку две делегације крајем 1952. или почетком 1953. године.⁶³⁵

У узвратној посети Југославији турска војна делегација на челу са генералом Исмаилом Тунабојлуом стигла је у Југославију 19. децембра.⁶³⁶ Генерал Пеко Дапчевић је на првом састанку са турским колегама, после протоколарне изјаве добродошлице, навео: „Сматрао сам за потребно да би као војници требали измењати мишљења о општим питањима који су од интереса по обе наше земље, јер сматрамо, да иако је то узвратна посета наше војне делегације, ми као војници можемо разговарати о извесним општим питањима која би била од општег интереса за наше Генералштабове. (...) Сматрамо да Грчка, Југославија и Турска имају о чему да разговарају у оваквој ситуацији. Ми смо упућени једни на друге због заједничке опасности од агресије која прети од СССР-а и сателитских земаља.“ Одговарајући, генерал Тунабојлу је рекао да ће за три земље бити несумњиво корисно „да се споразумеју за одбрану од агресије од стране СССР-а“, сматрајући да је тадашња ситуација била „озбиљна“ и да је тражила „озбиљнија разматрања“.⁶³⁷

Министарства иностраних послова ФНРЈ југословенској амбасади у Анкари, пов. бр. 47402 од 10. јуна 1952. године.

⁶³⁰ Осим генерала Павла Јакшића у југословенској делегацији били су и: генерал Милош Шумоња, пуковници Бранко Боројевић и Бојан Полак, капетан фрегате Јосип Вртачник, потпуковник Михаило Јовановић и капетан 1. класе Јово Перуновић.

⁶³¹ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 329.

⁶³² Pavle Jakšić, *Nad uspomenu*, str. II/168.

⁶³³ Isto, str. II/170; В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 330–331.

⁶³⁴ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 331–332.

⁶³⁵ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 3: Zapisnik sa sastanka jugoslovenskih i turskih vojnih delegacija, Beograd, 20. 24. i 27. decembar 1952. godine, str. 166.

⁶³⁶ Турску делегацију чинили су још и: дивизијски генерал Митад Акчалкоца, пуковник Рехми Учари, капетан бојног брода Екрем Тетик, потпуковник Кенан Есенгиж, потпуковник Кемал Јилдирим и капетан Исмет Челен.

⁶³⁷ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 3: Zapisnik sa sastanka jugoslovenskih i turskih vojnih delegacija, Beograd, 20. 24. i 27. decembar 1952. godine, str. 163–164.

Турски представници су у складу са тим истакли да би на овом састанку требало утврдити начин и циљ сарадње у случају агресије СССР-а и сателитских земаља и показали жељу да се разговара о општим стратешким тезама. Са друге стране Дапчевећ је истакао да би прво владе двеју земаља требало да се договоре о јединственој стратешкој концепцији, а да би тек после тога Генералштабови, укључујући ту и грчки Генералштаб, требало да продискутују о војно-стратешкој ситуацији. Тек потом могло је доћи до усклађивања оперативних планова против совјетске и сателитске агресије. „Југославија је спремна да жртвује део својих личних интереса у циљу обезбеђивања те координације“.⁶³⁸

На састанку две стране размењене су информације и мишљења о снагама Мађарске, Румуније и Бугарске, о одбрани подручја мореуза, Тракије, егејског и јадранског региона. Разговарано је и о начину координације између Турске, Југославије и Грчке, стратешким мерама које би требало предузети, али и о оперативно-стратешкој концепцији. Ипак, осим размене мишљења и информација није било конкретних договора којима би нека од страна предузела одређену обавезу.⁶³⁹

У последњим данима 1952. (27–30. децембар) у Атини су се среле грчка и југословенска војна делегација.⁶⁴⁰ Дневни ред је имао три тачке: 1) Изношење података о непријатељу и могућности Бугарске, Румуније и Мађарске у рату; 2) Могућностима Југославије и Грчке; 3) Мишљење обеју страна по детаљима планова, који се односе на територије у близини граница двеју земаља.⁶⁴¹ Иако је генерал Милош Шумоња по повратку из Грчке истакао да је „циљ ових разговора био да се постигне што тешња сарадња између двеју армија ради очувања мира у овом делу света и ради јачања одбрамбене способности обеју земаља“⁶⁴² као и у случају састанака са Турцима, ни овде није било конкретних договора. О томе сликовито говори изјава грчког генерала Балодхимоса: „Ми сада измењујемо мишљење, а не мењамо планове, као што смо у осталом и имали у дневном реду. Сада ћемо само разрадити неколико база, које морају размотрити наше владе и оне ће наредити шта требамо да радимо. Зато то треба да се решава брзо. Ово је мишљење није план.“⁶⁴³ Иако није било конкретних резултата ових посета, учестали сусрети су створили предуслове за повезивање трију земаља.

На зближавање три земље крајем 1952. године, пажњу су почеле да обрађају и САД, Велика Британија и Француска, а посебно Италија. Нерешено Тршћанско питање било је велика сметња на путу институционалног повезивања Југославије, Грчке и Турске, с обзиром на чињеницу да су последње две земље биле чланице НАТО-а и да су сходно томе имале обавезе према Италији. Да би ушле у било какав војни савез са Југославијом, Грчка и Турска су биле обавезне да се консултују и добију макар и начелни пристанак Италије за тако нешто. Ипак, Италијани су били против било какве војне сарадње са Југославијом пре решавања Тршћанског питања.⁶⁴⁴

Упркос италијанском противљењу разговори су настављени. Већ 21. јануара 1953. Југославију је посетио турски министар спољних послова Фуад Кеprили. У току разговора са својим југословенским колегом Кочом Поповићем, турски министар је изнео становиште своје владе да би споразум између Југославије, Турске и Грчке требало да представља само

⁶³⁸ Isto, str. 165–166.

⁶³⁹ Isto, str. 168–181.

⁶⁴⁰ Југословенску војну делегацију чинили су: генерали Милош Шумоња и Тихомир Милошевски, пуковник Буда Боснић, потпуковник Ратомир Штрумбергер, капетан Перуновић.

⁶⁴¹ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 4: Zapisnik sa razgovora između grčke i jugoslovenske vojne delegacije, Atina, 27–30. decembar 1952, str. 182–243.

⁶⁴² Цитирано према: В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 335.

⁶⁴³ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 4: Zapisnik sa razgovora između grčke i jugoslovenske vojne delegacije, Atina, 27–30. decembar 1952, str. 232.

⁶⁴⁴ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине Војводића, бр. 12, од 31. јануара 1953. године; ДАМСРС, ПА, 1953, ф. 68, пов. бр. 41557, Неке информације о ставу Италије према грчко-турско-југословенском зближењу, 29. јануар 1953. године.

једну етапу ка коначном циљу, под којим је подразумевао укључивање Југославије у НАТО пакт. Полазећи од става да су Турска и Грчка већ чланице Атлантског пакта и да с тим у вези већ имају одређене обавезе, Кеприли је понудио постепено укључивање Југославије у овај савез. Коча Поповић је одбио овакав предлог, сматрајући га неприхватљивим. Ипак, он се сагласио са турским министром спољних послова, да су започети разговори три државе, који су до тада истина вођени на билатералном нивоу, могу сматрати као прва фаза институционализације њихових односа.⁶⁴⁵

По одласку из Југославије, турски министар спољних послова је отишао у Атину, где је са Грцима, усагласио ставове око Југославије. Било је јасно да споразум три земље није могао бити војног карактера с обзиром на исход разговора Кеприлија и Коче Поповића. С тим у вези била је и изјава грчког министра Стефанопулоса који је казао да ће споразум трију земаља бити „у складу са грчким и турским обавезама наспрам НАТО пакта“.⁶⁴⁶ Била је ово последица вероватног притиска које су вршиле водеће земље Запада на своје савезнике. Дешеше о томе стизале су из југословенских представништава у Атини и Анкари. Тако југословенски војни изасланик из Атине писао да су „Американци упозорили Грке да не треба журити са војним пактом“ наводећи да би он створио тешкоће у Италији, а осим тога овакав аранжман би отупио оштрицу америчког притиска на Југославију да уђе у НАТО.⁶⁴⁷

Почетком фебруара 1953. дошло је до извесног захлађења у односима три земље под утицајем великих западних сила. У Атлантском пакту су страховали да би војни савез балканских земаља, више отргао Грчку и Турску од НАТО-а него што би Југославију њему приближио.⁶⁴⁸ Упркос томе, југословенски војни изасланик из Атине је јављао да је после разговора са низом званичника Грчке стекао утисак да Грци и даље желе настављање војних разговора и склапање одбрамбеног пакта.⁶⁴⁹

Први трилатерални војни разговори између Југославије, Грчке и Турске вођени су у Анкари од 17. до 20. фебруара 1953. године. Ова конференција која је први пут на једно место окупила представнике трију држава имала је за циљ да се између њих успостави војна сарадња и размотре планови заједничке одбране у случају совјетског или сателитског напада.⁶⁵⁰ Делегације су водиле разговоре о следећим питањима: а) измени информација о војним ефективима источноевропских земаља; б) сопственим војним снагама и најугроженијим правцима; в) тачкама које за које су сматрали да су виталне и осетљиве за све три земље (мореузи и заједничка грчко-југословенска област), као и о областима на северу Југославије (Љубљанска врата) и истоку Турске, чија је одбрана имала велику важност.⁶⁵¹

По завршетку разговора три делегације су потписале Меморандум који је поднет на одобрење владама Југославије, Грчке и Турске. У њему је наведено да су се делегације сложиле да би требало „продубити већ постојеће пријатељство“ између трију земаља и истакле потребу „да дође до војног споразума“. Оно што је било од великог значаја јесте што су се представници Југославије, Грчке и Турске, сложили „да агресија управљена против једне од њихових земаља угрожава одбрану других и стога уколико до такве агресије дође

⁶⁴⁵ ДАМСПРС, ПА строго поверљиво, 1953, ф. 2, Разговор турског министра иностраних послова Кеприлија у Југославији, 20–26. јануар 1953.

⁶⁴⁶ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 495; B. B. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 337.

⁶⁴⁷ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 14, од 4. фебруара 1953. године.

⁶⁴⁸ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 16, од 6. фебруара 1953. године.

⁶⁴⁹ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 16, од 6. фебруара 1953. године.

⁶⁵⁰ Nemanja Milošević, „Jugoslavija, SAD, NATO i Balkanski pakt“, *Balkanski pakt 1953/1954, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa u Beogradu 9. i 10. novembar 2005*, urednik Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, str. 185.

⁶⁵¹ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 15: Elaborat o razgovorima grčke, turske i jugoslovenske vojne delegacije, Ankara, 17–20. februar 1953. godine, str. 259–309.

било против свих тих земаља истодобно или одвојено требало би је сматрати као претњу и агресију против свих осталих“. На крају, потписници Меморандума су се сложили да ће „узајамна помоћ трију земаља кроз војну сарадњу имати као резултат не само одбрану њихових територија“, него да ће у складу са стратегијском важношћу њиховог географског положаја послужити „за осигурање мира у свету“. С тим у вези истакнута је потреба за иностраном помоћи нарочито у авијацији и тешком наоружању.⁶⁵²

У наредним данима интензивно се радило на тексту Споразума који су три државе намеравале да потпишу. О томе је 25. фебруара Тита известио Коча Поповић, обавештавајући га да је текст споразума усаглашен упркос тешкоћама које су изазвали Американци и Британци.⁶⁵³ Три дана касније, 28. фебруара 1953. потписан је Анкарски споразум, који је „по облику и садржају представљао широку основу за развој и јачање потпуне сарадње на политичком, војном, културном и економском пољу“.⁶⁵⁴

У 2. и 3. члану Анкарског споразума било је речи о одбрамбеним питањима. Ипак, ова питања третирана су само начелно, па у споразуму нема конкретних обавеза које би државе потписнице имале да преузму на себе. У 2. члану стране уговорнице су истакле своју намеру да и „даље улажу заједничке напоре ради очувања мира и безбедности у њиховој области и да заједнички наставе разматрање проблема њихове безбедности, укључујући ту и заједничке мере одбране, за којима би се могла појавити потреба у случају неизазване агресије против њих“, док је у наредном, 3. члану речено је да ће Генералштабови три земље наставити сарадњу „у циљу да својим владама подносе препоруке, утврђене споразумно, у вези са питањима одбране ради доношења координираних одлука“.⁶⁵⁵

Одсуство војног споразума и конкретних војних обавеза трију земаља било је последица југословенског става према НАТО пакту, али и притиска којим су западне силе изложиле Грчку и Турску, исказујући нерасположење да се између балканских земаља склопи војни споразум пре него што се не разреши питање разграничења Италије и Југославије и са дневног реда не скине питање Трста.⁶⁵⁶ На заседању НАТО-а у Паризу априла 1953. године посебна комисија Политичког комитета Атлантског пакта имала је задатак да размотри питање односа НАТО према споразуму балканских држава и војној сарадњи Југославије, Грчке и Турске. После расправе Политички комитет је усвојио закључак да се трипартитна сарадња толерише и да она „не штети НАТО-у“, али је одлучено да се о овоме јавно не оглашава.⁶⁵⁷

По потписивању Анкарског споразума, три земље су наставиле са припремама за продужетак разговора о будућој војној сарадњи. Већ 1. марта 1953. југословенски војни изасланик у Грчкој јављао је да је кроз разговоре са Грцима закључио да они очекују наставак војних трипартитних разговора кроз месец дана, везујући их за заседање НАТО-а у априлу месецу.⁶⁵⁸ Половином априла Грци су предложили да се разговори наставе 6. маја у Атини, с тим што би Турци на тим разговорима имали улогу посматрача.⁶⁵⁹ Начелник југословенског генералштаба Пеко Дапчевић одговорио је на овај позив 28. априла, прихватајући предложени наставак преговора. Он је том приликом истакао да би на

⁶⁵² *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 12: Memorandum sa razgovora vojnih delegacija Turske, Grčke i FNRJ u Ankari, 17–20. februara 1953, str. 256–257.

⁶⁵³ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 16: Telegram državnog sekretara Koče Popovića J. B. Titu iz Atine, 25. februar 1953. godine, str. 310.

⁶⁵⁴ N. Milošević, „Jugoslavija, SAD, NATO i Balkanski pakt“, str. 185.

⁶⁵⁵ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 17: Tekst Ankarskog sporazuma, 28. februar 1953, str. 311–313.

⁶⁵⁶ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, str. 121.

⁶⁵⁷ ДАМСПРС, ПА строго поверљиво, 1953, ф. III, стр. пов. бр. 210, Извештај југословенског амбасадора у Грчкој Радоша Јовановића поводом заседања НАТО-а у Паризу, Атина, 10. мај 1953. године.

⁶⁵⁸ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 23, од 1. марта 1953. године.

⁶⁵⁹ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм Срећка Маноле југословенском војном изасланику у Анкари, бр. 365, 21. април 1953. године.

предстојећем састанку „три Генералштаба“ требало „разрадити нека оперативна питања која још нису разрађена“ и на тај начин даље развијати „оперативно-тактичку сарадњу између три Генералштаба“. Осим тога, Дапчевић је тражио да се у разговор укључи и питање Тракије и мореуза чиме би се сва питања третирали и „са представницима турске армије“. На крају, он је молио да се разговори одложе за крај маја или почетак јуна месеца, због заузетости југословенског генералштаба.⁶⁶⁰

Друга трипартитна конференција војних представника Југославије, Грчке и Турске одржана је у Атини и трајала је од 3. до 12. јуна 1953. године.⁶⁶¹ Према плану разговора који је предложила грчка страна било је предвиђено да се рад на конференцији спроводи кроз општу комисију и неколико поткомисија. На седницама опште комисије анализирани су балканско ратиште и његов значај за одбрану трију земаља, али и читаве Европе и Блиског истока. У складу са називима поткомисија на њиховим састанцима разговарало се о различитим темама. Тако се на седницама обавештајне поткомисије говорило о процени војних ефектива непријатеља и његових ратних планова, а на састанцима поткомисије за испитивање савезничких снага изношени су подаци о снагама са којима располаже свака земља појединачно у миру и рату, „року службе у армији, позивању и обуци регрута, саставу пешадијске дивизије, помоћи коју армије и корпуси пружају дивизијама у погледу транспорта, спремности савезничких снага за прихват непријатељског напада, систему мобилизације у све три земље, попуни, снази на заједничким фронтима и колико им је времена потребно за улазак у борбу“.⁶⁶²

Поткомисија за ваздухопловство се бавила анализом сопствених и ваздушних снага непријатеља, циљевима евентуалног дејства, као и усклађивањем дејстава авијације трију земаља. Анализирани су и могућности непријатеља за транспорт снага ваздушним путем и стратегијски циљеви непријатељског ваздухопловства. Поткомисија за везу „имала је задатак да утврди стање, квалитет, снагу, средства и организацију веза у цивилном и војном сектору, те да предложи споразум о фреквенцијама, позивима, шифровању и систему рада“. Рад ове комисије био је од прворазредног значаја за даљу сарадњу, како у миру тако и у рату. Последња је била поткомисија за снабдевање која је имала задатак да проучи потребне мере за снабдевање, предложи базе, испита комуникације, потребе југословенских снага у лучким капацитетима и тсл.⁶⁶³

Ипак, најзначајнији део конференције односио се на разматрање питања заједничке одбране на два витална простора трију земаља: мореузима и грчко-југословенском подручју. Испитани су планови вероватних дејстава непријатеља на том простору, као и начини супротстављања армија трију земаља са средствима која су била на располагању свакој од њих. Војни представници су се сложили да је била потребна „израда усаглашених одбрамбених планова сувоземних и ваздухопловних грчких и југословенских снага на територијама Грчке и Југославије, које би биле заједнички браћене“. Осим тога, истакнуте су и лоше стране сопствених националних граница: „недостатак дубине на појасу грчке и турске Тракије и приступачне зоне за оклопне

⁶⁶⁰ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 23: Pismo NGŠ JNA Peka Dapčevića NGŠ Nacionalne odbrane Grčke generalu Kitrilakis, 28. april 1953, str. 319.

⁶⁶¹ Југословенску делегацију чинили су: генерали Љубо Вучковић и Перо Косорић, пуковници Франо Кофлер, Мишо Данон и Радован Војводић, потпуковници Јанез Крамарић, Мујо Беширевић и Ратомир Штрумбергер и капетан Јово Перуновић. Грчку делегацију чинили су: генерали Теодосиос Папатанасиос, Јован Палитаκος и Константин Панајотопулос, пуковници Николас Пулопулос, Александар Аргиропулос и Демериос Папаниколопулос, потпуковници Јован Манетос, Георгиос Мутсос, Георге Перидис, Елиас Дерос, Демостен Карактосос, Периклес Атхнасиу, Демитриос Папалукас. Турску делегацију чинили су: генерал Селим Сун, потпуковници Селалиатин Тонч, Зајбек Цеведит и Хисне Илген, мајори Шемси Генец, Енин Дурне и Кизер Мазбар и поручник Јалчин Ајду.

⁶⁶² Dalibor Denda, „Друга трипартитна конференција војних представника земаља Балканског пакта у Атини, 3–12. јуна 1953. године“, *Balkanski pakt 1953/1954*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa u Beogradu 9. i 10. novembar 2005, urednik Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, str. 137–140.

⁶⁶³ Isto, str. 142–146.

јединице како северно од Дунава и Саве у Југославији тако и у турској и грчкој Тракији, те на извесним пролазима дуж правца инвазије“.⁶⁶⁴

На крају конференције потписан је Меморандум, који је садржао ставове договорене приликом рада опште комисије и наведених поткомисија и објављен заједнички уопштен и кратак комунике у коме је наведено да су „три делегације Генералштабова Турске, Грчке и Југославије, окупљене у Атини од 3. до 13. јуна, наставиле разговоре о заједничкој одбрани против евентуалне непријатељске агресије“.⁶⁶⁵ Пошто је потписан Меморандум Грци су предложили да се формира стални трипартитни војни комитет. Југословенска страна је одбила тај предлог изражавајући сумњу „да би такав комитет имао шта да ради“ и предложила наставак повремених састанака, као и да сваки од три генералштаба „одреди групу официра која ће стално изучавати питања трипартитне војне сарадње и учествовати на повременим састанцима“. Осим тога, Грци су дали предлог да на следеће разговоре Турци пошаљу само једног посматрача „с обзиром да нису много заинтересовани за проблем грчко – југословенске сарадње“, што су југословенски представници такође одбили и истовремено предложили да Турска и даље „равноправно учествује“ у разговорима. Оба југословенска предлога су усвојена.⁶⁶⁶

По завршетку заседања војних делегација Југославије, Грчке и Турске, у Атини су се у јулу 1953. састали и министри спољних послова трију земаља Балканског споразума. Грци су и на овом састанку покренули питање оснивања сталног војног комитета, па су чак били спремни на извесне уступке само да би овакво тело било формирано. Осим тога Грци су сматрали да би следећи корак у војној сарадњи требало да буде израда неке врсте плана за заједничку грчко југословенску просторију. Конференција министара спољних послова ставила је одбрамбена питања у други план, па ова питања нису решена, што је на грчкој страни оцењено као неуспех.⁶⁶⁷ Министри спољних послова потврдили су само оне предлоге генералштабова о којима је постигнут договор на трипартитној конференцији војних делегација.⁶⁶⁸

Као противтежа грчком предлогу о формирању сталног војног комитета, Југословени су изашли са предлогом о формирању Сталног секретаријата, што је усвојено. Овај секретаријат имао је према југословенској замисли задатак да припрема конференције и проучава могућности за развој политичке и културне сарадње. После конференције приступило се изради пројекта Уговора о тројном Сталном секретаријату и постигнут је договор да у оквиру њега буду формиране четири комисије: политичка, војна, економска и културна.⁶⁶⁹ Упркос неуспеху грчки маршал Папагос и министар спољних послова Стефанопулос славобитно су после овог састанка изјављивали да „ништа неће моћи да уздрма коалицију коју смо створили“, као и да ће три земље наставити са радом „на заједничкој одбрани, јединој гаранцији наше слободе и независности – све до тренутка кад будемо имали доказа да је опасност од агресије заувек отклоњена.“⁶⁷⁰

Формирање Сталног секретаријата санкционисано је Допунским споразумом уз Уговор о пријатељству и сарадњи три државе који је потписан је Београду 7. новембра 1953. године. Овим је реализован договор постигнут јула месеца у Атини на конференцији министара спољних послова. Историчар др Драган Богетић пише да Грчка и Турска „нису

⁶⁶⁴ N. Milošević, „Jugoslavija, SAD, NATO i Balkanski pakt“, str. 188.

⁶⁶⁵ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 29: Zapisnik sa tripartitnih vojnih razgovora FNRJ, Turske i Grčke u Atini, 3–12. juna 1953, str. 337–348.

⁶⁶⁶ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 78, од 12. јуна 1953. године.

⁶⁶⁷ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 86, од 5. јула 1953. године; Исто, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 91, од 17. јула 1953. године.

⁶⁶⁸ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 32: Pismo NGŠ Nacionalne odbrane Grčke generala Kitrilakisa NGŠ JNA generalu Dapčeviću i NGŠ Turske armije generalu Jamutu, 1. avgusta 1953, str. 351.

⁶⁶⁹ N. Milošević, „Jugoslavija, SAD, NATO i Balkanski pakt“, str. 186.

⁶⁷⁰ B. V. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951–1957)*, str. 125.

испољавале већи интерес за деловање Сталног секретаријата, иако је он био једногласно усвојен“. Разлог за то он је видео у томе што овај орган давао даљем процесу институционализације балканске сарадње политички карактер, а не војни како су то желеле Грчка и Турска.⁶⁷¹

У лето 1953. став НАТО пакта према Балканском пакту почиње да се мења, нарочито када је реч о војној сарадњи трију земаља. Укључивањем Западне Немачке у западноевропски одбрамбени систем, Југославија је постала неопходна како би се затворила комплетна линија одбране од евентуалног напада СССР-а. У НАТО-у су процењивали да би са ове две земље, европска одбрана била способна да се супротстави свакој агресији дуж читаве линије европског фронта.⁶⁷² Сулцбергер пише половином јула да су водеће земље Запада желеле да се убрзају одбрамбени планови за Балкан између Београда, Атине и Анкаре, „који нису напредовали у сразмери са политичким и културним зближавањем“ трију земаља.⁶⁷³

С тим у вези у Атлантском пакту су били заинтересовани да сазнају до ког нивоа је дошла војна сарадња између земаља Балканског пакта, па су се због тога током августа 1953. обратили грчкој и турској влади тражећи од њих одговор на то питање. Како би се три земље сагласиле шта би требало одговорити и саопштити НАТО-у амбасадори Грчке и Турске у Београду су посетили југословенски Државни секретаријат за иностране послове и том приликом поднели предлог да се у вези са овим питањем сазове војна конференција представника генералштабова у Београду. Помоћник државног секретара за иностране послове ФНРЈ Фејић, који је примио двојицу амбасадора одбио је овај предлог сматрајући да за тако нешто нема потребе, пошто се договор о овом питању могао постићи „нормалним војно-дипломатским каналима“. У југословенском Генералштабу су сматрали да „земље Балканског споразума имају потребне могућности и путеве да заинтересоване велике силе (САД, Енглеска и Француска), којима је то потребно ради координације дејстава, упознају са резултатима војних конференција генералштабова Грчке, Турске и Југославије“. Мишљење југословенских војних кругова било је да се, у вези са тим, НАТО-у могу пружити подаци опште природе, као што је меморандум војних разговора из Анкаре и подаци о непријатељским снагама и вероватним правцима непријатељских дејстава у целини који су разматрани на састанку у Атине. Оно што Генералштаб ЈНА није могао да дозволи било је да НАТО, а самим тим и Италију са којом се сукобљавала око Трста, упозна са „важним одбрамбеним рејонима и одбрамбеним линијама на југословенском ратишту и о координацији дејстава“. Посебно је истакнуто да „уопште не долази у обзир да се НАТО-у саопштава број и јачина југословенске оружане силе, распореда снага (мирнодопских и ратних) и мобилизацијски план“.⁶⁷⁴

Грци су потом предложили да они саставе предлог за информисање НАТО, а да га затим прегледају и на њега ставе евентуалне примедбе представници југословенског и турског Генералштаба. Коначни текст НАТО-у је требало да пошаљу Грчка и Турска, као чланице овог савеза. Југословенски војни изасланик у Грчкој стекао је утисак да су Грци били сагласни са горе изнетим ставом Генералштаба ЈНА о темама о којима се може обавестити НАТО.⁶⁷⁵ Почетком септембра Београд је пристао да предлог за информисање израде Грци и Турци, па да га потом проследи Југословенима који би без потписивања текста на њега ставили евентуалне примедбе. Грчки предлог био је потпуно у складу са југословенским ставом, док су Турци предложили да се НАТО обавести и одбрамбеним

⁶⁷¹ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 86.

⁶⁷² N. Milošević, „Jugoslavija, SAD, NATO i Balkanski pakt“, str. 188.

⁶⁷³ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1. док. 1, Телеграм југословенског војног изасланика из Вашингтона, бр. 205, од 17. јула 1953. године.

⁶⁷⁴ ДАМСПРС, ПА строго поверљиво, 1953, ф. III, стр. пов. бр. 403, Копија инструкције које је слала II управа Генералштаба ЈНА својим војним изасланицима у вези са разговорима грчког и турског амбасадора са другом Фејићем.

⁶⁷⁵ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 117, од 27. августа 1953. године.

линијама на југословенско-грчком простору. Југословени су подржани од Грка одбили овај предлог. Грци су после тога предложили да они саставе коначну редакције текста информације за НАТО, после чега би он био потписан од стране представника трију земаља. Југословенски војни изасланик у Атини је рекао да Југославија нема никакве обавезе према НАТО-у и у вези са тим да он неће ништа потписивати.⁶⁷⁶ Тражене информације достављене су онако како је то захтевала југословенска страна и без њеног потписа.

Истовремено са напред наведеним разговорима о начину информисања НАТО-а у вези војних активности Балканског пакта, одвијале су се припреме за нову конференцију представника генералштабова трију армија. Већ 1. августа Начелник Генералштаба Националне одбране Грчке предложио је да у складу са одлукама донетим на претходној конференцији једна грчка генералштабна група изради нацрт плана о сарадњи 1. грчке армије и Команде југословенског ратног ваздухопловства у рејону Македоније. По изради овог нацрта он би био послат на одобрење југословенском и турском генералштабу, после чега је требало одредити време и место за конференцију на којој ће се извршити завршна разрада овог плана. Грци су предлагали да ова конференција буде одржана у октобру.⁶⁷⁷ Југословени и Турци су се сложили са овим грчким предлозима.⁶⁷⁸

Грци су 1. септембра 1953. послали југословенском и турском генералштабу нацрте Основног трипартитног плана хитног дејства у случају потребе, Трипартитног плана ваздухопловних снага (Прилог Д уз основни план) и Координације оперативних планова суседних команди (Прилог Ф уз основни план). Сврха плана према овом грчком нацрту била је усклађена одбрана Југославије с једне и Грчке и Турске са друге стране на „југословенској просторији према Бугарској, у централној и источној грчкој Македонији и у грчкој и турској Тракији“. За одбрану осталих подручја трију земаља грчки предлог је предвиђао да она буде ствар генералштабова дотичних земаља, као и да ће сваки посебни генералштаб обезбедити координацију те одбране са Основним трипартитним планом хитног дејства.⁶⁷⁹

Иако је план био да се делегације трију земаља ради разматрања овог предлога плана састану у току октобра избијање Тршћанске кризе довело је до одлагања овог састанка, али не и његовог отказивања. Крајем октобра постигнут је коначан договор да се упркос Тршћанској кризи разговори три стране одрже у Београду у новембру 1953. године.⁶⁸⁰

Трећа војна трипартитна конференција одржана је у Београду од 10. до 20. новембра и на њој је после разговора усвојен Трипартитни одбрамбени план са прилозима (Прилог А – Непријатељске снаге, Прилог Б – Југословенске, грчке и турске сувоземне снаге одређене за заједнички фронт, Прилог Ц – План ваздухопловних снага, Прилог Ф – Координација операцијских планова суседних сувоземних команди). План је предвиђао да ће рат почети на иницијативу СССР-а или сателитских земаља, као и да ће непријатељ имати иницијативу напада, предност у припрема и надмоћност у сувоземним снагама, а нарочито у ваздухопловству у почетном периоду операција. С тим у вези заједнички задатак трију армија је био да координираном активном одбраном спрече непријатеља да овлада виталним

⁶⁷⁶ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 120, од 4. септембра 1953. године; Исто, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 127, од 12. септембра 1953. године; Исто, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 138, од 12. октобра 1953. године; Исто, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 143, од 14. октобра 1953. године.

⁶⁷⁷ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 32: Pismo NGŠ Nacionalne odbrane Grčke generala Kitrilakisa NGŠ JNA generalu Đapčeviću i NGŠ Turske armije generalu Jamutu, 1. avgusta 1953, str. 351–352.

⁶⁷⁸ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм Срећка Маноле југословенском војном изасланику у Анкари, бр. 777, од 18. августа 1953; *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 33: Telegram NGŠ Turske armije, generala Okana NGŠ JNA generalu Đapčeviću, 11. avgust 1953, str. 353.

⁶⁷⁹ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 36: Pismo NGŠ Nacionalne odbrane Grčke generala Kitrilakisa NGŠ JNA generalu Đapčeviću i NGŠ Turske armije generalu Jamutu sa nacrtom tripartitnog plana hitnog dejstva u slučaju potrebe – Šifra GYT, 2. septembar 1953, str. 494–521.

⁶⁸⁰ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 156, од 30. октобра 1953. године.

подручјима од заједничке важности и предузме контраофанзивне операције чим се за то пруже повољни услови. Овај задатак требало је извршити тако што ће ешалони за покривање јачине 10 пешадијских дивизија, 2 брдске бригаде, 4 лака пешадијска пука, 1 тенковске бригаде и 1 граничног пука задржати непријатеља на граници или на положајима што је могуће ближе граници и тиме омогућити мобилизацију, концентрацију и поседање главних одбрамбених положаја. По завршетку ових радњи ешалони за покривање требало је да се укључе у састав главних снага које су поред горе набројаних јединица требале да буду јачине 8 пешадијских, 1 тековска и 1 коњичка дивизија, затим 1 брдска, 2 пешадијске, 1 тенковска и 2 оклопне бригаде, као и 1 лаки пешадијски пук и које се имале задатак да запоседну и бране главне одбрамбене појасеве.⁶⁸¹ О конкретним задацима које су армије имале по овом плану више речи је било напред, када смо разматрали питање ратним планова, па их на овом месту нећемо поново обрађивати.

Иако је у овом тренутку личило да је стварање и формализовање војног пакта три земље само ствар времена, убрзо су ствари су почеле да изгледају нешто другачије. Наиме, турски амбасадор у Београду Аксел је у разговору са државним подсекретаром за иностране послове Алешом Беблером 16. децембра 1953. поставио питање „није ли нерешеност Тршћанског питања препрека за брзо склапање алијансе“? Ипак, он је том приликом избегао да каже да турска влада сматра да би склапање пакта требало одложити.⁶⁸² У вези са овим, Југословенски војни изасланик из Анкаре је 28. децембра јавио у Београд да Турци сматрају да питању даље сарадње не стоји ништа на путу, „али да има извесне разлике у ставу војске и политичара“.⁶⁸³ Био је ово јасан знак да ствари неће ићи ни тако лако ни тако брзо.

Да ствари не иду у добром смеру било је јасно и приликом рада на организацији Сталног секретаријата. Наиме у јануару 1954. године у Државном секретаријату за иностране послове направљена је анализа о том питању, која је показала да је настао изванредан застој са стране Грчке и Турске. Југословенске процене су говориле да су ове две земље чекале „да добију јаснију слику у погледу развоја политичке сарадње пре него што би био конституисан један стални трипартитни орган за развој те сарадње“. Осим тога процењивано је да Турци и Грци желе да одложе конкретно проширење политичког значаја Анкарског споразума у правцу једног савеза, пре него што уоче контуре југословенских односа са Италијом по питању Трста.⁶⁸⁴ Оваква процена била је на трагу разговора који је Беблер водио са Акселом у децембру претходне године.

Истовремено је југословенски војни изасланик из Атине писао да је у току разговора са грчким званичницима стекао утисак да даљи развој трипартитне сарадње зависи од америчког става. Наиме, Американци су Грцима отворено изнели своје неслагање са политиком регионалних пактова малих земаља, пошто су предност давали билатералним уговорима. Осим тога, и они су као сметњу за склапање пакта износили нерешено Тршћанско питање.⁶⁸⁵ Ускоро је из Грчке истим путем стигла вест да у Влади и Генералштабу у Атини постоји струја која иде на разбијање трипартитне сарадње.⁶⁸⁶

Из Анкаре су у фебруару 1954. стизале вести да постоји могућност да Турци и Грци на следећим разговорима под притиском Америке поставе питање југословенског уласка у НАТО, чиме ће условити Балкански пакт.⁶⁸⁷ Да оваква запажања југословенског војног

⁶⁸¹ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 40, Tripartini odbrambeni plan sa prilozima sa razgovora vojnih predstavnika vođenih u Beogradu, 10–20. novembra 1953, str. 525–527, 533–535.

⁶⁸² *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 41: Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara Beblera sa turskim ambasadorom u FNRJ Akselom, 16. decembar 1953, str. 552–553.

⁶⁸³ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 2, Телеграм југословенског војног изасланика из Анкаре, бр. 126, од 28. децембра 1953. године.

⁶⁸⁴ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 45: Radna zabeleška o osnivanju Stalnog sekretarijata Ankarskog ugovora, januar 1954, str. 560.

⁶⁸⁵ ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 2, од 10. јануара 1954.

⁶⁸⁶ ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 7, од 25. јануара 1954.

⁶⁸⁷ ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм југословенског војног изасланика из Анкаре, бр. 40, од 18. фебруара 1954.

изасланика у Турској нису била без основа показало се 15. марта приликом једне вечере на којој су били присутни југословенски и грчки војни изасланици у Анкари и начелник бироа за НАТО турског генералштаба. Главна тема разговора био је однос НАТО – Југославија, због чега је вечера и иначе била организована. Грк и Турчин су иступили сложено износећи став да би Југославија што пре требало да уђе у НАТО, сматрајући да би на тај начин биле уклоњене све препреке око израде потпуних планова за одбрану Балкана. На том трагу они су тврдили да уласком Југославије у НАТО европски фронт у области Љубљанских врата више не би био слаба тачка у одбрамбеној линији. Југословенски војни изасланик је одбацио овакву аргументацију и одговорио да досадашња сарадња три земље показује да је питање израде планова за Балкан могуће иако је Југославија ван НАТО-а, али и истакао да југословенска северна граница није слаба тачка, већ да је то Италија.⁶⁸⁸

Неколико дана касније у разговорима југословенског, грчког и француског војног изасланика у Турској поново је једна од тема била однос НАТО-а и Југославије. Француз је том приликом изнео мишљење представника НАТО-а да су сва планирања учињена у оквиру балканске сарадње била без икакве вредности. Он је истакао да стварних планирања у оквиру балканске сарадње не може бити све док Југославија не уђе у НАТО или преузме извесне обавезе са главном командом НАТО-а за Европу. Све ово је према мишљењу које је изнео Француз зависило од решења Тршћанског питања и југословенско-италијанских односа.⁶⁸⁹

Упркос овако јасно израженом ставу представника НАТО-а, само три дана касније 24. марта 1954. у Анкари је отпочела Четврта трипартитна конференција војних представника Југославије, Грчке и Турске. На њој се разговарало о Прилозима Трипартитног одбрамбеног плана који нису разматрани на претходној конференцији одржаној у Београду у новембру 1953. године. Током разговора усвојени су Прилог Д о плану операција поморских снага, Прилог Е о плану употребе резерви и противофанзиви, Прилог Г о плану координације обавештајних служби, Прилог Ј о плану организације позадине и Прилог К о плану везе.⁶⁹⁰ На овај начин цео Трипартитни одбрамбени план је био завршен и спреман за случај евентуалног рата. Следећи корак био је стварање војног пакта.

Иницијативу за његово стварање је преузела Југославије и њен председник Јосип Броз. Наиме, Тито је у априлу посетио Турску, а у јуну Грчку и покушао да у директним разговорима отклони проблеме који су кочили склапање тројног савеза. У разговорима са Председником Турске Бајаром, било је речи о југословенском односу према НАТО-у, Европској одбрамбеној заједници, Анкарском споразуму и питању Трста. Одбијање уласка у НАТО Тито је правдао жељом за очувањем дотадашњег југословенског статуса у спољној политици и то ради тога да би Југославија могла „да одигра своју улогу међу мањим земљама совјетског блока“. Он је истакао и то да став о неприступању НАТО-у, не значи да је Југославија против овог савеза као таквог. У прилог томе он је говорио о сарадњи ФНРЈ и НАТО-а, наглашавајући да две стране имају „исти циљ“, као и да се може наћи „одређени *modus vivendi*“. Питање је било на који начин је требало спровести тај споразум, односно која конкретна форма сарадње је била најбоља.⁶⁹¹

У вези са тим Тито је прешао на излагање о Европској одбрамбеној заједници. Пошто је истакао да је југословенски поглед на њу позитиван, он је рекао да сматра како „Европска одбрамбена заједница има исувише уске границе сарадње“. Титово мишљење је било да би јој требало додати нове елементе, с обзиром на то да је она у том тренутку имала чисто војни карактер. О којим елементима се радило? Југословенски председник је сматрао да би ова заједница требало да има „карактер ублажавања супротности међу европским земљама“. Оно

⁶⁸⁸ ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм југословенског војног изасланика из Анкаре, бр. 62, од 15. марта 1954.

⁶⁸⁹ ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм југословенског војног изасланика из Анкаре, бр. 69, од 21. марта 1954.

⁶⁹⁰ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 57: Memorandum i dokumenta sa razgovora vojnih predstavnika u Ankari, 24. marta – 1. aprila 1954, str. 578–611.

⁶⁹¹ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 60: Zabeleška o razgovorima J. B. Tita i predsednika Turske Bajara, 13. april 1954, str. 630–632.

што је било посебно важно јесте што је Броз рекао да „ако би Европска одбрамбена заједница била заснована на тако широкој концепцији, питање учешћа Југославије (у њој) постало би врло лако“.⁶⁹²

Говорећи о Анкарском споразуму Тито је казао да му придају велику важност и истакао да „споразум није само дефанзиван“. „Дошли смо у стадиј да мислимо да се може ићи и даље и да би могли закључити војни пакт“. Он је свом турском колеги рекао да југословенска страна не инсистира да се такав пакт одмах закључи, сматрајући да су дотадашњи резултати на међусобној координацији огромни. „Постигли смо толико да би у случају потребе потписивање пакта било само ствар формалности. Не би били ни сада против формалног пакта, али знамо за ваш став и не инсистирамо“.⁶⁹³

Турски председник је у одговору на Титово излагање говорио о истим темама. Пошто је истакао важност Атлантског пакта за Турску и указао на важност Немачке у одбрани Европе, највећи део свог излагања је посветио Анкарском споразуму. Бајар је истакао да је Анкарски споразум „споразум за очување мира“, али да за разлику од Атлантског пакта он има „и своју другу страну“. „Он значи нови експеримент, један нови начин прилажења проблемима међународне сарадње“. Говорећи о одбрамбеном карактеру Анкарског споразума, турски председник је казао да је став његове земље да се он увек може реализовати до краја (потписивањем војног пакта, М. М.) „онда кад дође време и ако буде потребно“.⁶⁹⁴

Разговори две делегације резултирали су договором да се трипартитни споразум претвори у тројни савез. То је било јасно изражено у заједничком коминикеу објављеном после разговора у коме је истакнуто да је Анкарски споразум „инструмент прворазредног значаја“ за очување мира и ојачање безбедности. Посебно је подвучено да је Анкарски споразум био закључен у духу савеза и да се у складу са тим одвијала и сва делатност око његовог спровођења. „Због тога је дошло време да се он промени у један формални савез, што је само још питање опортуности“.⁶⁹⁵

Реакције светске јавности на договор две земље о стварању војног савеза биле су веома бурне. Американци су истицали да је оваква одлука била „противна политици Стејт департмента“. Италијани су такође исказивали своје незадовољство оваквим развојем ситуације, сматрајући да би формирањем оваквог савеза Југославија „добила војне гаранције без војних и политичких обавеза“ и ојачала свој положај приликом решавања питања Трста. Своје незадовољство договором Југославије и Турске у прво време показала је и Грчка, „осећајући да је била заобиђена у стварима које су за њу биле од животног интереса“. Стефанопулос је јавно изнео став своје владе да је у том тренутку још увек било „прерано говорити о војном савезу“ и нагласио да „турско-југословенски коминике не обавезује Грчку, јер одлуке ове врсте морају бити једногласно донете уз присуство представника све три земље“.⁶⁹⁶

Ипак, пошто је упозната са садржином разговора у Анкари, грчка влада полако је почела да мења свој став по питању стварања војног савеза. Југословенски војни изасланик из Атине је 10. маја јавио у Београд да су се Грци сложили са разговорима Тито – Бајар и са склапањем савеза.⁶⁹⁷ После првобитног незадовољства Грчка преузима иницијативу за стварање Балканског савеза, сматрајући да би свако одуговлачење по овом питању штетило грчким интересима. С тим у вези, Стефанопулос је на заседању Савета Атлантског пакта у мају 1954. развио живу активност како би добио сагласност чланица НАТО-а за остварење

⁶⁹² Isto, str. 632.

⁶⁹³ Isto.

⁶⁹⁴ Isto, str. 633–634.

⁶⁹⁵ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 62: Zajednički kominike o razgovorima u Ankari, 16. april 1954, str. 639.

⁶⁹⁶ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 143–144.

⁶⁹⁷ ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 65, од 10. маја 1954. године.

савеза, сукобљавајући се том приликом са представницима Италије, који су били изричито против формирања Балканског савеза. Своје незадовољство оваквим грчким ставом изражавали су и представници САД-а, који су заједно са владама Велике Британије и Француске започеле координирану акцију код влада Југославије, Грчке и Турске, препоручујући да се приликом предстојеће Титове посете Атини избегну „све прецизне и јавне индикације о закључењу тројног пакта.“ Папагос је одбио ове препоруке изјављујући да не види разлог за одлагање формирања савеза, док је Коча Поповић врло оштро упозорио дипломатске представнике САД-а „да се отишло сувише далеко у препоручивању политике коју треба следити“.⁶⁹⁸

Тако је месец и по дана после посете Анкари Јосип Броз посетио Атину и састао се са председником грчке владе маршалом Папагосом. Грчки премијер је у уводном обраћању говорећи о Анкарском споразуму приказао став своје владе о томе на који начин би требало делати ради претварања трипартитног споразума у војни савез. Он је истакао своје мишљење, да би за тако нешто требало водити рачуна о неколико чињеница. Сваки конфликт, сматрао је Папагос, морао се претворити у општи конфликт, иако би у прво време он могао да буде само локалног значаја. „Свака агресија против једне од наше три земље истовремено је агресија против остале две. (...) Биће ствар експерата да утврде да ли треба правити разлику у погледу аутоматске одбране у случају ако постоји заједничка граница с агресором и у случају ако таква граница не постоји. (...) У случају заједничких граница треба да постоји апсолутни аутоматизам.“ И на крају, као последњу чињеницу о којој је, у процесу прерастања Анкарског споразума у војни савез, требало водити рачуна Папагос је истакао дефинисање тог савеза у односу на НАТО и Европску одбрамбену заједницу.⁶⁹⁹ Тито је у одговору изразио своје потпуно слагање са изнетим ставовима маршала Папагоса, у погледу прерастања Анкарског споразума у војни савез. Осим тога Броз се у свом говору дотакао и још неколико питања, слично као и у Анкари неколико недеља раније, износећи идентичне ставове.⁷⁰⁰

На овај начин две земље су потврдиле своју решеност о прерастању Анкарског савеза у целовити војно-одбрамбени савез. Решено је и да три земље без одлагања именују националне комисије експерата чији је задатак био припрема текста уговора о савезу. Грчка и Југославија су одмах приступиле том послу док Турска није ни формирала своју комисију експерата. Тако је дошло до ситуације да су договореног дана (25. јун) могли бити измењени само југословенски и грчки предлог. Турска је нацрт свог текста и то непотпун доставила са закашњењем. Пошто су размениле нацрте текстова било је јасно да рад експерата на састанку у Атини најављеном за 28. јун неће бити нимало лак. Пошто је прочитао грчки предлог Коча Поповић је изразио сумњу у вези са успехом предстојећих преговора.⁷⁰¹ У разговору са грчким амбасадором у Београду Алеш Беблер је рекао да је грчки предлог изазвао „непријатно“ изненађење.⁷⁰² Турски предлог који је стигао са закашњењем је на југословенској страни окарактерисан као „средство за увлачење Југославије у Атлантски пакт“.⁷⁰³

На састанку представника трију земаља који је почео 28. јуна 1954. у Атини највећи проблем представљало је усаглашавање ставова у вези одређивањем узајамних обавеза чланица и обавезама Југославије према Грчкој и Турској као чланицама НАТО-а, односно југословенским обавезама према НАТО-у у целини. Што се тиче првог проблема Југославија се залагала за „потпуни аутоматизам“, тј. за аутоматску обавезу помоћи у случају агресије на неку од земаља чланица. Конкретно, уколико би дошло до евентуалног напада Италије на

⁶⁹⁸ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 144–145.

⁶⁹⁹ *Balkanski пакт*, ZD, документ br. 67: Zabeleška o razgovorima J. B. Tita i predsednika grčke vlade Papgosa, 3. jun 1954, str. 646–648.

⁷⁰⁰ Isto, str. 648–650.

⁷⁰¹ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 146–147.

⁷⁰² *Balkanski пакт*, ZD, документ br. 74: Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara Beblera sa ambasadorom Grčke u FNRJ Kapetanidesom, 25. jun 1954, str. 659.

⁷⁰³ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 147.

Југославију због Трста, Грчка и Турска су према југословенском предлогу биле у обавези да одмах објаве рат Италији, која је била њихов савезник из НАТО-а. Овакво решење није било прихватљиво за Грке и Турке, па су се они залагали „за лабаве и неодређене формулације“. Када се ради о другом проблему, грчко-турски предлог је био да се у текст уговора укључи решење из Атлантског пакта „према коме се чланице Балканског савеза обавезују да притекну у помоћ једна другој у свим случајевима када дође до ступања неке од њих у ратни сукоб“. С обзиром на то да су Грчка и Турска биле чланице и НАТО-а и Балканског савеза то би значило да је Југославија била у обавези да притекне у помоћ овим двама државама чак и у случају да оне не буду директно нападнуте, већ да у рат уђу због напада на неку од земаља НАТО-а. То је у пракси значило да је Југославија имала обавезу да уђе у рат, у случају напада на било коју чланицу НАТО-а, што је за њу било апсолутно неприхватљиво. Алеш Беблер је овакав предлог окарактерисао као „камуфлирани улазак Југославије у Атлантски пакт“, да би Југославија имала веће обавезе према НАТО-у него саме његове чланице, с обзиром на чињеницу да она није могла да утиче на политику ове организације. Немогућност договора о ове две тачке довеле су до прекида разговора 5. јула када је одлучено да се оне усагласе дипломатским путем, као и да се састанак министара иностраних послова три државе на коме је требало потписати споразум о стварању савеза одржи на Бледу 17. јула.⁷⁰⁴

По прекиду састанака експерата започета је жива дипломатска активност, не само представника Југославије, Грчке и Турске већ и других заинтересованих земаља, пре свега САД. Американци су преко Турака радили на успоравању потписивања Уговора о савезу трију земаља, што је довело до тога да је турска влада 11. јула затражила одлагање министарског савета правдајући се „административним разлозима“. У суштини иза овог захтева стајао је притисак САД на Турску да се састанак одложи док се не реше нека питања у вези са Трстом, као и у вези са проналаском одговарајуће формулације о сарадњи Балканског савеза са НАТО-ом. САД је покренула и иницијативу да се Балкански савез прошири и да у њега уђе и Италија.⁷⁰⁵ С тим у вези дипломатска акција САД је, како пише др Драган Богетић била условљена залагањем „за остваривањем следећег редоследа: решавање Тршћанског питања, укључивањем Италије у преговоре о Балканском савезу, склапање Балканског савеза и на крају – повезивање овог савеза са НАТО-ом“. Енглези су тражили ублажавање оваквог става,⁷⁰⁶ па су Американци одустали од четворног савеза и планираног напред исказаног редоследа циљева своје спољне политике. Ово је довело и до промена у турском ставу која је такође одустала од идеје да се Италија укључи у Балкански савез.⁷⁰⁷

После одлагања које је тражила турска страна, конференција министара спољних послова трију балканских земаља одржана је на Бледу од 6. до 9. августа 1954. године. Присутнима се први обратио југословенски државни секретар за иностране послове Коча Поповић, предложивши дневни ред састанака: 1) Питање савеза; 2) Саветодавна скупштина; 3) Извештај Сталног секретаријата; 4) Коминике конференције. Пошто је овакав дневни ред усвојен, одмах се прешло на прву и најважнију тачку. За њено решавање формиран је комитет за усаглашавање текста о савезу, који је свој рад почео већ 6. августа

⁷⁰⁴ ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм југословенског војног изасланика из Атине, бр. 95, од 2. јула 1954. године; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 147–148.

⁷⁰⁵ О проширењу Балканског савеза разговарали су 8. јула 1954. и југословенски и грчки војни изасланик у Анкари. Том приликом Грк је истакао да постоји идеја за Савез у петоро, и да пети члан буде Западна Немачка. „Овај петорни савез био би савез земаља прве одбрамбене линије заправо европски савез без Француске и Енглеске. (...) Идеја о петорном савезу је америчка, а уперена је против Француске и донекле Енглеске због њиховог става ЕОЗ по питању НАТО а и нас (мисли се на Југославију, М. М.), јер мисли да ако дође до савеза у четворо или у петоро, да то значи и наш (југословенски, М. М.) улазак у НАТО.“ ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм југословенског војног изасланика из Анкаре, бр. 155, од 8. јула 1954. године.

⁷⁰⁶ Енглези су били сагласни само са првом тачком америчког „редослед“ тј. са тим да се пре склапања Балканског савеза мора решити питање Трста. Са осталим тачкама се нису слагали. Они су изнели став да би прво требало формирати Балкански савез, па тек затим радити на укључивању Италије у њега. Према њиховом предлогу тек после тога требало је предузети неопходне радње за интеграцију Балканског савеза у НАТО.

⁷⁰⁷ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 149–150.

у 20.00 часова. На првом састанку комитета усаглашен је текст споразума, изузев 6. члана у коме је било речи о југословенским обавезама према Грчкој и Турској као чланицама НАТО-а. О овом члану поново је расправљано сутрадан. Коча Поповић је, предложивши две варијанте за текст овог члана, упитао турског и грчког министра иностраних послова Кеприлија и Стефанопулоса „не сматрају ли они пошто се овде ради о обавезама које преузима Југославија, да би Југославији требало оставити да сама одреди карактер и формулисање тих обавеза“, истичући да чланице НАТО-а према којима Југославија преузима обавезе овим чланом „немају ништа слично, нити обавезу да се консултују у случају напада на Југославију“. После краће расправе, Грци и Турци су прихватили југословенски предлог текста.⁷⁰⁸

Усвојени текст 6. члана уговора је предвиђао да уколико дође до „оружане агресије против земље према којој једна или више Страна уговорница, у тренутку потписивања овог Уговора, имају обавезе узајамне помоћи, Стране уговорнице консултоваће се у погледу мера који би било умесно предузети, у сагласности с циљевима Уједињених нација.“ Ово консултовање је могло да обухвати и хитан састанак Сталног савета. Дакле, овај члан је предвиђао да уколико дође до напада на неку четврту земљу чланицу НАТО-а, чланице Балканског савеза неће одмах ступити у рат, него ће прво извршити консултације и на основу договора донети одлуку. На тај начин Југославија је успела у својој намери да Балкански савез остане независан од НАТО-а, тј. оставила је себи могућност да самостално одлучује о томе да ли ће се укључити у одбрамбени рат на страни Запада.⁷⁰⁹

Пошто је на овај начин усаглашен комплетан текст уговора о савезу три земље договорено је да се његово потписивање изврши 9. августа. Уговор о савезу, политичкој сарадњи и узајамној помоћи трију земаља имао је укупно 14 чланова. Првим чланом који је био протоколарног карактера три државе су се обавезале да решавају мирним путем све међународне спорове у које би могле бити умешане. Други члан Уговора био је један од оних због кога је прекинути разговори у Атини крајем јуна и почетком јула. У коначној редакцији он је садржао сагласност трију земаља „да ће сваку оружану акцију против једне или више њих на ма ком делу њихове територије сматрати као агресију против свих страна уговорница, које ће, према томе, у вршењу права легитимне, индивидуалне и колективне самоодбране, признате чланом 51 Повеље Уједињених нација, пружити помоћ, индивидуално и колективно, нападнутој Страни или Странама, предузимајући по заједничком договору, одмах све мере, подразумевајући ту и употребу војне силе, које буду сматрале потребним за ефикасну одбрану.“ Трећи члан је предвиђао пружање међусобне помоћи у циљу одржавања и појачања одбрамбене способности чланица Савеза. Четвртим чланом било је, у циљу обезбеђивања ефикасне примене овог Уговора, предвиђено установљавање Сталног савета у чији састав су улазили министри иностраних послова као и други чланови влада трију земаља чије би присуство изискивала ситуација и природа питања о коме се у датом тренутку расправљало. Стални савет је своје редовне седнице требало да одржава два пута годишње, а по потреби могло је доћи и до ванредних заседања. Уколико би дошло до напада на једну од земаља потписница, пети члан је налагао да се одмах приступи консултацијама и састанку Сталног савета који ће одредити мере, поред оних које би већ биле предузете на основу члана 2, а чије би заједничко предузимање налагала ситуација. Седми члан је предвиђао да уколико дође до оружаног напада на неку од трију земаља одмах о томе буде обавештен Савет безбедности УН. Чланом осам три земље су се обавезале да неће учествовати ни у каквој коалицији која би била уперена против једне од страна уговорница и да неће преузимати никакву обавезу у несагласности са овим уговором. Чланом девет и десет одређено је да уговор не може утицати на права и обавезе које проистичу из Повеље УН-а, као и на права и обавезе које за Грчку и Турску проистичу из

⁷⁰⁸ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 94: Zapisnik o razgovoru vojnih eksperata (7–8. avgust) i Zabeleška o zasedanju ministara inostranih poslova Grčke, Turske i Jugoslavije, Bled (6–9. avgust), str. 716–717.

⁷⁰⁹ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 95: Tekst Bledskog ugovora, 9. avgust 1954, str. 724.

Североатланског уговора. Једанаестим и дванаестим чланом одређен је однос овог Уговора и споразума из Анкаре који је остао на снази, а посебно важно је било да су се одредбе 9. члана примењивале и на овај Уговор, што је значило да нека четврта држава може приступити Савезу. Последња два члана одредила су трајање уговора (20 година) као и процес ратификације и ступање на снагу Уговора.⁷¹⁰

Остале тачке о којима се расправљало на Бледу донеле су далеко више размимоилажења у ставовима представника трију земаља. Представници Грчке и Турске су одбили југословенску предлог о потписивању протокола о оснивању Балканске консултативне скупштине, правдајући се да за тако нешто немају пуномоћја. У суштини радило се о томе да су Грчка и Турска биле у већој мери заинтересоване за развијање војне, него политичке сарадње. Договора није било ни по питању извештаја Сталног секретаријата посебно у погледу оцене актуелне међународне ситуације и улоге Балканског савеза у том контексту, што је довело и да проблема приликом састављања коминикеа. У завршном документу конференције је на југословенски предлог, који су подржали Грци, изражена спремност три земље да своју политику усмере у правцу даљег попуштања затегнутости у свету.⁷¹¹

Истовремено док су министри спољних послова Југославије, Грчке и Турске усаглашавали ставове по напред наведеним питањима, на Бледу су се састали и војни експерти трију земаља. На овом састанку расправљано је о дневном реду и терминима и темама за предстојеће разговоре начелника генералштабова, за које је договорено да се одрже после потписивања Уговора о савезу. Грчки генерал Довас истакао је да је најважније питање које би начелници генералштабова требало да реше била припрема планова одбране на читавим територијама трију земаља, с обзиром на чињеницу да је дотадашњи рад на разради одбрамбених планова обухватао само просторију од заједничког интереса. У складу са тим он је предложио и неколико ужих питања која су произилазила из тога. Турски представник на овом састанку генерал Ђоксун је затражио да он формулише тачке дневног реда за састанак начелника генералштабова. Између осталог он је том приликом предложио да једна од тачака буде и „питање сарадње између тројног савеза и војне организације НАТО-а“. После овога настала је расправа између њега и југословенског представника генерала Вучковића, који се није сложио са оваквом формулацијом. Довас је потом предложио да се ова формулација промени, па је усвојено да она гласи: „размена гледишта о евентуалној потреби контакта између војне организације тројног савеза према вани у разним ситуацијама које се могу појавити“. Турски генерал је покренуо и питање командовања армијама земаља Балканског савеза у ратним околностима, на шта је генерал Вучковић одговорио да ће се још у миру израдити одбрамбени планови, али и да ће снагама ЈНА командовати југословенски генералштаб. Он је изразио схватање да проблем не лежи у командовању, него у координацији, па је предложио да се као питање за дискусију начелника Генералштабова постави: „Проблем координације одбрамбених снага три земље у миру и у рату“. Договорено је да састанак начелника генералштабова трију земаља буде одржан у Атини у другој половини септембра.⁷¹²

Као што је и договорено Прва конференција начелника генералштабова земаља чланица Балканског савеза одржана је у Атини од 21. до 27. септембра 1954, с тим да су радни дани конференције били 21, 22. и 27. септембар. Према званичном саопштењу циљ конференције био је да се размотре дотадашњи резултати трипартитне сарадње и Бледски уговор са војне стране, како би се извукли заједнички закључци и дале опште директиве за будући рад на војној сарадњи. Ипак, главни задатак ове конференције требало је да буде „превазилажење несугласица испољених током Бледске конференције и изналагање

⁷¹⁰ Isto, str. 722–726.

⁷¹¹ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 152.

⁷¹² *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 94: Zapisnik o razgovoru vojnih eksperata (7–8. avgust) i Zabeleška o zasedanju ministara inostranih poslova Grčke, Turske i Jugoslavije, Bled (6–9. avgust), str. 709–716.

компромисних формула будуће сарадње, како би се обезбедила инструментализација недовољно прецизних и нејасних одредаба, тешком муком склопљеног Уговора о савезу.“⁷¹³

Ипак, већ на почетку састанка дошло је до неслагања. Наиме оцењујући дотадашњу војну сарадњу трију земаља, југословенски и грчки представници су заступали мишљење да је она била задовољавајућа, док се турски представник није сложио са таквом оценом. Он је дотадашњу сарадњу оценио као незадовољавајућу, изјавивши да је у поређењу са НАТО-ом „који је постигао велике резултате“, она напосто „мала и безначајна“. Пеко Дапчевић је у извештају са ове конференције писао да је стекао утисак „да је турска делегација дошла на конференцију са мишљу да ће преко негативне оцене нашег досадашњег војног рада, створити атмосферу за дискусију о заједничкој команди и осталим формама које би требало да нас доведу под команду НАТО“.⁷¹⁴

И управо на овом трагу можемо пратити све расправе вођене по другој тачки дневног реда. На почетку Турци и Грци су предлагали да се изради један заједнички одбрамбени план, који би био основни план трипартитног дејства, док је предлог југословенске стране, који је на крају и усвојен, био да се изради план координације националних ратних планова, којим би се вршило смо усклађивање заједничке одбране. Одбијен је и турски предлог да се план координације достави на одобрење НАТО-у.⁷¹⁵ На тај начин је завршена Прва конференција начелника генералштабова Балканског савеза. Иако је југословенска дипломатија овај састанак оцењивала као свој нови успех с обзиром на то да су сви њени „ставови и примедбе усвојени и прихваћени“, ова конференција је још једном показала да су три земље и те како нејединствене по неким кључним питањима.⁷¹⁶

Месец и по дана касније, од 4. до 12. новембра одржана је у Атини Пета трипартитна конференција војних представника трију земаља. У складу са договореним на претходној конференцији делегације Југославије, Грчке и Турске расправљале су о плану координације дејстава 1. грчке и 3. југословенске армије у заједничкој тактичкој зони, општем гледишту у односу на употребу ваздухопловних снага три земље, питањима позадине, везе и карата, као и поступку за израду плана координираног дејства између суседних јединица 1. грчке и 1. турске армије. Све донесене одлуке морали су одобрити генералштабови трију земаља, а у случају да се нека одлука не потврди, договорено је да се о њој поново разговара на идућем састанку у Београду. Осим тога, договорено је да се на том састанку размотре и следећа питања: заједничка процена непријатеља и његови вероватни планови дејстава, координирани основни Трипартитни план, заснован на националним одбрамбеним плановима трију земаља, затим поновно разматрање питања ваздухопловства, позадине и везе, као и усвајање југословенског предлога за размену посета између начелника Географских института трију земаља. Ни овај састанак није прошао без размимоилажења ставова, посебно по питањима употребе ваздухопловства, с обзиром на то да су све три стране имале различите предлоге.⁷¹⁷

Крајем 1954. године сарадња трију балканских земаља била је у застоју. У југословенском секретаријату за иностране послове процењивали су да је томе допринело неколико фактора. Први је био промена у спољној политици СССР-а, чиме су се створили услови за озбиљно попуштање међународне затегнутости, али и за интензивирање процеса

⁷¹³ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 153.

⁷¹⁴ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 112: Izveštaj NGŠ JNA generala Dapčevića o radu Prve konferencije načelnika Generalštabova Tripartitnog saveza, 11. oktobar 1954, str. 768–772.

⁷¹⁵ Isto; ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм Начелника Генералштаба ЈНА Пека Дапчевића из Атине, бр. 170, од 25. септембра 1954. године.

⁷¹⁶ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 154.

⁷¹⁷ ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграми шефа југословенске делегације на Петој трипартитној конференцији војних представника генерала Вучковића, бр. 187 од 5. новембра, бр. 189, од 6. новембра, бр. 191 од 6. новембра, бр. 193, од 9. новембра, бр. 194 од 11. новембра; *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 115: Zapisnik, Memorandum i dokumenta sa Tripartitnih vojnih razgovora FNRJ, Turske i Grčke u Atini, 4–12. novembar 1954, str. 777–807.

нормализације односа Југославије и источноевропских земаља. С тим у вези, Грчка и Турска, али и водеће земље НАТО-а нашле су се, према мишљењу југословенских дипломатских кругова, у недоумици у погледу даље тактике у односу на Југославију и Балкански савез. Прављење неког притиска на Југославију, изгледало је ризикантно, с обзиром на то да је нова међународна ситуација пружала широке могућности за маневар, а даље развијати тројну сарадњу у правцу југословенских жеља изгледало је сувише неизвесно, утолико пре што би то учврстило југословенску позицију и независну улогу и карактер Балканског савеза. Због тога су Грци и Турци проценили да је најбоље заузети став ишчекивања уз показивање извесног хлађења према тројној сарадњи. Такав став би значео и извештан притисак на Југославију, а не би прејудицирао даљи развој трипартитне сарадње. Осим тога, функционисање Балканског савеза озбиљно је кочио и започети грчко-турски спор око Кипра.⁷¹⁸

Крај 1954. и почетак 1955. године донео је Титов пут у Бурму и Индију који је представљао наговештај нове југословенске спољнополитичке стратегије, која је била усмерена на чвршће повезивање са азијским, а потом и афричким земљама.⁷¹⁹ У вези са тим, у нову међународнополитичку оријентацију Југославије нису се уклапали односи тесне војне сарадње са Западом. У том смислу било је неопходно постепено смањивати војну компоненту Балканског савеза, а потенцирати његову економску, политичку и културну страну. Ипак, опстанак Балканског савеза био је за југословенску страну битан како би се совјетском руководству дало на знање да у случају неких великих непожељних промена Југославија иза себе има један војно-одбрамбени пакт.⁷²⁰

У складу са тим протекла је и министарска конференција у Анкари која је трајала од 28. фебруара до 2. марта 1955. године. Сагласно договору постигнутом на Бледу, ова конференција је на самом почетку претворена у први састанак Сталног савета Балканског савеза. Када се радило о војним питањима три стране нису успеле да превазиђу различитост својих погледа. И овога пута југословенска страна одбила је турски предлог о неопходности координације планова Балканског савеза са НАТО-ом. Било је јасно да Балкански савез полако губи своју војну димензију. Са друге стране, на овом састанку потписан је Споразум о установљењу Балканске саветодавне скупштине, усвојена је одлука о поступку за израду пројекта Балканског института и постигнута начелна сагласност о одржавању тројне привредне сарадње, чиме је остварен југословенски план о истицању економске, политичке и културне стране Балканског савеза.⁷²¹

У таквој атмосфери од 5. до 14. априла 1955. одржана је Шеста трипартитна конференција војних представника три земље. На овом састанку делегације су расправљале по унапред одређеним темама, договореним на претходној конференцији у Атини. Постигнута је сагласност о основном плану трипартитне сарадње, затим о процени обавештајних података, као и о плану координације ваздухопловних снага. Ипак дошло је до неслагања по питању планова евентуалног непријатељског напада на три земље, па је решавање тог питања остављено за следећу конференцију.⁷²²

Посета председника турске владе Југославији у мају 1955. године додатно је нарушила ионако крхке односе Београда и Анкаре. Две стране исказале су потпуно различита виђења о актуелној међународној ситуацији и о улози Балканског савеза у том контексту. Турски премијер Мендерс је у току разговора покушао да убеди Јосипа Броза

⁷¹⁸ ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 69, Новији моменти у тројној сарадњи, 13. децембар 1954. године.

⁷¹⁹ Више о томе: Ljubodrag Dimić, „Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955. Prilog za istoriju hladnog rata“, *Tokovi istorije*, br. 3–4 (2004), str. 27–54.

⁷²⁰ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 232–233.

⁷²¹ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 69, пов. бр. 18986, Министарска конференција у Анкари; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 233–234.

⁷²² *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 125: Memorandum sa Tripartitnih vojnih razgovora FNRJ, Turske i Grčke u Beogradu, 5–14. aprila 1955, str. 820–853.

Тита и Едварда Кардеља „да је немогућ даљи напредак свестране војне сарадње и ефикасне одбране без повезивања Балканског савеза са Атлантским пактом“. Као и много пута пре тога, југословенска страна је одбила овакав турски став. Одговорено је да Југославија Балкански савез види као „трајну солуцију за учвршћивање односа између три земље, без обзира на побољшање или погоршање међународних односа“, али и као „организацију која доприноси развијању економске, војне, културне и друге сарадње“. Када је реч о повезивању Балканског савеза и НАТО-а Југословени су чврсто стајали на позицији да је то у том тренутку било „политички нецелисходно, јер би се то могло приказати као заоштравање односа и неспремност на споразум у циљу попуштања затегнутости, што би само компромитовало Балкански савез као независан одбрамбени регионални савез и нанело му морално политичку штету“.⁷²³ Овакав југословенски став био је последица већ увелико започетог процеса нормализације односа са Совјетским савезом који ће бити крунисан само неколико недеља касније посетом Никите Сергејевича Хрушчова Југославији и потписивањем Београдске декларације.

Нарушени односи Југославије и Турске, али пре свега развој турско-грчког спора поводом кипарске кризе, који је кулминирао у септембру 1955. довели су до тога да Балкански савез западне у дубоку кризу. Оваква ситуација потпуно је паралисала ионако слабу активност на испуњавању задатака тројног савеза. Практично је онемогућен даљи рад на стварању Балканске консултативне скупштине, Балканског научног института и одржавању тројне економске конференције. Шта више, у другој половини 1955. године није одржан ни редовни састанак Сталног савета Балканског савеза. Ипак у југословенском ДСИП-у су процењивали да би без обзира на све негативне елементе који су карактерисали тадашњи тренутак у животу тројног савеза, требало нагласити да „ни са једне стране није званично дата изјава која би била уперена против егзистенције Балканског савеза или негирала обавезе које проистичу из Уговора о Савезу“. Осим тога они су стајали на становишту да је Балкански пакт, такав какав је био у том тренутку, и даље могао бити „значајан фактор на Балкану, а и ван овог подручја“. „Велике разлике у гледањима трију земаља на циљеве и политику Савеза изгледа нису све до садашњег тренутка довеле до исцрпљења оних елемената, који ипак намећу неке заједничке погледе, пре свега на потребу одржања ове регионалне комбинације“.⁷²⁴

Ипак, сарадња трију земаља се све више сводила на комуникацију стручних тела. Током 1956. године све активности међу трима чланицама Балканског савеза биле су практично сведене на двојну сарадњу Југославије и Грчке, у оквиру које је и Јосип Броз посетио Грчку.⁷²⁵ Приликом овог састанка то је додатно наглашено, а у току разговора Тита и председника грчке владе Караманлиса, постигнута је сагласност о томе да би две земље требало да појачају своје односе, уколико би Турска против воље Југославије и Грчке учинила такве кораке који би онемогућили даље функционисање Балканског савеза.⁷²⁶ Грци су у једном *Aide Memoire*-у сачињеном непосредно после овог разговора истакли да се Балкански савез налази у „стању готово потпуног гашења“.⁷²⁷ У наредним годинама сарадња у оквиру Балканског пакта падала је на све нижи и нижи ниво и више није имала никакву важност.

⁷²³ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 234–235.

⁷²⁴ ДАМСПРС, ПА строго поверљиво, 1955, ф. IV, стр. пов. бр. 360, Билтен Државног секретаријата за иностране послове ФНРЈ, број. 22/55, од 1. децембра 1955. године, стр. 3–5.

⁷²⁵ Tatjana Lečić, „Uzroci krize u funkcionisanju Balkanskog saveza“, *Balkanski pakt 1953/1954*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa u Beogradu 9. i 10. novembar 2005, urednik Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, str. 165.

⁷²⁶ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 141: Zabeleška o razgovoru J. B. Tita i predsednika grčke vlade Karamanlisa, 29–30. jul 1955, str. 886–887.

⁷²⁷ *Balkanski pakt*, ZD, dokument br. 143: Grčki Aide-memoire o Balkanskom savezu i Kiparskom pitanju, 21. avgust 1956, str. 893.

4. 3. Помирење са Совјетским Савезом и југословенски став према Варшавском пакту (1955–1958)

Нормализација међудржавних односа између ФНРЈ и СССР-а као и осталих источноевропских земаља која је започета 1953, настављена током 1954. и 1955. доживела је свој врхунац 1956, да би крајем те године поново дошло до погоршања односа две стране, што ће са краткотрајним побољшањима током 1957. остати константа све до краја посматраног периода. Са почетком нормализације политичких и државних односа, обновљене су и војне везе. Ипак, оне су се обнављале спорије него што се очекивало, јер интензитет сукоба није дозвољавао моментално превладавање створених супротности.⁷²⁸

О томе сликовито говори чињеница да је до посете прве званичне југословенске војне делегације СССР-у после 1948. дошло тек у октобру 1956. године, пошто је процес нормализације односа две стране достигао свој врхунац. Претходно су у СССР-у током 1955. боравиле делегације ЈРВ и ЈРМ, али су ове посете биле протоколарног карактера и биле су организоване поводом празника тих видова Совјетске армије. На челу југословенске војне делегације у октобру 1956. био је генерал Павле Јакшић, који се у претходним годинама искристалисао као један од најважнијих војних дипломата Југославије.⁷²⁹ Југословенски амбасадор у Москви Вељко Мићуновић пише да је југословенска делегација примљена с посебном срдечношћу,⁷³⁰ док је њен шеф П. Јакшић истицао да га је посебно изненадио однос совјетског министра одбране маршала Георгија Жукова према члановима војне делегације ФНРЈ.⁷³¹

До узвратне посете совјетске војне делегације на челу са генералом Комаровим, дошло је већ следећег месеца, али сада у потпуно измењеним околностима. Совјетска интервенција у Мађарској почетком новембра и с тим у вези Титов говор у Пули само дан пре доласка совјетске делегације у Југославију довели су до погоршања односа две земље. У складу са тим ову посету је пратила узаврела атмосфера и напетост расположење, који су доводили до непрестаних политичких и идеолошких размирица. Упркос томе, совјетска војна делегација је извршила све предвиђене посете јединицама и установама ЈНА у току којих су критиковали „застарелост југословенске ратне технике, неопремљеност школских центара наставним средствима, оспоравали квалитет и истицали застарелост америчке војне технике испоручене кроз програм војне помоћи и наглашавали супериорност совјетске војне технике, као и потребу опремања југословенских војних снага савременим совјетским средствима наоружања и војне опреме“.⁷³²

У вези са последње побројаним југословенски војни врх је врло брзо преузео конкретне кораке. Крајем децембра 1956. године југословенски амбасадор у Москви В. Мићуновић посетио је совјетског министра спољне трговине Микојана и поставио му питање куповине лиценце за авион МИГ-19, као и „извесног“ броја готових авиона тог типа. Ипак тренутак у коме је постављено ово питање, није дозвољавао да се на њега позитивно одговори.⁷³³

Почетак 1957. био је обележен погоршањем односа две стране, што је имало и своју војну димензију. Југословенски војни изасланик из Москве јављао је неколико пута у току фебруара да су односи према њему захладнели,⁷³⁴ као и да је дошло до антијугословенских

⁷²⁸ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 183–188.

⁷²⁹ Исто, стр. 188–189.

⁷³⁰ В. Мићуновић, *Moskovske godine (1956–1958)*, стр. 143.

⁷³¹ Р. Јакшић, *Nad uspomenu*, стр. II/172.

⁷³² А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 189–190.

⁷³³ В. Мићуновић, *Moskovske godine (1956–1958)*, стр. 214.

⁷³⁴ ВА, ЈНА, к. 376, ф. 1, док. 4, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 18, од 24. фебруара 1957. године.

иступања на страницама совјетских војних листова.⁷³⁵ Упркос томе, Совјети су тражили информацију о томе када ће југословенски државни секретар за народну одбрану генерал Иван Гошњак посетити СССР, с обзиром на чињеницу да је прихватио позив који му је предат у новембру 1956. године, током посете совјетске војне делегације Југославији.⁷³⁶

Лоши међудржавни односи нису допуштали да се ова посета реализује тако брзо, а за то је било неопходно побољшање односа двеју земаља. Како је до тога дошло крајем марта и почетком априла, у Југославији је донета одлука да Гошњак посети СССР, током јуна.⁷³⁷ Вељко Мићуновић је почетком маја о томе разговарао са маршалом Жуковим, који се сложио са термином посете. Ипак, како у својим успоменама бележи југословенски амбасадор, Жуков је ставио примедбу на најављени састав југословенске делегације, у којој је требало да се налазе само један генерал, један пуковник и један млађи официр. Он је предложио да војна делегације ФНРЈ буде знатно већа и да у њој буде три генерала, три пуковника и још млађих официра, свеукупно око десет људи. Мићуновић је ове Жуковљеве предлоге пренео југословенској влади, саветујући јој да их прихвати.⁷³⁸ После тога донета је одлука да се изађе у сусрет овом предлогу маршала Жукова па је састав југословенске делегације измењен и проширен. Генерал Рукавина је писао југословенском војном изасланику у Москви, пуковнику Мамули, 22. маја да ће уз генерала Гошњака, пут Москве поћи и генерал-пуковник Вељко Ковачевић, генерал-потпуковник Руди Петровар, контраадмирал Богдан Пецотић, генерал-мајори Мартин Дасовић и Душан Влаисављевић, пуковници Станко Салцбергер, Стево Милеуснић, Страхиња Лазаревић и Мирослав Нахмијас, потпуковник Богољуб Ђорђевић и капетан I класе Анђелко Балетић.⁷³⁹

Југословенска војна делегација на челу са државним секретаром за народну одбрану генералом Иваном Гошњаком стигла је у Совјетски Савез 8. јуна. Њеном дочеку на аеродрому Внуково присуствовао је маршал Жуков, са већим бројем других совјетских маршала и генерала. На самом аеродрому био је постројен почасни вод Совјетске армије, а свиране су и химне двеју земаља, што је према протоколу СССР превазилазило ниво дочека једног страног министра. Све то говори о важности коју су Совјети придавали овој Гошњаковој посети. Оваква атмосфера се пренела и на вечеру која је организована касније тога дана, када је Жуков говорио о генералу Гошњаку, заједничкој борби Југословена и Совјета у Другом светском рату, потреби јединства међу социјалистичким земљама, као и о неопходности пријатељства народа и армија двеју земаља. Осим тога Жуков је казао да су они спремни да Југословенима покажу „све што их интересује неовисно од програма“. Гошњак је на ову понуду одговорио „да га више интересује заштита од атомског оружја но само оружје“, али је на ово Жуков остао нем.⁷⁴⁰

У току 10. јуна југословенска војна делегација је обишла Војну академију „Фрунзе“ на којој су се пре сукоба школовали југословенски официри. У пратњи генерала Гошњака био је генерал Малиновски, „који је био врло непосредан и пријатан“. Гошњак је у разговору са Совјетима, како пише пуковник Мамула, „набацио“ да би он био спреман да у повољним условима развоја југословенско-совјетских односа поново шаље официра ЈНА на Војну академију Фрунзе, наравно уколико био то прихватила совјетска страна, што је Малиновски

⁷³⁵ ВА, ЈНА, к. 376, ф. 1, док. 4, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 19, од 26. фебруара 1957. године.

⁷³⁶ ВА, ЈНА, к. 376, ф. 1, док. 4, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 13, од 10. фебруара 1957. године.

⁷³⁷ ВА, ЈНА, к. 376, ф. 1, док. 4, Телеграм генерала Рукавине југословенском војном изасланику у Москви, бр. 696, од 25. априла 1957. године.

⁷³⁸ V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, str. 278–279.

⁷³⁹ ВА, ЈНА, к. 376, ф. 1, док. 4, Телеграм генерала Рукавине југословенском војном изасланику у Москви, бр. 847, од 22. маја 1957. године.

⁷⁴⁰ ВА, ЈНА, к. 376, ф. 1, док. 4, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 49, од 10. јуна 1957. године; V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, str. 295–296.

поздравио.⁷⁴¹ Био је то јасан сигнал да су Југословени и више него заинтересовани за продубљивање војне сарадње између двеју земаља.

У наредним данима југословенској војној делегацији Совјети су покушали да покажу максимум из предвиђеног програма. Прво су им представљени бомбардери и ловци, најпре на земљи, а затим и у ваздуху. После тога је југословенска делегација посетила Војну академију „Ворошилов“ где је присуствовала „занимању на тему: „Контраофанзива фронта“ са масовном применом атомског оружја“, а онда и Артиљеријску војну академију где су јој приказана оруђа, радари и друга средства. Југословени су обишли и летњи логор Албино где су присуствовали вежби „Напад ојачаног мотехеманизованог батаљона са бојевим гађањима имитацијом употребе атомског оружја, уз учешће авијације, тенкова и самохотки“, а затим и вежби „Напад из покрета ојачаног тенковског батаљона на други појас одбране са имитацијом примене атомског оружја и учешћем авијације“. Оно што су Совјети том приликом истицали јесте да се такве вежбе до тада нису приказивале странцима, што је требало да да посебну тежину одлуци да се југословенској делегацији оне прикажу. Током посете Лењинграду, организована је посета крстарици „Жданов“, као и поморска вежба, а Југословенима је приказан и филм о експлозији атомске и хидрогенске бомбе и мерама заштите од њих.⁷⁴²

Срдачну атмосферу приликом свих тих посета нису пратили конкретни разговори о билатералној војној сарадњи.⁷⁴³ Ипак, приликом вечере коју је 15. јуна приредио Вељко Мићуновић, маршал Жуков је отворио питање америчке војне помоћи Југославији, истичући посебно штетност америчке војне мисије АМАС. С тим у вези он је казао да Совјети не могу да дају савремену војну технику Југославији, посебно помињући авион МИГ-17, с обзиром на то да би она у том случају била приступачна Американцима. Осим тога, Жуков је поменуо и Балкански савез и његову везу са НАТО-ом, истичући да југословенска позиција „у суштини није антиблоковска“ већ да је „Југославија повезана са западним блоком“. Југословени су схватили да је иза Жуковљеве приче стајало залагање да Југославија откаже америчку војну помоћ, као и Балкански савез, што за њих није било прихватљиво. У својим мемоарима Вељко Мићуновић је евентуално прихватање тог захтева описао на веома сликовит начин: „Југославија би тако промијенила своју политику, нашла би се „на цједилу“ између два блока, у лошим односима са обадва“.⁷⁴⁴

Совјети су своје ставове о америчкој војној мисији у Југославији поновили и неколико дана касније, 19. јуна приликом пријема у југословенској амбасади у Москви. Наиме, маршал Малиновски је у разговору са генералом Вељком Ковачевићем о совјетском тенку Т-54 за чије су се поједине делове Југословени интересовали, рекао како они „неће дати ни продати савремену војну опрему све док се у Југославији налази војна мисија САД“.⁷⁴⁵

Југословенску војну делегацију примио је 24. јуна маршал Жуков. Иако је југословенска страна очекивала да овом приликом буду вођени конкретнији разговори о војној сарадњи двеју држава, они су и овога пута изостали. Једини конкретан резултат састанка био је позив Жукову да посети Југославију, што је совјетски маршал одмах прихватио.⁷⁴⁶ На пријему код Хрушчова и Булгањина сутрадан 25. јуна „преговори“ две стране трајали су свега петнаестак минута, после чега се прешло на ручак. Ипак, совјетски

⁷⁴¹ ВА, ЈНА, к. 376, ф. 1, док. 4, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 49, од 10. јуна 1957.

⁷⁴² ВА, ЈНА, к. 376, ф. 1, док. 4, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 50, од 10. јуна 1957; Исто, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 51, од 13. јуна 1957; Исто, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 53, од 16. јуна 1957; Исто, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 54, од 16. јуна 1957; Исто, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 55, од 20. јуна 1957. године; Исто, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 56, од 20. јуна 1957.

⁷⁴³ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 198.

⁷⁴⁴ V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, str. 299–300.

⁷⁴⁵ Исто, str. 302–303.

⁷⁴⁶ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 204–205.

амбасадор у Београду, Фирјубин, је по завршетку ручка рекао свом југословенском колеги В. Мићуновићу у „четири ока“ и „тајно“ да верује како ће тражење југословенске владе „за војне набавке бити код њих повољно ријешно“, као и да сходно томе Југославија не би требало да одуговлачи са званичним обраћањем совјетској влади. Мићуновић је сматрао да је овај потез Фирјубина био унапред договорен од стране совјетског државног врха.⁷⁴⁷

Југословенска војна делегација кренула је пут Београда 26. јуна. Посета је са обе стране била оцењена као веома успешна, упркос изостанку конкретних разговора о војној сарадњи двеју држава. Совјети су у погледу протоколарних почести учињених генералу Гошњаку урадили највише што су могли, па су се понашали као да се радило о посети председника владе, а не министра. „Радећи тако, постигли су максимум у стварању пријатељске атмосфере, а нијесу се обавезали ни на шта“.⁷⁴⁸ Другим речима, иза срдачне атмосфере и разговора у пријатељском тону, није остало ништа. Резултати у виду конкретних договора нису постигнути, тако да се може рећи да Гошњакова посета није донела очекиване резултате.

У наредним месецима војна сарадња две стране је ишла узлазном путањом. Прво је делегација ЈРМ посетила Совјетски Савез у јулу 1957, а затим су совјетска крстарица „Жданов“ и разарач „Свободни“, који су припадали Балтичкој флоти у септембру боравили у Југославији. Тако је заокружен први круг оживљавања југословенско-совјетске сарадње.⁷⁴⁹

Наставак овог процеса уследио је посетом Жукова Југославији. Наиме као што смо већ напред навели, током посете југословенске војне делегације Москви, И. Гошњак је упутио позив свом совјетском колеги маршалу Жукову да посети Југославију што је овај и прихватио. Официјални позив упућен је 12. јула преко совјетске амбасаде у Београду, да би 3. августа југословенска влада била званично обавештена о Жуковљевом прихватању позива. Неколико дана касније Президијум ЦК КПСС-а је донео одлуку да совјетска војна делегација посети Југославију између 8. и 16. октобра 1957. године. Осим Жукова, одређено је да у делегацији буду и командант Одеског војног округа генерал-пуковник А. И. Радзијевски, заменик команданта Црноморске флоте вицеадмирал С. Е. Чурсин и заменик начелника Главне политичке управе генерал-лајтнант Ф. П. Степченко. Југословенска страна је одмах прихватила предложено време посете.⁷⁵⁰

Као што је било и предвиђено Жуков је у Југославију стигао 8. октобра. Током своје посете он је обишао Вишу Војну академију, школски центар у Загребу, тенковску бригаду у Јастребарском, школски центар везе у Љубљани, а присуствовао је и тактичкој вежби батаљона брдске бригаде и артиљеријском гађању једног дивизиона у Словенији. Осим тога посетио је тек изграђени војни аеродром у Батајници где су му представљени авиони добијени кроз систем америчке војне помоћи, а том приликом југословенски пилоти су извели појединачне и групне летове на овим апаратима. Жукова је 13. октобра примио и Јосип Броз, али главни разговор вођен је 16. октобра приликом пријема код генерала Гошњака. Састанку је присуствовао и начелник Генералштаба ЈНА генерал Љубо Вучковић. Југословенски државни секретар за народну одбрану је током овог разговора отворено исказао југословенску жељу да се обнове ближи контакти Југославије и СССР-а по војној линији. С тим у вези он је молио свог совјетског колегу за помоћ у циљу ослобађања од терета који је са собом носила западна војна помоћ и истакао да је југословенска страна спремна да, уколико Совјети дају сагласност, упути листе неопходних војних потреба. Он је Жукову нудио и тајну испоруку авиона Ф-86Г, тенка Патон, тренажера за летење у сложеним метеоролошким условима или било ког радара добијеног од Американаца у зависности од тога које су биле совјетске жеље и потребе. Жуков је

⁷⁴⁷ V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, str. 304–305.

⁷⁴⁸ Исто, str. 305.

⁷⁴⁹ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 206–208.

⁷⁵⁰ Исто, стр. 209–211.

одговорио да ће овакве захтеве пренети совјетском државном и партијском руководству, али он сам није преузео никакве обавезе у том погледу.⁷⁵¹

Као и случају са Гошњаковом посетом Совјетском Савезу, тако су и приликом посете Жукова Југославији изостали конкретни резултати. Коначно, смена маршала Жукова по повратку у СССР утицала је на одлуку југословенског државног секретаријата за народну одбрану да одустане од предаје писма генерала Гошњака маршалу Жукову, у коме су били изнети конкретни војни захтеви југословенске стране.⁷⁵² Да ствари не иду у добром смеру било је јасно и када су Совјети у децембру 1957. одложили унапред договорену посету југословенског генерала Воје Николића, првог човека југословенске војне привреде.⁷⁵³ Крај 1957. донео је нову кризу у међудржавним односима Југославије и СССР-а која је имала своје реперкусије и на војне односе. Тако је нагло прекинута и онако крхка војна сарадња, која ће поново бити успостављена тек 1961. године.

*

Термин Варшавски уговор или Варшавски пакт у историографији се често употребљава у неколико различитих значења. Пре свега овим термином се означава војнополитичка организација источноевропских земаља која је основана у мају 1955, али не тако ретко он се користи и као синоним за Источни блок, односно за међународни војно-политички савез источноевропских земаља. Чест је случај да се ова два значења мешају или изједначавају, или да се овај термин пак употребљава да би наизменично указало на једно или друго значење. Ми смо се одлучили да под појмом Варшавски пакт/уговор подразумевамо само војнополитичку организацију источноевропских земаља, сматрајући да је она само једна организациона компонента Источног блока.

*

Иако су многи очекивали да ће после Стаљинове смрти односи Истока и Запада кренути узлазном путањом то није био случај.⁷⁵⁴ Мада је дошло до извесних резултата када је побољшање односа две стране било у питању, ипак је наредних неколико година обележило заоштравање њиховог односа у Европи, где је Немачка и даље била главни камен спотицања. Две стране нису могле да пронађу компромисно решење по питању стварања јединствене немачке државе. Одлука Запада да наоружа СР (Западну) Немачку и укључи је у НАТО довела је до изузетне забринутости у Москви, која је чинила све да то спречи. Упркос томе, у октобру 1954. донета је одлука о пријему СР Немачке и Италије у Бриселски пакт (у њему су биле Велика Британија, Француска, Холандија, Белгија и Луксембург), а затим и о образовању Западноевропске уније (Париски споразуми) ових седам земаља. На овај начин отворен је пут за укључивање СР Немачке у НАТО.⁷⁵⁵

⁷⁵¹ Исто, стр. 213–219.

⁷⁵² ВА, ЈНА, к. 376, ф. 1, док. 4, Телеграм југословенског војног изасланика из Москве, бр. 97 од 27. октобра 1957; Исто, Телеграм генерала Рукавине југословенском војном изасланику у Москви, бр. 1608 од 28. октобра 1957; Исто, Телеграм генерала Рукавине југословенском војном изасланику у Москви, бр. 1610 од 29. октобра 1957. године.

⁷⁵³ ВА, ЈНА, к. 376, ф. 1, док. 4, Телеграм генерала Рукавине југословенском војном изасланику у Москви, бр. 1827 од 11. децембра 1957. године.

⁷⁵⁴ Амерички председник Двајт Ајзенхауер је у том смислу казао: „Цео свет зна да се са смрћу Стаљина завршава читава ера“, док је Винстон Черчил говорио о „новој прилици за свет коју пружа долазак нових људи на власт у СССР-у“. Francios Fejto, *A History of the People's Democracies – Eastern Europe since Stalin*, Harmondsworth: Pengin Books, 1977, pp. 49.

⁷⁵⁵ Robert Hanter, *Security in Europe*, London: Elek Books, 1969, pp. 108–109.

Совјетски Савез је оштро осудио стварање Западноевропске уније, и предложио да се сазове конференција европских држава која би се бавила питањем учвршћивања мира и безбедности у Европи. На тај начин совјетски лидери су желели да још једном изврше притисак који би онемогућио проширење НАТО-а примањем СР Немачке у његово чланство. Ипак, на конференцију која је одржана у Москви од 29. новембра до 3. децембра 1954. нису дошле земље Запада, па су у њеном раду учествовале само источноевропске државе и Кина као посматрач. Учеснице конференције су усвојиле декларацију, којом је критикована намера да се СР Немачка укључи у НАТО, али и којом је наговештено да ће ако до тога дође ове земље предузети заједничке мере у области војне сарадње. „Предстојећа ратификација Париских споразума од стране држава чланица НАТО представљаће акт усмерен против очувања мира, а за припрему новог рата у Европи. Уколико западне државе не одустану од своје агресивне политике, европске социјалистичке земље биће принуђене да предузму све неопходне мере, укључујући и оне у области организовања и командовања оружаним снагама, као и друге мере неопходне за јачање своје одбрамбене способности“.⁷⁵⁶

Ратификација Париских споразума од стране парламената западноевропских земаља у току пролећа 1955. наговестила је скори пријем СР Немачке у НАТО, што је званично и учињено 9. маја те године.⁷⁵⁷ Реакција Москве била је муњевита. Већ 11. маја отпочела је у Варшави конференција представника источноевропских земаља,⁷⁵⁸ а само три дана касније (14. маја) учеснице конференције су закључиле Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи, познат као Варшавски уговор.⁷⁵⁹ Брзина којом је одговорено на пријем СР Немачке у НАТО показује да су се на Истоку спремали за такав сценарио, вероватно још од напред поменуте конференције у Москви у чијој декларацији је тако нешто и наговештено. Формирањем Варшавског пакта НАТО је добио свој пандан на Истоку Европе. На тај начин је логика војно-политичког груписања у Европи, условљена идеолошком конфронтацијом и сукобом интереса великих сила доведена до краја.

Варшавски пакт/уговор који је потписан 14. маја 1955. између влада Совјетског Савеза, Пољске, Чехословачке, Источне Немачке, Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније, ступио је на снагу 4. јуна исте године пошто су чланице пакта пољској влади предале ратификоване уговоре. Уговор је био потписан на рок од 20 година, а по истеку се аутоматски продужавао за још 10, за оне чланице које годину дана пре истека уговора не би влади Пољске поднеле захтев за иступање. Осим колективног уговора, чланице Варшавског пакта су потписивале и билатералне уговоре о пријатељству и међусобној помоћи, а СССР је са владама Пољске, Источне Немачке, Румуније и Мађарске између децембра 1956. и маја 1957. закључио и споразуме о стационирању делова својих оружаних снага на њиховим територијама.⁷⁶⁰

Одредбе Варшавског пакта предвиђале су да се чланице пакта узајамно консултују о свим важнијим међународним проблемима који су се тицали њихових заједничких интереса, као и у случајевима када једна од њих оцени да јој прети непосредна опасност од оружаног напада или када је тај напад већ почео. У случају оружаног напада на једну или више држава уговорница, од стране било које државе или групе држава, свака земља чланица Варшавског пакта је требало да у складу са правом индивидуалне или колективне самоодбране, хитно пружи помоћ нападнутој држави или државама, свим средствима које сматра неопходним, укључујући и оружану силу.⁷⁶¹

⁷⁵⁶ Jozef Kukulka, *Współpraca polityczna państw wspólnoty socjalistycznej*, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1976, pp. 73.

⁷⁵⁷ *Борба*, 10. мај 1955, стр. 3.

⁷⁵⁸ *Борба*, 11. мај 1955, стр. 1.

⁷⁵⁹ *Борба*, 15. мај 1955, стр. 1.

⁷⁶⁰ *Војна енциклопедија*, књига 10, Тирани–Џуџул, стр. 298.

⁷⁶¹ Zoran Žic, *Mesto i uloga Organizacije Varšavskog ugovora u međunarodnim odnosima u Evropi*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1978, Prilog 1: Tekst Varšavskog ugovora, str. 352–353.

Руководеће тело Варшавског пакта било је Политички консултативни комитет, чији су чланови били највиши државни руководиоци земаља чланица (представници владе, министри одбране и спољних послова). Ово тело се састајало према потреби, а најмање два пута годишње. Имало је задатке да решава текућа питања и утврђује опште смернице рада. Политичком комитету били су подређени Секретаријат (обављао техничке послове између конференција) и Стална комисија (припремала препоруке о општим спољнополитичким питањима). Седиште оба ова органа било је у Москви.⁷⁶²

Извршни војни орган Варшавског пакта био је Заједничка команда оружаних снага, чији је главнокомандујући имао својство врховног команданта. Од формирања Варшавског пакта ту дужност је вршио заменик министра одбране СССР-а (први је био И. Коњев), док су остали чланови били министри одбране земаља чланица или други делегирани високи војни функционери. Уз ову команду био је формиран и Штаб заједничких оружаних снага (у суштини Генералштаб Варшавског пакта), чији је начелник такође био представник СССР-а. Овај штаб је имао органе за: оперативне послове, обуку јединица и штабова, наоружање и опрему, планирање и припремање заједничких маневара као и војнообавештајну службу.⁷⁶³

Рудиментираност организационе структуре Варшавског пакта одражавала је чињеницу да је његово оснивање било пре свега политички потез, како у односу на Запад, тако и унутар блока. Политичке и војне функције и могућности које је пружао Варшавски уговор реализоване су тек 1960-их, па је упоредо са тим ишла и „организациона диверсификација“ тј. оснивање већег броја нових органа. Током 1950-их, политичке, а нарочито војне функције Варшавског пакта је обављао Совјетски Савез.⁷⁶⁴

Основна карактеристика овог пакта била је велика неједнакост у дистрибуцији моћи и утицаја. Радило се о савезу са лидером (СССР) чија је територија била несразмерно већа од територија осталих чланица, чији су људски и природни потенцијали, па према томе и војна моћ, такође били вишеструко већи у односу на савезнике. Из тога је било јасно да је политички утицај лидера био доминантан. Ако погледамо геополитичке чиниоце, тј. да се територија савеза у овом случају протеже континуирано на европском континенту и да су територије мањих савезника биле распоређене у виду појаса и штитника испред западне границе лидера, а додајући томе историјске и политичке околности формирања савеза, може се стећи потпунија слика о основама супрематије лидера.⁷⁶⁵ Значајна особина Варшавског пакта била је и та да је он по типу односа унутар савеза био монолитистички, строго централизован и хијерархизован и са великим степеном усвајања унутрашњополитичких решења и спољнополитичких погледа лидера од стране осталих чланица. Осим тога овај савез је био обележен идеологијом, која је такође била монолитна и чије је тумачење, у верзији лидера било неприкосновено.⁷⁶⁶

Ако бисмо упоредили Варшавски и Североатлантски уговор могли бисмо видети да су они били веома слични. То је нарочито очигледно у регулисању основног садржаја уговора *casus foederis*-а,⁷⁶⁷ механизма војне сарадње и заједничке одбране. У условима стабилизације биполарног система у Европи и свету оба савеза била су конципирана као дефанзивна тј. првенствено као средства одвраћања. Разлике су се углавном односиле на модалитете остваривања дејства уговора и формулације појединих питања.⁷⁶⁸

⁷⁶² *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Tirani–Žužul, str. 298.

⁷⁶³ *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Tirani–Žužul, str. 298.

⁷⁶⁴ Z. Žic, *Mesto i uloga Organizacije Varšavskog ugovora u međunarodnim odnosima u Evropi*, str. 102.

⁷⁶⁵ О геополитичким карактеристикама Варшавског уговора опширније у: Radovan Pavić, „Geopolitičke i geostrateške značajke evropske zone Varšavskog ugovora“, *Politička misao*, br. 2 (1969).

⁷⁶⁶ Z. Žic, *Mesto i uloga Organizacije Varšavskog ugovora u međunarodnim odnosima u Evropi*, str. 107–102.

⁷⁶⁷ Правни термин који у дипломатији означава случај или повод ступања савеза или уговора на снагу, тј. кад треба испунити обавезе савезништва између двеју или више држава.

⁷⁶⁸ Z. Žic, *Mesto i uloga Organizacije Varšavskog ugovora u međunarodnim odnosima u Evropi*, str. 104–105.

Какав је био југословенски став о Варшавском пакту? У једној анализи направљеној у Државном секретаријату иностраних послова 20. маја 1955. године, дакле само неколико дана по потписивању Варшавског уговора он је оцењен негативно. На почетку ове анализе пуковник Видо Косовић, њен аутор, се прво дотакао југословенског става према НАТО-у. Он је писао да је Југославија, одређујући свој став према НАТО-у стала на становиште да он, а тиме и његова војна организација, нису задовољавале услове које поставља члан 51 Повеље Уједињених нација за закључење једног регионалног пакта усмереног на вршење права колективне самоодбране за случај оружаног напада на једну или више чланица пакта. То југословенско становиште се заснивало на томе што је НАТО посматрала као продукт поделе света на идеолошкој основи, сматрајући да је он имао идеолошки карактер, па је као такав био противан основној концепцији Повеље ОУН према којој су њени чланови све државе независно од идеолошких и других разлика између њих. Узимајући у обзир да се Варшавски пакт, без обзира што то не проистиче из потписаног Уговора, по државама које у њему учествују заснивао на идеолошкој основи и супротстављао НАТО-у и Западноевропској унији као групацијама на супротној идеолошкој основи, он је од стране ФНРЈ оцењиван исто као и НАТО. Иако су одредбе 2. члана Варшавског пакта⁷⁶⁹ у основи представљале суштину политике ФНРЈ, оне нису могле променити југословенски негативан став и оцену према њему. Негативна оцена Варшавског пакта од стране Југославије заснивала се и на поставкама које је изнео председник владе СССР-а у говору на Варшавској конференцији, да је „пакт производ нужде изазване поделом света на идеолошке блокове“.⁷⁷⁰

Војна организација која је проистицала из Варшавског пакта имала је у односу на националне оружане снаге, према југословенским оценама, исти однос као и војна организација НАТО-а. Оружане снаге којима су располагале те војне организације стајале су под командом заједничког команданта, који је одлучивао о њиховој дислокацији и употреби, па је у анализи истакнуто да оне као такве престају бити националне. То је потврђено ставом да министри одбране који су командовали националним контингентима оружаних снага нису добијали у односу на те контингенте командна овлашћења од националног ауторитета већ од заједничког команданта. То је чинило основу на којој се заснивао негативан однос Југославије према НАТО и Варшавском пакту. С обзиром на то да су сматрали да Варшавски пакт „представља елемент учвршћивања Источног блока и негативан елемент у данашњој политици уопште“ у ДСИП-у ФНРЈ су према њему заузели негативан став и изјаснили се да „не долази у обзир сарадња било какве форме са њим“.⁷⁷¹

Било је ово у складу са новим курсом југословенске спољне политике, тј. њеним антиблоковским опредељењем. У разговору са директором париског одељења Јунајтед Преса у мају 1956. Тито је на питање о могућности да Југославија постане члан Варшавског пакта, одговорио да о томе не може бити ни говора, као и да „Југославија не мисли да постане члан никаквог пакта“.⁷⁷²

⁷⁶⁹ Члан 2 Варшавског уговора је гласи: „Уговорне стране изјављују своју спремност да учествују, у духу искрене сарадње, у свим међународним акцијама намењеним очувању међународног мира и безбедности, и посветиће све своје снаге остварењу тог циља. Уговорне стране ће се, осим тога, у сагласности са другим државама које желе да сарађују у томе, залагати за усвајање општих мера за смањење наоружања и забрану атомског, хидрогенског и другог оружја масовног уништења.“

⁷⁷⁰ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 52, пов. бр. 418097, Варшавски уговор – Став Југославије према Варшавском пакту, Београд 20. мај 1955.

⁷⁷¹ Исто.

⁷⁷² Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, стр. XI/83.

4. 4. Подршка земљама Трећег света

Страх од Истока и оптерећеност једностраном сарадњом са Западом, натерали су југословенски државни и политички врх да крене у потрагу за алтернативним, „трећим путем“. Југославија је још 1950. кроз дискусије вођене у Савету безбедности ОУН у вези са Корејским ратом, упозоравала на блоковску поделу света и на опасност коју та подела носи. Истовремено, југословенско државно руководство је било сигурно у то да сукоб између два блока, опредељује земље које нису припадале ниједном од њих за политику неутралности. Захтеви за одбраном мира, критика политике интересних сфера која је настала на крају Другог светског рата, а која је била извор поделе света на блокове, протести против економске, политичке и војне агресије, али сваког хегемонизма и мешања у унутрашње ствари независних земаља, као и подршка тежњама азијских и афричких народа да буду слободни и независни били су само неки од елемената нове југословенске спољнополитичке платформе. У исто време то је био један од начин одбране сопствене земље.⁷⁷³

Оно што је било карактеристично јесте да је успостављање политичке сарадње са афро-азијским земљама у највећем броју случајева долазило тек после успостављања војних односа. Најбољи примери тога јесу Бурма и Египат. Помоћ алжирском народу у борби за национално ослобођење такође можемо посматрати у том светлу.

4. 4. 1. Војна сарадња са Бурмом

Прва од земаља „Трећег света“ са којом је успостављена интензивна војна сарадња била је Бурма.⁷⁷⁴ Иако су две земље биле географски веома удаљене и са изразито различитим друштвима оне су током Хладног рата успоставиле веома блиске односе које су пратили снажне симпатије и узајамно разумевање.⁷⁷⁵ На почетку тих односа током 1951. и 1952. бурмански званичници су тежили да се што тешње повежу са Југославијом и то нарочито на војном плану, с обзиром на чињеницу да је Бурма још од стицања независности била готово у потпуности зависна од британских испорука наоружања и војне опреме.⁷⁷⁶

Први војни контакти две стране успостављени су у децембру 1951. године. Тада је прикривена посетом бурманских делегата при Уједињеним нацијама у Југославији боравила и једна војна делегација Бурме, коју су сачињавали потпуковник Мјинт, мајор Тун Шве и мајор Тунг Дан. Ова војна делегација боравила је у Југославији 15 дана, од 9. до 23. децембра. Званично, циљ посете био је да се бурмански официри што боље упознају са организацијом ЈА. Ипак, ако погледамо извештај о њиховом боравку у Југославији видећемо да су они највише пажње посветили проучавању југословенског војноиндустријског комплекса, па су због тога посетили и неколико фабрика на територији Србије и Босне и Херцеговине.⁷⁷⁷

На том трагу дошло је у јануару 1952. и до састанка између југословенског амбасадора у Пакистану Обрада Цицила и секретара бурманске амбасаде у Карачи Охн Кхина. Бурманац је том приликом директно поставио питање да ли је Југославија у могућности, и ако јесте, да ли је вољна да изврши за бурманску војску испоруке извесних

⁷⁷³ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 129–130.

⁷⁷⁴ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, str. 391.

⁷⁷⁵ Јован Чавошки, „Рука пружена преко света: југословенска подршка Бурми у борби против спољне агресије 1952–1954“, *Токови историје* бр. 2 (2018), стр. 144.

⁷⁷⁶ Исто, стр. 150; Јован Чавошки, „Jugoslavija i Azija (1947–1953)“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Zbornik radova, urednik Slobodan Selinić, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Beograd 2008, str. 539.

⁷⁷⁷ ВА, ЈНА, к. 1, ф. 1, док. 2949, Извештај о боравку војне делегације Бурме коју су сачињавали потпуковник Мјинт, мајор Тун Шве и мајор Тунг Дан у нашој земљи од 9. до 23. децембра 1951. састављен 28. децембра 1951. године.

количина муниције, које су јој биле хитно потребне. Радило се о пушчаној и пиштољској муницији, као и о муницији за аутомате и минобацачким гранатама. Колико је ствар за Бурманце била хитна јасно се видело у томе да је за већину наведене муниције тражена свака могућа количина. Као средство плаћања Бурма је понудила фунте стерлинг, али и сребро, волфрам, калај и непрерађену нафту, с обзиром на то да није располагала са америчким доларима. Кхин је предочио Цицимилу да ће једна делегација бурманске војске кренути током фебруара пут Европе са циљем проналаска тржишта не коме ће купити муницију, па да би у случају позитивног одговора на ово његово тражње она посетила и Југославију „са овлашћењима за директне преговоре“.⁷⁷⁸ У изворној грађи нисмо пронашли податке који говоре о југословенском одговору, али с обзиром на то да се у ово време Југославија налазила у веома тешкој ситуацији, суочена са могућим нападом СССР-а и других источноевропских земаља на њу, претпостављамо да је одговор био негативан.

О успостављању војне сарадње двеју земаља било је речи и током априла 1952. када је нови југословенски амбасадор у Индији и Бурми Јоже Вилфан предао акредитиве представницима бурманске владе. Неколико бурманских званичника је у току разговора са Вилфаном говорило о потреби да ојачају своје оружане снаге. Пошто су истакли да је војна мисија која је у Југославији боравила у децембру 1951. била импресионирана виђеним, они су изразили жељу да у Југославију дође једна нова војна мисија са првенственим задатком да види шта би Бурма могла да искористи од југословенског искуства у изградњи војне индустрије.⁷⁷⁹ Пошто је са југословенске стране позитивно одговорено на ову жељу, бурманска политичко-војна делегација боравила је у Југославији у готово месец дана у периоду од 24. јуна до 22. јула 1952. Цивилни део делегације је предводио генерални секретар антифашистичке лиге и члан Политбироа Социјалистичке партије Бурме У Чо Нјен, а на челу војног дела налазио се бригадни генерал Чо Зо.⁷⁸⁰

Док је цивилни део делегације испуњавао свој циљ посете – упознавање са искуством послератног развоја Југославије и проучавање различитих форми организације привреде у њој, дотле је војни део обилазио југословенске војне школе, војноиндустријска постројења и друге војне установе. Основни циљ војног дела мисије био је да спозна на који начин једна мала земља „успева да одржава тако јаку армију, а да се то не одражава на економску стабилност земље“.⁷⁸¹ Представници бурманске армије обишли су током посете Југославији Београд, Загреб, Љубљану, Блед, Ријеку, Задар, Сплит, Мостар и Сарајево и у њима се упознали са системом обуке, образовања и опремања ЈНА.⁷⁸² Целокупну бурманску делегацију примио је Јосип Броз 18. јула,⁷⁸³ док је за војни део делегације између осталог био организован пријем и код генерал-пуковника Пека Дапчевића дан раније.⁷⁸⁴ Оно што је посебно оставило утисак на овај део делегације биле су изјаве Јосипа Броза Тита и Едварда Кардеља „да ће Југославија иако сама још увек у прилично тешком положају, ипак одвојити нешто муниције и лаког наоружања за бурманску армију“.⁷⁸⁵

У узвратну посету Бурми југословенска војна делегација отпутовала је у децембру 1952. године. На њеном челу налазио се генерал Љубо Вучковић. Југословенски официри били су веома срдечно примљени од бурманских званичника на свим нивоима, како у

⁷⁷⁸ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/157, Шифровано писмо Обрада Цицимила упућено Министарству иностраних послова ФНРЈ, стр. пов. бр. 1, 21. јануар 1952. године.

⁷⁷⁹ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/157, Шифровано писмо Јоже Вилфана упућено Министарству иностраних послова ФНРЈ, бр. 244, од 30. априла 1952. године.

⁷⁸⁰ *Политика*, 25. јун 1952, стр. 2; Исто, 19. јул 1952, стр. 2; Исто, 22. јул 1952, стр. 1; *Борба*, 25. јун 1952, стр. 1.

⁷⁸¹ Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 153.

⁷⁸² *Политика*, 25. јун 1952, стр. 2; Исто, 4. јул 1952, стр. 1; Исто, 10. јул 1952, стр. 1; Исто, 16. јул 1952, стр. 3; *Борба*, 25. јун 1952, стр. 1; Исто, 6. јул 1952, стр. 4; Исто, 16. јул 1952, стр. 2; Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 153.

⁷⁸³ АЈ, КМЈ, 836, I-2-a/19, Пријем чланова бурманске делегације, Чо Нијена и Чо Зооа код маршала Тита, Бриони, 18. јул 1952. године.

⁷⁸⁴ *Политика*, 18. јул 1952, стр. 2.

⁷⁸⁵ Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 153.

престоници Рангуну, тако и у унутрашњости земље у коју су путовали. Они су посетили већи број државних и војних установа у којима су одржали неколицину предавања. С тим у вези, кинески извори су приметили да су поједине војне базе које је посетила југословенска делегација, раније често биле затворене и за представнике британске војне мисије у Бурми. На крају ове посете, бурманска страна је уручила југословенској делегацији прву листу муниције и наоружања коју је желела да купи у Југославији.⁷⁸⁶

Непосредно по завршетку посете југословенске војне делегације, званични Рангун је одлучио да раскине одбрамбени уговор са Великом Британијом и ослободи се њене војне мисије у наредних годину дана. Затим је у марту 1953. уследила и одлука бурманске владе да прекине учешће у свим америчким програмима помоћи, иако су САД свим силама у том тренутку покушавале да одговоре на раније захтеве Бурме за војном помоћи, безусловно нудећи поједине ставке.⁷⁸⁷ На овај начин се отворио простор за улазак Југославије на бурманско тржиште наоружања и војне опреме, што је први југословенски амбасадор у Рангуну Добривоје Видић знао да препозна.⁷⁸⁸ Он је у разговорима са бурманским званичницима указивао на могућности југословенске војне индустрије и истицао да је Југославија била спремна да започне са испорукама оружја Бурми.⁷⁸⁹

Коначно у септембру 1953. бурманска влада је званично предала југословенској амбасади у Рангуну захтев за куповину наоружања. На списку је било 20 топова М48 Б-1 калибра 76 mm са 80.000 одговарајућих граната. Они су тражили да добију већ израђене топове који су били на лагеру како би они што пре стигли у Бурму. С обзиром на хроничан недостатак финансијских средстава, Бурманци су тражили најповољнију цену.⁷⁹⁰ Југословенска страна је у свом одговору предатом у октобру 1953. прихватила да одмах прода Бурми пет комплетних артиљеријских батерија (укупно 20 оруђа) које су биле опремљене траженим брдским топом. Том приликом у разговору саветника југословенске амбасаде у Рангуну Живана Симића са Маунг Маунгом, сталним секретаром бурманског Министарства одбране, овај потоњи је тражио да се бурманској страни што пре доставе показни примерци и другог југословенског наоружања, како би његова влада извршила додатне набавке код југословенске војне индустрије.⁷⁹¹

У вези с тим, већ у новембру Бурманци су испоставили додатну листу жељеног наоружања на којој су се налазили минобацачи и ракетни бацачи са комплетном опремом и неопходном муницијом, као и мање количине других војних артикала као што су противтенковске мине или ручне бомбе.⁷⁹² Како би се изашло у сусрет овом тражењу у децембру 1953. у Бурму је отпутовао представник југословенског *Југоимпорта*, како би се закључио уговор о куповини оружја између двеју земаља. Према одредбама склопљеног уговора Југославија је преузела обавезе да Бурми испоручи ракетне бацаче, тешке митраљезе, минобацачке, артиљеријске и тенковске гранате различитих калибара, као и пушчану и пиштољску муниције. Вредност овог уговора била је 887.000 фунти или око 2.500.000 америчких долара.⁷⁹³

⁷⁸⁶ ВА, ЈНА, к. 3, ф. 1, док. 2949, Извештај војне делегације о свом боравку у Бурми, 31. јануар 1953. године; Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 154.

⁷⁸⁷ Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 155–156.

⁷⁸⁸ Добривоје Видић је био први југословенски амбасадор акредитован само за Бурму. До тада су југословенски амбасадори из Индије били уједно акредитовани и за Бурму.

⁷⁸⁹ Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 156–157.

⁷⁹⁰ ДАМСПРС, ПА, 1953, ф. 15, пов. бр. 416496, Забелешка о разговору саветника амбасаде ФНРЈ у Бурми друга Симића са Маунг Маунгом, сталним секретаром Министарства одбране, на дан 23. септембра 1953.

⁷⁹¹ ДАМСПРС, ПА, 1953, ф. 15, пов. бр. 416496, Забелешка о разговору саветника амбасаде ФНРЈ у Бурми друга Симића са Маунг Маунгом, сталним секретаром Министарства одбране, на дан 26. октобра 1953.

⁷⁹² ДАМСПРС, ПА, 1953, ф. 15, пов. бр. 416496, Забелешка о разговору саветника амбасаде ФНРЈ у Бурми друга Симића са Маунг Маунгом, сталним секретаром Министарства одбране, на дан 6. новембра 1953.

⁷⁹³ Jovan Čavoški, „Arming Nonalignment: Yugoslavia's Relations with Burma and the Cold War in Asia, 1950–1955“, *CWHP Working Paper No. 61*, Washington, DC: Woodrow Wilson Center, 2010, pp. 32–33.

У исто време крајем 1953. и почетком 1954. године у Југославији је боравило више група бурманских официра са различитим задацима. Прва од њих на челу са У Ти Хамом, који је био главни контролор бурманске армије за набавке, посетила је фабрике *Тито* у Вогошћи у којој се производила артиљеријска и минобацачка муниција, *Братство* у Травнику у којој се производио брдски топ М48 Б-1 и *Крушик* у Ваљеву где се производила различита стрелачка муниција и ручне бомбе. Ова група је исказала жељу да им југословенска страна помогне да и сами отворе једну фабрику муниције у Бурми. Друга група коју су чинили официри, подофицири и војници бурманске армије прошла је у Југославији интензивну обуку у руковању и гађању топовима Б-1 у Артиљеријској официрској школи у Загребу. Као и претходна група и она је током свог боравка посетила неколико фабрика југословенске војне индустрије, пратећи на тај начин започете испоруке војног материјала за бурманску армију.⁷⁹⁴

Саветник југословенске амбасаде у Рангуну Ж. Симић, писао је крајем 1953. у Београд да је у разговорима са бурманским званичницима У Чо Нјеном и министром одбране У Ба Швеом сазнао да су се Бурманци одлучили за Југославију из простог разлога јер нису били сигурни у то да САД не би користио питање испоруке наоружања као неки вид пристиска. Осим тога они су сумњали да би им водећа сила Запада испоручивала муницију „увек кад им затреба“.⁷⁹⁵ У сличном тону била је и изјава генерала Не Вина који је посебно нагласио да је Југославија прва земља од које је Бурма купила оружје „без икаквих погађања и компликација“. Истовремено бурмански војни званичници су отворено жалили што нису раније успоставили сарадњу са Југославијом, чиме би избегли сталне британске уцене.⁷⁹⁶

Страни обавештајци у Бурми са нескривеним интересовањем су пратили југословенско-бурманску војну сарадњу, која је стварала „осећај нервозе међу западним силама“. Због тога су САД и Велика Британија покушале да се поново појаве као главни снабдевачи бурманске армије. Одмах по првим испорукама југословенског наоружања, СР Немачка, Белгија, Холандија, Индија и Израел понудиле су Бурманцима своје војне експерте.⁷⁹⁷ Било је јасно да Запад неће тако лако одустати од свог утицаја у Бурми, међутим позитивна искуства која је Бурма стекла у војној сарадњи са Југославијом стајала су на том путу као непремостива препрека.

Пошто се југословенско наоружање показало као изузетно у борбама које је Татмад (бурманска армија) водио против снага кинеских националиста (Гуомитанг) који су се налазили на северу Бурме, Бурманци су одлучили да се у јулу 1954. поново обрате Југославији, како би набавили нове количине војног материјала. На захтеву бурманске владе налазило се још двадесет брдских топова Б-1, који су се у претходним месецима показали као врло ефикасни. Бурманци су уз тражили да уз њих иде и комплетна опрема и резервни делови, машине за одржавање, производњу резервних делова и производњу граната за топ Б-1. Осим тога они су молили и за 40.000 граната различитих калибара и ракетних пуњења, као и 115 коња. Као и у претходним случајевима и овде је истакнута потреба да се тражена средства што пре испоруче. Укупна вредност овог материјала била је нешто преко 1.000.000 америчких долара. Југословенска страна је прихватила овај захтев, а била је спремна и да Бурми испоручи неопходне пумпе за одржавање артиљеријских оруђа у условима џунгле, иако Бурманци нису имали средства којима би одмах извршили плаћање за њих.⁷⁹⁸

Војна сарадња се у наредним годинама додатно повећавала, а Бурма је постала водећа земља када је у питању била количина извезеног војног материјала из Југославије. У току 1957. вредност наоружања и војне опреме коју је Југославија извезла у Бурму порасла је у

⁷⁹⁴ Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 160.

⁷⁹⁵ ДАМСПРС, ПА, 1953, ф. 15, пов. бр. 416496, Извештај саветника Ж. Симића ДСИП-у ФНРЈ, 4. децембар 1953. године.

⁷⁹⁶ Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 161–162.

⁷⁹⁷ Исто, стр. 162–164.

⁷⁹⁸ Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 165–169.

односу на 1954. за четири пута. Наиме, у току 1957. у Бурму је извезен различити војни материјал у вредности од 4.176.159 америчких долара, што је представљало 77,5 процената војног извоза Југославије те године.⁷⁹⁹

Осим наоружања, Бурманци су од Југославије тражили и војне стручњаке. Још у првим месецима 1954. они су молили да се формира једна група југословенских војних стручњака која би дошла у Бурму и учествовала у свакодневном раду Татмада.⁸⁰⁰ Ови захтеви су понављани и касније, па је почетком октобра 1954. донета одлука да се у Бурму пошаљу тројица југословенских артиљераца, потпуковник Славко Чолић, капетан I класе Думе Полић и подофицир Милан Филиповић.⁸⁰¹ У децембру 1954. из Београда су јављали у Рангун да су припреме са поменутиим старешинама ЈНА завршене, да су они разрешени дотадашњих дужности и да су спремни да крену пут Бурме.⁸⁰² Истраживања историчара др Јована Чавошког у кинеским архивима показују да је у наредним годинама број југословенских војних стручњака у јединицама Татмада растао, да су „југословенски војни саветници имали огроман утицај на бурманско командовање на свим нивоима“, као и да су они били „најбројнији и најпопуларнији у бурманској армији“.⁸⁰³

4. 4. 2. Војна сарадња са Египтом

Нови револуционарни режим који је на власт у Египту дошао 1952. од самог почетка је тежио јачању својих оружаних снага, а пошто на располагању није имао довољно сопствених војноиндустријских капацитета, наоружање и војну опрему морао је тражити у иностранству. Стаљинова смрт утицала је на то да нови совјетски лидери буду заокупљени пословима око сређивања прилика унутар своје земље и свог блока у источној Европи, тако да СССР тада није исказивао већу заинтересованост за дешавања на овом простору. С друге стране, сукоб Египта са Великом Британијом онемогућавао је било какву набавку потребног војног материјала на западном тржишту. Била је то шанса за Југославију, која је до тог тренутка изградила добар део свог војноиндустријског комплекса, о чему ће више речи бити касније.⁸⁰⁴

С тим у вези, југословенски амбасадор у Египту Марко Никезић успоставио је блиске односе са новим египатским лидером потпуковником Гамалом Абделом Насером, „који је исказао велико интересовање за југословенску армију“. Разговори које је Никезић водио са Насером, уверили су југословенског амбасадора да би војна индустрија ФНРЈ могла да се са својим производима појави на египатском тржишту, о чему је и известио Београд почетком 1953. Уследила је брза реакција југословенског дипломатског и војног руководства па је већ почетком маја те године пут Египта кренуо представник фирме *Југоимпорт*, како би се упознао са египатским потребама, али и успоставио ближе контакте.⁸⁰⁵

Конкретни резултати ове акције су изостали, али то није обесхрабрило Југословене, већ их је натерало да своје деловање боље организују. Никезић је развио свестрану делатност у том смеру. Прво је преко ДСИП-а набавио каталог производа југословенске војне индустрије који је уручен египатској страни, а онда је убедио Насера о неопходности размене

⁷⁹⁹ ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957, Прилог 4: Преглед извоза војне индустрије у 1957. години.

⁸⁰⁰ Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 161.

⁸⁰¹ ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм генерала Рукавине југословенском војном изасланику у Рангуну, бр. 1025 од 2. октобра 1954. године.

⁸⁰² ВА, ЈНА, к. 375, ф. 1, док. 1, Телеграм генерала Буловића југословенском војном изасланику у Рангуну, бр. 1296, од 9. децембра 1954. године.

⁸⁰³ Ј. Чавошки, „Рука пружена преко света...“, стр. 170.

⁸⁰⁴ Александар Животић, „Југословенско-египатски војни односи 1953-1956“, *Токови историје*, бр. 1–2 (2007), стр. 155–156.

⁸⁰⁵ Исто, стр. 156.

војних делегација. Већ крајем августа 1953. египатска војна делегација на челу са контраадмиралом Солиманом Езатом, командантом египатске морнарице стигла је у Југославију. Југословенски домаћини су се потрудили да гостима представе што више, па је египатска војна делегација обишла фабрике *Иво Лола Рибар* у Железнику, *Црвену заставу* у Крагујевцу, *Икарус* у Земну, *Крушик* у Ваљеву, бродоградилшта *3. мај* у Ријеци и *Вишко Крстуловић* у Сплиту, као и фабрику бродских мотора *Александар Ранковић* у Ријеци. Делегација египатске армије је посетила и Вишу војну академију на Бањици, Војно-поморску академију у Сплиту, као и аеродром у Батајници. Осим тога, чланове делегације су примили Јосип Броз Тито, затим генерал Зденко Уленич командант ЈРВ, адмирал Мате Јерковић командант ЈРМ, као и старешина Исламске верске заједнице реис ул улема Ибрахим Фејић. Египатска делегација напустила је Југославију 11. септембра.⁸⁰⁶

Ова посета Југославији оставила је велики утисак на Египћане, па су њени резултати врло брзо постали видљиви. Већ крајем септембра представници египатске армије доставили су захтев за пушчаном и артиљеријском муницијом, као и ручним ракетним бацачима. Требовања египатске војске су показивала потребу за око 1.000.000 пушчаних метака калибра 7,7 mm као и око 1.000 комада артиљеријских граната калибра 37 и 75 mm. У постављеном захтеву Египћани су тражили узорке и мање количине муниције за демонстрацију. Осим тога, они су тражили гаранцију од пет година за испоручену робу као и да њихов представник прати производњу. У октобру је са египатске стране постављен као „апсолутни приоритет“ испорука ручних ракетних бацача.⁸⁰⁷

Уследила је посета југословенске делегације Египту, приликом које је утврђен обим и карактер могуће југословенске испоруке оружја, што је конкретизовано у јануару 1954. када је у Југославију дошла египатска војна комисија на челу са пуковником Шедидом. Том приликом две стране су склопиле четири уговора о куповини југословенског оружја, муниције и сировина за војну индустрију. Египћани су купили далеко више материјала него што је то било назначено у поменутом захтеву из септембра 1953. Наиме, договорена је испорука 10 хиљада југословенских пушака М-48, 8,5 милиона пушчаних метака, 3 тоне хексогена и 30 милиона каписли за малокалибарску муницију. Укупна вредност материјала била је 1.156.755,40 америчких долара, али је она касније на молбу египатског амбасадора у Београду Руждија била нешто умањена. Пушке, муниција и хексоген испоручени су Египту до краја 1954, док су каписле коначно испоручене у марту 1955. године.⁸⁰⁸ У исто време било је договорено да југословенска бродоградилшта израде за потребе египатске морнарице четири танконосца у току 1954. године, али су Египћани на крају ипак одустали од закључења овог уговора.⁸⁰⁹

Година 1954. била је веома плодносна када је војна сарадња две земље била у питању. Наиме, током ове године прво је у Египту је, истина у краткотрајној посети, био начелник Генералштаба ЈНА генерал Пеко Дапчевић, који је са својим египатским колегом генералом Абделом Хакимом Амером разговарао о модалитетима даље војне сарадње, а како би се она олакшала двојица генерала постигла су договор о отварању војних изасланстава у Београду и Каиру.⁸¹⁰ Током разговора Амер се и захвалио југословенској страни „која се сама понудила да прода оружје кад ниједна земља то није хтела да учини“.⁸¹¹

⁸⁰⁶ *Политика*, 26. август 1953, стр. 1; Исто, 27. август 1953, стр. 2; Исто, 28. август 1953, стр. 1; Исто, 29. август 1953, стр. 1; Исто, 30. август 1953, стр. 1; *Slobodna dalmacija*, 2. рујан 1953, стр. 2; Исто, 5. рујан 1953, стр. 1; В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, стр. 393–394.

⁸⁰⁷ В. В. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta*, стр. 394.

⁸⁰⁸ А. Животић, „Југословенско-египатски војни односи 1953–1956“, стр. 158–159.

⁸⁰⁹ АЈ, КПР, 837, III-A-4-a, ф. 39, Преглед досадашњег пословања бродоградње на вањском тржишту, стр. 2.

⁸¹⁰ Коначан договор о успостављању војних изасланстава постигли су југословенски амбасадор у Каиру, Марко Никезић и генерал Амер 12. маја 1954. године. Две недеље касније, југословенска страна је затражила агреман за пуковника Асима Хоџића, али је он на дужност ипак ступио неколико месеци касније, 2. септембра. Египатски војни изасланик у Београду је због проблема са смештајем на дужност ступио тек 16. новембра

⁸¹¹ А. Животић, „Југословенско-египатски војни односи 1953–1956“, стр. 159–160.

Пошто је започела реализација првог аранжмана договореног у јануару 1954. Египћани су понудили Југословенима да изврше конверзију топовских цеви са тенкова Шерман које су поседовали са 75 на 76 mm с обзиром на то да је овај други калибар било далеко лакше пронаћи на тржишту. Ипак, званична протесна нота Велике Британије од 14. јуна 1954. због продаје оружја Египћанима које је могло бити употребљено против британских војника, довела је до одбијања ове египатске понуде. Ипак, пошто су односи Велике Британије и Египта убрзо донекле стабилизовани, појавила се могућност за наставак југословенско-египатске војне сарадње.⁸¹²

Крајем септембра и почетком октобра 1954. у Египту је боравила југословенска војна делегација, на чијем челу је био генерал-потпуковник Радован Вујовић. Том приликом југословенска делегација је посетила неколико војних школа, војноиндустријских погона и јединица египатске војске. Осим тога примили су је председник Републике Нагиб, премијер Насер и генерал Амер. Никезић је јављао да су исходом ове посете били задовољни највиши званичници Египта, Нагиб и Насер. Конкретни резултати ове посете били су видљиви почетком 1955. године када је дошло до склапања неколико нових уговора о војној сарадњи. Тада је уговорена испорука девет тона црног барута за штапине, затим 12,29 тона тринитротолуола, 123,20 тона бездимног барута, шест торпедних чамаца са резервним пропелерима и осовинама, 24 торпеда са резервним деловима и радионицама за њихову поправку, 12 бродских мотора са резервним деловима и 15.000 пушака са резервним деловима. Укупна вредност ових аранжмана била је 2,854.198,79 америчких долара. До краја 1955. југословенска страна је испоручила сав наведени материјал.⁸¹³

Пошто су били задовољни квалитетом испорученог материјала, крајем 1955. Египћани су послали понуду за куповину нове количине тринитротолуола, али и минобацача, брдских топова, артиљеријске муниције, морских и више врста противпешадијских и противтенковских мина. Уговор о испоруци овог материјала потписан је врло брзо, већ 14. јануара 1956. године. Осим овог материјала почетком 1956. Египћани су у Југославији купили и већу количину италијанских трофејних пушака, око 65.000 хиљада, као и око 7.000.000 метака за њих. Наредног месеца они су купили и 50 трофејних немачких противавионских топова са постољем калибра 20 mm. Ипак, склапање египатско-чехословачког уговора о испоруци наоружања прекинуо је узлет започете војне сарадње.⁸¹⁴

Почетак Суецке кризе на кратко је довео до могућности наставак обимније војне сарадње Египта и Југославије. Почетком августа Египћани су затражили хитну испоруку 140 тона рондела од 20 mm и 100 тона од 30 mm. Иако, је због тешке финансијске ситуације египатска страна предложила да плаћање изврши путем клиринга, Југословени су пристали и врло брзо реализовали испоруку траженог материјала. Уследило је ново тражење Египћана. Они су прво исказали жељу за набавком 30.000 југословенских пушака, затим муниције и аутомата. Југословенска страна је прихватила и ово тражење, с тим да је одбила да прода аутомате сопствене производње већ је понудила трофејне немачке аутомате *шмајсер* из Другог светског рата као и чехословачке типа *збројовка*. У наредним данима египатска страна је подизала број тражених пушака и муниције. Прво је очекивала 40.000 пушака и 22 милиона метака, а затим и 70.000 пушака и 40 милиона метака. Пошто су схватили да је овакав захтев нереалан они су молили за барем 50.000 пушака уз пропорционално смањење броја метака. Југословенска страна је, упркос томе што је испорука ових количина материјала изискивала огромно напрезање њене војне индустрије, пристала и обећала да ће све бити натоварено на брод за мање од две недеље. Ипак, само два дана пошто је о томе

⁸¹² Исто, стр. 160.

⁸¹³ III-A-4-a, ф. 39, Преглед досадашњег пословања бродоградње на вањском тржишту, стр. 2; А. Животић, „Југословенско-египатски војни односи 1953-1956“, стр. 161.

⁸¹⁴ А. Животић, „Југословенско-египатски војни односи 1953-1956“, стр. 162–163.

известила египатску владу, (16. август) дошло је до отказивања ове порудбине, што је изазвало разочарање на југословенској страни.⁸¹⁵

Мада поремећени војни односи две стране нису прекинути. Завршетак трипартитног напада на Египат донео је нове захтеве египатске владе за куповину југословенског војног материјала. Овога пута тражено је 50.000 патрона и 200.000 допунских пуњења за минобацаче калибра 60 mm. Југословенска страна је одговорила позитивно на овај захтев и веома кратком временском периоду извршила испоруку.⁸¹⁶ Ипак, ово није довело до оживљавања војне сарадње која би била у нивоу оне из 1954. и 1955, о чему најбоље сведочи чињеница да је у току 1957. Египту је продато само 31.5 тона нитроцелулозног барута у вредности од 61.704 долара.⁸¹⁷

Међутим у току 1957. године дошло је приликом посете генерала Ахмеда Тефика и адмирала Јусуфа Хамида Југославији до разговора о могућностима заједничке производње оружја и муниције, на шта је Југославија гледала позитивно. Била је то основа за успостављање војних односа две стране на новим основама, чиме је завршен период који је карактерисала једносмерна војна сарадња која је подразумевала само југословенске испоруке Египту.⁸¹⁸

Осим испоруке наоружања и другог војног материјала Египту, југословенска страна је примила у своје војне школе и одређен број египатских официра и подофицира. Иако је о томе било речи већ током посете египатске војне делегације Југославији августа и септембра 1953. године, до реализације договора дошло је тек у јесен 1955. Наиме, тада је у Југославију на школовање стигла прва група египатских војних лица коју су чинили 6 поморских официра и исти број подофицира морнарице. Курсеви у Војнопоморској академији су трајали 3, а у Подофицирској школи морнарице 2 месеца. После повратка прве групе у Египат, убрзо је у Југославију стигла и друга група коју је чинило 19 морнаричких официра. У наредним годинама овај вид војне сарадње добио је већи обим па је са ширењем војно-техничке сарадње био основа за развој нове етапе у војној сарадњи двеју земаља.⁸¹⁹

4. 4. 3. Подрика алжирском Фронту националног ослобођења

Избијање општенородног устанка у тадашњој француској колонији, Алжиру, 1. новембра 1954. довело је до уједињавања свих националних партија у јединствени покрет Фронт националног ослобођења (ФЛН). Пошто је у поменути покрет ушао велики број активних официра и подофицира, он је претворен у једну респектабилну војничку снагу, која је могла да обезбеди добро организовано вођење устанка. Француске трупе које су се налазиле у Алжиру нису биле способне да одговоре на борбену готовост јединица ФЛН, па је Париз био приморан да у Алжир пошаље велика појачања која су се састојала од свих видова војске, како би спречио тотални пораз својих трупа. Повећање војних ефектива Француске у Алжиру довео је током 1956. године до прерастања устанка у прави рат.⁸²⁰

Југославија је са великом пажњом пратила дешавања у Алжиру. С тим у вези у Тито је током своје посете Паризу маја 1956. покушао да посредује између две стране, али је француска влада одбила овај предлог, под изговором да не жели да води било какве преговоре са представницима ФЛН-а. Покушај Југославије да заузме средњи став и прихвати улогу посредника између Француске и ФЛН брзо је напуштен. Процене југословенских

⁸¹⁵ Исто, стр. 163–164.

⁸¹⁶ Исто, стр. 165.

⁸¹⁷ ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину.

⁸¹⁸ Исто, стр. 165–166.

⁸¹⁹ Исто, стр. 166.

⁸²⁰ Драган Богетић, „Југославија и борба алжирског народа за национално ослобођење 1954–1962“, *Југославија – Алжир*, Зборник радова са научне конференције, Алжир 27. јануар 2013, уредник: Миладин Милошевић, Београд: Архив Југославије, 2013, стр. 13–14.

дипломата које су говориле да ће ФЛН постати „најмоћнији фактор у читавом северно-афричком подручју“ пошто се ослободи од Француске, утицале су на одлуку да Југославија почне да исказује нескривене симпатије за борбу алжирског народа за ослобођење. Питање Алжира постаће један од фактора који су имали пресудни значај за реализацију новог спољнополитичког концепта југословенске владе, чији је битан део чинила подршка тежњама азијских и афричких народа да буду слободни и независни.⁸²¹

Иако је Југославија своју подршку алжирском покрету за национално ослобођење концентрисала у највећој мери кроз деловање у Уједињеним нацијама, она је своју акцију водила и на друге начине. Мада су у прво време хуманитарни видови помоћи чинили окосницу југословенске акције, временом је све већи значај добијала испорука опреме која је била потребна борцима ФНЛ, укључујући ту и војни материјал. У прво време Југославија је била посредник у испорукама чешког оружја Алжирцима, да би затим она сама преузела улогу испоручиоца ратног материјала. Подаци француске владе говорили су да је Југославија имала улогу посредника за испоруку оружја за алжирске устанике већ у фебруару 1956. године, због чега је упозоравала југословенски државни врх да помаже транзит оружја, које је наводно било упућено Египту, а које је своју употребу налазило у Алжиру.⁸²²

У наредним годинама војна подршка Југославије алжирским устаницима била је све отворенија. Тако је почетком 1958. године дошло до једног великог међународног инцидента. Наиме, 18. јануара 1958. југословенски трговачки брод *Словенија* који је био натоварен великом количином ратног материјала пресрела су у међународним водама два француска ратна брода разарач *Касар* и фрегата *Кабил* и натерале га да уплови у алжирску луку Оран, иако је брод био управљен према мароканској луци Казабланка. По пристјању брода *Словенија* у Оран, француски војници су истоварили и запленили читав материјал – око 148 тона оружја и муниције, после чега је југословенском броду било дозвољено да настави свој пут према Мароку.⁸²³

Уследио је оштар протест југословенске владе, која је тврдила да је ратни материјал који је превозила *Словенија* био намењен једној мароканској трговачкој фирми, као и да се радило о „нормалном пословању између две фирме“. Југославија је сматрала да је оваквим поступком француске морнарице било грубо прекршено међународно право.⁸²⁴ Младен Ивековић, југословенски државни подсекретар за иностране послове је 20. јануара у разговору са француским амбасадором у Београду Винсентом Броустром, тражио да француска влада „реституира заплењену робу југословенском предузећу и накнади све трошкове и штете у вези са тиме“. Са друге стране француска влада је поступак своје морнарице објашњавала као изнуђен чин, који је према њиховом објашњењу био узрокован „очигледном намером Југославије да испоручи велики контингент војне опреме алжирским устаницима“. У складу са тим Париз је одбио било какву могућност да се заплењени материјал врати или да се надокнади штета југословенској страни.⁸²⁵

*

Осим са три поменуте земље Југославија је у посматраном периоду успоставила сарадњу са још неколицином афро-азијских земаља, али је та сарадња била мањег обима него у случају три напред наведене земље. Тако је у другој половини 1950-их успостављена војна сарадња са Сиријом и то у тренутку када се ова земља суочавала са опасношћу од рата са

⁸²¹ Исто, стр. 18; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, стр. XI/248.

⁸²² Д. Богетић, „Југославија и борба алжирског народа за национално ослобођење“, стр. 24–25.

⁸²³ *Борба*, 21. јануар 1958, стр. 1.

⁸²⁴ АЈ, КПР, 837, I-5-b/Француска, Нота владе ФНРЈ од 20. јануара 1958. године.

⁸²⁵ АЈ, КПР, 837, I-5-b/Француска, Забелешка о разговору државног подсекретара др Младена Ивековића са француским амбасадором Броустром, дана 20. јануара 1958. године.

Турском. Ово је била веома значајна епизода, с обзиром на то, да је Југославија продавала наоружање земљи која је била директан такмац Турској, чланици Балканског пакта, који је формално још увек постојао. На тај начин, Југославија је кршила Бледски уговор, али што је њеном државном руководству било далеко важније, истовремено је јачала односе са афро-азијским земљама чиме је ударала темељ стварању покрета несврстаних у наредној деценији. Када је 1957. сукоб Сирије и Турске достигао врхунац и када турска армија извршила концентracију својих јединица према Сирији, Коча Поповић је у дебати вођеној у Генералној скупштини ОУН, енергично захтевао да се овај турски притисак уклони као и да се преузму потребне мере за мирно решавање спора двеју држава.⁸²⁶ Истовремено са подршком у ОУН Југославија је у току 1957. у Сирију извезла наоружања у вредности од 1.125.306 америчких долара. У питању је било 160 ручних рактених бацача 60 mm, 167.472 мине 60 mm, 55.000 противпешадијских мина ПМА-1, 200.000 оквира за муницију 7,92 mm и 29,5 тона нитроцелулозног барута.⁸²⁷ На овај начин сиријска армија је додатно подигла своју борбену готовост у време када се суочавала са реалном могућношћу напада на своју територију.

Развој политичких односа са Индонезијом у другој половини 1950-их такође је довео до успостављања војне сарадње са овом земљом. Наиме, у току 1958. Југославија је започела интензиван извоз војног материјала у Индонезију, па је она те године заузела 87,67% укупног извоза југословенске војне привреде. Наиме, од укупног војног материјала извезеног те године, чија је вредност била 6.917.866 у Индонезију је отишла роба вредна 6.064.983 америчких долара. Овој земљи продати су 1958. патролни бродови израђени у југословенским бродоградилницама, противтенковске мине, као и муниција различитог калибра.⁸²⁸

⁸²⁶ Више о томе: Jadranka Jovanović, *Jugoslavija i Savet bezbednosti Organizacije ujedinjenih nacija 1945–1985*, Beograd: ISI, 1990.

⁸²⁷ ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину.

⁸²⁸ Исто.

5. КАДРОВСКА ПОЛИТИКА

„Човек је најважнији фактор у савременом рату. Није то дакле ни нуклеарно оружје, ни млазна авијација, ни разноврсна артиљерија. Ратна техника подређена је човеку. Од његове спремности и способности, од његових моралних и борбених квалитета зависи како ће дејствовати борбена средства којима располаже. Управо, ратна техника биће убојито и моћно оружје само у рукама способних и одважних бораца, који ће знати са њом мајсторски да рукују.“⁸²⁹

У време када је започет процес формирања стајаћих војски почетком 18. века, појам *кадрови* означавао је скуп војних старешина (официра и подофицира) потребних за образовање војних јединица. Развојем стајаћих војски у току 19. века под појмом кадрови све више се мислило на офицере и подофицире мирнодопског дела оружаних снага. У времену које је омеђено нашом темом појам кадрови је по правилу пак подразумевао, старешине и специјалисте предвиђене формацијом оружаних снага у земљама Запада, док је у армијама социјалистичких земаља то био назив за војностручно образоване људе, пре свега за старешине на служби у сталном саставу оружаних снага: офицере, подофицире, војне службенике и грађанска лица, затим за трупне старешине на одслужењу војног рока, за све резервне војне старешине, као и за руководеће особље разних служби и организација у систему одбране (предвојничка обука, цивилна заштита и др.). У неким земљама појам кадар означавао је мирнодопско језгро ратне армије, укључујући ту и војнике који служе војни рок, па одатле и потичу термини кадровски рок, или кадровац за војника.⁸³⁰

Основни задатак кадровске политике јесте редовно обнављање кадрова. Ово зависи од неколико чинилаца: од формације (врсте и броја јединица), стопе годишњег одлива из војске, од постотка питомаца који је отпада у току војног школовања, од просечног радног века старешина, као и од перспективног развоја оружаних снага, на који су пак утицали степен ангажованости и ратне опасности.⁸³¹

Кадар у ЈА није био јединствен. Још у периоду рата постојала је подела на војни и војно-политички кадар. Осим тога постојала је подела на офицере и подофицире (од 1. маја 1943), као и грађанија једних и других према чиновима. После рата установљена је још једна категорија активних војних лица, названа „војни чиновници“, касније преименована у „војни службеници“.⁸³² Овакву поделу делимично је изменио Закон о служби у Југословенској армији из јула 1946. који је према чиновима и ранговима разликовао: офицере, подофицире и војне чиновнике, а према дужностима: командни⁸³³ и војно-управни⁸³⁴ састав.⁸³⁵ Овим Законом успостављена је још једна додатна категорија „грађанске особе на служби у Југословенској

⁸²⁹ АЈ, Савез социјалистичког радног народа Југославије (ССРНЈ), 142-83-336, Стенографске белешке са Оснивачког конгреса Савета наставног кадра предвојничке обуке Југославије, Охрид, 22–25. јун 1955, Излагање Милутина Мораче, стр. 6.

⁸³⁰ *Vojna enciklopedija*, knj. 4, Beograd, Redakcija Vojne enciklopedije, 1972, str. 183–192.

⁸³¹ Drago Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 15, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989, str. 6.

⁸³² D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 29.

⁸³³ Командни кадар чинили су офицери, генерали и адмирални који су руководили јединицама или су се налазили у јединицама и установама ЈА на дужностима за чије је вршење био потребан одговарајући командни стаж и војно образовање. У њега су убрајани и војно-политички руководиоци.

⁸³⁴ Војно-управни кадар чинили су офицери, генерали и адмирални који су се налазили на дужностима за чије вршење је била потребна специјална стручна спрема.

⁸³⁵ Ова подела на командни и војно-управни кадар укинута је Законом о Југословенској народној армији из 1955. године.

армији“. Осим тога Закон је препознавао и резервни старешински кадар, који је пре свега био намењен за попуну ратних јединица и установа ЈА.⁸³⁶

5. 1. Кадрови револуције

По окончању Другог светског рата, југословенске оружане снаге организационо су постављене тако да је њима непосредно руководио врх државне, а самим тим и партијске власти. Руководећи се мотивима очувања карактера Армије какав је настао у НОБ-у, али и потребом да Армија и после рата остане способна да брани тековине НОР-а и следи политику КПЈ, државни и војни врх су се определили да се из кадра који је израстао у току рата конституише војна професија тј. како је то објаснио генерал Иван Гошњак „да одани радничко-сељачки кадар долази за официре, да се ствар класно постави, да Армију не води несигуран елемент, већ сигурни радници и сељаци који ће се уздизати“.⁸³⁷

Према томе, питање изградње и васпитања старешинског кадра, који је био способан да руководи организацијом и подизањем нове Армије, постављено је по завршетку Другог светског рата као једно од најважнијих. Ипак, пре него што пређемо на њега, морамо се запитати са каквим је „људским материјалом“ располагала Југославија? Какви су били кадрови које је изнедрила револуција?

У условима народноослободилачког рата и револуције није било могуће организovati и остварити чврсто централизовано руковођење кадровском политиком и с тим у вези спровести јединствен план у васпитавању и стручном оспособљавању старешинског састава, који чини кичму сваке војске било у рату или у миру. У току рата није било могуће стварање „дуготрајних војних школа и академија, из којих би НОВЈ добијала командни кадар“.⁸³⁸ Старешински кадар у НОР-у изникао је из борачке масе, „школовао“ се кроз борбе, користећи сопствено и искуство појединаца који су се раније борили у Шпанском грађанском рату у редовима интернационалних бригада. Значајно је било и искуство официра Југословенске војске који су се придружили партизанском покрету. Осим тога, најосновнија теоријска војна знања партизански официри су стицали на кратким курсевима и у „официрским школама“ које су биле организоване у току четири ратне године. Основни критеријуми приликом постављања и одабирања кадрова у току НОР-а били су „бескрајна оданост дијелу Партије и народно-ослободилачком покрету, одлучност, смијелост и хероизам у борбама, те показана самоиницијатива“.⁸³⁹

По завршетку Другог светског рата у Југословенској армији налазило се око 85.000 официра или „руководилаца“ који су се налазили на официрским положајима.⁸⁴⁰ Од овог броја око „десетак хиљада“ представљали су официри Југословенске војске и, из угла партизанског покрета, непријатељских формација које су се бориле на простору Југославије (припадници немачке, италијанске, бугарске и албанске војске, усташке војске и домобранства, Југословенске војске у отаџбини, Српске државне страже, Српског добровољачког корпуса и др). После пребацивања око 8.000 војних и политичких руководилаца на разне секторе државне изградње ван армије, демобилизације и спровођења у резерву око 17.000 официра у време реорганизације у лето 1945, те избацивањем из војске око 1.500 официра из непријатељских формација, до краја поменуте године у Југословенској

⁸³⁶ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 40/1946, Закон о служби у Југословенској армији.

⁸³⁷ Цитирано према: D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 33.

⁸³⁸ Josip Broz Tito, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita*, str. 201.

⁸³⁹ АЈ, ЦК СКЈ, Повереништво ЦК СКЈ за организацију СКЈ у ЈНА, 507/XX-1/23, Извештај о стању у Југословенској армији и раду политичке управе (1945).

⁸⁴⁰ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945-1959*, str. 69.

Армији остало је мање од 60.000 официра.⁸⁴¹ Миле Бјелајац наводи податак преузимајући га из Историјата персоналне службе за 1945. да је крајем те године у ЈА било „56.391 официра и политичких руководилаца са чином, те политичких руководилаца и старешина са официрским рангом“,⁸⁴² док Драго Николић у својој књизи о кадровима и кадровској политици доноси податак, позивајући се на списак задужења редни број 28/А, из Архиве Политичке управе ССНО-а, да је тај број у октобру 1945. износио 54.992 руководиоца официрског ранга.⁸⁴³ Поуздана евиденција о кадру успостављена је тек средином 1946. године, када су у функцију уведени Картони персоналних података и када су донета упутства за вођење евиденције и статистике о старешинама и о делокругу рада и надлежностима персоналних органа у ЈА, тако да тачан број не можемо са сигурношћу утврдити.⁸⁴⁴

5. 1. 1. Образовна структура

Половином 1945. године у ЈА било је 83,38% старешина без средњег образовања.⁸⁴⁵ Према подацима којима ми располажемо крајем 1945. од 51.640 официра⁸⁴⁶ њих 4,85% тј. 2.505 официра било је без икакве школе. Највећи број, њих 30.960 (59,95%) имало је завршено тек четири разреда основне школе. Нижу гимназију (данас од петог до осмог разреда основне школе) завршило је 8.347 официра (16,16%), а вишу (данашња гимназија) њих 6.228 (12,06%). Факултетско образовање имало је тек 2.094 официра тј. 4,05%. И слушаоци у војним училиштима и школама, којих је крајем 1945. године било 6.162, били су сличне образовне структуре. Њих 229 (3,72%) било је без било каквог формалног образовања, док је 3.530 (57,29%) завршило основну школу. Нижу гимназију завршило је њих 1.401 (22,74%), а вишу 857 (13,91%). Факултетско образовање имало је свега њих 9 (0,15%). Ако уђемо у дубљу анализу старешинског кадра ЈА изниклог у току Другог светског рата, видећемо да је од 64 команданта дивизија њих 10 (15,62%) имало само четири разреда основне школе, а да је тек њих 9 (14,06%) имало факултетску диплому. Од 160 команданта бригада, 6 је било без икаквог образовања, а чак њих 95 завршило је само четири разреда основне школе, што значи да је од укупног броја бригадира њих 63,12% било без икакве школе или са најосновнијим нивоом образовања.⁸⁴⁷

⁸⁴¹ АЈ, ЦК СКЈ, Повереништво ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, 507/XX–1/23, Извештај о стању у Југословенској армији и раду политичке управе (1945).

⁸⁴² Mile S. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1999, str. 54.

⁸⁴³ D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 49.

⁸⁴⁴ Isto.

⁸⁴⁵ *Istorija SKJ*, str. 329.

⁸⁴⁶ У овај број укључени су сви официри ЈА изузев оних који су се у том тренутку налазили на школовању и оних који су били на служби у јединицама Београдског гарнизона.

⁸⁴⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Повереништво ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, 507/XX–1/23, Извештај о стању у Југословенској армији и раду политичке управе (1945).

Табела бр. 3 – *Официрски кадар ЈА крајем 1945. године према општем образовању*

Формацијска дужност	Бројно стање официра	Без школе	Основна школа	До 4 разреда гимназије	До 8 разреда гимназије	Факултет
Комесари дивизија	72	-	18	14	24	16
Комесари бригада	265	1	107	67	70	20
Комесари дивизиона и батаљона	991	19	606	211	137	18
Комесари чета	4.287	119	3.042	744	369	13
Комесари батерија	664	17	388	231	23	5
Политичка одељења армије	159	-	39	50	72	28
Политички одсек дивизије	304	2	84	70	109	39
Политички одсек бригаде	1.045	8	381	240	284	32
Персонално повереништво у батаљону	895	10	481	255	141	8
Команданти дивизија	64	-	10	10	35	9
Начелници штаба у дивизијама	60	-	4	10	39	7
Команданти бригада	160	6	95	30	26	3
Команданти арт. Бригада	45	-	8	9	23	5
Начелници штабова бригада	150	6	52	35	44	8
Начелници штабова арт. бригада	47	-	9	6	25	7
Команданти батаљона	739	61	501	93	62	22
Команданти дивизиона	189	11	68	55	33	22
Командири чета	4.119	353	3.106	528	99	33
Командири батерија	656	46	438	101	56	15
Официри у рангу команданта дивизије	36	-	1	10	12	13
Официри у рангу начелника штаба дивизије	93	-	13	26	34	24
Официри у рангу команданта бригаде	393	3	96	101	118	75
Официри у рангу начелника штаба бригаде	741	5	126	206	272	132
Официри у рангу команданта батаљона	2.400	50	872	526	612	340
Официри у рангу командира чете	5.407	184	3.039	1.230	870	366
Официри у рангу водних официра	23.548	1.505	15.865	3.848	1.920	410
Ађутанти батаљона и официри у њиховом рангу	4.111	99	1.883	915	823	391
УКУПНО	51.640	2.505	30.960	8.347	6.228	2.094

Војно-стручни ниво образовања овог кадра такође је био низак. Од 51.640 официра само је њих 651 (1,26%) имало завршену Војну академију. Осим тога, 4.323 (8,37%) официра завршило је официрски, а 4.799 (9,29%) подофицирски курс у току рата. То значи да 41.867 (81,08%) официра није поседовало никакво војно образовање. На овом месту морамо истаћи да је већи број оних који су имали неко војно образовање служио у Београдском гарнизону, те да због недостатка података они нису ушли у анализирани број. Ипак, готово половина команданта (30 од 64) и трећина начелника штабова дивизија (19 од 60) није имала никакво војно образовање. Ако погледамо оне који су били у том рангу али се нису налазили на командним положајима ситуација је још гора. Од 36 официра који су били у рангу команданта дивизије њих 23 (63,89%) били су без војног образовања. Ниво војно-стручне наобразбе падао је са чином, па су они са најнижим чиновима процентуално гледано имали најслабије образовање.⁸⁴⁸ То се најбоље види у следећој табели.

⁸⁴⁸ Исто.

Табела бр. 4 – *Официрски кадар ЈА крајем 1945. године према војном образовању*

Формацијска дужност	Бројно стање официра	Официрски курс	Подофицирски курс	Војна Академија	Без војне школе
Комесари дивизија	72	-	-	-	72
Комесари бригада	265	10	2	-	253
Комесари дивизиона и батаљона	991	26	14	-	961
Комесари чета	4.287	53	76	-	4.158
Комесари батерија	664	8	20	-	636
Политичка одељења армије	159	2	-	-	157
Политички одсек дивизије	304	3	2	-	299
Политички одсек бригаде	1.045	5	11	1	1.028
Персонално повереништво у батаљону	895	18	12	-	865
Команданти дивизија	64	16	2	16	30
Начелници штаба у дивизијама	60	23	-	18	19
Команданти бригада	160	90	4	10	56
Команданти арт. Бригада	45	20	-	11	14
Начелници штабова бригада	150	61	7	13	69
Начелници штабова арт. Бригада	47	11	2	17	17
Команданти батаљона	739	262	58	11	408
Команданти дивизиона	189	108	43	17	21
Командири чета	4.119	988	611	13	2.507
Командири батерија	656	147	90	4	415
Официри у рангу команданта дивизије	36	1	-	12	23
Официри у рангу начелника штаба дивизије	93	7	-	31	55
Официри у рангу команданта бригаде	393	52	19	54	268
Официри у рангу начелника штаба бригаде	741	102	22	64	553
Официри у рангу команданта батаљона	2.400	245	90	112	1.953
Официри у рангу командира чете	5.407	382	292	89	4.644
Официри у рангу водних официра	23.548	1.200	3.112	70	19.166
Ађутанти батаљона и официри у њиховом рангу	4.111	183	310	71	3.547
УКУПНО	51.640	4.323	4.799	651	41.867

5. 1. 2. Национална и социјална структура

Армија је била једна од најважнијих институција југословенског друштва. С обзиром на то али и њену друштвену улогу, увек се водило рачуна да у њеном старешинском саставу буду што сразмерније заступљени сви „народи и народности“ како се тада говорило. Ипак на почетку мирнодопског живота ЈА није била таква ситуација. Према подацима које у својој књизи доноси Милија Станишић, крајем 1945. у старешинском кадру ЈА било је 50,97% Срба (Срби су у укупном броју становника Југославије учествовали са 42,27%), затим Хрвата 22,72% (29,69%), Словенаца 9,71% (8,58%), Македонаца 3,58% (5,01%), Црногораца 9,20% (2,00%), Муслимана 1,88% (11,45%) и осталих 1,94% (1,00%).⁸⁴⁹ Подаци које смо пронашли у архивској грађи, а који обрађују напред помињани број од 51.640 официра доносе сличне цифре. Према њима Срба је било 24.964 (48,43%), Хрвата 11.738 (22,73%), Словенаца 4.235

⁸⁴⁹ Milija Stanišić, *KPJ u izgradnji oružanih snaga revolucije*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1973, str. 409.

(8,20%), Црногораца 4.821 (9,37%), Македонаца 3.020 (5,85%), Муслимана 1.454 (2,82%) и осталих 810 (1,57%).⁸⁵⁰

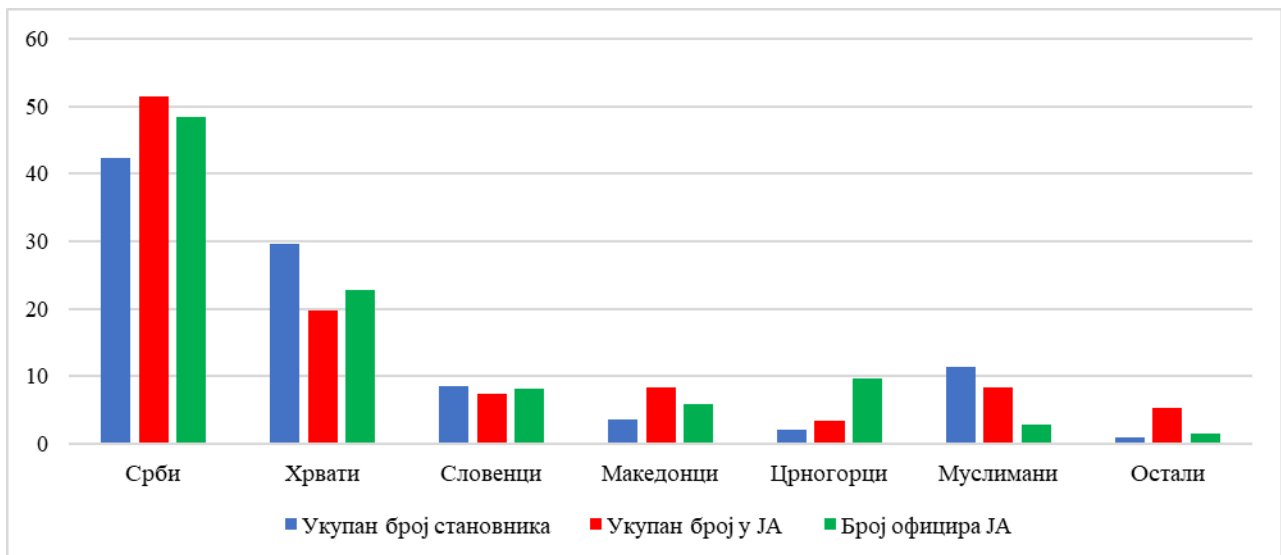
Табела бр. 5 – *Официрски кадар ЈА крајем 1945. године према националности*

Формацијска дужност	Бројно стање официра	Срби	Хрвати	Словенци	Црногорци	Македонци	Муслимани	Остали
Комесари дивизија	72	21	22	3	20	2	3	1
Комесари бригада	265	131	21	16	71	4	7	5
Комесари дивизиона и батаљона	991	476	207	88	150	52	13	5
Комесари чета	4.287	2.104	897	222	478	324	158	54
Комесари батерија	664	318	177	11	94	47	14	3
Политичка одељења армије	159	58	53	8	27	3	5	5
Политички одсек дивизије	304	117	76	26	62	12	8	5
Политички одсек бригаде	1.045	533	164	87	128	62	38	13
Персонално повереништво у батаљону	895	457	187	57	106	50	33	5
Команданти дивизија	64	24	18	10	10	1	1	-
Начелници штаба у дивизијама	60	26	14	4	10	2	4	-
Команданти бригада	160	94	17	12	26	8	3	-
Команданти арт. Бригада	45	17	11	6	8	1	2	-
Начелници штабова бригада	150	79	26	11	20	8	5	1
Начелници штабова арт. бригада	47	21	10	4	7	3	-	2
Команданти батаљона	739	435	109	48	89	41	10	7
Команданти дивизиона	189	81	34	17	54	18	12	1
Командири чета	4.119	2.056	744	247	496	372	160	44
Командири батерија	656	316	170	48	75	41	11	3
Официри у рангу команданта дивизије	36	16	6	7	7	-	-	-
Официри у рангу начелника штаба дивизије	93	36	20	27	8	1	-	1
Официри у рангу команданта бригаде	393	140	119	53	51	24	6	8
Официри у рангу начелника штаба бригаде	741	343	192	41	85	40	16	24
Официри у рангу команданта батаљона	2.400	1.068	622	268	238	94	60	50
Официри у рангу командири чете	5.407	2.167	1.554	596	506	271	165	148
Официри у рангу водних официра	23.548	11.792	5.363	1.950	1.832	1.517	717	379
Ађутанти батаљона и официри у њиховом рангу	4.111	1.932	947	448	384	216	103	81
УКУПНО	51.640	24.964	11.738	4.235	4.821	3.020	1.454	810

Ако ове бројке упоредимо са оним које говоре о старешинском и борачком кадру ЈА на крају 1945. године видећемо одређену несразмеру. Укупно у јединица ЈА било је 51,5% Срба, 19,7% Хрвата, 7,32% Словенаца, 8,37% Македонаца, 3,39% Црногораца, 8,25% Муслимана и 5,34% осталих.⁸⁵¹

⁸⁵⁰ АЈ, ЦК СКЈ, Повереништво ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, 507/XX-1/23, Извештај о стању у Југословенској армији и раду политичке управе (1945).

⁸⁵¹ Исто.

Графикон бр. 12 – Процентуално учешће југословенских народа у укупном броју становника, укупном броју припадника ЈА и официрском саставу ЈА

Пишући о „кадровима револуције“ Гојко Миљанић је забележио да је пред крај рата у борачком и старешинском саставу ЈА било 42% сељака, 30% радника, 20% интелектуалаца и 8% осталих (не рачунајући официре Југословенске војске). Милија Станишић је писао да је крајем 1945. године 60% руководећег кадра ЈА потицало из редова сељака и радника.⁸⁵² Подаци са којима ми располажемо слични су овима. Тако је од 51.640 официра њих 12.077 (23,39%) било радника, затим 21.631 (41,89%) сељака, 9.121 (17,66%) интелектуалаца, 4.003 (7,75%) занатлија, 1.814 (3,51%) официра Југословенске војске, 539 (1,04%) официра из квислиншких формација, 636 (1,23%) чиновника из квислиншких формација и 1.819 (3,53%) осталих.⁸⁵³

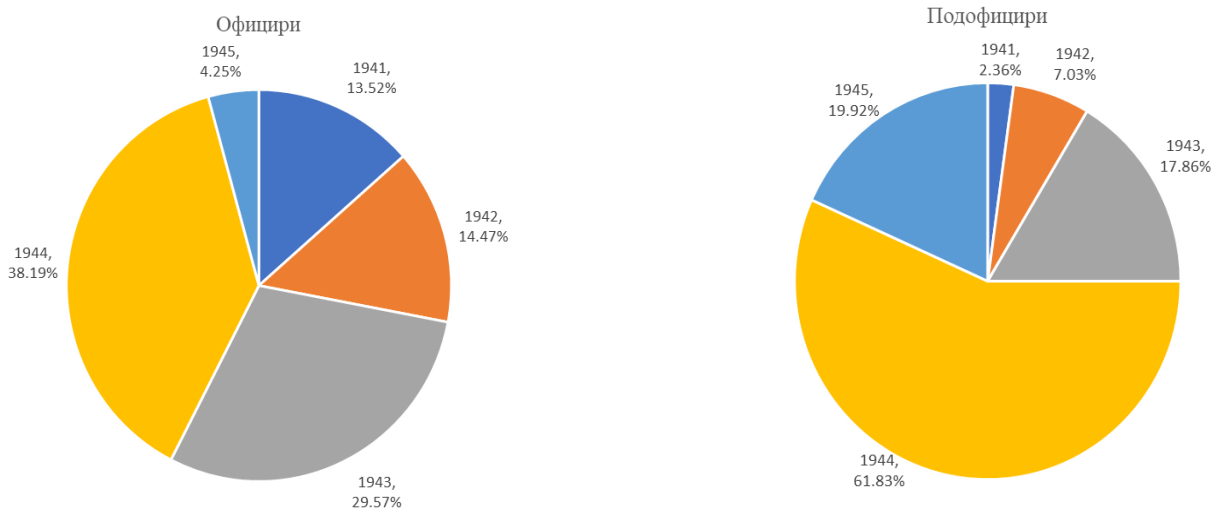
5. 1. 3. Ратни стаж и стаж у КПЈ

Искуство и стаж стечени у јединицама НОВЈ и ЈА у току рата, такође није био исти код свих официра. Према подацима из Историјата персоналне службе за 1945. на крају те године било је у активној војној служби 56.391 официр. Од тог броја у редове партизанског покрета 1941. године ступило је 7.625 (13,52%), 1942. – 8.161 (14,47%), 1943. – 16.674 (29,57%); 1944. – 21.534 (38,19%) и 1945. – 2.397 (4,25%) официра. Исти извор нам указује и да је на крају последње ратне године било у редовима ЈА 101.792 подофицира. Од тог броја у Армију је 1941. ступило 2.405 (2,36%), 1942. – 7.157 (7,03%), 1943. – 18.178 (17,86%), 1944. – 62.940 (61,83%) и 1945. – 11.112 (10,92%) подофицира. У исто време, дакле крајем 1945. међу припадницима ЈА без било каквог чина било је 32.642 учесника НОР-а који су Армију ступили у периоду од 1941. до 1943. године (1941. – 1.327, 1942. – 6.239 и 1943. – 25.076). Ово је била значајна резерва из које се у наредним годинама регрутовао део официрског и подофицирског кадра.⁸⁵⁴ Према томе, можемо поставити питање, колико је овај кадар заиста поседовао огромна ратна искуства, како је то често истицано у послератним јавним иступима југословенских званичника.

⁸⁵² D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 36.

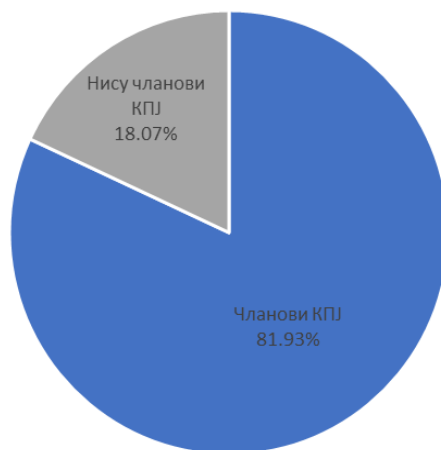
⁸⁵³ АЈ, ЦК СКЈ, Повереништво ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, 507/XX–1/23, Извештај о стању у Југословенској армији и раду политичке управе (1945).

⁸⁵⁴ D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 41.

Графикон бр. 13 – Процентуални приказ старешинског састава ЈА по години приступања партизанском покрету (ЈА)

С обзиром на улогу КПЈ у стварању и изградњи ЈА и на интензиван политички рад који је био развијен у Армији, посебно са старешинским саставом било је очекивано да велики проценат старешина буде у Партији. Од 140.000 чланова, колико је КПЈ бројала на крају рата, око 80.000 било је у Армији.⁸⁵⁵ Драго Николић наводи да је од укупног броја официра њих 89,8% било чланова Партије, 1,3% кандидата за члана, док је 1,2% било чланова СКОЈ-а.⁸⁵⁶ Ипак доступни подаци о 51.640 официра дају мало другачију слику према којој је међу официрима чланова Партије било 42.307 (81,93%), тј. оних који то нису били 9.333 (18,07%).⁸⁵⁷

Графикон бр. 14 – Процентуални приказ официрског састава ЈА крајем 1945. године по чланству у КПЈ

⁸⁵⁵ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 13.

⁸⁵⁶ D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 39.

⁸⁵⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Повереништво ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, 507/XX-1/23, Извештај о стању у Југословенској армији и раду политичке управе (1945).

5. 1. 4. Полна и старосна структура

У току НОР-а у редовима партизанског покрета учешће су поред мушкараца у великом броју узеле и жене. У НОВЈ и ПОЈ у току рата служило је око 100.000 жена. Живот је изгубила четвртина (око 25.000), а рањено их је око 40.000. Осим тога, 93 жене одликоване су Орденом народног хероја, а више од 2.000 њих добило је официрски чин.⁸⁵⁸ После демобилизације изведене у другој половини 1945. године, у Армији је остало 10.230 жена, од којих су 1.468 биле официри, а 2.770 подофицири. Ово значи да је у официрском саставу, ако за тачан узмемо број официра из Историјата персоналне службе за 1945. (56.391 официр), било тек 2,60% жена. Пошто је у наредним годинама број жена у Армији додатно редукован у 1952. било је 555 жена официра тј. око 1,17% од укупног броја официрског састава.⁸⁵⁹

Велики број учесника НОР-а из редова омладине, условио је да војни и војно-политички руководиоци у Армији буду веома млади људи. Југословенска армија је после рата по старосној структури била једна од најмлађих војски у свету. О младости ЈА можда најбоље сведочи чињеница да је просечна старост генерала 1945. године износила 38 и по година. Генерали који су командовали Првом, Другом, Трећом и Четвртом армијом ЈА на крају рата били су млађи од тог просека. Петар Драпшин имао је 31, Пеко Дапчевић 32, Коста Нађ 34 и Коча Поповић 37 година.⁸⁶⁰ Нажалост у првим годинама после рата подаци о старосној структури нису вођени систематски, па је стога не можемо у потпуности реконструисати.

5. 1. 5. Учешће официра из непријатељских формација у ЈА

Као што смо већ напред рекли, после завршетка Другог светског рата међу официрима ЈА, нашли су се и официри који су се у току ратног сукоба налазили у, за партизански покрет, непријатељским војним формацијама (припадници немачке, италијанске, бугарске и албанске војске, усташке војске и домобранства, Југословенске војске у отаџбини, Српске државне страже, Српског добровољачког корпуса и др). Од 51.640 официра који су остали у ЈА до краја 1945. године, а за које имамо податке, њих 6.374 (12,34%) служили су у току рата у непријатељским јединицама. Њих је било и међу командантима дивизија (5 – 7,81%), командантима бригада (7 – 4,38%), командантима артиљеријских бригада (7 – 14,49%). Занимљиво је и то да их је било и међу војно-политичким руководиоцима, с обзиром на чињеницу да су долазили из војних формација чија се идеологија у многоме разликовала од комунистичке. Истина, тај број није био велики. Међу комесарима дивизија их уопште није било, али су зато тројица (1,13%) обављала дужност комесара бригада, а њих 42 (4,23%) дужност комесара дивизиона и батаљона. Било их је чак и у политичким одељењима армија и дивизија (у армијама 2 – 1,33%, а у дивизијама 14 – 4,61%).⁸⁶¹

5. 2. Школовање старешинског кадра

Напред смо видели са каквим кадровима је располагала ЈА на почетку свог мирнодопског живота. Истина је да су војна искуства која су старешине ЈА стекле у рату била веома драгоцене и да се ничим нису могла надокнадити, али исто тако искључиво та искуства, не само да нису била довољна, већ су претила да прерасту у најобичнији шаблон. У

⁸⁵⁸ Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*, Beograd: ISI, Evoluta, 2011, str. 35–36; D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 40.

⁸⁵⁹ D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 40–41.

⁸⁶⁰ Isto, str. 42.

⁸⁶¹ АЈ, ЦК СКЈ, Повереништво ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, 507/XX–1/23, Извештај о стању у Југословенској армији и раду политичке управе (1945).

врху ЈА били су свесни да су стечена искуства на неки начин била ограничена и самим партизанским начином ратовања, где није било модерно опремљених јединица нити модерних штабова. Било им је јасно да без познавања војностручних питања и без најупорнијег деловања на проучавању и сталном продубљивању војних знања старешине ЈА неће и не могу бити добри стручњаци, а сходно томе да ни армија неће бити савремена.⁸⁶² Или, како је то записао Јосип Броз: „Рат је сурова, али најбоља школа за стицање вештине командовања. Али, то не значи да не треба учити и изучавати теорију стратегије и тактике. Напротив, потребно је изучавати теорију ратне вјештине, тј. вјештине модерног ратовања.“⁸⁶³

Изградња и васпитање руководећег кадра, „способног да организује и руководи изградњом армије, чврстог и оданог да буде поуздана гаранција у руковођењу народном армијом“ појавио се после рата као један првих и основних задатака.⁸⁶⁴ У складу са тим постављено је питање: На који начин створити војнички способан виши и нижи командни кадар и штабове, који би били у стању да поведу модерно опремљену и наоружану војску? У партијском руководству у Армији сматрали су да је за то потребно испунити неколико циљева: 1) Упорно радити на личном изграђивању, проучавајући војна правила и прописе, продубљујући раније стечена знања и примењујући их на већ постојећа искуства; 2) Неуморно радити на проучавању свог рода оружја и на продубљивању питања и проблема свог сектора деловања; 3) Школовати што брже већ постојећи, кроз рат проверени кадар, преко краћих општевојних курсева и курсева за преквалификацију са циљем да му се дају основна теоретска знања потребна за руковођење јединицама; 4) Правилно користити старешине који су раније завршили војне академије и више официрске школе, нарочито специјалисте и офицере који су у току рата учествовали у партизанским јединицама или оне који су се по повратку из заробљеништва ставили на располагање ЈА.⁸⁶⁵ Осим тога, било је јасно да су се паралелно са усавршавањем постојећих кадрова, морале предузети и мере за стварање млађих официра – школованих за подмлађивање старешинског састава.⁸⁶⁶

Сећајући се тих првих послератних дана Светозар Вукмановић Темпо је у својим мемоарима записао: „Од партизанске војске требало је створити модерну армију. У остваривању тог задатка пошли смо од тога да огромна већина официрског кадра нема потпуно основно образовање. Чак је било и неписмених. Све су то били сељаци или радници који су постали добри команданти у условима партизанског ратовања. Захваљујући њима, ми смо и победили у рату. Суочили смо се са дилемом: или извршити замјену постојећег партизанског кадра официрима који излазе из војних школа или постојећи командни кадар школовати и оспособити га за вођење рата у савременим условима. Оријентисали смо се на ово друго решење. Не толико због тога што је тај кадар био провјерен у борби, одан револуцији до краја, колико због тога што смо намјеравали да се у изградњи нове армије ослонимо на искуства из партизанског ратовања и да на њима оспособљавамо армију за ратовање у савременим условима.“⁸⁶⁷

⁸⁶² ВА, ЈНА, к. 3, ф. 3, док. 5, Проблем наших војних школа (1945); „Старјешина у савременој армији мора имати солидно знање из области војне науке и свих њених грана, и то такво и у толикој мјери да са сигурношћу може одговорити задацима који стоје пред њим с обзиром на његов положај у армији. Осим тога, његово стручно знање мора бити стално обнављано и допуњавано. Он не смије дозволити никакво изостајање за општим развојем технике и војне науке.“ Бранко Обрадовић, „Да ли се војностручна квалификација стиче само у школама? (Критика једног погрешног схватања)“, *Војно-политички гласник*, 1/1952, стр. 77.

⁸⁶³ J. V. Tito, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita*, str. 202.

⁸⁶⁴ АЈ, ЦК СКЈ, Повереништво ЦК СКЈ за организацију СКЈ у ЈНА, 507/XX–1/23.

⁸⁶⁵ АЈ, ЦК СКЈ, Повереништво ЦК СКЈ за организацију СКЈ у ЈНА, 507/XX–2/8, Војно-политичко васпитање и задаци партије у рату, стр. 72–73.

⁸⁶⁶ ВА, ЈНА, к. 3, ф. 3, док. 5, Проблем наших војних школа (1945).

⁸⁶⁷ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, str. III/312–313.

5. 2. 1. Школовање у земљи

Стварање првих већих јединица у оквиру партизанског покрета, условило је и оснивање првих „војних школа“ у којима су се „школовали“ кадрови Народноослободилачке војске Југославије. Врховни штаб НОВ и ПОЈ основао је своју војну школу 4. новембра 1942, али је она престала са радом 28. јануара наредне 1943. године. За непуна три месеца кроз њу је прошло 186 слушалаца на нижем и вишем курсу. После великих битака у пролеће и лето 1943. године Врховни штаб је 1. септембра поново формирао своју Официрску школу. Школа је радила до 25. маја 1944. године и кроз њу је прошло 498 старешина, и то 395 на општевојном и 103 на интендантском смеру. Осим Врховног штаба, различите „официрске школе“ организовали су и Главни штаб Хрватске, Главни штаб Словеније, Главни штаб Војводине, Штаб 2. ударног корпуса, као штабови 1, 5, 8, 11, 12, 13, 14, 15. и 16. корпуса. Првих месеци 1945. организоване су официрске школе и у Македонији и на Косову и Метохији.⁸⁶⁸

Пре него што је рат завршен, а месец дана по ослобођењу Београда, 21. новембра 1944. године основна је Војна Академија ДФЈ. Било је предвиђено да школовање у њој траје две године. Питомци прве Војне Академије на ослобођеном делу Југославије били су углавном учесници НОР-а, пре свега водни официри, а нешто мање и борци из састава НОВЈ. Око 2.200 питомаца прве класе се за школовање јавило добровољно или су бирани као најбољи у својим јединицама. С обзиром на то да је само око 100 питомаца имало велику матуру, тј. завршену вишу гимназију, наставни план и програм је био постављен тако да се велики значај придавао општем образовању, па су питомци око 25% укупног времена проводили учећи општу и историју југословенских народа, затим српско-хрватски језик и књижевност, математику, физику, хемију, нацртну геометрију и др. Пет месеци, пошто су питомци положили заклетву (23. фебруар 1945), а пре него што је успела и да устали процес рада, Војна академија ДФЈ је наређењем Генералштаба ЈА од 31. јула 1945. расформирана, а формирана су војна училишта по родовима.⁸⁶⁹

У јануару 1945. године формирана је у Београду и Официрска школа Врховног штаба НОВ и ПОЈ, са вишим и нижим течајем. Већ у марту она је реорганизована и продужила је рад као Команда пешадијских школа Генералштаба ЈА. Рад школе почео је 20. марта 1945. у објектима касарне некадашњег Другог пешадијског пука Југословенске војске на Бањици. У оквиру школе била су организована два курса: 1) Курс команданта бригада и батаљона са 260 слушалаца и 2) Курс командира чета и водова са 1.132 слушаоца. Наставници на овим курсевима били су углавном официри Југословенске војске, а настава је трајала око четири месеца. Оба курса завршена су 18. јула 1945. године. Сврха ове школе је била да се у јединицама пешадије за што креће време оспособе старешине са основним војноструктурним образовањем, ради попуне јединица командним кадром оспособљеним у војноструктурном погледу за вођење борби у, за партизански покрет, новим условима фронталног рата. Средином маја 1945. у Задру је формирана Друга пешадијска официрска школа Генералштаба ЈА. Већ крајем јуна школа је предсилоцирана у Загреб, где је наставила са радом све до краја августа 1945. када је завршено четворомесечно школовање слушалаца. Ова школа је имала исти ниво, структуру, услове и метод рада као и она у Београду.⁸⁷⁰ Био је ово увод у стварање војношколског система у социјалистичкој Југославији.

⁸⁶⁸ Милија Станишић, *Стратегијске вертикале народноослободилачког рата Југославије 1941–1945*, Београд: Институт за савремену историју, 1999, стр. 231–232.

⁸⁶⁹ Obrad Vjelica, *Војна академија Корпене војске 1944–1948*, Београд: ВИЗ, 1983;

⁸⁷⁰ Група аутора, *Корпена војска ЈНА*, 3-2, стр. 27–28.

Већ у марту 1945. године отпочеле су у југословенском војном врху расправе по питању модела који би требало применити у школовању официрског кадра у времену после завршетка рата. Предлог о новом војношколском систему поднео је генерал Михаило Апостолски, предлажући да се формирају:

1) *Војно училиште* или *Војна академија* са циљем да се у њој стварају млади официри – водници за подмлађивање Армије. Предвидео је да школовање у овом Училишту или Академији траје две године. Када је реч о начину школовања Апостолски је изнео три предлога. Први, да то буде једна општа школа у којој би настава била подељена у два временска периода (1 и по година општа настава за све и пола године специјалистичке наставе по родовима). Други предлог је подразумевао да се за сваки род створи посебна школа и да специјализација почне од првог дана школовања. Апостолски је сматрао да је ово најбољи начин, али је упозоравао надлежне да је и најскупљи, јер је изискивао већи број школа где би свака од њих имала своје руководство, а осим тога био би потребан већи број наставника којих у том тренутку није било много. Трећи предлог је био компромис између претходна два, а подразумевао је да се школовање врши у једној школи, али да слушаоци буду подељени по родовима од првог дана. У коначном Апостолски је предложио овај трећи начин као најбољи за југословенске прилике. У условима пријема у ово Училиште или Академију предлагач је предвидео две категорије питомаца: Прву из ЈА, коју би чинили најбољи борци који су се „својом храброшћу и марљивошћу показали у борбама“ и који су имали услове за развој и школовање и другу, коју би чинили омладинци из грађанства са најмање завршених шест разреда гимназије, касније и великом матуром, „проверени у њиховој политичкој и моралној исправности“.⁸⁷¹

2) *Школе родова војске и струке* са циљем усавршавања постојећих кадрова и то, оспособљавања официра за положаје на којима су се у том тренутку налазили, затим за усавршавање за више положаје, за израде студије опита, као и писање правила за своје родове. Осим тога, у њима је требало да се врши припрема разних специјалиста, за одређени род. Апостолски је предложио да у почетној фази рада ових школа, а како би кроз њих прошао што већи број слушалаца који би добио минимум знања за извођење наставе и обуке у трупи, школовање траје четири месеца, с тим да би га у каснијем периоду требало продужити на шест месеци. Када је реч о школама које би требало формирати, он је предложио: Пешадијску, Артиљеријску, Инжињеријску, Тенковску, Интендантску и Санитетску војну школу, као и Војну школу за везу. Он је предвидео и то да слушаоци у овим школама буду подељени у две групе: командирску и командантску. У ову потоњу улазили би команданти бригада и батаљона, а у прву сви командири чета и водни официри.⁸⁷²

3) *Школу за виши командни кадар* са задацима: усавршавања команданта за виши командни састав здружених јединица и официра за њихове штабова; усавршавања наставника из главних предмета за централне војне школе родова војске; руковођења усавршавањем команданта и штабова у трупној настави; сарадња са наставним одељењем Генералштаба ЈА и преглед основних уџбеника; студија доктрина и студија правила, прописа, уџбеника и података из осталих извора страних војски, „на првом месту Црвене Армије“; прикупљање и студија ратних искустава; праћење и прикупљање југословенске и стране војне литературе; и сарадња на стварању централног војног часописа. Кроз ову школу требало је да прођу сви команданти и начелници штабова, шефови оперативних одсека, команданти артиљерије у дивизијама и армијама, како би се у првом периоду усавршио кадар за око 30 дивизија. Осим тога било је планирано да кроз школу прођу сви наставници

⁸⁷¹ ВА, ЈНА, к. 3, ф. 3, док. 5, Проблем војних школа, стр. 3–4.

⁸⁷² Исто, стр. 4–5.

тактике из свих школа родова војске и струка ради уједначавања гледишта из тактике и упознавања са радом на Фрунзеовој академији. Развој ове школе је, према предлогу генерала Апостолског, требало да буде постепен и да прође кроз четири етапе: У првој етапи (1. август – 30. септембар 1945) кроз школу су требали да прођу сви наставници тактике свих родова војске, док су у другој и трећој етапи (1. октобар 1945. – 30. септембар 1948) кроз школу требали да прођу сви команданти и начелници штабова, подељени у шест партија и то по два пута у трајању од по три месеца. После тога ову школу је требало претворити у ранг више војне школе, као што је била Академија Фрунзе у Москви или Виша Војна академија у Краљевини Југославији.⁸⁷³

Предлажући овакав систем војних школа Апостолски је увидео да ће организација потребног наставног кадра бити веома важна. Он је предложио три извора из којих би требало попуњавати наставнички кадар: 1) Од тадашњих руководилаца, „стarih бораца“ из Генералштаба, армија и дивизија, а који су били способни за ову службу; 2) Од најбољих официра што се враћају из заробљеништва; 3) Избор од самих слушалаца. Осим тога, његово мишљење је било да би требало тражити и инструкторе тј. наставнике из Црвене армије.⁸⁷⁴

На основу овог предлога, али и низа расправа који су о њему вођени, у јулу 1945. Министарство народне одбране је издало два наређења: Прво, Наређење о формирању официрских школа пов. бр. 312 од 16. јула и друго, Наређење о расформирању Војне академијеДФЈ и образовању војних училишта пов. бр 363 од 31. јула. На овај начин је, слично укупној организацији југословенског друштва после Другог светског рата које се угледало на СССР, и питање југословенског војношколског система решено по моделу војног школства Совјетског Савеза. На прихватање оваквог модела осим општих, утицало је и низ посебних чинилаца: 1) совјетски војни инструктори који су се налазили у ЈА, али и у једном броју војних школа;⁸⁷⁵ 2) југословенски официри који су се налазили на школовању у СССР; 3) готово целокупна војностручна, наставна и методичка литература потицала је из Совјетског Савеза, с обзиром на немогућност брзог писања и издавања уџбеника од стране југословенских војних органа.⁸⁷⁶

5. 2. 1. 1. Официрске школе

Образлажући у поменутом наређењу пов. бр. 312 од 16. јула 1945. године потребу да се формирају официрске школе, наредбодавац је истакао да таква ситуација настала због немогућности да до тада постојеће школе, пре свега разни курсеви који су створени у току НОР-а, одговоре захтевима и потребама модерне мирнодопске армије. Слушаоци школа су сходно предлогу Апостолског били командири и команданти до ранга батаљона и бригаде. Школе су биле потчињене командама родова војске, изузев Пешадијске официрске школе, која је била потчињена непосредно Генералштабу ЈА. Наређењем је било предвиђено да школе отпочну са радом 1. новембра 1945. године. Осим тога затечене школе и курсеве требало је расформирати и укључити у састав нових школа. Претпостављене команде родова војске требало је од дана

⁸⁷³ Исто, стр. 5–7.

⁸⁷⁴ Исто, стр. 8.

⁸⁷⁵ Према плану југословенског војног врха, у јединица ЈА било је планирано ангажовање 162 совјетска војна инструктора. Од тог броја за војне школе било је планирано њих 12. До 1947. дошло је само њих пет (два у Пешадијском војном училишту, два за официрске курсеве и један у Војном училишту везе). Нису дошли предвиђени инструктор за курсеве противхемијске заштите, као и саветници у Интендантској, Артиљеријској, Инжињеријској, Противавионској артиљеријској и Артиљеријско-техничкој официрској школи. Недостајао је и инструктор за Тенковско војно училиште. ДА МСПРС, СППА, 1947, ф. IV, док. бр. 270, Писмо Бранка Пољанца, начелника Војне мисије ЈА у СССР-у помоћнику начелника Генералштаба Оружаних снага СССР-а генерал лајтнанту Славину од 23. марта 1947; А. Животић, *Југословенско совјетске војне супротности*, стр. 37, 41.

⁸⁷⁶ Ђ. Stanić, *Војно školstvo JNA*, стр. 51, 54.

издавања наређења па до краја јула, тј. за две недеље да утврде организацију, формацију, капацитете, трајање, дислокацију, наставне планове и програме и др.⁸⁷⁷

У вези са напред изнетим, министар народне одбране ДФЈ је 31. јула 1945. године издао наређење о организацији пет официрских школа, и то: Пешадијске официрске школе (ПОШ) у Сарајеву, Артиљеријске официрске школе (АОШ) у Загребу, Инжињеријске официрске школе (Инж. ОШ) у Шапцу, Ваздухопловне официрске школе (ВОШ) у Панчеву и Официрске школе за везу (ОШВ) у Београду.⁸⁷⁸ Упркос издатом наређењу ВОШ није формирана, али је зато до краја 1945. године формирано шест других школа: Аутомобилска официрска школа (АМОШ), Официрска школа КНОЈ-а (ОШ КНОЈ) у Београду, Противавионска артиљеријска школа (ПАОШ) у Загребу, Тенковска официрска школа (ТОШ) у Белој Цркви, Коњичка официрска школа (КОШ) у Земуну и Санитетска официрска школа (СОШ) у Београду.⁸⁷⁹

У официрским школама је у току 1945. године школовање је започело 2.487 слушалаца. У трима школама, ТОШ, КОШ и СОШ иако су биле основане до краја 1945. године није била организована настава и није било слушалаца. Једино је АМОШ успела да у току 1945. на школовање прими две класе. Слушаоци у школама били су највећим делом официри са одговарајућим чином (74,91%), затим активни подофицири (14,60%) и на крају борци који су се налазили на официрским дужностима, али нису имали чин (10,49%). Највећи број слушалаца се налазио у ПОШ њих 903 (36,31%), а најмањи у ПАОШ, свега 68 (2,73%).⁸⁸⁰

Табела бр. 6 – Преглед броја слушалаца у официрским школама у току 1945. године⁸⁸¹

Класа школе	Слушаоци – официри	Слушаоци - подофицири	Слушаоци – борци на официрским дужностима без чина	Укупно
1. класа ПОШ	723	108	72	903
1. класа ОШ КНОЈ	286	80	45	412
1. класа АОШ	190	48	45	283
1. класа ПАОШ	60	5	3	68
1. класа ОШВ	130	48	32	210
1. класа Инж. ОШ	208	57	42	307
1. и 2. класа АМОШ	266	17	21	304
УКУПНО:	1.863	363	261	2.487

У наредним годинама осниване су нове официрске школе. Тако су 1946. основане: Војнопоморска официрска школа (ВПОШ) у Дубровнику (од 1947. у Дивуљама), Официрска школа обалске артиљерије (ОШОА) у Мељинама и Интендантска официрска школа (Инт. ОШ) у Сомбору. У току 1947. формиране су четири нове официрске школе: Хемијска официрска школа (ХОШ) у Шапцу, Артиљеријско-техничка официрска школа (АТОШ) у Загребу, Фискултурна официрска школа (ФСОШ) у Београду и Војно-политичка официрска школа (ВПоОШ) у Београду. У години почетка сукоба Југославије и земаља чланица Информационог бироа (1948) формиране су још две официрске школе: Финансијска официрска школа (ФОШ) у Сомбору и Ваздухопловна официрска школа (ВОШ) у Ковину, а

⁸⁷⁷ Isto, str. 55.

⁸⁷⁸ ВА, ЈНА, к. 49, ф. 4, док. 17, Наређење о организацији официрских школа, Наставно одељење Генералштаба ЈА – Организацијско одељење Генералштаба ЈА, пов. бр. 362 од 31. јула 1945. године.

⁸⁷⁹ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 56.

⁸⁸⁰ *Историјат персоналне управе за 1945. годину*, стр. 11.

⁸⁸¹ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 57.

чије формирање је било предвиђено још у јулу 1945. године. У току 1949. године није била основана ниједна нова школа, да би 1950. биле основане: Војнопоморска стројарска официрска школа (ВПСОШ) у Дивуљама и Виша авио-техничка официрска школа (ВАТОШ) у Земуну. Године 1953. основана је Геодетска (картографска) официрска школа (ГОШ) у Београду, а 1954. и Виша техничка официрска школа (ВиТОШ).⁸⁸²

Укупно је у првој послератној деценији основано 23 официрске школе. Кроз њих су у периоду 1945–1955. прошли готово сви официри који су остали у активној војној служби после завршетка рата, почевши од командира водова, преко командира чета, до команданта батаљона и бригада, као и они који су били на другим дужностима тог ранга у видовима, родовима и службама ЈА.⁸⁸³

Табела бр. 7 – Преглед официрских школа у Југославији 1945–1958

Официрска школа	Година оснивања	Место	Дужина трајања школовања
1. Аутомобилска официрска школа	1945.	Београд	5–6 месеци
2. Пешадијска официрска школа	1945.	Сарајево	10 месеци
3. Официрска школа КНОЈ-а	1945.	Београд	12 месеци
4. Артиљеријска официрска школа	1945.	Загреб	14 месеци
5. Противавионска официрска школа	1945.	Загреб	13 месеци
6. Официрска школа за везу	1945.	Београд	13 месеци
7. Тенковска официрска школа	1945.	Бела Црква	11 месеци
8. Инжињеријска официрска школа	1945.	Шабац	11 месеци
9. Коњичка официрска школа	1945.	Земун	4,5 месеци
10. Санитетска официрска школа	1945.		
11. Војнопоморска официрска школа	1946.	Дубровник (од 1947. Дивуље)	12–24 месеца
12. Официрска школа обалске артиљерије	1946.	Мељине	9 месеци
13. Интендантска официрска школа	1946.	Сомбор	12 месеци
14. Хемијска официрска школа	1947.	Шабац	10 месеци
15. Артиљеријско-техничка официрска школа	1947.	Загреб	12–18 месеци
16. Фискултурна официрска школа	1947.	Београд	12 месеци
17. Војно-политичка официрска школа	1947.	Београд	5 месеци
18. Финансијска официрска школа	1948.	Сомбор	10,5 месеци
19. Ваздухопловна официрска школа	1948.	Ковин	12 месеци
20. Војнопоморска стројарска официрска школа	1950.	Дивуље	24 месеца
21. Виша авио-техничка официрска школа	1950.	Земун	24 месеца
22. Геодетска (картографска) официрска школа	1953.	Београд	11 месеци
23. Виша техничка официрска школа	1954.		24 месеца

С обзиром на структуру, официрске школе су организовале за своје слушаоце и по неколико течајева/курсева. Ови курсеви су у ствари представљали поједине нивое дужности или поједине специјалности у оквиру вида, рода или службе војске. Неке школе су имале и посебне течајеве за физички слабије официре и за њих посебне планове и програме. Тако је рецимо у ПОШ-у 1. класа слушалаца имала: течај за командире водова, течај за командире чета, течај за команданте батаљона, течај за команданте бригада и течај за штабно особље.⁸⁸⁴

⁸⁸² Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 56–57.

⁸⁸³ Isto, str. 55.

⁸⁸⁴ Grupa autora, *Kopnena vojska JNA*, 3-2, str. 29.

Слично је било и у АОШ где су постојали: штабни течај, течај команданата пукова, течај команданта дивизион, течај командира батерија и течај командира водова.⁸⁸⁵

Генералштаб ЈА, односно његово Наставно одељење, имало је само начелни утицај на конципирање и израду првих наставних планова и програма официрских школа. Основни чиниоци при изради наставних планова и програма били су: команде видова, родова и служби и утицај искуства Црвене армије, односно преузимање структуре и садржаја наставних планова и програма одговарајућих совјетских официрских школа. Ово је за последицу имало изражену ускородовску и „занатско-парктицистичку“ усмереност наставних програма, који су занемаривали опште образовне и општевојне предмете. Наставни планови су осим тога, често мењани па је тешко пронаћи две класе које су завршиле школовање по истом програму, а чак је и у току школовање једне класе долазило до неколико промена у плану наставе.⁸⁸⁶

Предмети општег образовања изучавани су у свим официрским школама. Слушаоци су између осталих у зависности од школе слушали: српско-хрватски, математику, физику, географију, руски или неки други страни језик, политичку економију, технику, историју, правну наставу и бонтон. Није било стандарда за све официрске школе, али се у свакој изводио бар по један предмет из општег образовања, а у неким чак и шест. Процент утрошеног времена на опште образовање кретао се од 2,77% у 3. класи ПОШ до 17,4% у ВПОШ и ВПСОШ.⁸⁸⁷ Просечно је у свим школама за опште образовање одвајано око 10% времена, што с обзиром на низак ниво опште образованости слушалаца није било довољно. Ипак ово је на неки начин допуњавано у вечерњим гимназијама за официре и курсевима општег образовања у јединица и установама.⁸⁸⁸

Слично је било и са општевојним предметима. Ни овде нису постојали заједнички стандарди, али је упркос томе највећи део општевојних предмета био мање или више заступљен у свим школама. Без изузетка сви су изучавали: општу тактику, наставу гађања (стрелачку), топографију, стројеву обуку, фискултуру, војна правила, инжињеријску наставу, противхемијску заштиту и службу везе. Осим тога у неким школама изучавани су и санитарска служба, историја ратова, војна географија и јахање.⁸⁸⁹

Војностручни предмети били су основни у свима наставним плановима и програмима свих официрских школа. Готово по правилу у свим школама једино су ови предмети сматрани „правим“, с обзиром на утицај и схватање команди видова, родова и служби које су имале највећи утицај на израду планова и програма наставе. Програмирање садржаја наставе у војностручним предметима било је на доста високом нивоу. За војно стручне предмете било је резервисано највише наставног времена, од 50 до 80% у већини официрских школа.⁸⁹⁰ Осим тога у свим официрским школама значајан удео у наставном времену чинила

⁸⁸⁵ Isto, str. 276.

⁸⁸⁶ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 59–60.

⁸⁸⁷ ВА, ЈНА, к. 1112, ф. 2, док. 19, Наставни план 1. и 2. класе ПОШ; ВА, ЈНА, к. 1112, ф. 2, док. 25, Наставни план 3. класе ПОШ; ВА, ЈНА, к. 1126, ф. 1, док. 1–8, Наставни планови 1, 2, и 3. класе ПАОШ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 2, док. 8, Наставни план 4. и 5. класе ТОШ; ВА, ЈНА, к. 1136, ф. 2, док. 1, Наставни план предмета са бројем часова 1. класе Инж. ОШ; ВА, ЈНА, к. 1164, ф. 2, док. 18, Наставни план предмета и број часова 1. класе ФОШ; ВА, ЈНА, к. 1192, ф. 2, док. 8, Наставни план 1. класе ВПСОШ; ВА, ЈНА, к. 1192, ф. 2, док. 9, Наставни план 1. класе ВПОШ.

⁸⁸⁸ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 61.

⁸⁸⁹ ВА, ЈНА, к. 1112, ф. 2, док. 19, Наставни план 1. и 2. класе ПОШ; ВА, ЈНА, к. 1112, ф. 2, док. 25, Наставни план 3. класе ПОШ; ВА, ЈНА, к. 1126, ф. 1, док. 1–8, Наставни планови 1, 2, и 3. класе ПАОШ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 2, док. 8, Наставни план 4. и 5. класе ТОШ; ВА, ЈНА, к. 1136, ф. 2, док. 1, Наставни план предмета са бројем часова 1. класе Инж. ОШ; ВА, ЈНА, к. 1164, ф. 2, док. 18, Наставни план предмета и број часова 1. класе ФОШ; ВА, ЈНА, к. 1192, ф. 2, док. 8, Наставни план 1. класе ВПСОШ; ВА, ЈНА, к. 1192, ф. 2, док. 9, Наставни план 1. класе ВПОШ.

⁸⁹⁰ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 61.

је политичка настава са просечним учешћем од око 15%, али је рецимо у 3. класи ПОШ она узимала 22,03% времена намењеног за школовање питомаца.⁸⁹¹

С обзиром на то да је циљ официрских школа био војно образовање постојећег официрског кадра који је изашао из рата, оне су имале ограничен рок трајања. Другим речима, њихово трајање је имало смисла док сви нижи официри на дужностима нису прошли кроз њихове клупе у којима су стекли основна војна теоријска знања. Официрске школе су сходно томе почеле да се гасе још 1948. године, али највећи број је престао са радом у периоду 1953–1956. Официрске школе одиграле су веома значајну улогу у развоју војношколског система социјалистичке Југославије. Кроз њих је прошло преко 35.000 официра, који су чинили кадровски темељ Армије. Сви официри који су прошли кроз ове школе имали су ратно искуство, које су доградили војном теоријом и усвајањем општеобразовних знања. Старешине које су школоване на овај начин изнеле су највећи терет у, како се тада говорило „изградњи Армије“. „Оно што је битно обележило тај кадар, јесте њихова оданост тековинама НОР-а и револуције“, како је записао генерал Драго Николић.⁸⁹²

Табела бр. 8 – Преглед престанка рада официрских школа и број класа које су из њих изашле⁸⁹³

Официрска школа	Последња класа	Завршетак школовања
Официрска школа КНОЈ	3. класа	15. 07. 1948.
Официрска школа Обалске артиљерије	2. класа	01. 11. 1948.
Војно-политичка официрска школа	3. класа	01. 08. 1950.
Хемијска официрска школа	4. класа	31. 03. 1953.
Интендантска официрска школа	7. класа	01. 09. 1953.
Артиљеријско-техничка официрска школа	5. класа	31. 10. 1953.
Аутомобилска официрска школа	9. класа	01. 03. 1954.
Противавионска артиљеријска официрска школа	7. класа	01. 06. 1954.
Коњичка официрска школа	7. класа	30. 06. 1954.
Официрска школа за везу	6. класа	01. 11. 1954.
Финансијска официрска школа	7. класа	15. 08. 1955.
Фискултурна официрска школа	4. класа	20. 08. 1955.
Тенковска официрска школа	8. класа	01. 09. 1955.
Пешадијска официрска школа	11. класа	11. 09. 1955.
Ваздухопловна официрска школа	7. класа	01. 05. 1956.
Инжињеријска официрска школа	8. класа	05. 06. 1956.
Војнопоморска стројарска официрска школа	5. класа	30. 07. 1956.
Артиљеријска официрска школа	10. класа	31. 08. 1956.
Геодетска официрска школа	2. класа	31. 08. 1956.
Виша техничка официрска школа	3. класа	31. 07. 1957.
Војнопоморска официрска школа	12. класа	31. 05. 1958.
Виша авио-техничка официрска школа	8. класа	01. 09. 1960.

⁸⁹¹ ВА, ЈНА, к. 1112, ф. 2, док. 19, Наставни план 1. и 2. класе ПОШ; ВА, ЈНА, к. 1112, ф. 2, док. 25, Наставни план 3. класе ПОШ; ВА, ЈНА, к. 1126, ф. 1, док. 1–8, Наставни планови 1, 2, и 3. класе ПАОШ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 2, док. 8, Наставни план 4. и 5. класе ТОШ; ВА, ЈНА, к. 1136, ф. 2, док. 1, Наставни план предмета са бројем часова 1. класе Инж. ОШ; ВА, ЈНА, к. 1164, ф. 2, док. 18, Наставни план предмета и број часова 1. класе ФОШ; ВА, ЈНА, к. 1192, ф. 2, док. 8, Наставни план 1. класе ВПСОШ; ВА, ЈНА, к. 1192, ф. 2, док. 9, Наставни план 1. класе ВПОШ.

⁸⁹² Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 55, 87.

⁸⁹³ Isto, str. 87–88.

5. 2. 1. 2. Војна училишта/Војне академије

Напред поменути наређењем Генералштаба ЈА пов. бр. 363 од 31. јула 1945. године, уместо Војне академије ДФЈ, која је расформирана, основана су војна училишта по видовима, родовима и службама. Наређењем је било предвиђено да се формира пет војних училишта (пешадијско, артиљеријско, инжињеријско, ваздухопловно и за везу), која су у принципу требала да се образују при већ формираним официрским школама, чије су команде имале задатак да се старају о материјалном обезбеђењу училишта, као и да им омогуће коришћење школских полигона, лабораторија, стрелишта и др, с тим да је накнадно требало регулисати однос између команди војних училишта и команди официрских школи при којима су се налазила училишта. Према одредбама овог наређења школовање требало да почне 1. новембра 1945. и да траје 2 године.⁸⁹⁴

Услови за пријем питомаца у војна училишта били су исти као и за питомце Војне академије ДФЈ. Питомци су се могли примати из војске и из грађанства. Услови за пријем из грађанства су предвиђали да су кандидати чланови УСАОЈ-а, да су поуздани, проверени и одани НОБ-у, да нису старији од 22 године, да имају најмање завршених 6 разреда гимназије, као и да су потпуно физички здрави. Осим тога код пријеме из грађанства првенство су имали синови или браћа погинулих припадника НОВЈ, синови ратних војних инвалида и они радничког и сељачког порекла.⁸⁹⁵ Због тога што се за пријем у војна училишта јављао веома мали број кандидата из грађанства, услов који је прописивао да кандидати морају имати завршених шест разреда гимназије је ублажен, па су примани и они који су имали завршених 3–4 разреда. Највећи део кандидата приманих из војске у војна училишта није испуњавао ни тај услов.

Мада је напред поменути наређењем о организацији војних училишта, било предвиђено формирање њих пет у току 1945. формирано их је дупло више – десет. Тако је формирано: Пешадијско војно училиште (ПВУ) у Сарајеву, Артиљеријско војно училиште (АВУ) у Загребу, Артиљеријско техничко војно училиште (АТВУ) у Загребу, Војно училиште за везу (ВУВ) у Београду, Ваздухопловно војно училиште (ВВУ) у Панчеву, Противавионско артиљеријско војно училиште (ПАВУ) у Загребу, Инжињеријско војно училиште (ИнжВУ) у Шапцу, Тенковско војно училиште (ТВУ) у Београду, Геодетско војно училиште (ГВУ) у Земуну, Војносанитетско училиште (ВСУ) у Београду.⁸⁹⁶

У овим училиштима у току 1945. школовање је започело 3.395 питомаца, од чега је у седам родовских училишта (ПВУ, АВУ, ИнжВУ, ТВУ, ВУВ, ПАВУ и ВВУ) било њих 2.779, док је у преостала три училишта (АТВУ, ВСУ и ГВУ) примљено 616 питомаца. У првој групи училишта питомци су углавном долазили из војске 91,7% (официра 12,2%, подофицира 52,7% и бораца који су били на положају командира вода или десетара 26,8%). Преосталих 8,3% питомаца долазило је из грађанства. У другој групи војних училишта ситуација је била супротна. Преко 60% питомаца били су ђаци из грађанства, а у ВСУ је у првој класи било 76,54% жена.⁸⁹⁷

⁸⁹⁴ ВА, ЈНА, к. 49, ф. 4, док. 16, Наређење о организацији војних училишта, Наставно одељење Генералштаба ЈА – Организацијско одељење Генералштаба ЈА, пов. бр. 363, 31. јул 1945. године.

⁸⁹⁵ ВА, ЈНА, к. 1113, ф. 1, док. 19, Акт Наставног одељења Генералштаба ЈА, пов. бр. 314, од 16. јула 1945. године.

⁸⁹⁶ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 63–64.

⁸⁹⁷ Isto, str. 65.

Табела бр. 9 – Број питомца уписаних у Војна училишта 1945. године⁸⁹⁸

Војно училиште	Број питомца
1. Пешадијско војно училиште	1.190
2. Артиљеријско војно училиште	383
3. Артиљеријско техничко војно училиште	221
4. Војно училиште за везу	266
5. Ваздухопловно војно училиште	317
6. Противавионско артиљеријско војно училиште	129
7. Инжињеријско војно училиште	284
8. Тенковско војно училиште	210
9. Геодетско војно училиште	37
10. Војносанитетско училиште	358
У К У П Н О	3.395

У наредним годинама оснивана су и нова училишта. Тако је 1946. основано Поморско војно училиште (ПоВУ) у Дубровнику. Следеће 1947. основано је чак шест нових училишта: Ваздухопловно-техничко војно училиште (ВТВУ) у Рајловцу, Војнопоморско техничко училиште (ВПТВ) у Дивуљама, Финансијско војно училиште (ФВУ) у Сремској Каменици, Војнополитичко училиште (ВПУ) у Београду, Ветеринарско војно училиште (ВтВУ) у Љубљани и Интендантско војно училиште (ИнтВУ) у Сомбору. Последње училиште основано 1948. било је Војнохемијско училиште (ВХУ) у Шапцу. Пре свих ових училишта, још 1944. основано је Војномузичко училиште.⁸⁹⁹

Табела бр. 10 – Војна училишта у Југославији

Војно училиште	Година оснивања	Место	Дужина трајања школовања
1. Војномузичко училиште	1944.	Београд	
2. Пешадијско војно училиште	1945.	Сарајево	24 месеца
3. Артиљеријско војно училиште	1945.	Загреб	14 месеци
4. Артиљеријско техничко војно училиште	1945.	Загреб	14 месеци
5. Војно училиште за везу	1945.	Београд	14 месеци
6. Ваздухопловно војно училиште	1945.	Панчево	24 месеца
7. Противавионско артиљеријско војно училиште	1945.	Загреб	18 месеци
8. Инжињеријско војно училиште	1945.	Шабац	18 месеци
9. Тенковско војно училиште	1945.	Београд	24 месеца
10. Геодетско војно училиште	1945.	Земун	21 месец
11. Војносанитетско војно училиште	1945.	Београд	24 месеца
12. Поморско војно училиште	1946.	Дубровник	36 месеци
13. Ваздухопловно-техничко војно училиште	1947.	Рајловац	12–18 месеци
14. Војнопоморско техничко училиште	1947.	Дивуље	36 месеци
15. Финансијско војно училиште	1947.	Сремска Каменица	24 месеца
16. Војно-политичко училиште	1947.	Београд	10 месеци
17. Ветеринарско војно училиште	1947.	Љубљана	24 месеца
18. Интендантско војно училиште	1947.	Сомбор	24 месеца
19. Војнохемијско училиште	1948.	Шабац	18 месеци

⁸⁹⁸ Isto.⁸⁹⁹ Isto, str. 64.

Овде морамо напоменути да су места у којима су училишта радила често мењана. Нека училишта су више пута мењала своју локацију. Ово је посебно било изражено у току 1949. године, када су због сукоба са Информбироом све школе из Војводине биле предислоциране у унутрашњост земље. Током 1950-их локација војних училишта често је мењана због неодговарајућих услова за извођење наставе или због промене у начину организовања школовања појединих родова.⁹⁰⁰

Наставни планови и програми за војна училишта били су у надлежности Генералштаба ЈА и команди родова. Генералштаб ЈА је израђивао план и програм за ПВУ, док су за сва друга училишта биле надлежне одговарајуће команде родова и служби, које су израђивале планове и програме и непосредно руководиле својим училиштем у наставном и дисциплинском погледу.⁹⁰¹

Структура и нека важна обележја наставних планова и програма у војним училиштима имали су сличности и заједничке елементе са плановима и програмима официрских школа о којима смо напред говорили. И они су често мењани, затим имали су сличну структуру основних наставних подручја, велику заступљеност практичне наставе, али и недовољну заступљеност општеобразовних предмета. У првим класама војних училишта када су се у њима у највећем броју по правилу школовали питомци из војске било је више сличности, па су нека решења из одговарајућих официрских школа прекопирана и на војна училишта. Ипак, у следећим класама појављују се све веће разлике у начину и програмима рада, које су претежно биле квалитативне природе. У складу са тим да су се у војним училиштима стицала почетна војна знања, садржаји наставе били су углавном индуктивне природе тј. били су систематизовани по класичним елементарним школским принципима. Са друге стране у официрским школама ти садржаји били су организовани проблемски, и то најчешће око тактичке обуке као заједничког језгра. Осим тога, чињеница да је школовање у училиштима трајало у просеку готово два пута дуже него у официрским школама, омогућавала је овим првим већу поступност и систематичност у планирању наставе и њеној реализацији.⁹⁰²

Што се тиче општеобразовних предмета у већини војних училишта изучавали су се: математика, физика, хемија, историја (општа и национална) и руски језик. Осим њих у појединим училиштима предавани су и: педагогија, психологија, српскохрватски, немачки, енглески и латински језик, економско-политичка географија, механика, електротехника, биологија и зоологија, ботаника и културно уздизање. У различитим училиштима, општеобразовни предмети су заузимали различит фонд часова од укупног наставног програма, просечно око 17%.⁹⁰³

Општевојни предмети такође су имали место у наставним плановима и програмима у војним училиштима. Општа тактика, настава гађања пешадијским наоружањем, инжињеријска настава, топографија, служба везе, санитетска служба, физкултура, стројево правило, правила и администрација изучавани су у свим училиштима. Осим њих, проучавани су у појединим училиштима и други општевојни предмети: артиљерија, тенковске јединице, авијација, војна историја, војна географија, служба противхемијске заштите, јахање и пешадијско борбено правило. За општевојне предмете је у училиштима просечно

⁹⁰⁰ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 225.

⁹⁰¹ ВА, ЈНА, к. 49, ф. 4, док. 16, Нарешење о организацији војних училишта, Наставно одељење Генералштаба ЈА – Организацијско одељење Генералштаба ЈА, пов. бр. 363, 31. јул 1945. године.

⁹⁰² Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 66.

⁹⁰³ ВА, ЈНА, к. 1113, ф. 1, док. 51, Наставни план 1. класе ПВУ; ВА, ЈНА, к. 1113, ф. 1, док. 65, Наставни план 2. класе ПВУ; ВА, ЈНА, к. 1124, ф. 1, док. 14, Наставни план 1, 2. и 3. класе АВУ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 1, док. 1, Наставни план 1. класе ТВУ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 1, док. 17, Наставни план 3. класе ТВУ; ВА, ЈНА, к. 1136, ф. 3, док. 1–8, Наставни план 1. класе Инж. ВУ; ВА, ЈНА, к. 1145, ф. 1, док. 5, Наставни план 1. класе Инт. ВУ; ВА, ЈНА, к. 1154, ф. 1, док. 3, Наставни план 1. класе Ветеринарског војног училишта; ВА, ЈНА, к. 1164, ф. 2, док. 9, Наставни план 1. класе ФВУ; ВА, ЈНА, к. 1191, ф. 1, док. 3, Наставни план 1. класе ВПУ.

употребљавано око 10–15% наставног времена, осим у училиштима техничког усмерења где је тај проценат падао на 7–8%.⁹⁰⁴

Политичка настава се такође изучавала у свим војним училиштима. У прве четири године изучаван је оквирни програм са око 100 тема из три области: НОР, развој ЈА и међународни односи. Од 1949. донети су посебни програми за политичку наставу, па су се изучавали: Основи марксизма-лењинизма, КПЈ у борби за нову Југославију, Стварање и развој Армије, Политичка економија, а од 1950. и Економика ФНРЈ.⁹⁰⁵ Просечно је на политичку наставу трошено 15–20% наставног времена.⁹⁰⁶ Војностручни предмети били су основни у свима наставним плановима и програмима војних училишта, па је преостало време предвиђено за реализацију наставе (50–60%) отпадало на њих.⁹⁰⁷

У току 1950. године, Војна училишта су преименована у „школе за активне официре“, чиме је назив „училиште“ замењен називом „школа – који одговара духу нашег језика“. ⁹⁰⁸ Био је то јасан показатељ раскида са моделом војног школства Совјетског Савеза. Ипак, морамо истаћи да осим промене имена, није било никаквих суштинских измена у дужини школовања, садржајима наставних планова и програма, методици наставе и др. После промене имена војних училишта у школе за активне официре, Наставно одељење Генералштаба ЈА је у јануару 1951. наредило да се покрене процес преображаја ових школа у Војне академије. Овога пута промене нису биле само естетске природе као у претходном случају. Планирана промена према којој су школе за активне официре требале да прерасту у Војне академије, требало је да донесе крупне измене, како оне квалитативне, тако и оне квантитативне природе. Две измене су биле веома важне. Прва, продужење трајања школовања са две на три године и друга, утврђивање услова да кандидати за Војну академију морају имати завршених шест разреда гимназије.⁹⁰⁹

Нису све школе за активне официре истовремено извршиле процес преображаја у Војне академије, већ је он трајао од 1951. до 1955. године. Уместо 15 школа за активне

⁹⁰⁴ ВА, ЈНА, к. 1113, ф. 1, док. 51, Наставни план 1. класе ПВУ; ВА, ЈНА, к. 1113, ф. 1, док. 65, Наставни план 2. класе ПВУ; ВА, ЈНА, к. 1124, ф. 1, док. 14, Наставни план 1, 2, и 3. класе АВУ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 1, док. 1, Наставни план 1. класе ТВУ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 1, док. 17, Наставни план 3. класе ТВУ; ВА, ЈНА, к. 1136, ф. 3, док. 1–8, Наставни план 1. класе Инж. ВУ; ВА, ЈНА, к. 1145, ф. 1, док. 5, Наставни план 1. класе Инт. ВУ; ВА, ЈНА, к. 1154, ф. 1, док. 3, Наставни план 1. класе Ветеринарског војног училишта; ВА, ЈНА, к. 1164, ф. 2, док. 9, Наставни план 1. класе ФВУ; ВА, ЈНА, к. 1191, ф. 1, док. 3, Наставни план 1. класе ВПУ.

⁹⁰⁵ Ђ. Stanić, *Војно školstvo JNA*, str. 67.

⁹⁰⁶ ВА, ЈНА, к. 1113, ф. 1, док. 51, Наставни план 1. класе ПВУ; ВА, ЈНА, к. 1113, ф. 1, док. 65, Наставни план 2. класе ПВУ; ВА, ЈНА, к. 1124, ф. 1, док. 14, Наставни план 1, 2, и 3. класе АВУ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 1, док. 1, Наставни план 1. класе ТВУ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 1, док. 17, Наставни план 3. класе ТВУ; ВА, ЈНА, к. 1136, ф. 3, док. 1–8, Наставни план 1. класе Инж. ВУ; ВА, ЈНА, к. 1145, ф. 1, док. 5, Наставни план 1. класе Инт. ВУ; ВА, ЈНА, к. 1154, ф. 1, док. 3, Наставни план 1. класе Ветеринарског војног училишта; ВА, ЈНА, к. 1164, ф. 2, док. 9, Наставни план 1. класе ФВУ; ВА, ЈНА, к. 1191, ф. 1, док. 3, Наставни план 1. класе ВПУ.

⁹⁰⁷ ВА, ЈНА, к. 1113, ф. 1, док. 51, Наставни план 1. класе ПВУ; ВА, ЈНА, к. 1113, ф. 1, док. 65, Наставни план 2. класе ПВУ; ВА, ЈНА, к. 1124, ф. 1, док. 14, Наставни план 1, 2, и 3. класе АВУ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 1, док. 1, Наставни план 1. класе ТВУ; ВА, ЈНА, к. 1133, ф. 1, док. 17, Наставни план 3. класе ТВУ; ВА, ЈНА, к. 1136, ф. 3, док. 1–8, Наставни план 1. класе Инж. ВУ; ВА, ЈНА, к. 1145, ф. 1, док. 5, Наставни план 1. класе Инт. ВУ; ВА, ЈНА, к. 1154, ф. 1, док. 3, Наставни план 1. класе Ветеринарског војног училишта; ВА, ЈНА, к. 1164, ф. 2, док. 9, Наставни план 1. класе ФВУ; ВА, ЈНА, к. 1191, ф. 1, док. 3, Наставни план 1. класе ВПУ.

⁹⁰⁸ ВА, ЈНА, к. 732, ф. 5, док. 10, Наређење заменика министра народне одбране генерал пуковника Ивана Гошњака од 29. маја 1950. године, којим се називи војно училиште замењују називом школа за активне официре.

⁹⁰⁹ Већ 1955. овај услов је додатно пооштрен, па су кандидати за упис на војне академије морали имати завршених 8 разреда гимназије, или њој равне средње школе, као и да су положили виши течајни, односно завршни испит одговарајуће школе. Осим тога кандидати нису смели бити старији од 21 године за Војну академију ЈНА, Ваздухопловну војну академију и Војнопоморску академију, од 22 године за Интендантску војну академију, као и од 23 године за Војнотехничку, Ваздухопловно-техничку и Војнопоморску машинску академију и Војнотехничку академију Гране везе техничке службе. ВА, ЈНА, к. 116, ф. 1, док. 17, Наређење о пријему нових класа у војне академије и школе, Акт III управе Генералштаба ЈНА, пов. бр. 438, од 16. априла 1955. године.

официре, створено је осам Војних академија, и то: Војна академија ЈНА (за официре родова), Техничка војна академија, Техничка војна академија Гране везе техничке службе, Интендантска војна академија, Ваздухопловна војна академија, Ваздухопловно-техничка војна академија, Војнопоморска академија и Војнопоморска машинска академија. Са радом је наставила да ради Школа активних санитетских официра у којој су се школовали лекарски и ветеринарски помоћници и дентисти.⁹¹⁰

У периоду од 1951. до 1958. школовање је на осам војних академија завршио 1.731 питамац. Више од половине тог броја били су питомци Војне академије ЈНА, тј. будући официри јединица Копнене војске. Најмањи удео у овом броју имали су питомци Војнопоморске машинске академије.

Табела бр. 11 – Преглед класа и броја слушалаца који су завршили војне академије 1951–1958.⁹¹¹

Војна академија	Период	Класе	Број питамаца који је завршио школовање
Војна академија ЈНА	1951–1958	7–11.	946
Војнопоморска академија	1950–1958	5–10.	222
Ваздухопловна војна академија	1952–1958	9–11.	113
Ваздухопловно-техничка војна академија	1952–1958	5–7.	110
Техничка војна академија	1953–1958	1–3.	132
Техничка војна академија Гране везе техничке службе	1954–1958	1–2.	44
Интендантска војна академија	1955–1958	6–8.	136
Војнопоморска машинска академија	1955–1958	6–7.	28
УКУПНО			1.731

Оно што на овом месту морамо посебно да истакнемо јесте чињеница да је плановима било предвиђено да ће у овом периоду бити произведено далеко више нових официра. Ако за пример узмемо Војну академију ЈНА, видећемо да је конкурсима за све класе од 7. до 11. било предвиђено да се на школовање прими по 400 питамаца. Слаб одзив кандидата нарочито оних из грађанства условио је да је у 10. класи школовање започело 206, а у 11. класи тек 129 питамаца.⁹¹²

Шта је био узрок овако лошем одзиву кандидата из грађанства? Пре свега услови и могућности за школовање и обезбеђење позива у грађанству били су далеко повољнији у односу на Армију. Могућност студирања и разне стипендије, као и лакши живот и зарада која се могла остварити поред редовне плате, били су такође много привлачнији за омладину. Са друге стране, услови живота и рада у Армији били су тежи, а осим тога било је и низ других разлога који су дестимулативно утицали на омладинце: нередовно унапређивање и поред испуњавања одређених услова, велики број испита за разне чинове, честа премештања која су условљавала одвојени живот од породице, али и проблеме са упошљавањем других чланова породице и школовањем деце. Осим тога, пензионисање великог броја официра у овом временском периоду такође је негативно утицало на одзив кандидата из грађанства. Како су процењивали надлежни у Армији слаб одзив кандидата из грађанства за Војну академију представљао је озбиљан проблем, јер се на тај начин доводило у питање подмлађивање официрског кадра.⁹¹³

⁹¹⁰ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 88–89.

⁹¹¹ Исто, str. 339.

⁹¹² ВА, ЈНА, к. 421, ф. 1, док. 1, Елаборат историјских података Управе пешадије ЈНА за 1955. годину, стр. 30.

⁹¹³ Исто, стр. 31.

Због овако слабог одзива кандидата из грађанства, у Војне академије су примани и питомци из редова Армије, да би се колико толико попунио број питомаца по класама. Ради тога примани су и неки питомци који нису у потпуности испуњавали услове по конкурс. Тако је на пример при војно-лекарском прегледу кандидата критеријум комисије био спуштен, па се дешавало да су питомци по завршеном школовању били ограничено способни и да су након завршетка Војне академије морали бити пребачени на различите административне и друге дужности. Осим тога слаб одзив на конкурсе за упис на Војну академију ЈНА, довео је до тога, да су кандидати примани из готово свих средњих и стручних школа. Поред свршених гимназијалаца, било је ту и кандидата из: техничке, учитељске, економске, угоститељске, пољопривредне, медицинске, поморске, поштанске, ветеринарске, шумарске, филмске, хидрометеоролошке, туристичке и саобраћајне школе, као и из геодетског и железничког техникума. Овакав, по школској спреми хетерогени састав питомаца, имао је негативног одраза на праћење војне наставе, нарочито из неколико предмета, као што су: балистика, наука о оружју, служба везе, инжињеријско-хемијска обука, историја ратова и војна географија. Ако погледамо у програме рада средњих школа видећемо да се у економским, санитарским, ветеринарским, пољопривредним и у неколико других средњих школа није изучавала тригонометрија и физика, које су питомцима биле потребне ради успешног праћења балистике, теорије гађања и изучавања техничких предмета.⁹¹⁴ Због тога је 1956. године предложено да се убудуће као питомци у Војну академију ЈНА примају само кандидати са завршеном гимназијом и положеном великом матуром, учитељском и свим одсецима средње-техничке школе. Програми наведених школа минимално су се разликовали, па су питомци долазили са сличним предзнањем.⁹¹⁵ Ако погледамо успех који су питомци Војне академије ЈНА постигли за време свог средњошколског образовања и ту је слика била прилично хетерогена. Од укупно 434 питомаца из 11, 12. и 13. класе свега њих 13 (2,99%) је на академију дошло са одличним успехом. Врло добрих је било 93 (21,42%), а довољних 26 (5,98%). Највећи број питомаца средње школе је завршавао са добрим успехом – 302 (69,61%).⁹¹⁶

Национални састав питомаца у 10, 11, 12, 13. и 14. класи Војне академије ЈНА (примљени на школовање почев од школске 1954/1955 закључно са 1957/1958) није одговарао националној структури становништва ФНРЈ. Од укупно 1.123 питомаца у ових пет класа њих 799 (71,14%) били су Срби, 111 (9,87%) Хрвати, 40 (3,57%) Словенци, 59 (5,25%) Македонци, 101 (8,98%) Црногорци и 13 (1,19%) остали. Слична ситуација је била и у класама које су школоване раније.⁹¹⁷

Табела бр. 12 – Национални састав питомаца 10, 11, 12, 13. и 14. класе Војне академије ЈНА

Класа	Број питомаца	Срби	Хрвати	Словенци	Македонци	Црногорци	Остали
10.	185	132	11	9	20	8	5
11.	116	83	13	5	5	7	3
12.	222	160	15	2	6	37	2
13.	228	173	27	6	9	10	3
14.	372	251	45	18	19	39	/
Укупно	1.123	799	111	40	59	101	13

⁹¹⁴ Због слабог предзнања питомаца из предмета општег образовања, био је случај да се код дела питомаца који су трећу годину школовања проводили у Пешадијском наставном центру у Сарајеву, „једва нашао један“ који је познавао Питагорину теорему.

⁹¹⁵ ВА, ЈНА, к. 435, ф. 8, док. 7, Реферат по питању школовања питомаца Војне академије, пов. бр. 361, до 21. фебруара 1956. године, стр. 3–5.

⁹¹⁶ ВА, ЈНА, к. 22, ф. 3, док. 1, Годишњи извештај Војне академије ЈНА за 1957. годину, стр. 3.

⁹¹⁷ Исто, стр. 3.

Основни циљ школовања питомаца у војним академијама био је њихово оспособљавање за командовање водом, али по потреби и четом (батеријом, ескадроном), затим савладавање знања о тактичко-техничким особинама и могућностима борбене технике, као и о улози и задацима појединих родова и служби. Осим тога, питомци су током школовања требали да стекну и опште образовање у оној мери у којој је то било потребно савременом официру. Конкретно, официри који су се школовали за род пешадије требало је да се у току школовања, осим ових општих циљева, кроз тактичку обуку обуче и за практично командовање стрељачком четом у свим улогама, а кроз решавање задатака закључно са пешадијским пуком. Кроз теоријску наставу требало је да се упознају и са радом пешадијске дивизије.⁹¹⁸

Независно од тога у коју од академију су ишли питомци су изучавали јединствен програм идеолошко-политичког образовања. Извесне, мање разлике биле су у броју часова, што је зависило од врсте академије и трајања школовања. Одлуком Политичке управе ЈНА 1952. године регулисано је да ће се у свим војним академијама за идеолошко-политичко образовање питомаца употребљавати 12% наставног времена, мада је у појединим академијама тај проценат и после тога био виши. За изучавање општевојних предмета у зависности од војне академије употребљавано је 7–20%, док је на општеобразовне предмете отпадало 10–30% наставног времена, мада је у неким класама Војне академије ЈНА овај проценат достигао и 42%. За војностручне предмете употребљавано је 45–60% времена за наставу.⁹¹⁹

Какав је био успех питомца у Војној академији? Ако као узорак поново узмемо раније помињане 10, 11, 12, 13. и 14. класу Војне академије ЈНА, видећемо да су почетком 1958. године они постигли следећи успех: одличних 34 (3,02%), врло добрих 335 (29,74%), добрих 698 (62,15%), довољних 8 (0,71%) и слабих 48 (4,38%).⁹²⁰ Како је то изгледало по класама најбоље ће се видети у следећој табели:

Табела бр. 13 – Преглед успеха питомаца током школовања на Војној академији ЈНА⁹²¹

Класа	Број питомаца	Одличних	Врло добрих	Добрих	Довољних	Слабих	Средња оцена
10.	185	15	66	104	/	/	3,52
11.	116	11	47	58	/	/	3,58
12.	222	2	44	152	/	24	3,00
13.	228	/	45	163	/	20	3,02
14.	372	6	133	221	8	4	3,34
Укупно	1.123	34	335	698	8	48	3,36

Карактеристично је било да су већину слабих оцена код питомаца 13. класе имали питомци – активни подофицири Ратног ваздухопловства који нису имали одговарајуће предзнање у односу на питомце примљене из грађанства. Они су имали слабе оцене из математике, страних језика и дијалектичког материјализма. Занимљиво је да су у 12. класи од 24 слабе оцене, 13 отпадале на Војну историју. Пооштравајући критеријуме у току 1957.

⁹¹⁸ ВА, ЈНА, к. 435, ф. 8, док. 7, Реферат по питању школовања питомаца Војне академије, Акт Управе пешадије ЈНА пов. бр. 361, од 21. фебруара 1956. године.

⁹¹⁹ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 91–92.

⁹²⁰ Оцене су изведене на следећи начин: за 10. класу по завршетку школовања, за 11. после завршене друге године, 12. после трећег семестра и 13. и 14. после првог семестра школовања.

⁹²¹ ВА, ЈНА, к. 22, ф. 3, док. 1, Годишњи извештај Војне академије ЈНА за 1957. годину, стр. 15.

године управа Војне академије ЈНА први пут је отпустила са школовања питомце због слабог учења. Наиме те године је отпуштено 7 питомца, 4 из прве и 3 из друге године.⁹²²

Ако сагледамо укупан процес школовања на војним училиштима/академијама видећемо да је у прво време у њих приман знатан број младих војника и подофицира, док је из грађанства приман мањи број питомаца. Тај однос се временом мењао, тако да се од 1950. за питомце војних училишта/академија примао изузетно само по неки подофицир из Армије и то углавном због слабог одзива кандидата из грађанства. Изузетак у овом смислу представљала је школска 1957/1958 година када је од укупног броја примљених на свих осам академија њих 477 или 50,4% било активних подофицира.⁹²³ Подмлађивање је вршено углавном без неког дугорочног плана потреба Армије, јер су планови углавном били условљени општом међународном ситуацијом и положајем земље, а често и смештајним могућностима училишта/академија.⁹²⁴

За 14 послератних година колико посматра наш рад (1945–1958) на школовање у војна училишта/академије примљено је укупно 14.071 питомца. Од овог броја 5.020 питомаца примљено је директно из Армије (војници и подофицири), док је преостали део њих 9.051 долазио из грађанства. Између 1945. и 1950. у војна училишта примљено је 9.627 питомаца или просечно 1.604 годишње. Са друге стране од 1951. до 1958. у Војне академије примљено је укупно 4.444 питомца или 555,5 годишње.⁹²⁵ Овако осетна разлика између ових периода условљена је тиме што су у првом периоду више примани кандидати из Армије, као и из разлога што су услови за пријем из грађанства у првом периоду били далеко блажи у погледу школских квалификација.

Морамо на овом месту да се запитамо и то, да ли је кроз систем школовања у војним академијама Армија могла рачунати на довољан број официра којим је попуњаван њен мирнодопски састав. Ако за пример узмемо Војну академију ЈНА на којој је школован кадар за најбројнији вид Армије копнену војску, видећемо да су резултати у том погледу морали бринути тадашње војне власти. Наиме, у току 1956. у копненој војсци било је 25.509 официра родова за које се кадар добијао кроз Војну академију ЈНА. Од тог броја њих 6.377 или 24,99% било је старије од 35 година и они су кроз десет година тј. до 1965. требали да отпаду из војске. Према статистичким подацима према којима је годишње у просеку на школовање у Војну академију ЈНА примано 182 питомца могло се очекивати да ће у десетогодишњем периоду бити произведено максимално 1.820 потпоручника, што је значило да ће 1965. бити минимално 4.557 официра мање него што их је било 1956. године. Осим тога, оно што је посебно бринуло оне који су у ЈНА били задужени за кадрове јесте чињеница да је према овим подацима било за очекивати да ће 1965. бити само 2.738 официра млађих од 35 година.⁹²⁶

На крају не можемо да се не запитамо какви су били услови живота новопроизведених потпоручника у трупи? Какве су биле њихове плате? Како је текло њихово унапређивање и даље школовање? Услови под којима се одвијао живот и рад у трупи од потпоручника су захтевали велике напоре и ако се то упореди са радом факултетски образованих људи у грађанству, официру у ЈНА рад је био далеко тежи. Када то кажемо имамо у виду чињеницу да су они радили по свим временским условима, да су имали различита дежурства, узбуне итд. Плата коју је добијао потпоручник била је недовољна. Они који су живели и радили у

⁹²² Исто стр. 15–16.

⁹²³ Цела 14. класа Војне академије ЈНА која је бројала 377 питомаца била је састављена искључиво од активних подофицира.

⁹²⁴ ВА, ЈНА, к. 435, ф. 8, док. 7, Реферат по питању школовања питомаца Војне академије, Акт Управе пешадије ЈНА пов. бр. 361, од 21. фебруара 1956. године; D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 188.

⁹²⁵ ВА, ЈНА, к. 435, ф. 8, док. 7, Реферат по питању школовања питомаца Војне академије, Акт Управе пешадије ЈНА пов. бр. 361, од 21. фебруара 1956. године; D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 188.

⁹²⁶ ВА, ЈНА, к. 435, ф. 8, док. 7, Реферат по питању школовања питомаца Војне академије, Акт Управе пешадије ЈНА пов. бр. 361, од 21. фебруара 1956. године.

већим гарнизонима 80% своје плате давали су за храну, па са остатком нису били у стању да подмире остале нужне потребе. Напредовање официра било је условљено многобројним моментима као што су: испит за чин, разни курсеви, школе и др. Да би дошли до пуковничког чина, пред сваким официром стајали су: испит за чинове капетана, мајора и потпуковника, а осим тога и разни пријемни и завршни испити за апликациону школу и Вишу војну академију, као и различити курсеви. Тако се од официра тражило да кроз читаву каријеру полаже различите испите. Подаци из 1956. су говорили да највећи број официра може рачунати да ће своју каријеру завршити од чина капетана I класе до чина потпуковника.⁹²⁷

5. 2. 1. 3. Војна академија ЈА са факултетима/Више војне академије

Оно што је генерал Апостолски предвидео у свом плану развоја војног школства у Југославији, заокружено је 1948. године, када је наређењем министра народне одбране стр. пов. бр. 746 од 30. јула формирана Војна академија ЈА. У оквиру академије организовано је тада седам факултета: 1) Општевојни факултет, 2) Факултет артиљерије, 3) Факултет инжењерије, 4) Факултет везе, 5) Факултет позадине, 6) Факултет авијације и 7) Факултет обавештајне службе.⁹²⁸

Војна академија ЈА са својим факултетима била је намењена за усавршавање официра који су се налазили на највишим положајима. До 1948. године старешински кадар тог нивоа школовао се углавном у војним академијама Црвене армије у Совјетском Савезу, али је почетак отвореног сукоба јасно ставио до знања војном и политичком врху у Југославији, да се за тако нешто морају стварати сопствени војношколски капацитети. Школовање 1. класе започело је 1. октобра 1948. године, али само на Општевојном факултету, да би наредне 1949. школовање почело и на осталим факултетима. Тако се те године на школовању у седам факултета Војне академије ЈА налазило 273 слушаоца.⁹²⁹

Табела бр. 14 – Бројно стање слушалаца Војне академије по факултетима и класама 1949. године⁹³⁰

Факултет	Класа	Број слушалаца
Опште војни факултет	1. класа	79
Опште војни факултет	2. класа	61
Факултет артиљерије	1. класа	42
Факултет инжењерије	1. класа	30
Факултет везе	1. класа	15
Факултет позадине	1. класа	12
Факултет авијације	1. класа	19
Факултет обавештајне службе	1. класа	15
УКУПНО		273

Иако је ово био највиши степен војног образовања у Југославији, и овде је било слушалаца који нису имали завршен ниједан разред гимназије. Чак њих 33 (12,09%) имало је само основношколско образовање, тј. четири разреда основне школе. Структура слушалаца је била веома хетерогена. На школовању у првим класама факултета Војне академије ЈА били су присутни официри који су обављали дужности од команданта војне области до командира гардијске чете.⁹³¹

⁹²⁷ Исто.

⁹²⁸ Ђ. Stanić, *Војно школство ЈНА*, стр. 70.

⁹²⁹ Исто, стр. 70–71.

⁹³⁰ Исто, стр. 71.

⁹³¹ Исто, стр. 71–72.

Табела бр. 15 – Структура слушалаца према дужностима које су обављали на факултетима Војне Академије ЈА у току 1949. године⁹³²

Дужност слушалаца	Број
Командант војне области	1
Команданти родова ЈА	15
Главни интенданци	3
Начелници управа	10
Команданти дивизија	11
Команданти позадине у дивизији и више	10
Начелници штаба у армији и корпусу	3
Начелници штаба у дивизији	13
Команданти родова у дивизији и виши	14
Војни изасланици	7
Начелници одељења	30
Начелници одсека	9
Наставници војних школа	5
Команданти дивизиона	2
Командири чета (из Гарде)	1
УКУПНО	273

Школовање у Војној академији ЈА започето је у току школске 1948/1949 године по јединственом наставном плану и програму, да би у току следеће године он био посебан за сваки факултет. С тим у вези, наставни планови су садржали идеолошко-политичке и општевојне предмете који су били исти за све факултете, док су разлику правили војностручни предмети, који су били специфични за сваки факултет. Осим ових изучаван је и већи број предмета општег образовања.⁹³³

Занимљиво је погледати и структуру наставног кадра Војне академије ЈА. Стални наставни кадар академије 1949. године бројао је 220 људи. Према школованости, видимо да је њих 88 (40%) било школовано, 123 (55,91%) недовољно школовано и 9 (4,09%) нешколовано.⁹³⁴ Ни општеобразовна структура овог наставног кадра није била много боља. Било је 2 наставника са основном школом, 3 са једним разредом гимназије, 29 са два разреда гимназије, 28 са три разреда гимназије, 35 са четири и пет разреда гимназије, 103 са шест и седам разреда гимназије, 8 са непотпуним и 12 са потпуним факултетом.⁹³⁵

Пошто су школе за активне официре 1951. године постале Војне академије, настала је потреба да се промени назив Војне академије ЈА са факултетима у Више војне академије. Систем вишег школовања официрског кадра, дограђиван је и усавршаван, па је у току 1950-их радило неколико виших војних академија: Виша војна академија ЈНА која је формирана од Војне академије ЈА 1. фебруара 1952. и у којој су радиле Школа тактике и Школа (курс) оператике; Виша ваздухопловна војна академија, формирана од Авијацијског факултета Војне академије ЈА 1. септембра 1952. године; Виша војнопоморска војна академија формирана 1949. године; Виша интендантска војна академија формирана од Интендантског факултета Војне академије ЈА 1. септембра 1952.

⁹³² Isto, str. 71.

⁹³³ Isto, str. 98.

⁹³⁴ Под појмом *школован* подразумевамо оне наставнике који су имали завршену војну школу за ниво дужности који су обављали, затим под термином *недовољно школован* мислимо на оне који су имали завршену војну школу која није била намењена за вршење дужности на којој се наставник/старешина налазио и на крају под изразом *нешколован* мислимо на оне који нису имали никакву војну школу.

⁹³⁵ Ђ. Stanić, *Voјno školstvo JNA*, str. 70.

године; Виша геодетска војна академија формирана 4. маја 1956; и Виша војнотехничка академија формирана 21. маја 1958. године.⁹³⁶

Виша војна академија ЈНА као што смо већ напред навели имала је у свом саставу Школу тактике и Школу оператике. У првој је школовање трајало две године и њени слушаоци су изучавали градиво до нивоа јединица батаљон-дивизија, док је у другој школовање трајало 1,5 година, и у њој се изучавало градиво за највеће јединице корпусе и армије. Пријем слушалаца у ове две школе вршен је путем пријемног испита, а услов за упис био је и одговарајући трупни стаж. Осим тога, посебан услов за Школу тактике био је да је кандидат претходно завршио родовску школу (Војну академију), а за Школу оператике завршена Школа тактике, односно Виша ваздухопловна академија или Виша војнопоморска академија.⁹³⁷ Уместо Школе оператике 1955. формирана је Ратна школа у оквиру Више војне академије ЈНА. У њој су слушаоци оспособљавани за руковођење и командовање оперативним и оперативно-стратегијским саставима и за обављање других високих дужности. Све до 1969. у Ратну школу упућивани су искључиво официри учесници НОР-а, да би тек тада њена врата била отворена и за официре школоване после Другог светског рата.⁹³⁸

Наставни план и програм који су слушаоци имали да савладају у Вишој војној академији ЈНА био је обиман и захтевао је интензиван рад. Ипак, он је био постављен у границама могућности слушалаца и срачунат је на пет часова рада у Академији и 5–6 часова индивидуалног рада. У Школи тактике тако су изучавани следећи предмети: општа тактика, решење и обрада тактичких задатака, теоријска тема, војна историја, војна географија, топографско премеравање, страни језик, организација и руковођење у Армији, физкултура, а посебна оцена се добијала и на командантском путовању. Циљ оваквог наставног плана и програма били су да у првој наставној години добију основе, да би у другој години могли самостално да раде на решавању низа задатака, разради штабне документације, односно на самосталној организацији борбе у разноврсним условима, као и на семинарским дискусијама по свим недовољно јасним питањима.⁹³⁹ У Школи оператике изучавали су се: основи стратегије, оператика (општи део оператике, оператика родова КоВ, оператика РВ, оператика РМ, оператика позадине), војнообавештајна служба, организационо-мобилизацијски послови, стратегијска географија, историја Другог светског рата, историја НОБ-а, политичка настава и страни језик. Ако погледамо структуру наставног плана и програма видећемо да је 70,7% часова отпадало на оперативну, а да осим страног језика и историје НОБ-а ниједан други предмет није учествовао у наставном времену са више од 3%.⁹⁴⁰ По прерастању Школе оператике у Ратну школу 1955. у овој другој се у току двогодишњег школовања изучавало десет предмета: стратегија, оперативна вештина, атомистика, војна географија, рат и политика, ратна привреда, војна историја, међународно јавно и ратно право, страни језик и физкултура. Овде морамо напоменути да је предмет *оперативна вештина* који је обухватао више од половине укупног наставног времена у себи садржавао свега око 5% теоријских тема, а да је преостало време коришћено за решавање практичних и примењених задатака (армијских, тактичко-оперативних, командно штабних ратних игара, командантских путовања и стажирања).⁹⁴¹

Остале Више војне академије су имале специфичне програме у складу са потребама вида или службе којима су припадали. Тако су на пример слушаоци Више интендантске

⁹³⁶ Још две Више војне академије основане су у току 1960-их година, што излази из наших хронолошких оквира. Прво је 1962. основана Виша војнопоморска војна академија, а затим 1965. Виша ваздухопловно-техничка војна академија. Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 94–95.

⁹³⁷ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 96.

⁹³⁸ D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 192.

⁹³⁹ ВА, ЈНА, к. 19, ф. 5, док. 2, Извештај о настави Више војне академије ЈНА за школску 1954/1955. годину.

⁹⁴⁰ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, Prilog br. 55: Nastavni plan 3. klase Škole operatike, str. 343.

⁹⁴¹ Isto, Prilog br. 57: Struktura nastavnog plana 1. klase Ratne škole (1955–1957), str. 344.

војне академије поред опште тактике, војне историје, војне географије, топографије, организације и руковођења у армији, физичке обуке и страног језика изучавали и војноекономску географију, исхрану, интендантску опрему, хемијске технологије, пољопривредну производњу, материјално-финансијско пословање, основе привредног права, економику ФНРЈ и политичку економију.⁹⁴² Када говоримо о Вишој војногеодетској академији ту су ствари биле још уже постављене, па су њени слушаоци имали само два предмета који су се изучавали на осталим вишим академијама и то: тактику и физичку обуку. Преосталих 16 предмета били су уско стручни: нижа геодезија, геоморфологија, нацртна геометрија, нумеричка математика, виша математика, репродукција, фотограмetriја, основи механике, виша геодезија 1 и 2, рачун изравнавања, математичка картографија, астрономија, гравиметрија и геомагнетизам.⁹⁴³

Када је реч о Вишој ваздухопловној војној академији, с обзиром на то да је она била командно-штабног усмерења њен наставни план и програм био је веома сличан оном који се прорађивао у Школи тактике. Ипак, било је и неких специфичних предмета као што су ваздухопловна тактика, навигација, бомбардовање, примењена математика, физика и аерофото-снимање.⁹⁴⁴ На Вишој војнопоморској академији слушаоци су имали највише предмета (21) што је била последица дужине школовања које је трајало три године. Према наставном плану и програму слушаоци су овој школи изучавали: политичку наставу, навигацију, општу тактику, војнопоморску историју, војнопоморску географију, математику, физику, енглески језик, српскохрватски језик, општекултурно уздизање, површинске бродове, авијацију, сувоземну војску, подморничарство, организацију, обалну одбрану, националну историју, стратегију и оперативну вештину, поморску тактику и позадину.⁹⁴⁵

5. 2. 1. 4. Апликационе школе/Школе за усавршавање официра

Пошто је 1948. године оформљена Војна академија ЈА са факултетима чиме је заокружен систем војног школовања у Југославији, онако како га је замислио Михаило Апостолски у свом реферату 1945, надлежни су приметили да је између војних училишта и новоосноване Војне академије недостајао један међустепен практично-примењеног школовања официра у роду-служби. Та празнина осећала се првенствено у погледу оспособљавања старешина за кључне дужности командира чете/батерије и команданта батаљона/дивизиона. После низа дискусија одлучено је да се тај проблем превазиђе оснивањем апликационих школа.⁹⁴⁶

Прво је формирана Артиљеријска школа гађања у септембру 1950, да би наредне 1951. године биле образоване: Противавионска школа гађања, Инжињеријска апликациона школа, Школа тенковских командира, Школа пешадијских командира и Школа командира везе. Следеће 1952. организоване су још две школе: Хемијска апликациона школа и Школа јахања у Коњичком школском центру. Веома битна Школа за усавршавање официра техничке службе формирана је 1954. године. У току 1950-их сви видови, родови и службе организовали су своје школе за усавршавање.⁹⁴⁷

Упркос чињеници да је сваки вид, род и служба имао своју школу за усавршавање официра, те школе нису биле дефинисане као системско решење. Оне нису имале јасно одређен статус, тј. да ли су то школе за редовно школовање или је то неки вид усавршавања официра. Осим тога није било познато на који начин је требало рангирати ове школе у

⁹⁴² ВА, ЈНА, к. 19, ф. 5, док. 2, Извештај о настави Више војне академије ЈНА за школску 1954/1955. годину.

⁹⁴³ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 99.

⁹⁴⁴ Isto, str. 99.

⁹⁴⁵ Isto, Prilog br. 56: Nastavni plan 1. klase Više vojnopomorske akademije (1949–1952), str. 344.

⁹⁴⁶ Isto, str. 72–73.

⁹⁴⁷ Isto, str. 73, 100.

постојећем војношколском систему. Због тога су многи овај ниво школовања сматрали неком врстом „хибридног производа“, који је био резултат „недовољно функционално и програмски повезаног претходног и наредног степена школовања официра (између војних академија и виших војних академија)“. Циљ школа за усавршавање био је да се попуне белине у знањима официра између два нивоа школовања. Осим тога, веома важан задатак ових школа био је дидактичко-методичко оспособљавање официра за извођење војнострукне (родовске) обуке војника и јединица.⁹⁴⁸

Када је 1956. године, Генералштаб ЈНА извршио анализу рада апликационих школа закључено је да у њиховим наставним плановима има значајног понављања градива са претходног нивоа школовања (Војних академија), па да би се стога бољим програмирањем наставе школовање у њима могло скратити (у појединима школама оно је трајало две, али је најчешће то било око једне године). Осим тога тада је закључено да су ове школе превасходно окренуте потребама мирнодопског рада, а недовољно оспособљавању официра за ратне дужности. Полазећи од ових закључака, Наставно одељење Генералштаба ЈНА донело је низ одлука које су утицале на даљи облик, циљеве и садржај школовања у школама за усавршавање. Пре свега наложено је да циљ школовања треба усмерити ка припремању старешина за одговарајуће ратне дужности, док је њихово методичко оспособљавање за обуку војника и јединица требало реализовати „показном методом“ кроз сам процес извођења наставе, без трошења додатног наставног времена за то. Наредило је и да би требало посветити више пажње техничком образовању за вид, род и службу, затим да би кандидате за овај ниво школовања требало одређивати без конкурса, да се на крају школовања организује завршни испит са слушаоцима, као и да школовање може имати и три течаја, уместо ранија два, али да сваки течај, начелно, траје по шест месеци. И на крају донета је одлука да име се промени име у школе за усавршавање официра.⁹⁴⁹

Мада је у почетку било предвиђено да се у апликационе школе упућују командири чете/батерије и команданти батаљона/дивизиона, врло брзо је дошло до проширења обима рада. Наиме, у готово свим апликационим школама уведени су и виши течајеви који су били намењени за официре који су обављали више дужности од напред наведених. Тако је првооснована апликациона школа – Артиљеријска школа гађања (АШГ) која је била намењена за усавршавање активних официра артиљерије и противавионске артиљерије била подељена на два течаја, нижи и виши који су трајали по годину дана. На нижем течају АШГ оспособљавани су официри за командовање батеријом и дивизионом и у њега су начелно упућивани поручници који су требали да буду распоређени на место командира батерије. Изузетно од овога на нижи течај АШГ могли су се примити и официри без обзира на чин, ако су се већ налазили на дужностима командира батерије, команданта дивизиона или начелника артиљерије пешадијског пука. Постојао је још један изузетак, који је предвиђао да официри који су завршили двогодишњу Артиљеријску официрску школи или ПА официрску школу у трајању од 18 месеци са одличним или врло добрим успехом буду упућени само на практични курс нижег течаја АШГ у трајању 3–4 месеца. Кандидати за нижи течај морали су да полажу пријемни испит. Уколико би се десило да неки од официра два пута падне на овом испиту могао је бити смењен са дужности коју је обављао, па чак и демобилисан. После нешто више од две године рада АШГ у којима је су официри примани само на нижи течај, почетком 1953. Управа артиљерије предвидела је да се покрене и виши течај. Он је био предвиђен за официре који су требали да заузму положај команданта артиљеријског пука односно да буду распоређени на одговарајуће и више положаје у артиљеријским штабовима. Услов за упис на виши течај био је завршени нижи течај АШГ, а осим тога било је пожељно да је кандидат завршио и Вишу војну академију, тј. школу тактике или оператике).⁹⁵⁰

⁹⁴⁸ Isto, str. 100.

⁹⁴⁹ Isto, str. 101.

⁹⁵⁰ ВА, ЈНА, к. 428, ф. 1, док. 1, Наредиње о школовању, распоређивању и усавршавању артиљеријског кадра, акт Управе артиљерије ЈНА, бр. 1541, од 25. фебруара 1953. године.

Идентична ситуација била је и у апликационим школама намењеним за усавршавање официра пешадије и везе, у којима су такође постојали нижи и виши курс. У школи пешадијских командира постојала су у прво време два течаја: командира чете и команданта батаљона, да би у току 1955. године био одржан и први тромесечни курс руковођења за команданте и начелнике штабова пешадијских пукова. После промена које су наступиле 1956. у Школи за усавршавање пешадијских официра постојала су три течаја: командира чете, команданта батаљона и команданта пукова.⁹⁵¹ Апликациона школа за официре везе, била је подељена на нижи и виши течај. Кроз први су пролазили командира чета и команданти батаљона, док је други био намењен командантима пукова везе, као и начелницима везе дивизија, корпуса и војних области. До 1955. кроз нижи течај ове школе прошли су скоро сви командира чета и команданти батаљона везе, осим оних који су завршили последње две класе Официрске школе за везу (5. и 6. класа). Виши течај завршили су сви команданти пукова везе, начелници везе војних области и корпуса, као и један део начелника везе дивизија. Осим њих кроз виши течај су прошли и неки официри из Управе везе, одељења везе војних области и појединих школа везе. Усавршавање официра техничке службе гране везе, вршило се кроз технички течај.⁹⁵²

5. 2. 1. 5. Школски центри

Анализирајући стање војношколског система у току 1951. године донета је одлука да се формирају школски центри. Као најважније разлоге за то у Генералштабу ЈНА су навели: „Остваривање јединственог приступа и заједничких (темељених) решења у школовању целокупног кадра једног вида, рода, службе; Рационалније коришћење, а тиме и остваривање вишег квалитета наставничког кадра (мањи број, али квалитетнијих наставника); Спајање тзв. командних и наставничких дужности и њихова рационализација; Рационалније и ефикасније коришћење постојећих и изградња нових наставних објеката, као и осталих наставних средстава и помагала; Лакше и ефикасније руковођење војним школама у виду, роду и служби (боље планирање, стицање увида, контрола и усмеравање рада).“⁹⁵³

У току 1950-их формирано је низ школских центара. Већ 1950. формиран је Интендантско-финансијски школски центар у Требињу. Наредне 1951. организовани су: Пешадијски школски центар у Сарајеву, Противавионски школски центар у Загребу, Тенковски школски центар у Бањалуци, Инжињеријско-хемијски школски центар у Карловцу, Аутомобилски школски центар у Илирској Бистрици, Фискултурни центар у Београду, Радарски центар у Београду и Војнопоморски школски центар у Дивуљама. У току 1952. формиран су: Коњички школски центар у Вршцу; два артиљеријска школска центра, један у Загребу, други у Туприји, затим Школски центар везе у Шкофјој Локи, Ветеринарски школски центар у Љубљани и Ваздухопловни школски центар у Мостару. У 1953. организовано је још пет школских центара: Технички школски центар у Загребу, Хемијски (АБХО) школски центар у Крушевцу, Ваздухопловно-технички школски центар у Рајловцу, Стручни школски центар ЈМ у Пули и Ваздухопловни школски центар везе у Краљеву. До краја посматраног периода формиран су и: Летачки школски центар у Мостару и Школски центар за телесно васпитање ЈНА у Београду (1954), затим Машински школски центар РМ у Пули (1956), као и Саобраћајни школски центар (1957) који се развио из ранијег Аутомобилског школског центра. Систем постојања школских центара видова, родова и служби остао је на снази до распада СФРЈ.⁹⁵⁴

Школски центар је у пракси представљао место у коме су обједињаване све школе које су радиле за одређени вид, род или службу. Тако је рецимо Школски центар везе ЈНА

⁹⁵¹ ВА, ЈНА, к. 421, ф. 1, док. 1, Елаборат историских података Управе пешадије ЈНА за 1955. годину.

⁹⁵² ВА, ЈНА, к. 442, ф. 1, док. 2, Елаборат за мирнодопску историју рода јединица везе за 1955. годину.

⁹⁵³ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 103.

⁹⁵⁴ Isto, str. 103–104.

окупљао: официрску школу, затим школу аткивних официра, апликациону школу, подофицирску школу везе и школски батаљон.⁹⁵⁵ На тај начин команда вида, рода или службе имала је лакшу контролу над свим овим установама. Осим тога питомци Војне академије ЈНА на последњој, трећој години студија школовање су настављали у школским центрима, где су стицали практична знања.⁹⁵⁶

5. 2. 1. 6. Школе за резервне официре

Прве школе за резервне официре (ШРО) појавиле су се већ 1945. године, када је формирано укупно 14 школа по родовима и службама. По правилу све ове школе биле су у саставу одговарајућих официрских школа и војних училишта. Изузетак у том погледу чинило је школовање резервних официра рода пешадије, које је извођено у 6 наставних јединица (батаљона) при командама армија. Било је предвиђено да школовање траје 11, али је због брзог пријема нових класа оно скраћено на 9 месеци. Кандидати за резервне официре требало је да имају берем завршена четири разреда гимназије, али велики број питомаца није испуњавао тај услов. Крајем 1947. због недостатка простора у официрским школама и училиштима, Персонална управа ЈНА издала је наређење да се нове класе резервних официра приме у наставне јединице (батаљона) при командама дивизија и бригада. Ипак мањи део се и даље школовао кроз ШРО, а неки и комбинацијом ова два вида школовања. Овакво стање остало је све до 1950. године.⁹⁵⁷

У току 1951. у војном врху су оценили да би свуда где то услови дозвољавају требало формирати ШРО при официрским школама, школама за активне официре или у новооснованим школским центрима. Разлог за то био је тај што је анализа школовања резервних официра показала да су ШРО које су радиле у оквиру војних школа, давале виши квалитет резервних официра. Стога одлучено је да се постепено укидају наставне јединице (батаљони) за резервне официре, а да се све ШРО формирају у школским центрима.⁹⁵⁸ Ипак, смештајни капацитети одређених школских центара нису дозвољавали да се та одлука одмах спроведе у дело. Из тог разлога неке ШРО су и после ове одлуке остале самосталне и ван школских центара.⁹⁵⁹ Тада су поопштрени и услови за пријем у ШРО, па је од кандидата тражено да имају најмање завршених шест разреда гимназије. Питомци ШРО су начелно у години по завршетку школовања позивани на двомесечну војну вежбу у трупи, после које су, уколико је успешно савладају, били унапређивани у чин резервног потпоручника. У току 1952. године је из 19 ШРО изашло више од 8.500 резервних официра.⁹⁶⁰

Следећа реорганизација ШРО извршена је 1956. године после детаљне анализе школовања резервних официра. Уочено је да двомесечна вежба у трупи после завршетка школовања није била довољна да припреми резервне официре за што квалитетније и боље обављање дужности у трупи, али пре свега за обављање ратних дужности, што је првенствена намена резервног официрског кадра, па их због тога често називају и ратним официрима. Из тог разлога одлучено је да се за наставу 1956/1957. године уведе комбиновани систем, према којем је време предвиђено за школовање резервних официра (12

⁹⁵⁵ ВА, ЈНА, к. 442, ф. 1, док. 2, Елаборат за мирнодопску историју рода јединица везе за 1953. годину; Исто, Елаборат за мирнодопску историју рода јединица везе за 1954. годину.

⁹⁵⁶ ВА, ЈНА, к. 435, ф. 8, док. 7, Реферат по питању школовања питомаца Војне академије, пов. бр. 361, до 21. фебруара 1956. године.

⁹⁵⁷ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 73.

⁹⁵⁸ У састав одговарајућих школских центара тада су ушле: ШРО артиљерије у Загребу, ШРО противавионске артиљерије у Задру, ШРО оклопних јединица у Бањалуци, ШРО интендантске службе у Требињу, Инжињеријско-хемијска ШРО у Карловцу, ШРО коњице у Вршцу, ШРО аутомобилске службе у Илирској Бистрици, и ШРО санитарске службе за лекаре са факултетом при ВМА, а за остале у школском центру у Љубљани.

⁹⁵⁹ Ван школских центара остале су ШРО пешадије у Битољу и Випави, ШРО за везу у Пожаревцу, ШРО за ветеринарску службу у Љубљани и ШРО КОС-а.

⁹⁶⁰ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 104–105.

месеци) требало поделити на два дела, где би питомци првих шест месеци проводили у ШРО, а преосталих шест на стажирању на одговарајућим дужностима у јединицама.⁹⁶¹ На овај начин удвостручени су и капацитети школа за резервне официре, јер су се по оваквом моделу могле школовати две класе годишње.⁹⁶² После успешно завршеног стажа, питомци су се могли унапређивати у чин резервног потпоручника, а према одредбама Закона о ЈНА из 1955. године они питомци који нису успешно завршили школовање и стаж остајали су војсци као резервни подофицири, чиме се решавало и питање добијања дела резервних подофицира.⁹⁶³

Били су утврђени и заједнички предмети који су били обавезни за све ШРО. Били су то: политичка настава (66 часова), телесно васпитање (44), топографија (44), стројева обука (40), пешадијско наоружање и настава гађања (40), АБХО (44), правила и прописи (15) и санитетска служба (6). Укупно 299 часова намењених за општевојне предмете или 37,34% од укупног наставног времена за које је било предвиђено 800 часова. Касније је овим обавезним предметима додата и настава из обавештајне службе у трајању од 9 часова.⁹⁶⁴

5. 2. 1. 7. Подофицерске школе

Улога подофицира у савременим армијама веома је важна. Подофицири су независно од тога да ли је рат или мир у непосредном додиру са војником/борцем. Подофицер је неопходан и значајан чинилац руковођења и командовања уопште, као „први помоћник официра“. Због тога, питање избора, добијања и усавршавања подофицира јесте веома важно. Имајући то у виду у лето 1945. године министар народне одбране ДФЈ, Јосип Броз Тито је наредио да се за добијање нових подофицира у трупним јединицама образују Подофицерске школе, и то у: пешадији, артиљерији, тенковским и механизованим јединицама и коњици – по бригадама, затим код јединица за везу по батаљонима за везу у стрељачким дивизијама, армијским бригадама за везу за јединице бригаде и јединице везе ван састава стрељачких дивизија и самосталној бригади за везу, као и у инжињерији по инжињеријским батаљонима стрељачких дивизија, армијским инжињеријским бригадама и инжињеријским бригадама непосредно потчињеним Команди инжињерије. Још раније постојале су Подофицерске школе у ваздухопловству па је овим наређењем само потврђено њихово постојање и издате смернице за наставак рада.⁹⁶⁵

Подофицерским школама требало је да руководи штаб бригаде (батаљона) у чијем саставу је била школа. Она је била засебан, сталан орган те бригаде (батаљона) са специјалним формацијским саставом, својим наоружањем, као и потребним материјалним средствима и смештајем. Школе су се делиле на потребан број водова према специјалности слушалаца. За слушаоце Подофицерских школа требало је одређивати најбоље борце пробране међу регрутима из свих трупних јединица, и то месец дана после почетка обуке у трупи, с тим да се морало водити рачуна о томе да број слушалаца мора да одговара броју формацијских подофицерских места трупних јединица. Наређењем ја направљен изузетак, па је до пријема првих регрута, предвиђено да се у Подофицерским школама усавршавају тадашњи подофицири. Рад у школама је требало да траје 10 месеци, од чега је 9 било одређено за обуку, а 1 за одржавање испита.⁹⁶⁶

⁹⁶¹ На почетку реализације оваквог система школовања резервних официра било је и извесних одступања. Тако су у ваздухопловству све ШРО радиле и даље по старом систему без стажа, док је у морнарици усвојен нешто измењен систем 8+3, односно 3+8 месеци.

⁹⁶² Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 105.

⁹⁶³ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 29 од 5. јула 1955. године, Закон о Југословенској народној армији, стр. 469–482.

⁹⁶⁴ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 106.

⁹⁶⁵ ВА, ЈНА, к. 279, ф. 1, док. 5, Наређење за организовање Подофицерских школа, акт Наставног одељења Генералштаба ЈА без броја, 1945. година.

⁹⁶⁶ Исто.

Ипак у септембру 1945. године дошло је до промене одлуке, па је уместо Подофицирских школа предложено формирање подофицирских курсева. Постављени циљ извођења обуке у подофицирским курсевима био је: „да се слушаоци оспособе и усаврше у морално-политичком и војностручном погледу и да буду потпуно способни, како за вођење својих јединица, тако и за извођење наставе и обављање редовних дужности у трупи, у миру и рату“. Прописано је изучавање 11 предмета: политичка настава, тактичко-борбена обука, пешадијско наоружање са наставом гађања, стројева обука и физкултура, правила службе, топографија, хемијска служба, служба везе, администрација и санитетска служба. Подофицирски курсеви образовани су при дивизијама, бригадама и пуковима за пешадију, артиљерију, коњицу, инжињерију, везу, тенкисте и за позадину. Овакав систем стварања подофицира остао је на снази све до почетка 1950-их.⁹⁶⁷

У току 1951. одлучено је да се наредне године „приступи формирању подофицирских школа у свим родовима и службама у трајању од две године, из којих ће се добијати активни подофицирски кадар; да се постојећи активни подофицирски кадар, с обзиром на низак степен војне школованости, проведе кроз сталне подофицирске курсеве за усавршавање; и да се раније образоване наставне јединице за рочне (резервне) подофицире, расформирају, а да се убудуће њихово оспособљавање спроводи на посебним курсевима у јединицама а у ваздухопловству и морнарици при школским центрима.“⁹⁶⁸

Овога пута предлог је и реализован, па је наређењем Генералштаба ЈНА од 26. априла 1952. године наређено формирање нових подофицирских школа родова и служби. Њиме је предвиђена организација осам подофицирских школа (пешадијске, артиљеријске, противавионске артиљеријске, инжињеријско-хемијске, тенковске, пилотске, аутомобилске и за везу). Осим побројаних, посебним наређењем формиране су Санитетска и Техничка подофицирска школа. Нешто касније формирана је и подофицирска школа гране везе техничке службе. Пре тога постојале су војномузичка, ваздухопловно-механичарска, машинска, бродарска и подофицирска школа ваздухопловних специјалиста. Укупно њих 16. Прописан је и услов за пријем у подофицирске школе, који је од кандидата захтевао завршена три разреда гимназије или одговарајући занат, осим за пешадијску и аутомобилску школу за које је било прописано 2 разреда гимназије. Неколико година касније (1956) после реформе школства у Југославији, за упис у подофицирске школе предвиђено је да кандидати имају завршену осмогодишњу школу.⁹⁶⁹

До краја посматраног периода неке подофицирске школе су мењале дужину трајања школовања својих питомаца. Пилотска школа је 1954, а Ваздухопловно механичарска и Подофицирска школа ваздухопловних специјалиста су 1955. продужиле школовање на три године. Родовске подофицирске школе у КоВ-у су и даље подофицире школовале у току две године. У току 1957. одлучено је да се одустане од даљег пријема питомаца у Пилотску подофицирску школу, па је она 1959. након завршетка школовања 5. класе затворена.⁹⁷⁰

Наставни планови и програми подофицирских школа нису били јединствени из низа разлога: различита дужина трајања школовања и различите врсте школа – видовске, родовске и за службе. Ипак постојале су неке заједничке тачке у тим плановима и програмима. Политичко образовање⁹⁷¹ је обухватало око 12% укупног наставног времена у свим школама,

⁹⁶⁷ ВА, ЈНА, к. 279, ф. 2, док. 5, Наређење о организовању подофицирских курсева, Наставно одељење Генералштаба ЈА – Помоћнику министра народне одбране генералу Велимиру Терзићу, пов. бр. 549, од 14. септембра 1945. године; Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 68–69.

⁹⁶⁸ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 92–93.

⁹⁶⁹ Isto, str. 93.

⁹⁷⁰ Isto.

⁹⁷¹ До 1952. године политичко образовање обухватало је два предмета: Историју СКЈ и Стварање ЈНА, да би од 1955. па до краја посматраног раздобља оно обухватало три предмета: НОБ и стварање ЈНА, Основи друштвеног и државног уређења ФНРЈ и Морално-политичко васпитање у ЈНА.

општеобразовни предмети⁹⁷² 15–20%, опште војни предмети⁹⁷³ 10% и војностручни (специјалистички) предмети 50–60%.⁹⁷⁴

Табела бр. 16 – Преглед класа и број слушалаца који су завршили подофицирске школе од 1951. до 1958. године⁹⁷⁵

Назив школе	Период рада	Број класа	Број питомаца који су завршили школовање	Напомена
Пешадијска ПШ	1952–1958	5	2.504	
Артиљеријска ПШ	1952–1958	5	1603	У АПШ су се школовали и питомци за ПАА
Тенковска ПШ	1952–1958	5	377	
Инжињеријска ПШ	1952–1958	5	762	У Инж. ПШ школовани су и питомци за ПХЗ (1. класа)
ПШ везе	1952–1958	5	667	
Техничка подофицирска школа гране везе техничке службе	1955–1958	4	94	Трајала 3 године
ПШ АБХО	1954–1958	3	75	
Санитетска ПШ	1952–1958	5	470	
Техничка ПШ	1952–1958	5	850	Почела као Аутомобилска подофицирска школа
Саобраћајна ПШ	1957–1959	1.	21	
Војномузичка школа	1948–1958	5–9.	377	Трајала 4 године
Ваздухопловно-механичарска ПШ	1950–1958	6–11.	2.052	Школовање 11. класе трајало 3 године
Ваздухопловна ПШ специјалиста	1950–1958	6–11.	1.092	Школовање 11. класе трајало 3 године
Пилотска ПШ	1952–1958	1–4.	267	Школовање од 3. класе трајало 3 године
Машинска ПШ	1950–1958	1–6.	999	Школовање трајало 3 године
Бродарска ПШ	1950–1958	1–6.	912	Школовање трајало 3 године
У К У П Н О			13.122	

⁹⁷² У предмете општег образовања улазили су српскохрватски језик, математика, историја, географија, а у неким школама и хемија, физика и васпитање и понашање).

⁹⁷³ Општевојни предмети изучавани у подофицирским школама били су: тактика, пешадијско наоружање са наставом гађања, стројева обука, физичка обука, топографија, инжињеријска обука, веза, противхемијска заштита, правила службе, администрација и санитетска служба.

⁹⁷⁴ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, str. 93–94.

⁹⁷⁵ Isto, str. 341.

Сачувана или објављена сећања питомаца подофицирских школа веома су ретка и зато је свако од њих драгоцено. У њима се може видети и осетити атмосфера која је владала у школама, што често није случај у штурим званичним извештајима. Какав је био први сусрет са војском младића који су долазили у мостарску Пилотску подофицирску школу, пише у својим сећањима Коста Бојовић: „(...) Опет „ћиром“ преко Сарајева и Коњица, па низ Неретву до Мостара. На станици нас је чекала војна полиција. Из воза нас је изашло десетак. Полицајци су гласно позивали будуће питомце да се скупе на једно место. Кад је воз отишао, за полицајцима смо у колони по два кренули у Западни логор. На капији смо питали да мало останемо да упознамо град. Рекли су нам да прво уђемо у касарну, па ћемо касније изаћи. Међутим, после идентификације на пријавници, правац војничко купатило. Испред купатила, шишаће до главе, свлачеће и трпаће цивилне одеће у картонску кутију. Велико, бетонско, војничко купатило са избушеним цевима на плафону из којих цури топла вода. На другој страни су велика бетонска корита за умивање и бријање. После купања, у следећој просторији задужење војничке одеће. Беле дуге гаће, кошуља, шуферице, плаве панталоне, блуза, капа титовка са црвеном петокраком, опасач са упртачима и цокуле са глежњацима. Облачење је трајало доста дуго.“⁹⁷⁶

Школовање будућих пилота почињало је теоретском наставом, тј. њиховим упознавањем са правилом службе, као и стројевом обуком. Тек после положене заклетве, питомци су добили стручне предмете: аеродинамику, навигацију, метеорологију, авион и мотор, а истовремено је започета и тактичка обука. На крају основне војничке обуке, дошло је и до прве селекције међу питомцима. „Један број питомаца је отпао и премештен је у друге јединице до краја одслужења редовног војног рока“. Остали су наставили своје ваздухопловно образовање. Осим теоретских знања, питомци су у току школовања полако стицали и практичне вештине потребне једном пилоту. Прво се радила обука за скок падобраном из борбених авиона што у том тренутку развоја ваздухопловне технике уопште није било лако. Крај теоретске обуке после првог полугодишта, значио је још једну селекцију (са школовања је поново отпао један број питомаца), али и пребазирање на аеродром, што је донело велике промене у животу питомаца. „Наш живот се потпуно променио. Прво и најважније, добили смо летачку храну, три оброка плус летачки доручак, а у мензи су нас служиле конобарице. Храна је била квалитетна и укусна и *престало је перманентно гладовање* (истакао М. М.)“. Осим тога, од пешадијске чете која је била формирана од питомаца због извођења основне војничке обуке, сада су на аеродрому у новој фази школовања формиране две ескадриле. Будући пилоти су добили и летачку одећу, капуљачу, пилотске наочаре, плави комбинезон, кожно бундицу, панталоне и лаке крзнене пилотске чизме – шансоне.⁹⁷⁷

После доласка на аеродром питомци су започели летачку обуку на авиону *Аеро-2*. Прво се летело са наставником на дуплој команди, а онда и самостално. Била су то искуства која су оставила велики печат на животе ових младића. Од узбуђења и страха приликом првог лета са наставником до среће приликом првог самосталног лета. „Када сам се нашао у ваздуху, био сам сретан, што могу сам да летим. Мој дечачки сан се остварио. Тај узвишени осећај тешко је речима описати. Мостарско блато и цела Херцеговина били су ми дивни.“ Ипак, долазило је и до несрећних случајева приликом обуке. Тако је, приликом самосталног лета погинуо питамац Милан Лазаревић. Био је то велики шок за његове класиће. „Сви смо

⁹⁷⁶ Коста Бојовић, *Животни пут једног ваздухопловца. Сећање на време, људе и догађаје*, Београд: Издање аутора, 2018, стр. 35.

⁹⁷⁷ Исто, стр. 38–47.

били ожалошћени, а и уплашени“. Касније, је погинуо још један питомац, Михаило Кликовац. Све ово питомци су прошли у току прве године школовања.⁹⁷⁸

У другој години питомци су започели обуку на прелазном авиону *Утва 213*. Бржи и јачи авион, довео је и до три удеса у којима су учествовали питомци, али на срећу није било људских жртава. После завршене обуке на овом типу авиона, цела класа се преместила у Пулу на нови аеродром. Ту су започели борбену обуку, која је била веома необична, с обзиром на чињеницу да су се питомци истовремено спремали да лете на четири различита авиона, совјетским УЈак-9, Јак-9П и Јак-3, као и домаћем авиону С-49Ц. У току борбене обуке питомци 1. класе Пилотске подофицирске школе имали су преко педесет удеса, који су однели неколико људских живота. Последњи школски задатак који су имали питомци био је завршни испит који су полагали летом на авиону С-49Ц. Крај школовања означио је и последњу селекцију. Од око 130 питомаца колико их је било првог дана школовања, крај је дочекало њих око 60.⁹⁷⁹

5. 2. 2. Школовање у иностранству

5. 2. 2. 1. Школовање на Истоку (1945–1948)

Још док је трајао Други светски рат Врховни штаб НОВ и ПОЈ био је свестан чињенице да ће уколико намерава да од својих јединица створи модерну армију бити неопходно да за то обезбеди и школован старешински кадар. Како у том тренутку (почетак 1944.) нису имали услове да официре школују у сопственим војним школама одлучили су да један део својих бораца и официра упуте на школовање у неку од савезничких земаља. Као логично решење наметнуо се Совјетски Савез као политички и идеолошки блиска земља.

Прилика да се о томе разговара са Совјетима пружила се по доласку југословенске војне мисије у Москву, априла 1944. године, што се јасно и види у извештајима које је Јосипу Броз у Титу слао генерал Велимир Терзић. У једном од првих извештаја он упознаје Јосипа Броза са тим да су Совјети одобрили да југословенска војна мисија у СССР-у може да организује: ваздухопловне, тенковске и радио-телеграфске наставне центре. Из поменутог извештаја сазнајемо да у СССР-у већ постоји такав пешадијско-артиљеријски центар. Сва четири центара су до краја маја 1944. отпочела са радом. Ово нису биле школе за официре, већ центри у којима су се обучавали борци. У сва четири центра било је укупно 407 људи.⁹⁸⁰ Терзић је у свом извештају истицао да постоји, како он то наводи, „један једини проблем – потреба за људима из земље“ (истакнуто у оригиналу, М. М.).⁹⁸¹

Велимир Терзић је у лето 1944. започео преговоре са Совјетима и по питању школовање југословенских официра, што је наишло на повољан одговор представника СССР-а.⁹⁸² У наредним месецима договорено је са совјетском страном да се на школовање упуту: 15 официра у Вишу војну академију, 20 официра у Вишу артиљеријску академију, 40 официра у Вишу војну школу за извиђање, 50 официра у Војну школу оперативних радиста, као и 30 официра у Школу за обуку органа државне безбедности.⁹⁸³ Ипак долазак предвиђених официра стално је померан, па је Терзић неколико пута у својим телеграмима

⁹⁷⁸ Исто, стр. 48–55.

⁹⁷⁹ Исто, стр. 56–67.

⁹⁸⁰ У пешадијско-артиљеријском наставном центру 206, у тенковском 51, у радио-телеграфском 122 и у ваздухопловном 28, од чега у школи за пилоте ловце 12, а за пилоте бомбардере 18.

⁹⁸¹ АЈ, КМЈ, 836, I–3–b/677, Извештај В. Терзића упућен Ј. Б. Титу 26. маја 1944. године.

⁹⁸² АЈ, КМЈ, 836, I–3–b/700, Телеграм В. Терзића Ј. Б. Титу бр. 80, од 17. јула 1944. године.

⁹⁸³ АЈ, КМЈ, 836, I–3–b/700, Телеграм В. Терзића Ј. Б. Титу бр. 240, од 4. октобра 1944. године.

тражио да се официри што пре пошаљу.⁹⁸⁴ Прва група предвиђених официра стигла је у СССР 27. новембра. Радило се о 23 официра за Школу за обуку органа државне безбедности.⁹⁸⁵ Почетком децембра стигла су још шесторица официра за исту школу, док је средином истог месеца у Москву допутовало и 15 официра предвиђених за Вишу војну академију. За остале немамо поузданих извора, али Никола Поповић наводи да су и они стигли „вероватно до краја децембра“.⁹⁸⁶ Осим у поменутиим школама у току 1944. највећи број Југословена налазио се на школовању у ваздухопловним школама, њих око 600. Они су били распоређени у училиштима у Грозном, Краснодару, Енгелсу и Внукову.⁹⁸⁷

Потреба за што већим бројем школованог старешинског кадра за потребе НОВ и ПОЈ, а касније и ЈА, условила је да су у фебруару 1945. Совјети донели одлуку да на школовање приме до 2.500 југословенских слушалаца.⁹⁸⁸ Већ у марту 1945. у Штабу ваздухопловства ЈА испланирано је да се до маја на школовање у СССР упути 1.300 слушалаца. Овакав план је у највећој мери остварен, јер је у периоду 16. април – 6. мај 1945. у Совјетски савез упућено 1.120 слушалаца. Они су били распоређени у 13 ваздухопловних школа, од којих су се неке налазиле у: Харкову, Лењинграду, Москви, Краснодару, Чкалову и Енгелсу. Од укупног броја слушалаца који су отишли у ваздухопловне војне школе у СССР-у њих 200 се школовало за пилоте, 125 за ваздухопловно техничке официре и 795 за авиомеханичаре.⁹⁸⁹ Негде у исто време у СССР је упућено још 190 официра коњице, инжињерије, оклопних јединица и артиљерије.⁹⁹⁰

Завршетак Другог светског рата и стварање сопствених војношколских капацитета у Југославији, није значио и престанак школовања Југословена у совјетским војним академијама, училиштима и школама. У том циљу у септембру 1945. године основан је *Штаб за прикупљање и одашиљање слушалаца на школовање у СССР*. За команданта је одређен генерал Павле Јакшић, а за начелника штаба потпуковник Слободан Радуловић. Остатак штаба чинили су по један официр из Политичког и Персоналног одељења МНО, затим из Команди артиљерије, инжињерије, везе, морнарице и позадине, као и из Географског института, Штаба Треће армије и Штаба тенковске армије. Задаци овог штаба били су: Да у заједници са командама родова војске и Персоналним и Наставним одељењем прегледа све спискове и карактеристике слушалаца који су предложени од армије и да евентуалну замену за лица која не одговарају постављеним условима; Да припреми смештај, исхрану и рад са слушаоцима до њиховог поласка у СССР; Да састави у дубликату спискове слушалаца и извод из карактеристика по школама, тако, да за сваку школу буде засебан списак слушалаца који се упућују на школовање у дотичну школу; Да организује и спроведе лекарски преглед; Да решава друга питања која су у вези са слушаоцима који се упућују на школовање у СССР.⁹⁹¹

Пошто је било предвиђено да у октобру 1945. на школовање крене већи број слушалаца у различите школе, напред поменутиим наређењем било је предвиђено, да се они

⁹⁸⁴ „Молим да се што пре пошаљу кадрови за војне академије и војне школе. Овде је све припремљено за пријем тих људи.“ (АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/700, Телеграм В. Терзића Ј. Б. Титу бр. 258, од 4. октобра 1944. године) „Молим да се овамо сместа пошаљу кадрови, који су одређени за војне школе и академије. Представник генштаба Црвене армије молио ме да убрзам долазак тих људи овамо.“ (АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/700, Телеграм В. Терзића Ј. Б. Титу бр. 283, од 15. октобра 1944) „Ове по други пут постављају питање о доласку наших људи у војне школе и академије, где је за њих већ све припремљено.“ (АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/700, Телеграм В. Терзића Ј. Б. Титу бр. 326, од 16. новембра 1944. године).

⁹⁸⁵ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/700, Телеграм В. Терзића Ј. Б. Титу бр. 388, од 30. новембра 1944. године.

⁹⁸⁶ Nikola Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, str. 228–229.

⁹⁸⁷ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 95.

⁹⁸⁸ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 47.

⁹⁸⁹ ВА, НОБ, к. 57–2, ф. 7, док. 15/5, Спискови другова упућених на школовање у СССР.

⁹⁹⁰ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 47–48.

⁹⁹¹ ВА, ЈНА, к. 49, ф. 3, док. 2, Наређење о формирању штаба за прикупљање и одашиљање слушалаца на школовање у СССР, Наставно одељење Генералштаба ЈА – Организационом одељењу Генералштаба ЈА, стр. пов. бр. 99, од 11. септембра 1945. године.

имају прикупити у времену између 25. и 30. септембра. Слушаоци одређени за Војне академије Ворошилов и Фрунзе у Москви требало је да се прикупе у Београду, слушаоци за остале војне академије у Новом Саду, а сви остали на територији Треће армије, где буде одредио њен штаб. Са слушаоцима је од тренутка прикупљања до поласка у СССР требало да се изводи политичка настава.⁹⁹² Ипак, нису сви официри одређени за школовање у СССР-у отишли у предвиђеном термину – октобар 1945. године. Највећи део њих је пут Совјетског Савеза кренуо тек марта и априла месеца 1946. године. У совјетске војне школе југословенске старешине упућиване су и у току 1947. и почетком 1948. тј. до 19. фебруара те године када је на седници Политбироа ЦК КПЈ донета одлука да се обустави слање југословенских старешина на школовање и усавршавање у СССР.⁹⁹³

Пишући о совјетским мотивима да на овај начин помогну ЈА, историчар Мирослав Перишић тврди да је иза њих стајао интерес СССР-а, који се угледао у утицају на: „1) Обликовање југословенске армије; 2) Стручно и идеолошко формирање југословенских официра у складу са потребама Црвене армије; 3) наметање потпуне доминације совјетских војних концепција у унутрашњој структури будуће југословенске армије; 4) исказивање на делу подређености Југославије Совјетском Савезу; 5) предупређивање сваке могућности западног утицаја на профилисање југословенских оружаних снага.“⁹⁹⁴

Када је реч о бројевима ту се често наилази на различите податке, у зависности од извора, али и њиховог порекла, југословенског или совјетског. Већ у подацима за 1945. наилазимо на опречне бројеве. Док југословенски извори говоре о 1.696 лица, различити совјетски документи наводе бројеве од 2.300 до 3.126 југословенских слушалаца на школовању у СССР-у.⁹⁹⁵ Ако говоримо о укупном броју југословенских слушалаца на школовању и усавршавању у Совјетском Савезу у периоду од 1945. до 1948. године, Историјат персоналне службе ЈА за 1948. годину доноси број од 5.135 слушалаца, тј. 3.696 официра и 1.439 подофицира.⁹⁹⁶ Истраживања која смо ми обавили говоре нам да су у овај број вероватно укључени и оне југословенске старешине које су у СССР отишле у другој половини 1944. године, па да овај број од 5.135 слушалаца јесте укупан.

С тим у вези, подаци до којих смо дошли истражујући спискове југословенских слушалаца који су се налазили на школовању и усавршавању у СССР-у говоре да је у совјетске војне академије, училишта, школе и курсеве после завршетка Другог светског рата, тј. од октобра 1945. до фебруара 1948. упућено њих 1.897 (види табелу). Нешто пре њих, у септембру 1945. пут Совјетског Савеза кренуло је и 90 дечака узраста од 9 до 12 година који су послати у Суворовске школе.⁹⁹⁷

Табела бр. 17 – Број југословенских слушалаца у совјетским војним академијама, училиштима школама и курсевима (октобар 1945 – фебруар 1948)⁹⁹⁸

⁹⁹² Исто.

⁹⁹³ АЈ, ЦК СКЈ, Политбиро ЦК СКЈ, 507/III-31а, Записник са седнице Политбироа ЦК КПЈ од 19. фебруара 1948. године.

⁹⁹⁴ Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, стр. 226.

⁹⁹⁵ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 96; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 48–49.

⁹⁹⁶ Према: D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 78.

⁹⁹⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/XIII-56/40, Информација о деци у Суворовским училиштима у СССР (1947).

⁹⁹⁸ АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/XIII-54/4, Спискови официра ЈА упућених на школовање у Вишу Војну академију „Ворошилов“ у Москву; Исто, 507/XIII-54/5–6, Спискови официра ЈА упућених на школовање у Војну академију „Фрунзе“ у Москви; Исто, 507/XIII-54/7–8, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а, упућених на школовање у Пешадијско училиште „Ворошилов“ у Одеси; Исто, 507/XIII-54/9, Списак слушалаца Техничког училишта за пешадијско наоружање у Тули; Исто, 507/XIII-54/10–11, Списак официра упућених на школовање у Тенковску академију „Стаљин“ у Москви; Исто, 507/XIII-54/12–13, Спискови бораца и подофицира ЈА, упућених на школовање у Тенковско-техничко училиште у Кијеву; Исто, 507/XIII-

54/14-15, Списак подофицира ЈА, упућених на школовање у Училиште самоходне артиљерије „М. В. Фрунзе“ у Кијеву; Исто, 507/ХП-54/16, Спискови бораца и подофицира ЈА, упућених на школовање у Тенковско-техничко училиште у Проскурову; Исто, 507/ХП-54/17-18, Списак слушалаца Вишег војно-поморског училишта „Фрунзе“ у Лењинграду; Исто, 507/ХП-54/19-20, Списак слушалаца Војно-поморске академије „Ворошилов“ у Лењинграду; Исто, 507/ХП-54/21-22, Спискови слушалаца Вишег војно-поморског инжењеријског училишта „Бержински“; Исто, 507/ХП-54/23 Извештају о раду чланова КПЈ слушалаца Војно-поморске академије „Крилова“ у Лењинграду; Исто, 507/ХП-54/24-25, Списак слушалаца Вишег војно-поморског инжењеријско-техничког училишта у Лењинграду; Исто, 507/ХП-54/26, Списак официра ЈА упућених на школовање у Општу војну поморску академију у рангу официра; Исто, 507/ХП-54/27, Списак официра ЈА, упућених на школовање у машинску школу у рангу официра; Исто, 507/ХП-54/28, Списак официра ЈА, упућених на школовање у Школу за радио-техничку грану у рангу инжењерског конструктора; Исто, 507/ХП-54/29, Списак официра ЈА, упућених на школовање у Школу бродограђевно-конструкционалне гране ранга инжењера конструктора; Исто, 507/ХП-54/30, Списак официра ЈА упућених на школовање у Школу за електротехничку грану у рангу инжењера; Исто, 507/ХП-54/31-33, Списак официра ЈА упућених на школовање на Ваздухопловну академију командно-штурманског састава у Монино; Исто, 507/ХП-54/34-36, Списак официра ЈА упућених на школовање у Ваздухопловну академију „Жуковски“ у Москви; Исто, 507/ХП-54/37-38, Списак официра ЈА, упућених на школовање у Авио-училиште „М. Росковој“ у Енгелсу; Исто, 507/ХП-54/42, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Авио-училиште у Армавиру; Исто, 507/ХП-54/44-46, Списак официра ЈА упућених на школовање у Прво московско авио-училиште везе у Тамбову; Исто, 507/ХП-54/47-48, Списак слушалаца Авио-техничког училишта у Харкову; Исто, 507/ХП-54/49-51, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Авио-техничко училиште везе у Харкову; Исто, 507/ХП-54/52-53, Списак слушалаца Друге московске авио-техничке школе; Исто, 507/ХП-54/54-56, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Училиште авио-механичара пиротехничара у Молотову; Исто, 507/ХП-54/57, Извештају и раду чланова КПЈ слушалаца Другог лењинградског авио-техничког училишта у Риги; Исто, 507/ХП-54/58, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Техничку школу за специјалисте обршавања; Исто, 507/ХП-54/59, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на Курс за ваздухопловно-техничке официре; Исто, 507/ХП-55/1-3, Спискови чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Инжињеријску академију „Кујбишев“ у Москви; Исто, 507/ХП-55/4-6, Спискови чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Више војно-инжињеријско училиште „Жданов“ у Лењинграду; Исто, 507/ХП-55/7-9, Спискови чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Коњичко училиште у Кирсанову; Исто, 507/ХП-55/10-11, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Електро-техничку академију „Бујони“ у Лењинграду; Исто, 507/ХП-55/12-14, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на Војно училиште везе у Кијеву; Исто, 507/ХП-55/15-16, Списак слушалаца Војног училишта везе у Лењинграду; Исто, 507/ХП-55/17-21, Спискови чланова КПЈ упућених на школовање у Војно-медицинску академију „С. М. Киров“ у Лењинграду; Исто, 507/ХП-55/22-24, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Војно-топографско училиште у Лењинграду; Исто, 507/ХП-55/25-27, Списак официра ЈА упућених на школовање у Војно-транспортну академију „Каганович“ у Лењинграду; Исто, 507/ХП-55/28-30, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Саобраћајно училиште у Лењинграду; Исто, 507/ХП-55/31-33, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Војно-хемијско училиште у Костроми; Исто, 507/ХП-55/34-36, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Академију позадине и снабдевања „Молотов“ у Калињинграду; Исто, 507/ХП-55/37-38, Списак слушалаца Више официрске интендантске школе у Лењинграду; Исто, 507/ХП-56/2-4, Списак чланова КПЈ упућених на школовање у Артиљеријску академију „Бержински“ у Москви; Исто, 507/ХП-56/5-7, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Прво кијевско ордена Лењина Црвене заставе артиљеријско училиште „С. М. Киров“ у Кијеву; Исто, 507/ХП-56/8-9, Списак слушалаца Артиљеријско-техничког училишта противавионске артиљерије у Лењинграду; Исто, 507/ХП-56/10-11, Списак слушалаца Другог лењинградског артиљеријског училишта; Исто, 507/ХП-56/12-13, Списак слушалаца Артиљеријско-техничког училишта тешке артиљерије у Лењинграду; Исто, 507/ХП-56/14-15, Списак слушалаца Артиљеријског училишта „Фрунзе“ у Одеси; Исто, 507/ХП-56/16-17, Списак слушалаца Артиљеријског училишта обалске артиљерије у Риги; Исто, 507/ХП-56/18-19, Списак слушалаца Артиљеријског училишта у Рзању; Исто, 507/ХП-56/20, Списак слушалаца Артиљеријског училишта противтенковске артиљерије у Харкову; Исто, 507/ХП-56/21-22, Списак слушалаца Артиљеријско-техничког училишта у Тамбову; Исто, 507/ХП-56/23-25, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на школовање у Училиште противавионске артиљерије у Чкалову; Исто, 507/ХП-56/26-27, Списак слушалаца Училишта противавионске артиљерије у Житомиру; Исто, 507/ХП-56/28, Списак чланова КПЈ упућених на Официрски курс артиљеријско-техничке службе; Исто, 507/ХП-56/29, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на Пуковско-бацачки курс; Исто, 507/ХП-56/30, Списак официра ЈА упућених на Артиљеријски курс у Лењинграду; Исто, 507/ХП-56/31, Списак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених на Курс за корпусну артиљерију; Исто, 507/ХП-56/32-33, Списак слушалаца Више војно-политичке академије „Лењин“; Исто, 507/ХП-56/34-35, Списак слушалаца Војног финансијског училишта у Димитрову; Исто, 507/ ХП-56/36-37, Списак слушалаца Војног ветеринарског училишта „Лењинград“ у

Војна академија, училиште, школа или курс	Година почетка школовања	Број слушалаца
Виша Војна академија „Ворошилов“, Москва	1946.	15
Пешадијско војно училиште, Одеса	1946.	190
Тенковска академија „Стаљин“, Москва	1946.	20
Тенковско-техничко училиште, Кијев	1946.	68
Војно училиште самоходне артиљерије „Фрунзе“, Кијев	1946.	18
Тенковско-техничко училиште, Проскуров	1946.	93
Више војнопоморско училиште „Фрунзе“, Лењинград	1946.	26
Војнопоморска академија „Ворошилов“, Лењинград	1946.	5
Више војнопоморско-техничко училиште „Ђержински“, Лењинград	1947.	24
Војна академија „Фрунзе“, Москва	1947. 1948.	10 23
Техничко училиште уа пешадијско наоружање, Тула	1947.	23
Војно-поморска академија „Крилов“, Лењинград	1947.	5
Више војнопоморско инжињеријско-техничко училиште, Лењинград	1947.	5
Општа војнопоморска академија	1946.	28
Машинска официрска школа	1945.	5
Школа за радио-техничку грану инжињеријских конструктора	1945.	1
Школа бродограђевно-конструкционалне гране ранга инжињера конструктора	1945.	4
Школа за електротехничку грану ранга инжињера	1945.	5
Ваздухопловна академија, Монин	1946.	12
Ваздухопловно-инжињерска академија „Жуковски“, Москва	1946.	5
Авио училиште „М. Росковој“, Енгелс	1946.	40
Авио училиште, Армавир	1946.	26
Прво московско авио училиште везе	1945. 1946.	17 46
Авио-техничко училиште, Харков	1946. 1947.	18 27
Авио-техничко училиште везе, Харков	1946. 1947.	7 19
Друга московска авио-техничка школа	1947.	49
Училиште авио-механичара пиротехничара, Молотов	1946. 1947.	11 10
Друго лењинградско авио-техничко училиште, Рига	1947.	13
Техничка ваздухопловна школа за специјалисте обрушавања	1945.	14
Курс за ваздухопловно-техничке офицере	1946.	52
Инжињеријска академија „Кујбишев“, Москва	1946. 1948.	9 8
Више војно инжињеријско училиште „Жданов“,	1946.	96

Омску; Исто, 507/ XIII-56/39, Списак официра ЈА и бораца упућених на школовање у Главну школу Народне милиције у Москви.

Лењинград	1947.	19
Коњичко училиште, Кирсанов	1945.	24
	1947.	9
Електротехничка академија „Буђони“, Лењинград	1946.	20
Војно училиште везе, Кијев	1946.	95
Војно училиште везе, Лењинград	1946.	14
Војномедицинска академија „Киров“, Лењинград	1946.	26
Војно-топографско училиште, Лењинград	1946.	6
Војно-транспортна академија „Каганович“, Лењинград	1946.	4
Саобраћајно училиште, Лењинград	1946.	5
	1947.	33
Војнохемијско училиште, Кострома	1946.	14
	1947.	38
Академија позадине и снабдевања „Молотов“, Калињинград	1946.	12
Виша официрска интендантска школа, Лењинград	1946.	19
	1947.	5
Артиљеријска академија „Ђержински“, Москва	1946.	24
Прво кијевско артиљеријско училиште „Киров“, Кијев	1946.	51
Артиљеријско-техничко училиште ПА артиљерије, Лењинград	1946.	7
	1947.	22
Друго лењинградско артиљеријско училиште	1946.	22
Лењинградско артиљеријско-техничко училиште	1946.	34
Артиљеријско училиште „Фрунзе“, Одеса	1946.	13
Артиљеријско училиште обалске одбране	1947.	31
Артиљеријско училиште, Рзјањ	1947.	31
Артиљеријско училиште противтенковске артиљерије, Харков	1946.	13
Артиљеријско-техничко училиште, Тамбов	1946.	26
Училиште ПА артиљерије, Житомир	1946.	18
Официрски курс артиљеријско-техничке службе, Тула	1946.	10
Пуковско-бацачки курс	1946.	24
Артиљеријски курс, Лењинград	1946.	30
Курс за корпусну артиљерију	1946.	28
Виша војнополитичка академија „Лењин“	1946.	47
	1948.	5
Војно-финансијско училиште, Димитров	1947.	3
Војно-ветеринарско училиште, Омск	1947.	27
Главна школа народне милиције, Москва	1946.	41
УКУПНО:		1.897

Питање селекције југословенских слушалаца упућених на школовање у СССР изазивало је низ проблема. Борис Зихлер је у једном од извештаја упућених ЦК КПЈ, овакву селекцију окарактерисао као „криминалну лакомисленост“.⁹⁹⁹ Пре свега, велики број југословенских официра који је 1945. године кренуо на школовање у СССР није поседовао

⁹⁹⁹ АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/ХП-53/3-1, Прилог 10: Извештај Бориса Зихлера упућен ЦК КПЈ 9. новембра 1945. године

потребан ниво образовања, који би им омогућио да несметано прате наставу.¹⁰⁰⁰ Није само лоша образовна структура представљала проблем. Међу слушаоцима је било како старих партизана, тако и оних који су се партизанском покрету придружили пред крај рата, а неки од њих су пре тога служили у, за партизана, непријатељским војскама.¹⁰⁰¹ Стари партизански кадрови, долазили су углавном са ниским нивом образовања, али су у политичком смислу били чвршћи. Са друге стране, кадрови који су у партизански покрет ступили пред крај рата имали су нешто виши ниво образовања, али су означавани као политички несигурни.¹⁰⁰² Совјети су упозоравали да се међу југословенским питомцима могу наћи и англо-амерички агенти, па су тражили да се у СССР шаљу само проверени партијци.¹⁰⁰³ Сурови климатски услови СССР-а на које југословенски слушаоци нису били навикли, али и лоша исхрана и низак ниво хигијенских услова, довели су до тога да је крајем 1945. било око 400 болесних, од којих је 60 враћено у земљу.¹⁰⁰⁴

Ни илузије које су југословенски слушаоци имали о Совјетском Савезу нису дуго трајале или како је то записао Милија Станишић: „Они наши другови који су пошли у СССР дошли су у ситуацију да им се тренутно разбила ранија идилична представа о Совјетском Савезу.“¹⁰⁰⁵ Осим тога, изненађење је представљала и чињеница да Совјети нису нудили никакав привилегован положај југословенским слушаоцима. Совјетски официри и наставници су се према каснијим сећањима југословенским слушалаца према њима понашали арогантно и са ниподаштавањем.¹⁰⁰⁶

У току школовања југословенских официра у СССР-у појавио се низ проблема. Један од оних на који је прво указано јесте женидба Југословена са Рускињама. Већ у својим првим јављањима из Москве у августу 1945. године, на то је упозоравао Борис Зихлер.¹⁰⁰⁷ Иако је Зихлер тражио да се ово питање реши, југословенски слушаоци су наставили да живе и да се жене Рускињама, а неки су чак добијали и децу. Нешто мање од две године касније, у јулу

¹⁰⁰⁰ „Огромну већину васпитаника како у првом тако и у другом училишту представљају другови сељачког порекла, без довољне претходне наобразбе. Највеће потешкоће они имају са математиком и зато скоро од реда сви посећују посебне курсеве математике. Док су у тенковском училишту овај недостатак у наобразби не осећа тако јако, у академији за авијатичаре-радиотехнике он је довео до оваквог резултата: од 73 ђака само 25 њих располаже са довољном спремом која се тражи за ђака академије. Само за ових 25 управа школе сматра да ће постићи неки коначни успех. Сви остали преведени су у групу радио-механичара (истакао, М.М.). По мишљењу команданта академије и у сагласности са прописима у ваздухопловну академију треба слати искључиво људе са средњошколском наобразбом или квалификоване раднике, пре свега металске раднике“ (АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/ХП-53/3-1, Прилог 4: Извештај Бориса Зихлера упућен ЦК КПЈ 5. септембра 1945. године).

¹⁰⁰¹ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945-1959*, str. 96-97; А. Животић, *Југословенско-совјетски сукоби*, стр. 54.

¹⁰⁰² АЈ, ЦК КПЈ, Политбиро ЦК КПЈ, 507/П-12, Записник са седнице Политбироа ЦК КПЈ од 26. децембра 1945. године; В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945-1959*, str. 96-97; А. Животић, *Југословенско-совјетски сукоби*, стр. 54-55.

¹⁰⁰³ АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија, 507/ХП, 53/3-1, Прилог 9: Телеграм Бориса Зихлера упућен Марку (Александру Ранковићу) 31. октобра 1945. године.

¹⁰⁰⁴ АЈ, ЦК КПЈ, Политбиро ЦК КПЈ, 507/П-12, Записник са седнице Политбироа ЦК КПЈ од 26. децембра 1945. године; А. Животић, *Југословенско-совјетски сукоби*, стр. 52-55.

¹⁰⁰⁵ Цитирано према: В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945-1959*, str. 97.

¹⁰⁰⁶ М. Перишић, *Од Стаљина ка Саптру*, стр. 225; В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945-1959*, str. 97. „Одлазећи на школовање у СССР ми смо у себи носили неограничено поверење према Совјетском Савезу... Приликом слетања у Винуцу (Украјина) наши људи су излазили из авиона, љубили земљу, љубили и грлили сваког војника и официра Совјетске армије на том аеродрому. Ми нисмо могли ни помислити да ће се на нас гледати са неповерењем... које се у СССР-у гајило према иностранству, да ћемо и ми за њих бити људи „иза грањици“. Нас је болело кад совјетски официри који су нас обучавали нису могли суштински да разликују Југославију од Пољске, Југославију од Бугарске. Било нам је тешко што они не познају ни оно најосновније о револуционарним догађајима у Југославији и што не виде колико је она учинила не само у борби против фашизма него и у стварању новог човека, нове државе у суштини социјалистичке, и нове револуционарне армије“.

¹⁰⁰⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/ХП-53/3-1, Прилог 3: Извештај Бориса Зихлера упућен Вељку Влаховићу 18. августа 1945. године.

1947. Пуниша Перовић је у свом извештају ЦК КПЈ навео да „огромна већина, (југословенских официра) овако или онако, живи са Рускињама“, па је због тога предложио да се уопште не дозвољава женидба Југословена са иностранкама, међу које је укључио и Рускиње.¹⁰⁰⁸ Женидба југословенских официра са Рускињама показала се као значајан чинилац у тренутку када је између југословенског и совјетског партијског руководства дошло до сукоба. Зс неке од њих управо су супруге, Рускиње, биле кључни разлог да остану у СССР-у и да се изјасне за Резолуцију Информбироа.

Југословенски официри су од првог дана стављени у вишеструку изолацију. Сви контакти југословенских слушалаца који су се налазили на школовању у СССР-у, са југословенском војном мисијом и опуномоћеником ЦК КПЈ у Москви били су строго контролисани. Наиме, сви дописи које су југословенски партијски повереници, постављени у војним академијама и училиштима, слали опуномоћеницима ЦК КПЈ у Москви морали су да прођу дуг пут и три „контролна пункта“. Прво су пролазили кроз политичка одељења у самим училиштима, па кроз политичку управу Црвене Армије, да би преко ЦК СКП(б) стизали до југословенског опуномоћеника. Због тога су они редовно стизали са месец или месец и по дана закашњења, ако би уопште и стигли, с обзиром на то да се Илија Дошен пред крај 1946. године жалио ЦК КПЈ да од укупно 65 повереника, колико их је тада било на разним академијама и училиштима у СССР, добија извештаје само од њих 26, мада је знао да му неки од преосталих 39 повереника такође шаљу своје извештаје.¹⁰⁰⁹ Ако су кроз густо сито повремено и пропустили по неки извештај југословенских партијских представника у училиштима упућен југословенском опуномоћенику у Москви, Совјети су готово у потпуности спречавали писма упућена у контра смеру.¹⁰¹⁰

Лични контакт са слушаоцима путем обиласка академија и училишта од стране југословенског опуномоћеника у Москви такође није био једноставан, а за сваки обилазак се морала добити дозвола Генералштаба Совјетске армије, до које се долазило споро и веома тешко.¹⁰¹¹ Совјети нису били ради да било коме са стране дозволе да се у ма ком виду уплиће у рад училишта.¹⁰¹² Да је тако сведочи и чињеница да постоје училишта у којима, за нешто више од три године колико је трајало школовање југословенских слушалаца у СССР-у, није било посете југословенског опуномоћеника.¹⁰¹³

Осим тога и контакт са породицама у Југославији путем писама био је готово онемогућен,¹⁰¹⁴ а неки од њих нису знали судбине својих породица које су остале у

¹⁰⁰⁸ АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/ХП-53/3-3, Прилог 3: Извештај Пунише Рачића упућен Централном комитету КПЈ 11. јула 1947. године.

¹⁰⁰⁹ АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/ХП-53/3-2, Прилог 5: Извештај Илије Дошена упућен ЦК КПЈ 5. септембра 1946. године. Исто, Прилог 9: Извештај Илије Дошена упућен ЦК КПЈ 20. децембра 1946. године; М. Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, стр. 231-232.

¹⁰¹⁰ „Нису против тога да мени повјереници пишу, али су против мог одговарања на њихова питања“ (АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/ХП-53/3-2, Прилог 9: Извештај Илије Дошена упућен ЦК КПЈ 20. децембра 1946. године). То смо увидели и читајући сачуване извештаје југословенских партијских повереника у којима се често понављају питања или се поново тражи одговор на раније постављено питање.

¹⁰¹¹ АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија, 507/ХП, 53/2, Прилог 9: Извештај Илије Дошена упућен ЦК КПЈ 20. децембра 1946. године; Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, стр. 231-232.

¹⁰¹² АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија, 507/ХП, 53/2, Прилог 5: Извештај Илије Дошена упућен ЦК КПЈ 5. септембра 1946. године.

¹⁰¹³ Покушали смо да на основу извештаја југословенских опуномоћеника у Москви утврдимо колико су тачно училишта обишли за време школовања југословенских слушалаца, али до тачног броја нисмо успели да дођемо. Ипак, на основу тих извештаја, али извештаја партијских представника у училиштима, можемо са сигурношћу тврдити да у нека училишта уопште нису одлазили.

¹⁰¹⁴ „Тако су напр. у једном училишту које сам недавно посетио, а где има свега 470 наших питомаца, само осам њих примило је писмо, а и то већим делом из Београда и Загреба. Питање поште свуда се поставља и људи су узнемирени што им сада, пола године после потпуног ослобођења земље, не стиже никаква пошта од рођака“ (АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/ХП-53/3-1, Прилог 7: Извештај Бориса Зихлера упућен ЦК КПЈ 5. октобра 1945. године).

Југославији ни годину дана пошто су пристигли на школовање у СССР.¹⁰¹⁵ Овакво стање утицало је на морал југословенских слушаалаца, а Совјети су се правдали да је то питање Поштанског уговора између двеју земаља.¹⁰¹⁶

Информисање слушаалаца путем југословенске штампе такође је било врло тешко. Новине из земље добијали су ретко и нередовно, а недостајале су и књиге које је Политичка управа ЈА редовно слала у СССР. Дешавало се да дужи временски период остану без икаквих информација о дешавањима у отаџбини, што је додатно утицало на нервозу југословенских слушаалаца. Због тога је Илија Дошен интервенсао код Сулова у ЦК СКП(б), тражећи од њега да се убрза одашиљање новина и осталих пошиљки за слушаоце, молећи га да се пакети будуће не губе, као и да се шаљу у све академије и училишта где се налазе Југословени.¹⁰¹⁷

Све до краја школовања овај проблем није решен, с обзиром на чињеницу да је Пуниша Перовић у фебруару 1948. године тражио од Баранова да се он коначно реши.¹⁰¹⁸ „Добијање новина из Југославије за сада тече још увијек неуредно. У неким училиштима новине добијају послје мјесец и по два дана. Исто тако књиге и часописе. Наши редовно шаљу сваких седам дана пошиљке. Долазак новина до СССР исто тако не траје дуго. То значи, да се овамо врши задржавање, ради чега споро долазе. Мислим, да би се ово питање могло повољније ријешити: убрзати отправку како са станице (аеродрома), тако и из нашег војног изасланства и *Одјела внешних сношениј*, гдје се, вјероватно, свуда помало задржавају. Овим питањем би се требало позабавити, као једним који стално стоји на дневном реду.“¹⁰¹⁹ Несугласице између руководства Југославије и СССР-а које су тада започеле само су га додатно продубиле.¹⁰²⁰

Захлађење у односима две земље и неуспели преговори о војној сарадњи у фебруару 1948. године, приморали су југословенско државно вођство да одустане од даљег слања официра на школовање у Совјетски Савез. У исто време био је то јасан знак да ће у догледно време у Југославију морати да се врате и они који су се већ налазили на школовању у СССР-у. Није јасно колико су југословенски слушаоци знали о сукобу који је почињао. Амбасадор ФНРЈ у Москви Владимир Поповић извештавао је крајем априла да југословенски слушаоци о томе још увек не знају ништа, мада су међу онима који су се налазили у Москви почеле да

¹⁰¹⁵ „Тако на пр. има другова међу онима који су дошли 1945. г. који још нису сазнали шта им је са породицом или нису добили од жене и дјете или родитеља писмо за годину дана, иако пишу врло често“ (АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/ХП-53/3-2, Прилог 5: Извештај Илије Дошена упућен ЦК КПЈ 5. септембра 1946. године).

¹⁰¹⁶ М. Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, стр. 233.

¹⁰¹⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за везе са иностранством, СССР, 507/ИХ-119/1-43, Писмо Илије Дошена ЦК СКП(б), другу Сулову.

¹⁰¹⁸ „Добијање новина из Југославије за сада тече још увијек неуредно. У неким училиштима новине добијају послје мјесец и по два дана. Исто тако књиге и часописе. Наши редовно шаљу сваких седам дана пошиљке. Долазак новина до СССР исто тако не траје дуго. То значи, да се овамо врши задржавање, ради чега споро долазе. Мислим, да би се ово питање могло повољније ријешити: убрзати отправку како са станице (аеродрома), тако и из нашег војног изасланства и *Одјела внешних сношениј*, гдје се, вјероватно, свуда помало задржавају. Овим питањем би се требало позабавити, као једним који стално стоји на дневном реду.“ (АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за везе са иностранством, СССР, 507/ИХ-119/1-43, Писмо Пунише Перовића Л. С. Баранову од 27. фебруара 1948. године).

¹⁰¹⁹ АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за везе са иностранством, СССР, 507/ИХ-119/1-43, Писмо Пунише Перовића Л. С. Баранову од 27. фебруара 1948. године.

¹⁰²⁰ „У последње време нисмо добили никаквих новина ни литературе“ (АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/ХП-55/14, Извештаји о раду чланова КПЈ – слушаалаца Војног училишта везе у Кијеву, Прилог 4: Извештај од 20. априла 1948. године). „До извесног времена примали смо југословенску штампу редовито са извесним закашњењем, тако да нам она није могла у довољној мери да послужи да редовито и на време се упознамо са приликама и ситуацијом која је у Југославији. Али у задње време тј. два месеца штампу уопште не примамо. Који је томе разлог није ми познато. Зато Вас молим да би нам Ви могли обезбедити, да у будуће штампу редовно и на време примамо“ (АЈ, ЦК СКЈ, Кадровска комисија ЦК СКЈ, 507/ХП-54/18, Извештаји о раду чланова КПЈ – слушаалаца Вишег војно-поморског училишта „Фрунзе“ у Лењинграду, Прилог 7, 1948. године).

се појављују прве вести о наводном сукобу.¹⁰²¹ Сигурно је да су услед изолације слушаоци у училиштима и школама која су се налазила у унутрашњости Совјетског Савеза били готово у потпуности онемогућени да сазнају нешто о томе.

Због тога је шок изазван објављивањем Резолуције Информбироа био врло јак. Совјети су, користећи свој монополски положај над протоком информација, ка слушаоцима уперили бруталну пропаганду, како би се они изјаснили за Резолуцију. Док су југословенски слушаоци који су се налазили у Москви и Лењинграду колико-толико информисани о ставовима југословенског руководства, слушаоци који су се налазили у унутрашњости СССР-а добијали су у највећој мери информације које им је сервирала совјетска пропаганда. Било је случајева, као на пример у Кијеву, где је управа Академије забранила слушање Радио Београда, а када то наређење није уродило плодом, Совјети су у време емитовања вести на поменутој радио станици гасили струју. Како би извршили притисак на југословенске слушаоце Совјети су на ванредним часовима марксизма и лењинизма, који су били организовани по објављивању Резолуције ИБ-а, инсистирали на предавањима о националном и сељачком питању, као и о учењу о партији, чиме је додатно требало извршити пропаганду за Резолуцију.¹⁰²²

Совјети су примењивали неколико метода како би се што више југословенских војних лица изјаснило за Резолуцију ИБ. 1) Потпуна изолација и ускраћивање информација о стварном стању у Југославији и о ставовима југословенског државног и партијског врха; 2) Пропаганда; 3) Коришћење дезоријентисаности југословенских слушалаца због недостатка информација из Југославије; 4) Обећавање чиновна и положаја; 5) Подмићивање; 6) Заstraшивање; 7) Психолошки притисак; 8) Коришћење ауторитета војне организације.¹⁰²³

После отпочињања отвореног сукоба и објављивања Резолуције Информбироа, као и због све већих притисака на југословенске слушаоце Влада ФНРЈ је решила да позове слушаоце из совјетских војних академија и училишта да се врате у Југославију, пошто је оценила да је у СССР-у створено „такво стање у којем је њихов даљи боравак немогућ“.¹⁰²⁴ Отправник послова југословенске амбасале у Москви Салко Фејић је 12. јула јавио у Београд да је југословенским официрима у низу академија саопштено: „Ваша влада вас позива да се вратите у земљу.“¹⁰²⁵

Подаци Персоналне управе МНО ФНРЈ показују да се у тренутку објављивања Резолуције Информбироа у СССР-у налазило 1.424 југословенска слушаоца у различитим војним школама. Према истом извору у земљу се вратило 1.082 официра, док је њих 342 остало у Совјетском Савезу.¹⁰²⁶ Подаци југословенске Управе државне безбедности говоре о бројци од 407 војника и официра ЈА који су остали у СССР-у, с тим да су у тај број били укључени и дечаци који су се школовали у суворовским училиштима.¹⁰²⁷ Према совјетским изворима, започето школовање наставило је 268 југословенских официра, који су касније примљени у совјетску армију.¹⁰²⁸

¹⁰²¹ АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за везе са иностранством, СССР, 507/IX-119/1-41а, Телеграм југословенског амбасадора у Москви, Владимира Поповића упућен Јосипу Брозуну Титу, бр. 8/440 од 29. априла 1948. године.

¹⁰²² АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за везе са иностранством, СССР, 507/IX, 119/1-43, Изјава генерал-мајора Радивоја Јовановића Брадоње.

¹⁰²³ Исто.

¹⁰²⁴ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, ЗД, документ бр. 169: Нота амбасале ФНРЈ у Москви Министарству иностраних послова СССР од 6. јула 1948. године, стр. 393.

¹⁰²⁵ ДАМСП РС, ПА – строго поверљиво, 1948, ф. IX, стр. пов. бр. 513, Телеграм отправника послова југословенске амбасале у Москви Салка Фејића упућен Министарству спољних послова ФНРЈ, стр. пов. 426 од 12. јула 1948. године.

¹⁰²⁶ D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, стр. 78.

¹⁰²⁷ *Између две отаџбине. Југословенски политички емигранти у Совјетском Савезу 1948–1956. Документи Управе државне безбедности ФНР Југославије*, приредили Горан Милорадовић, Алексеј Тимофејев, Београд: Архив Србије, Институт за савремену историју, 2016, стр. 38.

¹⁰²⁸ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 63.

Они који су се вратили у земљу, носили су перманентни печат сумње, а често су хапшени и прогањани због наводног обавештајног рада за СССР.¹⁰²⁹ Неретко се дешавало да су само због година проведених на школовању у Совјетском Савезу били лишени положаја који су им по чину и способности припадали. Пишући о томе Владо Орешки, је тврдио да је после 1948. „систематски креирана атмосфера у којој се свако ко је провео дуже време у Совјетском Савезу или се налазио на школовању у тој земљи сматрао сумњивим и, упркос политичком држању, био под присмотром органа безбедности све до нормализације међусобних односа, а у неком блажем облику и деценијама касније“.¹⁰³⁰

5. 2. 2. 2. Школовање на Западу (1952–1958)

После прекида односа са СССР-ом и другим источноевропским земљама, а онда и успостављања сарадње са земљама Запада, појавила се још једна могућност за школовање и усавршавање старешина ЈНА. Њен први помен налазимо у току преговора између представника Југославије и САД који су вођени у Вашингтону у току маја и јуна 1951. године, а чији је циљ био успостављање војне сарадње између две стране и почетак испоруке војне помоћи Југославији.

Прихватање војне помоћи значило је и потребу за дошколовањем и стручним усавршавањем дела старешинског кадра. У складу са тим амерички генерал Клајд Еделман, предложио је да би југословенске старешине требало да започну школовање и усавршавање у САД и другим западноевропским државама. „Како је гледам на ту ствар, господине, требало би да ми почнемо са врло малим групама и постепено повећавамо број студената и обим наставе, тако да у оном моменту када највећи део пошиљке опреме стигне у Југославију, буде у југословенским оружаним снагама довољан број особља упознатог са техником те опреме“.¹⁰³¹ На крају разговора две стране потписан је Меморандум о споразуму у коме је напред наведено било писмено санкционисано у члану 5. „Један одговарајући кадар официра, подофицира и техничара југословенских оружаних снага проћи ће обуку у одговарајућим школама у Сједињеним Америчким Државама и/или, према претходном споразуму, у америчкој окупационој зони Немачке. Захтеви у вези тога ће се одредити на предстојећој техничкој конференцији, а детаљи ће се донети ускоро по завршетку конференције.“¹⁰³²

Разговори су настављени и током посете америчког генерала Лејтона Колинса Југославији. Један део његових разговора са југословенским представницима односио се и на питање школовања и обуке официра и подофицира ЈНА. Југословенски генерали Мило Килибарда и Милош Шумоња тражили су у том смислу да се обука југословенских старешина организује у три категорије: „стандардна војна обука, напредни курсеви у смислу војног истраживања и развоја, као и увид у школовање и индоктринацију америчког војног и цивилног особља у домену метода и процедура индустријске производње“. Ипак, генерал Колинс је својим саговорницима указао да остваривање оваквог модела обуке није било могуће, јер је задирало у питања безбедности САД. Он је југословенским представницима ставио до знања да се „школовање, које је за Југословене могло да буде организовано, односило само на правила и процедуре употребе материјала испорученог кроз програм војне помоћи“. Осим тога, две стране су се спориле и око места на коме је требало реализовати обуку. Док су Килибарда и Шумоња, сматрали да би већину школовања и усавршавања југословенских старешина требало спроводити на територији САД, докле је Колинс, позивајући се пре свега на економске разлоге, истицао да би било боље слати југословенске питомце у европске школско-тренажне центре.¹⁰³³

¹⁰²⁹ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 98.

¹⁰³⁰ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 65.

¹⁰³¹ ВА, ЈНА, к. 14, ф. 7, док 1/1, Дванаест заједничких конференција УСА-Југославија у Пентагону, 17. мај–13. јун 1951. године, Записник са VIII конференције; А. Животић, *Вашингтонска конференција*, стр. 256–257.

¹⁰³² ВА, ЈНА, инв. бр. 2958, д. 29, Меморандум о споразуму; А. Животић, *Вашингтонска конференција*, стр. 393.

¹⁰³³ Ivan Laković, *Војни односи Југославије и САД*, str. 207–208.

Школовање кадрова ЈНА по војној помоћи одвијало се према годишњим плановима који су састављани на тражење ЈНА. Прве југословенске старешине пут САД и других западноевропских земаља (Немачка, Велика Британија, Француска и Холандија) кренуле су већ 1952, а последње су се у земљу вратиле 1958. године, Југословенски слушаоци су третирани коректно и редовно су добијали своје новчане принадлежности. Ипак, према извештајима југословенских дипломата југословенски слушаоци у САД били су по доласку на школовање „изложени примамљивим понудама о бољем животу, запослењу и стицању америчког држављанства“. Оно што је у Југославији још истицано као проблем јесте да су редовно одобравани само нижи курсеви за руковање и одржавање технике и опреме примљене кроз програм војне помоћи, док су виши технички и тактички курсеви одбијани са образложењем да нису доступни за ЈНА. Ово се посебно односило на обуку официра и подофицира АБХ службе.¹⁰³⁴

Као и случају школовања у СССР-у, ни подаци о броју официра и подофицира ЈНА школованих на Западу нису конкретни и поуздани. Анализе југословенске Контраобавештајне службе (КОС) говориле су да је у периоду од 1951. до 1954. на Западу школовано 665 припадника ЈНА, а посебно је истицано да је преко 40% њих припадало ЈРВ.¹⁰³⁵ Амерички подаци, које у свом раду о западној војној помоћи упућеној Југославији доноси Иван Лаковић, говоре да је на школовању у периоду 1952–1958 било 762 официра и подофицира ЈНА.¹⁰³⁶ И на крају, подаци Одељења за пријем војне помоћи Државног секретаријата народне одбране ФНРЈ говоре о 702 припадника ЈНА на школовању у САД и другим западноевропским земљама у периоду 1951–1958. године.¹⁰³⁷

Ако анализирамо податке ДСНО ФНРЈ видећемо да је највећи број припадника ЈНА на школовање отишао до краја 1955. (582 – 82,9%) као и да после тога тај број видно опада. Појединачно највећи број старешина је на школовање отишао у току 1953. године – 180 или 25,6%. Највећи број официра и подофицира припадао је ЈРВ, њих 409 или 58,3%, а најмањи интендантској и саобраћајној служби, по 7 или по 0,99% (види табелу).¹⁰³⁸

Табела бр. 18 – Број официра и подофицира ЈНА упућен на школовање на по програму војне помоћи 1952–1958. године

Вид – Род/служба	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	1957.	1958.	Укупно
Копнена војска	46	66	48	52	23	22	4	261
<i>Пешадија</i>	–	2	3	3	4	2	2	16
<i>Артиљерија</i>	15	19	–	2	–	–	–	36
<i>Инжињерија</i>	10	21	12	8	2	4	–	57
<i>Тенковске јединице</i>	4	–	6	6	4	–	–	20
<i>Веза</i>	10	11	10	4	6	–	–	41
<i>Санитетска служба</i>	1	3	4	4	1	1	–	14
<i>Интендантска служба</i>	–	–	–	–	–	7	–	7
<i>Саобраћајна служба</i>	–	–	–	2	2	1	2	7
<i>Техничка служба</i>	6	10	13	23	4	7	–	63
Ратно ваздухопловство	111	101	60	73	17	32	15	409
Ратна морнарица	5	13	5	2	1	6	–	32
УКУПНО	162	180	113	127	41	60	19	702

¹⁰³⁴ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3/1, Извештај о војној помоћи САД Југославији у периоду 1951–1958. године; ДАМСП РС, ПА 1953, ф. 79, пов. бр. 42269; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 303.

¹⁰³⁵ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 301.

¹⁰³⁶ Ivan Laković, *Западна војна помоћ Југославији 1951–1958*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006, str. 180–187.

¹⁰³⁷ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3/1, Извештај о војној помоћи САД Југославији у периоду 1951–1958. године.

¹⁰³⁸ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3/1, Извештај о војној помоћи САД Југославији у периоду 1951–1958. године.

Са школовања се у земљу није вратило четири подофицира из ваздухопловства. Од тога, њих тројица (Живојин Митић, Павле Павловић и Ристо Ђорђевић) су одбили да се врате у земљу крајем априла 1953. године о чему је југословенски војни изасланик у САД генерал Лекић обавестио своје претпостављене у Београду. Пошто су упозорили на начине којим Американци врше врбовање Југословена,¹⁰³⁹ представници амбасаде ФНРЈ у Вашингтону су тражили да се људство које долази на школовање у САД боље припреми, а да се посебна пажња посвети припреми подофицира.¹⁰⁴⁰ Југословени су тражили да се тројица поменутих подофицира врате у земљу, међутим по својој прилици тај њихов захтев није био услишен.¹⁰⁴¹

Старешине ЈНА школоване на Западу, имале су судбину која је била слична њиховим колегама школованим на Истоку. Тако се у извештају Одељења за пријем војне помоћи ДСНО ФНРЈ каже: „Може се приметити да распоред школованог кадра по војној помоћи није извршен тако да би се у правој мери искористило знање и искуство стечено у току наведеног школовања. Ради се наиме о томе да су извесни припадници ЈНА који су били школовани за једну одређену специјалност по доласку у земљу били распоређени на дужности за које им њихове квалификације не одговарају.“¹⁰⁴² На руку им није ишло ни то што је почетком 1960-их Југославија успоставила војнотехничку сарадњу са СССР-ом, па је техника којом је попуњавана ЈНА углавном долазила са Истока.

5. 3. СЛУЖЕЊЕ ВОЈНОГ РОКА

5. 3. 1. Законски оквири

Обавеза служења војног рока у Југославији била је регулисана Уставом, а затим и Законом о војној обавези држављана ФНРЈ. Устав ФНРЈ из јануара 1946. године предвиђао је у свом 34. члану „Одбрана отаџбине највиша је дужност и част сваког грађанина. Издаја отаџбине највећи је злочин према свом народу. Војна обавеза грађана је општа.“¹⁰⁴³ Поменути Закон донесен 1. априла 1946. године је ово додатно разрадио. Први став 1. члана закона био је практично преписан из Устава: „Одбрана отаџбине највиша дужност и част сваког држављанина Федеративне Народне Републике Југославије“. Осим тога у истом члану било је предвиђено да војној обавези подлежу „сви за војну службу способни држављани“. То је додатно регулисано 4. чланом којим је дефинисано да се „држављани женског пола могу позвати у случају приправног, мобилног или ратног стања на војну дужност“ и то у „стручним и техничким службама југословенске оружане силе, као и на радове у вези са одбраном земље“. Војна обавеза трајала је за војнике и подофицире од навршене 20 године до навршене 55 године живота, и то: у оперативном делу армије од 20 до 40 године и у резервном саставу од 40 до 55 године. У приправном, мобилном и ратном стању у војну

¹⁰³⁹ „Они практикују да их (југословенске подофицире, прим. М. М.) разбијају у строју и по баракама. У Кеслер АФБ сваки подофицир у једној бараци. Овакво разбијање обично је знак извесних резултата у покушају врбовања. Прије врбовања тројице побеглих ово су исто направили са читавом том групом у Амрило АФБ. Притисак на подофицире, негде мање негде више остао је исти. За вођу групе обавезно им одређивати официра.“ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 1, Телеграм бр. 156 од 10. јуна 1953.

¹⁰⁴⁰ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3/1, Извештај о војној помоћи САД Југославији у периоду 1951–1958. године; ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 1, Телеграм бр. 113 од 30. априла 1953; Исто, Телеграм бр. 117 од 4. маја 1953; Исто, Телеграм бр. 156 од 10. јуна 1953.

¹⁰⁴¹ ВА, ЈНА, к. 374, ф. 1, док. 1, Телеграм бр. 127 од 9. маја 1953. године; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 303.

¹⁰⁴² ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3/1, Извештај о војној помоћи САД Југославији у периоду 1951–1958. године.

¹⁰⁴³ *Устав Федеративне Народне Републике Југославије 1946*, стр. 12.

службу могли су се позвати стручњаци (лекари, инжињери и др.) старији од 55 или држављани старости од 17 до 20 година.¹⁰⁴⁴

Законом је било предвиђено и да служба у сталном кадру, који је сматран „школом за спрему оружане силе за одбрану отаџбине“, траје две године. Изузетно од тога, служба је у ваздухопловству и тенковским јединицама трајала три, а у морнарици (осим обалске одбране) четири године.¹⁰⁴⁵ На војну службу позивали су се регрути у оној години у којој су навршавали 21 годину старости, с тим да су постојали одређени изузеци, који су предвиђали да уколико је неко желео да добровољно ступи у армију, он је то могао учинити пошто напуни 17 година. Службе у сталном кадру били су ослобођени неспособни за војну службу и привремено неспособни који до навршене 27 године не постану способни. Осим тога било је предвиђено да лица осуђена на казну лишења слободе или лишења слободе са принудним радом не могу служити у ЈА за време док издржавају казну. Такође, законом је било регулисано и да лица осуђена на: принудни рад без лишења слободе, прогон из пребивалишта, губитак политичких и појединих грађанских права и губитак права на јавну службу не могу служити под оружјем за време трајања казне. Оваква лица су, док им је трајала казна, упућивана за време обавезе служења у сталном кадру и у току трајања војних вежби у дисциплинске јединице, док су у мобилном и ратном стању распоређивана на „нарочите радове у вези са одбраном земље“.¹⁰⁴⁶

Организовање, програмирање и руковођење обуком војника било је у надлежности Генералштаба. За непосредне задатке, који су били у вези са борбеном обуком и васпитањем војника, јединица, старешина, команди и штабова у Армији, формирано је у марту 1945. године Наставно одељење које је било у саставу III управе Генералштаба. Две године касније, у марту 1947. Наставно одељење је претворено у посебну Наставну управу Генералштаба за борбену обуку и војно школство. У исто време када је формирана Наставна управа Генералштаба, образована су и наставно-оперативна одељења у свим видовима ЈА. У командама здружених тактичких јединица формиран су оперативно-наставни одсеци. Образовањем ових институција у оквиру ЈА створени су основни предуслови за квалитетније планирање, програмирање, организовање, извођење и руковођење обуком и васпитањем у Армији.¹⁰⁴⁷

5. 3. 2. Почетак обуке војника у јединицама ЈА

„У вези са завршетком ратних операција и размештајем јединица на њихова опредељена подручја пружају се погодне могућности за организовање политичке и војничке обуке и за подизање војне дисциплине у формацијама и јединицама Армије“. Тако је почињало наређењу министра одбране ДФЈ за организацију обуке у јединицама ЈА. У поменутом наређењу министар народне одбране ДФЈ, Јосип Броз Тито је наредио да се у свим формацијама и јединицама ЈА организује обука на основу шестомесечног програма, почевши од појединачног борца (јединачне обуке) до здружених занимања (вежби) у оквиру дивизије и армија. Целокупну обуку је требало спровести на основу савременог искуства борбених операција ЈА, савезничких армија и у „првом реду – Црвене армије“. Основни

¹⁰⁴⁴ АЈ, Президијум Народне Скупштине ФНРЈ (ПНС), 15-7-109, Закон о војној обавези држављана Федеративне Народне Републике Југославије од 1. априла 1946. године.

¹⁰⁴⁵ Већ су у децембру 1946. направљене прве измене у овом погледу, којим је било предвиђено да служба у сталном кадру траје три године у гардијским јединица, ваздухопловству, тенковским и моторизованим јединицама, као и у јединицама Корпуса народне одбране (АЈ, ПНС ФНРЈ, 15-8-147, Закон о изменама и допунама Закона о војној обавези држављана Федеративне Народне Републике Југославије од 12. децембра 1946. године).

¹⁰⁴⁶ АЈ, ПНС ФНРЈ, 15-7-109, Закон о војној обавези држављана Федеративне Народне Републике Југославије од 1. априла 1946. године.

¹⁰⁴⁷ Vojislav Lončović, Aleksandar Živković, *Obuka i vaspitanje, Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 11, Beograd, VINC, 1986, str. 44.

задатак обуке требало је да буде оспособљавање свих родова војске и врста оружја за садејство на бојном пољу. У том смислу штабови јединица су били дужни да припреме и спроводе тактичка занимања на терену водећи рачуна о томе да се пешадијским јединицама, од чете па на више, на вежбама додају средства појачања, као и да на вежбама суделују сви родови војске и врсте оружја.¹⁰⁴⁸

За почетак редовних занимања у току обуке одређен је 15. јун 1945. године. Било је предвиђено да се у току дана за обуку троши осам часова, суботом пет, док се недељом обука није изводила. Командантима армије остављено је да одреде дневни распоред сходно месним условима, али да воде рачуна о томе да се часови обуке спроводе у најповољније време тј. ујутру и предвече.¹⁰⁴⁹ Од предвиђених осам часова дневно два су била намењена за политичку наставу, док у ово време нису улазили 20 минута јутарње гимнастике и 30 минута вечерњег егзерцира.¹⁰⁵⁰ С обзиром на скраћивање дана, али и тешке смештајне и остале материјалне услове за извођење обуке, ово је промењено у септембру 1945. када је наређењем Генералштаба ЈА, одређено да дневно радно време за извођење обуке траје шест сати – од којих четири за војничку и два за политичку наставу. Осим тога и даље је требало изводити свакога дана по 20 минута јутарње гимнастике и вечерњег егзерцира.¹⁰⁵¹

Пре него што се почело са организованим извођењем обуке, Наставно одељење Генералштаба ЈА дало је упутства за организацију и методско извођење наставе и вежби. Према тим упутствима целокупну наставу у ЈА требало је изводити на основу планова и програма састављених од стране Генералштаба, команди родова војске и одељења МНО. Да би обука била што квалитетнија, све јединице је требало у што краћем року попунити до пуног формацијског састава, а „најбоље, најсмелије, најпроницљивије и најиздржљивије борце требало је одабрати за јединице аутоматичара, извиђачке, противавионске, митраљеске и јединице за везу.“ Јединачну обуку бораца требало је да изводе подофицири који су дан раније под руководством командира увежбавали програм који ће на занимању изводити са војницима. Посебно је наглашено да све старешине морају да посвете особиту пажњу јединачној обуци војника, с обзиром на чињеницу да она представља основу да се најбрже постигне борбена увежбаност одељења, а затим и виших јединица, као и да се „не сме дозволити да неприпремљене старешине изводе обуку“.¹⁰⁵²

У складу са овим наређењем Наставног одељења у издата су и Упутства за организацију и методско извођење наставе у родовима и службама војске. На пример у пешадији се, према овом Упутству, настава тј. обука делила на три школе, које су представљале наставне периоде одређене у циљу постепености извођења обуке. Тако су постојале четна школа која је трајала 17 недеља, као и батаљонска и бригадна школа које су трајале по 3 недеље. Четна школа је била основ целокупне обуке у пешадији и она је за циљ имала да спреми војнике као појединце и као целину у чети за све службе и дужности у миру и за извршење свих борбених задатака у рату. Она је почињала јединачном обуком,¹⁰⁵³ настављала се одељенском и водном, а завршавала четном. Батаљонске и бригадне школе

¹⁰⁴⁸ ВА, ЈНА, к. 279, ф. 1, док. 1, Наредба министра народне одбране пов. бр. 245 од 5. јуна 1945. године.

¹⁰⁴⁹ Исто.

¹⁰⁵⁰ ВА, ЈНА, к. 279, ф. 1, док. 4, Упутство за организацију и методско извођење наставе у пешадији.

¹⁰⁵¹ ВА, ЈНА, к. 279, ф. 2, док. 6, Акт Наставног одељења Генералштаба ЈА, пов. бр. 550 од 14. септембра 1945. године.

¹⁰⁵² ВА, ЈНА, к. 279, ф. 2, док. 2, Акт Наставног одељења Генералштаба ЈА пов. бр. 248/45 од 9. јуна 1945. године.

¹⁰⁵³ Јединачна обука у четним школама у пешадији трајала је три недеље. За стрељачке и извиђачке чете, као и чете аутоматичара и противоклопних пушака План извођења наставе предвиђао је осам предмета: Политичку наставу, Борбену обуку са утврђивањем и везом, Пешадијска егзерцирна правила, Наоружање, настава гађања и гађање, Стражарска служба, Унутрашњи ред и служба у јединици и гарнизону, Уредба о судовима и дисциплинска одговорност и Хигијена. Укупно 117 часова, тј. по 39 часова недељно. Војници митраљеских и минобацачких чета су осим напред побројаних предмета имали обуку из још два предмета: Митраљеска односно минобацачка егзерцирна правила и Митраљеска односно минобацачка борбена правила. Упркос томе, предвиђено време за обуку се није повећало и такође је износило 117 часова. ВА, ЈНА, к. 279, ф. 2, док. 1, Акт Наставног одељења Генералштаба ЈА, пов. бр. 240, од 5. јуна 1945. године.

служиле су у првом реду за систематску обуку старешинског кадра у командовању својим јединицама и придодатим ојачањима и управљању борбом. Војници су у овим школама требали да се привикну на рад и живот у већим јединицама, затим на веће физичке напоре, већи обим вежби и на тешњу практичну сарадњу са осталим родовима и службама војске.¹⁰⁵⁴

Целокупни систем обуке имао је задатак да војника (борца) научи да у борби на најбољи могући начин рукује својим оружјем или другом борбеном техником, да прецизно гађа, да се користи свим средствима за уништавање непријатељских оклопних возила и одбијање ваздухопловства непријатеља. Осим тога, војника је требало научити да брзо процењује земљиште и оријентише се на њему, да се успешно пребацује, вешто пузи и умешно се укопава и маскира, као и да непрекидно осматра дејства непријатеља, својих суседних јединица и сигнале свога старешине. На крају, војник је на обуци морао да научи „да не губи главу у сложеној ситуацији савременог боја, да буде проницљив и безгранично храбар, да не застаје пред тешкоћама, већ да их смело савлађује, као да савлађује све препреке повезане са извршавањем борбеног задатка“.¹⁰⁵⁵

Месец и по дана од почетка обуке извршена је анализа обуке и уочени су одређени недостаци. Посебно су истакнути одсуство озбиљне припреме руководиоца за занимање, тј. чињеница да се планови за извођење обуке нису састављали редовно, а самим тим ни да се није одређивао циљ обуке. Затим, указано је на то да старешине недовољно својим потчињеним указују на методiku извођења обуке и правилан рад, што је за последицу имало недовољно добру јединичну обуку. Осим тога обука из наставе гађања се није изводила потпуно, а официри нису придавали потребну пажњу обуци из наставе гађања. Такође, уочено је и то да је брига о оружју била недовољна, као и да су постојали случајеви где се није чистило оружје наводно због недостатка времена. Егзерцирна обука се у неким контролисаним јединицама није примењивала. На крају је истакнуто да „команданти и штабови проводе мало времена у потчињеним јединицама и (да су) недовољно упознати са током обуке. (...) Запажа се, да претпостављене старешине не постављају потчињенима довољно одређене захтеве у погледу организације обуке.“¹⁰⁵⁶ У извештају о стању у ЈА и раду политичке управе с краја 1945. године истакнуто је још неколико општих проблема у вези са обуком, али је пре свега указано је на то да Наставно одељење Генералштаба није водило рачуна о томе да је подофицирски кадар који је требало да изводи јединичну обуку са војницима, малобројан и да га нема довољно, као и да је официрски кадар недовољно стручно оспособљен за извођење наставе.¹⁰⁵⁷ Процењено је да је то био један од главних фактора да многе поставке у плану обуке нису доживеле целокупну реализацију. Осим тога, у Политичкој управи ЈА су сматрали да је велика слабост у спровођењу плана обуке била и непотпуно коришћење присутних инструктора и саветника Црвене Армије.¹⁰⁵⁸

Временом се оваква ситуација донекле поправила. У једном документу који говори о резултатима обуке у летњем наставном периоду у току 1946. године, назначено је да су јединице ЈА „углавном испуниле постављене задатке“. „Војници и старешине радили су неуморно на уздизању нивоа свог војничког знања и ратне вештине“. Истакнути су значајни резултати који су постигнути у погледу: побољшања организације наставе и метода њеног

¹⁰⁵⁴ ВА, ЈНА, к. 279, ф. 1, док. 4, Упутство за организацију и методско извођење наставе у пешадији.

¹⁰⁵⁵ ВА, ЈНА, к. 279, ф. 1, док. 1, Наредба министра народне одбране пов. бр. 245 од 5. јуна 1945. године.

¹⁰⁵⁶ ВА, ЈНА, к. 279, ф. 2, док. 4, Запажања о недостацима у настави, Акт Наставног одељења Генералштаба ЈА, пов. бр. 343/45 од 27. јула 1945. године.

¹⁰⁵⁷ Од 4.119 командири чета у току 1945. године, њих 353 било је без икаквог школског образовања, док је њих 3.106 имало само основну школу. Од истог укупног броја само је њих 988 у току рата завршило краћи официрски курс, а њих 613 подофицирски. То је у пракси значило да је основ војне обуке лежао 60% на кадру који није имао никакво војно образовање. Од 23.548 водних официра на којима је стварно лежало тежиште извођења обуке било је свега њих 615 који су прошли кроз официрске или подофицирске курсеве у току рата.

¹⁰⁵⁸ АЈ, ЦК СКЈ, Опунмоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, 507/XX, к. 1, док. 23, Извештај о стању у Југословенској армији и раду политичке управе (1945), стр. 13–15.

извођења, побољшања рада штабова у планирању и контроли наставе и борбене припреме јединица. Постављени су темељи материјалног обезбеђења и постигнут је даљи напредак у чувању и одржавању оружја и других борбених средстава. Пешадија је повећала своју вештину и искуство у тактичким радњама основних видова борбе, а нарочито у блиској борби, као и у организацији и извођењу маршева. Артиљерци су углавном овладали својом борбеном техником, а послуге оруђа биле су извежане за рад у саставу одељења и вода. Исто је важило и за војнике у јединицама противавионске артиљерије. Тенкисти су успешно савладали своју обуку, док су везисти обучили за организацију веза у условима приближним борбеној стварности. Инжињеријске јединице научиле су да изводе главне инжињеријске радове у саставу одељења и вода у основним видовима борбе, савладана је техничка употреба мина и експлозива као и извођење запречних радова помоћу мина и разминирање минских поља, проучена су фортификацијска постројења лаког типа и извршена обука у коришћењу месних средстава за савладавање водених препрека. Ваздухопловци су постигли знатан успех у обуци летећих екипа и техничког особља и стекле практично искуство у премештају на нове аеродроме, а учвршћена је и борбена извежаност групе. Јединице Ратне морнарице постигле су добар успех у обуци флотних јединица, морнаричке пешадије и обалске артиљерије.¹⁰⁵⁹

Упоредо са напретком и постигнутим позитивним резултатима надлежни су увидели и низ недостатака у извођењу обуке. Тако су се поједине старешине недовољно бринуле о неопходним потребама својих потчињених, о борбеној техници и осталом материјалу који им је био поверен, о смештају, исхрани и снабдевању сваке врсте. Материјално обезбеђење у делу јединица је било „врло слабо“. Велики број јединица није имао довољно уређених стрелишта и полигона за вежбу. Слабо је била обрађена и вештина командовања борбеним порецима јединица и организација садејства пешадије са осталим родовима војске и службама. Штабови као органи команданта за организацију наставе, нису још увек били оспособљени за решавање наставних проблема и само извођење наставе. Пешадија није савладала вештину гађања, иако је то била једна од најважнијих грана обуке. Подвучен је слаб успех у гађању пушком, пушкомитраљезом и митраљезом, а посебно је истакнута и чињеница да многе старешине слабо гађају пушком и пиштољем, као и да „не знају да правилно заузму основне ставове за гађање, нишањење и окидање“. Посаде тенкова биле су недовољно извежане у гађању при кратком задржавању, а веома слабо у гађању при кретању. Истакнуто је и то да је у ваздухопловству било доста авионских удеса, чији су главни узроци били: „Недовољна стручна спрема руководећег особља за организацију летења; недовољно учвршћена дисциплина летења; недовољно познавање руковања авионима на земљи и у ваздуху од стране летачког и техничког особља у духу одредаба правила летења и штруманске службе и правила за техничко руковање авионима; слаба припрема и разрада летачких задатака на земљишту пред полетање.“ Код везиста је уочен велики број кварова на апаратима, док су инжињерци били недовољно оспособљени за израду комуникација и вештином организације извођења инжињеријских радова. На крају је посебно истакнут „као крупан и озбиљан недостатак“ да се при планирању и извођењу тактичке обуке „не користе и не примењују борбена искуства из народно-ослободилачке борбе“.¹⁰⁶⁰

5. 3. 3. Демобилизација

Упоредо са почетком обуке о којој смо напред говорили започео је и процес демобилизације бораца одређених годишта. Прво су из Армије, непосредно по завршетку рата отпуштени они борци који су били неопходни за функционисање привреде и управног

¹⁰⁵⁹ ВА, ЈНА, к. 49, ф. 18, док. 1, Наредба пов. бр. 16 Начелника Генералштаба Југословенске армије за 20. јануар 1947. године.

¹⁰⁶⁰ Исто.

апарата, као и ђаци и студенти који су требали да наставе своје школовање. Први Закон о демобилизацији донет је већ 19. јула 1945. године. На основу њега из Армије је отпуштено око 280.000(?) бораца у току јула и августа.¹⁰⁶¹

У октобру 1945. донет је Закон о потврди, изменама и допунама закона о демобилизацији најмлађих годишта и друге партије старијих годишта обвезника, хранилаца и свих жена из Југословенске армије и морнарице. Овај закон је предвиђао да се из ЈА у времену од 30. октобра до 15. новембра 1945. отпусте сви борци рођени 1928. године и млађи и сви подофицири и официри исте старости уколико су ђаци средњих и њима равних школа, а желе да буду отпуштени ради наставка школовања. Њима је према одредбама Закона време проведено у ЈА урачунато у време служења обавезног војног рока, с тим да је временску разлику, уколико је она постојала, требало да допуне онда када њихово годиште буде регрутовано. Осим ове две категорије, Закон је предвиђао да се у времену од 15. новембра до 31. децембра 1945. из Армије отпусте сви борци и подофицири рођени 1919. године и старији, све жене које нису на дужности официра, подофицира, политичких руководиоца, у санитету и сл. које не желе да даље служе, као и оних официра чије демобилисање дозвољавају потребе службе. Од демобилизације тј. отпуштања из ЈА били су изузети специјалисти (мушкарци и жене), уколико нису били храниоци, а који су били неопходно потребни, затим они који су желели да остану у ЈА, а оцењено је да имају услова за корисно вршење војних дужности, као и сва лица која су била на служби у јединица КНОЈ-а.¹⁰⁶²

Наредбом бр. 10 коју је издао министар народне одбране ФНРЈ, Јосип Броз Тито 22. септембра 1946. године, почела је завршна фаза у процесу демобилизације бораца ЈА. Рок за извршење демобилизације трећег контингента људства био је 31. октобар 1946. године. Као критеријум за демобилизацију овог пута узети су дужина трајања службе у ЈА, па су демобилисани они који су најдуже били у саставу ЈА и који су одслужили прописани војни рок. Од оних бораца који су у редове ЈА ступили у другој половини 1944. отпуштени су они који су рођени 1920, 1921. и 1922. године, да би накнадним наређењем од 20. новембра 1946. наређено и отпуштање бораца рођених 1923. године.¹⁰⁶³

Завршетком процеса демобилизације војника који су у Армију ступили још у току рата, отворена је могућност пријема нових регрута. На тај начин ЈА је започела нову мирнодопску етапу у свом развоју, самим тим и у обуци младих војника.

5. 3. 4. Регрутовање

Прва етапа ка томе било је регрутовање. Оно представља скуп мера и радњи којима се одабира људство ради редовне попуне оружаних снага. У ширем смислу регрутовање означава сваку попуно оружаних снага људством, без обзира на начин на који се врши и које људство обухвата. У ужем смислу регрутовање означава радњу којом се одређује који од грађана ће постати војни обвезници. У складу са тим, само регрутовање не спада у ужи појам војне обавезе и може се назвати „регрутна обавеза“.¹⁰⁶⁴

На регрутовању се начелно одређује у којим родовима и службама ће служити поједини регрути као и који од њих ће бити упућени на школовање за резервне официре и рочне подофицире. Ово се одређивало према способностима и наклоностима регрута и према потребама оружаних снага. Ипак, ово није искључивало могућност да се и за време одслужења војног рока врше потребне измене, тј. пребацивање из једног рода или службе у

¹⁰⁶¹ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954*, str. 164.

¹⁰⁶² АЈ, ПНС, 15-7-100, Закон о потврди, изменама и допунама закона о демобилизацији најмлађих годишта и друге партије старијих годишта обвезника, хранилаца и свих жена из Југословенске армије и морнарице.

¹⁰⁶³ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954*, str. 169.

¹⁰⁶⁴ АЈ, СИВ, 130-1019-1553, Тезе за закон о народној одбрани и оружаним снагама ФНРЈ, као и за правилнике, уредбе, правила и друге прописе; *Vojna enciklopedija*, Ratna privreda-Spahije, knj. 8, str. 108.

други, отпуштање са школовања и враћање за војнике оних кандидата за резервне официре или рочне подофицире за које се установи да не испуњавају услове. Било је могуће и да се војници из трупе, шаљу у школе за резервне официре и наставне јединице за рочне подофицире, иако на регрутацији нису били одређени за њих.¹⁰⁶⁵

Регрутовање су вршиле комисије састављене од представника војних власти и народних одбора. Комисије су одређивали војни окрузи на предлог војних одсека и средњих одбора. Регрутовање југословенских држављана у иностранству вршила су званична представништва у дотичној држави. Против одлука регрутне комисије и војних одсека регрути су имали право жалбе, која је била у надлежности војних округа. Ипак подношење жалбе није одлагало извршење одлуке регрутне комисије.¹⁰⁶⁶

Регрутовање је могло бити претходно и редовно. Претходно регрутовање се састојало из уписивања регрута у војну евиденцију и оцене њихове физичке способности за службу у оружаним снагама, као и оријентационог одређивања за родове и службе, односно за кандидате за резервне официре и рочне подофицире. Претходном регрутовању подлежали су сви грађани мушког пола старости 19 година. Резултати претходног регрутовања нису саопштавани кандидатима. С друге стране, редовно регрутовање се састојало из коначне оцене физичке способности грађана за војну службу и категорисања за поједине родове и службе у оружаним снагама као и за кандидате за резервне официре и рочне подофицире. Редовном регрутовању су подлежали сви грађани мушког пола са навршених 20 година старости. На редовном регрутовању регрутима се саопштавао род или служба војске у који су одређени, рок службе,¹⁰⁶⁷ као и да ли су одређени за кандидате за резервне официре и рочне подофицире.¹⁰⁶⁸

5. 3. 5. Обука нових регрута

Упоредо са последњом фазом демобилизације ратног кадра почетком септембра 1946. године, започео је процес регрутације војних обвезника рођених између 1920. и 1927, а који до тада нису одслужили војни рок. Регрути су крајем новембра исте године кренули ка одређеним јединицама. „Пре одласка у касарне војници су се у местима сабирали у регрутне центре, одакле су их организовано и уз песме, пароле и заставе водили у јединице.“ По доласку у касарну младе војнике је чекао обавезан једномесечни карантин, направљен тако што је део касарне или зграде ограђен или одвојен од осталих делова. Ово је била санитарска мера, уперена против болести и зараза које су у том периоду биле веома честе.¹⁰⁶⁹

Период у коме се обука вршила са борцима учесницима Другог светског рата можемо посматрати и као припремни период за почетак обуке младих регрута. О томе сликовито

¹⁰⁶⁵ Постојали су предлози да се овакав принцип за избор кандидата за резервне официре и рочне подофицире устали, тј. да се одустане од принципа одабирања кандидата на регрутовању и да се они бирају само у трупи после извршене јединичне обуке. Надлежни су били мишљења да би то имало више штетних последица. Сматрали су да би се тиме скратило време за школовање под посебним условима, затим изазвала велика циркулација људства унутар оружаних снага, а било би и тешкоћа у вези са роком службе. Због тога је преовладало мишљење да би требало задржати принцип одабирања кандидата од стране војно-територијалних органа (АЈ, СИБ, 130-1019-1553, Тезе за закон о народној одбрани и оружаним снагама ФНРЈ, као и за правилнике, уредбе, правила и друге прописе).

¹⁰⁶⁶ АЈ, СИБ, 130-1019-1553, Тезе за закон о народној одбрани и оружаним снагама ФНРЈ, као и за правилнике, уредбе, правила и друге прописе.

¹⁰⁶⁷ Изузетно, рок службе се није саопштавао занатлијама чије је знање било важно за Армију, као и неким са средњошколским образовањем који су се упућивали сразмерно у све јединице. Ово се односила нпр. на пекаре, куваре, поткиваче, неке механичаре, техничаре и тсл. Њима се рок одређивао приликом упућивања у јединице с двогодишњим или трогодишњим роком.

¹⁰⁶⁸ АЈ, СИБ, 130-1019-1553, Тезе за закон о народној одбрани и оружаним снагама ФНРЈ, као и за правилнике, уредбе, правила и друге прописе.

¹⁰⁶⁹ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954*, str. 172–175.

говоре и речи Јосип Броза Тита: „Ви сте до сада имали под својом командом људе који су прошли кроз велику и тешку борбу, људе прожете високом свијешћу. Сваки појединац међу њима је личност, али у исто вријеме сви они заједно сачињавају једну несаломљиву цијелину. Али доћи ће ускоро вријеме када ћете добити нове људе, нови материјал, из кога ћете стварати нове борце као што су ови данашњи. На вама је задатак да стварате достојне борце, достојне војнике наше нове народне армије и да у исто вријеме можете часно представљати официре тако славне армије као што је наша.“¹⁰⁷⁰

Ради отклањања уочених недостатака у процесу извођења обуке са борцима из Другог светског рата, начелник генералштаба ЈА генерал Коча Поповић је издао наређење о припреми за почетак обуке младих војника. Он је од својих потчињених тражио да све старешине закључно са генералима и адмиралима, детаљно проуче правила, прописе, упутства, као и наоружање и опрему својих јединица и да их вешто примењују у свим видовима обуке, „увек се ослањајући при том на искуства из народно-ослободилачке борбе“. Осим тога он је наредио и да се продужи са усавршавањем и вежбањем штабова, да се постепено остваре неопходни материјални услови за обуку јединица (стрелишта, вежбалишта и полигони), као и да се даље побољша организација и метод извођења обуке.¹⁰⁷¹

Доласком младих регрута на одслужење војног рока издати су почетком 1947. године Директива за обуку и васпитање, нови планови и програми обуке, као и упутства за организовање наставе. Директива је предвиђала да је циљ мирнодопске образовне активности „стварање високо оспособљених појединаца свих специјалности и монолитних јединица које ће моћи да се успешно боре у свим приликама“. Основни захтев у војнострочној обуци појединаца био је да они буду врхунски оспособљени за успешно вођење рата у свим условима. Обука је трајала десет месеци, а изводила се свакодневно у летњем периоду у трајању од 8, а у зимском од 7 часова.¹⁰⁷²

Циљеви обуке определили су и тематски садржај наставних планова и програма. Тако су јединице пешадије, које смо узели као пример, имале: борбену обуку, наставу гађања, инжињеријску обуку, противхемијску заштиту, гарнизонску и унутрашњу службу, стројеву обуку и политичку наставу. Задатак борбене обуке био је да појединци стекну потребне вештине из оквира понашања човека на бојишту у свим улогама и приликама, самостално и у оквиру својих јединица. Осим тога основне и здружене јединице пешадије требало је да науче да складно извршавају разноврсне задатке, укључујући и функцију садејства са другим родовима и суседним јединицама. Настава гађања имала је задатак да војнике обучи да на најбољи могући начин овладају личним и колективним наоружањем, да се упознају са њиховим техничким карактеристикама и борбеним особинама, али пре свега да постигну врхунске резултате у гађању различитих циљева на земљи и у ваздушном простору. Инжињеријска обука предвиђала је оспособљавање војника за правилно извођење радњи укопавања, маскирања, израду и савлађивање различитих врста препрека, минирање и разминирање и друге активности из оквира инжињеријског обезбеђења. Настава из противхемијске заштите имала је задатак да научи војнике свим активностима који су за циљ имали заштиту и отклањање последица дејства различитих хемијских средстава које су се могле употребити у ратне сврхе. На крају, политичка настава је имала за циљ „да створи комплетну личност, човека способног и опредељеног да се бори за циљеве револуције и активно учествује у изградњи земље и стварању нових друштвено-политичких односа.“¹⁰⁷³

Почетком 1948. године усвојен је нови систем обуке и васпитања војника. Период обуке је повећан за један месец, а сама обука је подељена на три раздобља. Прво, које је трајало 5–7 месеци и у коме се изводила обука појединца, одељења, посада, послуга и

¹⁰⁷⁰ *Vojna enciklopedija*, (I izdanje), tom 6, str. 350.

¹⁰⁷¹ ВА, ЈНА, к. 49, ф. 18, док. 1, Наредба пов. бр. 16 Начелника Генералштаба Југословенске армије за 20. јануар 1947. године.

¹⁰⁷² G. Miljanić, *Kopnena vojska JNA*, knjiga 3-1, str. 53–54.

¹⁰⁷³ Grupa autora, *Kopnena vojska JNA*, knjiga 3-2, str. 33–34.

јединица ранга вода. Друго, које је трајало 3 месеца и у коме се обука изводила са јединицама ранга чете-батерије, батаљона-дивизиона и њима равних јединица. И треће, које је трајало најмање 1 месец и у коме се обука изводила са јединицама ранга пука-бригаде. Овакве промене у систему обуке условиле су и знатније промене у садржајима програма и организационим облицима обуке војника, јединица и команди. У борбеној обуци јединица копнене војске тада је посебна пажња посвећена обуци планинских и брдских јединица, као и јединица за вођење борбе против оклопно-механизованих формација. Уводи се и систем извођења борбене обуке методом логоровања и покретних логоровања. На нивоу дивизија, поред школских и јединачних гађања, тада је прописано и обавезно извођење тактичких вежби с бојевим гађањима – четом и батаљоном.¹⁰⁷⁴

Нова промена у систему извођења обуке направљена је већ 1949. године. Време за извођење обуке је остало исто, али је обука тада подељен на пет уместо дотадашње три целине. Прву, у трајању од 3 месеца у коме се изводила јединачна обука. Другу, у трајању од 2 месеца у коме се изводила одељенска обука. Трећу, у трајању од 2 месеца у коме се изводила водна обука. Четврту, у трајању од 3 месеца у коме се изводила четна и батаљонска обука. И пету, у трајању од месец дана у коме се изводила пуковска обука. Оваква периодизација обуке остаће на снази све до 1956. године.

У том периоду посебна пажња у процесу обуке војника стављена је на оспособљавање појединца, групе ловаца тенкова и комплетних основних тактичких јединица за успешно вођење противтенковске борбе. Гађање из ручних бацача било је обавезно за све војнике и старешине. Стављање тежишта на обуку за противоклопно дејство јасно говори о страху од напада земаља Информбироа, с обзиром на чињеницу да се у том нападу очекивало велико учешће тенкова и других оклопних возила. Тактичке вежбе са бојевима гађањем, чије је извођење започело 1948. године у овом периоду постају сталан облик борбене обуке јединица. Осим тога, у овом периоду изведени су и први послератни маневри, као најкомплетнији и најсложенији облик обуке јединица и команди. Први је изведен у септембру 1949. године на територији НР Србије, тачније на ширем простору Аранђеловац – Топола – Смедеревска Паланка – Космај. Други маневар је одржан четири године касније (септембар 1953) на простору НР Хрватске и то на ширем простору Копривница – Врбовец – Загреб.

По речима Јосипа Броза Тита, први маневар је вршен у једној изузетној ситуацији, у време кад се Југославија налазила у доста тешком положају, кад се на њу са свих страна вршио политички па и војни притисак. Она је ипак истакао да овај маневар није вршен као противмера „разним застрашивањима, већ зато што је то била потреба, уобичајена код једне модерне армије, ако она хоће да буде на висини, ако хоће да оправда себе као такву, то јест као модерну армију.“¹⁰⁷⁵ У маневру је учествовало око 20.000 војника и старешина. Командант је био генерал Пеко Дапчевић. Основна оперативна претпоставка маневра била је пробој позиционе одбране из непосредног додира, уз регруписавање снага и увођење другог ешелона после извршеног пробоја.¹⁰⁷⁶

У извештају о маневру из 1949. стоји да је он „успешно изведен“ и „поред недовољног искуства старешинског кадра за организовање и извођење великих вежбања ове врсте и многих недостатака и условности које су због тога нужно постојале“. Маневар је показао да су стрељачке јединице биле способне да у садејству са артиљеријом, тенковима, инжињеријом, авијацијом и другим родовима, уз помоћ одговарајућих служби, решавају све задатке из маршевања и становања, као и основне борбене задатке у нападу и одбрани. Борци и старешине су у току извођења маневра испољили велику вољу, залагање, иницијативу и високу свест у свим приликама. Сви штабови као органи командовања и управљања трупама,

¹⁰⁷⁴ V. Lončović, A. Živković, *Obuka i vaspitanje*, str. 44–45.

¹⁰⁷⁵ J. Б. Тито, *Говори и чланци*, стр. IV/321.

¹⁰⁷⁶ Група аутора, *Копнена војска ЈНА*, књига 3-1, стр. 84–85.

углавном су извршили своје задатке. Војници извиђачи добро су савладали програм обуке и стечено знање су примењивали на правилан начин. У највећем броју случајева они су успешно извршавали своје задатке, прикупљања података о непријатељу. Међутим, показало се да је веће извиђачке јединице нису биле добро увежбане и у њима су се појављивали већи пропусти у руковођењу. Маневар је показао да је у обуци артиљеријских јединица постигнут „знатан успех“. Борачки састав је био увежбан у руковању техником и у употреби својих оруђа за извршење гађања. Иако је залагање код старешина и бораца из артиљеријских јединица било на задовољавајућем нивоу, уочено је да артиљеријске команде и штабови још увек нису били на одговарајућем нивоу. Посаде тенкова и самоходних оруђа, као и цео борачки састав тенковских и механизованих јединица показали су да су оспособљени за извршење готово свих задатака који су се у борби пред њих могу поставити. Уочено је да ипак да возачи тенкова нису били добро обучени за ноћну вожњу, а да штабови бригада нису били дорасли свим задацима које у борби могу добити. Јединице ваздухопловства су показале да су оспособљене за дневне борбене летове мањих група у садејству са копненим снагама, како у нападу тако и у одбрани. Старешине и штабови летачких јединица су показали да у основи познају функционалне дужности, али да ипак још увек нису били оспособљени да их врше самостално. Техничка служба је знатно заостајала у односу на летачке јединице. Што се тиче инжињеријских јединица оне су показале добру обученост људства. Ипак извесни недостаци су уочени за дејство пионирских јединица у борбеном поретку пешадије, артиљерије и тенкова за разминурање, а затим и код водоснабдевачких јединица за постављање Нортонових бунара. Осим тога, показало се да старешине још увек нису биле добро припремљене за организацију и прорачун инжињеријских радова. Везисти су показали да су добро обучени у основним радњама које у биле потребне за успостављање и одржавање везе, али исто тако и да немају довољно самосталности и рутине у раду, што је била последица тога што обука војника за везу није увек извођена у условима који би били што ближи стварним тј. ратним. Стручна спрема и увежбаност хемијских јединица углавном је задовољила, јер су војници овладали техником коју су имали у наоружању и били увежбани за коришћење приручних средстава за хемијско обезбеђење. Јединице служби позадине биле су у стручном погледу добро извежбане. Ипак њихова тактичка оспособљеност није била на потребној висини. Разлог за то пронађен је у начину извођења тактичке обуке јединица родова војске, јер се јединице служби позадине не укључују у ова вежбања.¹⁰⁷⁷

Други маневар из септембра 1953. превазишао је онај из 1949. и по изведеним припремама и по броју ангажованих снага и по основној концепцијској замисли, а изведен у времену заоштравања војнополитичке ситуације око Слободне територије Трста. Припремне радње за његову реализацију отпочеле су још 1. марта 1953, а наредбу за извођење маневра издао је Јосип Броз Тито 14. августа исте године.¹⁰⁷⁸ У њему је учествовало око 50.000 војника и старешина, а командант је био генерал Коста Нађ. Овај маневар био је изведен у две фазе. У првој фази иницијатива је дата „непријатељским“ снагама, које су извршиле напад јаким снагама на правцима: Копривница – Крижевци – Врбовец и Бјеловар – Загреб, са циљем да изврше обухват Загреба. Јединице браниоца су у почетку имале задатак да изводе маневарску одбрану и изврше припрему за противнапад. У другој фази, уз помоћ ваздухопловства снаге браниоца су требале да изведу снажан противнапад концентричним правцима из рејона Загреба и Мославачке горе у бокове нападача, као и да на крају приступе његовом окруживању и уништењу.¹⁰⁷⁹

Угледајући се на искуства армија САД, Грчке, Италије и других у току 1956. године извршена је нова реорганизација у систему обуке, када се формирају наставни центри и наставне јединице. Очекивања од ове реорганизације била су велика. Постизање већег

¹⁰⁷⁷ ВА, ЈНА, к. 13, ф. 2, док. 1, Кратак извод из података о стању обучености борачког и старешинског састава, штабова и јединица које су учествовале на маневру крајем септембра 1949. године.

¹⁰⁷⁸ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 328.

¹⁰⁷⁹ G. Miljanić, *Kopnena vojska JNA*, knjiga 3-1, str. 87–88.

квалитета обуке, солидније обучености, лакшег и потпунијег материјалног обезбеђења наставе и максималне борбене готовости родовских и здружених јединица које увек добијају већ обучене војнике, била су само нека од њих.¹⁰⁸⁰

Какве су биле конкретне промене? Уместо у јединицу, млади војници су на почетку служења војног рока упућивани у наставне центре и јединице у којима су проводили у зависности од вида, рода или службе и специјалности за које су били одређени између 14 и 22 седмице. Обука у наставним центрима и јединицама обухватала је садржаје који су се односили на војностручно, опште и стручно-специјалистичко оспособљавање појединаца, одељења, посада и послуга. По завршеној обуци у наставним центрима и јединицама војници су одлазили у своје матичне јединице за које су били и регрутовани.¹⁰⁸¹

Оцењујући резултате обуке после прве партије војника, органи ДСНО су истакли да су они били задовољавајући. Ипак уочено је да су војници били слабије обучени у стројевим радњама и имали лошије војничко држање. Недостатак појединих типова наоружања, условио је да део војника који је припадао првој партији војника обучаваних у наставним центрима није располагао са истим наоружањем у току обуке и по доласку у јединицу у коју су дошли после ње. После годину дана и четири партије војника, уочени су додатни проблеми: непознавање војника који су кратко остајали у центру, тешко подешавање темпа обуке по групама,¹⁰⁸² недостатак старијих војника за делове наставе, мали број наставника у односу на велике групе војника које су обучавали. На крају, у време када се расправљало о укидању оваквог концепта обуке младих војника, установљено је да је он био непогодан за услове које је имала ЈНА, тј. и да није одговарао њеној организацијско-формацијској структури. Осим тога, систем обуке у наставним центрима, неповољно се одражавао и на бројност и борбену готовост мирнодопских јединица ЈНА, јер наставни центри у случају мобилизације нису прерастали у ратне јединице. После три године постојања наставни центри су 1959. расформирани. Опстали су само центри за обуку војника у јединицама РМ, РВ и ПВО (за критичне специјалности), као и за обуку неких дужности појединих специјалности јединица копнене војске као што су возачи оклопних борбених возила, оператори противоклопних ракета, руковоаци инжињеријских машина и сл. По расформирању највећег броја наставних центара регрути су поново на одслужење војног рока одлазили право у трупне јединице као што је то био случај и пре 1956. године.¹⁰⁸³

5. 4. ВАНАРМИЈСКО ВОЈНО ВАСПИТАЊЕ

„Ма колико у време нових великих техничких открића то моментално изгледало друкчије, ипак остаје још увек на снази стара истина, да се војна снага једне земље мери бројчаношћу њене Армије, под условом да је она добро наоружана, обучена и припремљена за ратна дејства. Али, бројчаност Армије не представља само њено кадровско језгро, ма колико оно било битно за мобилизацију и развој ратних јединица. Оно што даје Армији њену масовност уствари су њене организоване и обучене резерве, тј. наши резервни официри и

¹⁰⁸⁰ Isto, str. 83.

¹⁰⁸¹ V. Loncović, A. Živković, *Obuka i vaspitanje*, str. 48.

¹⁰⁸² У Артиљеријском наставном центру у Бенковцу управо су се жалили на то. „Сама структура плана, према којој настава траје 14 седмица, а изводи се у три наставна раздела, неприродна је и као таква мишљења смо да не одговара циљу обуке – по систему центра. Због тога предлагемо да се садања структура наставног плана замени новом структуром. Наиме, према нашем мишљењу обука у АНЦ треба и даље да остане 14 седмица али да се изводи у два наставна раздела, уместо дотадашња три: раздео обуке појединца и раздео обуке одељења, с тим да први траје 8, а други 6 наставних седмица.“ ВА, ЈНА, к. 429, ф. 3, док. 1, Команда VII армиске области – Државном секретаријату за послове народне одбране (Управа Артиљерије ЈНА), пов. бр. 3162 од 26. јуна 1957. године.

¹⁰⁸³ V. Loncović, A. Živković, *Obuka i vaspitanje*, str. 51; B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 382–383.

*подофицири, наши обвезници, омладина обухваћена ванармијским војним васпитањем и низ наших грађанских организација које својом редовном делатношћу подижу уједно и одбрамбену способност народа.*¹⁰⁸⁴

Ванармијско војно васпитање представља вид организоване војне обуке становништва ван Армије, чији је циљ развијање основних војних, општинских и специјалистичких знања, затим обнављање и усавршавање раније стечених војних вештина, као и одржавање физичке кондиције становништва. Обука се изводи са омладином и то пре служења војног рока, грађанима који не подлежу војној обавези, као и војним обвезницима који су раније одслужили војни рок у кадру.¹⁰⁸⁵

У изворној грађи под појмом ванармијско војно васпитање, у Југославији се неретко подразумевала само активност неколицине масовних друштвених организација, које су на „добровољној основи“ спроводиле одређене аспекте војног васпитања својих чланова. Пошто смо мишљења да то знатно сужава стварни појам ванармијског војног васпитања ми смо се одлучили да под њим обухватимо и обрадимо: предвојничку обуку, све аспекте војног васпитања у масовним друштвеним организацијама, противавионску заштиту (од 1955. Цивилну заштиту), као и стручно уздизање резервног официрског кадра у Удружењу резервних официра Југославије.

Промене које је донео тотални и свеобухватни рат условиле су потребу за што већим бројем људи који су прошли неки вид војне обуке. У том смислу ванармијско војно васпитање појавило се као веома важна компонента за успешну одбрану сваке земље. Говорећи о томе, француски генерал Шанзи је приликом увођења предвојничке обуке у Француској још 1910. године рекао: „У рату се ефективни армије брзо троше тако да њихово попуњавање представља највеће стратегијске потешкоће. Резерве се припремају споро и површно и ми, војници, долазимо у врло незгодан положај – остајемо без војске или добијамо људе који су једино способни да дођу на кланицу и да мирно сачекају последњи час. Ова обавеза има за циљ да нас реши оваквих брига и да успостави плодносно везу између армије и позадине, без које је немогућ опстанак армије.“¹⁰⁸⁶ Искуства Првог и Другог светског рата додатно су потврдила овај став.

Различити видови ванармијског војног васпитања, појавили су се после Првог и Другог светског рата у великом броју земаља, без обзира на то ком идеолошком блоку држава су припадали. Политичка ситуација у Европи у међуратном периоду, приморала је велики број држава да посвете нарочиту пажњу оспособљавању становништва за одбрану и војне потребе. Тако је Немачка, кроз различита културна и спортска друштва, у време када су јој одредбама Версајског мировног уговора војни ефективни били ограничени, вршила војну обуку омладине, што ће јој у другој половини 1930-их омогућити стварање снажне армије. У Бугарској, Мађарској и Аустрији, које су имале иста ограничења као и Немачка, такође су формиране организације чији је задатак био припрема омладине за службу у војсци.¹⁰⁸⁷ У међуратном периоду ванармијска војна обука омладине практикована је и у низу других земаља, као што су Италија, САД, Француска, Пољска и СССР.¹⁰⁸⁸ Предвојничка обука која је извођена у Совјетском Савезу показала се као веома значајна јер је омогућила стварање велике базе људства за попуњу јединица Црвене армије у току трајања Другог светског рата. Осим тога у СССР-у је постојала и веома снажна масовна организација „Осовијажим“, која је радила на ванармијском војном васпитању целокупног становништва.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁴ АЈ, СОСРСЈ, 296-1, Стенографске белешке са Другог конгреса Удружења резервних официра Југославије одржаног 4. децембра 1954. године у Београду – Излагање генерала Душана Кведера, стр. 3.

¹⁰⁸⁵ *Vojna enciklopedija*, 10, Telesno–Žužul, (Београд: Редакција војне енциклопедије, 1967), стр. 341.

¹⁰⁸⁶ Цитирано према: Алекса Демниевски, „Ванармијско војно васпитање“, *Војно дело*, бр. 3/1956, стр. 45.

¹⁰⁸⁷ А. Демниевски, *Ванармијско војно васпитање*, стр. 45–46.

¹⁰⁸⁸ Nikola Žutić, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, Београд: Angrotrade, 1991, стр. 64.

¹⁰⁸⁹ *Vojna enciklopedija*, 10, Telesno–Žužul, Београд: Редакција војне енциклопедије, 1967, стр. 341.

После Другог светског рата ванармијско војно васпитање појавило се у још већем броју земаља него у међуратном периоду. Рад је настављен у СССР-у, а чланице његовог идеолошког блока, Чехословачка, Пољска и Албанија су одмах после завршетка рата, преко различитих спортских и друштвених организација на добровољној основи увеле ванармијско војно васпитање. До краја пете деценије XX века наведене земље ово питање су законски дефинисале, чиме је предвојничка обука омладине и ванармијско војно васпитање већег дела осталог становништва постала обавеза. У преосталим државама совјетског блока, Источној Немачкој, Мађарској, Румунији и Бугарској, у којима су после Другог светског рата одредбама мировних уговора војни ефективи били ограничени, такође су стваране организације које су ван армије изводиле војну обуку са омладином и обучавале становништво у разним поступцима који су налазили примену у војсци и у рату.¹⁰⁹⁰ На тај начин оне су наоко поштовале одредбе мировних уговора, али су у исто време стварале базу војно оспособљеног људства изван званичног армијског система.

И са супротне стране „Гвоздене завесе“, практиковало се ванармијско војно васпитање становништва, пре свега омладине. На добровољној основи предвојничка обука је уведена за француске омладинце, док су у Турској средњошколци и студенти имали обавезну војну обуку. У водећој земљи западног света, Сједињеним Америчким Државама, такође је поклањана велика пажња војној обуци студената. Они су поред редовног школског програма прелазили и програм војне обуке кроз ниже и више течајеве. За слушаоце виших течајева у току летњег распуста организована је и обука у војним логорима, у којима су практично примењивали стечена теоријска војна знања. На овај начин америчка војска је попуњавана резервним старешинским кадром.¹⁰⁹¹

Ни Југославија није представљала изузетак по овом питању. Кроз Савез Сокола Краљевине Југославије практикован је неки вид ванармијског војног васпитања. Соколи су кроз поље телесног васпитања неговали и низ вежби које су у себи имали елементе војне обуке, као што су стројеве вежбе, стрелаштво, скијање и коњички спорт. Почетком 1930-их Соколи су добили и програм војне припреме, који је израдио Министарство Војске и Морнарице Краљевине Југославије у сарадњи са Управом Сокола. Овај програм је предвиђао учење низа предмета: правило војне службе, уредба о војној дисциплини и појмови о војничком кривичном законнику, настава гађања, пешадијско егзерцирано правило и ратна школа. Чланови Сокола који су са успехом положили програм војне припреме имали су олакшице у погледу обавеза служења у кадру Војске Краљевине Југославије.¹⁰⁹² Осим Сокола, Савез скаута Краљевине Југославије, Народна одбрана, Јадранска стража, Стрелачки савез, као и низ других организација вршиле су одређени вид војне обуке и васпитања омладине.¹⁰⁹³

5. 4. 1. Предвојничка обука

Предвојничка обука се организовала у оквиру ванармијског војног васпитања за мушку и женску омладину. Мушка омладина се у току обуке оспособљава у одређеним војним знањима потребним за лакше савлађивање обуке у Армији, а женска за извршење низа задатака у позадини. По карактеру и начину организовања, предвојничка обука може бити добровољна или обавезна, што зависи од друштвеног и политичког уређења појединачне земље, њених материјалних могућности, али и усвојене ратне доктрине. Организована предвојничка обука јавила се у XIX веку, заједно са стварањем масовних

¹⁰⁹⁰ А. Демниевски, *Ванармијско војно васпитање*, стр. 46.

¹⁰⁹¹ Исто, 45-47.

¹⁰⁹² Више о томе: N. Žutić, *Sokoli*, str. 66-71; Nikola Žutić, „Militarizacija fizičke kulture u Kraljevini Jugoslaviji 1929–1935“, *Istorija 20. veka*, br. 1–2 (1988), str. 109–123.

¹⁰⁹³ N. Žutić, *Sokoli*, str. 72-80.

армија, појавом и усавршавањем наоружања и других техничких средстава, сложенијом војном обуком и потребом за скраћивањем војног рока.¹⁰⁹⁴ Различити видови предвојничке обуке практиковани су и у Краљевини Србији с краја XIX века. Наредбом Министарства војног из 1888. године ученици шестог и седмог разреда средњих школа имали су организовану стрељачку обуку са гађањем. Као што смо већ поменули у Краљевини Југославији неки вид предвојничке обуке извођен је кроз организацију Сокола и др, али он није био систематски организован.¹⁰⁹⁵

5. 4. 1. 1. Увођење предвојничке обуке у Југославији и законски оквири

Разматрајући питање одбране земље Политбиро ЦК КПЈ је на својој седници од 23. маја 1947. године донео одлуку да се образује комисија, на чијем челу је требало да се нађе начелник Политичке управе ЈА, Светозар Вукмановић Темпо, која би након свог рада поднеле предлоге и разрађен план за успостављање предвојничке обуке.¹⁰⁹⁶ У наредних годину дана извршене су све неопходне припреме. Већ од октобра 1947. године једно одељење на нивоу IV управе Генералштаба било је задужено за вођење послова из домена предвојничке обуке, да би у априлу 1948. била формирана посебна Управа за ванармијско војно васпитање.¹⁰⁹⁷ Концем наредног месеца (29. маја 1948) донета је, на основу Закона о изменама и допунама Закона о војној обавези држављана ФНРЈ из децембра 1947. и Уредба о Предвојничкој обуци.¹⁰⁹⁸ Био је то први законски акт којим је она регулисана.

Индикативно је време формирања посебне Управе за ванармијско војно васпитање и доношење Уредбе о предвојничкој обуци. Историчар др Бојан Димитријевић сматра да се „датумски доношење уредбе о ПВО (предвојничкој обуци, прим. М. М.) уклапа у постепене припреме југословенске одбране за још у јавности непознат сукоб са СССР-ом и његовим сателитима.¹⁰⁹⁹

Поменута Уредба полазила је од става да је „дужност сваког држављанина да се васпитава у љубави и оданости према отаџбини и да се оспособи за одбрану њене слободе и независности“. Њоме је предвиђено постојање основне и допунске предвојничке обуке. Основна обука била је обавезна за све држављане ФНРЈ и она је почињала у години у којој је држављанин пунио 17 година, а могла је да траје до почетка одслужења војног рока. За школску омладину било је предвиђено да она почиње у вишим разредима гимназије, односно одговарајућим разредима њој равних школа, и да траје до завршетка школовања. Допунска обука била је обавезна за оне који су похађали факултете или друге високе школе, и она се изводила у оквиру школске наставе као обавезан предмет који је трајао до завршетка студија, односно до навршене 27. године живота. Предвојничкој обуци нису подлежали они држављани који су већ одслужили обавезни војни рок, активна војна лица, осуђени за кршење Закона о војној обавези за време трајања казне, као и особе женског пола које су имале децу испод 7 година старости. Обуке је могао да се ослободи и појединац који је био умно или физички неспособан за њену реализацију.¹¹⁰⁰

Како би се прецизније дефинисале обавезе органа задужених за реализацију Предвојничке обуке, у току 1949. године донет је и Правилник за извршење Уредбе о

¹⁰⁹⁴ *Vojna enciklopedija*, 7, Priković–Raketne, Beograd: Redakcija vojne enciklopedije, 1965, str. 389.

¹⁰⁹⁵ Isto, str. 389–390.

¹⁰⁹⁶ АЈ, ЦКСКЈ, 507, III/26, Записник Седнице Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије од 23. маја 1947. године.

¹⁰⁹⁷ Војан В. Димитријевић, *Jugoslovenska armija 1945 – 1954*, str. 306.

¹⁰⁹⁸ АЈ, Савез социјалистичке омладине Југославије (ССОЈ), 114-112, Упутство за спровођење Предвојничке обуке; „Уредба о предвојничкој обуци“, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 45, 2. јун 1948, стр. 596-597.

¹⁰⁹⁹ В. Димитријевић, *Jugoslovenska armija 1945 – 1954*, str. 306.

¹¹⁰⁰ „Уредба о предвојничкој обуци“, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 45, 2. јун 1948, стр. 596-597.

Предвојничкој обуци. Према одредбама овог Правилника за извршење обуке били су задужени, како војни органи, тако и народни одбори, Министарство за науку и културу, остала министарства Владе ФНРЈ и влада народних република у чијем су се делокругу рада налазиле средње стручне и њима равне школе и предузећа, затим ректорати универзитета, деканати факултета, управе виших школа, директори средњих стручних односно њима равних школа, као и управе предузећа. Осим тога Правилником су дефинисане и обавезе предавача и наставника предвојничке обуке на факултетима и средњим школама, командира наставних центара, као и омладинаца који су подлежали предвојничкој обуци.¹¹⁰¹ Уредбом о организацији службе предвојничке обуке, од 21. децембра 1953. додатно су дефинисани задаци и надлежности народних одбора у пословима предвојничке обуке и постављени принципи за њено организовање како код народних одбора, тако и код одговарајућих републичких органа управе.¹¹⁰²

Непосредно пре тога, наредбом Државног секретаријата за народну одбрану (ДСНО) бр. 281 од 16. јула 1953. године дошло до реорганизације предвојничке обуке у средњим школама. Образложење је гласило да је „престала потреба да се у средњим и средње-стручним школама (предвојничка обука) изучава 4 године“. Од наредне школске 1953/1954, предвојничка обука извођена је у 6, 7. и 8. разреду гимназија, као и у 2, 3. и 4. разреду средњих школа.¹¹⁰³ Крајем ове године донета је одлука, да се и трајање предвојничке обуке на факултетима скрати са пет на четири, односно са четири на три године.¹¹⁰⁴ Ово додатно потврђује напред изнети став о томе да је време доношења Уредбе о предвојничкој обуци било у вези са започетим сукобом између Југославије и СССР-а. Када то кажемо имамо у виду чињеницу да је после Стаљинове смрти у марту 1953. започео процес нормализације односа између двеју земаља, те да је тиме прошла опасност од војног напада на Југославију од стране СССР-а и источноевропских земаља.

5. 4. 1. 2. Циљеви извођења предвојничке обуке

Велики број омладинаца и омладинки које је обухватила Уредба о предвојничкој обуци, као и различит начин њиховог живота и рада, довели су до њихове поделе на мање групе. Омладина је подељена по половима, али и на сеоску, градску, радничку, средњошколску и студентску. Према томе, програми извођења предвојничке обуке, а самим тим и њени циљеви били су различити.

Иако су програми основне обуке мушких обвезника из редова сеоске, градске, средњошколске и радничке омладине били унеколико различити, они су имали исти циљ – да омладинце из ових група пре ступања у Армију науче правилном руковању и чувању основног пешадијског наоружања, стројевим радњама са и без оружја, као и заједничком раду у оквиру одељења. Осим тога, омладинци су после завршене основне обуке требали да овладају елементарним радњама из Тактичке обуке, појединачне и одељенске, затим маскирањем и коришћењем заштитне маске, као и да се упознају са основним правилима и прописима из Уредбе о војној дисциплини, Правила унутрашње службе, Гарнизонске службе, прве помоћи, личне и колективне хигијене и оријентације на земљишту.¹¹⁰⁵ Другим речима главни циљ основне предвојничке обуке, по њеном успостављању, био је да

¹¹⁰¹ АЈ, ПНС, 15-7-109, Правилник за извршење Уредбе о предвојничкој обуци.

¹¹⁰² АЈ, СИВ, 130-206-214, Уредба о организацији службе предвојничке обуке.

¹¹⁰³ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945 – 1954*, str. 311.

¹¹⁰⁴ *Политика*, бр. 14670, 21. новембар 1953, стр. 4.

¹¹⁰⁵ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ (КШН), 315-2-7, ВП бр. 8933–2 – КШН, пов. бр. 6, 12. јул 1948, Упут за спровођење наставе.

омладину припреми за службу у Армији, убрза и олакша наставу у јединицама и допринесе подизању њеног квалитета.¹¹⁰⁶

Програм основне обуке за ученице средњих школа имао је за циљ да омладинке оспособи за обављање помоћних служби на фронту и у позадини, као што су санитарске помоћнице, телефонисткиње и радио-телеграфисткиње. Осим тога програм је предвиђао да се у скраћеном обиму омладинке обуче за руковање основним пешадијским наоружањем, основним стројевим радњама из обима јединачне и одељенске обуке, као и да науче извесне радње из тактичке обуке.¹¹⁰⁷

Допунски програм предвојничке обуке који је био обавезан за студентску омладину, био је обимнији и имао је за циљ специјализацију омладинаца по родовима и службама, у складу са факултетским градивом које су изучавали. Студенти су имали задатак да на часовима Предвојничке обуке савладају основна општа војна знања родова и служби, потребна резервном старешинском кадру, док су студенткиње требале да се обуче за стручни рад у појединим позадинским службама.¹¹⁰⁸

На концу, предвојничка обука није за циљ имала само војно оспособљавање омладинаца. Иста, а неретко и већа важност придавана је и „морално-политичком“ раду.¹¹⁰⁹ Овај рад је требало да „кроз политичку, културну и пропагандну делатност још боље упозна (...) младе грађане са земљом... (и) њеним богатствима“, и да „подиже политичку свест омладине и даље изграђује младе грађане нове Југославије“,¹¹¹⁰ као и да „допринесе васпитању омладинаца у љубави према Отаџбини и народу, развијању новог патриотизма и да их припреми за савесно извршење свих војних наређења“.¹¹¹¹ Неговање традиција и духа народноослободилачког рата такође је имало велику важност.¹¹¹² Напошетку, она је требало да допринесе и ликвидацији неписмености и учењу службеног језика тамо где омладина није владала њиме.¹¹¹³

¹¹⁰⁶ ВА, ЈНА, к. 285, ф. 1, док. 1/1, Извјештавање о утјецају предвојничке обуке на обуку војника у ЈНА.

¹¹⁰⁷ АЈ, КШН, 315-2-7, ВП бр. 8933-2 – КШН, пов. бр. 6, 12. јул 1948, Упут за спровођење наставе.

¹¹⁰⁸ АЈ, Савез удружења бораца народноослободилачког рата – савезни одбор (СУБНОР), 297-124, Информација о раду на Ванармијском војном васпитању; Драгомир Бондић, „Предвојничка обука на југословенским универзитетима“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2012), стр. 103.

¹¹⁰⁹ Говорећи о значају предвојничке обуке, продекан Филозофског факултета Универзитета у Сарајеву, професор Андрија Ч. је казао: „Предвојничка обука пре свега има велики морално-политички значај. То је школа патриотизма, она обухвата целу нашу омладину, она има далеко ширу основу него сама служба у нашој ЈНА, јер учесници у предвојничкој обуци су и они омладинци, који по својим физичким способностима неће доћи у прилика да служе кадровски рок у нашој армији, и зато им специјално предвојничка обука даје могућност да учврсте свој патриотизам, са сагледају реалније и боље да оцене значај народне армије у одбрани наше независности.“ АЈ, ССРНЈ, 142-83-336, Стенографске белешке са Оснивачког конгреса Савета наставног кадра предвојничке обуке Југославије, Охрид, 22–25. јун 1955, стр. 17.

¹¹¹⁰ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945 – 1954*, str. 306.

¹¹¹¹ АЈ, КШН, 315-2-7, ВП бр. 8933-2 – КШН, пов. бр. 6, 12. јул 1948, Упут за спровођење наставе. Јосип Броз Тито је на састанку са представницима делегације ванармијског војног васпитања коју је примио 21. децембра 1951. године о томе рекао: „Предвојничка обавеза код нас је ствар основана по закону и зато би добро било унијети у тај рад и елемент социјалистичког васпитања, односно преваспитавања и наших грађана уопће и наше омладине посебно, а нарочито на селу. Трбало би политички што више радити с омладином на селу. На тај начин бисмо могли уклонити из њиховог васпитања оно антисоцијалистичко што су већ добили, било код куће, било под клерикалним утицајем. Та наша тежња и тај наш рад оправдан је. Ми не можемо дозволити да на нашу омладину, на којој почива будућност наше социјалистичке земље, врше утицај непријатељи. Ми непријатеље стављамо у затвор и не можемо дозволити да нам они трују омладину и да од омладинаца сутра створе противника социјализма *који ми градимо* (курзив, М. М.). АЈ, КМЈ, 836, II-2/82, Пријем делегације обвезника Ванармијског војног васпитања код маршала Тита, Београд, 21. XII 1951.

¹¹¹² ВА, ЈНА, к. 285, ф. 6, док. 1/1, Смернице за даље изграђивање предвојничке обуке које је дао генерал пуковник Јакшић на годишњем саветовању органа предвојничке обуке одржаном месеца децембра 1956. године у Одељењу за ванармијско војно васпитање.

¹¹¹³ Исто; Војан В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945 – 1954*, str. 306.

5. 4. 1. 3. Организација, програми и извођење обуке

Организациони облици предвојничке обуке мењали су се у току посматраног периода. На самом почетку извођења обуке, за њену организацију и руковођење била је задужена Управа за ванармијско војно васпитање, подређена другом помоћнику министра народне одбране, са задатком да обезбеди кадар, оружје, муницију, планове и програме наставе, евиденцију учесника, кадра и наставе, као и, да у вези са тим, оствари пуну сарадњу са органима народних власти. Ови потоњи, требало је да обезбеде целовито окупљање омладине у наставне центре, да израде тачне спискове омладине која подлеже предвојничкој обуци и предају их војним одсецима, да материјално обезбеде спровођење наставе, затим обезбеде вежбалишта, просторије, наставна помагала, зборове наставног кадра и све остало што је било потребно за извођење обуке.¹¹¹⁴

Пошто је прошла непосредна опасност од напада СССР-а и његових источноевропских савезника на Југославију, промениле су се и надлежности органа задужених за извођење предвојничке обуке. Управа за ванармијско војно васпитање постала је саветодавни и контролни орган са задацима, да даје опште смернице за организацију и извођење предвојничке обуке на целокупној територији ФНРЈ и врши послове надзора. Органи управе у народним републикама и аутономним јединицама (Војводина и Косово и Метохија), који су били надлежни за питања просвете и културе, добили су дужност да се старају о спровођењу прописа о предвојничкој обуци на својој територији. Народни одбори срезова добили су извршну улогу, те су организовали извођење предвојничке обуке, док су војни одсеци били задужени за помоћ републичким органима и народним одборима при реализацији њихових задатака.¹¹¹⁵

Осим државних органа и одређене друштвене организације имале су задатке у организацији и извођењу предвојничке обуке. Савез бораца имао је задатак да пропагандним средствима обезбеди редовно долажење обвезника на предвојничку обуку, затим да спроведе контролу наставног кадра и предложи потребне измене у њему, као и да врши политички рад међу окупљеним омладинцима на логоровањима.¹¹¹⁶ Идеолошко-политички рад са омладинцима био је задатак и чланова КПЈ/СКЈ, Народне омладине/Савеза социјалистичке омладине Југославије (НО/ССОЈ). Удружење резервних официра Југославије (УРОЈ) требало је да утиче на наставни кадар и да му пружи сву потребну помоћ.¹¹¹⁷ Најконкретнији задатак имао је Ауто-мото савез који је 1953. склопио уговор са ЈНА о обуци 5.000 омладинца годишње који су били регрутовани за ауто и моторизоване јединице уопште.¹¹¹⁸ Иако је у прво време, ово био део добровољног ванармијског васпитања, Савезни секретаријат за народну одбрану донео је у 26. јула 1954. године одлуку да се обука кадрова коју врши АМСЈ за ЈНА сматра као предвојничка обука и да се на њу морају примењивати у свему одредбе Уредбе о предвојничкој обуци. На основу тога АМСЈ је заједно са Управом за ванармијско војно васпитање, израдио допунски програм предвојничке обуке који је достављен свим земаљским одборима АМСЈ.¹¹¹⁹

¹¹¹⁴ АЈ, ССОЈ, 114-112, Упутство за спровођење Предвојничке обуке, стр. 1-2.

¹¹¹⁵ АЈ, Савезни одбор Савеза резервних војних старшина Југославије (СОСРВСЈ), 296-3, Информације о ванармијском војном васпитању.

¹¹¹⁶ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 5, док. 1/1, Савез бораца НОР-а, Главни одбор, пов. бр. 48, 17. април 1950 – Материјал о задацима Савеза бораца на ванармијском војном васпитању народа.

¹¹¹⁷ АЈ, СОСРСЈ, 296-3, О предвојничкој обуци и ванармијском васпитању народа.

¹¹¹⁸ АЈ, Ауто-мото савез Југославије (АМСЈ), 491-9, Записник са Седме редовне седнице председништва Савезног одбора одржане 10. јануара 1957. године; АЈ, СУБНОР, 297-124, Ауто-мото савез Југославије – Савез бораца ФНРЈ, бр. 1631, 9. април 1956, Извештај АМСЈ о раду по ванармијском војном васпитању.

¹¹¹⁹ АЈ, АМСЈ, 491-2, Извештај о раду председништва савезног одбора АМСЈ за време од Првог редовног заседања савезног одбора 24. и 25. маја 1954. до 19. фебруара 1955. године.

Пошто је број омладине коју је обухватала Уредба о предвојничкој обуци био велики, а нарочито због тога што је начин живота и рада те омладине био врло различит, она је подељена на посебне целине, тј. на: сеоску, градску, радничку, средњошколску и студентску. Организација и спровођење обуке морала се прилагодити њиховом начину живота и рада.¹¹²⁰

Извођење предвојничке обуке започело је у септембру 1948. и то са три генерације омладинаца рођених 1929, 1930. и 1931. године. У априлу месецу 1949. њима се придружила и омладина рођена 1932. године. Како би пратили наставу заједно са генерацијама које су са обуком започеле у септембру 1948. омладина рођена 1932. је у периоду од 5. фебруара до 30. марта 1949. по скраћеном обиму прешла предвиђени програм, и то тако што су седмично одржавана 4 тј. укупно 32 наставна часа.¹¹²¹

У првим упутствима за извођење предвојничке обуке било је предвиђено да се за наставу са сеоском, градском и радничком омладином формирају наставни центри. Они су ради лакшег и правилнијег рада дељени на водове према години рођења обвезника, а ови на одељења. Број водова зависио је од броја омладинаца који су потпадали под надлежност наставног центра, а бројно стање вода могло је бити од најмање 20 до највише 40 људи. На челу наставног центра налазио се командир центра који је руководио наставом, док су непосредну обуку са омладинцима изводили командири водова.¹¹²²

За сеоску омладину ове центре требало је формирати код сваког месног одбора. Уколико је број омладинца на подручју који је покривао један месни одбор био недовољан, онда је спајано неколико месних одбора у један центар, с тим да се морало водити рачуна да села нису између себе удаљена више од 3–4 километра тј. око један сат пешачења. Обука се са сеоском омладином изводила ван сезоне пољопривредних радова, у рано пролеће и касну јесен, а уколико је редовно извођење обуке било онемогућено, организована су два логоровања годишње у укупном трајању од 15 дана.¹¹²³

Када је у питању радничка омладина, наставне центре требало је формирати у свакој фабрици, руднику или предузећу, у случају да је за то постојао довољан број омладинаца. Ако је број омладинаца био мали, тј. ако се у фабрици није могао формирати барем један вод, онда је омладинце требало слати у друге фабрике, а у случају да су оне биле много удаљене, укључити их у рад најближег сеоског или градског наставног центра. Рад у сменама, представљао је највећи проблем за извођење предвојничке обуке са радничком омладином, па се и сама организација наставе морала томе прилагођавати. С обзиром на чињеницу да је радничка омладина била груписана и свакодневно присутна на својим радним местима, овде није било потребе за организовањем логоровања, већ је наставу требало изводити континуирано сваке недеље у трајању од два наставна часа.¹¹²⁴

Наставне центре за градску омладину требало је формирати по реонима. У случају да је број омладинаца у једном реону недовољан, требало је формирати заједнички центар који би покривао више градских реона. Они градови који нису били подељени на реоне, наставне центре требало је да формирају при градским народним одборима. Чињеница да је градска омладина била састављена од чиновника, службеника, намештеника, занатлија, као и од незапослених омладинаца, који су живели и радили под различитим условима, отежавала је организацију и спровођење обуке, која је била организована у сарадњи између војних одсека и органа народне власти, и извођена је у највећем броју случајева два до три часа недељно у слободно време,

¹¹²⁰ АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-32-60, Отмар – Љубодрагу Ђурићу (1948).

¹¹²¹ АЈ, ССОЈ, 114-112, Упутство о укључивању у предвојничку обуку 1932. годишта; АЈ, Савез синдиката Југославије (ССЈ), 117-116-271, Управа за ванармијско васпитање МНО ФНРЈ – Централном одбору Савеза синдиката Југославије, пов. бр. 65, 26. јануар 1949.

¹¹²² АЈ, КШН, 315-2-7, ВП бр. 8933–2 – КШН, пов. бр. 6, 12. јул 1948, Упут за спровођење наставе.

¹¹²³ АЈ, ССОЈ, 114-112, Упутство за спровођење Предвојничке обуке, стр. 3.

¹¹²⁴ Исто, стр. 4.

углавном у поподневним часовима. Где год је било могуће, а нарочито у индустријским градовима, градска омладина је прикључивана радничкој у току извођења обуке.¹¹²⁵

Протоком времена, делимично се мењала и организациона форма предвојничке обуке за сеоску и радничку омладину, а градска омладина је изгубила своју посебност и утопила се у радничку. Ради извођења обуке, сваки народни одбор у општинама имао је обавезу да на својој територији организује „одред предвојничке обуке општине“, у који је требало укључити све мушке обвезнике из редова сеоске и радничке омладине. Одредом је командовао командант одреда. Одред се делио на чете по селима са по 60 – 120 омладинаца, а ови на водове са по 20 – 60 људи. Чете и водови формирану су по територијалном принципу. Исти случај био је и са радничком омладином.¹¹²⁶ Настава се према новој организационој форми изводила на три начина: путем зборована, логоровања или кроз редовну седмичну наставу у зависности од среза до среза.¹¹²⁷

Логоровање је организовано два пута годишње по 8 до 10 дана или једанпут у трајању од 15 до 20 дана. Логоровања сеоске и радничке омладине било је организовано по срезовима, на једном или више места у срезу, у зависности од броја омладинаца. Оно је извођено на тај начин што се сва омладина, из једног или више одреда, окупљала у уређене логоре, где јој је био обезбеђен смештај, исхрана и здравствена заштита. У логорима се живело војничким животом, а у сваком од њих се формирала команда у коју су улазили: командант логора, који је био активни официр, затим инспектор предвојничке обуке среза, интендант логора и санитетски референт. Прва двојица побројаних били су равноправни руководиоци у логору и сносили су заједничку одговорност за целокупан рад и дисциплину. Као помоћни органи команде били су одређивани инспектор за војно-стручну наставу – млађи активни трупни официри, пожељно је било да су добри методичари, затим омладински руководиоцац, референт за физкултуру и други.¹¹²⁸ Зборована је подразумевало да се више сеоских чета сакупља сваки дан на наставу, а да после тога одлазе својим кућама. Редовна седмична обука организована је на два начина, као трочасовна седмична обука за време летњег периода или као двочасовна у току целе наставне године.¹¹²⁹

У сваком од наведених случајева наставни планови и програми стручно-војне наставе код сеоске и радничке омладине, предвиђали су да обука траје три наставне године, са 96 часова наставе годишње, тј. укупно 288 часова, за све време трајања предвојничке обуке.¹¹³⁰ Градиво војно-стручне наставе код сеоске и радничке омладине обухватало је: руковање пушком, обуку у гађању и извршење школских гађања пушком, основне радње и поступке из тактичке обуке појединаца и делимично одељења, физичку обуку, у најнужнијем обиму стројеву обуку и основна знања из противавионске, односно цивилне заштите. За време трајања логоровања, које је било најчешћи начин извођења обуке са сеоском и радничком омладином, остајало је слободно у поподневним сатима 60 до 80 часова, на којима се

¹¹²⁵ Исто, стр. 4.

¹¹²⁶ АЈ, СОРВСЈ, 296-3, О предвојничкој обуци и ванармијском васпитању народа.

¹¹²⁷ У току 1956. године основни начин извођења предвојничке обуке са радничком и сеоском омладином било је логоровање. Кроз овај вид обуке прошло је 87% сеоске и 45% радничке омладине. Зборованем је било обухваћено 13% омладинаца са села и 9% радничке омладине. Путем редовне седмичне наставе обуку је извршило 11% радничке омладине. Преосталих 35% омладине из предузећа, рудника и фабрика, своју обуку извршило је у школама ученика у привреди и индустријским школама као обавезан школски предмет АЈ, СУБНОР, 297-124, Годишњи извештај о стању предвојничке обуке и ванармијског војног васпитања у 1956. години.

¹¹²⁸ АЈ, СУБНОР, 297-124, Информације о ванармијском војном васпитању; ВА, ЈНА, к. 285, ф. 6, док. 1/1, Управа за ванармијско војно васпитање – Начелнику штаба команде I, III, VII и V армијске области, пов. бр. 41, 21. фебруар 1957, Препоруке и закључци донети на годишњем саветовању одржаном 17, 18. и 19. децембра 1956. године у одељењу за ванармијско војно васпитање у Београду са инспекторима предвојничке обуке из народних република и официрима за ванармијско војно васпитање из команди армијских области.

¹¹²⁹ Исто; АЈ, СОРВСЈ, 296-3, О предвојничкој обуци и ванармијском васпитању народа.

¹¹³⁰ АЈ, СУБНОР, 297-124, Информације о ванармијском војном васпитању.

организовао политичко-идеолошки, културно-забавни и физкултурно-спортски рад са омладином. Од овог времена на политичко васпитање требало је одвојити 26 часова. Програм политичког и културно-забавног рада је обухватао: васпитавање омладине „на традицијама и у духу Народноослободилачког рата и социјалистичког патриотизма“, упознавање омладине са карактером и животом Армије, разна политичко-идеолошка предавања, културно-просветни рад, у првом реду описмењавање неписмених, физкултурну и спортско-стручну делатност, разне акције и вежбе и др, у складу са потребама, али и могућностима краја у коме се изводила обука. У овом делу рада, велику помоћ пружале су масовне друштвене организације, као што су Савез бораца НОР-а, ССОЈ, ЗТВ „Партизан“, организације Фискултурног савеза и Народне технике и др.¹¹³¹

За извођење наставе са средњошколском омладином нису формиран посебни центри, већ се предвојничка обука као обавезан предмет уклапала у редовно школовање. Обука се посебно изводила са мушком, а посебно са женском омладином. Наставом је руководио директор школе, а изводио ју је наставник одређен за то. До 1953. и реорганизације предвојничке обуке у гимназијама и средњим стручним школама обука је извођена четири године, по два часа недељно тј. 64 часа годишње. За мушку омладину било је предвиђено да од тог броја на Политичку наставу отпада 9, Наоружање са гађањем 27, Тактичку обуку 15 и Стројеву обуку 7 часова. Шест часова остављено је за резервно време. Програм предвиђен за женску омладину делимично се разликовао, па су ученице средњих школа Политичку наставу имале 9, Наставу гађања 23, Тактичку обуку 6, Стројеву обуку 6, Правило гарнизонске службе 10 и Правило унутрашње службе 3 часа. Седам часова било је предвиђено као резервно време. Програми за средње медицинске школе били су донекле другачији и то искључиво у стручном делу. Укупно је према наставним плановима и програмима са средњошколском омладином у току трајања школовања требало одржати 256 часова предвојничке обуке.¹¹³² После поменуте реорганизације трајање предвојничке обуке је скраћено на три године, па је сходно томе укупан број часова смањен на 192.¹¹³³

Као што је био слушај са средњошколском, тако ни за студентску омладину нису формиран посебни центри, већ је предмет Предвојничка обука био обавезан и редован за све, а изучаван је у сваком семестру током трајања студија. Настава је извођена посебно за мушку, а посебно за женску омладину. Декани факултета били су задужени за организацију, док је саму наставу требало да изводе активни и резервни официри и подофицири. Омладинци су организовани по годинама студија. Ако је у једној години било мање од 80 омладинаца, сви су груписани у један вод који је био подељен на одељења, док се у случајевима где је број омладинаца по години прелазило 80 формирали водови, тако да у једном воду буде између 40 и 50 студената.¹¹³⁴ У почетку примене Уредбе о предвојничкој обуци, настава са студентском омладином извођена је по програму за средњошколску омладину, тј. два наставна часа недељно, да би се временом то променило, тако што је формирано 14 ужих предмета, који су били распоређени по семестрима, а њихов садржај је био усклађен са наставом на појединим факултетима. Планови и програми су у зависности од трајања студија предвиђали да предвојничка обука траје 272 за четворогодишње, односно 340 часова за петогодишње студије, тј. по 68 часова годишње.¹¹³⁵ После скраћења предвојничке обуке за студентску омладину наставним плановима и програмима било предвиђено да студенти свих факултета, изузев Медицинског, Стоматолошког, Фармацеутског и Ветеринарског наставу слушају четири године по 52

¹¹³¹ Исто.

¹¹³² АЈ, ССОЈ, 114-112, Упутство за спровођење Предвојничке обуке, стр. 5; АЈ, КШН, 315-2-7, ВП бр. 8933-2 – КШН, пов. бр. 6, 12. јул 1948, Упут за спровођење наставе.

¹¹³³ АЈ, СУБНОР, 297-124, Информације о ванармијском војном васпитању.

¹¹³⁴ АЈ, ССОЈ, 114-112, Упутство за спровођење Предвојничке обуке, стр. 5; АЈ, КШН, 315-2-7, ВП бр. 8933-2 – КШН, пов. бр. 6, 12. јул 1948, Упут за спровођење наставе.

¹¹³⁵ Д. Бонцић, „Предвојничка обука на југословенским универзитетима“, стр. 103-105.

часа, тј. укупно 208 часова у току трајања студија. Код студената побројаних, као и код студенткиња свих других факултета предвојничка обука је трајала три године, са укупно 156 часова у току трајања студија. Студенти виших школа градиво су слушали две године у укупном трајању од 104 часа.¹¹³⁶ Програми и планови наставе разликовали су се од факултета до факултета и углавном су за студенте обухватили политичку наставу, упознавање одговарајућих родова и служби кроз њихове особине, улогу, задатке у борби и наоружање и опрему), затим топографију и наставу гађања. Студенткиње свих факултета, изузев Ветеринарског, изучавале су основно градиво у вези са првом помоћи повређеним и рањеним лицима и њиховом негом. Студенти и студенткиње ветерине изучавали су пре свега основно градиво из прве помоћи рањеним и повређеним животињама и опште ветеринарске тактике.¹¹³⁷

5. 4. 1. 4. Посебни видови предвојничке обуке

У току 1951. године, у жеку сукоба Југославије са земљама чланицама Информационог бироа, надлежни органи за предвојничку обуку почели су да размишљају на који начин да у њу уведу и женску сеоску омладину, са којом се до тада није изводила никаква врста предвојничке обуке. После низа саветовања обављених по том питању, у марту 1952. донета је одлука да би са њом требало изводити обавезну предвојничку обуку. Законско утемељење за то нађено је у члану 5 Уредбе о предвојничкој обуци из 1948, а као циљ овакве обуке прокламовано је оспособљавања сеоске женске омладине за службе и родове Армије, тј. њихова припрема за активно учешће у одбрани земље.¹¹³⁸

Обуци су подлегале све омладинке старости 17 и 18 година, и она је трајала две године. Организација и извођење наставе поверено је Црвеном крсту Југославије, који је на том задатку уско сарађивао са народним властима, здравственим и просветним радницима, Армијом и ПАЗ-ом.¹¹³⁹ Од марта од августа 1952. Црвени крст извршио је низ припремних радњи чија је сврха била да се што пре крене у извођење предвојничке обуке са сеоском женском омладином. Прво је решено питање назива курсева, тако што је одлучено да ће се они на терену звати *Курсеви Црвеног крста за здравствено просвећивање сеоске женске омладине*. Осим тога, решено је да ће се регрутовање омладинки вршити према Уредби о предвојничкој обуци, затим да ће курс полазити два годишта омладинки одједном, као и да ће он трајати две године и то кроз пет зимских месеци – од новембра до марта.¹¹⁴⁰

У првој години извођења предвојничке обуке са сеоском женском омладином у наставном плану била су заступљена четири предмета: Хигијена и епидемиологија и борба против заразних болести, Прва помоћ, Хигијена труднице, нега и исхрана здравог детета и ПАЗ. Било је предвиђено да се цео програм оствари кроз 70 наставних часова. У наставни план и програм друге године унети су предмети из праве са 50 часова и додати нови предмети: Исхрана, Борба против алкохолизма и Ментална хигијена са 20 часова.¹¹⁴¹ Настава у првој години извођена је углавном теоријски. С тим у вези било је предвиђено да у другој

¹¹³⁶ АЈ, СУБНОР, 297-124, Информације о ванармијском војном васпитању.

¹¹³⁷ Исто.

¹¹³⁸ АЈ, Црвени крст Југославије (ЦКЈ), 731-179, Закључци.

¹¹³⁹ АЈ, ЦКЈ, 731-179, Здравствено социјално одељење ЈЦК – Управи за ванармијско војно васпитање, бр. 2587 од 12. августа 1952. године.

¹¹⁴⁰ АЈ, ЦКЈ, 731-179, Централни одбор ЦКЈ – Управа за ванармијско војно васпитање, бр. 2587, од 12. август 1952.

¹¹⁴¹ АЈ, ЦКЈ, 731-179, Наставни план и програм здравствено васпитних курсева Југословенског Црвеног крста за извођење предвојничке обуке са женском омладином.

години настава има практични карактер за оне предмете који су се учили у току прве године, а да се нови предмети прелазе у повезаном току теоријске и практичне наставе.¹¹⁴²

Циљ наставе у предвојничкој обуци женске сеоске омладине био је да она постане „активан борац у чувању свога здравља и здравља своје околине, пропагатор здравствене културе на селу за време мира, а у рату да кроз вршење исте службе допринесе одбрани земље“. Наставу је требало изводити на популаран начин имајући у виду опште образовање и школску спрему сеоске женске омладине.¹¹⁴³ Осим тога, настава је требало да буде конкретна, практична, да развија активност, иницијативу и учешће девојака у извођењу програма, да их васпитава да стекну за време школовања исправне хигијенске навике и понашање, како би се то активно могле да пренесе и на друге.¹¹⁴⁴ Курсеви су почели са радом у октобру 1952. године и до краја школске 1957/1958. кроз њих је прошло око 460.000 омладинки.¹¹⁴⁵

Други посебни вид предвојничке обуке изводио се са омладинцима и омладинкама који су радили на омладинским радним акцијама. Чињеница да је омладина на радним акцијама била сврстана у бригаде, које су се делиле на чете и одељења пружала је могућност за правилно и систематско извођење обуке. При томе организациона форма бригада и живот у баракама давали су изглед полувојничког живота. Осим тога, на радним акцијама омладина је стално била на окупу, па се у сваком тренутку могао имати потпун преглед успеха, односно тока извођења обуке, вршити контрола и пружити помоћ тамо где је она била потребна. Ова помоћ је била нарочито важна за правилно функционисање логорског живота, обезбеђење логора, вршење стражарске службе, пожарства, дежурства и односа бригадира према руководиоцима и обрнуто. Може се рећи да је омладина на радним акцијама практично изводила и примењивала предвојничку обуку, посебно у оквиру изучавања правила гарнизонске и унутрашње службе, као и вршења стражарске службе, пожарства и дежурства.¹¹⁴⁶ Предвојничком обуком на радним акцијама је руководио Главни штаб преко одељења и официра за предвојничку обуку који су се налазили при штабовима секција.¹¹⁴⁷

Настава се изводила кроз војно-политички и војно-стручни део, а осим тога одржавани су и различити курсеви. За спровођење војнополитичке обуке у свакој секцији је било потребно оформити актив предавача, у који је требало да уђу инструктори и чланови штаба секције. У секцијама где су радиле војне јединице актив предавача сачињавали су официри – политички руководиоци дотичних јединица, а њихову припрему вршили су политички одсеци секција. Војностручна обука изводила се на два начина у зависности од тога да ли је у секцијама било војних јединица. Ова различитост се огледала у томе што су војне јединице пружале пуну помоћ у извођењу предвојничке обуке, припреми војних инструктора и њихових помоћника, док је овај посао у секцијама где није било војних јединица извршавао само официр за предвојничку обуку. И не само то. Војне јединице су изводиле и тактичко-показне вежбе, које су још више будиле интересовање и давале подстрека омладини у извођењу предвојничке обуке.¹¹⁴⁸

¹¹⁴² АЈ, ЦКЈ, 731-179, Упутства за извођење наставе и практичних вежби на курсевима Југословенског Црвеног крста за здравствено васпитање сеоске женске омладине.

¹¹⁴³ АЈ, ЦКЈ, 731-179, Наставни план и програм здравствено васпитних курсева Југословенског Црвеног крста за извођење предвојничке обуке са женском омладином.

¹¹⁴⁴ АЈ, ЦКЈ, 731-179, Упутства за извођење практичних вежби на курсевима Југословенског Црвеног крста за здравствено васпитање сеоске омладине.

¹¹⁴⁵ АЈ, ЦКЈ, 731-179, Сеоска женска омладина.

¹¹⁴⁶ АЈ, ССОЈ, 114-152, Искуство о извођењу предвојничке обуке на аутопуту.

¹¹⁴⁷ АЈ, ССОЈ, 114-152, Годишњи извештај о извођењу предвојничке обуке на Аутопуту, стр. пов. бр. 19 од 25. новембра 1949. године.

¹¹⁴⁸ АЈ, ССОЈ, 114-152, Искуство о извођењу предвојничке обуке на аутопуту.

План и програм војностручне наставе предвиђао је часове из наставе гађања, стројеве обуке, правила унутрашње службе и правила гарнизонске службе.¹¹⁴⁹ Настава је морала бити планирана у различите дане, тј. да у једном логору настава буде планирана једног, а у другом логору другог дана, како би официр за предвојничку обуку у секцији могао да врши контролу, прати ток извођења наставе и пружа помоћ тамо где је она била потребна. На омладинским радним акцијама извођени су у току предвојничке обуке и различити курсеви, а један од најзахтевнијих био је падобрански курс, на коме су се осим теоријских знања изводили и практични скокови.¹¹⁵⁰

5. 4. 1. 5. Проблеми

Већ у децембру 1948. године контролни органи Армије учили су низ слабости и недостатака у извођењу предвојничке обуке. Они су се огледали пре свега у неправилном схватању предвојничке обуке од стране омладине, директора предузећа и школа. Основни проблем био је слабо окупљање омладине на настави. Просечна посећеност часова у првим месецима извођења наставе био је свега 50-60%, а у неким срезovima до 20. октобра 1948. настава није ни почела.¹¹⁵¹ Овакви резултати су у Председништву владе ФНРЈ протумачени као „забрињавајући“. Анализирајући зашто је то тако, закључено је да су узроци томе у недовољном политичком објашњењу Уредбе о предвојничкој обуци, затим незадовољавајућем познавању исте од стране директора школа и предузећа, слаба евиденција учесника, као и неправилно схватање о месту предвојничке обуке у систему васпитања омладине.¹¹⁵² Готово идентични проблеми појавили су се и раду са студентском омладином. Деканати појединих факултета у почетку овај предмет нису посматрали као обавезан, док на Фармацеутском факултету у Београду настава у зимском семестру 1948. није ни одржана. Затим ту су били недовољна посећеност предавања, као и недостатак просторија за одржавање наставе. Такође, врло честа појава је била та да су студенти предвојничку обуку посматрали као „споредни“ или „другоразредни“ предмет.¹¹⁵³ Најслабији резултати у овом смислу постигнути су у раду са радничком омладином. Као негативан пример често је истицано предузеће „Раде Кончар“ у Загребу где је од 450 обвезника предвојничке обуке, наставу редовно похађало свега њих 14.¹¹⁵⁴

Како би решили проблем посећености наставе у току 1950. године уведена је за омладину која подлеже предвојничкој обуци и „Књижица предвојничке обуке“. Ово је учињено из неколико разлога. Прве свега, циљ је био остварити тачну евиденцију омладине која је подлежала предвојничкој обуци, а затим утврдити евиденцију о броју омладинаца који посећују настави. Иако је смишљена као циљ за решавање проблема сама књижица је донела

¹¹⁴⁹ АЈ, ССОЈ, 114-152, Извештај о предвојничкој обуци са омладинским радним бригадама на градњи аутопута „Братство и јединство“ у времену од 1. до 31. октобра 1949. године.

¹¹⁵⁰ АЈ, ССОЈ, 114-152, Искуство о извођењу предвојничке обуке на аутопуту.

¹¹⁵¹ Овај проблем није у потпуности решен ни до 1951. године. Наиме у наставном центру бр. 4 у Првом реону у Београду од 157 омладинаца колико се налазило на списку за предвојничку обуку долазило је само њих 68. У наставном центру бр. 2 истог реона, од 59 омладинаца колико је било на списку, на наставу је долазило свега њих 23. Најекстремнији пример био је у наставном центру бр. 4 у Трећем реону у Земуну где је од 40 омладинаца који су требали да похађају наставу на њу долазило свега њих 10. *Билтен ванармијског војног васпитања*, година 2, бр. 3, март 1951. године, стр. 4-5.

¹¹⁵² АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-32-60, Акт Председништва владе ФНРЈ, Пов. бр. 3464, 16. децембар 1948. године.

¹¹⁵³ *Народни студент*, бр. 4, 1. март 1949, „Потребно је побољшати организацију часова предвојничке обуке“, стр. 3; *Народни студент*, бр. 7, 28. март 1949, „Слабо посећивање часова предвојничке обуке“, стр. 4; *Народни студент*, бр. 24, 24. октобар 1949, „Предвојничка обука у новој години“, стр. 3; *Омладина*, бр. 143, 6. децембар 1949, „Не треба или није важно. Слаб рад на предвојничком васпитању студената загребачког свеучилишта долази због небриге омладинске организације за овај проблем“, стр. 4; Д. Бонцић, „Предвојничка обука на југословенским универзитетима“, стр. 107.

¹¹⁵⁴ *Омладина*, бр. 26, 3. март 1949, „Искористити стечена искуства и побољшати рад на спровођењу предвојничке обуке“, стр. 1.

нове муке надлежним. Наиме, годину дана по њеном успостављању показало се да је велики број обвезника предвојничке обуке није ни добио, као и то да су се оне налазиле „растурене по војним одсесима, управама предузећа, месним народним одборима итд.“ Осим тога, командири центара нису у њих редовно уносили настале промене, а пре свега време проведено на обуци. На крају, многи омладинци али и одговорни за спровођење предвојничке обуке нису били начисто с тиме чему је служила ова књижица.¹¹⁵⁵

Чест проблем је био и тај да су поједини органи народне власти имали погрешан став по питању задатака којим их Уредба о предвојничкој обуци обавезују, из разлога што су сматрали да је то ствар Армије и да ће она о свему да води рачуна. Тако се дешавало да референти за предвојничку обуку при реонским народним одборима нису чак имали ни преглед свих наставних центара на својој територији. Осим тога ни саветодавна тела која су формирана у сврху сарадње нису дала готово никакве резултате.¹¹⁵⁶

Почетком 1950. године од стране надлежних регистрован је још један проблем: „преоптерећеност командира и предавача у наставним центрима предвојничке обуке разним другим задужењима и пословима у другим друштвеним организацијама“. Због тога је Управа за ванармијско васпитање затражила од масовних организација да се командири и предавачи предвојничке обуке ослободе различитих задужења у њима. У том смислу Централни одбор Савеза синдиката Југославије је свим својим организацијама наложио да синдикалне активисте који су као резервни официри били активно ангажовани у спровођењу предвојничке обуке ослободе од задужења.¹¹⁵⁷

Питање наставног кадра који је изводио предвојничку обуку, како са сеоском и радничком, а нарочито са средњошколском и студентском омладином, од почетка је представљало велики проблем. Са наставницима који су изводили обуку са сеоском и радничком омладином проблеми су били мањи. Они су бирани из редова резервног старешинског кадра, а бирао их је и постављао народни одбор. Припремали су се на посебним семинарима које су сваке године организовали Савети за просвету при народним одборима. Махом су то били млађи људи са завршеном школом резервних официра после рата, а располагали су са довољно стручног знања за извођење обуке. Оно што им се често замерало јесте то, што су били без борбеног искуства и „без политичке ширине“ (истакао М. М.) због чега је сама настава била уско војног карактера.¹¹⁵⁸

У прво време наставници предвојничке обуке у средњим школама и на факултетима били су ангажовани из редова активних официра, што је стварало проблеме, с обзиром на то да су они ионако били оптерећени радом на својим формацијским дужностима у Армији. Због тога, али и како би се обезбедила сталност наставног кадра, а самим тим и подигао квалитет наставе, наређено је да се активни официри постепено повлаче из средњих школа. Нове средњошколске наставнике бирали су војни органи у споразуму са владама народних република.¹¹⁵⁹ Они су бирани из редова резервних официра, који су завршили школу резервних официра или војне курсеве у Армији, а који су осим тога имали најмање завршена четири разреда гимназије, али и „потребне морално-политичке квалитете“.¹¹⁶⁰

Искуства у првој школској години показала су да избор наставног кадра није увек био задовољавајући, а обуку су неретко изводили и наставници који нису били дорасли том задатку. Да би се такво стање поправило предузето је неколико корака. Прво је питање

¹¹⁵⁵ *Билтен ванармијског војног васпитања*, година 2, бр. 3, март 1951. године, стр. 8–9.

¹¹⁵⁶ *Омладина*, бр. 4, 11. јануар 1949, „Успеси и слабости предвојничке обуке у Словенији“, стр. 2; *Билтен ванармијског војног васпитања*, година 2, бр. 3, март 1951. године, стр. 5.

¹¹⁵⁷ АЈ, ССЈ, 117-116-271, Централни одбор СССЈ – Главним одборима ССЈ и Централним управама Синдиката, бр. Ш/2-712 од 10. фебруара 1950. године.

¹¹⁵⁸ АЈ, СУБНОР, 297-124, Информације о ванармијском војном васпитању.

¹¹⁵⁹ АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-32-60, Акт Председништва владе ФНРЈ, Пов. бр. 3464, 16. децембар 1948. године.

¹¹⁶⁰ АЈ, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ (СНК), 317-49-72, ВП бр. 8933-3 – КШН, пов. бр. 233, 25. децембар 1948. године.

наставника предвојничке обуке правно регулисано доношењем Уредбе о увођењу новог звања „наставник предвојничке обуке“ у просветно научној струци,¹¹⁶¹ а затим су при Министарствима просвете Народних Република формиране комисије чији је задатак био пријем сталних наставника предвојничке обуке у школе и на факултете.¹¹⁶² У том циљу је у току јула 1949. расписан и конкурс.¹¹⁶³ Неопходне кораке предузела је и ЈА, која је у току августа исте године организовала посебне курсеве за наставнике предвојничке обуке, како би они употпунили своја стручна и методска знања.¹¹⁶⁴ Ипак, савлађивањем стручних и методских знања, није се могло да надокнадити слабо опште образовање предавача, посебно у односу на студенте, што се неминовно морало одразити на њихов ауторитет, али и на углед самог предмета.¹¹⁶⁵

И у наредним годинама радило се на повећању квалитета наставе и наставног кадра. У том циљу је у току 1955. године основан Савет наставног кадра предвојничке обуке Југославије,¹¹⁶⁶ са задатком да ради на статусу, школовању и усавршавању наставника.¹¹⁶⁷ Упркос томе, анализирајући стање наставног кадра, у Управи за ванармијско војно васпитање, констатовано је да се за дужност наставника предвојничке обуке у средњим школама „све ређе јављају погодна и квалитетна лица“, што је имало негативан утицај на квалитет и успешност извођења наставе.¹¹⁶⁸ Додатни проблем представљала је чињеница да је велики број наставника ванредно студирао на разним факултетима и вишим школама, те да је по завршетку тих студија обично напуштао предмет предвојничке обуке, због немогућности напредовања на том месту.¹¹⁶⁹

Ради побољшања оваквог стања, на годишњем саветовању одржаном 17, 18. и 19. децембра 1956. године у Управи за ванармијско војно васпитање у Београду, предложено је да се оснује Катедра предвојничке обуке на Природно-математичком факултету у Београду. Задатак ове Катедре требало је да буде школовање нових наставника предвојничке обуке за средње школе, а осим тога требало је да омогући дотадашњим наставницима који су радили без потребног образовања и ванредно студирање на овој катедри.¹¹⁷⁰ Проблемом школовања наставног кадра бавио се и Пети пленум Савета наставног кадра предвојничке обуке, који је одржан 18. јануара 1958. године. Том приликом предложена су три решења. Прво, да се целокупно школовање свих наставника и инспектора предвојничке обуке организује и изводи на Војној академији у Београду, где је за те потребе требало отворити посебну

¹¹⁶¹ „Уредба о увођењу новог звања „наставника предвојничке обуке“ у наставно научној струци“, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 57, 6. јул 1949.

¹¹⁶² АЈ, СНК, 317-49-72, Министарство просвете НР Србије – Среском-градском-извршном Народном одбору (Повереништву за просвету и културу), пов. бр. 2078, 28. јул 1949.

¹¹⁶³ *Политика*, 28. јул 1949.

¹¹⁶⁴ АЈ, СНК, 317-49-72, Министарство просвете НР Србије – Среском-градском-извршном Народном одбору (Повереништву за просвету и културу), пов. бр. 2078, 28. јул 1949.

¹¹⁶⁵ Д. Бонцић, „Предвојничка обука на југословенским универзитетима“, стр. 109-110.

¹¹⁶⁶ Савет наставног кадра предвојничке обуке ФНРЈ је био колективно тело саветодавног карактера, састављено од представника друштвених, државних и војних органа, чији је циљ био „измена мисли и искустава“ при спровођењу предвојничке обуке и ванармијског војног васпитања. Чланови Савета изабрани су на оснивачком конгресу организације у Охриду 1955. године. Ради лакшег и квалитетнијег рада, Савет је био подељен на неколико секција: за средње школе и факултете, за сеоску и радничку мушку омладину, за сеоску женску омладину и раднице, за ванармијско војно васпитање народа и редакциони одбор. АЈ, СОСРВСЈ, 296-3, Закључци са I састанка Савета наставног кадра предвојничке обуке ФНРЈ, одржаног 2. и 3. децембра 1955. године у Београду.

¹¹⁶⁷ Д. Бонцић, „Предвојничка обука на југословенским универзитетима“, стр. 113.

¹¹⁶⁸ ВА, ЈНА, к. 285, ф. 6, док. 1/1, Управа за ванармијско војно васпитање – Начелнику штаба команде I, III, VII и V армијске области, пов. бр. 41, 21. фебруар 1957, Препоруке и закључци донети на годишњем саветовању одржаном 17, 18. и 19. децембра 1956. године у одељењу за ванармијско војно васпитање у Београду са инспекторима предвојничке обуке из народних република и официрима за ванармијско војно васпитање из команди армијских области.

¹¹⁶⁹ Исто.

¹¹⁷⁰ Исто.

Катедру. Друго решење предвиђало је да школовање наставника буде подељено у два дела и то тако што би се први део студија, који би обухватао стручне предмете, изводио на Војној Академији, а други део на Природно-математичком или Филозофском факултету. Последњи предлог је предвиђао да се катедра за предвојничку обуку отвори на Природно-математичком или Филозофском факултету, те да са на њима изводи целокупна настава.¹¹⁷¹ Оно што је било заједничко за сва три предлога јесте програм студија. Њиме је, с једне стране, полазницима требало омогућити стицање „солидних“ војно-стручних знања који су потребни наставнику предвојничке обуке,¹¹⁷² а са друге пружити ширу општу културу.¹¹⁷³ Право уписа на Катедру за предвојничку обуку, ма где она била формирана, требало је да имају сви кандидати који су завршили учитељску школу и положили учитељски испит, затим они који су завршили гимназију са вишим течајним испитом, као и они кандидати који су завршили економску средњу школу. Услов је био и да нису били старији од 22 године. Постојећим наставницима требало је омогућити посебан третман и дати им прилику да студије на Катедри заврше као ванредни студенти „са извесним олакшицама“.¹¹⁷⁴ Ипак, сви наведени предлози остали су без реализације.¹¹⁷⁵

Да је стање наставничког кадра, до пред крај истраживаног периода остало лоше најбоље показују следећи подаци. Почетком 1958. године, укупан број наставног кадра у средњим школама и на факултетима, као и инспектора предвојничке обуке у Југославији требало је да износи 915 људи. У тај број улазили су стално запослени и хонорарно ангажовани наставници. Од потребног броја на располагању је било 866 људи и то: 426 сталних и 187 хонорарних наставника у средњим школама, 66 сталних и 94 хонорарна предавача на факултетима, као и 93 инспектора предвојничке обуке. Недостајућих 49 људи, отпадало је на средњошколске наставнике.¹¹⁷⁶ Управо је проблем наставног кадра у средњим школама био најочљивији и најтежи. Наиме, од расположивих 613 наставника, њих 91 (14,85%) није имало завршену ни средњу школу. Осим тога, додатних 12 наставника није испуњавало услове за место на коме ради.¹¹⁷⁷

5. 4. 1. 6. *Расправе о перспективама предвојничке обуке (1957–1958)*

У току 1957. започета је анализа дотадашњег тока извођења предвојничке обуке. Наиме, већ крајем 1956. почела су се појављивати и другачија мишљења када је у питању циљ извођења предвојничке обуке. Генерал Михаило Апостолски је истицао да је дотадашње одређење циља предвојничке обуке – предспрема за служење у ЈНА, било погрешно. Он је сматрао да би основни циљ требало да буде „оспособљавање омладинаца за борбу у саставу јединица народне војске у случају рата за одбрану земље, са елементима њихове припреме за

¹¹⁷¹ АЈ, ССРНЈ, 142-83-336, Стенографске белешке са Петог пленума Савета наставног кадра предвојничке обуке Југославије, 18. јануар 1958.

¹¹⁷² Предмети који су требали да допринесу стицању „солидних“ војно-стручних знања су: Тактика и основи стратегије, Наука и оружју са наставом гађања и основама балистике, Топографија са читањем карата, Историја ратова са посебним освртом на историју НОБ-а, Противавионска, противбиолошка и противхемијска заштита, Санитетска служба.

¹¹⁷³ Предмети који су требали да допринесу стицању шире опште културе се: Психологија, Општа педагогија са дидактиком, Историјски и дијалектички материјализам и Политичка економија.

¹¹⁷⁴ АЈ, ССРНЈ, 142-83-336, Стенографске белешке са Петог пленума Савета наставног кадра предвојничке обуке Југославије, 18. јануар 1958.

¹¹⁷⁵ Питање статуса, звања и дошколовања наставника предвојничке обуке и школовања нових наставника на свим нивоима наставе у школама, није било решено ни до 1969. године (АЈ, Савезни савет за образовање и културу, 319-24-27, Савезна скупштина, Просветно-културно веће – Савезном савету за образовање и културу, бр. 06-60/1, 8. јануар 1969. године).

¹¹⁷⁶ АЈ, ССРНЈ, 142-83-336, Стенографске белешке са Петог пленума Савета наставног кадра предвојничке обуке Југославије, 18. јануар 1958.

¹¹⁷⁷ Исто.

што боље уклапање у обуку у наставним центрима“.¹¹⁷⁸ Сличног мишљења био је и Богдан Орешчанин. Он је питање предвојничке обуке постављао тако што је сматрао да би обвезници који прођу кроз предвојничку обуку требало да буду оспособљени „независно од тога да ли ће служити редовни кадровски рок или не, за потребе у рату“.¹¹⁷⁹ Са њима се слагао и генерал Љубо Вучковић износећи став да је „смисао предвојничке обуке у томе да имамо омладину која ће знати да се бори у случају рата, без обзира да ли ће се налазити у Армији или ван ње и која ће умети да се самостално сналази на терену“.¹¹⁸⁰

Почетком 1958. Управа пешадије се обратила Генералштабу ЈНА у вези са питањем реорганизације предвојничке обуке каква је до тада постојала. Разматрајући ово питање у Управи пешадије су дошли да закључка да се у току предвојничке наставе ради о обуци три категорије омладинаца, са различитим квалификацијама и способностима. Прву категорију чинили су омладинци сеоске и радничке омладине са најнижим квалификацијама који су одлазили на одслужење војног рока. У другу категорију улазили су ђаци средњих школа, који су по завршетку овог степена образовања уколико не упишу више школе и факултете одлазили у школу резервних официра. И на крају, трећу групу су чинили студенти, који су по завршетку факултета одлазили у школу резервних официра.

Према томе, надлежни у Управи пешадије су сматрали да се у будућности не може постављати једнак циљ предвојничке обуке за све категорије, већ да се он мора разликовати, како би се добила војна обука која ће одговарати њиховим потребама. Предвојничку обуку у пуном смислу речи, сматрали су они у складу са напред наведеним, требало је да постоји за I и II категорију омладинаца, с тим да се и она морала унеколико разликовати, па је за средњошколску омладину она требало да има елементе припрема за школу резервних официра, а за сеоску и радничку делове који ће јој омогућити лакше укључивање у програме обуке војника. Ипак и за један и за други програм било је основно и заједничко да су предвиђали да „омладинци стекну основно знање за борбу у случају рата у саставу јединица народне војске, и да се лако, кроз краћу обуку могу укључити у јединице оперативне армије“. Када се пак радило о студентској омладини, у Управи пешадије су сматрали да ни у ком случају настава са њима не би требало да има карактер предвојничке обуке, већ „војне наобразбе“ која би у току четири године требало да створи „нешто више и одређеније“, тј. да се савлада програм који би имао многе елементе програма школе за резервне официре.

5. 4. 2. Ванармијско војно васпитање у друштвеним организацијама

Ванармијско војно васпитање које се изводило у масовним друштвеним организацијама није било регулисано законским прописима. Поменуте организације овај задатак прихватиле су као „патриотски чин“, заснивајући своју активност на његовом испуњавању на „добровољној основи“.¹¹⁸¹ Шта то значи, можда се најбоље види у допису Главног одбора Савеза синдиката Југославије за Србију из децембра 1950. године у коме се каже: „Један од важних задатака наших трудбеника, поред напора које чине за изградњу наше социјалистичке домовине, јесте и свестрана активност и рад на припремању сваког грађанина да заштити тековине социјалистичке изградње од ма каквог напада споља (који би) нам уништио досадашње успехе и ометао даљу изградњу. Зато се пред све радне људе поставља као патриотски задатак да учествују у раду организација које имају значај ванармијског војног васпитања. Организације које оспособљавају трудбенике наше земље да буду способни и вешти браниоци тековина народне револуције у изградњи социјализма јесу

¹¹⁷⁸ ВА, ЈНА, к. 285, ф. 9, док 1/1, Управа пешадије ЈНА – Начелнику Генералштаба ЈНА, пов. 577, 7. март 1958.

¹¹⁷⁹ АЈ, СУБНОР, 297-124, Белешке са састанка о питањима ванармијског војног васпитања, одржаног 19. децембра 1957. године.

¹¹⁸⁰ Исто.

¹¹⁸¹ АЈ, СУБНОР, 297-124, Информација о раду на ванармијском војном васпитању, стр. 15.

Противавионска заштита (ПАЗ), Народна техника, ватрогасна служба, Црвени крст, фискултурне и спортске организације. (...) Наши радни колективи треба да дају што већи број својих чланова на курсеве ПАЗ-а, Црвеног крста, ватрогасне службе, да се у што већем броју укључују у организацију Народне технике. У колективима где организације Народне технике не постоје нужно је извршити све припреме за њено оснивање и основати је. Исто тако је од особите важности да што већи број радника и радница знају руковати оружјем, да знају нишанити из пушке, да знају руковати скијама, да знају обавезно пливати и веслати, да знају разне спортске и атлетске вештине.“¹¹⁸²

Посла су се прво прихватиле организације Фискултурног савеза Југославије које су практично одмах после завршетка Другог светског рата, по узору на совјетске, добиле задатак да припремају људе „који ће бити способни и спремни да улажу све своје снаге у борбу за изградњу социјализма, за одбрану и независност Федеративне Народне Републике Југославије“ (истакао М. М.).¹¹⁸³ Укључивање осталих масовних друштвених организација у ванармијско војно васпитање уследило је у највећој мери после 1947. године. Тада је Савез бораца НОР-а на свом оснивачком конгресу одредио да је ванармијско војно васпитање и рад на јачању одбрамбене моћи земље један од његових основних задатака.¹¹⁸⁴ На његову иницијативу и друге масовне организације прихватиле су се рада на јачању одбрамбене способности земље кроз ванармијско војно васпитање становништва. На тај начин Савез бораца се појавио као иницијатор и организатор ванармијског војног васпитања, док су масовне друштвене организације преузеле улогу главног носиоца и извођача тог посла. Ради што боље сарадња основана су при Централном одбору, као и при Главним и среским одборима Савеза бораца и Координациона тела, састављена од представника свих друштвених организација које су радиле на ванармијском војном васпитању. Ова тела давала су препоруке за рад и остваривала сарадњу за спровођење тог рада и то у погледу заједничких акција и развијања центара за ванармијско војно васпитање.¹¹⁸⁵

Ванармијско војно васпитање спровођено је кроз све организације Фискултурног савеза, Народне технике,¹¹⁸⁶ Црвеног крста и Ватрогасне службе. Оно је у почетку извођено путем минималног и допунских програма и учешћем чланства масовних организација на заједничким акцијама и вежбама. Минимални програм садржао је најосновнија војна знања и вештине. У том смислу, чланови масовних организација требало је пре свега да добију свестрано психофизичко васпитање, у циљу стварања „здравог и снажног човека који ће моћи физички и умно да издржи ратне напоре“, а затим да прођу обуку у познавању и руковању основним пешадијским наоружањем са гађањем у сталне и покретне мете. Осим тога, минимални програм је садржао и обуку у пливању и форсирању водених препрека са ношењем терета, познавању земљишта са читањем карти и основама оријентације, као и обуку у основним тактичким радњама (напад и одбрана).¹¹⁸⁷ Допунски програм био је предвиђен за стрељачку, планинарску, смучарску, бициклическу, коњичку, пливачку и веслачку организацију Фискултурног савеза, као и ауто-мото, фото-киноаматерску, поморско-бродарску, грађевинску и електромашинску организацију Народне технике. Он је садржао она

¹¹⁸² АЈ, ССЈ, 117-116-271, ССЈ Главни одбор за Србију – Земаљским одборима, Покрајинском одбору ССЈ за Војводину, Обласном одбору ССЈ за Космет, свим синдикалним већима бр. 10432, од 23. децембра 1950. године.

¹¹⁸³ АЈ, Комитет за фискултуру (КФ), 321-4, Подаци за уредбу о комитету за фискултуру. Више о улози спорта у јачању одбрамбене моћи Југославије види: Никола Мијатов, „Југословенски спорт у служби јачања одбрамбене моћи земље 1945–1950.“, *Војноисторијски гласник*, 1 (2017), стр. 156-172.

¹¹⁸⁴ АЈ, СУБНОР, 297-1, Материјали са оснивачког конгреса Савеза бораца НОР-а.

¹¹⁸⁵ АЈ, СУБНОР, 297-124, Материјали и реферати о ванармијском војном васпитању (1955).

¹¹⁸⁶ Били су то: Ауто-мото савез, Ваздухопловни савез, Савез радио-аматера, Поморско-бродарски савез, Електромашински савез и Савез фото и кино аматера.

¹¹⁸⁷ АЈ, СУБНОР, 297-124, Материјали и реферати о ванармијском војном васпитању (1951).

специјална војно-стручна знања која су била у складу са спортско-стручном делатношћу побројаних организација, а уједно и са потребама заинтересованих родова Армије.¹¹⁸⁸

Минимални програм рада формално су прихватиле све организације, али у суштини он није нашао своју практичну примену код већине друштава. Са друге стране, допунски програм многе организације су схватиле као оптерећење сопствених програма, па и ако је био формално прихваћен, чланство је недовољно упражњавало предвиђене дисциплине. Такође, осећао се и отпор чланства тих организација које је сматрало да се уношењем посебних војних елемената у њихов рад оне „војнизирају“.¹¹⁸⁹ Пошто је увидео ове тешкоће, Централни одбор Савеза бораца је, преко координационих тела, предложио руководством ових организација да као посебне укину и основни и допунски програм. У замену за то предложено је да сви у своје редовне програме унесу поједине војне дисциплине, које неће представљати оптерећење, а које ће бити прихватљиве за чланство. Све друштвене организације су прихватиле овај предлог, па су у своје стручне планове рада увеле одређене елементе ванармијског војног васпитања, што се показало као боље и прихватљивије решење.¹¹⁹⁰

5. 4. 2. 1. *Форме рада*

Ванармијско војно васпитање извођено је као што смо напред рекли кроз низ масовних организација, а свака од њих примењивала је различите форме рада у реализацији тог посла. Прокламовани циљеви ванармијског војног васпитања (повећање одбрамбене моћи земље) уклапали су се у редовне активности организација Фискултурног савеза Југославије.¹¹⁹¹ Осим тога уведене су и посебне форме рада. Стрелачки клубови почели су да практикују гађање покретних и изненадних мета, затим ноћна гађања, организују гађања за грађанство, преносе искуства обвезницима предвојничке обуке и сл. Различите форме

¹¹⁸⁸ Задатак допунских програма је био да се у организацијама стално оспособљавају квалитетни кадрови за службу у разним родовима ЈНА. Тако, по тим програмима, стрелачки савез је требало да оспособљава снајперисте, а бициклички савез даје способне и издржљиве возаче за курирску службу, извиђање и мање борбене задатке. Киноаматери су требали да се обуче за примену и коришћење кинотехнике у рату, за снимање и израду снимака у борбеним условима, али и за искоришћавање аеро-снимака. Ауто-мото савез имао је нарочито да оспособљава тенкисте, а планинарски да упознаје своје чланство са специфичностима живота и рада војске у планини, улогом планинара стручњака у организовању маршевања, радом извиђачких органа и оријентацијом АЈ, СУБНОР, 297-1, Материјали са Трећег конгреса Савеза бораца НОР-а.

¹¹⁸⁹ „Било је појединих управа основних организација и појединаца који нису прихватили ову линију и који су пружили отпор њеном спровођењу. Приликом преношења линије рада на ванармијско војно васпитање које треба да се спроводи у нашим организацијама у ширем смислу, тј. не само преко обуке кадрова већ и преко осталих разноврсних форми рада било је код појединих управа основних организација неразумевања за овакав рад. То је нарочито дошло до изражаја у аутомобилско-мотоцикличким и фото-аматерским организацијама у Словенији. У Белишчу Народна Република Хрватска, када је постављено на дневни ред питање ванармијског војног васпитања ниједан члан управе поморско-бродарског друштва није хтео да присуствује састанку управе, што се понављало неколико пута. У поморско-бродарском друштву у Сплиту један стари члан друштва на масовном састанку јавно је дискутовао како рад на ванармијском војном васпитању није наш задатак већ Југословенске Армије, како се наше организације треба да баве искључиво спортском делатношћу. АЈ, Народна техника, 493-11, Извештај о раду организација Народне технике на ванармијском војном васпитању.

¹¹⁹⁰ АЈ, СУБНОР, 297-1, Материјали са Трећег конгреса Савеза бораца НОР-а; АЈ, СУБНОР, 297-123, Стенографске белешке са састанка представника организација резервних официра, Народне технике, Црвеног крста, ПАЗ-а, Партизана, ЈНА по питању формирања коорд.(инационих) тела и рада на ванармијском војном васпитању, 2. новембар 1954. године, Београд, стр. 3-4.

¹¹⁹¹ Говорећи на заседању фискултурне комисије Трећег конгреса НОЈ 1946. године, Миро Креачић је о томе рекао: „Уопште, фискултурно васпитање омладине је само по себи припрема за одбрану земље, јер то значи јачати здрав организам. Поједине гране могу се посматрати више или мање са становишта, колико оне припремају људе за службу у Армији, али ја их не бих одвајао од војничке обуке“ (АЈ, ССОЈ, 114-2, Материјали Трећег Конгреса НОЈ – Стенографске белешке са заседања фискултурне комисије, 13. мај 1946. године).

ванармијског војног васпитања у свој рад увео је Савез за телесно вежбање „Партизан“. Под његовим окриљем радило се на стројевим вежбама, пливању, стрељаштву, скијању и оријентационим вежбама. Савез за коњички спорт је у свој програм увео теренско јахање, прелаз коњем преко реке и коњичку гимнастику. Бициклистички савез је као форме рада на ванармијском војном васпитању укључио у свој програм брзинско вожење по одређеним стазама, војно-патролна такмичења, која су подразумевала рад на извиђању и извршавању гађања у задатом времену, гурање бицикала преко њива под теретом који је симулирао рањеника и др.¹¹⁹² Код свих планинарских организација као форме ванармијског војног васпитања изучавале су се топографија, прва помоћ и руковање оружјем.¹¹⁹³ Осим тога, сама природа планинарења је таква, да оно пружа многа знања и вештина потребних будућем војнику, а онима који су већ прошли кроз кадар, бављење у планини и упражњавање планинарства помагало је да освеже стечена искуства.

У перспективном плану развоја организација Народне технике, назначено је да се ванармијско војно васпитање мора „сматрати као један од најважнијих задатака организације“, јер се њиме даје „конкретан допринос јачању одбрамбене снаге земље“. Посебно је истакнуто да би на овом задатку требало радити брзо и конкретно, без губљења времена у „дугим дискусијама и испитивањима могућности“. Том приликом организацијама је препоручено да већу пажњу посвете ситном свакодневном раду, приликом кога ће своје чланове упознавати са појединим средствима и њиховом употребом у рату, а да ређе организују веће акције и вежбе. Ове потоње требале су да служе само као испит степена знања и спретности чланова.¹¹⁹⁴

У складу са напред изнетим, Ауто-мото савез је кроз свој редован програм обуке возача моторних возила радио на ванармијском васпитању. Осим сталне обуке АМСЈ је, ради што боље оспособљености својих чланова за војне потребе, организовао и вожње по теже проходним теренима и то са кретањем уз помоћ карте и изводио вежбе које су подразумевале: маскирање возила, прелаз преко река, пренос рањеника, транспорт материјала, извиђања и организацију курирске службе.¹¹⁹⁵ Сам карактер обуке моторних пилота, затим пилота једриличара и падобранаца имао је намену припреме резервног кадра за ратно ваздухопловство. Изузев тога Ваздухопловни савез је са својим члановима изводио низ вежби које су требале да допринесу бољој спреми ваздухопловаца. Тако су извођени моторни летови са одређеним задатком добијеним у ваздуху, самим тим без претходне припреме на земљи, затим скокови падобранаца са пуном ратном опремом на непознатом терену, где су морали вршити оријентацију уз помоћ карте и компаса и сл.¹¹⁹⁶ Поморско-бродарски савез је ради јачања одбрамбене моћи Југославије у свој програм укључио извођење разних патролирања кајацима, једрилицама и моторним чамцима, затим постављање заседа на мору и рекама, камуфлажу пловних објеката, привремено потапање чамаца и њихово брзо поновно оспособљавање за пловидбу, извршавање диверзантских акција са кајацима на велике објекте, као и форсирање река са кајацима по ноћи, киши, олуји и магли и са средствима које се нађу при руци (различити сплавови, бурад, конопци и

¹¹⁹² АЈ, СУБНОР, 297-124, Извештај начелника Управе за ванармијско војно васпитање генерала Алексе Демниевског о делатности масовних организација на ванармијском војном васпитању народа, упућен Управи за морално-политичко васпитање. Извештај није датован, али се анализом садржаја може закључити да је писан у току 1956. године; Исто, Реферат – Информације о ванармијском војном васпитању.

¹¹⁹³ АЈ, СУБНОР, 297-124, Реферат – Информације о ванармијском војном васпитању.

¹¹⁹⁴ АЈ, ССОЈ, 114-120, Перспективни задаци организација Народне технике у 1951. години.

¹¹⁹⁵ АЈ, АМСЈ, 491-2, Извештај Комисије за обуку кадрова АМСЈ о раду за време од 14. фебруара до 8. августа 1953. године.

¹¹⁹⁶ АЈ, Савез Техничких друштава Југославије – Народна техника, 493-11, Мере које су подузете у организацији Народне технике у односу на јачу оријентацију рада организација на ванармијском војном васпитању народа.

др.).¹¹⁹⁷ Савез радио-аматера је поред обуке свог чланства за градњу детектора, пријемника, разгласних станица и др, проширио свој програм и са: упознавањем са организацијом и употребом жичане везе и њене примене у ратним условима; упознавањем са уређајима радио-станица и њиховом употребом, израдом и отклањањем кварова; изучавањем морзеве азбуке и шифровањем; организовањем различитих стручно-популарних предавања из области радио-технике и технике електро-веза, као и практичних вежби успостављања везе на терену, симулирајући ратне услове.¹¹⁹⁸ Електромашински савез и Савез фото и кино аматера, за разлику од осталих напред поменутих организација Народне технике, по свом карактеру нису радили на непосредном припремању свог чланства у знањима које имају обележје ванармијског војног васпитања. Ипак различити сегменти њиховог рада били су веома важни за повећање одбрамбене моћи земље. У Електромашинском савезу су тако радили на: упознавању свог чланства зашто и како се врши брза преоријентација мирнодопске индустрије на ратну; какве мере треба преузети у случају напуштања територије, како брзо демонтирати машине и транспортовати их, како брзо организовати производњу на другом месту и на који начин сакрити или уништити машине; упознавању чланства са улогом и применом, покретних и пољских радионица и начином на који се оне организују; обучавању што више жена у циљу припремања масовне замене мушкараца у предузећима у случају рата. Савез фото и кино аматера је свој рад проширио упознавајући фото аматере са знањима из области аеро фотографије, затим обучавајући их за рад у импровизованим фото лабораторијама, као и за израду и коришћење микро фотографија.¹¹⁹⁹

Ватрогасни савез је у свом редовном програму већ имао низ вежби које су се уклапале у циљеве извођења ванармијског војног васпитања становништва, као што су: стројева обука,¹²⁰⁰ сигнализација, читање карата, крокирање, оријентационо кретање и рад са заштитним средствима за дисање (заштитна маска и др.). Додатно је у ватрогасним јединицама рађено на решавању тактичких задатака на непознатом терену, затим у оспособљавању у пливању и спашавању помоћу чамаца и осталих импровизованих средстава за гашење пожара на води, као и на организацији обавештајне службе за вршење узбуне без употребе акустичних средстава. У ватрогасним друштвима су редовно организована и такмичења у гађању ваздушном пушком, као и у гађању ватреним оружјем која су организована на стрелиштима.¹²⁰¹

Црвени крст је кроз организацију различитих курсева радио на оспособљавању својих чланова. Неки од њих били су курсеви за прву помоћ, помоћне болничарке и помоћне хируршке сестре, а људство обучено у њима било је од изузетног значаја за евентуални рат.¹²⁰²

Осим наведеног све друштвене организације проверавале су стечено знање својих чланова, између осталог и кроз учешће у здруженим вежбама, партизанским маршевима и реконструкцијама појединачних борби из народноослободилачког рата. Ове акције извођене су оквиру појединачних организација, али и њиховим заједничким иступањем. Највећи број здружених вежби, у којима су често учествовали и одреди предвојничке обуке, изводио се у оквиру прослава значајних датума из народноослободилачког рата и револуције, као што су били Дан бораца 4. јул, или дани устанка у појединим републикама. Ове вежбе су биле

¹¹⁹⁷ Исто.

¹¹⁹⁸ Исто.

¹¹⁹⁹ Исто.

¹²⁰⁰ Стројева обука у ватрогасним друштвима до нивоа чете извођена је по истом програму као и у Армији. АЈ, СУБНОР, 297-124, Извештај начелника Управе за ванармијско војно васпитање генерала Алексе Демниевског о делатности масовних организација на ванармијском војном васпитању народа, упућен Управи за морално-политичко васпитање.

¹²⁰¹ АЈ, Ватрогасни савез Југославије, 666-150, Ватрогасни савез ФНРЈ – Савез бораца НОР, бр. 19, 21. јануар 1955. године.

¹²⁰² АЈ, СУБНОР, 297-124, Централни одбор Југословенског црвеног крста – Управа за ванармијско војно васпитање, бр. 675, 16. фебруар 1955. године, Подаци о делатности Југословенског црвеног крста у вези са јачањем одбрамбене моћи наше земље.

значајне јер су неретко поред чланства друштвених организација у свој рад укључивале и шире народне масе.¹²⁰³

На који начин је реализована једна здружена вежба показује нам следећи пример. Клуб Народне технике у Загребу организовао је вежбу форсирања реке Саве, где су чланови Аутомото савеза дошли моторним возилима, а форсирање реке извршили су кајакаши. Радио-аматери су организовали службу везе, док је аеро-клуб извео извиђање читавог терена и извршио десант са падобранцима. Фото-аматери су снимили целокупну вежбу и читав терен.¹²⁰⁴

Такмичења извођена у оквиру рада различитих друштвених организација такође су се показала као врло практична за спровођење ванармијског војног васпитања, јер се оно одвијало готово неприметно кроз надметање колега, па није изискивало додатна објашњења чланству или потребу за кориговањем програма. У ту сврху Планинарски савез је увео посебно оријентационо планинарско такмичење,¹²⁰⁵ док СТВ „Партизан“ организовао скијашка, пливачка и стрељачка такмичења, као и оријентационе кросове.¹²⁰⁶ Осим такмичења и слетови су били честа форма извођења ванармијског војног васпитања. Редовне дисциплине у њима биле су „гађање и бацање бомбе“, а оно што је посебно погодовало јесте то што су слетови били једна од најмасовнијих манифестација у послератној Југославији.¹²⁰⁷ Њихов циљ било је „васпитање омладине на тековинама Народно-ослободилачке борбе, јачања братства и јединства, подизање здравља и одбрамбене способности наших народа“.¹²⁰⁸

5. 4. 2. 2. Извођење обуке и проблеми

Иако је на свом оснивачком конгресу 1947. године Савез бораца одредио рад на ванармијском војном васпитању као један од својих приоритета, све до пролећа 1950. његово ангажовање се у највећој мери сводило на пружање помоћи Армији у извођењу предвојничке обуке омладинаца. Осим тога, до априла 1950. Савез бораца није довољно усклађивао рад ни са другим друштвеним организацијама, које су по свом карактеру и програму рада могле допринети ванармијском војном васпитању становништва. Све организације Фискултурног савеза, Народне технике, Црвеног крста и Ватрогасног друштва су до поменутог времена, упркос измењеним околностима и све већој спољној угрожености земље од стране држава чланица Информбироа, и даље радиле по старим програмима, запостављајући могућност да у планове рада унесу и дисциплине и вежбе које су могле бити корисне за потребе одбране државе.¹²⁰⁹ Рад је у највећој мери био сведен искључиво на учешће чланства поменутих организација у заједничким вежбама и акцијама, које нису давале практичне резултате у војно-стручном погледу, из разлога што учесници нису били упознати са основним војним знањима и што је њихова припрема за учешће на вежбама била слабо изведена.¹²¹⁰

Заоштравање сукоба са СССР-ом и земљама Информбироа и очекивање скорог војног удара на Југославију, приморало је одговорне да овакво стање покушају да поправе.¹²¹¹ У

¹²⁰³ АЈ, СУБНОР, 297-124, Реферат – Информације о ванармијском војном васпитању.

¹²⁰⁴ Исто.

¹²⁰⁵ АЈ, СУБНОР, 297-124, Извод из извештаја Секретаријата планинарског савеза Југославије поднет IV скупштини, 27. септембар 1955. године.

¹²⁰⁶ АЈ, СУБНОР, 297-124, Д. бр. 1133, Рад на ванармијском војном васпитању народа.

¹²⁰⁷ Н. Мијатов, *Југословенски спорт у служби јачања одбрамбене моћи земље 1945–1950*, стр. 159.

¹²⁰⁸ АЈ, КФ, 321-5, Председник комитета за физкултуру владе ФНРЈ Славко Комар – Председништву владе ФНРЈ, 2. јун 1947.

¹²⁰⁹ АЈ, СУБНОР, 297-1, Материјали са Другог конгреса Савеза бораца НОР-а Југославије (1951).

¹²¹⁰ АЈ, СУБНОР, 297-124, д. бр. 1130, Извештај са састанка представника бораца НО рата, Министарства народне одбране и масовних организација по питању спровођења ванармијског војног васпитања народа.

¹²¹¹ „У време повећања опасности по мир у свету и безбедност наше земље, у време сталних информбироовских провокација на нашим границама, подлих клевета и покушаја мешања у унутрашње ствари наше социјалистичке домовине – питање ванармијског војног васпитања данас је од највећег значаја. Ванармијским војним васпитањем треба припремити цео наш народ да заједно са својом Армијом буде увек

том циљу, Главни одбор Савеза бораца сазвао је у априлу 1950. заједничко саветовање представника земаљских одбора, Армије и масовних друштвених организација, на коме је донета одлука да се рад на ванармијском војном васпитању становништва појача.¹²¹² Како би се то остварило требало је предузети низ корака. Све масовне организације, које су имале спортске и стручне програме за обуку чланства, требало је да их допуне са одговарајућим војним елементима из минималног и допунског програма, о коме је напред било речи, чиме би се створио јединствени програм. Овакав програм требало је да допринесе с једне стране, подизању спортске и стручне културе, а са друге стране, оспособљавању за правилан рад на фронту и у позадини у случају напада на Југославију. Осим тога, требало је тежити томе да масовне организације пронађу прикладне и прихватљиве форме и методе рада, како би обухватили целокупно чланство, без обзира на године и ниво војне обуке који су до тада прошли (предвојничка обука и одслужен кадровски рок). У складу са тим, интереси одбране земље захтевали су да се ради и на додатном омасовљавању наведених друштвених организација, нарочито на селу и у предузећима, са циљем да оне прерасту од уско спортских и стручних у „широке масовне патриотске народне организације, које ће стварати физички и психички јаке, стручно и војно спремне и савесне борце за борбу против сваког непријатеља на фронту и у позадини“. На крају, да би у оквиру једне масовне организације сва њена друштва и секције предвиђена војна знања обрађивала правилно и стручно требало је изградити један кратак приручник „са што више слика, шема и цртежа“.¹²¹³

Ни у овом виду извођења ванармијског војног васпитања није занемарен политички рад. За њега је био задужен Савез бораца, који је у том послу требало да помогне савезима и клубовима побројаних друштвених организација. Методи политичког рада могли су бити најразноврснији. Од обичног излагања бораца о својим искуствима у Другом светском рату па до припремљених предавања у којима је обрађен значај и улога појединих грана, које покривају одређене друштвене организације, у партизанском и савременом рату. Циљ овог политичког рада ишао је у „правцу развијања љубави за Армију и развијања спремности да се стечена искуства и знање практично употреби у одбрани земље“. Осим тога, Савез бораца требало је да даје иницијативу и помогне у организацији различитих вежби у које би се укључило чланство свих друштвених организација, али и да помогне у прикупљању и набавци разних материјалних средстава потребних за извођење ванармијског војног васпитања.¹²¹⁴

Анализирајући стање ванармијског војног васпитања спроведеног у времену од априла до краја 1950. године у Савезу бораца су као највећи успех истицали то, да су чланови масовних организација, али и целокупно становништво, упознати са његовом важношћу. Како су то навели у свом Реферату после одржаног саветовања Координационог тела при Централном одбору Савеза бораца, у првој половини 1951, више није постојао „проблем убеђивања маса у значај и потребу ванармијског војног васпитања онако како је то било у почетку“.¹²¹⁵ Изузев тога, дошло је и до омасовљења чланства друштвених организација, па је укупан број чланова до краја 1950. достигао цифру од око 3.771.800 људи.¹²¹⁶

спреман на одбрану своје крваво стечене слободе и револуционарних тековина, а наше радне људе оспособити за практичну војну одбрану сваке стопе и сваког објекта наше домовине.“ АЈ, ССЈ, 116-117-271, Допис свим синдикалним руководством и организацијама (1950).

¹²¹² АЈ, СУБНОР, 297-1, Реферат Александар Ранковића – Материјали са Другог конгреса Савеза бораца НОР-а Југославије (1951).

¹²¹³ АЈ, СУБНОР, 297-124, д. бр. 1130, Извештај са састанка представника бораца НО рата, Министарства народне одбране и масовних организација по питању спровођења ванармијског војног васпитања народа.

¹²¹⁴ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 5, док. 1/1, Савез бораца НОР-а, Главни одбор, пов. бр. 48, 17. април 1950 – Материјал о задацима Савеза бораца на ванармијском војном васпитању народа.

¹²¹⁵ АЈ, СУБНОР, 297-124, Д. бр. 503, Реферат са саветовања Координационог тела при Централном одбору Савеза бораца, 1951. године.

¹²¹⁶ У току 1950. године чланство масовних друштвених организација се повећавало на следећи начин: Чланство Фискултурног савеза Југославије повећало се за око 107.000 (са 443.000 на 550.000); Чланство

Ипак, није све пролазило без проблема. Координационо тело за ванармијско војно васпитање при Централном одбору Савеза бораца је истицало да се напред наведени број чланова не може узети као објективно мерило, јер су поседовали податке да су у њега урачунати и они који нису били обухваћени сталним и систематским радом.¹²¹⁷ Осим тога, оно што је било карактеристично за све, а посебно за организације Народне технике јесте да је рад на ванармијском војном васпитању узео шире размере само у већим градовима, док је у мањим местима он био слабији или уопште није постојао.¹²¹⁸

Период интензивног рада друштвених организација на ванармијском војном васпитању становништва потрајао је до краја 1953. године, после чега је дошло до опадања активности.¹²¹⁹ У то време, крајем 1953, Савезно извршно веће је на основу Уставног закона донело Уредбу о оснивању центара за ванармијско војно васпитање народа,¹²²⁰ која је измењена и допуњена кроз Закон о надлежности народних одбора општина и срезова, у јулу 1955. године.¹²²¹ Овим је рад на ванармијском војном васпитању требало подићи на један нови ниво.

Правилником о задацима и организацији Центара за ванармијско војно васпитање одређен им је оквир рада. Задаци центара су били да организују рад на ванармијском војном васпитању и пруже помоћ друштвеним организацијама и другим институцијама у њиховом раду чији је циљ био јачање одбрамбене способности земље.¹²²² Центри су према организационој шеми требали да поседују војно-наставни кабинет који је био намењен војно-стручној настави за резервне официре, обвезнике службе предвојничке обуке, цивилне заштите и чланове друштвених организација, затим библиотеку и читаоницу, клуб (друштвену салу) намењен за одржавање различитих предавања, курсева, семинара и састанака, као и учионице, собно стрелиште за ваздушну пушку, полигоне и вежбалишта и магацин за смештај наоружања.¹²²³ Другим речима, они су били замишљени као нека врста „војног народног универзитета“, у коме је на један популаран начин народу требало приближити војну вештину и технику, али и остварити политички рад.¹²²⁴

Формирање Центара временски се поклопило са започетим процесом нормализације односа Југославије и СССР-а, али и опадањем активности у раду на ванармијском војном васпитању уопште, па постигнути резултати у наредним годинама нису били на нивоу очекиваних. Измењене међународне околности и отклањање непосредне ратне опасности са југословенских граница довеле су до неког вида опуштања, па упркос томе што је обавеза сваког средског одбора била да оснује овај центар то није био случај. До краја 1954. основано је 176 Центара, да би реорганизација територијалних органа у наредној 1955. довела до гашења неких од њих¹²²⁵, док је део центара престао да ради независно од тога. Попис направљен у јануару 1956. показивао је да је њихов број пао на 132.¹²²⁶ Већ у априлу 1957.

Народне технике повећало се за око 140.000 (са 276.000 на 416.000); Чланство Ватрогасног савеза повећало се за око 21.700 (са 178.100 на 205.800). Црвени крст је на крају 1950. бројао 2.600.000 чланова (Исто).

¹²¹⁷ Исто.

¹²¹⁸ АЈ, Народна техника, 493-11, Кратак извештај о ванармијском војном васпитању.

¹²¹⁹ Припремајући материјале за Трећи конгрес Савеза бораца, констатовано је да рад на ванармијском војном васпитању у друштвеним организацијама попушта у току 1953. и 1954. године (АЈ, СУБНОР, 297-124, Извештај о ванармијском војном васпитању у периоду између Другог и Трећег конгреса Савеза бораца НОР-а).

¹²²⁰ АЈ, СУБНОР, 297-123, Уредба о оснивању центара за ванармијско војно васпитање од 23. децембра 1953.

¹²²¹ „Закон о надлежности народних одбора општина и срезова“, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 34, 27. јул 1955.

¹²²² АЈ, СУБНОР, 297-123, Правилник о задацима и организацији центара за ванармијско војно васпитање народа.

¹²²³ Исто.

¹²²⁴ АЈ, СУБНОР, 297-1, Материјали са Трећег конгреса Савеза бораца – Стенографске белешке са састанка Комисије за ванармијско војно васпитање, 25. април 1955, Љубљана.

¹²²⁵ Неки центри који су заиста добро радили, као што су били они у Приштини и Слуњу, расформирани су услед реорганизације органа народних власти 1955. године (АЈ, СУБНОР, 297-124, Преглед центара за ванармијско војно васпитање).

¹²²⁶ АЈ, СУБНОР, 297-124, Преглед центара за ванармијско војно васпитање.

остало је да ради свега њих 97.¹²²⁷ Осим тога, ни сви преостали центри нису радили на прави начин.¹²²⁸ Говорећи о томе председник Комисије за ванармијско војно васпитање Савеза бораца, Велимир Стојнић је рекао: „Одговорни органи још увек нису схватили значај једне такве институције (Центара за ванармијско војно васпитање, прим. М. М.): она није пре свега свуда основана, а и тамо где јесте, она је, да се тако изразим кржљава. Она није оно што би требало да буде“.¹²²⁹ Формирањем поменутих центара дошло је и до застоја у раду Координационих тела за ванармијско војно васпитање, па су она у неком тренутку у току 1954. готово у потпуности престала са радом.¹²³⁰

Замирање активности на ванармијском војном васпитању примећено је и у врху власти. Александар Ранковић је на Трећем конгресу Савеза бораца НОР-а, одржаном у току априла 1955. упозоравао да се не сме умањивати значај на ванармијском војном васпитању, констатујући да су се само изменили услови рада. То је по његовом мишљењу требало да допринесе да рад, који је у периоду непосредне опасности од напада СССР-а и источноевропских земаља био „кампањски“, после нормализације односа са њима постане систематски.¹²³¹ Закључци који су доношени на свим састанцима чија је тема било ванармијско војно васпитање у периоду од Трећег конгреса Савеза бораца па до краја периода омеђеног 1958. годином били су управо на овом трагу. Они су истицали да се упркос измењеним међународним околностима и отклањањем непосредне ратне опасности раду на ванармијском васпитању и даље мора поклањати пуна пажња све док постоји потреба за јачањем одбрамбене способности земље.¹²³²

У том циљу обновљен је почетком 1955. године рад Координационих тела, чији су састанци постали својеврсне трибине на којима су се износили предлози за даљи рад на ванармијском војном васпитању. Разматрајући на којим облицима рада треба убудуће нарочито инсистирати, констатовано је да обука и оспособљавање чланова организација за возаче, стрелце, радиотелеграфисте, пливаче, падобранце итд, спада у домен редовне, свакодневне активности друштвених организација. У складу са тим утврђено је да ће се ванармијско војно васпитање најуспешније спроводити на тај начин што ће њихово чланство повремено и свесно упражњавати своје редовне дисциплине у изванредним околностима, тј. у условима под претпоставком да су ратне.¹²³³

Упркос томе рад на ванармијском војном васпитању наставио је да сплашњава. На саветовању секретара и председника комисија за ванармијско војно васпитање при главним одборима Савеза бораца одржаном 6. и 7. јануара 1958. године, Велимир Стојнић је рекао: „Ми више причамо него што ванармијско васпитање стварно постоји“.¹²³⁴

Неколико је узрока који су довели до оваквог стања. Прво, после смиривања ситуације на границама и попуштања затегнутости у међународним односима, људи су

¹²²⁷ АЈ, СУБНОР, 297-124, Д. бр. 1145, Информација о центрима за ванармијско војно васпитање народа на основу извештаја од априла 1957. године.

¹²²⁸ Процена која је урађена у Савезу бораца говорила је да је од укупног броја основаних Центара тек њих око 50 било „врло добрих, са примереном организацијом и добро организованим и уходаним радом (АЈ, СУБНОР, 297-124, Преглед центара за ванармијско војно васпитање).

¹²²⁹ АЈ, СУБНОР, 297-1, Материјали са Трећег конгреса Савеза бораца НОР-а – Стенографске белешке са састанка Комисије за ванармијско војно васпитање, 25. април 1955, Љубљана.

¹²³⁰ АЈ, СУБНОР, 297-123, Стенографске белешке са састанка представника организација резервних официра, Народне технике, Црвеног крста, ПАЗ-а, Партизана, ЈНА по питању формирања коорд. (инационих) тела и рада на ванармијском војном васпитању, 2. новембар 1954. године, Београд, стр. 1.

¹²³¹ АЈ, СУБНОР, 297-1, Материјали са Трећег конгреса Савеза бораца НОР-а, Реферат Александра Ранковића.

¹²³² АЈ, СУБНОР, 297-124, Материјали и реферати о ванармијском војном васпитању (1959); АЈ, СУБНОР, 297-123, Стенографске белешке са састанка Координационог тела при Главном одбору Савеза бораца, 17. јануар 1958, Београд.

¹²³³ АЈ, СОСРВСЈ, 296-3, Закључци координационог тела за ванармијско војно васпитање при Централном одбору Савеза бораца НО рата од 9. фебруара 1956.

¹²³⁴ АЈ, СУБНОР, 297-124, Стенографске белешке саветовања са секретарима и председницима комисија главних одбора, 6. и 7. јануар 1958, Београд.

сматрали да је потреба за радом на ванармијском војном васпитању престала. Друго, слабост саме организацијске структуре ванармијског војног васпитања, нарочито у погледу надлежности и тумачења принципа добровољности у раду. Треће, многи људи су и после низа година спровођења ванармијског војног васпитања сматрали да је оно искључиво ствар војних органа. И четврто, појавила су се мишљења да ће ако до рата дође, он бити рат технике, те да је у том смислу ванармијско васпитање бескорисно.¹²³⁵

5. 4. 2. 3. Резултати рада

Нажалост у изворној грађи нисмо успели да пронађемо комплетне и прецизне податке о резултатима које су друштвене организације постигле у току рада на ванармијском војном васпитању. Највећи број података пронашли смо за период најинтензивнијег рада (1950–1954). Упркос том недостатку, можемо констатовати да су у току рада друштвених организација остварени видни резултати.

Тако су периоду омеђеним нашим радом масовне друштвене организације извеле око 4.000 здружених вежби у којима је учешће узело више од милион људи. Око три четвртине њих изведено је у периоду од 1952. до 1954. године, 3.040 вежби са 856.918 учесника,¹²³⁶ тј. просечно око 1.000 вежби и 285.000 људи годишње. Пад који је уследио био је очигледан. У току 1956. изведено је свега 227 вежби са 78.717 учесника, што је знатно мање од просека у годинама најдинамичнијег рада.¹²³⁷

Организације Народне технике су само у 1950. години кроз разне курсеве и школе оспособиле око 63.800 својих чланова, између осталог, 8.628 пилота и падобранаца, 17.786 аутомобилиста и мотоциклиста, као 10.534 радио-телеграфиста и радио-аматера.¹²³⁸ До фебруара 1954. године организације Народне технике оспособиле су укупно око 250.000 чланова, и то: 62.695 аутомобилиста и мотоциклиста, око 800 пилота, 5.000 пилота једриличара, 12.000 падобранаца, 15.600 ваздухопловних моделара, 23.310 радио-аматера, 2.320 радио-телеграфиста, 261 радио-оператера и др.¹²³⁹ Да је активност после 1954. почела да опада најбоље сведоче бројке из 1956. године. Наиме у тој години кроз организације Народне технике обуку је прошло 13.637 људи.¹²⁴⁰ Било је то свега 21,37% од броја обучених у току 1950. године.

СТВ „Партизан“ чији је рад готово у целини био усмерен на ванармијско војно васпитање бројао је почетком 1955. године 929 друштава са око 230.000 чланова, што је било три пута више него у 1951. години. Само у току 1954. на такмичењима у: народном вишебоју учешће је узело око 40.000 људи, кроз логоровање је прошло око 5.000, док је у скијашким такмичењима учествовало њих око 10.000.¹²⁴¹

У било каквој анализи и представљању резултата постигнутих кроз рад на ванармијском војном васпитању извођеном у друштвеним организацијама, морамо поћи од чињенице да је оно „никло“ у једној изванредној ситуацији, када се на југословенским границама свакодневно пуцало и када су у државном и војном врху ФНРЈ непрестано

¹²³⁵ АЈ, СУБНОР, 297-124, Д. бр. 1144, Проблеми ванармијског војног васпитања (1957).

¹²³⁶ АЈ, СУБНОР, 297-124, Проблеми у ванармијском војном васпитању (1957). Морамо истаћи да и то да је осим војне угрожености Југославије од стране земаља чланица Информбироа, велики број вежби изведен у периоду 1951–1954. био и последица тога што су те године биле јубиларне, тј. да су у њима слављене десетогодишњице отпочињања устанка или већих борби које су се десиле у току народноослободилачког рата.

¹²³⁷ АЈ, СУБНОР, 297-124, Д. бр. 1136, Информација о ванармијском војном васпитању.

¹²³⁸ АЈ, СУБНОР, 297-1, Материјали са Другог конгреса Савеза бораца НОР-а – Реферат Александра Ранковића.

¹²³⁹ АЈ, СУБНОР, 297-124, Д. бр. 1133, Реферат – Рад на ванармијском војном васпитању народа.

¹²⁴⁰ АЈ, СУБНОР, 297-124, Д. бр. 1136, Информација о ванармијском војном васпитању.

¹²⁴¹ АЈ, СУБНОР, 297-124, Извештај о ванармијском војном васпитању у периоду од II до III конгреса Савеза бораца Народноослободилачког рата.

очекивали војни напад од стране СССР-а и земаља чланица Информбироа, и да је спласло у тренуцима када је непосредна опасност прошла. У том периоду на иницијативу Армије, Савез бораца је врло брзо извршио мобилизацију свих масовних друштвених организација које су могле да учествују у ванармијском војном васпитању, са једним задатком – повећање одбрамбене моћи земље. У складу са тим и најбољи резултати постигнути су у периоду 1950–1954. година.

5. 4. 3. Противавионска заштита/Цивилна одбрана

Развој ратне технике током XX века довео је до тога да су разлике између фронта и позадине бивале све мање. Већ током Првог светског рата било је јасно да су појам и значај позадине почели битно да се мењају, а то је пре свега значило да се са позадином као подручјем које се налазило ван борбених операција више није могло рачунати. Даљи развој технике, посебно напредак авијације током 1930-их и Другог светског рата, почетак примене млазних авиона, радара, навођених ракета и других средстава, учиниле су ову разлику још мањом. Позадина више није била простор на коме се становништво могло осећати безбедно, а то јасно показују и подаци о броју погинулих и рањених током Другог светског рата, који кажу да је број таквих у позадини био неколико пута већи од оног на фронту. Употреба атомске бомбе на крају Другог светског рата, показала је да нова техничка решења апсолутно не познају границе између фронта и позадине, у класичном смислу те речи, онако како је то било вековима пре тога.

С тим у вези по завршетку Другог светског рата свима је било јасно ће било који сукоб у будућности изискивати огромно привредно и финансијско напрезање, као и да ће резерве материјала и могућност непрестане индустријске производње бити од великог значаја. Стога је свака држава као један од основних задатака своје одбрамбене политике имала да заштити све оне објекте који сачињавају њен ратни потенцијал од могућих ваздушних напада. Упркос томе што је постојало искуство организације ове службе у Краљевини Југославији, о противавионској заштити (ПАЗ) се међу надлежним озбиљније почело говорити, а затим и радити на њеном организовању тек пошто је започет сукоб са СССР-ом и другим источноевропским земљама.

Под организацију ПАЗ-а спадале су све оне мере које су биле потребне за заштиту становништва и објеката за време непријатељског ваздушног напада. То су: санитарска служба, инжињеријско-техничка оправка комуникација, склоништа и телефонских веза, демонтажа неексплодираних бомби и њихова употреба, рашчишћавање рушевина и евакуација цивилног становништва.¹²⁴²

5. 4. 3. 1. Законски оквири

Уредба о организацији службе противавионске заштите донета је 13. децембра 1948. године. Први члан ове Уредбе је дефинисао разлоге за њено увођење: „Ради васпитања и припреме широких маса за одбрану отаџбине од напада из ваздуха, заводи се обавезно служење у противавионској заштити“. Служба ПАЗ имала је за циљ да „међу грађанима ФНРЈ развија оданост према отаџбини, да учвршћује њену војничку снагу, да пружа помоћ оружаним снагама на фронту и да у позадини штити становништво и народну привреду од напада из ваздуха“.¹²⁴³

¹²⁴² АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-32-62, Записник са састанка по питању организације ПАЗ-а, одржаног 14. октобра 1949. године.

¹²⁴³ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 110, 22. децембар 1948, Уредба о организацији службе противавионске заштите, 1805–1806.

За остварење овог циља требало је реализовати неколико задатака: 1) Организација и спровођење масовне пропаганде за ПАЗ код грађана објашњавајући при томе њен циљ и задатке; 2) Организација и спровођење што боље заштите градова, села, државних надлештава, установа, предузећа, индустрије и друге имовине државе и становништва од ваздушних напада; 3) Организација и спровођење општеобразовног спремања и обучавања становништва у начину одбране и руковању средствима одбране; 4) Вођење потребне евиденције свих лица која су обавезна да служе у ПАЗ; 5) Организација и спровођење провере извршавања прописаних мера ПАЗ; 6) Организација и спровођење отклањања последица непријатељских напада из ваздуха; 7) Организација и спровођење мера пружања општенародне помоћи фронту.¹²⁴⁴

Сви грађани, државна надлештва, установе и предузећа, као и друштвене организације били су дужни да извршавају све прописане мере за заштиту од напада из ваздуха и да се залажу за остварење службе ПАЗ. Ипак, општа организација и извођење ПАЗ било је у надлежности Министра унутрашњих послова ФНРЈ, док је непосредно руководство на територијама народних република имао републички министар унутрашњих послова преко одсека/одељења унутрашњих послова при извршном одбору средског односно градског (рејонског) народног одбора. Руковођење службом и мерама ПАЗ у нижим административно-територијалним јединица остваривало се преко посебних локалних органа ПАЗ.¹²⁴⁵

Када говоримо о обавези служења у противавионској заштити, Уредба је предвиђала да су сви држављани ФНРЈ, без обзира на пол, старости од 16 до 55 година, а који су били способни за вршење службе, били дужни да у њој и служе. Обавези служења нису подлежала лица која су активној војној служби и припадници милиције, затим жене које су имале децу млађу од годину дана, као и жене изнад петог месеца трудноће, страни држављани и лица без држављанства. Осим њих, нису могла служити ни лица која су била осуђена на казне лишења слободе, лишења слободе с принудним радом или поправног рада за време док су се налазила на издржавању казне. За отклањање последица ваздушног напада већих размера у раду су били обавезни да учествују сви грађани старости између 14 и 65 година, који су били способни за обављање ових послова, а у оваквим случајевима могла су се ангажовати и осуђена лица, која нису подлежала обавези служења у редовним околностима.¹²⁴⁶

Позивање у службу вршило се наредбом надлежног органа ПАЗ. Служење у ПАЗ спроводило се, по правилу, у месту пребивалишта, мада се у случају потребе могло вршити и у другом месту, које је одређивао надлежни орган ПАЗ. Распоређивање лица у вршило се према њиховим физичким и стручним способностима, али и потребама саме службе. Ова служба вршила се бесплатно, а у случају потребе обвезницима ПАЗ обезбеђивала се за време вршења службе исхрана и смештај.¹²⁴⁷

Уредбом су биле предвиђене и казнене мере за оне који су избегавали обавезу служења, нису извршавали прописане мере за заштиту од напада из ваздуха, нису припремали средства наређена у сврху ПАЗ и нису испуњавали обавезу отклањања последица ваздушног напада. Њима је било забрањено казном затвора до три месеца или казном принудног рада у истом трајању или новчано до 30.000 динара.¹²⁴⁸

Ова уредба је извесним делом замењена Законом о народној одбрани из 1955. године. Тада је Противавионска заштита преименована у Цивилну заштиту, а осим промене имена дошло је и до проширења задатака. Наиме реорганизацијом ове службе било је предвиђено да се цивилна заштита поред већ постојећих задатака за заштиту од напада из ваздуха,

¹²⁴⁴ Исто.

¹²⁴⁵ Исто.

¹²⁴⁶ Исто.

¹²⁴⁷ Исто.

¹²⁴⁸ Исто.

оспособи и за заштиту становништва погођеног елементарним непогодама (земљотреси, поплаве и др.).¹²⁴⁹

Службу Цивилне заштите организовали су и њоме руководили средњи народни одбори преко органа унутрашњих послова, а под непосредним руководством и надзором државног секретаријата за унутрашње послове одређене републике. Опште руковођење службом цивилне заштите и надзор над њом на читавој територији ФНРЈ вршио је Државни секретаријат за унутрашње послове. Државни секретар за унутрашње послове координирао је радом других државних органа и установа, као и привредних и друштвених организација који су по поменутом закону и прописима донетим на основу њега, били обавезни да учествују у спровођењу мера цивилне заштите.¹²⁵⁰

Народни одбори били су дужни да обезбеде материјална средства за остварење планова и мера цивилне заштите које је прописивао Савет народне одбране, односно Ратни кабинет. Државни органи, установе, привредне и друштвене организације, као и власници приватних зграда били су дужни да обезбеде посебним прописима одређена материјална средства за извршење њихових задатака у вези са цивилном заштитом.¹²⁵¹

На крају Закон је прописивао да су у приправном, мобилном и ратном стању органи цивилне заштите дужни да сарађују са надлежним војним органима у погледу мера потребних за цивилну заштиту и да испуњавају све захтеве војних органа постављених у циљу предузимања тих мера. Са друге стране, војни органи имали су обавезу да пруже помоћ органима службе цивилне заштите ради извршења њихових задатака.¹²⁵²

5. 4. 3. 2. Задаци ПАЗ/Цивилне одбране

Добро организована служба Противавионске заштите имала је двојаки задатак. То је значило да је са једне стране у свом раду морала да обухвати питања заштите од ваздушних бомбардовања (пасивна заштита), а са друге да организује активно учешће становништва у одбрани од ваздушних десаната и свих других непријатељских дејстава у позадини (активна заштита).

Према мишљењу америчког генерала и војног писца Аугустина Мичела Прентиса, при организацији пасивне заштите, требало је предузети низ мера, које је он поделио у четири групе: превентивне, заштитне, контролне и мере за обнову. У превентивне мере Прентис је сврстао: благоверну евакуацију индустрије из свих великих градова у унутрашњост и њено постављање на већу међусобну удаљеност, затим растреситу градњу објеката који би могли бити изложени нападу из ваздуха, учешће стручњака ПАЗ-а у планирању изградње градова, издвајање у посебне групе и обезбеђење запаљивог материјала, евакуација становништва, маскирање зграда и објеката од нарочитог значаја, брига о избеглим лицима, служба узбуњивања и обучавање и васпитавање становништва у служби ПАЗ-а. Што се тиче заштитних мера оне су обухватале: изградњу великих склоништа за колективну заштиту од атомских и других бомби као и мањих склоништа за индивидуалну заштиту од радијације, хемијских и бактериолошких дејстава. Осим тога, требало је примењивати заштитне конструкције способне да се одупру ваздушном удару, потресу земље, топлотном зрачењу итд, модификовати постојеће зграде у том смеру и удвајати важније јавне службе и систем веза, како би се онемогућио застој у њиховом раду у случају да буду бомбардована и стављена ван дејства. Контролне мере подразумевале су надзор над саобраћајем (телефонским, телеграфским, радио и тсл.), транспортом, простором и људством

¹²⁴⁹ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 30, од 6. јула 1955, Закон о народној одбрани, стр. 507.

¹²⁵⁰ Исто.

¹²⁵¹ Исто.

¹²⁵² Исто.

које је заражено или изложено хемијском дејству и бактериолошким нападима. И на крају, мере за обнову после бомбардовања обухватале су спасавање повређених и указивање прве помоћи, рашчишћавање рушевина, оправку оштећених електричних водова, водова за гас и телефонских линија, снабдевање водом у најнужнијим количинама, неутралисање и дезинфекцију простора угрожених радијацијом и смештај повређених у болнице. Као што се види из изложеног, добро организована пасивна заштита службе ПАЗ-а од великог је значаја не само за националну безбедност, већ и за личну сигурност становника.¹²⁵³

Када је реч о активној одбрани цивилног становништва од ваздушних десаната, герилаца, итд, потпуковник ЈНА Андрија Божовић је сматрао да би ПАЗ требало организовати тако што ће се извршити подела националне територије на области које би омогућавале лаку контролу, целисходно организовање цивилног становништва и његову брзу употребу у борби против ваздушних десаната. Осим тога требало је организовати контролу територије и то тако да се свака појава непријатеља у позадини што пре открије после чега би се предузеле одговарајуће мере у циљу спречавања непријатеља у извршењу његовог задатка. Ова контрола требало је да обухвати извиђање и осматрање територије и најбрже јављање и обавештавање о појави непријатеља. У том смислу, Божовић је предлагао организацију строге и потпуне контроле кретања свих непознатих и сумњивих лица, а само осматрање земљишта требало је оријентисати нарочито на терене погодне за спуштање ваздушних десаната или падобранаца, пошумљене и друге погодне пределе за скривање диверзаната. Организација система узбуњивања требала је да омогући најхитније обавештавање становништва о појави непријатеља у позадини и најбрже активирање снага и средстава за сузбијање непријатеља. Божовић је у свом предлогу велику пажњу поконио и координацији рада ПАЗ-а и најближих јединица Армије, као и суседних организација ПАЗ-а, тако да се у сваком тренутку гарантује међусобно обавештавање о свакој појави непријатеља у позадини, о мерама које су због тога предузете, као и о мерама предузетим ради вођења борбе са непријатељом. Осим тога требало је обезбедити активна дејства цивилног становништва ради хватања, уништења или изоловања непријатеља убаченог у позадину или паралисања његовог дејства до доласка јединица Армије. Ово је требало остварити организовањем и обучавањем мобилних јединица или посебних одреда из реда оног дела цивилног становништва које није подлегало обавези служења у оружаним снагама у мобилном и ратном стању.¹²⁵⁴

Реорганизација ПАЗ-а 1955. године и стварање Цивилне заштите, осим напред побројаних основних (ратних) задатака донели су и нове мирнодопске задатке. Брз развој индустрије и технике, као и нови услови живота који су из тога произишли, донели су са собом низ опасности за живот и здравље људи, али и за материјална и културна добра, биљни и животињски свет. Осим тога, периодична појава поплава, бура, клизишта, земљотреса, великих снегова, једном речју елементарних непогода, такође су представљале сталну опасност која је повремено односила људске животе и стварала материјалну штету. Због тога је Цивилна заштита добила задатак да спречава и отклања последице настале услед различитих елементарних непогода, као и великих колективних несрећа, епидемија, пожара и тсл.

Иако борба са овим мирнодопским проблемима на први поглед нема већег значаја за одбрану земље, то ипак није баш тачно. Наиме, кроз борбу са овим проблемима Цивилна заштита је радила на спашавању људских живота и спречавању материјалне штете што је директно користило одбрани земље. Или како је то рекао генерал Никола Љубичић у једном разговору за часопис *Одбрана и заштита*: „Заштита и спасавање људи и материјалних добара од ратних дејстава и *мирнодопских катастрофа* (исткао М. М.) је крупно питање нашег друштва. То је, за мене, један од примарних стратегијских задатака“. Осим тога, радом

¹²⁵³ Андрија Божовић, „Цивилна одбрана у савременом рату“, *Војно дело*, бр. 12 (1954), стр. 47–48.

¹²⁵⁴ Исто, стр. 48–49.

на овим мирнодопским задацима, обвезници Цивилне заштите пролазили су кроз неки вид практичне обуке, која се није могла савладати на теоријским часовима.¹²⁵⁵

5. 4. 3. 3. Рад службе ПАЗ/Цивилне одбране

Мада је Уредба о организацији службе ПАЗ донета крајем 1948, већ почетком те године започет је процес формирања одбора ПАЗ по министарствима и предузећима. На конференцији одржаној у Министарству унутрашњих послова ФНРЈ 16. јануара 1948. донети су закључци који су предвиђали да се при савезним министарствима саобраћаја, грађевине, електропривреде, лаке индустрије, тешке индустрије, рударства, шумарства, као и при Комитету за заштиту здравља формирају органи за службу противавионске заштите.¹²⁵⁶ Започети процес настављен је у априлу и мају, када је на основу акта Министарства унутрашњих послова ФНРЈ стр. пов. бр. 56/48 и закључака са конференције од 26. априла 1948. на којој су присуствовали представници свих министарстава донета одлука да су свим министарствима и привредним установама савезног и републичког ранга приступи организовању одбора ПАЗ.¹²⁵⁷

Одбори су по савезним министарствима формирани уз сагласност МУП ФНРЈ. Формирали су се код свих савезних министарстава, а уколико је у згради министарства била још нека установа, онда се она са одговарајућим бројем чланова укључивала у одбор ПАЗ дотичног министарства. Са друге стране уколико је у једној згради било више министарстава, свако је имало дужност да оформи свој одбор ПАЗ.¹²⁵⁸

Када је реч о одборима ПАЗ-а у предузећима они су се формирали уз сагласност Министарства унутрашњих послова оне републике на чијој се територији предузеће налазило. У одбор ПАЗ-а улазили су, где год је то било могуће помоћник директора предузећа, који је био секретар одбора, персонални референт, председник синдикалне подружнице, руководиоца ватрогасне јединице и још 3–5 особа као чланови одбора. Одбори имали су задатак да организују службу ПАЗ у свом предузећу, и да одмах започну рад на формирању екипа и њихове обуке.¹²⁵⁹

Почетак реализације Уредбе о организацији службе противавионске заштите није пролазио без проблема. У току првих шест месеци 1949. стање организације ПАЗ-а на терену, према оцени надлежних није било задовољавајуће. Код многих предузећа, а нарочито установа одбори и екипе ПАЗ-а нису били формирани, а тамо где су и били оформљени нису били активни, већ су углавном постојали само на папиру. Са вођама различитих екипа (санитетских, техничких, противхемијских) нису одржавани стручни курсеви у циљу њиховог оспособљавања за успешно вршење дужности. Осим тога, у многим приликама је забележено да одбори и екипе ПАЗ-а нису ни познавали своје дужности и задатке. Њима је слабо указивана помоћ, нису контролисани у раду и нису им давана довољно конкретна упутства и јасни задаци за рад – што је био један од основних узрока њихове неактивности. Организација ПАЗ-а је поред тога била слабо попуњена кадровима због немања довољног броја стручних људи на терену, а школовање нових и усавршавање постојећих кадрова путем курсева и школа трајало је дуго. Уз то у овом периоду сарадња између одељења ПАЗ-а и одељења

¹²⁵⁵ „Civilna zaštita – primarni strategijski zadatak“, *Vojno delo*, br. 5 (1976), str. 5.

¹²⁵⁶ АЈ, Министарство електропривреде ФНРЈ (МЕ ФНРЈ), 11-47-161, Министарство унутрашњих послова ФНРЈ – Министарству електропривреде ФНРЈ, стр. пов. 32, од 24. јануара 1948, Закључци са конференције од 16. јануара 1948, по питању спровођења ПАЗ-а и координације са установама.

¹²⁵⁷ АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-32-62, Акт Председништва Владе ФНРЈ, стр. пов. бр. 1249 од 24. маја 1948. године.

¹²⁵⁸ АЈ, МЕ ФНРЈ, 11-47-161, Министарство унутрашњих послова ФНРЈ – Министарству електропривреде ФНРЈ, стр. пов. 136, од 22. маја 1948. године, Формирање одбора ПАЗ у савезним установама.

¹²⁵⁹ АЈ, МЕ ФНРЈ, 11-47-161, Министарство електропривреде – Свим предузећима стр. пов. 1228, од 17. априла 1948. године.

народне одбране при председништвима републичких влада била је такође веома лоша, што је био један од главних разлога за слаб рад организације противавионске заштите.¹²⁶⁰

У другом делу 1949. ствари су почеле да се поправљају. Одбори и екипе ПАЗ-а формирану су у готово свим предузећима, установама, градовима, блоковима и местима на читавој територији ФНРЈ. Оно што је такође било добро јесте да су у састав одбора ПАЗ-а ушла у највећој мери лица предвиђена упутствима Управе ПАЗ-а МУП-а ФНРЈ. Пред крај ове године започет је коначно и рад одбора ПАЗ-а путем одржавања састанака на којима су чланови ишчитавали часопис Одбрана и упознавали се са својим улогама и задацима саме организације. Ова форма рада показала се у пракси као веома корисна. Осим тога, организовани су и десетодневни курсеви секретара одбора ПАЗ-а у свим већим градовима, а са циљем да се одбори стабилизују, организационо учврсте и осамостале у раду. У истом временском периоду формиран је и велики број разних екипа ПАЗ-а на целој територији ФНРЈ. Највећи број људи био је обухваћен у санитарским, техничким и противхемијским екипама, а нешто мање у екипама за узбуђивање и замрачивање.¹²⁶¹

За стручно обучавање екипа и њихово организационо учвршћивање организовани су разни курсеви. У току 1949. одржан је курс за инструктора ПАЗ-а и после њега је задржано девет лица, од којих је осам постављено у МУП ФНРЈ за инструкторе и они су се после тога стално налазили на терену.¹²⁶² Осим тога, у Хрватској је исте године између осталог организовано 167 курсева прве помоћи, које са успехом завршило 3.525 чланова руководиоца екипа. У истој републици одржано је и 34 курса противхемијске заштите са 538 слушалаца.¹²⁶³

Ипак ни на крају ове године нису били решени сви проблеми у раду. Основни проблем са којим се борила организација ПАЗ-а, био је недостатак стручног кадра који се осећао у свим републикама. Иако је било предвиђено да сваки срез има по једног референта задуженог само за ПАЗ, крајем 1949. у чак 60% срезова није био такав случај, већ су посао обављали људи који су имали друге задатке.¹²⁶⁴ На пример у Хрватској је крајем 1949. било 32 среза, града и реона у којима није било референта организације ПАЗ-а. Осим тога, сама организација било је недовољно позната широким народним масама што је умногоме кочило даљи рад, па је због тога планирано да се током наредне године (1950) путем разних форми (предавања, курсеви итд.) они упознају са задацима и циљевима организације ПАЗ-а.¹²⁶⁵

Да би се оваква ситуација донекле поправила постављени су одређени задаци за 1950. годину. Пре свега требало је створити добру организацију ПАЗ-а у савезним и републичким министарствима унутрашњих послова, које је требало појачати кадровима, али исто тако спровести „солидну“ организацију до срезова. Затим, требало је у рад што више укључити део масовних организација које помажу ПАЗ-у: Црвени крст, АФЖ, Савез бораца, Удружење инвалида. Израда конкретних упутстава, оперативног плана рада ПАЗ-а такође је био један од задатака, а требало је одредити и рокове за организацију екипа, реферата, односно одсека. На крају, у самој је организацији ПАЗ-а требало је мало боље рашчистити питање надлежности и у складу са тим боље организовати послове.¹²⁶⁶

У наредним годинама служба ПАЗ је стабилизована, како организацијски тако и у погледу обуке својих обвезника. За почетак основана је служба мобилних јединица која је

¹²⁶⁰ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 1, док. 11, Годишњи извештај за 1949. Одељења народне одбране при Председништву Владе ФНРЈ, стр. пов. бр. 174, од 13. марта 1950. године.

¹²⁶¹ Исто.

¹²⁶² АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-32-62, Записник са састанка по питању организације ПАЗ-а, одржаног 14. октобра 1949.

¹²⁶³ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 1, док. 11, Годишњи извештај за 1949. Одељења народне одбране при Председништву Владе ФНРЈ, стр. пов. бр. 174, од 13. марта 1950. године.

¹²⁶⁴ АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-32-62, Записник са састанка по питању организације ПАЗ-а, одржаног 14. октобра 1949.

¹²⁶⁵ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 1, док. 11, Годишњи извештај за 1949. Одељења народне одбране при Председништву Владе ФНРЈ, стр. пов. бр. 174, од 13. марта 1950. године.

¹²⁶⁶ АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-32-62, Записник са састанка по питању организације ПАЗ-а, одржаног 14. октобра 1949.

садржала техничку, санитарску, хемијску и ватрогасну службу, с тим да је свака од њих имала своје специјалне јединице. Осим тога постојале су и службе за одржавање реда и ткз. кућни ПАЗ. Мобилне јединице ПАЗ-а формиране су у миру, а њихово дејство било је предвиђено у рату у позадини. Њихово људство није улазило у састав Армије, али је било обавезно да се одазове на позив и извршава постављене задатке.¹²⁶⁷

Обука обвезника вршила се преко специјалних курсева са два до три предавања недељно, док се обука професионалних референата ПАЗ-а спроводила у школама (укинуте 1953). Стручни рад организације садржао је већи број војних елемената је су се обвезници на курсевима упознавали на пример са типовима авиона, начинима демонтирања бомби, са борбом против диверзаната, са руковањем радио-станицама итд.¹²⁶⁸

*

Основна форма обуке људства обухваћеног Цивилном заштитом били су курсеви и вежбе. Курсеви су се одржавали према задацима појединих служби цивилне заштите, односно према њеним јединицама које су биле предвиђене организационом структуром. Тако су постојали курсеви за санитарске, хемијске и техничке јединице цивилне заштите као најопштији. Затим ту су били курсеви за осматрачке и извиђачке јединице, као и курсеви за општу обуку грађана за становништво. Ови последњи (ткз. курсеви кућне цивилне заштите) обухватили су најшири слој становништва и на њима су се грађани упознавали са основним принципима заштите и указивања помоћи од свих врста опасности. Трајање свих побројаних курсева било је различито. Курсеви кућне цивилне заштите кроз које су пролазили сви који су били у обавези да служе у цивилној заштити трајали су 16 часова. Сви остали трајали су нешто дуже (за осматрање 35 часова, за узбуњивање 28, технички 46, санитарски 50, хемијски 31, минерски 23, извиђачки 39, ветеринарски 50, ватрогасни 44). Када је реч о другој форми обуке, тј. вежбама, оне су се углавном одржавале за специјализоване јединице цивилне заштите. У највећем броју случајева се радило о две врсте вежби: посебне вежбе са појединим јединицама и скупно са свим јединицама цивилне заштите насеља које су се обично одржавале као јавне вежбе, да би се омогућило становништву да прати њихово извођење.¹²⁶⁹

Осим ове две најчешће форме обуке, користило се и приказивање наставних филмова. С тим у вези снимљено је неколико посебних домаћих наставних филмова за обука јединица цивилне заштите (санитарска, хемијска и техничка). Уз то, обвезницима службе цивилне заштите приказивани су и страни филмови о дејству нуклеарног оружја који су обично били пропраћени и стручним предавањем о овом оружју и о могућствима заштите од њега.¹²⁷⁰

Обуку људства изводили су предавачи који су ангажовани из редова лекара инжењера, хемичара, техничара, ватрогасаца и др. Што се тиче наставних програма, они су разрађивани према врсти курсева и по темама. Обука се спроводила под непосредним надзором професионалних органа Цивилне заштите који су били њени организатори. Они су имали задатак да обезбеде средства за извођење наставе. С тим у вези државни органи Цивилне заштите наилазили су на одређене проблеме. Док је санитарског материјала било у довољним количинама, када је требало изводити обуку из хемијске заштите није било

¹²⁶⁷ АЈ, СУБНОР, 297-124, Д. бр. 1130, Извештај са састанка представника Савеза бораца НО рата, Министарства народне одбране и масовних организација по питању спровођења ванармијског војног васпитања народа.

¹²⁶⁸ Исто.

¹²⁶⁹ АЈ, СУБНОР, 297-124, Д. бр. 1136, Информација Рад на ванармијском војном васпитању (1956).

¹²⁷⁰ Исто.

довољно ни гас маски ни школских бојних отрова, па је обука неретко извођена само теоретски, нарочито на општим курсевима за грађане.¹²⁷¹

5. 4. 4. Уздизање резервног старешинског кадра кроз рад Удружења резервних официра Југославије (1952–1958)

У првим годинама по завршетку Другог светског рата, о свим облицима усавршавања и оспособљавања резервног старешинског кадра, водила је рачуна непосредно ЈА. То је био саставни део војних припрема за одбрану земље од евентуалног војног напада споља. Осим тога, то је било и у складу са обележјима друштвено-политичког система у првим послератним годинама, који је био централизован. Почетак 1950-их година донео је промене у друштвено-политичком систему Југославије, које су се огледале у започињању процеса децентрализације и децентрализације у управљању свим друштвеним процесима, као и у стварању самоуправних основа друштва.¹²⁷² На том трагу, а на иницијативу Савеза бораца НОР-а у априлу 1952. године одржан је оснивачки конгрес Удружења резервних официра Југославије.¹²⁷³

Говорећи на оснивачком скупу Удружења, генерал Иван Гошњак је истакао да је стварање оваквог удружења било од велике користи за „одбрамбену способност Југославије, за монолитност активног и резервног кадра Армије, за јединство погледа па најновијим достигнућима војне науке и технике, као и за изучавање нових прописа који излазе у Армији“.¹²⁷⁴ И Јосип Броз Тито је указао на значај оснивања оваквог удружења. Он је писму упућеном делегатима оснивачког Конгреса УРОЈ-а записао: „Сматрам да је било крајње вријеме да се формира посебна организација, и то из више разлога. (...) Ми имамо врло јаку армију, способну армију, која ће, у случају ако којом несрећом дође до агресије против нас, израсти у милионску армију. Око два милиона људи и више биће у таквом случају под оружјем. А кад је тако, морамо водити бригу и томе да оспособимо одговарајући руководећи кадар. Већина је од вас свршила сурову ратну школу руководиоца, али пошто се војна техника и наука развијају даље, потребно је стицати и нова знања. Због тога је било потребно да створите организацију резервних официра у нашој земљи, да бисте кроз њу могли ићи у корак са најсавременијим методама војне науке.“¹²⁷⁵

Један од основних задатака Удружења био је да упознаје резервне официре са променама које се збивају у организацији и наоружању ЈНА, али и страних армија, а нарочито са новим искуствима у погледу вођења рата. Ради тога требало је кроз рад Удружења код резервних официра развијати што шире интересовање за војна питања. Осим тога, Удружење је требало да подстиче своје чланове на систематско индивидуално усавршавање праћењем најновијих војних публикација, али и да само организује различита предавања и вечерње стручне курсеве.

Према одредбама Правила Удружења резервних официра Југославије задаци Удружења су били: „1) Да на основу борбених традиција народа Југославије и тековина Народне револуције развија политичку свест и социјалистички патриотизам својих чланова; 2) Да на светлим примерима бораца Народноослободилачког рата и Народне револуције изграђује лик своме народу оданог и борбеног резервног официра, како би се резервни официри својим угледом и активношћу у извршавању војних и других обавеза и уопште својим радом и животом још за време мира афирмирали у народу као војни руководиоци за

¹²⁷¹ Исто.

¹²⁷² D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 435.

¹²⁷³ АЈ, СОСРСЈ, 296-1, Стенографске белешке са оснивачког конгреса СРВСЈ одржаног 29. и 30. априла 1952.

¹²⁷⁴ Исто.

¹²⁷⁵ Josip Broz Tito, *Govori i članci*, str. VII/47–48.

време рата; 3) Да стално ради на подизању војног стручног знања својих чланова и на њиховом упознавању са најновијим достигнућима војне науке и технике, усавршавајући њихово знање за успешно вршење старешинских дужности у Југословенској народној армији; 4) Да органима народне власти и Југословенске народне армије указује свестрану помоћ у вршењу војних припрема за одбрану земље; 5) Да активизира своје чланство на спровођењу плана ванармијског војног васпитања и предвојничке обуке, службе противавионске заштите, и свих осталих мера које се предузимају ради припреме народа за одбрану; 6) Да пружа помоћ својим члановима и органима Југословенске народне армије у решавању свих питања која произилазе из права и обавеза резервних официра; 7) Да у извршењу својих задатака тесно сарађује са свим друштвеним организацијама које такође имају задатак да учествују у раду на јачању одбрамбене моћи земље, а нарочито са Савезом бораца Народно-ослободилачког рата Југославије; 8) Да развија другарство и сарадњу међу резервним официрима с једне стране, као и међу активним и резервним официра Југословенске народне армије с друге стране; 9) Да се залаже у борби коју социјалистичка Југославија води против агресије, а за очување мира у свету и равноправне односе међу народима и државама; 10) Да успоставља и одржава везу и развија пријатељске односе са организацијама резервних официра других земаља као и осталим организацијама које имају исте или сличне задатке.¹²⁷⁶

5. 4. 4. 1. Рад УРОЈ у периоду 1952–1954. године

Рад Удружења резервних официра Југославије у овом периоду кретао се у два правца: унутар Удружења и на ванармијском васпитању становништва. Рад унутар Удружења, који нас на овом месту првенствено занима, био је пре свега оријентисан на организациона питања, политичку активност унутар организације, тј. међу самим резервним официрима, на стручном уздизању, али и на одржавању физичке кондиције и уопште бојне готовости сваког члана.¹²⁷⁷

У прве две године постојања УРОЈ фокус је изнад свега био на организационом сређивању. Радам УРОЈ руководио је Централни одбор преко Главних (републичких) одбора. У свим градовима, срезovima и општинама одржане су оснивачке скупштине и изабрани су руководећи органи: срески и општински одбори, пододбори, надзорни одбори и судови части, а где је то било потребно због великог броја чланова формиране су и секције по родовима. Удружењу се у овом периоду прикључило око 80% резервних официра, а тај проценат остаће константан у читавом времену које посматрамо, тј. све до 1958. године.¹²⁷⁸

После тога, највећа пажња посвећена је раду на стручном уздизању резервних официра. Како би рад био што квалитетнији код већине среских одбора су организоване наставне комисије, које су нечекајући програме Централног одбора, саме приступиле послу израде потребних програма и организацији њиховог извођења. У току 1953. године ДСНО је израдио оквирни план стручне наставе по родовима и службама, после чега је почео озбиљнији и систематски рад на стручном уздизању резервног официрског кадра. Ипак, овај оквирни план није свугде одговарао условима под којима се настава могла изводити, а његовом анализом утврђено је да је он више био подешен за услове рада у школама и на курсевима. Због тога су неке организације по упутствима Централног одбора УРОЈ овај план допуниле новим темама и примењивале га према својим могућностима.¹²⁷⁹

Најчешћи метод рада Удружења у оквиру стручног уздизања резервних официра била су предавања. На овом задатку велику помоћ пружиле су јединице ЈНА и војно-

¹²⁷⁶ АЈ, СОСРСЈ, 296-1, Правила Удружења резервних официра Југославије.

¹²⁷⁷ АЈ, СОСРСЈ, 296-1, Реферат Централног одбора УРОЈ – Извештај о раду и задацима Удружења резервних официра Југославије прочитан на Другом конгресу УРОЈ одржаном 4. децембра 1954. године, стр. 4.

¹²⁷⁸ АЈ, СОСРСЈ, 296-1, д. бр. 65, Информација о раду и задацима УРОЈ.

¹²⁷⁹ Исто.

територијални органи, који су давали предаваче, „изабране међу најспособнијим официрима који се баве питањем стручне наставе“. Само у току 1953. године у Југославији је одржано око 10.000 различитих предавања. Осим предавања која су била најчешћи метод рада, јер су захтевала најмање материјално обезбеђење, највише су одржавани технички зборови са детаљним упознавањем оруђа и оружја и њиховог дејства. Нешто ређе од предавања и техничких зборови, одржаване су и практичне вежбе кроз директно учешће резервних официра у њима, затим показне вежбе где су резервни официри имали улогу посматрача, као и логоровања која су трајала по неколико дана, а где су проучавани различити проблеми који се могу јавити на терену. Као метод наставе појављивали су се и приказивање наставних филмова и израда тактичких задатака уз помоћ официра ЈНА, мада за то нису постојали услови у свим срезовима.¹²⁸⁰

Осим рада на стручном уздизању резервних официра, веома битна компонента деловања УРОЈ била је и политичка активност унутар организације. На том трагу можемо пратити укључивање чланова УРОЈ у различите политичке манифестације, првенствено оне које су имале карактер борбе за очување слободе и независности. Удружење је активно учествовало и извршавало различите организаторске послове приликом свих великих „патриотских народних манифестација“, као што су биле прославе десетогодишњице ослобођења појединих места у Другом светском рату, дан устанка у републикама итд. Иако у раду УРОЈ није било предвиђено држање посебних политичких предавања, организационе јединице имале су задатак да раде на томе да сваки резервни официр „буде политички активан јер је то један од главних услова да може бити и добар официра Југословенске народне армије“.¹²⁸¹

5. 4. 4. 2. *Рад УРОЈ у периоду 1955–1958. године*

И у овом временском периоду УРОЈ наставило је рад у истом формату као у првим годинама свог постојања. Организациона структура је у процесу децентрализације и стварања новог комуналног система у земљи 1955. године, прилагођена овим изменама. На Извршном одбору Централног одбора УРОЈ одржаној 26. септембра 1955. године донета је одлука: „У срезовима формирати среске, а у општинама општинске одборе, а у општинама са малим бројем резервних официра, као и у већим удаљеним местима унутар општине пододборе. У изузетним случајевима могу се у малим и удаљеним местима, са мањим бројем резервних официра, изабрати или одредити повереници“. Овако постављена организација Удружења, прилагођавана је даљњој реорганизацији срезова и општина у току 1957. и 1958. године. Формиране су општинске и среске организације јединствено у целој земљи. У већим градским и територијално пространим општинама формиран су и пододбори за градске рејоне и удаљена насеља унутар општина. У неким општинама формиран су и пододбори у већим предузећима. Као што видимо из табеле бр. у 142 општине није била формирана организација УРОЈ. Разлог за то налазимо првенствено у чињеници да је у њима живео веома мали број резервних официра. У неким од ових општина постојали су пододбори од којих су неки били везани за среске, а неки за суседне општинске одборе.¹²⁸²

¹²⁸⁰ АЈ, СОСРСЈ, 296-1, Реферат Централног одбора УРОЈ – Извештај о раду и задацима Удружења резервних официра Југославије прочитан на Другом конгресу УРОЈ одржаном 4. децембра 1954. године, стр. 12–13.

¹²⁸¹ Исто, стр. 8–9.

¹²⁸² АЈ, СОСРСЈ, 296-1, Извештај Централног одбора Удружења резервних официра Југославије о организацији и активностима Удружења од II конгреса, стр. 3.

Табела бр. 19 – Број општинских и средских организација по републикама 1958. године

Република	Број општина	Број општинских организација УРОЈ	Број срезова	Број средских организација УРОЈ
Србија	501	406	37	37
Хрватска	277	258	27	27
Словенија	134	134	12	12
Босна и Херцеговина	111	92	8	8
Македонија	73	64	7	7
Црна гора	28	28	–	–
УКУПНО	1.124	982	91	91

Број резервних официра који се учланио у УРОЈ повећао се у посматраном периоду за више од 23.000, па је у децембру 1958. године Удружење бројало 125.885 чланова. Ипак, и поред апсолутног повећања броја чланова, проценат учлањених од око 80% је и даље остао непромењен. Анализом чланства утврђено је да је проценат учлањених најмањи у појединим великим градовима, иако су у њима били најбољи услови за рад.¹²⁸³

Табела бр. 20 – Преглед броја чланова УРОЈ по републикама 1955–1958.

Република	1955. година	1958. година	Пораст броја чланова
Србија	46.753	52.957	6.204
Хрватска	20.285	31.769	11.484
Словенија	13.602	15.024	1.422
Босна и Херцеговина	12.920	15.840	2.920
Македонија	5.586	6.695	1.109
Црна Гора	3.365	3.600	235
УКУПНО	102.511	125.885	23.374

Још на Другом конгресу УРОЈ одржаном у децембру 1954. године, постављено је питање укључивања у Удружење и резервних подофицира. Зато је у априлу 1954. Извршни одбор Централног одбора УРОЈ-а формирао комисију која је имала задатак да проучи ово питање. После извршене анализе донета је одлука да се средским и општинским одборима стави у задатак да преузму бригу око окупљања и стручног уздизања резервних подофицира. Највећи број организација позивао је подофицире на предавања и друге наставне активности за резервне официре. Ипак, Централни одбор УРОЈ-а је стајао на становишту да се о пријему подофицира у Удружење може расправљати само на Конгресу, али је дао мишљење да подофицире треба учланити. У јуну 1958. године формиран је иницијативни одбор резервних подофицира који је имао задатак да изврши припреме за решавање овог питања на Трећем конгресу УРОЈ. У име резервних подофицира Конгресу, одржаном у Београду 13. и 14. марта 1959. године, се обратио Малтарић Фрања који је затражио формални пријем подофицира у Удружење, што је од присутних делегата прихваћено.¹²⁸⁴

Рад на стручном усавршавању резервних официра и у току овог периода остао је главни задатак Удружења. Израђивани су реалнији и актуелнији планови наставе и развијане погодније

¹²⁸³ Исто, стр. 4.

¹²⁸⁴ АЈ, СОСРСЈ, 296-1, Стенографске белешке Трећег конгреса Удружења Резервних официра и подофицира Југославије, одржаног 13. и 14. марта 1959. године у Београду, стр. 4–6.

форме њеног извођења. У току 1955. године настава за резервне официре извођена је по „привременом“ плану који је израдио Централни одбор УРОЈ-а¹²⁸⁵ и плановима који су сачињавали главни (републички) и срески одбори у сарадњи са командама јединица ЈНА.¹²⁸⁶ Наредне, 1956. године, Централни одбор УРОЈ-а је главним (републичким) одборима доставио „Оријентирни план и програм“ који су израдили наставни органи ДСНО.¹²⁸⁷ Овим планом била је предвиђена обука по родовима и службама у 1956, 1957. и 1958. години. План је био намењен за обуку командира одељења, водова и чета и делом команданата батаљона.¹²⁸⁸ Уз план је достављено и упутство, у којем је истакнуто да добијени „оријентирни план“ представља само минимум за рад и да би сходно томе требало настојати да се он пређе и у потпуности усвоји. Ипак, истакнуто је да то не значи да би се само требало слепо држати њега и не радити ништа друго из војнострукне наставе. Указано је да би на основу њега требало израдити конкретне месечне или тромесечне планове и програме са тачно одређеним распоредом рада, одређеним предавачима, местима рада, материјалним обезбеђењем итд.¹²⁸⁹

Разрада и спровођење овог плана било је разнолико. Главни одбор УРОЈ-а Словеније је са Командом гарнизона у Љубљани разрађивао план и допуњавао га општим темама, чиме је обезбедио да се „оријентирни“ план спроводи приближно једнообразно у свим среским и општинским организацијама на простору НР Словеније. Остали главни одбори нису разрађивали план, већ су само давали упутства среским одборима. Неки срески одбори су планирали наставу за све општинске организације и углавном израђивали исти план за све. После реорганизације и стварања великих општинских организација, формиране су наставне комисије и у општинским одборима, које су добијене планове допуњавале и прилагођавале својим условима. Према процени Централног одбора УРОЈ-а најбоље су радили они срески одбори који су дали упутства општинским одборима да они саставе план према својим условима, а путем обиласка и састанака им помагали. Осим, тога показало се да се у оним одборима који су се стриктно држали „оријентирног плана“ током времена број официра који присуствују настави осетно смањило. Да би предупредио такво стање Централни одбор УРОЈ-а је у априлу 1957. године у заједници са наставним органима ДСНО израдио допунски план општих тема¹²⁹⁰ и упутство да се планови за 1957/1958. наставну годину саставе на основу непрорађеног дела „оријентирног плана“ и допунског плана.¹²⁹¹

¹²⁸⁵ Наставни план за резервне официре у 1955. године био је подељен на три дела. У првом делу који је био намењен за све резервне официре била је предвиђена разрада општих тема, као што су: Искуства из рата у Кореји, Опште карактеристике савременог рата, Опште о нападу и одбрани, Развој и употреба оклопних и механизованих трупа, Опште о авијацији и њеном садејству са трупама на бојишту, Улога, употреба и задаци артиљерије, инжињерије и везе у савременом рату итд. Други део плана предвиђао је разраду тема посебно за пешадијске, артиљеријске, инжињеријске и тенковске официре, као и за официре везе, техничке, саобраћајно-аутомобилске, интендантске, санитарске, ветеринарске и правне службе. Трећи део плана предвиђао је присуство резервних официра ратним играма, вежбама и техничким зборовима у ЈНА, као и решавање индивидуалних задатака. АЈ, СОСРСЈ, 296-3, Наставни план за резервне официре у 1955. години.

¹²⁸⁶ Када је у питању сарадња са командама јединица ЈНА, Централни одбор УРОЈ-а је у јулу 1955. године је дала препоруку свим организацијама да „будуће стоје у тешкој вези и да чврсто сарађују са командама ЈНА у изради одговарајућих наставних програма прилагођених потребама трупа“. Осим тога тада је посебно указано да се та сарадња у будућности мора поставити са више плана и система. АЈ, СОСРСЈ, 296-3, Акт Централног одбора Удружења резервних официра Југославије, бр. 56 од 26. јула 1955. године.

¹²⁸⁷ Оријентирни план и програм за обуку резервних официра у наставној 1956/1957. години предвиђао је за: 1) официре пешадије 42 наставна часа (тактика 15 часова, инжињерија 4, веза 2, АБХ служба 2, топографија 5, наоружање са наставом гађања 12 и позадина 2); 2) официре артиљерије 44 наставна часа (читање карата 6, артиљеријска ратна служба 14, артиљеријска настава гађања 20, АБХ служба 2 и општа тактика 2); 3) официре инжињерије 45 наставних часова (тактика инжињерије 10, запречавање 25, комуникације 3 и прелаз преко реке 7). АЈ, СОСРСЈ, 296-3, Оријентирни план и програм за обуку резервних официра у наставној 1956/57. години.

¹²⁸⁸ АЈ, СОСРСЈ, 296-1, Извештај Централног одбора Удружења резервних официра Југославије о организацији и активностима Удружења од II конгреса, стр. 20–21.

¹²⁸⁹ АЈ, СОСРСЈ, 296-3, Упутство.

¹²⁹⁰ Допунски планом и програмом за обуку резервних официра за 1957. и 1958. годину била је предвиђена разрада два блока тема, Војна историја и Борбена дејства у условима употребе атомског оружја. У оквиру

Форме и организација извођења наставе остали су готово исти као и у претходном периоду. Најчешћи односно основни облик рада била су предавања. Предавачи су претежно били активни официри, мада је било случајева да су сами резервни официри били у улози наставника. Присуство вежбама и гађањима јединица ЈНА, посета техничким зборовима и приказ наставних филмова били су могући само тамо где су постојале јединице ЈНА, па се због тога нису примењивале у свим организацијама. Показало се да је успех оваквог вида усавршавања био већи тамо где су се за вежбе резервни официри припремали кроз уводна предавања. Тамо где је то било могуће током вежби су формиран и паралелни штабови активних и резервних официра. Од 1956. године појавили су се као нови вид извођења наставе и семинари и курсеви. Они су организовани на различите начине, но најчешће се дешавало да су организовани један до два пута годишње у трајању од по неколико дана. На овај начин је био обезбеђен континуитет у настави, а било је лакше сакупити резервне официре на неколико дана, него на периодичним предавањима. Уз то за овај начин усавршавања било је лакше обезбедити и наставна средства као и предаваче. Због тога је Централни одбор УРОЈ-а дао упутство да Удружења организују рад у форми семинара, што је највећи број организација и прихватио за рад у 1957/1958. години. Повремено су практиковане и друге форме рада, истина у мањем броју организација, а које су предвиђале тактичке задатке и обуку из топографије на терену, посету кабинетима и јединица ЈНА, извођење показних вежби са резервним официрима и тсл.¹²⁹²

Околности које су утицале на разноликост у планирању и формама у извођењу наставе условиле су и неједнаке постигнуте резултате. На успех рада је утицало и низ објективних околности, пре свега оних материјалне природе, као и велика територија коју је покривала једна организација и недостатак јединица ЈНА у месту. У погледу ових околности општинске организације, као основне за извођење наставе, могу се поделити у три групе. Прву су сачињавали велики градови, са великим бројем чланова различитих родова и служби. У њима се су налазили и већи и разнороднији гарнизони ЈНА, домови Армије, а имали су и низ других погодности у погледу коришћења просторија и предавача. У овој групи је рад био најквалитетнији, а како је у овим градовима живело 2/3 свих резервних официра, успех рада у њима представљао је, углавном и општи успех Удружења. Ипак, оно што је уочено као слабост у великим градовима био је мали проценат присутних на настави, иако су апсолутни бројеви присутних били велики. Другу групу чиниле су средње општине са 100–200 резервних официра на великој територији. У овим општинама обично су се налазиле мање јединице ЈНА. Рад у њима углавном се сводио на предавања, а ретко су организовани други видови наставе, као што су присуство вежбама или техничким зборовима, а и када су они реализовани то је било углавном скупно за резервне официре свих родова и служби. У трећу групу долазиле су општине испод 100 резервних официра раштрканих на великој територији. Њих је било доста, али повољна околност је била што је у њима живео релативно мали број резервних официра. У њима је извођена једва по која активност у оку године углавном предавања.¹²⁹³

првог блока за разраду су биле предвиђене следеће теме: Развој наоружања и промена у тактичким поступцима које је тај развој условио, Брегалничка битка, Колубарска битка, Немачки напад на Југославију 1941. године и капитулација бивше Југословенске војске, Тактика партизанског ратовања са тежиштем на НОБ-у, Прва непријатељска офанзива и Четврта непријатељска офанзива. У оквиру другог блока за разраду су биле предвиђене следеће теме: Атомско (нуклеарно и термонуклеарно) оружје, Заштита од дејства атомског оружја, Дејство трупа у условима употребе атомског оружја и Командовање у условима употребе атомског оружја. АЈ, СОСРСЈ, 296-3, Допунски план и програм за обуку резервних официра по удружењима за 1957. и 1958. годину.

¹²⁹¹ АЈ, СОСРСЈ, 296-1, Извештај Централног одбора Удружења резервних официра Југославије о организацији и активностима Удружења од II конгреса, стр. 21–22.

¹²⁹² Исто, стр. 22–23.

¹²⁹³ Исто, стр. 24–26.

Због слабе евиденције, резултате рада на стручној настави тешко је приказати бројчано. Непотпуни подаци показују да је у току 1957. и 1958. године одржано око 15.000 предавања и 1.500 семинара, као и да су чланови УРОЈ-а присуствовали на око 1.000 вежби, 700 техничких зборова и на око 3.000 пројекција наставних филмова.¹²⁹⁴

Чињеница да се у оквиру рада УРОЈ-а годишње одржавало готово 10.000 предавања, многобројни семинари, да је приказиван велики број војнонаставних филмова, да су резервни официри присуствовали стотинама вежби јединица ЈНА и техничких зборова за упознавање наоружања и остале војне технике, јасно говори од колике је важности био рад Удружења на оспособљавању и усавршавању резервних старешина. Ово још више добија на значају ако знамо да велики број резервних официра није уопште позиван на војне вежбе, које су представљале најважнији облик њиховог оспособљавања за ратне дужности. У Историјату персоналне службе ЈНА за 1959. годину записано је: „Према досадашњем просеку резервни официри нису ни на сваких десет година били позивани на војну вежбу“.¹²⁹⁵

¹²⁹⁴ Исто, стр. 27.

¹²⁹⁵ Цитирано према: D. Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika*, str. 423. Овако лоше стање није се битно поправило ни током наредне деценије: У Персоналном извештају за 1966. годину се каже: „Ако би се вежба распоређених резервних официра проводила темпом који омогућавају средства за ову годину, кроз војну вежбу у јединицама прошли би сви распоређени официри тек за осам до девет година.“ ВА, ЈНА, к. 1027, ф. 1, док. 4, Персонални извештај за 1966. годину, стр. 35.

6. ВОЈНА ПРИВРЕДА

Под термином привреда у најширем смислу подразумевају се „све врсте људске делатности, које служе физичком опстанку и културном напретку савременог друштва, нације и државе“. У складу са тим можемо рећи да привреду сачињавају: пољопривреда, индустрија, рударство, саобраћај, трговина, грађевинарство, али и сва научна делатност која служи привреди, као и целокупна радна снага и средства за рад.¹²⁹⁶

Чињеница да је савремени рат, који је у XX веку постао свеобухватан, избрисао линију између фронта и позадине, као и да је у складу са тим и привреда постала његов легитимни циљ за уништење, јасно говори да је она представљала подједнако важно средство за вођење рата као што је то и сама војска. „Привреда чини темељ државне снаге, па и оружане силе“, записао је генерал Војин Максимовић, а затим додао: „Ако привреда не успе да за своју оружану силу благовремено и у довољним количинама све потребно наоружање, муницију, убојну и осталу опрему, одећну спрему и храну, било сама спреми (изради) или да из иностранства помоћу спољне трговине – разменом добара – набави – онда је угрожена ратна способност дотичне државе“.¹²⁹⁷

Одбрамбена или војна привреда, под којим се терминима најчешће среће у литератури и изворима, заснована је на потребама одбране земље од могуће спољне агресије. У складу са тим под термином војна привреда најчешће се подразумевају производни, научни и други привредни капацитети који раде за војне потребе.¹²⁹⁸ Ми ћемо се у овом поглављу бавити пре свега развојем и радом производних капацитета војне привреде, док ће о научним више речи бити у посебном поглављу.

6. 1. Војна индустрија

Ако пођемо од чињенице да је одбрана земље једна од најбитнијих одредница постојања, живота и развоја савременог друштва, и у том контексту посматрамо војну индустрију, која је пре свега намењена и специјализована за производњу оружја и војне опреме, видећемо да она као материјална, техничко-технолошка и организациона основа, има посебно место у систему укупних припрема државе и друштва за одбрану. Чињеница да је питање опремања наоружањем и војном опремом оружаних снага постало веома важно у великом броју држава у периоду Хладног рата, те да је један од ултимативних захтева био да се у том погледу са релативно ограниченим средствима остваре максимални резултати, дошло се до тежње да се највећи део потребног наоружања и војне опреме обезбеди из сопствених производних капацитета војне индустрије.¹²⁹⁹

*

Организована производња наоружања на простору Југославије вуче традиције још са почетка 19. века. Наиме, српски устаници су 1807. године одлучили да на простору Доњег града Београдске тврђаве подигну арсенал, и покрену рад тополивнице и радионице за оружје. У доњоградској тополивници израђивани су пољски топови, хаубице и мерзери. Сломом Првог

¹²⁹⁶ Војин Ђ. Максимовић, *Одбрамбена привреда*, Београд 1941, стр. 3.

¹²⁹⁷ Исто, стр. 10-11.

¹²⁹⁸ *Vojna enciklopedija*, Ratna privreda – Spahije, Београд: Редакција војне енциклопедије, 1974, стр. 1.

¹²⁹⁹ Branko Peškiri, *Razvoj vojne industrije u samoupravnoj privredi*, Београд 1988, стр. V–VI.

српског устанка 1813. године њен рад је прекинут. На поновни почетак рада београдске тополивнице чекало се 35 година, када је 1848. Илија Гарашанин предложио да се „устроји тако заведеније, у коме ће се за војене потребе лити и израђивати“. Две године касније, 6. новембра 1850. одлучено је да се тополивница пресели у Крагујевац, што је и учињено, а 15. октобра 1853. је крагујевачка тополивница отпочела са радом. У оквиру тополивнице, 1860. године са радом је почела и пушкарница, са задатком да поправља, преправља и производи пушке. Осим тополивнице, на простору Југославије у току 19. века почеле су са радом и барутане у Страгарима (1807–1813, рад обновљен 1844), Камнику (1878) и Обилићеву (1891).¹³⁰⁰

Крај XIX и почетак XX века донео је рапидан развој војне индустрије у свету, а посебно у Европи. На карти произвођача и лифераната наоружања и војне опреме тада се појављују велики концерни, као што су француски „Шнајдер-Крезо“, немачки „Круп“, аустроугарска „Шкода“, британски „Викерс“. Уз велике концерне непрекидно је растао и број мањих предузећа која су производила за војне потребе. Мада са скромним економским потенцијалом и Србија је сходно својим могућностима покушавала да прати такав тренд. У крагујевачкој фабрици оружја модернизована је пушкарница, што је омогућило да се преправи 90.000 немачких пушака М.99 и 50.000 једнометних Маузер-Кокиних пушака на петометне. И муниција за преправљене пушке производила се у крагујевачкој фабрици. Уз то, по конструкцији пуковника Миодрага Васића освојена је 1898. године и производња ручне бомбе типа *Крагујевац*. Осим тога, у барутани Обилићево 1907. почела је производња малодимног барута.¹³⁰¹ Ипак, недовољно економски моћна и технолошки развијена Краљевина Србија није могла у потпуности да прати корак са великим европским државама. О томе каква је била њена војна индустрија на почетку Првог светског рата, можда најбоље говори запис холандског лекара Аријуса ван Тиховена из 1914. године: „Додуше, Србија у Крагујевцу има сопствену електрификовану фабрику муниције где се праве меци, гранате, ручне бомбе и др., поправљају топови, али та фабрика не покрива потребе оваквог бескрајног ратовања ма како модерно она била опремљена.“¹³⁰²

У том смислу искуство стечено у Првом светском рату, натерало је војни и државни врх Краљевине СХС да почне да размишља о стварању и развоју сопствених војноиндустријских капацитета који би јој омогућили да што већи део потребног наоружања и војне опреме производи сама. Нешто дуже од две деценије, колико се на историјској сцени задржала југословенска краљевина, било је довољно за обнављање, изградњу и отварање државних војних завода и приватних фирми у Крагујевцу, Београду, Чачку, Крушевцу, Сарајеву, Вишеграду, Ваљево, Ужицу, Камнику, Славонском Броду и Смедеревској Паланци који су били оспособљени за израду стрељачког наоружања, минобацача, муниције, барута, експлозива, ручних и авионских бомби, радио-станица, оправку тешког наоружања и израду појединих алата по инжињеријској, санитарској, ветеринарској и економској грани.¹³⁰³ Изградњу државних завода у Вогошћу,

¹³⁰⁰ Александар Стаматовић, *Војни производни погони. Прва савремена индустрија у Србији (1804–1878)*, Београд, 1997; Omer Pezo, *Опреманје наоружањем*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 17, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1989, str. 13.

¹³⁰¹ *Војна енциклопедија*, Тирани – Žužul, 10, Beograd: Redakcija vojne enciklopedije, 1974, str. 553–554, 586.

¹³⁰² Цитирано према: Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 34.

¹³⁰³ У највећем војноиндустријском предузећу Војнотехничком заводу у Крагујевцу првенствено је израђивано пешадијско наоружање: ручне бомбе, пушке и пушкомитраљези. С обзиром на то да је стрељачко наоружање са којим је југословенска војска располагала после Првог светског рата било врло разнолико, у овом заводу су ремонтване и преправљане разне пушке, пушкомитраљези и митраљези, чији је калибар требало уједначити на 7,9 mm. Поред пешадијског наоружања, крагујевачки завод производио је и нагазне мине и муницију, а био је способан и да механички обрађује цеви калибра од 37 до 100 mm. У заводу у Сарајеву израђиване су нагазне противтенковске мине тежине 6 kg, муниција за хаубице 100 mm и муниција за противтенковски топ 45 mm. У Заводу *Обилићево* код Крушевца производио се нитроцелулозни барут и заштитне маске. Поред тога овде је израђиван и бојни отров Иперита. У Заводу Камник произвођен је црни и камникатит барут, као и спорогорећи штапин. У чачанском заводу израђивана је инжињеријско-техничка опрема, пољски телефони и радио-станице. Завод за израду војне одеће у Београду производио је војну одећу, обућу и логорску опрему. Предузеће *Вистад* производило је ручне бомбе, минобацаче 81 mm и муницију за њих, муницију за пешадијско наоружање, авионске

Илијашу и Лазаревцу, као и приватне фирме експлозива у Баричу, прекинуо је рат, непосредно пре њиховог пуштања у рад.¹³⁰⁴ Ипак, морамо констатовати да је упркос искуству из Првог светског рата укупни развој војне индустрије у Краљевини Југославији био доста спор. Највећа улагања у њу бележимо у другој половини 1930-их, да би се тај тренд посебно исказао после 1939. године, услед ограничене могућности набавке наоружања из иностранства проузроковане почетком Другог светског рата.

Војна индустрија Краљевине Југославије била је пред почетак Другог светског рата способна да годишње произведе око: 65.000 пушака (калибра 7,9 mm), 6.000 пушкомитраљеза (7,9 mm), 100.000.000 пушчаних метака (7,9 mm), 400.000 ручних бомби, 4.000 минобацача (81 mm), 100.000 минобацачких мина (81 mm), 150.000 артиљеријских граната различитих калибара (од 47 до 100 mm), 200 тона црног барута, 6.000 km штапина, 3.000 тона експлозива и минималне количине авио бомби (12,5 до 50 kg).¹³⁰⁵

6. 1. 1. Стање војне индустрије у Југославији по завршетку Другог светског рата

Пошто је Врховни штаб НОВЈ 1. марта 1945. године променио име у Генералштаб Југословенске армије, у његовом саставу организовано је и Војноиндустријско одељење. Оно је у почетку окупљало мали број стручњака, у највећем броју са железнице, као и из моторске и ваздухопловне индустрије. Већ након неколико дана, они су отпочели преглед војноиндустријских погона који су радили на југословенској територији пре Другог светског рата. Констатовано је да је окупатор „потпуно онеспособио (производне капацитете)“.¹³⁰⁶ Предратна војна индустрија била је готово у целости уништена. Од ње је остало свега око 14% у индустрији наоружања и муниције, те око 6% у индустрији барута.¹³⁰⁷

Војнотехнички завод у Крагујевцу, највећи војноиндустријски комплекс у Краљевини Југославији, остао је скоро без комплетних постројења, инсталација, уређаја, хала, као и затечених сировина и делова.¹³⁰⁸ У извештају Војноиндустријског одељења МНО од 1. априла 1945. године, стање затечено у Крагујевцу описано је на следећи начин: „Окупатор је систематски уништио овај највећи Војнотехнички завод у Југославији, у ком је било 7.000 машина радилица, а запошљавали су око 8 – 12.000 радника. Он је то чинио тако да је један мањи дио (неколико) предао неким домаћим предузећима. У заводу је остао само један мали дио стројева (око стотину), који су такођер били много оштећени од окупатора али су их радници поправили и данас се употребљавају за разне послове. Фабричке зграде такођер су дијелом или потпуно уништене и у великој мјери оштећене, а стручно радништво је или одведено на рад у Њемачку или је погинуло приколиком стрељања у Крагујевцу. (...) Пиротехничка радионица је без инсталација, а није ни способна за веће радове“.¹³⁰⁹

бомбе разних тежина, упалаче и капсле. Фабрика оружја у Ужицу вршила је преправку манлихерових пушака и производила пушчану муницију. Фабрике *Јасеница* у Смедеревској Паланци и фабрике вагона у Крушевцу и Славноском броду производиле су лаке минобацаче. У Словенији је крањско предузеће *Јасенице* производило постолја, штитове, куполе и врата за фортификацијске објекте. Механичка радионица инжењера Шпаргаља израђивала је артиљеријску муницију и бомбе. ВА, П-17, к. 4, ф. 1, р.б. 31, *Изјава генерала Владимира Лукића*, стр. 1-3; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, I-II, Beograd, Ljubljana, Titograd: Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Pobjeda, 1984, str. II/139.

¹³⁰⁴ Инсталације за фабрику тротила у Баричу купљене су од фирме Јозеф Мејснер (Joseph Meissner) из Келна и биле су монтиране на дан 6. априла 1941. године, али фабрика није била пуштена у рад. То је учињено тек почетком 1942. године. АЈ, Репарациона комисија Владе ФНРЈ (РК ФНРЈ), 54-92-177, МНО ДФЈ Одељење за војну индустрију и војне набавке – Репарациони завод, бр. 3291, 16. март 1946.

¹³⁰⁵ Omer Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983, str. 7-8.

¹³⁰⁶ O. Pezo, *Opremanje naoružanjem*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989, str. 19.

¹³⁰⁷ В. Пешкир, *Razvoj vojne industrije u samoupravnoj privredi*, str. 84.

¹³⁰⁸ O. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 13.

¹³⁰⁹ ВА, фонд НОБ, к. 25а, ф. 8, док. 11, Акт Министарства народне одбране Федеративне Југославије, Војно индустријског одељења, пов. број 15, 1. април 1945.

Војнотехнички заводи у Обилићеву и Равњаку код Крушевца претрпели су велика оштећења у априлском бомбардовању 1941. године. После тога, Немци су однели преостале инсталације и опрему из погона за производњу: нитроцелулозних барута, етра, фосгена, кисеоника, активног угља, тротила, хлороводоничне киселине, сумпорног угљеника, етилена, иперите, адамсита, фосфора и заштитних маски. Осим тога Немци су однели и машине и алате из механичке, лимарске, столарске и текстилне радионице, три електричне централе, комплетну ковачницу, као и радионицу за пуњење артиљеријских зрна и бомби иперитом.¹³¹⁰ У поменутом извештају Војноиндустријског одељења МНО, стоји да су „Војнохемијски заводи Обилићево и Равњак крај Крушевца до темеља уништени. Од завода у Обилићево остало је неколико зграда, у којима се налазила управа завода. Од постројења у Равњаку није остало ништа осим великог творничког димњака“.¹³¹¹ Сличну судбину доживео је и Војнотехнички завод у Чачку. Од постројења за производњу (примарни мотори, електрогенератори, електромотори, производне машине, апарати, уређаји, пећи итд.) није остало ништа. Од 18 радионичких зграда колико их је било у Заводу пре рата остало је само њих 6, али и оне су биле оштећене од 10 до 40%. Опстале су зграде бивше ковачке, механичке и столарске радионице, лабораторије, ливнице, као и Управна зграда. Од 27 складишних зграда рат је преживело њих 11, са оштећењем од 10 до 50%. Сва саобраћајна заводска средства (једна локомотива, више десетина вагона, више камиона, аутомобила, као и разне транспортне направе, као што су преносиоци или дизалице) била су однета или уништена, а од 4 km индустријског колосека за потребе унутрашњег саобраћаја остало је свега 0,5 km. У извештају ВТЗ Чачак упућеном Државној управи народних добара пов. бр. 442/1, стоји: „Укратко: уколико није однео или разорио окупатор је за собом оставио потпуно празне више или мање оштећене и загађене просторије.“¹³¹²

Војнотехнички завод у Сарајеву, радио је у току рата на производњи артиљеријске муниције заједно са делом Творнице вагона у Славонском Броду. Пред почетак повлачења из Сарајева Немци су демонтирали машине из ове две фабрике (83 у Сарајеву и 86 у Славонском Броду), међу којима и пресе за израду артиљеријске муниције. Неке од ових демонтираних машина ипак нису успели да одвуку за Немачку, већ су оне пронађене на прузи Добој – Брод. У Војноиндустријском одељењу МНО процењивали су да би се са пронађеним машинама, за које је констатовано да су застареле и на ивици употребљивости, ипак могла организовати производња са дневним капацитетом од 1.000 до 1.500 артиљеријских граната на дан.¹³¹³ Војноиндустријски комплекси у Вогошћу и Илијашу код Сарајева, у потпуности су заједно са фабричким халама, машинама, различитим уређајима, инсталацијама, складиштима погонског горива, постројењима за грејање, радионичким и канцеларијским намештајем и опремом пренети у Немачку и Аустрију, тако да на местима где су се налазили није остало апсолутно ништа. Осим тога Немци су и машине које су биле намењене за погоне у Вогошћу, а које пре почетка рата још увек нису биле допремљене у Југославију, преузели из Шкодиних завода у Чешкој.¹³¹⁴ Исти случај био је и са машинама и инсталацијама војне фабрике у изградњи у Вреоцима код Лазаревца.¹³¹⁵

¹³¹⁰ АЈ, Репарациона комисија Владе ФНРЈ (РК ФНРЈ), 54-339-503, МНО ДФЈ Одељење за војну индустрију и војне набавке – Репарациони завод, бр. 6158, 17. новембар 1945.

¹³¹¹ ВА, фонд НОБ, к. 25а, ф. 8, док. 11, Акт Министарства народне одбране Федеративне Југославије, Војно индустријског одељења, пов. број 15, 1. април 1945.

¹³¹² Међуопштински историјски архив у Чачку (МИАЧ), фонд Војно-технички завод Чачак, кутија 1, Допис упућен Државној управи народних добара пов. бр. 442/1.

¹³¹³ ВА, ЈНА, к. 538, ф. 1, док. 2/1, Акт Одељења за војну индустрију и војне набавке, МНО ДФЈ, стр. пов. бр. 18, од 13. маја 1945. године; ВА, ЈНА, к. 538, ф. 1, док. 5/1, Акт Одељења за војну индустрију и војне набавке МНО ДФЈ, стр. пов. бр. 27, од 23. маја 1945. године.

¹³¹⁴ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 15. До почетка рата из Шкодиних завода било је у Југославију допремљено 397 машина за фабрику у Вогошћу, док је за транспорт било припремљено преосталих 1.055 машина.

¹³¹⁵ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 15.

Ни фабрике у приватном власништву нису прошле много боље. После слома Краљевине Југославије у априлу 1941. фабрика Вистад у Вишеграду нашла се на територији НДХ. Иако је постојала могућност да изгуби вишеградску фабрику, њен власник инжењер Никола Станковић је успео да сопствене машине откупи и до краја године их пренесе у Ваљево, чиме је вишеградска фабрика практично престала да постоји.¹³¹⁶ Из ваљевске фабрике Немци су одвукли комплетну инсталацију за производњу пешадијске пушчане муниције типа маузер калибра 7,9 mm, која је пребачена у Земун и уступљена НДХ, да би крајем 1944. године била пребачена у Немачку. Инсталација је била капацитета 1.200.000 метака на дан. У Ваљево су остала сачувана постројења за израду каписли и упаљача, уређај за делаборацију мина те највећи део зграда, тако да је ова фабрика била у најбољем стању од свих предратних војноиндустријских погона.¹³¹⁷ Фабрика експлозива у Баричу је у току маја 1942. била предата на управљање немачкој фирми „Динамит Нобел“ (Dynamit-Nobel), да би наредне године по наређењу немачке Врховне команде њој била и продата. Званични купопродајни уговор склопљен је 3. маја 1943. године. Недуго затим, у другој половини 1943. највећи део инсталација је демонтиран и пребачен у Немачку. Остали део фирме је приликом ослобођења у октобру 1944. био од стране Немаца миниран и дигнут у ваздух.¹³¹⁸ Ипак, на непознат начин, у Баричу је остало неуништено око 30.000 упаљача за мине 81 mm.¹³¹⁹

Сличну судбину као фабрике из акционарског друштва Вистад, доживела је и Фабрика оружја и муниције у Ужицу. После експлозије која се догодила у „партизанској фабрици“ у јесен 1941. године, велики број машина је био мање или више оштећен. После поновног заузећа Ужица од стране Немаца, власник фабрике Јосип Пошингер је пренео све машине за израду ловачког оружја и муниције за Београд, с намером да их смести у објекте које је тек требало да изгради за ту намену. Остале инсталације и машине, намењене за израду пешадијског оружја и муниције биле су од стране Немаца одаслане у Земун, а затим продате НДХ. Пре него што су продате део највише оштећених машина послат је у Познањ на оправку. Касније су све заједно транспортоване у Загреб.¹³²⁰ У току 1944. године НДХ је ове машине послала у Немачку, као помоћ напорима немачке ратне индустрије. У ужичкој фабрици остале су само неупотребљиве и оштећене машине.¹³²¹

Југословенске процене су говориле да је њена војна индустрија претрпела штету од 2.871.962.000 динара (вредност динара из 1938. године) или 65.271.864 америчких долара, рачунајући према курсу 1 динар = 44 долара. У ову цифру је урачуната штета на зградама, машинама и инсталацијама универзалног карактера,¹³²² затим штета на машинама и инсталацијама специјалног карактера,¹³²³ као и вредност однетих сировина и полуфабриката који су се затекли у фабрикама приликом уласка окупатора. У њу није урачунат изгубљени национални доходак и изгубљене наднице запослених.

¹³¹⁶ Слободан Раковић, *Крушик Ваљево. Летопис 1939–2011*, Ваљево, 2012, стр. 27-29.

¹³¹⁷ Исто; Милорад Белић, „Улога „Крушика“ у стварању војне индустрије Југославије (1944–1955)“, *Гласник*, бр. 25/1990, Ваљево: Историјски архив Ваљево, стр. 86-87.

¹³¹⁸ АЈ, РК ФНРЈ, 54-92-177, МНОДФЈ Одељење за војну индустрију и војне набавке – Репарациони завод, бр. 3291, 16. март 1946.

¹³¹⁹ М. Белић, *н.д.*, стр. 86.

¹³²⁰ АЈ, РК ФНРЈ, 54-341-505, Извештај Инжењера Симонса о отпреми машина из Југославије у времену 1941–1942.

¹³²¹ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, стр. 13.

¹³²² Под термином „универзалне машине и инсталације“ подразумевамо оне које се могу користити и за израду и обраду предмета за потребе цивилног сектора.

¹³²³ Под термином „специјалне машине и инсталације“ подразумевамо само оне које се једино могу користити за израду наоружања и муниције.

Табела бр. 21 – Ратна штета у фабрикама војне индустрије¹³²⁴

Назив предузећа	Штета на зградама, машинама и инсталацијама универзалног карактера (вредност у г. 1938)	Штета на машинама и инсталацијама специјалног карактера (вредност у г. 1938)	Вредност однетих сировина и полуфабриката (вредност у г. 1938)	Укупна штета у динарима	Укупна штета у доларима (1:44)
Војнотехнички завод Крагујевац	862.025.000	25.950.000	650.000.000	1.537.975.000	34.953.977
Војни заводи Обилићево и Равњак	8.300.000	-	76.375.000	84.675.000	1.924.432
Војни завод Вреоци, Лазаревац	104.000.000	-	4.420.000	108.420.000	2.464.091
Војнотехнички завод Сарајево	3.320.000	-	195.000.000	198.320.000	4.507.272
Војнотехнички завод Чачак	124.724.000	-	329.225.000	453.949.000	10.317.023
Војнотехнички завод Вогошће	82.819.500	-	1.250.000	84.069.500	1.910.670
Војнотехнички завод Илијаш	159.334.500	11.250.000	-	170.584.500	3.876.920
Творница вагона Славонски Брод	41.600.000	-	-	41.600.000	945.455
Фабрика оружја и муниције Ужице	5.415.000	7.500.000	4.979.000	17.894.000	406.682
Вистад – Вишеград, Ваљево, Барич	72.250.000	-	54.779.500	127.029.500	2.887.034
Барутана Камник	4.365.500	-	43.080.000	47.445.500	1.078.307
УКУПНО	1.468.153.500	44.700.000	1.359.108.500	2.871.962.000	65.271.864

6. 1. 2. Обнова војне индустрије (1945–1947)

Последњих дана Другог светског рата на простору Југославије, 13. маја 1945. године, Одељење за војну индустрију и војне набавке МНО, упутило је начелнику Генералштаба ЈА, допис у коме се истиче потреба за стварањем услова који би осигурали да се Армија у што већој могућој мери самостално снабдева са потребним оружјем, муницијом и опремом. У том смислу посебно је апострофирано и то, да „у основи општег плана економске обнове долази у први ред и обнова ратне индустрије“ (истакао, М. М.).¹³²⁵

Пре него што се кренуло у обнову порушених војноиндустријских погона требало је одредити ко ће вршити управу и контролу над капацитетима војне индустрије. Да ли Министарство народне одбране или Министарство индустрије? Организацијско одељење Генералштаба ЈА је 24. маја 1945. упутило допис Министарству индустрије ДФЈ, у коме су

¹³²⁴ АЈ, РК ФНРЈ, 54-3-9, Акт Одељења за војну индустрију и војне набавке МНО, бр. 4123, 23. септембар 1945; Исто, Прилог 8; Исто, Прилог 8а.

¹³²⁵ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, 23; В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 35.

навели да је за Армију од „највеће важности, хитност изградње војне индустрије“. Даље се у том допису наводи да они сматрају да би сва предузећа која производе муницију (пешадијску и артиљеријску), оружја и оруђа, барут, експлозив и друга борбена средства, требало да буду под „непосредном управом и контролом Министарства народне одбране“.¹³²⁶ Овакав став Генералштаба ЈА, наишао је на неодобравање надлежних у Министарству индустрије. Они су сматрали да би сва индустријска постројења требало да буду у њиховој надлежности. После готово једномесечних расправа о том питању, Председништво владе ДФЈ, донело је 20. јуна одлуку да се Војнотехнички заводи Крагујевац, Сарајево са Вогошћем и Илијашом, Војни заводи Чачак, Обилићево и Равњак и Вреоци код Лазаревца, затим Барутана Камник, Телетехника из Земуна, Вистад са постројењима у Ваљеву, Вишеграду и Баричу, Фабрика оружја и муниције из Ужица, Глатес из Славонске Пожеге, као и Специјално одељење за израду артиљеријске муниције у Творници вагона, стројева и мостова у Славонском Броду ставе под „непосредну управу Министарства народне одбране“. Радило се о укупно 11 индустријских погона.¹³²⁷

Пошто је на тај начин решено питање надлежности над фабрикама војне индустрије, наређењем министра народне одбране Јосипа Броза Тита, формиран је 16. августа 1945. године Војнотехнички савет, на чијем челу се нашао генерал Коча Поповић, тада начелник Генералштаба ЈА.¹³²⁸ Савет је био задужен за унификацију и типизирање наоружања, прибора и техничке спреме, изучавање и примене нових врста наоружања, затим за планирање и размештање нових војноиндустријских објеката, одређивање војноиндустријских потреба у опште државном плану, као и планирање и распоред војних набавки у иностранству.¹³²⁹ Почетком наредне 1946. године основана је и Дирекција за војну индустрију и финансије, која је у свом саставу имала пет управа: за оружје и муницију, бродоградњу, ваздухопловну индустрију, хемијску индустрију и грађевину.¹³³⁰

Обнова и изградња војне индустрије захтевала је велике напоре, а вршила се кроз низ активности – проналажењем машина и инсталација које је окупатор однео у току рата и постављањем реституционих захтева, затим оправком затечене опреме и објеката, као и прикупљањем и стручним оспособљавањем неопходних кадрова.¹³³¹

Проналазак машина и инсталација које су Немци у годинама окупације однели из Југославије уопште није био лак задатак, с обзиром на чињеницу да су оне завршиле у низу европских земаља, пре свега у Немачкој, Аустрији, Чехословачкој, Пољској и Мађарској. Осим тога, Немачка и Аустрија биле су после рата подељене на по четири окупационе зоне (америчка, британска, француска и совјетска) што је додатно усложњавало посао. Пословима који су били у вези са повратком југословенске имовине из иностранства бавиле су се Реституционе комисије (за сваку земљу или окупациону зону формирана је посебна комисија) чијим је радом руководила Репарациона комисија владе ФНРЈ, затим Војне мисије у Немачкој и у Аустрији, Министарство народне одбране и Министарство спољних послова.¹³³²

Лоцирање машина био је веома тежак посао. Чак и онда када би оне биле пронађене југословенски органи наилазили су на низ препрека. Основни проблем око реституције

¹³²⁶ ВА, ЈНА, к. 49, ф. 1, док. 6/1, Организационо одељење Генералштаба ЈА – Министру индустрије ДФЈ, пов. бр. 170, 24. мај 1945. године.

¹³²⁷ ВА, НОБ, к. 25а, ф. 20, док. 2/1, Акт Председништва Министарског савета ДФЈ, стр. пов. бр. 101, 20. јун 1945. године.

¹³²⁸ Осим Коче Поповића као председника Војнотехничког савета, у његовом саставу били су: пуковник Мијалко Тодоровић, као секретар, те генерали Петар Драпшин, Зденко Улепич, Бранко Обрадовић, Павле Илић, Павле Јакшић, Раде Хамовић и Срећко Манола као чланови.

¹³²⁹ ВА, ЈНА, к. 1, ф. 1, док. 2/1, Акт МНО ДФЈ, стр. пов. бр. 144, од 16. августа 1945. године.

¹³³⁰ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 36.

¹³³¹ О. Pezo, *Opremanje naoružanjem*, str. 33.

¹³³² АЈ, РК ФНРЈ, 54-64-139, Кратка информација о раду Репарационе комисије владе ФНРЈ за период 1946–1953. година и остваривању репарационих и реституционих захтева.

југословенске имовине био је документовање захтева. Наиме, савезничке окупационе власти узимале су у поступак само оне захтеве који су били документовани тј. у којима је било тачно назначено о каквој се имовини ради, са приложеним доказом о њеном власништву, те тачним информацијама о томе где се она налазила у Југославији, када је, од кога и куда однета и где се налазила у тренутку подношења захтева. Југословенски органи задужени за реституцију тешко су долазили до података о томе када је одређена имовина однета и где се она налазила по завршетку рата. Осим тога, југословенским органима у окупационим зонама Немачке и Аустрије где је завршио највећи број машина није било допуштено да сами истражују имовину на терену, већ су то вршили савезнички окупациони органи за реституцију, који су тек после провере података који су били достављени у захтеву, позивали југословенске представнике да се увере о нађеном стању, било да је требало идентификовати пронађену имовину или се уверити да се на указаном месту тражена имовина не налази.¹³³³

С обзиром на стање капацитета за производњу муниције, који су готово у потпуности били уништени, Одељење за војну индустрију и војне набавке МНО, је 23. маја 1945. у допису упућеном Генералштабу ЈА, предложило да се у иностранству набави: једна комплетна инсталација за израду пешадијске муниције, као и комплетне инсталације за производњу артиљеријске муниције, као и одговарајућу пиротехнику и машине за израду припадајућих упаљача и топовских каписли. Осим тога предложено је да се набави и низ помоћних постројења: ваљаоница месинга, затим постројења за производњу живиног фулмината, азотне киселине и њених соли, нитроцелулозног барута, као и капислану и фабрике тротила и црног барута.¹³³⁴

Недостатак материјалних средстава којим би се набавили напред побројани капацитети као и чињеница да је посао око реституције југословенских машина из иностранства текао доста споро (документација о томе која се чува у Архиву Југославије, показује да су поједине машине реституисане тек 1949. године) терала је надлежне југословенске органе да рад започну са машинама и инсталацијама које су биле доступне.

Упркос свим напорима у периоду од 1945. до 1948. године у Југославији се није могла организовати озбиљнија серијска производња наоружања јер није било потребне опреме и кадрова. Због тога је вршена само оправка оружја и оруђа, као и самих машина које су биле потребне за планирану производњу.¹³³⁵ У Војнотехничком заводу у Крагујевцу, одмах по ослобођењу приступило се оправци зграда и инсталација. У самом заводу прикупљено је око 100 разних машина, које су такође захтевале поправку.¹³³⁶ Започело се истовремено са прикупљањем опреме која је била расута по Југославији, а на основу изјава југословенских заробљеника који су радили у немачким и аустријским фабрикама постављани су и реституциони захтеви.¹³³⁷ Погон за производњу оружја у ужичкој фабрици уопште није ни обнављан.¹³³⁸ Иако пре рата није производио или вршио оправке стрељачког наоружања ВТЗ Чачак, чије су преостале радионице започеле рад одлуком Команде чачанског подручја 3. децембра 1944. године, вршио је оправке пешадијског наоружања (пушки, револвера, пушкомитраљеза, митраљеза и минобацача).¹³³⁹

¹³³³ АЈ, РК ФНРЈ, 54-64-139, Кратка информација о раду Репарационе комисије владе ФНРЈ за период 1946–1953. година и остваривању репарационих и реституционих захтева.

¹³³⁴ ВА, ЈНА, к. 538, ф. 1, док. 5/1, Акт Одељења за војну индустрију и војне набавке, МНО ДФЈ, стр. пов. бр. 27, од 23. маја 1945. године.

¹³³⁵ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, 134.

¹³³⁶ Одмах по ослобођењу Крагујевца, од преосталих машина, објеката, алата, инсталација и осталих средстава која су затечена у кругу Војнотехничког завода у Крагујевцу, формирана је Војнотехничка радионица. У њеним деловима поправљана и преправљана су још у току трајања рата различита моторна возила, пешадијска и артиљеријска муниција и експлозивни материјал, као и разна спрема за потребе војске. АЈ, Министарство индустрије ФНРЈ, 17-96-96, Акт Војнотехничке радионице Крагујевац, пов. бр. 61, од 28. фебруара 1945. године.

¹³³⁷ АЈ, РК ФНРЈ, 54-93-178, Изјаве наших заробљеника и радника о машинама ВТЗ Крагујевац.

¹³³⁸ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, 134.

¹³³⁹ МИАЧ, Војно-технички завод Чачак, к. 1, Допис упућен Државној управи народних добара пов. бр. 442/1.

Каква је била ситуација са производњом муниције? Готово све предратне машине и инсталације за производњу стрелачке муниције биле су или уништене или однете од стране окупатора. У Војноиндустријском одељењу МНО 13. марта 1945. процењивали да се услед недостатка опреме не може организовати серијска производња стрелачке муниције.¹³⁴⁰ Исто је поновљено и у извештају од 23. маја.¹³⁴¹ Што се тиче артиљеријске муниције ту је ситуација била нешто повољнија. Са преосталим машинама у Војнотехничком заводу у Сарајеву могло се израђивати 1.000 до 1.500 артиљеријских граната дневно. Исти број граната могао се израђивати и у специјалном одељењу Творнице вагона у Славонском Броду.¹³⁴² Осим тога у Вистаду је у току 1945. године започета производња минобацачких мина калибра 82 mm, а док је рат још трајао израђено је и на фронт послато око 200.000 ручних бомби.¹³⁴³

Јосип Броз Тито се у току 1946. године жалио како је трофејна муниција са којом је располагала Армија била „слаба“. Анализирајући такво стање, он је тражио да се почне са производњом муниције.¹³⁴⁴ У сладу са тим у Привредном савету ФНРЈ, 22. јуна 1946. израђен је између осталог и план оспособљавања капацитета за производњу пушчане муниције.¹³⁴⁵ Тако су оспособљени погони за производњу пиштољске муниције у ужичкој фабрици и стрелачке муниције у Крагујевцу.

Војноиндустријско одељење поставило је за 1947. годину веома амбициозан план за производњу муниције. Наиме, планом је било предвиђена производња 150.000 комплетних минобацачких мина 82 mm и 100.000 истих мина у деловима, затим 100.000 мина 120 mm, 340.000 ручних бомби, 9.000.000 различитих упаљача и каписли, 285.000 артиљеријских метака 85 mm и 60.000 45 mm, као и 8.500 нагазних мина, 17.500.000 стрелачких метака 7,9 mm, 5.000.000 пиштољских метака, 6.000.000 маневарских стрелачких метака, 60.000 маневарских артиљеријских метака.¹³⁴⁶

Колико је то био амбициозан план, најбоље показују остварени резултати. Осим пиштољске муниције све друго није било ни близу пројектоване цифре. Произведено је 120.000 комплетних минобацачких мина 82 mm (75% од планираног броја) и 60.000 истих мина у деловима (60%), затим 60.000 минобацачких мина 120 mm (60%), 50.000 ручних бомби (13,70%), 283.500 упаљача и каписли, 4.000.000 иницијалних каписли (47,59%), као и 190.000 артиљеријских метака 85 mm (66,67%), 1.500.000 метака 7,9 mm (25%), 11.000.000 пиштољских метака (220%), 5.000.000 стрелачких (83,33%) и 38.547 артиљеријских маневарских метака (64,25%).¹³⁴⁷

Ако анализирамо стање војне индустрије у периоду свеопште обнове и изградње земље (1945–1947), видећемо да су предратни капацитети који су порушени у рату, само делимично обновљени и оспособљени за најнужније поправке наоружања и производњу мањег дела потребне муниције. О томе можда најбоље сведочи говор Јосипа Броза, изречен у Експозеу о војном буџету за 1951. годину. Он је тада у Народној скупштини казао: „Ми смо из рата изашли са оним наоружањем које је отето од непријатеља, са трофејним оружјем. Фабрике за израду новог наоружања нисмо имали. Оно мало што је стара Југославија имала било је уништено у рату, или је окупатор одвукао машинерију. Шта је требало радити: да ли да

¹³⁴⁰ „У земљи смо остали без иједне инсталације за фабрикацију пушчане муниције“. ВА, ЈНА, к. 538, ф. 1, док. 2/1, Акт Одељења за војну индустрију и војне набавке, МНОДФЈ, стр. пов. бр. 18, од 13. маја 1945. године.

¹³⁴¹ „Сва постројења су однесена или уништена једино су у Ужицу остала стара некомплетна постројења (са 30–40% оштећења), а за производњу пиштољске муниције“. ВА, ЈНА, к. 538, ф. 1, док. 5/1, Акт Одељења за војну индустрију и војне набавке МНОДФЈ, стр. пов. бр. 27, од 23. маја 1945. године.

¹³⁴² ВА, ЈНА, к. 538, ф. 1, док. 5/1, Акт Одељења за војну индустрију и војне набавке МНОДФЈ, стр. пов. бр. 27, од 23. маја 1945. године.

¹³⁴³ ВА, ЈНА, к. 538, ф. 1, док. 2/1, Акт Одељења за војну индустрију и војне набавке, МНОДФЈ, стр. пов. бр. 18, од 13. маја 1945. године.

¹³⁴⁴ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, 166.

¹³⁴⁵ В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, стр. 36.

¹³⁴⁶ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, 167.

¹³⁴⁷ Исто.

стварамо нове фабрике или да купујемо оружје из вана? (...) Шта смо ми радили послје свршетка рата? Кад смо приступили општој обнови наше земље, а наполе обнови разних порушених предузећа и фабрика по свршетку рата ми смо, додуше, обновили и оно мало војних фабрика које је стара Југославија имала, а што је било порушено у рату, али смо онда у тим фабрикама израђивали плугове, лопате, мотике и друге пољопривредне и привредне алате опште, а само не оно што је било потребно за наоружавање наше Армије.¹³⁴⁸

У периоду од 1945. до краја 1947. године утрошено је на обнову војне индустрије укупно око 6.000.000.000 динара (по ценама из 1953. године).¹³⁴⁹ Зашто је то било тако? Зашто се, упркос томе што је још у време трајања рата или непосредно по његовом завршетку истицала потреба за стварањем услова који би осигурали да се Армија у што већој могућој мери самостално снабдева са потребним оружјем, муницијом и средствима, није пришло темељнијој изградњи војне индустрије? По Титовим речима кривац за то је била вера да ће све потребе ЈА бити задовољене из војноиндустријских погона СССР-а.¹³⁵⁰

6. 1. 3. Покушај набавке војноиндустријских постројења у источноевропским земљама

Чињеница да југословенски стручњаци нису поседовали искуство у пројектовању фабрика и технологије, али и да југословенска војна индустрија није располагала са довољним бројем машина за производњу, натерала је државни врх Југославије да покуша набавку комплетних фабрика у иностранству. С обзиром на положај који је Југославија заузимала у совјетском блоку, било је очекивано да се то учини у земљама источне Европе.

Први кораци ка том циљу учињени су још крајем 1945. када је Совјетски Савез уступио Југославији узорке, техничке цртеже и технолошке описе за производњу низа минско-експлозивних средстава (артиљеријска граната 76 mm, минобацачке мине 82 mm, противтенковских мина, неколико врста детонатора, упаљача, каписли, детектора мина), као и гумених чамаца, металних понтона, десантних чамаца на расклапање, уређаја за осветљење штабова, дизел мотора, мешина за воду, минерских бисаги.¹³⁵¹

Будући да је Југословенска армија крајем рата, али по његовом завршетку била снабдевена великим количинама совјетског стрељачког наоружања које је користило муницију калибра 7,62 mm појавила се потреба за њеном производњом у Југославији. С тим у вези југословенска Влада затражила је у априлу 1946. године од СССР да јој „пружи могућност набавке комплетне опреме са моторима 308 В који су уграђени у машине за израду муниције за руску винтовку калибра 7,62 mm – капацитета 300.000 за 8 сати, опрему за израду фулмината живе, капацитета 300.000 за 8 сати и радионице за израду каписле“. Осим опреме Југословени су том приликом од Совјета тражили и комплетну техничку документацију: конструкторске цртеже, техничке услове, описе технолошког процеса, контролне апарате и сав прибор неопходан за шест месеци рада.¹³⁵² После низа разговора, Совјети су изашли у сусрет овом југословенском захтеву.¹³⁵³

¹³⁴⁸ АЈ, КМЈ, 836, II-5-a-1/21, Експозе Јосипа Броза Тита о војном буџету за 1951. годину поднет на 6. заједничкој седници II редовног заседања Савезног већа и Већа народа Народне скупштине ФНРЈ (28. XII 1950).

¹³⁴⁹ АЈ, КПР, 837, 837, III-A-4-a, фас. 37, Извештај о војној индустрији.

¹³⁵⁰ „Ми (смо се) у оно вријеме (1945–1947, прим М. М.) још заносили илузијама да се можемо у свему ослонити на Совјетски савез, да нам нису потребне своје фабрике за израду разних врста оружја за нашу Армију. Вјеровали смо њиховим ријечима да ће нам давати братску помоћ, да ће нам они дати нужно оружје итд“. АЈ, КМЈ, 836, II-5-a-1/21, Експозе Јосипа Броза Тита о војном буџету за 1951. годину поднет на 6. заједничкој седници II редовног заседања Савезног већа и Већа народа Народне скупштине ФНРЈ (28. XII 1950).

¹³⁵¹ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 76.

¹³⁵² *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, документ бр. 30: Нота Амбасаде ФНРЈ у СССР Министарству иностраних послова СССР, Поверљиво б. 38/1, Москва 2. април 1946. године.

¹³⁵³ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 76.

О питањима војне индустрије разговарано је и приликом Титове посете Совјетском Савезу у мају и јуну 1946. године. У директним разговорима са Стаљином Тито је тражио помоћ за изградњу југословенских војноиндустријских капацитета, наглашавајући да су они у том тренутку били способни једино за производњу минобацача и мина. Стаљин је тада одговорио како сматра да „Југославија мора имати неке војне фабрике, на пример ваздухопловне“ с обзиром на чињеницу да се у земљи производи алуминијум. Такође, он је нагласио да је „потребно имати фабрике за производњу артиљеријског оруђа“.¹³⁵⁴

Упркос томе ствари нису текле глатко. После повратка Јосипа Броза у земљу, пут Совјетског Савеза кренула је војна делегација на челу са генералом Радом Хамовићем, која је између осталог тражила помоћ за подизање војне индустрије, како би се Југославија осамосталила у производњи наоружања и војне опреме.¹³⁵⁵ О војној индустрији било је речи и током разговора Кардеља и Стаљина у Москви у априлу 1947. године. Стаљин је том приликом истакао да је изградња војне индустрије „врло важна и неопходно потребна“, нагласивши да је Југославији потребан металургијски завод, али је том приликом поставио и питање „какве јачине“.¹³⁵⁶ Ипак у Споразуму о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ који су две стране закључиле у јуну 1947. у укупној вредности од 78.000.000 америчких долара није било места за различите потребе југословенске војне индустрије.¹³⁵⁷

Поновни сусрет две делегације и преговори по питању помоћи за изградњу југословенске војне индустрије вођени су у јануару 1948. године. На челу целокупне југословенске делегације тада се налазио Милован Ђилас, док су у војној делегацији били начелник Генералштаба ЈА генерал-пуковник Коча Поповић, помоћник министра народне одбране ФНРЈ задужен за питања војне индустрије генерал-лајтнант Мијалко Тодоровић, затим помоћник министра народне одбране ФНРЈ и начелник Главне управе за бродоградњу генерал-лајтнант Иван Рукавина и начелник Главне политичке управе генерал-лајтнант Светозар Вукмановић Темпо.¹³⁵⁸ Југословенска делегација стигла је у Москву изјутра 17. јануара, да би Ђилас већ истог дана увече био позван на разговор код Стаљина. Том приликом он је како сам каже „ухвативши згодан моменат“ поставио Стаљину питање и о опреми за југословенску војну индустрију, истакавши да Југословени често по том питању наилазе на тешкоће код совјетских представника. Одговарајући на то, Стаљин је рекао да Совјети немају „нарочитих војних тајни“ према Југословенима, обећававши лиценце, цртеже појединих оруђа и обезбеђење за њихову производњу.¹³⁵⁹

Већ сутрадан 18. јануара југословенска делегација нашла се на састанку са совјетским министром одбране маршалом Николајем Булгањином коме су са совјетске стране присуствовали још и начелник Генералштаба маршал Александар Васиљевски и његов први заменик генерал армије Алексеј Антонов. Ђилас у својим сећањима тврди да је наводно још на путу ка Москви упозорио генерале Кочу Поповића и Мијалка Тодоровића да су југословенски захтеви „претерани и нереални“. Осим тога он је тада исказао и дозу страха да СССР неће пристати да изграђује југословенску војну индустрију, указујући на чињеницу да Совјети „нису хтели озбиљније да помогну ни у изградњи цивилне“.¹³⁶⁰ У свом првом

¹³⁵⁴ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, документ бр. 46: Забелешка о разговору председника Савета министара СССР Ј. В. Стаљина са југословенском владином делегацијом на челу са председником Савета министара ФНРЈ Маршалом Ј. Б. Титом, одржаном 27. маја 1946. године.

¹³⁵⁵ АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-4, Материјали у вези са посетом Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године.

¹³⁵⁶ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/639, Извештај Владимира Поповића о разговору Едварда Кардеља са Јосипом Висарионовичем Стаљином, Москва, април 1947. године.

¹³⁵⁷ АЈ, КПР, 837, I-3-a/101-4, Материјали у вези са посетом Н. С. Хрушчова Југославији 1955. године, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године.

¹³⁵⁸ Milovan Đilas, *Susreti sa Staljinom*, London: Naše reči, 1986, str. 78–79.

¹³⁵⁹ Исто, стр. 84; АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/651, Телеграм Милована Ђиласа Јосипу Брозу Титу од 19. јануара 1948.

¹³⁶⁰ Milovan Đilas, *Susreti sa Staljinom*, str. 92.

извештају о питању војне индустрије упућеном Титу, Ђилас је 19. јануара ипак јавио да су Совјети ствар узели озбиљно у руке, као и да су одређени совјетски стручњаци да заједно са југословенским представницима проуче сва питања – „Очевидна је тенденција да нам у свему изађу у сусрет“.¹³⁶¹ Међутим, већ на почетку састанка Совјети су својим југословенским колегама изнели став да ће саслушати све молбе, али да им том приликом неће давати никаква обећања.¹³⁶²

Захтеви југословенске војне делегације били су веома обимни, а односили су се осим војне индустрије и на изградњу ратне морнарице, ваздухопловне индустрије, као и испорука наоружања и војне опреме. Када је реч о војноиндустријским капацитетима Југословени су упознали Совјете са својим плановима да у наредне три године подигну фабрике: пушчане и митраљеске муниције калибра 7,62 mm, митраљеске муниције 12,7 mm, сигналних патрона 26 mm, противавионских граната 37 mm, противтенковских граната 57 mm, артиљеријских граната од 85 и 105 mm, артиљеријских и минобацачких оруђа свих система „од митраљеза 12,7 mm до обалских оруђа калибра 180 и брдских топова калибра 186 mm“, као и фабрике оптике и прецизне механике, неопходних за производњу оптичких средстава и мерних уређаја. Како би испунили овај свој амбициозни план Југословени су предочили својим совјетским колегама да од њих очекују разраду техничких пројеката, генералних планова и техничке документације и што је најбитније испоруку највећег дела опреме и инструмената потребних за функционисање побројаних фабрика. Осим тога, они су истакли и молбу да се у Југославију упуте совјетски специјалисти и квалификовани радници који су Југословенима требали да пруже техничку помоћ у изградњи фабрика и њиховом пуштању у рад. Уз то, они су тражили и да у СССР упуте југословенски инжењери, техничари и квалификовани радници, како би се обучили за рад у наведеним фабрикама. На крају, од Совјета је очекивано и да уступе лиценце за производњу совјетских пушака, аутомата, митраљеза и пушкомитраљеза калибра 7,62 mm, као и стрелјачке, артиљеријске и минобацачке муниције.¹³⁶³

Пошто су саслушали југословенске захтеве, совјетски војни представници су извршили консултације и након тога упутили предлоге Стаљину. У њима је истакнуто да су југословенски захтеви по питању изградње нових и реконструкције постојећих војноиндустријских капацитета „изузетно непрецизни и да захтевају озбиљна прецизирања у погледу производних профила будућих или постојећих фабрика, њихове бројности и могућности производње појединих врста наоружања, муниције и војне опреме“. Они су истакли да би Југословенима прво требало саветовати да се о питањима изградње војне индустрије најпре саветују са представницима совјетског министарства наоружања, па тек у случају позитивног исхода тих разговора могла би се дати сагласност за разраду техничких пројеката и генералних планова за изградњу тражених фабрика. Када су пак у питању биле лиценце, одлука о томе препуштена је совјетској влади.¹³⁶⁴

Мада су југословенска очекивања и први утисци били да ће питање војне сарадње две земље бити брзо и повољно решено, после почетних контаката уследили су дани ишчекивања. Након низа покушаја, југословенски представници су се поново састали са совјетским министром одбране маршалом Булгањином 25. фебруара. Састанку су са југословенске стране присуствовали амбасадор Поповић, као и генерали Рукавина и Тодоровић. Са друге стране налазили су се осим већ поменутог Булгањина, и Васиљевски, Антонов, Славин и Јермелин. Совјетски министар одбране истакао је том приликом да су југословенски предлози били „обимни“ и да им је због тога „требало доста времена док проуче целу ствар“. Он је југословенским представницима предложио да поново размотре своје захтеве и дају „реалнији предлог“, сматрајући да би за прво време било довољно радити на проширењу постојећих

¹³⁶¹ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/651, Телеграм Милована Ђиласа Јосипу Брозу Титу од 19. јануара 1948. године.

¹³⁶² А. Живоћић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 84.

¹³⁶³ Исто, стр. 85–87.

¹³⁶⁴ Исто, стр. 89–91.

завода. Осим тога, Булгањин је истакао да су Совјети спремни да у Југославију „пошаљу групу специјалиста, која би израдила конкретан план проширења постојећих завода ратне индустрије“, после кога би Југословени требали да предају нове предлоге.¹³⁶⁵

Идентични ставови су поновљени и на састанку две стране код маршала Булгањина одржаном 9. марта 1948. године. Извештавајући Јосипа Броза о састанку југословенски амбасадор у Москви је истакао: „На састанку је јасно дошло до изражаја: Прво. Да је Ген. Штаб одлучно против наших предлога и да је успео убедити руководство да су наши предлози нереални. Друго. Да нису за такав брзи темпо развитка наше земље, када је у питању њихова помоћ. Треће. *Што се тиче специјалне изградње ратне индустрије и морнарице, њихова ће помоћ бити минимална бар за прво време.* (истакао М. М.) Четврто. Није сада повољно време за вођење било каквих озбиљних преговора, где би долазила у обзир њихова помоћ.“¹³⁶⁶ Ово је био јасан знак да су преговори две стране о војној помоћи завршени. Почетак сукоба је то само додатно потврдио. На овај начин југословенска војна индустрија остала је без прекопотребне помоћи.

Осим од СССР-а помоћ за изградњу војне индустрије потражена је и у Чехословачкој. Тако се почетком 1947. године Јосип Броз Тито обратио председнику чехословачке владе Клементу Готвалду замоливши га да влада Чехословачке одобри Југославији инвестициони кредит од 800.000.000 чешких круна за набавке југословенске војне индустрије.¹³⁶⁷ После преговора две стране у марту 1947. године, 12. априла склопљен је у Прагу Специјални (војни) инвестициони споразум за испоруке за Југословенску војну индустрију. Он је предвиђао да Чехословачка у року од годину и по до две испоручи Југославији комплетне фабрике за војну индустрију у вредности коју је Тито предложио Готвалду, тј. 800.000.000 чешких круна, што је било око 16.000.000 америчких долара. Југославија је кредит требало да отплати извозом робе у Чехословачку.¹³⁶⁸ Југословени су предлагали да се са овим износом набаве машински и технички уређаји и инсталације за производњу пиштољске, стрељачке и малокалибарске муниције, ватреног оружја, фулмината и азида са каписланом, као и металних авиона. Осим тога предвидели су да се део средстава утроши и за набавку бродских дизел мотора и машина за алатницу.¹³⁶⁹ У јануару 1948. године чехословачка страна је прихватила ове југословенске планове, изузев фабрике металних авиона, с обзиром на чињеницу да одобрени кредит од 800.000.000 био прекорачен и без ње.¹³⁷⁰

Ипак, по овом споразуму није било никакве размене. У току 1947. године није било могуће постићи било какав договор између две стране, због обостране жеље да се за своју робу добије што виша цена. Сукобом Југославије са земљама Информбироа дефинитивно је нестала могућност реализације потписаног споразума. То је јасно и саопштено југословенском војном

¹³⁶⁵ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/651, Телеграм југословенског амбасадора у Москви Владимира Поповића упућен Јосипу Брозу Титу, стр. пов. 183, од 25. фебруара 1948. године.

¹³⁶⁶ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/651, Телеграм југословенског амбасадора у Москви Владимира Поповића упућен Јосипу Брозу Титу, стр. пов. 213, од 9. марта 1948. године.

¹³⁶⁷ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/179, Писмо председника владе ФНРЈ, министра народне одбране, маршала Тита председнику владе ЧСР Клементу Готвалду, Београд 16. јануар 1947. године.

¹³⁶⁸ Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*, Beograd: INIS, 2010, str. 138–139.

¹³⁶⁹ Суму од 800.000.000 чешких круна, требало је распоредити на следећи начин: 124.951.126 за фабрику пиштољске муниције, 119.964.000 за фабрику малокалибарске муниције, 192.279.880 за фабрику ватреног оружја, 42.500.000 за фабрику фулмината и азида са каписланом, 190.000.000 за фабрику стрељачке муниције, 55.406.543 за бродске дизел моторе, 40.000.000 за машине за алатницу и 34.998.452 за фабрику металних авиона. АЈ, Министарство спољне трговине ФНРЈ (МСТ ФНРЈ), 9-179, Југословенска комисија за контролу и надзор над споразумом 3 – Међудржавној комисији за контролу и надзор споразума 3 о ЧС специјалним испорукама и југословенским протуиспорукама.

¹³⁷⁰ Одговор чехословачког *Ковостроја* од 19. јануара 1948. године предвиђао је у односу на југословенски предлог повећање од 15.036.000 чк за фабрику малокалибарске муниције, као и резервни део за монтажу и пратеће трошкове од 22.580.675 чк. Због тога нису примили предлог о поруцбини машина за израду металних авиона. АЈ, МСТ ФНРЈ, 9-179, Војни изасланик ЈА у Чехословачкој – Централна управа војне индустрије МНО, стр. пов. бр. 14, 23. јануар 1948. године.

изасланику у Прагу у новембру 1948. године,¹³⁷¹ мада су се у Југославији још почетком 1949. надали да би до реализације уговора ипак могло да дође, па макар и делимично.¹³⁷²

У слично време када је закључен уговор са Чехословачком, југословенски представници постигли су договор и са Пољском. Наиме, Министарство народне одбране Југославије, односно његова Главна дирекција индустрије експлозива закључила је уговор са Пољацима о испоруци једне фабрике нитроцелулозног барута. Пољаци су се уговором обавезали да ће изградити све пројекте за ову фабрику, као и да ће пружити техничку помоћ при њеној изградњи. Фабрика, укупне вредности 7.990.328 америчких долара, сагласно одредбама уговора, имала је да се испоручи и монтира до краја 1951. године.¹³⁷³ Ипак, као и у случају са Чехословачком до реализације уговора није дошло.

6. 1. 4. Изградња нових капацитета војне индустрије (1948–1956)

Пошто обновљене и делимично оспособљене фабрике војне индустрије нису могле дати задовољавајуће резултате предузете су мере за изградњу нових капацитета. Такво одређење огледа се у доношењу Првог петогодишњег плана војне индустрије и бродоградње. План је начелно утврђен у октобру 1947, али је донет тек у марту 1948, што се временски поклапа са почетком процеса слабења војних односа између Југославије и Совјетског савеза који је отпочео половином 1947. године.¹³⁷⁴ Планом, који је обухватио потребе за сва три вида Армије (копненена војска, ваздухопловство и морнарица), било је предвиђено да се изгради 15 нових, као и да се обнове две порушене и оспособе погони девет оштећених фабрика.¹³⁷⁵

Док су још увек трајали преговори Југославије са Совјетским Савезом, Пољском и Чехословачком о испоруци војноиндустријских капацитета који су требали да помогну реализацији петогодишњег плана, на састанку Политбироа ЦК КПЈ 19. фебруара 1948. године, истакнуто је да се у изградњи ратне индустрије „морамо у првом реду ослоњити на своје снаге“ и с тим у вези „извршити модификације у петогодишњем плану“.¹³⁷⁶ И на следећој седници истог тела, 1. марта 1948. говорило се о изградњи војне индустрије, а поновљени су мање-више исти ставови. Разматрајући ситуацију у вези са тим, тада је закључено да у земљи постоји основа за војну индустрију, као и да се у процесу њене изградње држава мора оријентисати само на сопствене снаге. На крају, Тито је закључио: „Мораћемо за војну индустрију и наоружање много жртвовати“.¹³⁷⁷

Упркос оваквим ставовима изнетим на седницама Политбироа и даље се очекивало да ће се уговори склопљени са источноевропским земљама реализовати, а таква очекивања су унета и у Први петогодишњи план војне индустрије и бродоградње. У Југославији су се још у јануару и фебруару 1949. године надали да ће моћи да купе барем део договорених фабрика из Чехословачке. Отказивање свих трговинских уговора са земљама Информбироа довело је земљу у тежак положај, а због нејасне слике о сопственим привредним могућностима, појавили су се и гласови који су сматрали да би предложени план требало смањити.¹³⁷⁸ Ипак, од плана се није одустало. На састанку Привредног савета Владе ФНРЈ одржаном у мају 1949. јасно је истакнуто

¹³⁷¹ S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*, str. 140–141.

¹³⁷² ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 47, Записник са састанка о војној индустрији, одржаног 28. новембра 1949. године.

¹³⁷³ ДАМСП РС, СППА, 1948, ф. 5, стр. пов. бр. 1305, Про меморија: „Услуге“ – фабрика нитроцелулозног барута, 23. децембар 1948.

¹³⁷⁴ O. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 35; Александар Животић, *Југословенско совјетске војне супротности*, стр. 77.

¹³⁷⁵ B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 239.

¹³⁷⁶ АЈ, ЦК КПЈ, 507/III Политбиро ЦК КПЈ, III/31а, Записник са састанка Политбироа ЦК КПЈ од 19. фебруара 1948. године.

¹³⁷⁷ АЈ, ЦК КПЈ, 507/III Политбиро ЦК КПЈ, III/32, Записник са састанка Политбироа ЦК КПЈ од 1. марта 1948.

¹³⁷⁸ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 47, Записник са састанка о војној индустрији, одржаног 28. новембра 1949. године.

„да је учињена грешка што је МНО-у дат исти приоритет као тешкој индустрији, рударству и електропривреди“, као и да је „МНО требало ставити на прво место“. На крају састанка је закључено да „МНО треба да има приоритет изнад свих осталих“.¹³⁷⁹ Слично је поновљено и на једном од састанака Тита са државним врхом који је одржан у септембру исте године, када је шеф југословенске државе нагласио: „У будуће приоритет у свему има Армија“, подразумевајући ту капиталну изградњу, резерве и снабдевање.¹³⁸⁰

Крајем 1949. муниција се производила у шест погона, и то у фабрикама: *Први партизан* у Ужицу (стрелачка муниција), *Крушик* у Ваљеву (мине и упаљачи), *Вогошће* (артиљеријска муниција и противтенковске мине) и *Тито* у Сарајеву (мине), *Партизан* у Славонском Броду (артиљеријска муниција), као и на Централном полигону Никинци код Руме. Осим тога у изградњи су биле фабрика *Слобода* у Чачку, фабрика пиштољске муниције у Кучеву и фабрика пушчане муниције у Зворнику. Ипак, од изградње ове две последње фабрике се у току године одустало, иако је у Кучеву већ било изграђено неколико подземних објеката, двадесетак станова и уложено 147.000.000, а у Зворнику око 40.000.000 динара. Прекид рада на ова два објекта требало је надокнадити у току 1950. почетком изградње две нове фабрике у Горажду за пиштољску и у Коњицу за пушчану муницију. У погоне у којима се производила муниција у току 1949. године уложено је 828.000.000 динара.¹³⁸¹

У исто време Дирекција оружја војне индустрије обухватала је предузећа *Црвена застава* у Крагујевцу, *Боба Милетић* у Чачку, *Петар Драпшин* у Младеновцу, *21. мај* у Раковици и *Братство* у Травнику. Ово последње било је још увек у изградњи и до краја 1949. било је изграђено око 40%. Осим тога у току 1950. био је планиран почетак изградње фабрика у Госпићу за производњу артиљеријског наоружања и у Војковцу за продукцију малокалибарског оружја. Од 1.000.000.000 динара за капиталну изградњу који је 1949. стављен на располагање овој дирекцији утрошено је у току године 450.000.000.¹³⁸²

И на крају под управу Дирекције експлозива војне индустрије долазила су три предузећа: Камник у коме се производили рударски експлозив, штапини и црни барут, као и Крушевац и Карловац у којима је израђиван рударски експлозив. Осим тога, у изградњи је било још четири фабрике у: Баричу за експлозив, Чачку за барут, Витезу за бездимни барут и Прачи за тротил. Фабрика Прва искра у Баричу пуштена је у рад 22. децембра 1949, док је за остале фабрике почетак рада био предвиђен у наредним годинама. За фабрику за производњу барута првобитно је била планирана набавка из Пољске о чему је напред било речи, да би по отказивању ове испоруке, фокус био усмерен ка машинама добијеним из репарација. Када је извршен преглед ових машина дошло се до закључка да се са њима може надокнадити нереализовани уговор са Пољацима, с обзиром на чињеницу да је процењено да се са постојећим машинама може постићи исти капацитет продукције. За пуштање у рад фабрике, ипак су недостајале три радионице, које су поручене из Шведске (једна) и Француске (две). Одлучено је да се део фабрике подигне у Чачку, а део у Витезу и било је планирано да се оба дела ставе у погон 1951. године, као и да њихов капацитет буде по 10 тона дневно.¹³⁸³

Сукоб Југославије са земљама чланицама Информбироа имао је велики утицај на изградњу војне индустрије. Суочена са опасношћу од могућег напада са Истока, као и са немогућношћу набавке наоружања и војне опреме на Западу, Југославија је морала убрзано

¹³⁷⁹ АЈ, ПС ФНРЈ, 40-3-8, Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању извршења плана увоза за Министарство народне одбране, одржане 20. маја 1949. године.

¹³⁸⁰ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 4, Записник са састанака са Јосипом Брозом Титом, одржаног 15. септембра 1949. године.

¹³⁸¹ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 51, Записник са састанка о стању у дирекцији муниције, одржаног 7. децембра 1949. године.

¹³⁸² ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 59, Записник са састанка о стању у Дирекцији оружја, одржаног 20. децембра 1949. године.

¹³⁸³ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 52, Записник са састанка о стању у Дирекцији експлозива Војне индустрије, одржаног 9. децембра 1949. године.

оспособљавати и градити сопствене војноиндустријске капацитете. Највећи део капацитета за производњу изграђен је до 1951. године, после чега је дошло до опадања у инвестиционим улагањима. У наредних пет година, до 1956. акценат је стављен на завршавање фабрика, оправку постојеће и набавку нове производне опреме, као и на изградњу станова и других објеката друштвеног стандарда, док је изградња нових погона за производњу наоружања и војне опреме била у другом плану. До 1956. године изграђено је 18 потпуно нових фабрика војне индустрије и извршена реконструкција свих постојећих. Осим тога, уз фабрике је изграђено и 11 потпуно нових насеља са преко 10.000 станова, са пратећом инфраструктуром (школе, домови културе, здравствене установе, водовод и др).¹³⁸⁴

Ако погледамо технологију у фабрикама обновљеним и изграђеним у периоду 1945–1956. видећемо да је она у највећем делу била на нивоу од пре Другог светског рата. То значи да су се у југословенским војноиндустријским погонима у том тренутку могла производити једноставнија средства наоружања и војне опреме.¹³⁸⁵

У једној изјави за француске медије из априла 1956. године, Јосип Броз је говорећи о издацима за народну одбрану рекао: „Морамо бити свесни да савремена војна техника много кошта. Треба да се зна да смо ми до сада давали огромна средства за војну индустрију и да смо према нашим могућностима изградили врло јаку војну индустрију.“¹³⁸⁶ Колика су била те средства уложена подизање војне индустрије? Док је у 1945, 1946. и 1947. години у војну индустрију за обнову и плаћање једног дела репарационе опреме уложено око 6.000.000.000 динара (рачунајући по ценама из 1953), дотле је у периоду интензивног сукоба Југославије и земаља Информбироа (1948–1953) у војноиндустријска предузећа инвестирано око 81.000.000.000 динара.¹³⁸⁷ Рачунајући годишњи просек улагања у војну индустрију у напред издвојеним временским периодима, од почетка сукоба са земљама Информбироа до краја 1953. инвестиције су просечно порасле за 575% годишње. Посебно морамо нагласити и то да су у периоду највећих улагања у војну индустрију (1945–1953) све инвестиције обезбеђиване из средстава буџета МНО, неповратно. Тек се од 1954. године инвестирање у војну индустрију одвијало кроз кредите из општег инвестиционог фонда, под истим условима као и за цивилни сектор (камата 1–3% уз рокове од 10 година за опрему и 25 година за грађевинске радове).¹³⁸⁸

У периоду од 1954. до 1956. године завршена су инвестициона улагања у војноиндустријске капацитете Југославије, када је у питању временски оквир који обухвата наша тема. У 1957. и 1958. није било инвестиционих улагања. У расположивој изворној грађи нисмо успели да пронађемо податке о томе колико је у новца уложено у изградњу војне индустрије у периоду 1954–1956, али према подацима које доноси генерал Омер Пезо у својој књизи о опремању наоружањем ЈНА, ради се о своти око 24.000.000.000 динара.¹³⁸⁹ Према томе у периоду обнове и изградње војне индустрије (1945–1956) у њу уложено више од 100.000.000.000 динара.

6. 1. 5. Производи југословенске војне индустрије

Крај Другог светског рата Југословенска армија дочекала је са веома разнородним наоружањем. Тако је нпр. ЈА имала најмање десет модела пиштоља, десет модела пушака, десет модела аутомата, десет модела пушкомитраљеза и митраљеза, седам модела противтенковских пушака и оружја и девет модела минобацача. С тим у вези у њеном наоружању били су заступљени готово сви тада познати калибри: 6,5 mm (италијански), 7,62

¹³⁸⁴ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 45–52.

¹³⁸⁵ Исто, str. 53.

¹³⁸⁶ Цитирано према: О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 53.

¹³⁸⁷ АЈ, КПР, 837, 837, III-A-4-a, фас. 37, Извештај о војној индустрији.

¹³⁸⁸ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 42.

¹³⁸⁹ О. Pezo, *Opremanje naoružanjem*, str. 37.

mm (совјетски), 7,65 mm (немачки), 7,7 mm (енглески), 7,9 mm (немачки и југословенски), 8 mm (италијански), 9 mm (немачки, енглески, италијански и други), 12,5 mm (енглески), 12,7 mm (совјетски и енглески), 14,5 mm (совјетски, немачки, енглески и други), као и минобацачки 50 mm, 81 mm и 82 mm.¹³⁹⁰

Због тога је нужно требало извршити унификацију наоружања и замену овог углавном истрошеног оружја. Ипак, упркос свим напорима југословенска војна индустрија није била способна све до 1949. да започне серијску производњу оружја и оруђа. До тада је организована оправка и комплетирање стрелачког наоружања које је у току рата било заплењено од непријатеља. С тим у вези, Генералштаб ЈА наредио је у августу 1946. да се у крагујевачкој фабрици изврши ревизија и оправка пушака 7,9 mm типа „маузер“, пушкомитраљеза истог калибра типа „Збројовка“, лаких митраљеза М34 и М42 и свих немачких и италијанских аутомата. Са друге стране за поправку совјетског наоружања биле су задужене бригадне и армијске радионице.¹³⁹¹

Први петогодишњи план (производње) војне индустрије усвојен у марту 1948. предвиђао је производњу пушака, пушкомитраљеза и митраљеза у калибру 7,9 mm, аутомата и пиштоља у калибру 7,62 mm, митраљеза 12,7 mm, противавионских топова од 20 до 25 mm, противтенковских топова 37 mm, брдског топа 76 mm, тенковског топа 85 mm, хаубице 105 mm и минобацача 82 и 120 mm. Осим тога требало је покренути и производњу нишанских справа, израду резервних делова, алата и прибора, тј. укупно више од 40 ставки разних средстава наоружања и војне опреме.¹³⁹²

Када је реч о стрелачком наоружању, петогодишњим планом је било предвиђено да се у току 1949. године започне са производњом пушке 7,9 mm, аутомата и пиштоља 7,62 mm пушкомитраљеза и митраљеза 7,9 mm. Производња пушке, требало је да буде најлакша, с обзиром на чињеницу да је за основу изабрана пушка М24 7,9 mm која се производила пре Другог светског рата у Војнотехничком заводу у Крагујевцу, па је било радника који су још у Краљевини Југославији радили на њеној производњи и који су за то имали потребна искуства. Ипак, проблем је представљала чињеница да је техничка документација за израду ове пушке била изгубљена у току Другог светског рата.¹³⁹³ Чини нам се да је управо у томе лежао разлог кашњења у њеној производњи. Наиме, иако је по плану за 1949. била предвиђена продукција 10.000 пушака, производња још увек није била сасвим освојена, а њен почетак пребачен је за 1950. годину. До почетка 1958. године произведено је 606.325 пушки М48 у калибру 7,9 mm која је постала основна пушка у наоружању ЈНА у посматраном периоду.¹³⁹⁴

¹³⁹⁰ Isto, str. 179.

¹³⁹¹ Isto, str. 180.

¹³⁹² О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 134.

¹³⁹³ Генерал Коча Поповић је у току 1945. преко Министарства иностраних послова ДФЈ, молио југословенског опуномоћеног посланика у Паризу, да затражи од фабрике оружја у Белгији F. N. Herstale Le Liege податке који су се односили на фабрику пушака и пешадијске муниције у Крагујевцу и пуштање у рад ових фабрика од стране стручњака из белгијске фабрике. С тим у вези, он је замолио да се од поменуте белгијске фабрике затражи понуда за испоруку: конструктивних цртежа свих делова пушке и бојеве муниције 7.92 mm М24, затим конструктивни цртежи стега, алата и контролника за обраду пушчаних делова и бојеве муниције, документацију за операцијски поступак рада са конструктивним цртежима за фабрикацију свих пушчаних делова и делова бојеве муниције, спецификацију материјала, техничке услове за материјал и израду пушчаних делова бојевог метка, као и техничке услове за пријем готових пушака и бојеве муниције. На крају телеграма, Поповић је нагласио: „Ако је архива фабрике Ф. Н. сачувана, тражене цртеже и податке, дошло би за цену испоруке у питање само цена коштања хартије, цена радне снаге за копирање са одређеним % зараде, У противном пак, ако је архива фабрике Ф. Н. упропашћена, то би с обзиром на израду нових цртежа и поступака рада, понуда за испоруку истих била несразмерно скупља.“ ДА МСПРС, ПА, 1945, ф. 15, пов. бр. 3915, Телеграм Коче Поповића Министарству иностраних послова ДФЈ.

¹³⁹⁴ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 59, Записник са састанка о стању у Дирекцији оружја, одржаног 20. децембра 1949. године; ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, Прилог 1, Преглед испорука кључних артикала за ЈНА.

Техника документација за аутомат М49 7,62 mm била је спремна већ у току 1949. године, а као модел је узет совјетски аутомат истог калибра, иако се радило и на домаћој конструкцији. Ипак, недостатак одговарајућих машина (за успостављање процеса производње било је потребно 440, а Југославија је располагала са свега 120), одложио је почетак серијске производње све до 1951. године, када је израђено 97.802 комада овог оружја. У следеће две године направљено је додатних 33.704 аутомата овог типа, после чега је његова производња обустављена, а започет је рад на конструкцији новог аутомата.¹³⁹⁵ Производња пиштоља који је требало да користи исту муницију као наведени аутомат, а који је био заснован на совјетском моделу Т-33 (популарно назван тетејац) такође је била планирана првим петогодишњим планом (производње) војне индустрије, али се од ње одустало „да не би кочила производњу пушке и аутомата“. С тим у вези у Југославији све до краја посматраног периода није било серијске производње пиштоља, а она је започета тек 1960-их.¹³⁹⁶

Мада је почетак производње пушкомитраљеза и митраљеза 7,9 mm, за чију основу је узет немачки МГ42 (популарно назван „шарац“) била планирана за 1950. годину, крајем 1949. било је јасно да реализација тог плана неће бити остварена, с обзиром на то да тада још увек није било ни машинског парка, ни техничке документације којим би производња била започета. Серијска производња је започета тек 1954. године, када је произведено првих 156 примерака, да би у наредним годинама тај број растао 1.198 (1955), 2.530 (1956) и 2.226 (1957).¹³⁹⁷

Када говоримо о новим оружјима и оруђима за пешадију, у току посматраног периода освојена је и производња противтенковског ручног бацача М49 44 mm, који је био развијен на основу немачког „панцерфауста“. Бацач је ушао у производњу 1949. када је произведена нулта серија од 232 комада. Ипак 1952. израда овог бацача је обустављена и започет је рад на конструкцији новог, који до краја посматраног периода није ушао у серијску производњу. Укупно је направљено 10.324 бацача М49.¹³⁹⁸

На основу минобацача 81 mm који је произвођен у Краљевини Југославији, у току 1949. године припремљена је техничка документација за производњу новог минобацача М49 82 mm. План је био да се у току 1950. произведе нулта серија од 10 оруђа како би се испитале све техничке карактеристике. Ипак, произведено је свега 4 минобацача, али то је било довољно, па је следеће 1951. он ушао у серијску производњу. До краја 1956. године произведено је укупно 1.653 комада овог оруђа, а у годишњем извештају војне индустрије за 1957. нема података о његовој производњи, тако да претпостављамо да је наведени број коначан када је реч о овом моделу.¹³⁹⁹

Осим новог пешадијског наоружања још од почетка 1945. у ваљевском *Крушику* су се израђивале ручне бомбе предратне конструкције. Освојена је и производња бомби М50 и М52, а у периоду од 1947. до почетка 1958. произведено је преко 10.000.000 дефанзивних ручних бомби.¹⁴⁰⁰ Када сагледамо производни асортиман пешадијског наоружања у посматраном периоду видећемо да је он није много измењен у односу на онај са којим је Краљевина Југославија ушла у рат. Тек у току 1960-их и 1970-их асортиман и квалитет произведеног пешадијског наоружања постао је већи.

¹³⁹⁵ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 59, Записник са састанка о стању у Дирекцији оружја, одржаног 20. децембра 1949. године; О. Pezo, *Опреманје наоружањем*, стр. 184.

¹³⁹⁶ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 59, Записник са састанка о стању у Дирекцији оружја, одржаног 20. децембра 1949.

¹³⁹⁷ Исто; ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, Прилог 1, Преглед испорука кључних артикала за ЈНА; О. Pezo, *Опреманје наоружањем*, стр. 184.

¹³⁹⁸ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 59, Записник са састанка о стању у Дирекцији оружја, одржаног 20. децембра 1949. године; О. Pezo, *Опреманје наоружањем*, стр. 182–184.

¹³⁹⁹ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 59, Записник са састанка о стању у Дирекцији оружја, одржаног 20. децембра 1949. године; ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, Прилог 1, Преглед испорука кључних артикала за ЈНА; О. Pezo, *Опреманје наоружањем*, стр. 184.

¹⁴⁰⁰ О. Pezo, *Опреманје наоружањем*, стр. 182–184.

Ако су се у производњи пешадијског наоружања могли користити искуствима из Краљевине Југославије, производња артиљеријских оруђа била је новина за запослене у југословенској војној индустрији. Упркос томе, већ 1946. инжењери фабрике у Крагујевцу добили су задатак да отпочну рад на конструкцији брдског топа у калибру 76 mm. Рад групе инжењера је почео у току 1947. а на челу конструкторског тима налазио се пуковник Бошко Станисављевић, па је по њему топ добио име Б-1. Конструктори су морали да реше неколико задатака. Први од њих био је захтев да наведено оруђе буде намењено за непосредну подршку, али и да буде оспособљено за противоклопна дејства. Други задатак је био да оруђе може да користи како домаћу, тако и совјетску муницију за топ 76 mm М31. Трећи, захтев се односио на транспорт, па је од инжењера захтевано да топ буде такве конструкције да се може преносити помоћу товарних грла и коњском вучом. И на крају, посебан захтев се односио на то да топ буде произведен од домаћих материјала. Иако без искуства у раду, конструктори су успели да до 1948. израде први прототип, а у току 1949. и други који је имао готово 50% реконструисаних и побољшаних делова.¹⁴⁰¹

Према одредбама петогодишњег плана (производње) војне индустрије требало је у току 1949. произвести 200 комада овог оруђа. Ипак, такав план је био нереалан, па оруђе у току ове године уопште није ни ушло у серијску производњу, а произведено је свега 12 топова, са алатом за занатску производњу. Серијска производња овог топа започета је у току 1950. године, а до почетка 1958. произведено је рачунајући прву занатску серију укупно 934 комада. Први модели су произведени у Крагујевцу, а од 1950. топ се производио у Травнику.¹⁴⁰²

Искуства стечена у производњи минобацача 82 mm, била су драгоцене у производњи истог оруђа, али у калибру 120 mm. Развој овог минобацача започео је у току 1949. године, када је требало израдити прототип, како би се у току 1950. прешло на серијску производњу, али кашњење техничке документације довело је до одлагања реализације овог задатка. Мада је развој започео у Крагујевцу, по завршетку фабрике *Братство* у Травнику, целокупан пројекат је пребачен у нови погон. Први прототип направљен је 1950. године, али је после тестирања одбачен, да би тек 1952. био усвојен нови, који је укључен у наоружање и уведен у серијску производњу, која је започета 1954. године. Укупно је до почетка 1958. израђено 528 минобацача 120 mm.¹⁴⁰³

Година 1949. била је веома значајна када је у питању развој наоружања у Југославији. Осим већ поменутих средстава који су започели развој у току ове године или је у њој освојена њихова производња, тада је покренут и задатак развоја хаубице 105 mm. Веома амбициозно, постављен је циљ за израду прототипа у току 1950. године, али је он био далеко од реалног. Први прототип израђен је тек 1954, али је због проблема са масом одбачен. Ипак, од развоја ове хаубице се није одустало па је нови прототип израђен у току 1956, када је ово средство и усвојено у наоружање ЈНА, као хаубица М56 105 mm. У току 1957. израђено је и испоручено Армији првих 32 комада овог оруђа.¹⁴⁰⁴

Поред развоја сопственог наоружања, југословенска војна индустрија је у току 1949. од француске фирме „Хиспано“ купила лиценцу за производњу троцевног противавионског топа 20 mm. Добијена техничка документација морала је бити прилагођена машинском парку, па је у току 1950. била планирана израда првих примерака. Ипак, пробна партија од свега 10 оруђа

¹⁴⁰¹ О. Pezo, *Опреманје наоружањем*, стр. 203.

¹⁴⁰² ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 59, Записник са састанка о стању у Дирекцији оружја, одржаног 20. децембра 1949. године; ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, Прилог 1, Преглед испорука кључних артикала за ЈНА.

¹⁴⁰³ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 59, Записник са састанка о стању у Дирекцији оружја, одржаног 20. децембра 1949. године; ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, Прилог 1, Преглед испорука кључних артикала за ЈНА; О. Pezo, *Опреманје наоружањем*, стр. 204–206.

¹⁴⁰⁴ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 59, Записник са састанка о стању у Дирекцији оружја, одржаног 20. децембра 1949. године; ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, стр. 16; О. Pezo, *Опреманје наоружањем*, стр. 204.

завршена је тек 1955. године. У извештају војне привреде за 1957. годину наилазимо на податак да војна индустрија није у току ове године успела да испоручи планираних 58 оруђа троцевних оруђа Хиспано. „Освајање овог оруђа трајало је дуго, рашчишћавање техничких услова завршено је тек крајем 1957. године. Рачунамо да ће се до краја 1959. моћи испоручити 158 оруђа и затим годишње по сто комада“.¹⁴⁰⁵ У истом временском периоду који посматра наша дисертација, радило се на развоју још неколико средстава за потребе артиљерије. Тако је рађено на пројектима бестрзајног топа 82 mm, противоклопног топа 85 mm и хаубице 155 mm, али они у периоду омеђеним у наслову наше теме нису ушли у серијску производњу.

После почетка отвореног сукоба са Совјетима и Информбироом, донета је одлука да Југославија покуша да освоји производњу тенка. Већ у току 1948. образоване су три пројектне екипе са тим задатком. Прва је била у предузећу *Петар Драпишин* у Младеновцу, друга у предузећу *Ђуро Ђаковић* у Славонском Броду и трећа у *Институту бр. 11* Главне дирекције индустрије наоружања у Крагујевцу. На крају, задатак да започне израду пет возила кодног имена „возило А“ добило је предузеће из Младеновца.¹⁴⁰⁶

На челу комисије за тактичко-техничке особине југословенског тенка нашао се генерал Вељко Ковачевић, а прва дилема ове комисије била је да ли производити потпуно нови тенк или побољшати постојећи совјетски тенк Т-34.¹⁴⁰⁷ Због лакшег посла одлучено је да се приступи изради тенка по моделу совјетског Т-34. Пошто нису располагали са техничким цртежима потребним за израду тенка, један Т-34 је у потпуности растављен како би се кренуло у процес копирања делова. Проблем у том процесу представљала је чињеница што југословенски конструктори нису вршили испитивање материјала.¹⁴⁰⁸

Иако је предузеће *Петар Драпишин* из Младеновца било изабрано да изврши израду пет тенкова, производња возила А представљала је праву кооперативу југословенске војне и цивилне индустрије. Срж конструкторске групе била је у *Институту бр. 11* у Крагујевцу, куполе и остали делови изливени су у фабрици *Ђуро Ђаковић* у Славонском Броду и железарама Јесенице и Равне, док је наоружање за тенк било израђено у фабрици *Црвена Застава* у Крагујевцу. За производњу мотора била је задужена фабрика у Раковици, док су склапање и финални радови извођени у Младеновцу.¹⁴⁰⁹

Радови на изради првих југословенских тенкова су завршени почетком 1950. године, али резултати нису били задовољавајући. Закључак је био да је возило А представљало копију совјетског тенка Т-34, са неким мањим разликама. Југословенски тенкови су јавности представљени на првомајској војној паради 1950. године. Иако је освајање њихове производње извршено за свега 14 месеци није дошло до серијске производње. Израда првих 10 серијских примерака показала се као веома нерентабилна, па је Војно-технички савет почетком августа 1951. године донео закључак да израђени тенкови нису могли послужити као прототип јер су рађени по произвољним конструкторским поступцима и без техничких цртежа. Другим речима сваки од пет израђених тенкова био је посебан и разликовао се од осталих. Због тога је донета одлука да се приступи припремама за конструкцију и израду „Возила Б“.¹⁴¹⁰

Иако није дошло до серијске производње возила А, његова израда имала је велики значај за југословенску војну индустрију, али и за Југославију уопште. Тај значај истини за

¹⁴⁰⁵ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 59, Записник са састанка о стању у Дирекцији оружја, одржаног 20. децембра 1949. године; ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, стр. 16; О. Резо, *Опреманје наоружањем*, стр. 241.

¹⁴⁰⁶ Војан В. Димитријевић, *Modernizacija i intervencija*, стр. 53.

¹⁴⁰⁷ Према плановима требало је повећати почетну брзину зрна на топу на 1.000 m/s, смањити димензије и тежину на испод 28 тона, као и побољшати оклоп.

¹⁴⁰⁸ В. В. Димитријевић, *Modernizacija i intervencija*, стр. 53.

¹⁴⁰⁹ Isto.

¹⁴¹⁰ Isto, стр. 54–55.

вољу био је у највећој мери моралне природе, с обзиром на то да је производња тенка у најтежим годинама изолације (1949–1950) допринела подизању вере у сопствене снаге.¹⁴¹¹

Производња муниције морала је пратити производњу наоружања. Шта више она је у југословенском случају ишла испред ње. Наиме муниција је за сва новоусвојена средства освајана пре њих. Још до 1949. била је усвојена израда мина за минобацаче 82 и 120 mm и топ 76 mm. Известан проблем представљала је израда панцирне муниције, јер је за њу био потребан посебан машински парк.¹⁴¹² У напред побројаним фабрикама које су улазиле у оквир Дирекције муниције војне индустрије производила се сва неопходна муниција за потребе ЈНА, од стрељачке, преко минобацачке до артиљеријске, а биле су ту и мине за ракетни бацач, противтенковске и противпешадијске мине.

Осим наоружања и муниције југословенска војна индустрија производила је заштитне маске М52, као и комплете за личну заштиту у хемијским јединицама. Уз то развијено је неколико типова висећих мостова, као и понтонског парка Н2П. За потребе инжењерије развијено је и произведено десет различитих чамаца.¹⁴¹³ Прављен је и шлем, артиљеријска бусола ПБ-1, ручни двоглед, нишанска справа за РБ, бусола М53 и радио станица УКТ (УНА-1).¹⁴¹⁴

Производња у војноиндустријским предузећима није пролазила без проблема. Најчешћи проблем је био недостатак радне снаге, машина и алата. Старе машине из репарација су се често квариле, па су застоји у производњи били готово свакодневна појава. Све то доприносило је да фабрике не испуњавају зацртане планове производње, па су они неретко морали бити кориговани.

У току 1950. извршена је контрола рада у низу предузећа војне индустрије. Утврђено је стање у фабрикама *Црвена Застава* у Крагујевцу, *Крушик* у Ваљевоу, *Братство* у Травнику и *Прва Искра* у Баричу. У свим фабрикама истакнут је проблем са недостатком радне снаге и то пре свега оне квалификоване (у Травнику је нпр. недостајало 100 квалификованих радника).¹⁴¹⁵ Осим тога, посебно су испитани проблеми у производњи одређених артикала за потребе Армије. Тако се приликом израде топа 76 mm Б-1 у *Црвеној Застави* јављало низ проблема: 1) компликованост израде делова у односу на услове предузећа, нарочито колевке и задњака; 2) Често конструктивно мењање појединачних делова од стране конструктора; 3) недостатак одговарајућих машина и алата; 4) слаба организација производње, која је проузроковала „слабу радну дисциплину, а тиме и слабо коришћење радне снаге“ које ионако није било довољно. Слични проблеми су се јављали и приликом израде пушке 7,9 mm М48, која се такође производила у Крагујевцу.¹⁴¹⁶ Проблеми су се појављивали и у производњи муниције. Радницима ваљевског *Крушика* главобољу је задавала израда основног пуњења за мину 82 mm коју никако нису могли да савладају, па је тако од произведених 80.000 комада основног пуњења исправно било свега 6.000. Осим тога ни производња стабилизатора за мину ручног бацача није пролазила без проблема, па је у току израде донете одлука да се дрвени стабилизатори замене металним од силумина.¹⁴¹⁷ Управа предузећа *Тито* у Сарајеву, жалила се на квалитет челика за израду мине 120 mm који често није одговарао потребним техничким условима (није био у стању да издржи предвиђени напор). Поред проблема које су имали са неадекватним материјалима

¹⁴¹¹ Исто, стр. 55.

¹⁴¹² ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 47, Записник са састанка о војној индустрији, одржаног 28. новембра 1949. године.

¹⁴¹³ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, стр. 246–247.

¹⁴¹⁴ ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, Прилог 1, Преглед испорука кључних артикала за ЈНА.

¹⁴¹⁵ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 2, док. 2, Извештај о извршеном проверавању неких питања у предузећима „Братство“ Травник и „Прва Искра“ Барич, од 18. августа 1950. године.

¹⁴¹⁶ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 2, док. 1, Извештај о контроли у предузећу Црвена Застава – Крагујевац у времену од 10. јула до 5. августа 1950, стр. пов. бр. 218, од 17. августа 1950. године.

¹⁴¹⁷ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 2, док. 3, Извештај о извршеној контроли предузећа „Крушик“ Ваљево, стр. пов. бр. 208, од 8. августа 1950. године.

у Сарајеву су се жалили и на тешкоће које су им стварали недостатак воде, гаса и електричне енергије.¹⁴¹⁸ И код предузећа из састава Дирекције за експлозив долазило је до проблема у производњи одређених артикала. Тако су се код производње тротила у фабрици *Прва Искра* у Баричу често дешавала прогоревања цеви због нагризања киселине, а неретка појава је било и њихово запушавање, јер инсталације са топлем водом нису функционисале на адекватан начин.¹⁴¹⁹ Осим тога у барутани у Камнику, су се жалили на слаб материјал који су добијали од железара у Зеници и Јасеницама, на машине које су се често квариле, али, као и у случају запослених у *Црвеној Застави*, на недисциплину радника.¹⁴²⁰

Када говоримо о квалитету производа војне индустрије ту је долазило до великих проблема. Подаци планског одељења предузећа *Крушик* за месеце јануар и фебруар 1949. показују велику количину шкарта. Тако је при производњи мине 120 mm било 59% шкарта, док је код упаљача за артиљеријску гранату 76 mm тај проценат износио 22,9%.¹⁴²¹ Мада без конкретних бројева и у извештају састављеном после обиласка погона фабрике *Тито* у Сарајеву, речено је да „највише шкарта има у другом производном одељењу на кошуљици мине 120 mm, као и код чаура за гранату 76 mm.¹⁴²² Са друге стране подаци показују да је у барутани у Камнику шкарт износио просечно 3%, а да се тек повремено пео на 5%.¹⁴²³

Мада је у извештају Одељења за привредну контролу Министарства народне одбране речено да је квалитет мина 82 mm израђиване у *Крушику* у току 1950. „знатно побољшан“, подаци говоре супротно. Наиме, техничкој контроли ове фабрике је у првој половини те године на ревизију враћено 40% кушуљица, 52,5% стабилизатора, 22,5% упаљача и 66% основног пуњења. Шкарт у обради целокупне мине у јануару 1950. износио је 17%, док је у јулу исте године он био 9%.¹⁴²⁴ У производњи пушке 7,9 mm такође је било проблема са квалитетом радова. У првој половини 1950. највећи проценат шкарта јављао се код производње цеви (18%), мушице (22%), опруга устављача (25%), тела затварача (11%), гајки (19%) и сандука са кундаком (8%). Најмањи шкарт је био код производње топа 76 mm Б-1, тек 4%.¹⁴²⁵

Ситуација се није поправила ни у другој половини 1950. године, па је приликом контроле током 1951. утврђено да је у *Крушику* код производње мине 82 mm у јануару шкарт био 11,23%, а у фебруару 8,9%. Много лошије стање било је приликом производње мине за ручни ракетни бацач. Наиме проценат шкарта приликом производње левка за ову мину био је 51%, а стабилизатора чак 75%. У предузећу *Боба Милетић* у Чачку 50% изливених делова одбацивано је као шкарт.¹⁴²⁶

¹⁴¹⁸ АЈ, ЦК КПЈ, 507/XX, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, кут. 2, док. 14, Извештај са обиласка предузећа „Тито“ – Сарајево и „Тито“ – Вогошће у времену од 12. до 27. марта 1949. године.

¹⁴¹⁹ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 2, док. 2, Извештај о извршеном проверавању неких питања у предузећима „Братство“ Травник и „Прва Искра“ Барич, од 18. августа 1950. године.

¹⁴²⁰ АЈ, ЦК КПЈ, 507/XX, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, кут. 2, док. 14, Извештај о обиласку предузећа „Камник“, „Жумберак“ и „Славонски Партизан“ у времену од 11. до 28. марта 1949. године.

¹⁴²¹ АЈ, ЦК КПЈ, 507/XX, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, кут. 2, док. 14, Извештај о обиласку предузећа „Црвена застава“ Крагујевац, „Крушик“ Ваљево, „Први партизан“ Титово Ужице и „Боба Милетић“ Чачак у времену од 12. марта до 2. априла 1949. године.

¹⁴²² АЈ, ЦК КПЈ, 507/XX, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, кут. 2, док. 14, Извештај са обиласка предузећа „Тито“ – Сарајево и „Тито“ – Вогошће у времену од 12. до 27. марта 1949. године.

¹⁴²³ АЈ, ЦК КПЈ, 507/XX, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, кут. 2, док. 14, Извештај о обиласку предузећа „Камник“, „Жумберак“ и „Славонски Партизан“ у времену од 11. до 28. марта 1949. године.

¹⁴²⁴ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 2, док. 3, Извештај о извршеној контроли предузећа „Крушик“ Ваљево, стр. пов. бр. 208, од 8. августа 1950. године.

¹⁴²⁵ ВА, ЈНА, к. 540, ф. 2, док. 1, Извештај о контроли у предузећу Црвена Застава – Крагујевац у времену од 10. јула до 5. августа 1950, стр. пов. бр. 218, од 17. августа 1950. године.

¹⁴²⁶ АЈ, ЦК КПЈ, 507/XX, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, кут. 2, док. 34, Извештај екипе са обиласка предузећа војне индустрије у периоду од 18. марта до 7. априла 1951. године.

6. 1. 6. Прелазак на цивилну производњу

Смањење ратне опасности на југословенским границама, које је дошло као последица почетка нормализације односа Југославије са земљама Информбироа, као и добијање наоружања кроз програм Америчке војне помоћи, довело је до редуковања поруцбина које је ЈНА упућивала предузећима војне индустрије. Суочен са опадањем продукције један број предузећа војне индустрије у почетку делимично је преоријентисао своју производњу за цивилне потребе.

Већ 1953. године је 11,08% укупне производње војне индустрије испоручено цивилном сектору привреде.¹⁴²⁷ То је била иницијална каписла да се размотри прелаз на изградњу чвршће кооперације војне и цивилне индустрије, које би за циљ имало веће коришћење војноиндустријских погона за потребе домаћег цивилног тржишта. Анализе извршене крајем 1953. године, показале су да би велики број предузећа из војне индустрије у међусобној кооперацији, као и у сарадњи са одговарајућим предузећима цивилног сектора, могао у својим погонима да производи различите артикле за широку потрошњу.¹⁴²⁸ За овакву производњу посебно су била погодна металопрерађивачка предузећа војне индустрије, чији су капацитети релативно лако могли да пређу на производњу за цивилни сектор, а што је такође веома битно, у случају потребе без икаквих сметњи могли су се поново преоријентисати на производњу за потребе Армије.¹⁴²⁹

Опадање војне производње настављено је и наредним годинама, а посебно је почело да се осећа од 1956. Већина војноиндустријских предузећа која се нашла пред проблемом преоријентације своје производње, а која су располагала универзалном опремом до 1957. године утврдила су основне програме производње за цивилно тржиште. Проблеми су се јавили код предузећа која су располагала искључиво или у највећем делу специјализованом опремом (пре свега предузећа за производњу муниције). Она нису могла обезбедити програме производње за цивилно тржиште који би надокнадили изосталу војну производњу, па је знатан део њихових капацитета остао неискоришћен. Утврђивању програма производње за цивилне потребе активно су помогли и републички и савезни органи привреде. У годинама 1953–1957. извршен је и обиман рад на припремању и освајању нових артикала што је имало позитивне ефекте на производњу у годинама које су уследиле.¹⁴³⁰

Југословенска војна индустрија испоручивала је цивилном сектору у овом периоду различите рударске експлозиве, штапине и каписле, као и црни и ловачки барут. Осим тога, израђивани су за цивилне потребе и теренски и путнички аутомобили, приколице различитих тонажа, мотоцикли, аутомобилске каросерије, дизел мотори, као и различита аутоопрема, делови и инструменти. Рађени су и различити одливци и откивци, оловне цеви, опруге, алуминијумско и емајлирано посуђе, текстилна конфекција, ловачка и спортска муниција и ваздушне пушке.¹⁴³¹

Ако посматрамо удео производње намењен цивилним потребама у укупном обиму производње војне индустрије видећемо да је он у последњој години посматраног периода (1958) достигао 70%.

¹⁴²⁷ АЈ, КПР, 837, III-A-4-a, фас. 37, Извештај о војној индустрији.

¹⁴²⁸ Анализе су показале да би предузећа војне индустрије могла да за цивилне потребе произведе: камионе, теретна и путничка возила, делове за тракторе, дизел моторе, компресоре, хидрауличне машине и уређаје за сва возила, одливке и откивке од челика, различите приборе и инструменте за возила и др.

¹⁴²⁹ АЈ, КПР, 837, III-A-4-a, фас. 36, Индустрија у периоду 1950–1953.

¹⁴³⁰ ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5/1, Годишњи извештај Војне привреде за 1957. годину, стр. 14.

¹⁴³¹ ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5/1, Годишњи извештај Војне привреде за 1957. годину, Прилог 3 – Преглед испорука војне индустрије домаћем тржишту у 1956. и 1957. години.

Табела бр. 22 – Удео производње цивилних производа у укупном обиму производње војне индустрије¹⁴³²

Година	Производња наоружања и војне опреме	Производња артикала широке потрошње
1956.	40,8%	59,2%
1957.	41,8%	58,2%
1958.	29,8%	70,2%

6. 1. 7. Радна снага

Ионако мали број радника који је био запослен у војној индустрији Краљевине Југославије у рату је додатно смањен, па је по његовом завршетку један од првих задатака у обнови војноиндустријског потенцијала земље био окупљање преосталих кадрова. Ипак, чињеница да је по завршетку рата предност дата обнови и изградњи цивилне привреде, овај задатак је додатно отежала, пошто су поједини инжењери и квалификовани радници који су имали искуство рада у војној индустрији пребачени на цивилни сектор производње.¹⁴³³ Потпуковник Ахмет Ђонлагић је 1951. године писао да је проблем стручне радне снаге у војноиндустријским предузећима „представљао највећу потешкоћу у остваривању производних задатака“. Према његовим речима у реконструисана и новоподигнута предузећа војне индустрије долазили су неквалификовани радници са села, „који су једном ногом стајали у фабрици, а другом на свом парчету земље“, и који нису били способни за производњу компликованих и осетљивих ствари као што су наоружање, муниција и друга војна опрема.¹⁴³⁴

Како би донекле поправили ситуацију по питању квалификованих радника приступило се планском школовању кадрова за војну индустрију. Тако је почетком 1947. МНО затражило преко Министарства рада 400 омладинаца за пријем у војноиндустријске школе у Крагујевцу, Ваљево, Сарајеву и Земуну. Том приликом постављени су и услови за пријем који су предвиђали да кандидати: 1) Не смеју бити млађи од 14 ни старији од 18 година; 2) Морају имати најмање 4 разреда основне школе, с тим да је било пожељно да имају и завршен „неки разред гимназије односно средње школе“; 3) Морају бити телесно и душевно здрави; 4) Морају да поднесу молбу за пријем са потребном документацијом. Осим тога било је предвиђено да ће за пријем у школе предност имати деца бораца или сиромашних родитеља, да ће се полагати пријемни испит из језика и рачуна, као и да ће кандидати бити подвргнути специјалном лекарском прегледу. Према споразумима са народним републикама Србија је требало да за школовање да 100 омладинаца, Хрватска 80, Словенија 20, Босна и Херцеговина 50,

¹⁴³² О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 87.

¹⁴³³ Проблем инжењера и квалификованих радника који су имали искуства у раду војноиндустријских предузећа, а радили су у цивилном сектору привреде није решен ни до почетка 1949. године. Наиме Генерална дирекција Индустрије наоружања се у фебруару 1949. обратила са молбом Министарству рада како би издејствовала да се поједини стручни радници пребаце у њен ресор. „У вези потреба стручног кадра за војну индустрију којег нам у многоме недостаје, молимо Вас да нам ставите на расположење доле наведене стручњаке за које сматрамо да нису довољно искоришћени на садашњим дужностима, а нама су неопходно потребни. Траже се: Никола Урдиновски, Драгослав Живковић, Милутин Петровић, Ђорђе Михаиловић, Радомир Стефановић, Илија Живковић, Миодраг Томашевић и Божидар Јовановић, сви свршени питомци Војнозанатлијске школе у Крагујевцу. Мајстори пушкарни, специјалисти за израду делова стрелачког наоружања, конструктори алата за фабрикацију наоружања са дугогодишњом праксом и др.“ АЈ, Министарство рада ФНРЈ, 25-154-406, Генерална дирекција Индустрије наоружања – Министарство рада ФНРЈ, пов. бр. 2349, од 26. фебруара 1949. године.

¹⁴³⁴ Ахмет Ђонлагић, „Изградња војне индустрије – Израз снаге наше социјалистичке економије“, *Војнополитички гласник*, бр. 5 (1951), стр. 38.

Македонија 80 и Црна Гора 70. Школовање је трајало три године, а сваки свршени ђак је имао обавезу да најмање пет година ради у неком од војноиндустријских предузећа.¹⁴³⁵

Тако је започето планско решавање проблема недостатка квалификоване радне снаге у предузећима војне индустрије. Већ 1949. године постојале су војноиндустријске школе у Крагујевцу, Ваљево, Кнежевцу, Младеновцу, Чачку, Крушевцу, Земуну, Панчеву, Сарајеву и Вогошћи. Иако је био план да се у овим школама у току школске 1949/1950 школује преко 4.000 ђака, стварно је у њима било њих 2.915. Осим у војноиндустријским школама, потребни квалификовани радници за потребе војне индустрије школовали су се и средњим техничким школама у Крагујевцу, Београду и Травнику, као и у школама у ученика у привреди и радничким техникумима. У поменутој школској години на овај начин школовало се у средњим техничким школама 758, у школама ученика у привреди 2.114 и у радничким техникумима 396 ученика. Овим темпом школе су радиле све до 1953. године, када полако почиње да се смањује број новопримљених ђака. До краја те године из војноиндустријских школа изашло је 5.575 свршених ђака.¹⁴³⁶ У периоду од 1955. до 1961. све војноиндустријске и средње техничке школе које су радиле за потребе војне индустрије престале су са радом или прешле у цивилни сектор.¹⁴³⁷

Решавање питања стручног усавршавања специјалиста запослених у југословенској војној индустрији осим у земљи, тражено је и у иностранству. Тако је Персонална управа ЈА преко Управе за техничку и економску помоћ тражила могућност да се одређени стручњаци школују и специјализују у земљама Запада у току 1953. и 1954. године. Између осталог тада је тражена специјализација за 6 инжењера или техничара за припрему и производњу тенкова у фабрици, затим за 1 инжењера и 3 техничара за ковање у калупу, 2 инжењера и 2 техничара за израду резног алата, 2 инжењера и 1 техничара за израду калупа и алата за ковање, као и 1 инжењера и 3 радника за обраду делова од челика.¹⁴³⁸

У току 1954. представници Мисије ФОА у Београду понудили су Управи за техничку и економску помоћ предлоге неколико пројеката који су били од значаја за војну индустрију. Пре свега то су били пројекти 58–9 Оптички инструменти, 58–10 Артиљеријска муниција, 58–11 Производња артиљеријских оруђа, 58–12 Производња малокалибарских оруђа, 58–13 Барут и експлозив и 58–14 Мала помоћна војна кола и тенкови.¹⁴³⁹ Пошто је ово питање проучено у југословенском Секретаријату народне одбране, пројекти 58–10 и 58–13 су одбијени док је пројекат 58–9 прихваћен и два југословенска стручњака су у току лета 1954. била на обуци у САД. За пројекте 58–11, 58–12 и 58–14 представници ДСНО изразили су заинтересованост, али је пуковник Душан Јанковић на састанку почетком 1955. поставио питање подизања нивоа курсева које југословенски стручњаци пролазе у току реализације пројеката, као и измене програма предвиђених у њему. „Нас конкретно интересује испитивање прототипова и пуштање у фабрикацију. Ми бисмо желели да наши људи иду на праксу у фабрике, иначе овакав програм какав је постављен не треба нам, застарео је.“ Амерички представник Виктор Морган је одбио овакав предлог и истакао да се у овом погледу не могу вршити никакве битне измене, а сматрао је да би „било нереално тражити посете фабрикама“.¹⁴⁴⁰ После разматрања предложених програма из ДСНО је одговорено да они немају интереса да упуте неког од

¹⁴³⁵ АЈ, ССЈ, 117-116-271, Централни одбор Јединствених синдиката Југославије – Главном одбору Јединствених синдиката, 13. април 1947. године.

¹⁴³⁶ АЈ, КПП, 837, III-A-4-a, фас. 37, Број свршених ученика индустријских школа.

¹⁴³⁷ АЈ, фонд Савезна планска комисија, 41-130-247, Динамички план развоја радне снаге и кадрова за 1950. годину; О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 413.

¹⁴³⁸ АЈ, фонд Савезни завод за међународну техничку сарадњу (СЗМТС), 208, несређена грађа, Персонална управа ЈНА – Управи за техничку и економску помоћ, пов. бр. 6986/II од 27. јуна 1953. године.

¹⁴³⁹ АЈ, СЗМТС, 208, несређена грађа, Писмо Виктора Моргана упућено Јосипу Вранчићу директору Одељења техничке помоћи Управе за техничку помоћ и економску сарадњу од 27. априла 1954. године; Исто, Писмо Виктора Моргана упућено Јосипу Вранчићу директору Одељења техничке помоћи Управе за техничку помоћ и економску сарадњу од 13. септембра 1954. године.

¹⁴⁴⁰ АЈ, СЗМТС, 208, несређена грађа, Белешка са састанка одржаног у Одељењу техничке помоћи на дан 5. јануара 1955. године.

запослених у војној индустрији на усавршавање по тим програмима, и још једном истакли жељу да своје запослене оспособе преко праксе у САД за производњу одређених артикала у југословенској војној индустрији.¹⁴⁴¹

6. 2. Ваздухопловна индустрија

Под ваздухопловну индустрију убрајамо она предузећа која се баве израдом ваздухоплова, али и мотора, уређаја и опреме са којима ваздухоплови чине функционалну целину. Ваздухопловна индустрија започела је свој живот крајем 19. века када се у Немачкој стварају прва предузећа за израду балона, да би 1906. три година после првог успешног лета авиона основана и фабрика за њихову производњу. До почетка Првог светског рата основан је велики број предузећа за израду авиона у Француској, Немачкој, Великој Британији, Сједињеним Америчким Државама, Аустрији, Италији и Русији. На крају рата светски ваздухопловно-индустријски капацитети били су способни да произведу неколико десетина хиљада авиона годишње. Ваздухопловна индустрија је у међуратном периоду додатно развијена, посебно у другој половини 1930-их када је звецкање оружјем постало све гласније.¹⁴⁴²

Амбициозан план развоја ваздухопловства у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, који се најбоље види у усвајању десетогодишњег плана набавке и производње авиона,¹⁴⁴³ условио је развој југословенске ваздухопловне индустрије. С тим у вези у току 1923. генерал Узелац начелник одељења за ваздухопловство дао је иницијативу за изградњу домаћих капацитета ваздухопловне индустрије. Уследио обавештење Министарства војске упућено Савезу индустријалаца да је Влада спремна да „одобри подизање авионских фабрика, те да уступи израду авиона за наше ваздухопловство којој од наших домаћих фабрика“. На том фону, крајем 1923. и почетком 1924. основане су прве две домаће фабрике ваздухоплова: *Икарус – Прва српска индустрија аероплана, аутомобила и стројева Ковачевић и др. Нови Сад* и *Прва српска фабрика аероплана Живојина Рогожарског* у Београду. И једна и друга фабрика су као прве у својим погонима израдиле авионе типа „Школски Бранденбург“.¹⁴⁴⁴

Нове фабрике ушле су у stroj југословенске ваздухопловне индустрије у току 1927. године. Прво је у марту отворена фирма *Змај* у Земуну, а крајем године и *Државна фабрика авиона* у Краљеву. Годину дана касније (1928) *Икарус* је своје производне погоне преместио у Земун. Развој ваздухопловне индустрије изискивао је и појаву специјализованих фирми које су се бавиле израдом појединих делова, уређаја и опреме. Тако је 1928. са радом започела *Индустрија аеропланских мотора* у Раковици, која је попунила празнину која се осећала у овом делу ваздухопловне индустрије, с обзиром на чињеницу да су до тада сви мотори за авионе увожени из иностранства.¹⁴⁴⁵ Ову грану ваздухопловне индустрије додатно је оснажило и оснивање предузећа *Фабрика аеропланских мотора С. Влајковић и комп.* Током 1928. у ваздухопловну индустрију се укључила и фирма *Телеоптик* из Земуна, која је почела са израдом различитих авио-инструмената (компас, жироскоп, фото-митраљез). Осим тога, фирма *Кнебл и Дитрих* из Инђије израђивала је летачку опрему, а посебно падобране, па је од 1934. Краљевина

¹⁴⁴¹ АЈ, СЗМТС, 208, несрећена грађа, Персонални отсек Управе за послове војне индустрије – Одељење за техничку помоћ, пов. бр. 229, од 9. јула 1955. године.

¹⁴⁴² *Vojna enciklopedija*, Тираи – Žužul, књига 10, Београд: Редакција војне енциклопедије, 1975, стр. 347.

¹⁴⁴³ У десетогодишњем временском интервалу (1924–1934) за потребе Ваздухопловства војске, требало је набавити 1.000 авиона и 250 хидроавиона. Војан В. Dimitrijević, Predrag Miladinović, Milan Micevski, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*, Београд: Институт за савремену историју, 2012, стр. 96.

¹⁴⁴⁴ В. В. Dimitrijević, Р. Miladinović, М. Micevski, *Kraljevsko vazduhoplovstvo*, стр. 132–135; N. Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1914*, стр. 18–25.

¹⁴⁴⁵ АЈ, Главна дирекција савезне индустрије мотора (ГДСИМ), 108-1-1, Правила Индустрије аеропланских мотора а. д. у Раковици.

Југославија престала да увози овај производ и све потребе је задовољавала сопственом производњом.¹⁴⁴⁶

Уследиле су године стагнације у развоју ваздухопловне индустрије узроковане избијањем светске економске кризе. Опоравак је почео да се осећа у другој половини 1930-их. Године 1937. по трећи пут је формиран Земаљски савез аеронаутичке индустрије Краљевине Југославије, а до почетка Априлског рата 1941. у његово чланство је ушло чак 26 предузећа.¹⁴⁴⁷ Посебно је у овом периоду било значајно оснивање два предузећа која су се бавила производњом инструмената и пратеће опреме. Наиме, 1938. основани су *Микрон – Предузеће за оптику и прецизну механику* и *Нестор А.Д. – Фабрика прецизне механике*, обе са седиштем у Београду.¹⁴⁴⁸

Стагнација у доба кризе осећала се и у производном асортиману, да би се и то променило од 1936. године, када су *Икарус* и *Змај* почели лиценцну производњу британских авиона типа Хокер Фјури, Бристол Бленхајм и Хокер Харикен. *Државна фабрика авиона* у Краљеву у исто време је по лиценци започела производњу немачког бомбардера До-17. Осим производње авиона иностране конструкције по лиценци, југословенска ваздухопловна индустрија је у годинама пред Други светски рат израдила и велики број авиона домаће конструкције. *Змај* је израђивао авионе типа Физир ФП-2, а *Рогожарски* авионе типа ПВТ, Р-100 и СИМ. Посебну вредност међу авионима домаће конструкције имали су ловци типа ИК, а модел ИК-3 чија је серијска производња започела 1939. био је по својим карактеристикама на нивоу најбољих ловаца свога времена.¹⁴⁴⁹

Ваздухопловна индустрија Краљевине Југославије била је релативно добро развијена, ако у виду имамо економску снагу земље и развијеност индустрије уопште. О томе сведочи податак да је до почетка Другог светског рата успела да произведе више од 1.000 авиона и 1.150 авио-мотора.¹⁴⁵⁰

6. 2. 1. Стање ваздухопловне индустрије на крају Другог светског рата

Предузећа ваздухопловне индустрије која се била сконцентрисана око Београда у току Априлског рата нису претрпела већа оштећења, а делимично је оштећена само фабрика *Рогожарски*. Овакво стање ваздухопловне индустрије омогућило је Немцима да одмах по окупацији ставе њене капацитет под контролу различитих немачких предузећа, како би за њих производиле делове, али и вршиле ремонт авиона. Три највећа приватна југословенска предузећа за производњу авиона *Икарус*, *Рогожарски* и *Змај* узела је у закуп немачка фабрика из Винер Нојштата. *Икарусу* је било намењено да производи делове за авионе МЕ-109 (Месершмит), док је *Рогожарски* био задужен за уређаје за бацање бомби код авиона типа До-217, али и ремонт авиона. *Змај* је у току рата израђивао школске авионе типа ФП-2, али и велики број ситнијих делова за потребе немачке фабрике у Винер Нојштату. Што се тиче фабрике које су производиле моторе и пратећу опрему, *Фабрика мотора* у Раковици додељена је „Јункер-концерну“, а истраживања историчара др Драгана Алексића су показала да је ово предузеће било највише експлоатисано од свих југословенских фабрика ваздухопловне индустрије у току рата. *Микрон* је уступљен немачкој фирми „Асканија“ и производило је делове за бомбардере ЛС-7.

¹⁴⁴⁶ В. В. Dimitrijević, Р. Miladinović, М. Micevski, *Kraljevsko vazduhoplovstvo*, str. 180–187.

¹⁴⁴⁷ Индустрија мотора Раковица, Државна фабрика авиона у Краљеву, Икарус, Змај, Рогожарски, Албатрос, Јасеница, ЈДА Хиспано Суиза, Телеоптик, Микрон, Нестор, Авија, Кнебл и Дитрих, Утва, Предузеће инж. Шпартаља, Мостер, Турм-Бешке, Медић и Занкл, Рајхдолф Флигер и Бекинг, Лацет, Муња, Диа, Аеромеханика, Бистрана, Љ. Станишић и Монтана. В. В. Dimitrijević, Р. Miladinović, М. Micevski, *Kraljevsko vazduhoplovstvo*, str. 320.

¹⁴⁴⁸ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 203.

¹⁴⁴⁹ В. В. Dimitrijević, Р. Miladinović, М. Micevski, *Kraljevsko vazduhoplovstvo*, str. 319–327.

¹⁴⁵⁰ Група аутора, *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*, str. 233.

Иста немачка фирма, закупила је и мале фабрике *Нестор* и *Сигнал* из Београда, који су производили делове за вештачке хоризонте, радио технику и електронске делове слабе и јаке струје за радио станице.¹⁴⁵¹

Као и фабрике у околини Београда, тако је и *Државна фабрика авиона* у Краљеву била поштеђена немачког бомбардовања у априлу 1941. године. Ипак, за разлику од већине београдских предузећа, фабрика у Краљеву је у току ипак рата претрпела већа оштећења. Наиме, 10. априла је управнику Војнотехничког завода у Краљеву било наређено да постави експлозив како би у критичном моменту фабрику дигао у ваздух и на тај начин Немцима онемогућило њено коришћење, што је овај и учино 14. априла. Одмах по окупацији у Краљево су дошли представници немачке фабрике „Дорниер“, како би утврдили степен оштећења и дали мишљење о могућности да се фабрика поново оспособи за производњу.¹⁴⁵² У краљевачкој фабрици није покренута производња авиона типа До-17, који је до рата у њој произвођен, али су њени капацитети у прво време били коришћени за израду делова за бомбардере типа До-217.¹⁴⁵³

Ослобађањем Србије у другој половини 1944. године, у југословенске руке вратили су се готово сви предратни капацитети ваздухопловне индустрије, који су у току рата доживели знатна оштећења. Рат је однео преко 40% предратних капацитета ваздухопловне индустрије.¹⁴⁵⁴ Најгоре од свих је прошла *Државна фабрика авиона* у Краљеву која је у току рата била у потпуности демонтирана и транспортована у Немачку, Холандију и НДХ. Осим тога делови фабрике су додељени различитим привредним организацијама у окупираној Србији које су радиле за потребе немачке ратне привреде.¹⁴⁵⁵

Икарус је готово све време трајања Другог светског рата радио за потребе немачког окупатора, да би у савезничким бомбардовањима Југославије 17. и 25. априла 1944, фабрика претрпела већа оштећења. Оно што је било олакшавајуће јесте да су углавном били уништени хангари и ручне радионице, док су радионице у којима се налазио машински парк претрпеле мања оштећења, тако да су скоро све машине остале неоштећене. Како би предупредили могућност нових оштећења немачки закупци фабрике су после ових бомбардовања евакуисали већину машина и уређаја на разна места у Земуну и околини и тамо наставили рад. Непосредно пред ослобођење Немци су однели добар део машина и материјала, као и сав алат у Немачку и Мађарску, где су са њима наставили рад. Део машина, материјала и намештаја фабрике ипак је остао у Земуну, па су они по ослобођењу прикупљени и довезени у круг фабрике.¹⁴⁵⁶

У истим савезничким бомбардовањима у којима су страдали делови *Икаруса*, знатно су оштећени и производни погони друге земунске фабрике авиона – *Змај*. Производни погони фабрике *Рогожарски* који су се налазили у Земуну, такође су тешко оштећени, а сви магацини ваздухопловног материјала и сировина као и око 80% машинског парка Немци су одвукли из фабрике непосредно пре ослобођења. Најбоље је прошла *Фабрика мотора* у Раковици која је остала готово неоштећена.¹⁴⁵⁷ Када је реч о фабрикама које су производиле различиту опрему за ваздухоплове, фирма *Нестор* остала је неоштећена, а машински парк био је готово у потпуности сачуван, а осим тога у току рата је израђено и 15 нових машина у самој фабрици.¹⁴⁵⁸ Слично стање било је и у фабрикама *Микрон* и *Телеоптик*.

¹⁴⁵¹ АЈ, ГДСИМ, 108-1-1, Извештај о фабрици Нестор А. Д., од 24. октобра 1944. године; Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 203–205.

¹⁴⁵² N. Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1914*, str. 174–176.

¹⁴⁵³ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 204.

¹⁴⁵⁴ N. Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1914*, str. 177.

¹⁴⁵⁵ АЈ, РК ФНРЈ, 54-92-177, Материјали о ВТЗ Краљево – фабрика авиона.

¹⁴⁵⁶ АЈ, МИ ФНРЈ, 17-24-24, Икарус – Државна управа народних добара, 21. март 1945. године.

¹⁴⁵⁷ АЈ, ГДСИМ, 108-1-1, Прва српска фабрика аероплана Живојин Рогожарски А. Д. – Команди Београда, 30. октобар 1944. године; О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 293.

¹⁴⁵⁸ АЈ, ГДСИМ, 108-1-1, Извештај о фабрици Нестор А. Д., од 24. октобра 1944. године.

6. 2. 2. Питање производње у фабрикама ваздухопловне индустрије

После ослобођења Београда и Земуна у којима се налазио гро предузећа ваздухопловне индустрије одмах је у њиховим преосталим погонима организована производња. У *Икарусу* су у прво време произвођени ашовчићи, протезе, носила и др, да би од почетка 1945. започета оправка и ревизија совјетских авиона типа ЈАК и Ил-2. У *Рогожарском* су поправљани стајни трапови и металне елисе, у *Фабрици мотора* у Раковици возила и ваздухопловни мотори, а у предузећима *Телеоптик* и *Микрон*, авио-инструменти. Једино се у фабрици *Змај* радило на производњи нових летелица, и то 7 авиона типа ФП-2, које је у току рата било наручило Зракопловство НДХ. Укупно је било запослено 35–50% капацитета, па се постављало питање даљег ангажовања ваздухопловне индустрије.¹⁴⁵⁹

Половином 1945. предузећа ваздухопловне индустрије, изузев *Змаја*, остала су практично без посла, па се Министарство индустрије под чијом су се ингеренцијом налазила тим поводом обратило Команди ваздухопловства, тражећи од ње да се изјасни да ли сматра за потребно да предратна предузећа ваздухопловне индустрије, поново отпочну са радом. Уколико добију негативан одговор, у Министарству индустрије су имали план да изврше преоријентацију ових предузећа. „Молимо Вас стога, да нам до 15. септембра о. г. дате потпуно одређене смернице за радове и типове продуката које ћемо израђивати у тим предузећима. У противном случају предузећа Индустрије мотора а. д. Раковица, Икарус и Змај из Земуна, Рогожарски Београд и Утва Панчево, биће од тог датума потпуно преоријентисане на нову серијску производњу.“¹⁴⁶⁰

Команда ваздухопловства је одговорила на овај допис 17. септембра. Позивајући се на различите разговоре и консултовања ваздухопловних стручњака, истакнуто је да се Команда наметнула потреба да нађе решење по извесним питањима, која су у вези са запослењем ваздухопловне индустрије и одржавања ваздухопловног материјала за известан период времена унапред и да створи један програм рада, који ће континуирано омогућити ваздухопловству одржавање и снабдевањем материјалом, а индустрији запослење. С тим у вези они су сва питања поделили у три групе задатака: 1) Моментално запослење ваздухопловне индустрије хитним оправкама и ревизијама авиона, чиме би се за период од 7 до 12 месеци обезбедио посао за око 30–40% капацитета; 2) Питања запослења ваздухопловне индустрије на изради авиона домаће конструкције за један дужи период времена, чиме би се обезбедио посао за око 50–70% капацитета; 3) Програм рада у ваздухопловној индустрији и њено пуно запослење, претварањем постојеће у помоћну, и евентуално стварање нове у вези са снабдевањем ваздухопловства новим, модерним авионима, мада за ово још увек није било потпуно и конкретно израђеног плана.¹⁴⁶¹

У вези са првом групом задатака, Команда је стајала на становишту да је „апсолутно потребно“ да ваздухопловна индустрија буде бар делимично запослена радовима за ваздухопловство, јер би се на тај начин индустрија у току рада постепено обнављала и снабдевала специјалним алатом, машинама, инсталацијама и постајала све способнија за радове на одржавању и изради ваздухопловног материјала. Осим тога, на тај начин фабрике би задржавале и стручно особље. Због тога је дат и предлог на који начин би требало упослити ваздухопловну индустрију, када су у питању биле оправке и ревизије авиона. Ревизија авиона Ил-2 додељена је фабрикама *Икарус* и *Змај*, а авиона ЈАК фабрици *Рогожарски*. Осим тога, према способности фабрика њима су додељени додатни послови: фабрици *Икарус* оправка металних елиса свих врста; фабрици *Змај* оправке хладњака, резервоара за воду и бензин,

¹⁴⁵⁹ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 309.

¹⁴⁶⁰ АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-85-181, Министарство индустрије – Команди ваздухопловства бр. 7752, од 6. септембра 1945. године; Исто, Министарство индустрије – Команди ваздухопловства, пов. бр. 512, од 14. септембра 1945. године.

¹⁴⁶¹ АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-85-181, Команда ваздухопловства – Министарству индустрије, пов. бр. 21, од 17. септембра 1945. године.

оправка и ревизија школских авиона; фабрици *Рогожарски* оправка и израда еластичних ногу за све врсте авиона у Југословенском ваздухопловству; фабрикама *Микрон*, *Телеоптик* и *Нестор* текућа оправка и одржавање авионских инструмената, као и оправка инструмената за авиона Ил-2 и ЈАК који су ишли на ревизију. *Индустрија мотора* у Раковици већ је била у довољној мери запослена, с обзиром на то да је на раду имала око 100 мотора, а осим тога предвиђало се и сукцесивно давање мотора на ревизију са авиона Ил-2 и ЈАК. Фабрици летелица *Утва* требало је уступити израду једрилица, као и оправку извесних авиона дрвене конструкције.¹⁴⁶²

Што се тиче друге групе задатака, у Команди су стајали на становишту да Југословенско ваздухопловство има потребу за школским авионима, као и да би их требало израђивати у домаћим предузећима. После низа састанака са домаћим конструкторима и стручњацима из области ваздухопловства дошло се до закључка да је најбоље решење да се као школски авион домаће конструкције усвоји неки од прототипова који су израђивани у Краљевини Југославији пре рата. С обзиром на чињеницу да су ови авиони били дрвене конструкције, њихова израда не би изазивала никакве тешкоће, а комплетни цртежи с којима се располагало додатно су олакшавали тај посао

. Осим школских, Југословенско ваздухопловство имало је потребу и за прелазним авионима. У земљи није постојао готов прототип оваквог авиона, али су домаћи стручњаци предвођени инжењером Љубомиром Илићем понудили Команди ваздухопловства да у најкраћем року израде цртеже за двомоторну летелицу која би била мешовите конструкције, са моторима Хирт од 450 кс. У Команди ЈРВ су сматрали да је ово најбоље решење којим би се задовољиле потребе ваздухопловства са авионима овог типа, али и којим би се одржавао континуитет у раду ваздухопловне индустрије, стварао стручни подмладак и оспособљавао за касније подухвате.¹⁴⁶³ На овај начин сачувани су предратни капацитети ваздухопловне индустрије, а у њима је убрзо започета производња нових модела авиона.

Ипак, пре почетка производње нових авиона требало је решити статус фабрика ваздухопловне индустрије. Наиме, изузев *Државне фабрике авиона* у Краљеву и *Индустрије мотора* у Раковици, све остале фабрике су пре рата биле у приватним рукама. С тим у вези 1946. година била је преломна. Најпре је у првој половини те године извршена национализација фабрика ваздухопловне индустрије чиме су сви предратни капацитети прешли у државну својину.¹⁴⁶⁴ Затим је донета одлука да се фабрика *Рогожарски* ликвидира, а машине, материјал и стручни радници пребаце у *Икарус* и делимично у *Утву*.¹⁴⁶⁵ Фабрика *Змај* је добила другу намену, с тим да су у *Икарус* пребачене специјалне машине за потребе производње авиона и инжењери специјалисти за ваздухопловну индустрију.¹⁴⁶⁶ Сва београдска предузећа која су производила инструменте и опрему за ваздухоплове обједињена су у *Телеоптик*. *Индустрија мотора* у Раковици препуштена је цивилној индустрији, док је *Утва* из Панчева преусмерена на производњу авиона за потребе спортског ваздухопловства.¹⁴⁶⁷ И на крају, предузећа ваздухопловне индустрије која су по завршетку Другог светског рата била стављена под управу Одељења за металну индустрију Министарства индустрије, после разговора вођених у јуну 1946. године између Бориса Кидрича и Мијалка Тодоровића, прешла су под руководство Одељења за војну индустрију Министарства народне одбране.¹⁴⁶⁸ Тиме је започела нова фаза у развоју ваздухопловне индустрије у Југославији.

¹⁴⁶² Исто.

¹⁴⁶³ Исто.

¹⁴⁶⁴ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, str. 51.

¹⁴⁶⁵ АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-85-181, Акт Одељења за војну индустрију стр. пов. 865, од 31. јула 1946. године.

¹⁴⁶⁶ АЈ ПВ ФНРЈ, 50-85-181, Решење Председништва Владе ФНРЈ, стр. пов. 969, од 21. јуна 1946. године.

¹⁴⁶⁷ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, str. 51.

¹⁴⁶⁸ АЈ, ПВ ФНРЈ, 50-85-181, Мијалко Тодоровић – Митру Бакићу, стр. пов. бр. 627, 21. јун 1946.

6. 2. 3. *Обнова постојећих и изградња нових капацитета ваздухопловне индустрије*

Основу за обнову постојећих и изградњу нових капацитета ваздухопловне индустрије чинио је Петогодишњи план војне индустрије и бродоградње донет 1947. године. Према одредбама поменутог плана до краја 1951. требало је извршити доградњу и комплетирање постојећих фабрика *Икарус*, *Утва* и *Телеоптик*, а затим изградити две нове фабрике авиона, фабрику прецизне механике и авио-инструмената, фабрику авио-мотора и фабрику падобрана. За опремање авиона наоружањем и муницијом, електро и радио уређајима било је предвиђено коришћење капацитета војне индустрије.¹⁴⁶⁹

Упућеност Југославије на СССР и друге источноевропске земље и овога пута је дошла до изражаја у покушају да се набаве нови и реконструишу постојећи капацитети ваздухопловне индустрије. Тако је од СССР-а тражена помоћ за изградњу фабрике у којој би се производили млазни авио мотори, као и фабрике ваздухопловне опреме и прибора. Тражена је опрема, инструменти, полуфабрикати и специјални материјали за ове фабрике, као и лиценце за производњу ловаца с млазним и клипним мотором.¹⁴⁷⁰ Ипак до било какве сарадње по овом питању није дошло. Осим у СССР, помоћ је тражена и у Чехословачкој. Наиме, Југословени су у оквиру инвестиционог кредита за набавке југословенске војне индустрије били предвидели и да у Чехословачкој набаве и једну комплетну фабрику металних авиона, али како су остале набавке до краја исцрпили предвиђени новчани износ, овај захтев је био одбијен.¹⁴⁷¹ Сукоб са Информбироом, неуспех у набавци фабрика у СССР-у и Чехословачкој, али пре свега недостатак финансијских средстава, променили су план изградње ваздухопловне индустрије, па је обима изградње појединих фабрика сужен.

До 1949. године фабрике *Икарус*, *Утва* и *Телеоптик* биле су у потпуности обновљене, док су нове фабрике *Фрањо Клуз* за производњу падобрана у Инђији и *Фабрика мотора 21. мај* започеле са радом. Фабрика за производњу мотора била је грађевински завршена 90%, док су остале предвиђене фабрике биле те године у почетној фази изградње. Како је напред већ напоменуто, кориговањем плана изградње промењена је одлука о градњи две фабрике авиона. Тако је 1950. године одлучено да фабрика *Прва петолетка* код Трстеника буде намењена за производњу стајних трапова и хидраулике, док је фабрика *Соко* код Мостара требало да задржи своју првобитну намену. До краја 1951. године завршени су основни објекти за производњу у свим фабрикама које су биле предвиђене планом за изградњу. Ипак, у њима је до тог тренутка било монтирано тек око 20% потребног машинског парка, због чега су у наредним годинама настављена улагања, која су била знатно већа него до тада. Разлог за то била су повећана улагања у фабрику *Соко*, у коју је у годинама 1954–1956. просечно улагано преко 60% укупних инвестиционих средстава намењених за југословенску ваздухопловну индустрију.¹⁴⁷²

6. 2. 4. *Производи ваздухопловне индустрије*

Почеци рада ваздухопловне индустрије на конструкцији и изради нових типова авиона везују се за 1946. годину. Наиме, Команда ваздухопловства је 23. фебруара те године расписала конкурс за нове авионе: школско-туристички за спортско ваздухопловство, затим нискокрилни авион са мотором од 160 кс за основну обуку војних пилота, нискокрилни авион са мотором од 450 кс намењен за прелазну обуку војних пилота и на крају двомоторни авион са моторима од 450 кс, који је требало да буде погодан за транспорт и обуку посада

¹⁴⁶⁹ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 305.

¹⁴⁷⁰ А. Живоћић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 87.

¹⁴⁷¹ АЈ, МСТ ФНРЈ, 9-179, Војни изасланик ЈА у Чехословачкој – Централна управа војне индустрије МНО, стр. пов. бр. 14, 23. јануар 1948. године.

¹⁴⁷² Група аутора, *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, str. 241.

бомбардера. Сви ови авиони били су школски, јер се очекивало да ће борбени бити добијени из Совјетског Савеза, а осим тога њихова израда је била далеко сложенија.¹⁴⁷³

Конструктори су врло брзо почели са радом, па су у првој категорији спортско-туристичког авиона пријављена два авиона: *Први мај* који су конструисали Бранко Богојевић и Слободан Златовић и *Тројка* који је би продукт рада инжењера Бориса Цијана и Ђорђа Петковића. Фабрика Икарус је израдила прототипове обе летелице. После испитивања одлучено је да у серијску производњу уђе модел *Тројка*. Производња овог авиона у панчевачкој *Утви* почела је 1948. године и произведено је укупно 80 авиона, који су коришћени од стране Ваздухопловног савеза Југославије у великом броју пилотских школа и аероклубова у току 1950-их.¹⁴⁷⁴

У категорији авиона за основну обуку војних пилота пријављено је три пројекта, два југословенска и један бугарски: *Аеро-2*, конструктора Бориса Цијана и Ђорђа Петковића, *211* који су израдили инжењери Слободан Зрнић и Светозар Поповић и *ЛАЗ-7*, бугарског конструктора Лазарова. За серијску производњу одабран је авион *Аеро-2*, чији је прототип израђен и полетео још у 1941. године. У фабрици *Икарус* израђено је укупно 272 авиона овог авиона у различитим варијантама, које су се у јединицама Југословенског ратног ваздухопловства задржале све до 1959. године.¹⁴⁷⁵

На конкурс за израду прелазних авиона пријавила су два тима са два модела авиона. Већ помињани тандем Зрнић и Поповић пријавили су се са авионом *212*, а конструкторска група на чијем челу је био Иво Шоштарић са авионом *213*. У серијску производњу ушла су оба авиона. Прво је 1950. у панчевачкој *Утви* почела производња модела *212*, а затим је 1952. у истој фабрици започета производња другог модела. Укупно је произведено 61 авион *212* и 196 авиона *213*. Из употребе су повучени око 1960. године, а употребљавани су у школским јединицама и тренажним ескадрилама при командама ваздухопловних дивизија.¹⁴⁷⁶

У последњој категорији двомоторних авиона пријављена су два авиона: *214* конструктора Симе Милутиновића и *215* инжењера Душана Станкова. Прототипе за оба авиона израдио је *Икарус*. После низа конструкторских измена авион *214* ушао је у серијску производњу тек 1955. године, као лаки транспортни авион, а у јединицама ЈРВ остао је све до 1967. године. Произведено је укупно 22 комада овог авиона. Други авион *215* који је био замишљен као двомоторни вишенаменски борбени авион није ушао у серијску производњу јер је у тренутку конструкције већ био застарео.¹⁴⁷⁷

Почетак отвореног сукоба са СССР-ом довео је Југословенско ратно ваздухопловство у тежак положај. Набавка борбених авиона, пре свега ловаца, појавила се као ургентни задатак. Наиме, ловци са којима је располагало ЈРВ, с обзиром на њихову дрвену конструкцију, били су у све лошијем стању, резервних делова за њихов ремонт и поправку није било, па је Југославији претила опасност од великог смањења ефектива ловачке авијације. Да би се такво стање предупредило морало се приступити изради ловачког авиона домаће конструкције. Командант ЈРВ, генерал Зденко Улепич се ради тога обратио искусном конструктору Кости Сивчеву, који је учествовао у изради предратног домаћег ловца ИК-3. Формирана је Конструкторска група бр. 1 при Главној дирекцији ваздухопловне индустрије у којој су осим поменутог Сивчева били и Слободан Зрнић и Светозар Поповић, који су такође учествовали у конструкцији авиона ИК-3 пре Другог светског рата. Олакшавајућа околност за тројицу инжењера била је та да је Зрнић сачувао планове авиона ИК-3 током рата што им је олакшало

¹⁴⁷³ Илија Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949. Између сарадње и супротстављања*, Београд: Институт за савремену историју, 2020, стр. 181–182.

¹⁴⁷⁴ Исто, стр. 182; Dragan Kolundžić, *Utva, fabrika aviona: Proizvodnja aviona 1940–2012*, Pančevo: Izdanje autora, str. 14.

¹⁴⁷⁵ И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство*, стр. 183.

¹⁴⁷⁶ Исто, стр. 184–185; Dragan Kolundžić, *Utva, fabrika aviona: Proizvodnja aviona 1940–2012*, Pančevo: Izdanje autora, str. 18–20.

¹⁴⁷⁷ И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство*, стр. 185.

посао. За свега неколико месеци (од септембра до децембра 1948) њих тројица су на пројекту авиона урадили све потребне измене и извршили нове прорачуне. Основна разлика између новог и старог авиона био је јачи мотор и нова кабина која је омогућавала далеко бољу прегледност него раније. Прототип авиона израђен је већ у априлу 1949, а авион који је понео ознаку С-49 је први пут полетео 15. јуна те године. Прва серија ових авиона, означена као С-49А произведена је на крајем 1949. и почетком 1950. године и предата је на коришћење 117. ловачком пуку на Дан ваздухопловства 21. маја 1950. Убрзо је ове авионе добио и 204. ловачки пук који је из Задра базиран у Београд. На овај начин је цела 44. ловачка дивизија чији је основни задатак био одбрана Београда била опремљена новим домаћим авионима С-49А. Укупно је произведено 46 авиона овог модела.¹⁴⁷⁸

Упоредо са производњом авиона С-49А радило се и на његовим модификацијама. Израђена су идејна решења за неколико подваријанти С-49Б, С-49Ц, С-49Д и С-49Е, који су зависили од мотора. Пошто су успешно окончани преговори са Французима који су пристали да продају мотор *Хиспано-Соуза 12-3* одлучено да је да у серијску производњу уђе авион С-49Ц. Оно што је раније био један од највећих проблема домаћих авиона, производња стајног трапа, овога пута је самостално усвојено и произведено у новоизграђеној фабрици *Прва Петолетка* у Трстенику.¹⁴⁷⁹ Иако недовршен, први прототип овог авиона представљен је јавности крајем јуна 1952. године. Два месеца касније, први авион С-49Ц је и полетео. Серијска производња у *Икарусу* започета је крајем ове године, а поједине компоненте производила је и нова фабрика у строју југословенске ваздухопловне индустрије *Соко* из Мостара. До августа 1956. када је прекинута његова производња израђено је укупно 112 авиона С-49Ц.¹⁴⁸⁰

У току 1950-их настављен је рад на конструкцији нових домаћих модела авиона и унапређивању већ постојећих. Током 1954. године појавили су се прототипови авиона *522* и *Курир*, а следеће 1955. и авиона *Аеро-3* који су ушли у серијску производњу. Први од њих *522* био је модификована и унапређена верзија авиона *213* који је производила *Утва*. Авион *522* је за разлику од свог претходника имао металну конструкцију, а осим тога имао је нови мотор (амерички звездасти мотор са ваздушним хлађењем Прат Витни R-1340 AN1 од 600 кс). Пошто су два прототипа направљена у фабрици *Икарус*, производња новог авиона *522* у потпуности је пребачена у фабрику *Соко*, чиме је започета серијска производња летелица у овој фабрици. Први авион овог типа произведен у Мостару полетео је октобра 1957. године, а до краја ове године произведено је 10 апарата. До краја серијске производње израђено је укупно 112 комада.¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁸ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, str. 82; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство*, стр. 186–187; Златко Рендулић, „Развој домаћих ваздухоплова после Другог светског рата“, *Сто година српског војног ваздухопловства*, књига II, Технолошки и стратегијско-доктринарни аспекти развоја ВиПВО, ур. Драгана Марковић, Београд: Команда Ваздухопловства и противваздухопловне одбране, 2014, стр. 29; „Ловачки авион С-49, наше домаће дело“, *Крила армије*, бр. 37, од 25. маја 1949; Милан Мицевски, „Ловачки авион *Икарус С-49А*. Бранилац престонице“, *Арсенал*, бр. 9, од 15. септембра 2007, стр. 215–218.

¹⁴⁷⁹ На једном састанку о стању у ваздухопловној индустрији одржаном крајем 1949. било је речи и освајању и производњи стајних трапова. „За ову серију ловачких авиона (С-49А), стајне трапове добићемо из Италије. Домаћи стајни трап се тек сада освојио. У плану за идућу годину предвиђено је да сами производимо стајне трапове. То представља извесан ризик, јер прве серије стајних трапова неће бити добре док се у потпуности не дотера производња овог врло тешког и компликованог дела авиона. (...) За школске авионе су стајни трапови освојени. У почетку су били слаби, ломили се или савијали, али сада су недостаци отклоњени и врло добро одговарају намени. ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 56, Записник са састанка о стању у Ваздухопловној дирекцији војне индустрије, одржаног 17. децембра 1949. године.

¹⁴⁸⁰ И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство*, стр. 187–189; З. Рендулић, „Развој домаћих ваздухоплова после Другог светског рата“, стр. 30. Милан Мицевски, „Авион *Икарус С-49Ц*. Последњи домаћи ловац“, *Арсенал* бр. 19, од 15. јула 2008, стр. 214–218.

¹⁴⁸¹ ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, Прилог 1, Преглед испорука кључних артикала за ЈНА; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, str. 160–161.

Школски авион за основну обуку војних пилота *Аеро-2* заменио је *Аеро-3*, који је пројектовао инжењер Ђорђе Петковић. Прототип је израђен 1955. године, после чега је фабрика *Утва* започела серијску производњу. У току 1957. произведено је првих 70 од планираних 80 комада овог типа авиона, да би до краја серијске производње било направљено још 40 апарата. Авион *Аеро-3*, представљен је пилотима Летачког школског центра у Мостару 25. јануара 1958, а до краја исте године Прва пилотска школа их је увела у употребу.¹⁴⁸²

На крају, да би заменила стандардни авион за одржавање везе типа *Рода*, конструкторска група инжењера Бориса Цијана пројектовала је авион *Курир*. Прототип овог авиона приказан је у јуну 1955. године, а од свог претходника се разликовао по већој брзини и дужем долету. Серијска производња почела је 1957, али је те године од планираних 12 комада произведен је само један. Следеће 1958. фабрика Икарус произвела је 10 авиона типа *Курир*. До краја производње 1961. из фабрике је изашло још 136 авиона овог типа. Била је то последња серија авиона произведених у фабрици *Икарус*.¹⁴⁸³

Посебан сегмент југословенске ваздухопловне индустрије у времену које посматрамо представља рад на освајању и конструкцији млазних авиона. *Фабрика мотора* из Раковице је у сарадњи са Ваздухопловно техничким институтом, Машинским факултетом и швајцарском фирмом „АРДАГ“ пројектовала млазни мотор РМ 25000, док је са немачком фирмом „Јункерс“ преговарано о изради млазног мотора „са вентилатором“. Ипак, ови пројекти, али и многи други које су Југословени предузимали самостално, копирајући или вршећи адаптације неких мотора били су неуспешни. Истовремено, конструкторска група пуковника Драгослава Бешлина, радила је на низу експерименталних конструкција са пилотима у лежећем положају (авиони 232 и 451). Ова група израдила је и први млазни авион у Југославији – 451М, који је полетео 1952. Истина млазни мотор у овом апарату био је врло мале снаге. Иако је почела да пристиже америчка војна помоћ, група пуковника Бешлина, која је деловала при фабрици *Икарус*, није одустајала од развоја домаћег млазног авиона. После 451М, ова група је израдила још пет прототипова млазних авиона – 452, *Зоља*, *Стриљен I*, *Стриљен II* и *Матица*. Ипак ниједан од ових авиона није одмакао даље од прототипа и није доживео серијску производњу.¹⁴⁸⁴

¹⁴⁸² ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, Прилог 1, Преглед испорука кључних артикала за ЈНА; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*, str. 161; З. Рендулић, „Развој домаћих ваздухоплова после Другог светског рата“, стр. 26–27.

¹⁴⁸³ ВА, ЈНА, к. 22, ф. 4, док. 5, Годишњи извештај војне привреде за 1957. годину, Прилог 1, Преглед испорука кључних артикала за ЈНА; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*, str. 162; З. Рендулић, „Развој домаћих ваздухоплова после Другог светског рата“, стр. 32–33.

¹⁴⁸⁴ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*, str. 85–86; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство*, стр. 192–197; З. Рендулић, „Развој домаћих ваздухоплова после Другог светског рата“, стр. 56–62.

Табела бр. 23 – *Авиони југословенске конструкције у серијској производњи у периоду од 1948. до 1961. године*

Тип авиона	Фабрика у којој се авион производио	Година почетка серијске производње авиона	Број произведених авиона	Напомена
<i>Тројка</i>	Утва	1948.	80	Једини корисник ових авиона био је Ваздухопловни савез Југославије
<i>Аеро-2</i>	Икарус	1948.	272	Урачунате све варијанте овог модела као и прототипови
<i>212</i>	Утва	1950.	61	Урачунат и прототип
<i>213</i>	Утва	1952.	196	Урачунат и прототип
<i>214</i>	Икарус	1954.	22	Урачуната два прототипа
<i>С-49А</i>	Икарус	1949.	46	
<i>С-49Ц</i>	Икарус	1952.	112	
<i>522</i>	Соко	1957.	112	Урачуната два прототипа произведена у Икарусу.
<i>Аеро-3</i>	Утва	1957.	111	Урачунат и прототип
<i>Курир</i>	Икарус	1957.	148	Урачунат и прототип
У К У П Н О			1.160	

6. 3. Бродоградња

Зачеци бродоградње на југословенском простору сежу у далеку прошлост. Велика разуђеност јадранске обале условила је сталну потребу за градњом пловних објеката који би повезивали острва и обалу, али и поједине тачке обале међусобно. Шуме, богате одговарајућим дрветом, давале су основни материјал за градњу, а бројне мање и веће увале пружале су сигуран заклон бродовима од невремена.

Бродоградитељство је доживело свој процват у 19. веку. У бродоградилиштима на подручју Ријеке, Истре и Далмације је у другој половини поменутог века изграђено око 1.000 дрвених бродова са више од 360.000 тона носивости. Пошто су се појавили бродови са металном конструкцијом и на парни погон, дошло је до пропадања бродоградилишта на источној јадранској обали. Недостатак финансијских средстава за набавку савремених машина и уређаја показао се као непремостива препрека. На тај начин, од некад великих и значајних бродоградилишта остале су мале радионице расуте дуж обале, које су углавном радиле поправке бродова који су служили за потребе локалног саобраћаја и риболова. По завршетку Првог светског рата на југословенској обали значајнија бродоградилишта за дрвене бродове била су на Крку, Корчули и у Трогиру. Осим тога, постојала су и три мања предузећа која су градила бродове металне конструкције: у Краљевици, на Сушаку и у Сплиту.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁸⁵ АЈ, Савезни завод за друштвено планирање (СЗДП), 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970). Бродоградилиште у Краљевици основано је 1729. године за градњу великих једрењака. Године 1908. купило га је ријечко бродоградилиште *Ganz Danubius* и оспособило за градњу челичних трупова, који су се опремали на Ријеци. Током Првог светског рата делатност му је била знатно појачана,

Развој бродоградилејне индустрије у Краљевини Југославији био је веома спор. До почетка 1930-их југословенска бродоградилејшта радила су углавном на ремонту бродова. Тада је енглеска група *Jarrow & Co* преузела бродоградилејште у Краљевици, а француски концерн *Ateliers et Chantiers de la Loire* оба сплитска бродоградилејшта. После неколико година самосталног рада, 1936. године долази до спајања ова два бродоградилејшта под именом *Јадранска бродоградилејшта а.д.* са погонима у Сплиту и Краљевици, да би им се 1939. после куповине прикључило и бродоградилејште на Сушаку.¹⁴⁸⁶ Пратећа индустрија, за производњу помоћних уређаја и бродске опреме практично није постојала.¹⁴⁸⁷

Побројана бродоградилејшта су углавном служила за ремонт. Ипак, у сплитском бродоградилејшту су изграђена два обална путничка брода од 500 БРТ и два торпиљера од 1.200 ТСД, те 12 малих јединица за финансијску службу, реморкер од 150 КС, разне маоне и сплавови. У краљевичком бродоградилејшту израђено је 8 миноносача типа Малинска, 3 јахте, 5 маона, 4 реморкера и више чамаца.¹⁴⁸⁸ Осим тога у ова два бродоградилејшта израђени су и разарачи *Загреб* и *Љубљана*. Градњу разарача *Сплит* прекинуо је рат.¹⁴⁸⁹ Поменути ратни бродови грађени су по страним пројектима. Разлог томе био је недостатак домаћих пројектаната који би се тиме могли бавити. То сликовито показује и број од само 32 инжењера бродоградње који су дипломирали у међуратном периоду.¹⁴⁹⁰

6. 3. 1. Стање бродоградилејшта по завршетку Другог светског рата

У току Другог светског рата, југословенска бродоградилејшта су тешко страдала. Италијани су после капитулације у септембру 1943. причинили знатну штету у *Јадранским бродоградилејштима*, када су подметнули пожар који је за последицу имао делимично уништење зграда, постројења, алата, намештаја и репро материјала. Истовремено су потопили и разарач *Сплит*, реморкер *Сплићанин* и низ маона и чамаца.¹⁴⁹¹ По повлачењу Италијана из Југославије у преостале зграде и погоне *Јадранских бродоградилејшта* ушли су Немци. Они су пак однели различите алате, машине, али и велику количину гвоздених лимова, профила и другог материјала из радионица и складишта. Осим тога, оштећења на зградама, доковима, гатовима и делимично на дизалицама и инсталацијама настала су услед честих савезничких бомбардовања ових бродоградилејштима.¹⁴⁹²

Када говоримо о бројевима, бродоградилејште у Сплиту било је уништено 80%, у Краљевици 70%, а на Сушаку 50%. Према југословенским подацима укупна штета причињена у ова три бродоградилејшта износила је 88.225.076 динара (вредност из 1938), односно 2.005.115 америчких долара (према курсу 1 долар = 44 динара), не рачунајући амортизацију и изгубљену добит. Од укупне штете на италијанског окупатора отпадало је 74,6%, а на

тако да је запошљавало и до 1.000 људи. Бродоградилејште на Сушаку основао је инжењер Лазарус 1896. године и назвао га својим именом. Оно се бавило ремонтом металних бродова. У Сплиту је 1890. године основано бродоградилејште *Иванко* намењено за градњу дрвених бродова. Прве машине за градњу бродова металне конструкције постављене су 1907. Бродоградилејште је било смештено у источном углу сплитске луке. Године 1922. у другом углу сплитске луке основано је и друго бродоградилејште за поправку металних бродова, касније названо *Марјан*.

¹⁴⁸⁶ АЈ, СЗДП, 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970).

¹⁴⁸⁷ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 319.

¹⁴⁸⁸ АЈ, СЗДП, 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970).

¹⁴⁸⁹ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 319.

¹⁴⁹⁰ Исто, str. 319.

¹⁴⁹¹ Јадранска бродоградилејшта а. д. Сплит – Извештај о ратној штети проузрокованој од стране италијанских окупаторских власти.

¹⁴⁹² Јадранска бродоградилејшта а. д. Сплит – Извештај о ратној штети проузрокованој од стране њемачких окупаторских власти.

немачког 25,4%.¹⁴⁹³ И бродоградилшта на Ријечи и у Пули,¹⁴⁹⁴ која су после Другог светског рата припала Југославији такође су претрпела значајне штете. Ријечко бродоградилште је уништено 80%, а пулско 70%.¹⁴⁹⁵

Табела бр. 24 – Ратна штета причињена на објектима Јадранских бродоградилшта а. д. у току Другог светског рата

Врста штете	Италијански окупатор	Немачки окупатор	Укупно
Грађевински објекти	3.541.800	11.159.000	14.700.800
Механичка постројења	1.069.750	1.828.572	2.898.322
Електрична постројења	887.187	688.924	1.576.111
Алати и прибор	1.526.115	1.723.490	3.249.605
Пливајући објекти	50.000.000	2.950.000	52.950.000
Намештај	325.896	415.664	741.560
Складиште материјала	8.426.176	2.951.797	11.377.973
Разно	25.380	705.325	730.705
Укупно	65.802.304	22.422.772	88.225.076

Какво је било стање у југословенским бродоградилштима по окончању рата можда најбоље сведочи један каснији извештај који је Централна управа бродоградње (ЦУБ) упутила Јосипу Брозу Титу у коме се каже: „Након ослобођења стање у нашим бродоградилштима било је врло тешко. Иако смо у ослобођеним крајевима добили велика бродоградилшта, капацитет је био мален – јер су и ова бродоградилшта, као и она на старој територији, била само *хрпа рушевина*“ (истакао М. М.).¹⁴⁹⁶

На тај начин бродограђевна индустрија је непосредно после завршетка рата имала пред собом изванредно тешке задатке. Требало је у првом реду извршити најнужнију обнову и то уклањањем рушевина, поправком зграда и оспособљавањем машина и уређаја. То је изискивало велике напоре, а проблеми су били веома сложени услед недостатка потребних материјала, али и стручних кадрова. Осим тога, паралелно са властитом обновом, бродоградња је морала ужурбано оспособљавати бродове подизане са морског дна, као и остале, код којих су редовно одржавање и поправке за време рата били занемарени.¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹³ Јадранска бродоградилшта а. д. Сплит – Извештај о ратној штети проузрокованој од стране италијанских окупаторских власти; Јадранска бродоградилшта а. д. Сплит – Извештај о ратној штети проузрокованој од стране њемачких окупаторских власти.

¹⁴⁹⁴ Мађарско предузеће *Ganz Danubius* преузело је 1906. године мало бродоградилште *Cantieri e Bacini Howaldt & Co.* у Ријечи, и знатно га проширило. До 1918. године у њему су изграђени многи ратни бродови од којих је највећи био *Szent Istvan* од 24.000 ТСД. Бродоградилште је упошљавало око 1.500 људи. По завршетку Првог светског рата припало је Италији, а међуратном периоду је радило смањеним капацитетом, градивши бродове за ратну и трговачку морнарицу. Изградњу бродоградилшта у Пули започела је Аустроугарска 1856. године и то као поморски арсенал за своју ратну морнарицу. Његова територија на копну и на острву спојене у мостом после 1860. Пре Првог светског рата на њему су изграђени многи ратни бродови високе класе, као што су *Tegethof, Kronprintg, Rudolf, Kaiserin Elisabeth*, те пловни докови од 23.000 тона па наниже. У међуратном периоду Италија је безуспешно покушавала да га упосли, дајући му углавном да ради поправке.

¹⁴⁹⁵ АЈ, СЗДП, 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970).

¹⁴⁹⁶ АЈ, КМЈ, 836, II-5-а-1/21, Припремни материјал за експозе Јосипа Броза Тита о војном буџету за 1951. годину. Информације у вези са радом Армије.

¹⁴⁹⁷ АЈ, СЗДП, 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970).

6. 3. 2. Бродоградња у првим послератним годинама

Први закон који је дефинисао положај бродоградње био је онај о стављању пловних објеката, бродоградилишта, лука и пристаништа на мору под управу Министарства саобраћаја. Ипак, како је из овог министарства врло брзо као посебно издвојено Министарство поморства, врло брзо је донет нови закон који је бродоградњу ставио под његову, односно надлежност његове Привремене управе бродоградилишта на Сушаку.¹⁴⁹⁸

Привремена управа бродоградилишта преузела је општу управу и контролу над бродограђевном индустријом у току августа 1945. године. У то време југословенска бродоградилишта су тек отпочела са својом обновом, па су проблеми били многобројни. Наиме, тада су се јављале потешкоће у стварању и организовању стручних кадрова, у осигурању потребних финансијских средстава за обнову и рад бродоградилишта и у набавкама потребног материјала.¹⁴⁹⁹ Савладавање ових проблема био је први и основни задатак који је Привремена управа бродоградилишта имала да реши.

У наредних годину дана бродоградилишта су упоредо радила на обнови својих капацитета, као и на производњи нових и ремонту већ постојећих пловила. Кварнерско бродоградилиште у Ријечи (касније му је име промењено у *3. мај*), као највеће било је организовано углавном за новоградњу. Ипак оно до августа 1946. није још увек могло да пружи очекивани производни ефекат, с обзиром на чињеницу да су у његовој управи процењивали да ће радови на обнови морати да потрају до краја 1948. како би се достигао предратни ниво производње. У овом бродоградилишту је у августу 1946. било запослено 1.598 радника.¹⁵⁰⁰

Јадранска бродоградилишта а. д. у Сплиту (касније му је име промењено у *Сплит*) долазило је по капацитету одмах из Ријечког. Погон у Сплиту је први ослобођен па је његова обнова започела још у октобру 1944, тако да је добар део радова у том смислу обављен до августа 1945. године, док је бродоградилиштем управљала Команда морнарице. До августа 1946. ово бродоградилиште било је практично у потпуности обновљено. Изузетак је представљао велики пловни док и дизалице за послуживање саоника потребних за новоградње. Због тога је погон у Сплиту у прво време био организован за поправке. Погон у Сушаку био је други део конзорцијума *Јадранска бродоградилишта* и он је до августа 1946. у складу са малим капацитетима које је имао био готово у потпуности обновљен. У њему су се као и у Сплиту радиле искључиво поправке бродова, и то углавном оних који су раније били потопљени. Трећи део *Јадранских бродоградилишта* у Краљевици (касније му је промењено име у *Тито*) такође је био врло брзо обновљен. Као и остала два погона и овде се у прво време искључиво радило на ремонту бродова, али је планирано да по завршетку тих радова у њему отпочне израда нових пловила. У сва три погона *Јадранских бродоградилишта* радило је у августу 1946. укупно 1.526 радника, од чега у Сплиту 940, у Сушаку 170 и у Краљевици 316. Остала југословенска бродоградилишта у том тренутку била су углавном намењена за производњу дрвених бродова.¹⁵⁰¹

Упркос оваквом стању у бродограђевној индустрији на седници ЦК КПЈ одржаној 24. децембра 1946. године донета је одлука о почетку изградње ратне поморске флоте. Наиме, говорећи о питању наоружања и војних инвестиција Јосип Броз Тито је истакао као неопходну потребу изградњу ратне морнарице и предложио да се усвоји план њене прогресивне

¹⁴⁹⁸ АЈ, Министарство поморства ФНРЈ, 552-4-15, Министар поморства Анте Вркљан – Правном одељењу Генералног секретаријата Председништва Владе ФНРЈ, пов. бр. 1499/46, од 20. децембра 1946. године.

¹⁴⁹⁹ АЈ, Министарство поморства ФНРЈ, 552-4-15, Реорганизација привремене управе бродоградилишта на Сушаку, 26. јун 1946. године.

¹⁵⁰⁰ АЈ, Министарство поморства ФНРЈ, 552-33-48, Финансијски план бродограђевног сектора за 1946, поверљиво бр. 2562/46 од 17. август 1946. године.

¹⁵⁰¹ Исто.

изградње, тако да у десетогодишњем периоду буде изграђена флота од 200.000 тона. У складу са тим донета је одлука да се највеће бродоградилнице у земљи, оно у Ријеци, прогласи војним, затим да фабрика торпеда пређе такође у војне руке, да се предузму све мере за изградњу једног бродоградилница на ушћу Неретве у Јадранско море, као и да се отвори техничка поморска школа, која ће стварати потребне кадрове. Осим тога бродоградилнице у Краљевици требало је укључити у састав војне индустрије.¹⁵⁰²

6. 3. 3. У војном строју (1947–1953)

Почетком 1947. бродоградња је прешла из надлежности Министарства поморства под руководство Министарства народне обране. За вођење послова бродоградње формирана је при МНО Управа за бродоградњу, која је 1949. преименована у Централну управу бродоградње. Крајем 1947. израђен је и перспективни план развоја бродоградњевне индустрије за пет година у детаљима, а за следећих пет у основним контурама. Тим планом било је предвиђено нагло дизање капацитета бродоградње, као и њена модернизација. У ту сврху било је неопходно извршити реконструкцију постојећих бродоградилница и изградњу нових.¹⁵⁰³ У току разговора које су почетком 1948. у Москви водили представници Југославије и СССР-а било је речи и о овом плану. Југословенски представници су том приликом истакли да ради реализације плана намеравају да реконструишу седам постојећих бродоградилница и пет фабрика бродске опреме, као и да изграде неколико нових.¹⁵⁰⁴

Ово је требало да омогући изградњу флотног програма како ратне тако и трговачке морнарице. У том програму за ратну морнарицу била је предвиђена градња 4 крстарице, 20 разарача, 100 средњих подморница, 16 великих патролних бродова, 100 патролних чамаца, 200 торпедних чамаца, 100 миноловаца, као и више стражарских десантних и помоћних бродова, укупног депласмана од 25.000 тона. Са друге стране за трговачку морнарицу била је предвиђена градња танкера до 20.000 БРТ, линијских теретних бродова до 6.000 БРТ, трампера до 10.000 БРТ, као и различитих мањих теретњака, путничких обалних бродова, рибарских бродова и бродова за специјалне сврхе: реморкера, бегера, дизалица, пениша, водоносаца, клапети, маона итд. Осим бродова, бродоградилница су требала да се оспособе за градњу главних и помоћних бродских машина и котлова, али и производа за индустријализацију земље, као што су: високе пећи, цевоводи за хидроцентралне, дизалице, резервоари и различите челичне конструкције.¹⁵⁰⁵

У организационом и технолошком погледу овим планом била је предвиђена специјализација сваког појединог бродоградилница на ограничени број типова бродова и других производа, а исто тако и предузећа која су снабдевала бродоградњу. Тиме се хтела остварити могућност серијске производње са свим њеним предностима, а посебно ради брзог оспособљавања радне снаге.¹⁵⁰⁶

Планом је било предвиђено проширење и модернизација бродоградилница 3. мај у Ријеци, затим проширење и потпуна реконструкција бродоградилница *Уљаник* у Пули и *Титовог бродоградилница* у Краљевици. За бродоградилница *Сплит* у Сплиту, *Иван Цетнић* на Корчули, *Лошињ* на Малом Лошињу и *Мосор* у Трогиру била је предвиђена детаљна реконструкција која је подразумевала да се на терену старих изграде готово нова бродоградилница. Осим тога била је планирана и изградња потпуно нових бродоградилница у Трогиру, Мартиншчици, Пољуду и Барбаринцу код Сплита, Дубровнику, Дивуљама, Мики

¹⁵⁰² АЈ, ЦК СКЈ, 507, Политбиро ЦК СКЈ, 507, III/22, Записник са седнице ЦК КПЈ од 24. децембра 1946. године.

¹⁵⁰³ АЈ, СЗДП, 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970).

¹⁵⁰⁴ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 85.

¹⁵⁰⁵ АЈ, СЗДП, 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970); А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 85.

¹⁵⁰⁶ АЈ, СЗДП, 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970).

код Задра и Боки Которској. Ради снабдевања бродоградње планом је било предвиђена изградња фабрика парних турбина, дизел мотора, бродских палубних стројева, разне бродске опреме и намештаја, као и челичних и бронзаних одливака.¹⁵⁰⁷

Код постављања овако великог програма рачунало се да ће он бити реализован уз материјалну и техничку помоћ и подршку СССР-а и других источноевропских земаља.¹⁵⁰⁸ Осим тога, његово остварење је делимично требало базирати и на испорукама из мађарских, немачких и италијанских репарација.¹⁵⁰⁹ Пошто су после избијања сукоба са СССР-ом и другим земљама Информбироа потпуно престале све предвиђене испоруке из ових држава, као и техничка помоћ, дошло је до темељне прераде перспективног плана развоја бродоградње.¹⁵¹⁰ Суштина измене састојала се у знатном смањењу предвиђене изградње капацитета бродоградње и поморства и у потпуној преоријентацији искључиво на властите снаге и могућности. Из тог разлога је из овог плана искључена изградња низа нових бродоградилишта, али је предвиђен бржи развој фабрика за снабдевање бродоградње бродском опремом и машинама.¹⁵¹¹ Ипак и тако ревидиран план, био је превелики и није се могао остварити у потпуности. Због тога је у даљем развоју перспективни план бродоградње морао да доживи још неколико нових разрада.

Укупно је за обнову и проширење југословенских бродоградилишта у периоду од 1945. до 1954. утрошено, без објеката друштвеног стандарда, нешто преко 24 милијарде динара, од чега отпада на: Ријеку око 6 милијарди, Пулу око 5,5 милијарди, Сплит око 6 милијарди, Краљевицу око 1,7 милијарди, Трогир око 1,7 милијарди, Корчулу око 1,1 милијарде и Лошињ око 1 милијарде динара. Остатак до пуне суме од око 1 милијарде било је уложено у остала бродоградилишта. Истовремено је у индустрију бродских машина и опреме уложено преко 7 милијарди динара. Највише у предузеће *Југотурбина* из Карловца преко 3,6 милијарди, а затим у фабрике *Вулкан* из Ријеке нешто мање од 1,4 милијарде. Остатак од око 2 милијарде уложен је у предузећа *Рикар Бенчић* и *Свјетлост* из Ријеке и *Владо Багат* из Задра.¹⁵¹²

Поменута бродоградилишта била су, као што је то планом и предвиђено, специјализована за поједину врсту бродова. Тако су у бродоградилиштима *3. мај* и *Уљаник* грађени трговачки бродови, а у овом другом и подморнице. У *Титовом бродоградилишту* у Краљевици рађени су патролни бродови, а у бродоградилишту *Сплит* разарачи. Бродоградилишта *Мосор* у Трогиру и *Корчула* на истоименом острву били су задужени за израду торпедних чамаца, док је у ријечком *Виктору Ленцу* вршен ремонт бродова. У *Лошињу* и *Мартиничици* су грађени мали дрвени бродови, као и дрвене ратне јединице. У ријечким

¹⁵⁰⁷ АЈ, СЗДП, 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970).

¹⁵⁰⁸ Југословени су очекивали да им Совјети испоруче пројекте, техничке цртеже и технологију производње разарача, подморница, великих ловаца и торпедних чамаца, али и опрему за изградњу прва три разарача, две подморнице, четири велика ловца и шест торпедних чамаца. Осим тога они су од Совјета очекивали и артиљеријско наоружање, средства везе, радарску, хидроакустичну и навигациону опрему за један разарач који се налазио у процесу изградње, као и за један патролни брод који је грађен (за њега није било потребно артиљеријско наоружање). Све у свему, југословенска страна је очекивала од Совјета да је обезбеди пројектима, техничким цртежима и технологијом свих бродова које је намеравала да изграђује у току реализације овог плана до 1956. И не само то они су очекивали и да их совјетска страна опскрби потребним материјалима, наоружањем и опремом за изградњу првих три до пет бродова сваке класе. Помоћ је тражена и за реконструкцију постојећих и изградњу нових бродоградилишта. У том смислу Југословени су очекивали да добију пројекте, техничке цртеже и технологију производње, као и половину потребне технолошке опреме, енергетске и унутрашњетранспортне опреме. А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 85–86.

¹⁵⁰⁹ АЈ, СЗДП, 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970).

¹⁵¹⁰ Совјети су још током преговора у Москви јануара 1948. јасно ставили до знања да мисле да је овакав план изградње бродоградње у Југославији преамбициозан. Они су тада истакли спремност да Југославији помогну искључиво „у погледу дела техничких консултација и пројектима реконструкције постојећих и изградње намераваних фабрика бродарске индустрије“. А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности*, стр. 86.

¹⁵¹¹ АЈ, СЗДП, 459-355, Бродоградња – Елаборат о седмогодишњем плану (1964–1970).

¹⁵¹² АЈ, КПП, 837, III-A-4-а, кут. 39, Основни проблеми бродоградње (15. септембар 1955. године).

фабрикама *Торпедо*, *Вулкан*, *Рикардо Бенчић* и *Свјетлост* прављена су торпеда и дизел мотори, палубни уређаји, помоћне бродске машине и електричне арматуре и расвета. У фабрици *Југотурбина* која је првобитно основана у Брегани производили су се дизел мотори да би по њеном пресељењу у Карловац (1954) она проширила своју делатност и на производњу парних турбина.¹⁵¹³

Градња првих бродова почела је 1947. године, када је започет рад на четири трговачка брода тонаже по 3.400 БРТ. Током те године бродоградилшта су извршила и ремонт већег броја бродова. У току 1948. започело се и са новоградњом за потребе ратне морнарице. Био је то почетак градње ревидираног првог флотног програма. Тако је те године 51,6% капацитета бродоградње било ангажовано за поправке, а 25,8% за новоградњу пловних објеката за ЈРМ. Остатак од 22,6% капацитета радио је за потребе трговачке морнарице. Наредне 1949. капацитети ангажовани на изградњи нових бродова за ЈРМ порасли су на 53 %, док су они ангажовани за поправке пали на 33,2%. Пало је и учешће производње за потребе трговачке морнарице на 13,8%.¹⁵¹⁴

Конкретно у току 1949. најважнији задаци градње пловних објеката за ЈРМ били су следећи:

а) мали разарач торпиљерка (ескортни разарач – италијански „Белестра“) од приближно 1.000 тона, чија је градња започета у току рата био је пред завршетком;

б) на разарачу *Сплит* од 1.800 тона чија је градња такође била започета пре рата, мало се радило због прераде цртежа и помањкања материјала. Турбине за њега биле су послате у Италију ради ремонта. Иако се чинило да је питање наоружања за њега било решено, одбијањем Чехословачке да испоручи договорене топове 140 mm, то питање је поново било отворено;

в) радило се на техничкој документацији за нове разараче, подморнице и брзе миноловце;

г) подморница *Сава* (раније италијанска *Тритоне*) оштећена у рату, била је на ремонту у Пули;

д) од планираних 16 торпедних чамаца од 60 тона био је започет рад на њих 6;

ђ) Радило се и на 6 патролних чамаца од 175 тона;

е) у градњи је био један миноловац, а у припремној фази за градњу налазило се још 5 нових јединица;

ж) радило се на три десантна тенконосца, за које нису били обезбеђени мотори;

з) школски брод *Учка* од 3.500 тона био је извађен из мора и ремонтван је као школски брод и минополагач;

и) за потребе КНОЈ-а градили су се моторни чамци; к) у изградњи се налазило 15 баркаса, 8 већих и 8 мањих чамаца, 4 обална транспортна брода за нафту носивости 400 тона, 10 клапета, вршена је реконструкција два пливајућа дока (од 1.700 и 3.500 тона), а радило се и на низу других мањих бродова;

ј) почела је производња торпеда од 450 mm, као и израда торпедних цеви. Уз то вршена је и ревизија старих торпеда;

к) почела је производња ручних сидрених витала и кормиларских уређаја, затим моторних витала за терет, машинских телеграфа, електричних арматура и светиљку, али и компресора, дизел мотора, а изграђена је и прва југословенска парна машина од 600 КС. Осим тога извршена је и реконструкција авионских мотора „Јумо“ за торпедне чамце, копче за моторе „пакард“ итд;

¹⁵¹³ О. Pezo, *Опреманје наоружањем*, стр. 310.

¹⁵¹⁴ Isto, стр. 310.

л) иако су били планирани у изградњу 1949. још увек нису били ушли десантни чамци и ратне барже јер је за њихову градњу недостајао материјал.¹⁵¹⁵

Осим градње бродова за потребе ратне морнарице у току 1949. и 1950. југословенска бродоградилница су изградила теретне бродове *Загреб*, *Скопље*, *Сарајево* и *Титоград* од по 4.200 БРТ, 3 реморкера са парним машинама домаће производње од 600 КС, 6 реморкера од 240 КС и низ мањих јединица. Уз то вршени су велики радови и на обнови потопљених бродова, од којих су до краја 1950. били завршени Градац, Будва, Сињ и Хрватска који је имао 10.500 БРТ.¹⁵¹⁶

До 1952. године, тј. до краја првог флотног програма југословенска бродоградилница су упркос тешкоћама у набавци репроматеријала, мотора и бродске опреме, успела да ЈРМ испоруче 36 торпедних чамаца, 1 мали разарач, 3 десантна тенконосца, 24 баркасе, 29 моторних чамаца, 7 патролних бродова, 6 пениша, 10 обалских транспортних бродова, 85 различитих пловних објеката, 129 торпеда, 120 мотора „пакард“, 244 компресор итд. Истовремено извршене су 394 оправке и ревизије бродова.¹⁵¹⁷ По завршетку првог флотног програма 1952. ЈРМ располагала је са укупно 242 брода, а највећи део тог броја били су производи југословенске бродоградње. На тај начин знатно је увећана снага ЈРМ, али је она и даље била далеко иза снаге са којом је располагала суседна Италија.

У периоду од 1947. до краја 1952. вредност производње бродоградње знатно је порасла. Док је она 1947. износила 934.000.000 динара, на крају 1952. то је било 2.467.763.000, или за 264,21%. Тај раст је био константан. Ако као индекс вредности производње за 1947. узмемо 100, он је у 1948. износио 176, 1949. – 183, 1950. – 225, 1951. – 248 и 1952. – 264, као што видимо у табели бр. 25. Иако је обим производње у норма часовима падао у последње две посматране године, вредност производње је и даље расла.¹⁵¹⁸

Табела бр. 25 – Кретање вредности производње у бродоградњи 1947–1952. године

Година	Обим производње у норма часовима	Вредност производње у динарима	Индекс
1947.	8.117.396	934.000.000	100
1948.	18.210.467	1.642.000.000	176
1949.	24.000.000	1.700.856.140	183
1950.	26.946.952	2.098.527.000	225
1951.	26.655.937	2.317.309.000	248
1952.	25.568.000	2.467.763.000	264

У току 1952. године донет је нови, други флотни програм, у коме се пошло од констатације да би по његовом завршетку 1960. ратна морнарица требало да има око 600 бродова. Акцент је био на повећању броја већих бродова, увођењу јачег артиљеријског наоружања за подршку лаким поморским снагама, као и на изградњи већег броја торпедних чамаца, патролних, десантних и помоћних бродова.¹⁵¹⁹

Исте године Централна управа бродоградње покренула је питање изласка бродоградње из састава МНО. У току наредне 1953. СИБ ФНРЈ је донело одлуку о изласку бродоградње из

¹⁵¹⁵ Isto, str. 310–311.

¹⁵¹⁶ АЈ, КМЈ, 836, II-5-a-1/21, Припремни материјал за експозе Јосипа Броза Тита о војном буџету за 1951. годину. Информације у вези са радом Армије.

¹⁵¹⁷ О. Pezo, *Опреманје наоружањем*, str. 312.

¹⁵¹⁸ Isto, str. 311.

¹⁵¹⁹ Група аутора, *Ратна морнарица*, Edicija: Razvoj оружаных снага SFRJ, knjiga 5, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1988, str. 53.

компетенција ДСНО, што је ступило на снагу 1. јануара 1954. године. Већ 5. јануара 1954. Трећа управа Генералштаба ЈНА донела је наредбу од расформирању Управе за послове индустрије бродоградње.¹⁵²⁰

6. 3. 4. Повратак бродоградње у цивилне руке (1954–1958)

По повратку бродоградње у цивилни сектор извршена је 1955. године анализа њеног стања. Иако је констатовано да је бродоградилишна индустрија постала до тада важан економски фактор у земљи,¹⁵²¹ ипак је истакнуто да се уложеним средствима у њену изградњу није успело довршити започете капацитете нити у смањеном обиму, па је због тога један велики део уложених инвестиција лежао заробљен у недовршеним објектима. Ово је додатно појачано чињеницом да није набављен ни велики део опреме који би омогућио колику толику активизацију уложених инвестиција. Тако је вредност производње у односу на уложена средства била несразмерно мала. Због тога се као нужна наметнула потреба да бродограђевна индустрија доврши започете објекте, уклони уска грала, усклади своје капацитете и изврши реконструкцију, односно модернизацију. За тако нешто било је потребно уложити око 6,4 милијарди динара. Користи од тога биле би вишеструке с обзиром на то, да би са завршетком тих радова био повећан капацитет, а истовремено знатно смањени трошкови производње.¹⁵²²

То је било највидљивије на следећем примеру. Наиме, југословенска бродоградилишта до 1955. нису била опремљена за модеран начин израде бродова, варењем у секцијама. Тим начином рада постизане су велике предности, а пре свега мањи утрошак челика. С обзиром на чињеницу да су бродоградилишта у том периоду трошила годишње око 35.000 тона црне металургије и да би преласком на савремени начин производње она штедела око 10% челика, долазимо до закључка да би годишња уштеда без повећања капацитета била око 360.000.000 динара, од чега је на увозни материјал отпадало 60%. Ако би се напред поменутих инвестицијама повећали капацитети та уштеда би била далеко већа. Осим уштеде материјалних средстава, овај савремени начин градње бродова смањивао је и време потребно за израду пловила за око 30–50%.¹⁵²³

Због тога је Удружење бродограђевне индустрије предложило да се у току 1955. и 1956. изврше ове инвестиције и на тај начин заокруже потребна улагања у бродоградњу. Наиме они су на основу пројектоване добити у 1955. а која је требало да износи 2.464.000.000 динара, сматрали да ће, ако се овакав тренд настави и у 1956. и при томе ако се тој суми додају уплаћени износи у амортизациони фонд, а који на годишњем нивоу износио 1.155.500.000 динара, тражене инвестиције моћи да се покрију из двогодишњег сопственог прихода. Укупна сума која би била обезбеђена на тај начин износила би 7.239.000.000 динара, што би било и више него довољно с обзиром на то да је за завршетак радова и модернизацију било неопходно 6.368.553.000 динара (за поморска бродоградилишта 4.026.021.000, за фабрике дизел мотора 1.165.394.000 и за индустрију бродске опреме 1.177.138.000).¹⁵²⁴ Према подацима које у својој књизи доноси генерал Омер Пезо изградња југословенске бродограђевне индустрије завршена је 1956. тако да верујемо да је овај предлог био усвојен, па да су на тај начин отклоњени ранији

¹⁵²⁰ ВА, ЈНА, к. 104, ф. 1, док. 1, Акт 3. управе Генералштаба ЈНА, пов. бр. 3, од 5. јануара 1954. године.

¹⁵²¹ Укупан бруто продукт поморске бродоградње у 1955. години износио је око 20 милијарди динара, од чега је отпадало на: 3. мај 7,5 милијарди, Уљаник 3,8 милијарди, Сплит 3,25 милијарди, Тито, 1,5 милијарди, Виктор Ленац 0,56 милијарди, Трогир 1,1 милијарда, Иван Цетнић, 0,46 милијарди, Лошињ 0,5 милијарди и на остала бродоградилишта 1,4 милијарде. АЈ, КПР, 837, III-A-4-a, кут. 39, Основни проблеми бродоградње.

¹⁵²² АЈ, КПР, 837, III-A-4-a, кут. 39, Проблеми бродограђевне индустрије.

¹⁵²³ Исто.

¹⁵²⁴ Исто.

недостаји.¹⁵²⁵ То ипак није значило да је са инвестицијама у бродоградњу завршено о чему говоре и касније израђени перспективни планови израђени 1957. и 1962. године.

Излазак бродоградње из компетенција ДСНО, није значио и њен престанак рада за потребе ЈРМ. У складу са другим флотним програмом који је донет 1952. године настављен је рад на изради пловила потребних за Армију. Није баш лако утврдити колико је бродова испоручено у овом периоду. Наиме према подацима из монографије *Ратна морнарица* која припада едицији *Развој оружаних снага СФРЈ* дат је само број бродова са којим је ЈРМ располагао 1960. године – 581. Ипак истакнуто је да је реч о броју којим су исказани не само бродови изграђени или набављени у периоду другог флотног програма већ и првог.¹⁵²⁶

Поуздано знамо да је у овом периоду у бродоградилишту 3. мај у Риједи изграђен разарач *Сплит*, док су о Ремонтном заводу „Сава Ковачевић“ у Тивту ремонтовани и опремљени разарачи „Котор“ и „Пула“, који су били купљени у Великој Британији. Осим тога ЈРМ је испоручено и 42 торпедна чамца, 24 патролна брода, шест миноловаца типа „111“ и још шест типа „117“. Изграђен је и већи број десантних сплавова и десантних тенконосаца вишеструке намене и других помоћних бродова. Крајем овог периода започета је и изградња две подморнице у бродоградилишту *Уљаник*, које су рађене на основу заплењене документације за израду италијанских подморница Рубино и Топацио. Ипак оне су у састав ЈРМ ушле после 1960. године.¹⁵²⁷

На рад и резултате југословенске бродоградњевне индустрије у овом периоду велики утицај имала је америчка војна помоћ. Из САД-а су стизале велике количине опреме која је била дефицитарна у Југославији и без које се бродови нису могли завршити.¹⁵²⁸ Од материјала добијеног кроз програм америчке војне помоћи било је обезбеђено потпуно или делимично опремање неколицине југословенских бродова: разарача *Сплит*, четири ескортна разарача, школског брода *Галеб*, 24 мања патролна брода, 6 већих патролних бродова, 72 торпедна чамца, 28 средњих и мањих миноловаца, 6 већих миноловаца, 15 артиљеријских сплави, 12 минерских сплави, 24 речна миноловца, 3 речна патролна чамца, 18 комада обалских патролних чамаца, 31 помоћни брод и 1 речни оклопни чамац.¹⁵²⁹

6. 4. Рад цивилне привреде за војне потребе

С обзиром на немогућност да постројења војне и ваздухопловне индустрије, задовоље све потребе које је имала Армија у њено снабдевање морала се укључити и цивилна привреда. Осим тога, ни војна ни ваздухопловна индустрија, као ни бродоградња нису могле да раде без кооперативе са цивилним сектором. Када то кажемо у виду имамо чињеницу да су многи материјали потребни за израду авиона, бродова, наоружања, муниције и друге војне опреме морали бити добијени из цивилних фабрика.

У првим послератним годинама цивилна предузећа радила су за војне потребе без јасно дефинисаних прописа и без посебних ограничења, а њихов законски положај коначно је био

¹⁵²⁵ О. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, str. 328.

¹⁵²⁶ Grupa autora, *Ratna mornarica*, str. 53.

¹⁵²⁷ Isto, str. 54; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 396.

¹⁵²⁸ У Југославију су кроз програм америчке војне помоћи стигли: навигациона опрема и уређаји, артиљеријско наоружање, муниција и уређаји за управљање артиљеријским гађањем, торпедни уређаји и уређаји за управљање торпедним гађањем, средства и наоружање за против-подморничку борбу, средства за осматрање и везу, погонски и помоћни уређаји, електро уређаји и инсталације за пловне објекте, уређаји за одбрану лука (обалски радар), станице за демагнетизацију, полигон за вежбање против-подморничког напада као и резервни делови за наведене уређаје, опрему и наоружање. ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Извештај Одељења за пријем војне помоћи ДСНО о војној помоћи САД Југославији у времену од 1951. до 1958. године, стр. 3–4.

¹⁵²⁹ ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Извештај Одељења за пријем војне помоћи ДСНО о војној помоћи САД Југославији у времену од 1951. до 1958. године, стр. 3–4; ВА, ЈНА, к. 21, ф. 3, док. 3, Преглед програмованог и испорученог материјала по програмима војне помоћи 1951–1957, стр. 22–23.

дефинисан Уредбом о предузећима која производе за одређене потребе ЈНА из децембра 1953. године. Тада су у највећој мери дефинисана ограничења која су се односила на њихов рад. Иако формално нису потпадала под надлежност ДСНО-а као што је то био случај са фабрикама наменске индустрије, она су за велики број ствари од њега била зависна или су морала добити његову сагласност. Она нису могла мењати карактер своје производње, нити давати било какве техничке, технолошке нити количинске податке о производима намењеним за ЈНА, без одобрења ДСНО, а државни секретар за народну одбрану постављао је њихове директоре. Осим тога ова предузећа су могла своје производе извозити самостално или преко неког другог предузећа само уз претходну сагласност ДСНО. Део амортизационог фонда предузећа за војне потребе била су дужна да употребе за одржавање и замену основних средстава за производњу, односно за одржавање карактера предузећа и капацитета неопходних за производњу одређену за потребе ЈНА. У случају да су хтела да врше неке инвестиције у циљу побољшања односно повећања своје производње за тржиште, то су могла чинити само ако оне нису биле у супротности са одређеним програмом изградње за потребе војне производње.¹⁵³⁰

На основу ове поменуте Уредбе СИБ је у току 1954. донео Одлуку о обавези одређених привредних организација да прибаве сагласност за стављање у промет основних средстава предвиђених за ратну производњу. Да би продали напред дефинисана средства, цивилне привредне организације имале су дужност да за то претходно прибаве сагласност ДСНО-а. Овим ограничењем била су обухваћена сва средства која су била ангажована ратним планом производње, односно која су била назначена у плану преоријентације на ратну производњу.¹⁵³¹ У овај Одлуци набројано је 114 привредних организација која су радила или су у случају рата била предвиђена за рад за потребе ЈНА¹⁵³² и која су подлежала свим ограничењима која су произилазила из напред наведене Уредбе и Одлуке.

¹⁵³⁰ *Службени лист ФНРЈ*, 53/1953, „Уредба о привредним предузећима која производе за одређене потребе Југословенске народне армије“, стр. 700–701.

¹⁵³¹ АЈ, СИБ, 130-920-1400, Одлука о ограничењу промета основним средствима предвиђеним за ратну производњу, пов. бр. 212 од 31. маја 1954. године.

¹⁵³² Биле су то следеће привредне организације: 1) *Петар Драпшин* – Нови Сад; 2) *Сутјеска* – Београд; 3) *Југодент* – Нови Сад; 4) *Истра* – Кула; 5) *Југострој* – Раковица; 6) *Индустрија мотора* – Раковица; 7) *Индустрија прецизне механике* – Београд; 8) *27. март* – Нови Сад; 9) *Југоалат* – Нови Сад; 10) *14. октобар* – Крушевац; 11) *Индустрија кугличних лежајева* – Београд; 12) *Фабрика трактора и машина* – Бежанија; 13) *Фабрика грађевинских машина* – Смедерево; 14) *Јастребац* – Ниш; 15) *Ватроспрем* – Београд; 16) *Партизан фабрика бицикала* – Суботица; 17) *Север* – Суботица; 18) *Новокабел* – Нови Сад; 19) *Елизо* – Београд; 20) *Никола Тесла* – Београд; 21) *Михаило Путин* – Београд; 22) *РР Заводи* – Ниш; 23) *Бранко Крсмановић* – Параћин; 24) *Љубиша Миодраговић* – Пријепоље; 25) *Цвета Дабић* – Ужице; 26) *Војвођанска индустрија свиле* – Нови Сад; 27) *Стеван Дукић* – Земун; 28) *Црвене звезда* – Младеновац; 29) *Соња Маринковић* – Нови Сад; 30) *Југословенска крзнерска индустрија* – Инђија; 31) *Ваљаоница бакра и легура* – Севојно; 32) *Ковница* – Топчидер; 33) *Буро Ђаковић* – Славонски Брод; 34) *Првомајска* – Загреб; 35) *Метал* – Оточец крај Загреба; 36) *Вецо Хољеви* – Карловац; 37) *Жече* – Карловац; 38) *Јединство* – Загреб; 39) *Братство* – Загреб; 40) *Ратид* – Загреб; 41) *Лим* – Загреб; 42) *Ме-Га* – Загреб; 43) *Творница алата* – Нова Градишка; 44) *Инструментарија* – Загреб; 45) *Творница рачунских стројева* – Загреб; 46) *Творница моторних котача* – Загреб; 47) *Ме-Ба* – Загреб; 48) *Горица* – Загреб; 49) *Владо Багат* – Загреб; 50) *Светлост* – Ријека; 51) *3. мај* – Ријека; 52) *Елка* – Загреб; 53) *Радиоиндустрија* – Загреб; 54) *Кроатија* – Загреб; 55) *Муња* – Загреб; 56) *Искра* – Загреб; 57) *Памучна индустрија* – Дуга Реса; 58) *Вартекс* – Вараждин; 59) *Вунена индустрија* – Карловац; 60) *Ланена индустрија* – Петриња; 61) *Кудељна индустрија* – Карловац; 62) *Ваљаоница алуминијума* – Ражине; 63) *Борово, Комбинат гуме и обуће* – Борово; 64) *Уљаник* – Пула; 65) *Бродоградилнице* – Сплит; 66) *Титово бродоградилнице* – Краљевица; 67) *Виктор Ленац* – Ријека; 68) *Рикардо Бенчић* – Ријека; 69) *Вулкан* – Ријека; 70) *Творница турбина* – Карловац; 71) *Железара* – Јасенице; 72) *Железара* – Равне; 73) *Импол* – Словенска Бистрица; 74) *Цинкарна* – Цеље; 75) *Мариборска ливарна* – Марибор; 76) *Рог* – Љубљана; 77) *Товарна аутомобилова* – Марибор; 78) *Товарна вериг* – Лесце Блед; 79) *Товарна вијаков Пламен* – Кропа; 80) *Товарна кованега орођа* – Жреч; 81) *Товарна емајлиране посоде* – Цеље; 82) *СКИП* – Љубљана; 83) *Сатурнус* – Љубљана; 84) *Товарна ковинске галантерије* – Љубљана; 85) *Литострој* – Љубљана; 86) *Титан* – Камник; 87) *Унитас* – Љубљана; 88) *Картонажна товарна* – Љубљана; 89) *Творница папира* – Ријека; 90) *Товарна папира ин картона* – Видем Кршко; 91) *Папирница* – Вевче; 92) *Електроковина* – Марибор; 93) *Искра* – Крањ; 94) *Телекомуникације* – Љубљана; 95) *Елма* – Чрнуће; 96) *Сава* – Крањ; 97) *Железара* – Зеница; 98) *Рудник мангана* – Чевљановићи; 99) *Творница стројева* – Ступ; 100) *Творница бицикала Ласта* – Илица; 101) *Борис*

Почетак производње наоружања и муниције у земљи изискивао је помоћ цивилне индустрије, пре свега црне металургије без које је производња била практично немогућа. Већ у току 1947. можемо пратити преписку између МНО и тада још увек Главне управе црне металургије у вези са производњом различитих материјала потребних за производњу наоружања и муниције. Тада су почели преговори око замене бакра за синтеровано гвожђе, као и за израду челичних рондела и челика за панцирне гранате.¹⁵³³

У наредним годинама црна металургија је снабдевала војну индустрију различитим материјалима. Један од најважнијих био је *Ми Г* челик неопходан за производњу наоружања и муниције. Почетак сукоба са СССР-ом и немогућност набавке ове легуре челика из иностранства условили су повећану потражњу за њим у земљи. Несрећа је била што се исти челик користио и за израду железничких шина, па су железаре у Јесеницама и Зеници биле преоптерећене послом и нису биле у могућности да повећају капацитет производње. С тим у вези Дирекција наоружања се жалила у новембру 1948. да ће „један војнотехнички завод“ морати да обустави свој рад уколико не буде добио поменути челик.¹⁵³⁴ Стање није било поправљено ни идуће године, с обзиром на то да су се у Дирекцији муниције МНО жалили да су у току 1949. добили 70% од предвиђене количине овог челика, а да јој је од тражених 13.000 тона за 1950. Савезна планска комисија одобрила свега 9.700 тона. Ревизорска комисија Министарства тешке индустрије је утврдила да предузећа Генералне дирекције црне металургије почетком 1950. нису била испунила 40% својих обавеза према војсци.¹⁵³⁵ Оно што је представљало додатну тешкоћу јесте да је квалитет овог челика био доста слаб. Тако је приликом производње кошуљица за гранате за које се користила ова легура због лошег квалитета материјала на шкарт отпадало око 20% производа.¹⁵³⁶

Још један од веома коришћених производа црне металургије био је и ниско-легирани *ЕЛ* челик који се користио за производњу муниције,¹⁵³⁷ као и оклопне плоче за авионе из манган-силицијум челика марке *Е10*.¹⁵³⁸ Према подацима из документације Генералне дирекције црне металургије, њена предузећа су у току 1949. године испоручивала ЈА око 70 различитих производа од гвоздене руде, преко различитих врста челика, лимова и жице, до осовина за кола, потковица и металних цеви.¹⁵³⁹

Производња одређених прототипова наоружања, такође није могла да прође без цивилне оперативе посебно предузећа из састава Генералне дирекције црне металургије. На том трагу можемо пратити учешће железара Јесенице и Гуштањ у производњи топа Б-1 и возила А. Још у јулу 1947. Преко Генералне дирекције црне металургије МНО захтевало је од

Кидрич, Творница стројева и ливница – Бања Лука; 102) Челик, Предузеће за обраду метала – Крешево; 103) Индустриски погон казнено-поправног дома – Зеница; 104) Трудбеник – Добој; 105) Творница сапуна Астра – Сарајево; 106) Фабрика соде – Лукавац; 107) Творница вате Обнова – Сарајево; 108) Кудељара – Дворови; 109) Гуми-Техника – Сарајево; 110) Коксара Борис Кидрич Лукавац; 111) Дестилација дрва – Теслић; 112) Тито – Скопље; 113) Радоје Дакић – Титоград; 114) Фабрика сапуна Н. Ђурковић – Котор.

¹⁵³³ АЈ, фонд Генерална дирекција за црну металургију Владе ФНРЈ (ГД за црну металургију), 106-25-43, Главна управа црне металургије – МНО, пов. бр. 2219, од 12. августа 1947. године.

¹⁵³⁴ АЈ, ГД за црну металургију, 106-5-13, Генерална дирекција црне металургије – Железара Јесенице, бр. 30490 од 11. новембра 1948. године.

¹⁵³⁵ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 51, Записник са састанка о стању у дирекцији муниције од 7. децембра 1949. године; АЈ, ГД за црну металургију, 106-6-14, Неиздобављени материјал из Железарне Јасенице ин Зеница, секр. пов. 800, од 30. марта 1950. године.

¹⁵³⁶ ВА, ЈНА, к. 539, ф. 2, док. 51, Записник са састанка о стању у дирекцији муниције од 7. децембра 1949. године.

¹⁵³⁷ АЈ, ГД за црну металургију, 106-15-26, Предузеће Први партизан Титово Ужице – Железара Јесенице, бр. 06-10784, од 10. октобра 1949. године.

¹⁵³⁸ АЈ, ГД за црну металургију, 106-19-32, Генерална дирекција црне металургије – Војна пошта 99945, бр. 13613 од 23. априла 1948. године.

¹⁵³⁹ АЈ, ГД за црну металургију, 106-15-26, Преглед испорука материјала Југословенској армији од 1. јануара до 31. августа 1949. године.

Железаре Јесенице да по поручбини Б-1 изради 2 ливена електро-челика у тежини од по око 150 kg, према моделу који им је доставио ВТЗ Крагујевац. Квалитет је требало да одреди главни пројектант пуковник Бошко Станисављевић.¹⁵⁴⁰ Две године касније, у јулу 1949. преузело је Министарство тешке индустрије под личним руководством министра Лескошека ванредне радове ради производње возила А. Тада су за сарадњу биле ангажоване железаре Јесенице и Гуштањ и то за израду специјалних електро-челика, специјалног челичног лива, ваљања специјалних дебелих лимова, код термичке обраде челика и коначно код испитивања и утврђивања њиховог квалитета. С обзиром на тренутак у коме се свакодневно пуцало на југословенским границама, тада је истакнуто да израду ливених и ваљаних делова и специјалног челика треба извршити у најкраћем могућем року без чекања на контингенте и прописане наруџбине како се због администрације не би губило на времену.¹⁵⁴¹

Осим црне металургије велику помоћ Армији, као и војној и ваздухопловној индустрији дала су предузећа Главне дирекције савезне индустрије мотора, као и Генерална дирекција за машиноградњу. Ипак за разлику од предузећа црне металургије, фабрике из састава ове две дирекције углавном су испоручивали готове производе. Тако је *Товарна аутомобилов Марибор* (ТАМ) за Армију у посматраном периоду производила камионе¹⁵⁴² и пољске кухиње,¹⁵⁴³ док је фабрика вагона *Гоша* из Смедеревске Паланке производила оклопна и санитетска кола, антенске стубове, санитетске сандуке и приколице за „Џејмсове“.¹⁵⁴⁴ *Индустрија прецизне механике* израђивала је за потребе Армије Морзеове апарате војно-телеграфског типа¹⁵⁴⁵, док је Р одељење *Индустрија мотора* Раковица производила моторе за авионе.¹⁵⁴⁶ Произвођен је и велики број алата за потребе војне и ваздухопловне индустрије.

За предузећа и установе ЈА/ЈНА било је неопходно вршити анализу метала и металних легура, углавном нелегираних и легираних челика и алуминијумових легура. Како Армија није имала могућности да та испитивања врши у својим лабораторијама, они су молили Генералну дирекцију црне металургије да та испитивања врши неко од њених предузећа, а као најпогодније препоручили су Железару у Смедереву.¹⁵⁴⁷ Овакав вид помоћи цивилне оперативе није био временски дуг, с обзиром на то да су у Армији убрзано радили на изградњи сопствене лабораторије у којој би се спроводиле поменуте анализе.

Осим испитивања цивилна оператива је војној уступала и различите елаборате за производњу одређених сировина и делова. Тако је Железара Јесенице предала Генералној дирекцији индустрије наоружања МНО у току 1948. Елаборат о поступку за добијање кристалног амонијевог молибдена из феромолибдена, који се користио за производњу челика велике издржљивости и велике отпорности на високе температуре, што је било од изузетног значаја за војну и ваздухопловну индустрију, посебно што су неке легуре које су у свом саставу имале овај метал биле отпорне и на корозију.¹⁵⁴⁸ *Индустрија прецизне механике* је са друге

¹⁵⁴⁰ АЈ, ГД за црну металургију, 106-19-32, Генерална дирекција црне металургије – Железара Јесенице, бр. 18504, од 2. јула 1947. године.

¹⁵⁴¹ АЈ, ГД за црну металургију, 106-15-26, Израда делова за „Возило А“, стр. пов. 2060 од 6. јула 1949. године.

¹⁵⁴² АЈ, фонд Генерална дирекција за машиноградњу Владе ФНРЈ (ГД за машиноградњу), 107-12-26, ГД за машиноградњу Владе ФНРЈ – Товарна аутомобилов Марибор Тезно, стр. пов. 14, од 14. јула 1950. године.

¹⁵⁴³ АЈ, ГД савезне индустрије мотора, Товарна аутомобилов Марибор – Министарству тешке индустрије ФНРЈ, бр. 3/46-1, од 15. септембра 1949. године.

¹⁵⁴⁴ АЈ, ГД за машиноградњу, 107-12-26, Генерална дирекција за машиноградњу Владе ФНРЈ – „Драг. Ђорђевић – Гоша“ Смедеревска Паланка, стр. пов. 93, од 7. септембра 1950. године.

¹⁵⁴⁵ АЈ, ГД савезне индустрије мотора, 108-28-44, Акт Индустрије прецизне механике, бр. 8082, од 21. маја 1949. године.

¹⁵⁴⁶ АЈ, ГД савезне индустрије мотора, 108-29-47, Уговори са ЈА по којима су извршене испоруке у целости.

¹⁵⁴⁷ АЈ, ГД за црну металургију, 106-110-139, Војна пошта бр. 5467 – Генералној дирекцији црне металургије, бр. 858, од 8. августа 1949. године.

¹⁵⁴⁸ АЈ, ГД за црну металургију, 106-5-13, Генерална дирекција црне металургије – Генералној дирекцији индустрије наоружања, пов. бр. 1768 од 8. јуна 1948. године.

стране Централној управи бродоградње крајем 1949. године уступила документацију за „спица“ пумпе за гориво.¹⁵⁴⁹

Недовољни војни ремонтни капацитети утицали су да фабрике цивилне индустрије врше и такву врсту услуге за Армију. На том фону је у току 1950. извршен ремонт великог броја камиона у фабрици ТАМ. У питању су били камиони марке „Џејмс“ и Прага. Колико је ово било важно за државу, јасно је из тога што је ремонт ових камиона представљао за фабрику ТАМ „главни плански задатак у 1950. години“.¹⁵⁵⁰ Индустрија мотора Раковица је вршила ремонт авионских мотора, упркос томе што се перманентно сусретала са дотрајалим алатом и другим различитим потешкоћама.¹⁵⁵¹

Иако је дала немерљив допринос у подизању одбрамбене способности земље, војно-цивилна кооператива није увек пролазила без проблема. Један од најчешћих било је неиспуњавање уговора односно кашњење испорука или њихово отказивање. То је било најкарактеристичније у периоду 1949–1951, када је угроженост земље била највећа, па у складу са тим и војне потребе повећане. Према извештају Министарства тешке индустрије ФНРЈ већ у току 1949. дошло је до великих проблема. Каснио је челик за бродоградилиште у Сплиту, као и бакарни и месингани лим за Икарус. Неиспоручени материјал прелазио је преко 50% укупно уговорених испорука, па је тако од 3,2 тоне уговореног месинганог лима испоручено тек 1,5 тона, или што је било још поразније од 1,1 тоне уговореног бакарног лима било је испоручено свега 0,3 тоне.¹⁵⁵² Нису само каснили материјали и полуфабрикати већ и готови производи. У току 1949. године од уговорених 640 камиона Прага фабрика у Марибору испоручила је ЈА свега 99 камиона, док је 541 остао неиспоручен. На овом примеру могу се видети последице почетка економске блокаде од стране источноевропских земаља. У Главној дирекцији савезне индустрије мотора тврдили су да је до кашњења долазило због недостатка увозног материјала, с обзиром на то да су делови за камионе који су били наручени у Чехословачкој остали неиспоручени због прекида трговинских веза.¹⁵⁵³

¹⁵⁴⁹ АЈ, ГД савезне индустрије мотора, 108-28-44, Централна управа бродоградње – Министарству тешке индустрије, Документација за „спица“ пумпе за гориво, пов. бр. 4242/1, од 7. децембра 1949. године.

¹⁵⁵⁰ АЈ, ГД савезне индустрије мотора, 108-19-33, Реализација ремонта камиона „ГМЦ“ за ЈА, стр. пов. 537 од 8. децембра 1949. године; Исто, Ремонт камиона за ЈА, стр. пов. 537 од 29. децембра 1949. године.

¹⁵⁵¹ АЈ, ГД савезне индустрије мотора, 108-29-47, Специјални задаци и њихова проблематика.

¹⁵⁵² АЈ, фонд Министарство тешке индустрије, 16-5-9, Извештај о неизвршењу уговорних обавеза према Југословенској армији, пов. бр. 4128, од 9. новембра 1949. године.

¹⁵⁵³ АЈ, фонд Министарство тешке индустрије, 16-5-9, Извештај о неизвршењу уговорних обавеза према Југословенској армији, пов. бр. 4128, од 9. новембра 1949. године.

7. ИЗГРАДЊА ИНФРАСТРУКТУРЕ И ПОЛИТИКА ОДБРАНЕ

7. 1. Саобраћајна инфраструктура

Саобраћај има изузетан значај у политици одбране сваке земље. Непрекидност и уредност одвијања саобраћаја представљају основни услов за извршење мобилизације, концентрације, стратегијског развоја, маневра, извођење операција, снабдевања јединица и функционисање ратне привреде.¹⁵⁵⁴ Посебну важност саобраћај је добио у периоду после Првог светског рата када долази до све веће моторизације оружаних снага и када маневарски приступ извођења ратних операција почиње да заузима све истакнутије место у теорији ратне вештине. Према томе, развијена саобраћајна инфраструктура омогућава оружаним снагама да брзо и ефикасно савладају простор и препреке на њему и на тај начин правовремено одговоре на све безбедносне изазове.

7. 1. 1. Железничка инфраструктура

Краљевина Југославија се није могла похвалити развијеном саобраћајном инфраструктуром. Њена железничка мрежа била је расцепкана у три наслеђена подручја, српско, аустроугарско и турско. Ова подручја нису била повезана, нити су правци простирања пруга у њима одговарали новој државној целини. Осим тога, наслеђена железничка мрежа била је хетерогена (нормални и узани колосек) и неравномерно развијена у појединачним деловима земље. Све главне железничке линије у Војводини и Хрватској водиле су ка Будимпешти, док су оне у Словенији гравитирале ка Бечу, а у Македонији ка Солуну. Саобраћајне власти Краљевине Југославије због тога су морале да учине велики напор како би наслеђене пруге повезале у једну целину и на тај начин створиле употребљиву унутрашњу железничку мрежу. У ту сврху изграђено је 1.185 km пруга нормалног колосека, 401 km пруга узаног колосека и 325 km паралелног (дуплог) колосека, што све у свему чинило око 1.911 km пруге. На тај начин Краљевина Југославија је у рат ушла са 10.720 km пруге.¹⁵⁵⁵

Због привредног и војног значаја железница је у току рата доживела огромна разарања, када је оштећено или уништено око 6.140 km колосека, односно 57,3 % предратне железничке мреже. Од око 86 km железничких мостова са колико је Југославија ушла у Други светски рат, преостало је на његовом крају свега 35 km. Осим тога предратни возни парк био је 1945. сведен на половину.¹⁵⁵⁶

Уз велика материјална улагања, али и уз велике људске напоре, највећи део обнове железнице био је извршен у прве две године после рата, тако да је до 1947. углавном био успостављен саобраћај на читавој железничкој мрежи. Ипак све до 1956. године постојало је неколико железничких мостова (на Дунаву код Новог Сада и Београда, на Сави код Брода, на Тиси код Титела и Сенте и на Драви код Ботова) који су били само провизорно изграђени и који су чекали дефинитивну обнову и реконструкцију. Иако су велики радови на обнови железнице ангажовали у првим послератним годинама велика инвестициона средства, одмах

¹⁵⁵⁴ *Vojna enciklopedija*, књига 8, *Ratna privreda–Spahije*, Београд: Редакција војне енциклопедије, 1974, стр. 373.

¹⁵⁵⁵ АЈ, СЗДП, 459-12, Перспективни програм развоја саобраћаја у ФНРЈ.

¹⁵⁵⁶ АЈ, Комисија државне контроле Владе ФНРЈ (КДК), 19-143, Резултати контроле железничког саобраћаја (Извештај комисије за саобраћај) 14. март 1946. године.

су започеле и новоградње на железницама. Изградња нових железничких пруга заузимала је запажено место у инвестиционим плановима за железнички саобраћај. Ово је била последица тога што су готово све пруге грађене после Другог светског рата представљале крупне инвестиционе објекте, али и из разлога што су оне махом пролазиле кроз релативно тешке терене, па је за њихову изградњу требало уложити нешто већа средства.¹⁵⁵⁷

У табелама које следе можемо видети обим и структуру пруга изграђених у послератном периоду. У њима су пруге груписане према њиховој основној намени и саобраћајној функцији и онако како су хронолошки предаване у саобраћају.¹⁵⁵⁸

Табела бр. 26 – Пруге за подизање енергетске базе и индустрије

Редни број	Назив пруге	Дужина пруге у km	Година предаје у саобраћај	Основна саобраћајна функција пруге
1.	Брчко – Бановићи	89	1946.	Повезује руднике угља Крека – Бановићи и индустрију у долини Спрече
2.	Петровац – Ладне Воде	18	1946.	Повезује шумске комплексе источне Србије
3.	Бор – Црни Врх	22	1946.	Повезује шумске комплексе источне Србије
4.	Шамац – Сарајево	242	1947.	Повезује руднике угља Зеница, Какањ и Бега и индустрију у долини Босне – у Зеници, Илијашу, Подлуговима, Сарајеву, Добоју, Маглају, Завидовићима итд.
5.	Тузла – Бањалука	160	1947–1953.	Повезује индустријски базен северне Босне и Тузлу, Лукавац и др.
6.	Кучево – Бродице	16	1947.	Представља део пруге за Мајданпек, и повезује шумске комплексе у источној Србији
7.	Љубија – Брезичани	16	1947.	Повезује рудник гвожђа Љубија
8.	Шабац – Лозница – Зворник	74	1948.	Повезује индустрију у области Лознице и Зворника
9.	Босут – Бијељина	22	1950.	Повезује област Семберије и прилазе руднику угља Угљевик
10.	Марковац – Деспотовац	36	1952.	Повезује рудник угља Ресаву
11.	Параћин – Давидовац	7	1952.	Повезује индустрију цемента у Поповцу
12.	Подлугови – Брега – Вареш	25	1953.	Повезује рудник гвожђа и железару Вареш и рудник угља у Брези
13.	Семизовац – Вогошће	4	1953.	Повезује индустрију у Вогошћу
14.	Лупоглав – Шталије	55	1954.	Повезује рудник угља Раша
15.	Краљево – Чачак	36	1955.	Повезује индустрију у долини Западне Мораве

¹⁵⁵⁷ АЈ, СЗДП, 459-16, Анализа развоја саобраћаја у послератном периоду.

¹⁵⁵⁸ Подаци у табелама дати су на основу: АЈ, СЗДП, 459-16, Анализа развоја саобраћаја у послератном периоду.

Табела бр. 27 – Пруге у саставу основне железничке мреже

Редни број	Назив пруге	Дужина пруге у km	Година предаје у саобраћај	Основна саобраћајна функција пруге
1.	Куршумлија – Приштина	71	1947.	Повезује Косово и Метохију са долином јужне Мораве и дотадашњом железничком мрежом у тој области
2.	Бихаћ – Книн	115	1947.	Повезује најкраћим путем железничку мрежу западне Босне и Славоније са морем и индустрију у долини Уне
3.	Сежана – Дутовље	7	1947.	Повезује преко југословенске територије крајеве две главне пруге међународног значаја
4.	Пресерје – Боровница	11	1947.	Део магистрале Љубљана – Трст, којим се обишао у рату порушени вијадукт
5.	Никшић – Титоград (Подгорица)	56	1948.	Повезује Црну Гору са мрежом узаног колосека
6.	Грубишно поље – Бастаји	15	1948.	Повезује два значајна дела разгранате мреже славонских пруга
7.	Скопље – Гостивар	67	1952.	Повезује нормалним колосеком Полог, пространу област Македоније и представља део пруге ка Охриду, дуж које се налазе рудници гвожђа и гипса

Табела бр. 28 – Пруге које употпуњавају железничку мрежу

Редни број	Назив пруге	Дужина пруге у km	Година предаје у саобраћај	Основна саобраћајна функција пруге
1.	Овча – Кишвара	31	1947.	Повезује пољопривредну област Баната преко Београда са осталом железничком мрежом
2.	Модрича – Градачац	15	1952.	Повезује област Семберије
3.	Петловаћа – Богатић	14	1953.	Повезује област Мачве

Ако анализирамо податке из табела видећемо да је у периоду од 1946. до 1955. у Југославији изграђено укупно 1.224 km железничке пруге или просечно годишње око 120 km. Ипак видљиве су и велике разлике, па су тако највећа средства за изградњу железница издвојена 1947. године, када је у саобраћај пуштено 509 km или 41,58% укупно изграђених пруга у периоду 1946–1955. Овде нисмо рачунали пругу Тузла – Бањалука која је sukcesивно пуштана у саобраћај од 1947. до 1953. Најлошији резултати у том смислу забележени су 1949. и 1951. године када ниједан метар пруге није био пуштен у саобраћај. У географском погледу највеће инвестиције изведене су у области НР Босне и Херцеговине на чијој територији је изграђено више од 650 km пруге или преко 50% укупне новоградње железничке мреже у посматраном десетогодишњем периоду.

Поред пруга приказаних у табели у овом периоду изграђени су и дупли колосеци од Подсуседа од Сутле (14 km, 1948.) и од Топчидера до Савског моста (4 km, 1948.), обилазна пруга (20 km) и сплет ранжирних колосека у Винковачком железничком чвору (52 km 1948–1950).¹⁵⁵⁹ Осим тога, у периоду који посматра наш рад започети су радови на изградњи

¹⁵⁵⁹ АЈ, СЗДП, 459-16, Анализа развоја саобраћаја у послератном периоду.

неколико пруга које су у рад пуштене касније, а најважније међу њима биле су: Београд – Бар, Сарајево – Плоче, Книн – Задар, Сплит – Ливно, Гостивар – Кичево, Титоград – Никшић, Крушевац – Краљево, Мајданпек – Вражогрнац, Билећа – Гацко, Равна Река – Плевље, Ваљево – Лозница, Метохија – Призрен, Кичево – Охрид и Босански Нови – Глина.¹⁵⁶⁰

Све напред наведене пруге, изузев Петровац – Ладне Воде и Бор – Црни Врх биле су нормалног колосека, са техничким елементима за велики саобраћај и савремена возна средства. С тога је изградњом ових пруга не само повећан обим и транспортни капацитет, него је у знатној мери била извршена и реконструкција југословенске железничке мреже. То се посебно односи на оне правце на којима су раније постојале пруге узаног колосека, чији капацитети нису били у стању да подмире растуће потребе.¹⁵⁶¹

Изградња железничких пруга у овом периоду допринела је већој одбрамбеној способности земље, с обзиром на то да су на тај начин били повећани капацитети за превозење. Ипак морамо истаћи да је у највећој мери изградња железничких пруга била условљена изградњом индустрије, односно потребама за превоз одређених привредних грана и области, тако да је углавном била усклађена са општим привредним развојем. Међутим, темпо изградње железничке мреже није у свему одговарао темпу развоја остале привреде и порасту потреба у превозу железницом. Осим тога, иако су области изградње железнице постигнути видљиви резултати, железничка мрежа је и на крају периода који посматрамо била још увек у знатној мери неизграђена и међусобно неповезана.

7. 1. 2. Путна инфраструктура

Друмска саобраћајна мрежа у Југославији далеко је заостајала иза развијености путне мреже у већини европских земаља. Међутим, основни проблем није био толико у развијености, већ у стању путне мреже која није одговарала тадашњим потребама друмског саобраћаја, нарочито моторног. Поред лошег квалитета коловоза карактеристика југословенских путева и његови недостаци били су: недовољна ширина, оштре и непрегледне кривине и велики нагиби. Због тога су на некима од њих максималне брзине кретања биле 20 km/h, што је било далеко испод границе рентабилних брзина. Овакво стање путева проузроковало је смањење века трајања моторних возила, повећавало утрошак горива и гума и знатно повећавало трошкове одржавања путева.¹⁵⁶² Посебно отежавајућу околност представљала је чињеница да је око 50% друмских мостова у Југославији било дрвене конструкције, а самим тим и мале носивости, која је често била ограничена на свега 3 тоне.¹⁵⁶³ Било је ово недовољно и за одређене путничке аутомобиле, а посебно за камионе, тенкове и друга борбена и неборбена војна возила, што је доводило до смањења одбрамбених способности земље, с обзиром на то да је онемогућавало брзе маневре јединица.

Утврђивање основне путне мреже зависило је од географског и међународног положаја Југославије, од њене топографије и природних услова за развој саобраћаја, привредне структуре појединих подручја, размештаја производних снага, праваца кретања робе и путника и на крају, али никако не најмање битно од потреба одбране земље. На пружање путних праваца од битног су утицаја били постојећи међународни путеви, величина

¹⁵⁶⁰ АЈ, СЗДП, 459-25, Стање и основни проблеми саобраћаја и веза и перспектива њиховог развоја – Документација за дугорочни програм реконструкције, модернизације и изградње саобраћајне мреже, 9. април 1957. године.

¹⁵⁶¹ Ово се односи на пруге: Шамац – Сарајево, Брезичани – Љубија, Подлугови – Вареш, Добој – Тузла, Семизовац – Вогишће, Скопље – Гостивар, Шабац – Лозница, Босут – Бијељина и Параћин – Давидовац. АЈ, СЗДП, 459-16, Анализа развоја саобраћаја у послератном периоду.

¹⁵⁶² АЈ, СЗДП, 459-25, Стање и основни проблеми саобраћаја и веза и перспектива њиховог развоја – Документација за дугорочни програм реконструкције, модернизације и изградње саобраћајне мреже, 9. април 1957. године.

¹⁵⁶³ АЈ, СЗДП, 459-12, Перспективни програм развоја саобраћаја у ФНРЈ.

и кретање транзита, локација појединих економских и туристичких рејона и правци пружања речних долина.

Основни критеријуми за одређивање праваца које је требало уврстити у основну путну мрежу били су следећи: а) да основни путеви међусобно повежу веће привредне и културне центре, и ове центре са међународним путевима и Јадранским морем; б) да правилно повежу главну мрежу путева у Југославији у једну функционалну целину, омогућујући приступ моторним возилима по основној мрежи у сва већа привредна и културна подручја и главне градове република; в) да представљају најповољније правце за међународни саобраћај или најпогодније повезују међународне путеве са главним југословенским путевима; г) да имају значај за унутрашњи и међународни туризам; д) *да удовоље потребама народне одбране.*¹⁵⁶⁴

У јулу 1957. СИВ је прихватио предлог Одлуке о овлашћењу за доношење техничких прописа за пројектовање, грађење и одржавање путева. Тада су прихваћени принципи по којима је требало поступати при реконструкцији, модернизацији и грађењу јавних путева, уз обавезу да се приликом израде техничких прописа у обзир узму и сугестије Државног секретаријата за послове народне одбране у погледу техничких елемената за пројектовање максимално дозвољених успона.¹⁵⁶⁵

У послератном периоду, почевши од 1946. године грђено је просечно 150 km путева са модерним коловозом Најважнији путеви и објекти који су грађени у периоду који посматра наш рад били су: завршетак аутопута Београд – Загреб и Ријека – Загреб, као и модернизација путева Београд – Ваљево, Београд – Зрењанин и Битољ – Охрид. Осим тога изводили су се радови дуж Јадранске магистрале, као и на аутопуту Загреб – Љубљана.¹⁵⁶⁶

Упркос изградњи нових километара савремених путева, друмска инфраструктура остала је у посматраном периоду највећи саобраћајни проблем, посматрано из угла одбрамбене политике. Темпо изградње није био ни приближно довољан да би се решили сви проблеми који су онемогућавали потпуну употребљивост јединица ЈНА на читавој територији ФНРЈ.

7. 1. 3. Лучки капацитети

Када је у питању поморски саобраћај, главне луке на источној обали Јадранског мора, Ријека и Трст, остале су по окончању Првог светског рата изван територије Краљевине Југославије. Луке Сплит и Шибеник које су припале Југославији биле су далеко мање, а што је још битније њихова веза са залеђем је била изразито лоша. Тек по изградњи личке пруге ове две луке су добиле какву такву железничку мрежу у свом залеђу. Лука Плоче чија је изградња започета у међуратном периоду, повезана је системом пруга уског колосека са својим залеђем тек у време Другог светског рата. Речна пристаништа почела су се изграђивати тек 1935. године, а рат је затекао око 400 m механизованог кеја у Београду и Смедереву.¹⁵⁶⁷

Од укупно 9.659 m оперативне обале за бродове дуге и велике обалне пловидбе колико су крајем 1940. имале југословенске луке (укључујући и луку у Ријеци), било је на крају рата разорено 6.952 m. Осим тога, луке су биле закрчене рушевинама, али и

¹⁵⁶⁴ АЈ, СЗДП, 459-25, Стање и основни проблеми саобраћаја и веза и перспектива њиховог развоја – Документација за дугорочни програм реконструкције, модернизације и изградње саобраћајне мреже, 9. април 1957. године.

¹⁵⁶⁵ АЈ, СИВ, 130-559-923, Примедбе Државног секретара за послове народне одбране на нацрт Одлуке о овлашћењу за доношење техничких прописа за пројектовање градње и одржавање путева, бр. 2722, од 11. јула 1957. године.

¹⁵⁶⁶ АЈ, СЗДП, 459-16, Анализа развоја саобраћаја у послератном периоду.

¹⁵⁶⁷ АЈ, СЗДП, 459-12, Перспективни програм развоја саобраћаја у ФНРЈ.

потопљеним бродовима, а пловни пут уз југословенски део јадранске обале био је у току рата засут великим бројем мина. Њих су полагали сви, од југословенске краљевске морнарице, преко Италијана, Немаца, Британаца и Американаца, до морнарице НОВЈ. Укупно је дуж југословенске обале од Копра до Улциња положено више од 8.500 мина разних врста и типова. Мине су постављане по плану, али и ван њега, а били су минирани готово сви канали, све дужоблане пловне руте и прилази највећем броју лука. Само је у подручју Ријечког залива положено преко 2.500 мина.¹⁵⁶⁸

По завршетку рата Југославија је добила и ријечку луку, тако да је тада на свом делу јадранске обале располагала са шест већих лука. Почетком 1946. године у тим главним лукама (Ријека, Сушак, Шибеник, Сплит, Плоче и Дубровник (Груж)) било је укупно око 2.500 метара оперативне обале. И док је у лукама јужног, а нарочито средњег Јадрана, до почетка 1946. успостављен саобраћај на добром делу оперативне обале, дотле је у највећој и најважнијој Ријечкој луци стање лучких објеката било скоро исто као на дан кад су се из ње повукле немачке јединице.¹⁵⁶⁹

Средства са којима су почетком 1946. располагале југословенске луке ни издалека нису одговарале стварној потреби. Тако оне нису имале ниједну јачу дизалицу, ниједан грајф багер, а оскудевало се и у ронилачкој опреми. Без тако неопходног инвентара за извођење радова на обнови поморско-грађевинских објеката нове поморске власти нису биле у стању да започну ниједан већи рад. Најважнији задатак који је био постављен на почетку обнове југословенских лука 1946. године било је у првом реду оспособљавање што већег дела оперативне обале у Ријечко-сушачкој луци и повећање њеног капацитета. Затим требало је радити на оспособљавању и обнови осталих горе побројаних главних лука према њиховој важности и непосредним саобраћајним потребама. И на крају, требало је оспособити за најпотребнији саобраћај и оне мање луке локалног значаја које су у рату највише страдале. На крају ове године резултати рада били су више него видљиви. Само је у Ријечко-сушачкој луци обновљено 1.061 m оперативне обале. У осталим главним лукама обновљено је још око 500 m, док је у мањим лукама локалног значаја реконструисано 1.576 m обале. Дакле свеукупно у току 1946. обновљено је 3.137 m оперативне обале, чиме су знатно повећани лучки капацитети.¹⁵⁷⁰

У првом петогодишњем плану 1947–1951. као задатак је постављена обнова свих порушених оперативних обала у главним лукама до постигнућа предратног капацитета, а осим тога и изградња нових оперативних обала у дужни од 1.450 m. Обнова и изградња толике оперативне обале није била реално остварива. То сликовито говоре подаци с краја 1953. године који показују да су југословенске луке у том тренутку имале тек 7.177 m оперативне обале.¹⁵⁷¹ Стање је донекле поправљено до 1956. када је на располагању било 9.017 оперативне обале за дугу пловидбу што је било 93,4% предратних капацитета.¹⁵⁷²

Упркос обнови предратних и изградњи нових лучких капацитета (Плоче, Бар, Копар) до почетка 1957. године југословенске луке биле су недовољно технички опремљене. То је значило да се највећи део манипулације робом обављао на примитиван начин, тј. простом ручном снагом. Једино је ријечка лука била механизована. Осим тога због недостатка опремљених складишта луке нису могле да послују по принципу јавних складишта, већ су се морале оријентисати на директан претовар (брод – вагон), што је због недовољне пропусне моћи железничких пруга којима су луке биле повезане са залеђем доносило нове проблеме.¹⁵⁷³

¹⁵⁶⁸ Група аутора, *Ratna mornarica*, стр. 40, 282.

¹⁵⁶⁹ АЈ, Министарство поморства ФНРЈ, 552-28-43.

¹⁵⁷⁰ Исто.

¹⁵⁷¹ АЈ, СЗДП, 459-12, Перспективни програм развоја саобраћаја у ФНРЈ.

¹⁵⁷² АЈ, СЗДП, 459-25, Стање и основни проблеми саобраћаја и веза и перспектива њиховог развоја – Документација за дугорочни програм реконструкције, модернизације и изградње саобраћајне мреже, 9. април 1957. године.

¹⁵⁷³ Исто.

Ипак, морамо истаћи да су луке у периоду од 1948. па све до краја посматраног периода имале веома важну улогу у одржавању одбрамбене способности Југославије. Када то кажемо у виду првенствено имамо чињеницу да је преко јадранских лука у Југославију пристизао највећи део америчке војне помоћи, а осим тога, луке су у југословенским војним плановима биле веома важне у случају агресије на земљу са Истока, јер би преко њих западни савезници најлакше вршили снабдевање ЈНА.

7. 1. 4. Изградња аеродрома

Инфраструктура ваздушног саобраћаја била је веома лоша. Пред крај 1944. године Ваздухопловно одељење Главног штаба НОВ и ПО Србије израдило један документ са подацима о аеродромима који су се налазили на територији Југославије. У њему су побројана сва летишта, аеродроми и хидробазе, дате њихове локације, координате, димензије и природа тла полетно следних стаза (ПСС). Према подацима из тог документа на територији Југославије налазило се 17 аеродрома,¹⁵⁷⁴ 75 летишта¹⁵⁷⁵ и 4 хидробазе.¹⁵⁷⁶ Сви ови аеродроми и летишта, били су неупотребљиви за нове типове млазних авиона који су се појавили крајем Другог светског рата, с обзиром на чињеницу да су ПСС стазе углавном биле травнате и земљане, тако да је велики број њих после киша био у потпуности неупотребљив.¹⁵⁷⁷

Оваква аеродромска мрежа која је и иначе била недовољно развијена, додатно је била оштећена од стране немачких јединица које су приликом повлачења из Југославије порушиле и онеспособиле велики број аеродромских објеката и инсталација. Полетно слетне стазе на напред побројаним аеродромима биле су највећим делом неупотребљиве по њиховом повлачењу, а додатна оштећења на аеродромима проузроковала су и савезничка бомбардовања у току 1944. године. Коначан биланс рата је било оштећење и уништење око 70% аеродромских објеката.

¹⁵⁷⁴ Међу аеродроме су побројани: 1) Београд – Земун, који се налазио 4,8 km северно од Београда, између Земуна и Бежаније; 2) Доње Скопице које се налазило 40 km северозападно од Загреба; 3) Ечка који се налазио 6,4 km југоисточно од данашњег Зрењанина; 4) Горњи Ступник који се налазио 10,4 km југозападном од Загреба; 5) Ковин који се налазио 12,8 km северозападно од Ковина; 6) Краљево који се налазио 2,4 km североисточно од Краљева; 7) Љубљана који се налазио 4,8 km североисточно од Љубљане непосредно поред пруге Љубљана – Загреб; 8) Мостар који се налазио 4,4 km јужно од Мостара на западној обали реке Неретве; 9) Ниш који се налазио 2,8 km северозападно од Ниша; 10) Нови Сад који се налазио 4 km западно од Новог Сада; 11) Панчево који се налазио 16,8 km североисточно од Београда; 12) Загреб – Плесо, који се налазио 10,4 km југоисточно од Загреба; 13) Подгорица који се налазио 2 km југоисточно од Подгорице; 14) Сарајево – Рајловац који се налазио 10 km северозападно од Сарајева; 15) Скопље који се налазио 3,2 km југоисточно од Скопља; 16) Загреб – Боронгај, који се налазио 4 km источно од Загреба; 17) Бањалука – Залужани који се налазио 9,6 В североисточно од Бањалуке.

¹⁵⁷⁵ Међу летишта су побројани: 1) Алибунар, 2) Бањалука, 3) Батуловце код Ниша, 4) Башаид код данашњег Зрењанина, 5) Бела Црква, 6) Београд – Икарус, 7) Беране, 8) Бихаћ, 9) Битољ, 10) Борово код Вуковара, 11) Босански Петровац, 12) Босанска Градишка, 13) Брасина код Дубровника, 14) Брод, 15) Бунић у Крбавском пољу, 16) Чачак – Прељина, 17) Цетиње, 18) Феризовић код Урошевца, 19) Гламоч, 20) Гласина код Сарајева, 21) Груж код Дубровника, 22) Иланча, 23) Имотски, 24) Јагодина, 25) Карловац, 26) Книн, 27) Крагујевац, 28) Краљево – Ковачи, 29) Крушедол, 30) Крушевац, 31) Куманово, 32) Куриловец код Велике Горице, 33) Лесковац, 34) Липљан, 35) Лозница, 36) Марибор, 37) Милошево код Обилића, 38) Мостар – Косор, 39) Никшић – Капино поље, 40) Никшић – Салково поље, 41) Нин код Задра, 42) Одра код Загреба, 43) Огулин, 44) Осјек, 45) Овче Поље, 46) Панчево – Банатско Краљевићево, 47) Пећ, 48) Петровац код Скопља, 49) Петровград (данас Зрењанин), 50) Пирот, 51) Пљевља, 52) Пожега (Ужичка), 53) Прилеп, 54) Рума, 55) Шабац, 56) Самобор, 57) Самос код данашњег Зрењанина, 58) Сарајево – Бутмир, 59) Шарлинци код Ниша, 60) Сремска Митровица, 61) Сињ, 62) Сјеница, 63) Смедеревска Паланка, 64) Сомбор, 65) Столац код Мостара, 66) Сушак, 67) Тетово, 68) Загреб – Брезовица, 69) Земуник код Задра, 70) Земуник – Пркос, 71) Авдиловац код Прокупља, 72) Бојник, 73) Косанчић код Ниша, 74) Соко Бања и 75) Медвеђа.

¹⁵⁷⁶ Међу хидробазе су побројане: 1) Београд – Земун на обали Дунава која се налазила са у близини Ратног острва, 2) Кумбор у Бококорторском заливу, 3) Дивуље на северној страни Трогирског канала и 4) Шибеник.

¹⁵⁷⁷ ВА, НОР, к. 193, ф. 36, док. 2, Подаци о аеродромима који се налазе на територији Југославије.

У првом послератном периоду који је трајао до 1948. године, главне активности биле су усмерене на обнову постојећих аеродрома. Тако се радило на поправци оштећених аеродромских објеката (хангара, касарни, управних зграда, радионица и др.). Обимнији радови извођени су на аеродромима Земун (Бежанија), Плесо, Мостар и Земуник. На овај начин задовољаване су најнужније потребе смештаја и рада јединица ратног ваздухопловства, али и оне само привремено. Наиме, увођење у употребу нових типова авиона, али пре свега неусловност расположивих аеродрома, поспешили су потребу изградње нове, савременије ваздухопловне инфраструктуре.¹⁵⁷⁸

Сагледавајући дугорочне потребе развоја ратног ваздухопловства, концепт изградње нове инфраструктуре садржао је одређене поставке: а) Изградња већег броја нових и реконструкција и доградња неких старих аеродрома, који су у свему морали да одговарају перспективним потребама развоја РВ, као и новим млазним авионима и другим захтевима у погледу безбедности летења, смештајних капацитета, услова за рад, смештај и заштиту јединица; б) Применом тих критерија на поједине конкретне локације требало је да се одлучније приступи изградњи нових аеродрома: Батајница, Скопље (Петровац), Мостар (Ортијеш), Тузла, Титоград, Краљево, Бихаћ и Приштина; в) Од ранијих локација требало је задржати и реконструисати аеродроме: Загреб (Плесо), Задар (Земуник), Брежице (Церкље), Пула, Сомбор и Ниш; г) Приоритети и тежиште изградње до почетка 1960-их, били су на изградњи основних аеродромских оперативних површина (ПСС, стаза за вожење и платформе) и најнужнијих објеката и инсталација за успостављање функције нових аеродрома. После тога је требало да уследи инжињеријско уређење аеродрома, са тежиштем на изградњи подземних и површинских складишта за авионе, система помоћних полетно слетних и рулних стаза, као и склоништа за командна места. Из ових неколико поставки видимо да су у Команди ваздухопловства одлучили да неке од старих аеродрома напусте. Били су то аеродроми Земун (Бежанија), Љубљана, стари аеродром у Скопљу, Нови Сад и Ечка.¹⁵⁷⁹

Изградња нових савремених аеродрома са бетонским ПСС, рулним стазама и стајанкама за авионе, започета је 1947. године у Батајници. Ипак посао се није одвијао тако брзо, а почетак сукоба са СССР-ом га је додатно успорио. Говорећи о аеродромској мрежи у Југославији генерал Коча Поповић је у разговору са америчким генералом Колинсом у октобру 1951. истакао да добар део аеродрома тада није био у задовољавајућем стању.¹⁵⁸⁰

Да посао са изградњом савремених аеродрома није текао задовољавајућом брзином показује и чињеница да је крајем 1953. у Југославији постојао само један аеродром са бетонском ПСС за млазне авионе (Батајница), али да ни она није била довољне дужине. То је решено 1954. када је ПСС аеродрома у Батајници продужена, а те године завршене су и ПСС у Петровцу код Скопља и Земуну код Задра. Осим тога на овим аеродромима била је изграђена и пратећа инфраструктура, па је крајем 1954. Југославија располагала са три дивизијска аеродрома за базирање млазних авиона.¹⁵⁸¹

У току 1955. године биле су завршене ПСС стазе на аеродромима Церкље и Плесо. Иако је било планирано да се и у Нишу изгради бетонска ПСС коју би могли да користе млазни авиони то није било могуће реализовати из разлога што се стаза није могла продужити са 1.500 на 2.500 метара. До краја наредне 1956. завршене су ПСС стазе на још два аеродрома у Пули и у Мостару. На тај начин у Југославији је постојало седам аеродрома способних за све типове авиона који су се налазили у наоружању ЈРВ под пуним оптерећењем. Поред њих још четири аеродрома (Земун, Ниш, Сомбор и Ковин) била су оспособљена за слетање и полетање клипних авиона, као и 30 сталних и оперативних

¹⁵⁷⁸ Група аутора, *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*, стр. 193.

¹⁵⁷⁹ Исто, стр. 193–194.

¹⁵⁸⁰ ВА, ЈНА, к. 14, ф. 6, док. 1, Конференција у Генералштабу ЈА са генералом Колинсом.

¹⁵⁸¹ ВА, ЈНА, к. 19, ф. 3, док. 2, Извештај о бојевој готовости ЈРВ за 1954. годину, пов. бр. 118, од 11. јануара 1955. године.

аеродрома са травнатим ПСС које су могли користити клипни авиони, изузев авиона Ф-47Д. Слабост ових аеродрома се огледала у томе што је њихова употреба за борбену авијацију у периоду јаких киша била несигурна због природе подлоге.¹⁵⁸²

Крајем 1956. године у Команди ЈРВ-а извршена је анализа постојеће аеродромске мреже у Југославији и као основни недостаци тада су истакнути:

а) Релативно мали број аеродрома оспособљених за све типове авиона у ратног ваздухопловства, при пуном оптерећењу авиона. Постојећи број (седам) ових аеродрома задовољавао је мирнодопске потребе, а осим тога сви они, изузев оних у Војводини били су поседнути школским или оперативним јединицама, тако да је њихов капацитет био у потпуности засићен. Нису постојали резервни аеродроми који би омогућили маневар авијације пребазирањем;

б) Аеродромска мрежа је била развијена и изграђена претежно на периферији државне територије. С тим у вези, у случају рата, а при брзим и дубоким продорима непријатеља у дубину југословенске територије, требало је рачунати да може доћи до губитка одређеног броја аеродрома чиме се су се још више смањивале и онако ограничене могућности базирања и маневара;

в) У том тренутку постојећи аеродроми, изузев делимично Батајнице, Земуна и Ниша, нису били уређени и оспособљени за ратне услове у инжињеријском смислу, пошто нису имали командна места, склоништа за авионе и људство итд. Аеродроми су били релативно слабо обезбеђени и противавионском артиљеријом, а осим тога способност авиона за самоодбрану са којима је у том тренутку располагало ЈРВ била је такође слаба.¹⁵⁸³

Због тога је ултимативно требало решити низ задатака:

а) Инжињеријско уређење постојећих аеродрома. С тим у вези већ почетком 1957. биле су предузете мере да се помоћу инжињеријских јединица ЈРВ, које су морале бити додатно попуњене људством и техником, као и помоћу неких грађевинских предузећа изврше на свим аеродромима у току 1957. и 1958. године сви потребни инжињеријски радови, путем изградње потребног броја капонира и разводних стаза за растресити распоред и склањање авиона, уз одговарајуће мере маскирања. Осим тога у истом временском периоду је требало изградити командна места, склоништа за летачки и технички састав, као и за опслужујућу технику за летења (различита возила). Тада је требало приступити и пројектовању и припремним радовима за изградњу подземних хангара. С обзиром на тадашње материјалне и финансијске могућности радове у свом смислу требало је отпочети само на аеродромима у Мостару и Бихаћу. Уколико би околности дозволиле касније је сличне радове требало организовати и на неким другим аеродромима;

б) Паралелно са инжињеријским уређењем аеродрома нужно је било предузимати свестране мере маскирања основних објеката, израду лажних постројења и тсл;

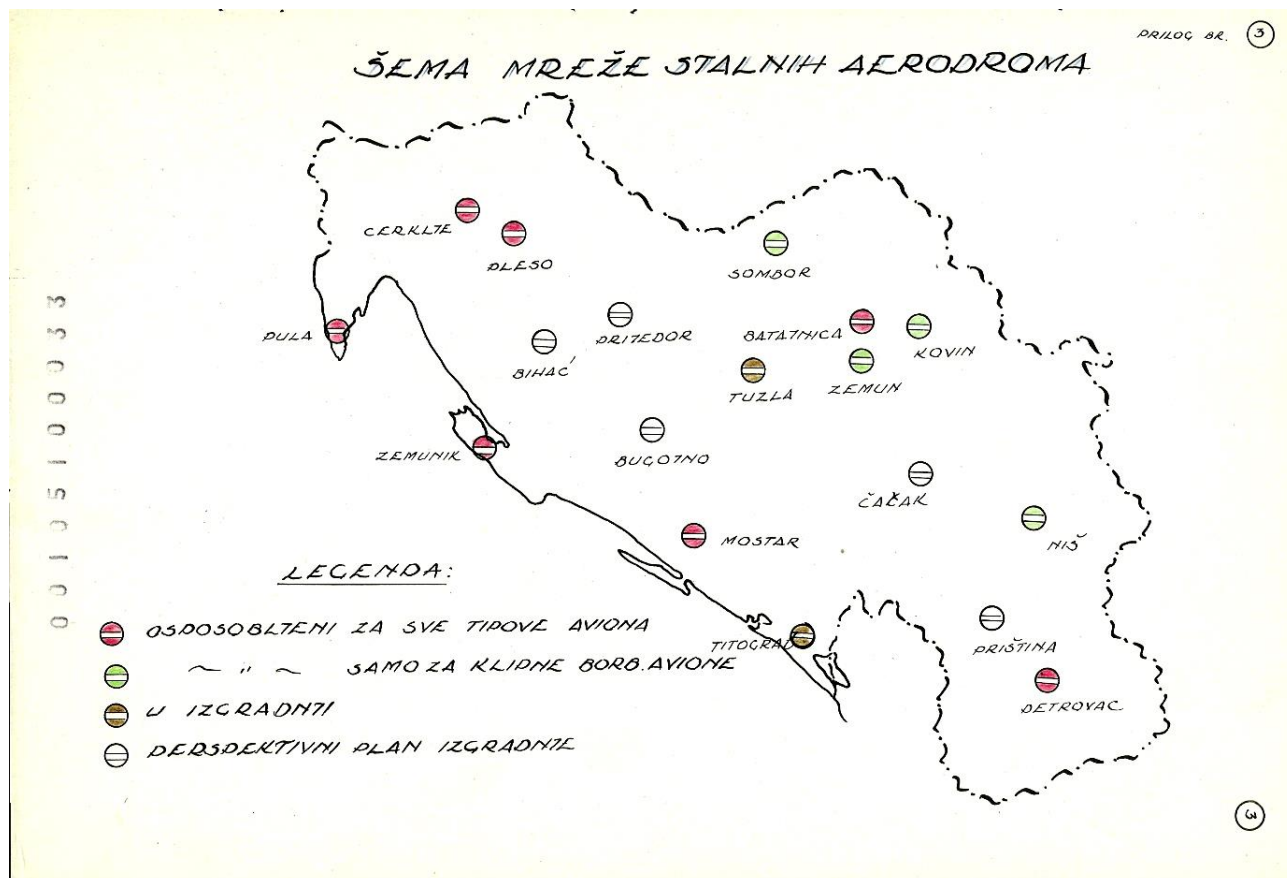
в) Требало је продужити са изградњом нових аеродрома у централном делу државе. Због тога су у Команди ЈРВ су сматрали да би ради попуње тада постојеће аеродромске мреже требало хитно приступити изградњи пет нових оперативних аеродрома са чврстом ПСС у централној зони државе. То су требали да буду аеродроми: Бихаћ, Липљан, рејон Чачка, Бугојно и Приједор. Ово би допринело знатно повећању могућности маневра авијације, а обезбедила би се и солидна операцијска основа за рад ваздухопловства као целине у било каквој војно-политичкој ситуацији. Процена је била да би било целисходније да се изградња ових аеродрома повери Инжињерији ЈНА, која би то остварила путем својих одреда. У складу са тим почетком 1957. постигнута је начелна сагласност са Управом инжињерије и био је достављен одговарајући писмени предлог Генералштабу. Према плану у

¹⁵⁸² ВА, ЈНА, к. 20, ф. 2, док. 3, Извештај о борбеној готовости РВ за 1956. годину, пов. бр. 752, од 15. фебруара 1957. године.

¹⁵⁸³ Исто.

току те године требало је почети са припремним радовима за изградњу аеродрома Бихаћ и Липљан (Приштина).¹⁵⁸⁴

Као што је и истакнуто у плановима у периоду који је уследио започета је градња аеродрома са подземним базама. Први од њих био је аеродром Бихаћ. Припреме за градњу аеродрома почеле су пред крај 1957, а главни радови извођени су од 1958. до 1967. године. Овај аеродром је био стационаран на источној страни подножја планине Пљешевице и гледао је према Бихаћу. Касније су грађени нови аеродроми који су имали делове под земљом, али ниједан од њих није успео да засени Бихаћ.¹⁵⁸⁵

Фотографија бр. 1 – Шема мреже сталних аеродрома на крају 1956. године

Осим војних у Југославији се 1956. године користило и 11 цивилних аеродрома, од којих је 6 имало стални, а 5 сезонско-туристички карактер. О квалитету тих аеродрома говори и податак да су према међународној категоризацији четири била ван категорије, шест је припадало претпоследњој шестој категорији, а само је аеродром Београд (Земун) био боље позициониран.¹⁵⁸⁶ Ипак аеродром Београд није био у потпуности цивилни аеродром, већ мешовити јер је на њему био стационаран 1. односно 119. транспортни пук.

Када говоримо о сталним аеродромима онај у Загребу (Лучко) био је неупотребљив у време већих киша и топљења снега када је био поплављен. Љубљана је због магле често искључивана из саобраћаја, а Сарајево и Скопље нису били повољно позиционирани у

¹⁵⁸⁴ Исто.

¹⁵⁸⁵ О аеродрому у Бихаћу више у: Bojan Dimitrijević, Milan Micevski, *Tito's Underground Air Base. Bihac (Željava) Underground Yugoslav Air Force Base 1964–1992*, London: Helion & Company Limited, 2020.

¹⁵⁸⁶ АЈ, СЗДП, 459-25, Стање и основни проблеми саобраћаја и веза и перспектива њиховог развоја – Документација за дугорочни програм реконструкције, модернизације и изградње саобраћајне мреже, 9. април 1957. године.

односу на околна брда односно насеља у непосредној близини аеродрома. Аеродром у Титограду са земљаном ПСС дужине 1.100 метара и поред извесних навигационих недостатака, после Београда је најбоље задовољавао услове унутрашњег саобраћаја. Аеродром Београд био је једино цивилно ваздухопловно пристаниште које је имало бетонску писту од 1.600 метара и био способан да прими авионе до 20 тона тежине, што је одговарало минималној тежини авиона који су се тада употребљавали на краћим европским међународним линијама. Његов основни проблем је био правац писте у односу на правац дувања кошаве, па је аеродром био употребљив 310 дана годишње (86% времена). Шта то значи сликовито се види из тога што се према међународној класификацији за аеродроме нижих категорија захтевала употребљивост од минимално 95%.¹⁵⁸⁷

Сезонски аеродроми имали су туристички карактер, и они нису били специјално грађени, већ су то била места погодна за слетање лакших авиона код којих су биле изграђене само пристанишне зграде. Већим делом године они су били поплавлени (Дубровник), неупотребљиви због магле (Дурмитор) и ветрова (Сплит и Дурмитор), или далеко од града (Сплит 38 km и Дубровник 25 km). У ствари, 1956. године у Југославији није постојало ниједно туристичко пристаниште на приморју, па се појавила потреба за изградњом једног таквог аеродрома.¹⁵⁸⁸

Одлука је пала да се гради аеродром у Дубровнику, који је отворен 1962. године. Још приликом посете овом граду 1954. године Јосип Броз је у разговору са локалним функционерима говорио о важности изградње аеродрома због туризма. Ипак, у вези са нашом темом, треба истаћи да је Тито тада јасно ставио до знања својим саговорницима да аеродромска писта мора бити дугачка 2.500 метара како би у случају потребе могли да је користе млазни авиони ратног ваздухопловства, који су управо тих година почели да пристижу у Југославију, иначе да изградња аеродрома нема оправдања.¹⁵⁸⁹ Ова епизода показује да су многе ствари које су имале предзнак „цивилни“ ипак биле подређене војним потребама, тј. потребама одбране земље.

Изградњом и модернизацијом седам аеродрома током 1950-их година, који су могли да приме млазне авионе Југославија је подигла ниво борбене способности свог ратног ваздухопловства. Ипак то није било довољно, па је у наредној деценији изграђено још низ аеродрома који су коришћени до краја постојања државе.

7. 2. Војни објекти

Свршетком Другог светског рата ЈА наследила је у целој земљи у погледу војних објеката веома тешко стање. У 185 гарнизона било је оштећено или потпуно уништено 4.895 војних објеката, који су имали преко 2.000.000 m² површине. Од овог броја је 2.028 (41%) објеката претрпело лакша, 1.194 (24%) средња оштећења, док је 1.673 (35%) било је тешко оштећено или потпуно порушено.¹⁵⁹⁰ Према југословенским подацима ратна штета причињена на овим објектима износила је 904.054.740 динара.¹⁵⁹¹

Опште стање војних објеката на почетку мирнодопског живота ЈА није ни делимично задовољавало њене потребе. Осим тога ни питање евиденције војних објеката није било најбоље решено, па је у току прве послератне године стање у овој области било веома

¹⁵⁸⁷ Исто.

¹⁵⁸⁸ Исто.

¹⁵⁸⁹ АЈ, КПР, 837, II-1/23, Посета Ј. Б. Тита Дубровнику, 2. октобар 1954. године.

¹⁵⁹⁰ У лакша оштећења убрајани су објекти оштећени од 1 до 19%, у средња објекти оштећени од 20 до 49%, а у тешка или потпуна објекти оштећени од 50 до 100%.

¹⁵⁹¹ АЈ, РК Владе ФНРЈ, 54-3-9, Прегледи ратне штете Министарства народне одбране за подручје I, II, III, IV, V и VI армије и Команде града Београда и Земуна, као и преглед ратне штете Команде војне области АП Војводине; Група аутора, *Pozadina*, III, Edicija razvoju oružanih snaga, knjiga 9, Beograd: VINC, 1988, str. 81–82.

конфузно. Новоградње касарни, штабних зграда, коњушница, складишта и других војних објеката у већини случајева су пројектоване и грађене тако да нису одговарале потребама ЈА. Пројектовање и грађење често су вршили нестручни људи, а надлежни су учили и то, да се изградњи штапских зграда поклонило далеко више пажње него изградњи објеката за потребе војске, стоке и материјала. Осим новоградње, вршене су поправке или дограђивања многих објеката које су градиле Краљевина Југославија, па чак и Аустроугарска, а које по својој конструкцији, распореду просторија, условима смештаја и месту где су се налазиле уопште нису одговарале потребама ЈА. У тим зградама извршене су многе преправке и оне су подешаване за потребе јединице за коју је зграда била привремено намењена. Пошто локација јединица у првој поратној години још увек није била дефинитивно одређена, многе зграде, у које је уложено прилично материјалних средстава, су напуштане и том приликом демолиране у тој мери да су се на њима поново морале вршити поправке.¹⁵⁹²

Због тога је у току 1946. године издато наређење којим је био дефинисан начин евиденције, али и поступак изградње нових и обнове од раније постојећих војних објеката. С тим у вези врховну евиденцију свих објеката намењених за мирнодопску употребу јединица (касарни, штапских зграда, коњушница, гаража и складишта и др.) водила су Одељења за гарнизоне потребе армија (односно Команде ЈРМ), док је укупну евиденцију водило Одељење за гарнизоне потребе Команде позадине ЈА. Исти органи су водили и евиденцију свих објеката намењених за опрему ратних јединица (складишта муниције по артиљеријској, ваздухопловној и тенковској грани, затим складишта инжињеријске опреме, противхемијске заштите, погонског материјала и сл.). Осим њих, VI одељење II Управе Генералштаба водило је укупну евиденцију о дислокацији, карактеристикама, искоришћавању и стању објеката за смештај материјалних потреба ратних јединица.¹⁵⁹³

Изградњу нових и рестаурацију постојећих објеката за потребе ЈА одобравао је само и једино Генералштаб, па се без његовог одобрења није могао подићи ниједан нови војни објекат у Југославији. Мање поправке и текућа одржавања постојећих зграда спадало је у надлежност армијских штабова и команди родова ЈА, односно нижих штабова уколико нису прелазиле цифру коју су они сами могли одобрити. Сви предлози за изградњу и обнову војних објеката чија је вредност радова прелазила 500.000 динара морали су се слати у Команду позадине ЈА, која их је прослеђивала у Генералштаб и то у I одељење I Управе за објекте намењене за мирнодопску употребу и у VI одељење II Управе за објекте намењене за ратну употребу.¹⁵⁹⁴

Свим новоградњама непосредно је руководило Грађевинско-техничко одељење МНО преко својих војно-грађевинских команди, са придодатим грађевинским батаљонима. Грађевинско-техничко одељење је имало задатак да по формирању војно-грађевинских команди преузме и заврши све започете радове на територијама армија, које су водиле саме армије или Команде родова.¹⁵⁹⁵

У јануару 1948. године основана је Главна дирекцију за војно грађење МНО, која је била у саставу Централне управе војне индустрије. Њен задатак је био да административно и оперативно руководи војнограђевинским предузећима која тада почињу да се оснивају, а која су била намењена за реализацију војних грађевинских програма.¹⁵⁹⁶ Нешто више од годину дана касније 1. фебруара 1949. укинута је Главна дирекција за војно грађење и основана Генерална дирекција војног грађевинарства, која је у свом саставу имала Прву, Другу и Трећу главну дирекцију војно грађевинских предузећа и Главну дирекцију за индустрију

¹⁵⁹² ВА, ЈНА, к. 286, ф. 2, док. 22, Наређење о надлежности у евиденцији војних објеката.

¹⁵⁹³ Исто.

¹⁵⁹⁴ Исто.

¹⁵⁹⁵ Исто.

¹⁵⁹⁶ Grupa autora, *Pozadina*, 9–3, str. 89.

грађевинских материјала.¹⁵⁹⁷ До следеће организацијске промене дошло је наредне 1950. године када је Генерална дирекција војног грађевинарства преформирана у Управу војног грађевинарства МНО при Централној управи војне индустрије, док су напред поменуте главне дирекције били преформиране у генералне дирекције у Београду, Сарајеву и Загребу. Коначни организацијски оквир у посматраном периоду усвојен је у априлу 1954. када је спајањем Грађевинског одељења МНО и Управе војног грађевинарства МНО створена Грађевинска управа ЈНА, која је била потчињена државном подсекретару за послове народне одбране. Истовремено пројектни биро Грађевинског одељења МНО се спојио са предузећем за пројектовање „Центропројект“ у централизовану пројектну организацију за потребе ЈНА. На тај начин оформљена је обједињена организација војног грађевинарства за комплетно грађевинско обезбеђење Армије војним објектима.¹⁵⁹⁸

Када говоримо о војнограђевинским предузећима прво је у току 1948. године основано њих 12, а затим у периоду од 1949. до 1951. још 20 различите намене. Број ових предузећа је годинама варирао, с обзиром на то да је често долазило до њиховог међусобног спајања или до изласка из састава војног грађевинарства и преласка у састав цивилне оперативе. Највећи број војнограђевинских предузећа пословао је у време најжешћег сукоба са земљама Информбироа у току 1950. и 1951. године, када је највише и очекиван напад на Југославију. У том периоду радила радило је 22 односно 23 војнограђевинска предузећа, која су запошљавала 50.850 односно 55.050 радника и службеника.¹⁵⁹⁹ Треба напоменути да су војнограђевинска предузећа за реализацију својих пројеката често користила и војнике на редовном служењу војног рока, тако да је реалан број ангажованих радника био већи од оног номиналног.

Војнограђевинска предузећа имала су најразличитије задатке од изградње војноиндустријских објеката, преко стамбених јединица, складишног простора, полетно-слетних стаза, путева, индустријских колосека, далековода, трафостаница, оперативне обале у лукама, водоводне и канализационе мреже, земљаних радова до изградње војних објеката за смештај. С тим у вези до почетка 1948. била је углавном извршена обнова постојећих и започета градња мањих и једноставнијих војних објеката. Компликовање међународне ситуације и почетак сукоба Југославије и земља Информбироа условила је потребу за хитном изградњом нових објеката преваходно за смештај материјалних резерви и средстава, посебно складишта муниције и погонског материјала. Ипак све до 1950. радило се стихијски и без јасно дефинисаног плана. Тек тада је МНО дефинисало прве ставове и критеријуме о смештају људства и материјалних средстава, а за основ узет смештај пешадијског батаљона. То је отворило плански приступ у изградњи већег броја касарнских комплекса.¹⁶⁰⁰

На овом трагу после 1950. успешно је разрађен велики број пројеката за стамбене павиљоне за војнике, кухиње са трпезаријама, пекаре, амбуланте, перионице, карауле и разне врсте складишта (за храну, опрему, муницију и погонско гориво), уз пројекте спољних инсталација и путева. По тим пројектима у наредним годинама изграђен је велики број батаљонских касарни са зиданим и монтажним дрвеним и бетонским објектима. Објектима за становање војника придавао се посебан значај. Први новоизграђени објекти за ту намену биле су дрвене бараке, док су зидани објекти почели да се граде тек после 1950. године. Прво су грађени приземни, а затим и спратни објекти, што је касније постао стандард због рационалности изградње. Објекти за становање војника били су уређени по коридорском типу, што значи да су дугим централним холем биле подељене на два дела. Тако су се са једне стране налазиле спаваонице, а са друге канцеларије старешина, магацини опреме,

¹⁵⁹⁷ АЈ, Председништво владе ФНРЈ, 50-11-24, Уредба о оснивању Генералне дирекције војног грађевинарства и главних дирекција војнограђевинских предузећа и о укидању Уредбе о оснивању Главне дирекције за војно грађење МНО.

¹⁵⁹⁸ Grupa autora, *Pozadina*, 9–3, str. 92–94.

¹⁵⁹⁹ Isto, str. 90.

¹⁶⁰⁰ Isto, str. 93.

сушионице и санитарни чворови. Једна војничка спаваоница била је намењена за смештај пешадијског вода и имала је норматив од 4 до 4,5 m² по војнику.¹⁶⁰¹

У периоду који посматра наш рад приликом изградње војних објеката предност су имали објекти са смештај људства и материјално-техничких средстава, као и објекти за одржавање техничких средстава и извођење наставе (обуке). У наредним деценијама објекти за смештај људства испали су из приоритетне групе, а то место су заузели здравствени и објекти стандарда. Од 1945. до 1955. капацитети објеката за становање војника порасли су за 34%, за наставу 110%, за исхрану 58% и за смештај материјално-техничких средстава за 144%. Конкретни бројеви говоре да је између 1948. и 1960. године изграђено 389.000 m² складишног простора и војних објеката за смештај 33.500 војника.¹⁶⁰²

Посебну епизоду у грађењу војних објеката представља је изградња дезинфекционих станица. Наиме на предлог Санитетске управе ЈНА и у споразуму са Саветом за народно здравље и социјалну политику ФНРЈ израђен је 1950. године план за изградњу мреже дезинфекционих станица на територијама Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе, тј. на простору који је сматран стратешком просторијом. Локација поменутих станица изабрана је тако да би оне у случају рата могле да послуже за санитарну обраду трупа у њиховим реонима концентрације, као и већих маса цивилног становништва, посебно у случајевима евакуације. Пројектована су три типа дезинфекционих станица од који би свака могла у једној смени да обради од 500 до 1.000 људи, дакле максимално од 1.500 до 3.000 људи у току дана. Привредни савет Владе ФНРЈ одобрио је кредит од 100.000.000 динара за градњу ових станица. Према извештају Материјално планске управе ЈНА, њихова градња започета је одмах 1950, а радови су добро напредовали све до 1952. године када је извршена реорганизација државне управе и када је Савет за народно здравље и социјалну политику расформиран. Управо је овај Савет био централно тело које је вршило контролу над свим изведеним радовима. После предаје радова народним одборима престао је на њима готово сваки рад и уопште нису планирани кредити за њихову изградњу ни у току 1953. ни у току наредне 1954. године.¹⁶⁰³ План изградње ових станица јасно показује фасцинацију могућим нуклераним ратом, која је код југословенског државног и војног руководства у току 1950-их била веома изражена.

7. 3. Утврђивање

Утврђивање по дефиницији представља ојачавање земљишта изградњом фортификацијских објеката ради стварања услова за ватрено дејство и заштиту живе силе и ватрених средстава од непријатељеве ватре. У најужем смислу обухвата само подешавање земљишних објеката за дејство ватром и заклањање од непријатељеве ватре, док у најширем

¹⁶⁰¹ Isto, str. 106.

¹⁶⁰² Isto, str. 93, 112–116.

¹⁶⁰³ До почетка 1953. стање тих објеката било је следеће. На територији Србије предвиђена два објекта у Чачку и Пријеполу била су стављена под кров. У Хрватској су од три предвиђена објекта два, у Книну и Огулину, били под кровом и са довршеним столарским радовима, док је објекат у Госпићу имао само избетониране темеље. Највећи број објеката био предвиђен за градњу на простору Босне и Херцеговине, њих 12. Објекат у Бањалуци био је под кровом, у Власеници је урађена кровна конструкција, али кров није био завршен, у Фочи, Рогатици и Бихаћу објекти су били изграђени до под кров, у Добоју и Мостару били су изграђени приземље и први спрат, а у Травнику, Доњем Вакуфу, Сарајеву и Тузли само темељи и подрумске просторије. У Дрвару градња није била ни започета. И на крају на простору Црне Горе у Никшићу, Колашину и Иванграду градња такође није била ни започета. Пошто су овако изграђене зграде почеле да пропадају услед лоше бриге о њима, али и климатских фактора, Материјално планска управа ЈНА тражила је од Савезног извршеног већа да су у току 1954. године доврше и оспособе за рад објекти у Чачку, Тузли, Добоју, Сарајеву и Мостару, а да се остали објекти ставе под кров, тј. да се заврше сви грађевински радови, без унутрашњих инсталација. АЈ, СИВ, 130-920-140, Материјално планска управа ЈНА – Привредном одбору СИВ-а пов. бр. 1449 од 4. новембра 1953. године.

смислу значи инжињеријско уређење дела земљишта као положаја за дејство, заклон људства и наоружања и маневар.¹⁶⁰⁴

Према трајности објеката који се граде утврђивање се може поделити на стално и пољско. Објекти који се граде у сталном типу утврђивања су веће отпорности због тога што су намењени да штите од дејстава јачих нападах средстава. Они се подижу у миру, ван додира са непријатељом, а граде се од камена, опеке, бетона, челика и слично. Осим тога, за њих се најчешће израђује посебно оружје и оруђе ткз. казаматско наоружање. Са друге стране, објекти пољске фортификације су мање отпорни и праве се ради заштите од дејства слабијих нападах средстава. Још једна разлика се односи на период изградње и материјале који се за то користе. Наиме, за разлику од сталне, објекти пољске фортификације граде су углавном непосредно пре борбе или у току борбених дејстава и то од материјала који се у том тренутку може пронаћи на терену, углавном од земље и дрвета.¹⁶⁰⁵

7.3.1. Утврђивање у сталном типу

Утврђивање у сталном типу имало је пре Другог светског рата претежно активан карактер и играло је значајну улогу у извођењу операција. То је одговарало тадашњим ратним средствима и начинима вођења рата. Појавом нових наоружања, а пре свега ваздухопловства, улога сталне фортификације донекле је промењена. С тим у вези утврђивање у сталном типу је изгубило свој активни карактер, али је упркос томе имало врло широку примену у изградњи инфраструктуре (аеродроми, хангари, луке, складишта и др.) за сва три вида оружаних снага, посебно у малим и сиромашним земљама. Осим тога, његова улога у заштити важних објеката војно-економског потенцијала земље, али и цивилног становништва остала је велика. Стална фортификација за потребе војних операција у виду гломазних утврђених линија, као што је била Мажино линија у Француској, изгубила је после Другог светског рата свој смисао јер ју је употребом савременог наоружања било лако пробити. Уместо тога већи значај су добили утврђени рејони и положаји на појединим операцијским правцима и у обалском појасу, нарочито на планинском и испресецаном земљишту, где су се објекти могли градити и под земљом. Примена сталне фортификације за потребе ваздухопловства и поморских снага, као и за заштиту за рат важне индустрије, добила је такође већи значај. Сем објеката за заштиту муниције, погонских горива и посада, почела је и изградња објеката за заштиту пловних средстава, авиона, већих радионица, ремонтних завода и тсл. На крају, објекти сталне фортификације морали су се прилагодити захтевима отпорности и узајамне сигурности које су налагали ефекти атомског наоружања. Утврђивање у сталном типу служило је пре свега као средство за ојачање ефикасне употребе наоружања пружајући већу или мању заштиту људству и материјалу од непријатељског ватреног дејства. Није га требало сматрати само, што су многи чинили, као елемент за ојачање одбране, већ и као средство за обезбеђење сигурности напада и за стварање предуслова за маневарска дејства.¹⁶⁰⁶

Од краја рата у ЈА су анализиране потребе и могућности за почетак утврђивања и изградњу објеката сталног типа. Најинтензивнија у том погледу била је 1947. година. У тим анализама, посебна пажња је усмерена на одговоре на неколико различитих питања. Шта је ново у сталној фортификацији донео Други светски рат? Какав је био ефекат дејстава нових нападах средстава на разне фортификацијске објекте и колика је њихова заштитна могућност за живу силу и борбена средства, и какви би требало да буду објекти сталне фортификације, а посебно склоништа, да би могла пружити успешну заштиту од дејстава нових нападах средстава, посебно од дејства атомске бомбе? Одговоре на ова питања у

¹⁶⁰⁴ *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Tirani–Žužul, Beograd: Redakcija vojne enciklopedije, 1975, str. 269.

¹⁶⁰⁵ *Vojna enciklopedija*, knjiga 3, Foča–Jajce, Beograd: Redakcija vojne enciklopedije, 1972, str. 17.

¹⁶⁰⁶ ВА, ЈНА, к. 443, ф. 10, док. 1, Реферат Управе за атомско-биолошко хемиске службе ЈНА „О карактеру будућег рата“, стр. пов. 1, од 14. јануара 1957. године, стр. 36–37.

својим анализама покушавале су да дају Научно-истраживачко одељење Команде инжињерије ЈА, а после тога Управа за утврђивање и Инжињеријски институт Војнотехничког института. Посебно је простудиран проблематика утврђивања обале у сталном типу. Велика ширина приобалног појаса као и разуђеност обале захтевали су систем одбране који би уз минимално присуство снага омогућио успешан отпор могућем нападачу на мору и обалном појасу.¹⁶⁰⁷

Надлежност за организовање и вођење послова утврђивања у сталном типу имала је више нивоа. Носилац концепције примене, пројектовања и изградње објеката сталне фортификације био је Генералштаб. Он је давао основне директиве за рад, стварао оквирни план утврђивања територије у сталном типу и одобравао годишње планове изградње. У почетку Команда инжињерије је преко Управе за утврђивање, пројектовала фортификацијске објекте, планирала њихову изградњу, разрађивала годишње техничке задатке, одређивала стручни кадар и људство за рад и материјално обезбеђивала изградњу. Она је вршила и техничку ревизију пројеката и учествовала у раду пројектних комисија, као и ревизионих комисија. У новембру 1949. Управа за утврђивање је издвојена из састава Команде инжињерије и постала је самостална установа Министарства народне одбране, која је непосредно била потчињена начелнику Генералштаба. Овакво стање је потрајало до јануара 1951. када је расформирана Управа за утврђивање, а од њеног кадра формирани су Х генерална дирекција војног грађевинарства и Одељење за утврђивање Управе инжињерије. На тај начин Х генерална дирекција је у својој надлежности имала непосредно извођење радова, док је тактичко и техничко пројектовање било у надлежности Одељења за утврђивање. Ни оваква формација није дуго потрајала, па је крајем 1951. Х генерална дирекција расформирана, а све радове из њене надлежности преузело је Одељење за утврђивање. Извођење конкретних радова сталне фортификације на својој територији организовале су Команде војних области и ЈРМ преко одсека за утврђивање, који се налазио у саставу Команде инжињерије војне области, односно ЈРМ и преко пројектних комисија одређивале рејоне и микролокације изградње сваког објекта.¹⁶⁰⁸

Почетак извођења радова на утврђивању у сталном типу везује се за 1948. годину. У лето те године Југославија се дуж свих својих граница сусретала са армијама које су према њој биле непријатељски настројене. С тим у вези започето је и утврђивање државних граница. Едвард Кардељ је пишући о томе забележио: „Дуж свих граница са источноевропским земљама копали смо ровове и подизали утврђења. Земља се утврђивала свим средствима.“¹⁶⁰⁹ Осим радова у граничном рејону, од јуна 1948. почела је и израда утврђења сталног типа у унутрашњости територије, „пре свега подземних центара везе и командних места“. Следеће године (1949) започето је и утврђивање територије дуж јадранске обале.¹⁶¹⁰

Подаци о броју и распореду утврђења веома су оскудни, па тако не можемо са сигурношћу утврдити укупан број изграђених објеката. Прве поуздане податке имамо тек за 1951. годину. Према усвојеном плану тада је програм утврђивања у сталном типу био подељен на два дела: а) на радове на обали и б) на радове на сувоземним границама, а укупна вредност радова била је око 1.100.000.000 динара. Од ове цифре на обалске радове отпадало је 46%, док је за радове на сувом било предвиђено 54% средстава. За радове на обали било је ангажовано пет, док је радове на сувом изводило три фортификацијско-техничка (ФТ) одреда.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁷ Grupa autora, *Kopnena vojska JNA*, Edicija, Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3, tom 3, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988, str. 30–31.

¹⁶⁰⁸ *Kopnena vojska JNA III*, str. 31; Grupa autora, *Pozadina*, 9–3, str. 135.

¹⁶⁰⁹ E. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, str. 129.

¹⁶¹⁰ B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 180.

¹⁶¹¹ ВА, ЈНА, к. 451, ф. 2, док. 1, Реферат начелника Инжињерије ЈНА заменику министра народне одбране и начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА за протеклих годину дана (за 1951. годину), стр. пов. бр. 3, стр. 2.

Радови на обали у току 1951. представљали су углавном наставак раније започетих радова и само су једним делом били нови. Са друге стране радови на сувом, са изузетком командних места и центара везе, били су новопостављени и за њих још увек нису били извршени тактички и технички пројекти. Постављени план за изградњу утврђења у току 1951. године није било реалан, јер није био усклађен са оперативним капацитетима ФТ одреда, нити је за све предвиђене објекте била припремљена техничка документација. Из тих разлога, у току септембра 1951. извршен је ребаланс плана, међутим ни он није могао бити извршен. Када је реч о конкретним бројевима, извршење објеката по врстама у процентима било је следеће: противтенковски бункери 50%, митраљески бункери 68%, центри везе 78%, командна места и осматрачнице 55%, батерија 60%, ПЧ батерија 67%, противтенковски ровови и ескарпе 54% од укупне предвиђене дужине.¹⁶¹²

Који су били узроци оваквог стања? Пре свега од почетка радова на утврђивању у сталном типу, вршене су честе организационе измене што се негативно одразило на извршење плана. Осим тога, код извођења радова на утврђивању у сталном типу није се благовремено, од стране надлежних реаговало на настале промене ситуације, тако да се продужило са извођењем радова на објектима углавном центрима везе који по завршетку изградње нису имали никакву или скоро никакву сврху (нпр. центар везе у Новом Саду). Иако су овакви објекти били у току 1948. правилно планирани, општа ситуација се током времена променила, па су они изгубили своју важност. Упркос томе радови на њима нису прекидани, па је на тај начин знатан део материјалних и финансијских средства и радне снаге утрошен на извођење радова, који на свом крају нису испуњавали намену. Даље, материјално-техничке припреме за извршење задатка за 1951. нису биле извршене ни у потпуности, али ни на време. Опремљеност ФТ одреда механизацијом била је слаба, тако да су се њихови капацитети највећим делом ослањали на људску радну снагу, што је било недовољно и скупо, и што је на крају крајева онемогућило потпуно извршење планиране изградње. Нарочито се оскудевало у транспортним средствима и машинама: дробилицама, мешалицама и компресорима. Недостатак инжењера и техничара, такође се негативно одразио на успех радова. У Х Генералној дирекцији и у осам ФТ одреда било је свега 12 инжењера и 40 техничара, што је било недовољно. Овај недостатак образованих кадрова нарочито је био видљив у лошој организацији грађења. И на крају, у складу са недостатком образованих кадрова, само техничко пројектовање није било под довољном контролом, нити је његово значење било правилно схваћено. Пројекти су често мењани, не само са техничке већ и са тактичке стране, што је ФТ одредима стварало знатне потешкоће, као и несигурност у раду. Ипак, што се тиче квалитета изведених радова он је био „задовољавајући“, иако је остварење доброг квалитета градње за ФТ одреде био тежак задатак, јер се за радове захтевао најквалитетнији бетон, а одреди нису располагали ни са адекватном радном снагом ни са одговарајућом механизацијом у потребном обиму. Ипак, изграђени објекти нису у потпуности задовољавали у погледу бојеве готовости.¹⁶¹³

Задатак за 1952. био је два и по пута већи него за 1951. годину. Ипак, у непотпуној архивској грађи у коју смо имали увид нисмо успели да пронађемо комплетне извештаје који би нам помогли да реконструишемо реализацију планираних радова. Тек смо у једном извештају који се односи на 1953. пронашли да је од планираних радова за 1952. годину остало неизграђено: 19 топовских бункера, 3 складишта торпеда, 5 складишта мина, 1 складиште торпедних чамаца, 1 батерија, 1 командно место, 3 специјална склоништа, 600 тетраедера и 13 комора за рушење.¹⁶¹⁴ Нажалост, ови бројеви нам не значе много с обзиром на то да немамо прецизне податке о томе колико је ових објеката било планирано, па самим тим ни у ком проценту је извршена градња.

¹⁶¹² Исто, стр. 2–3.

¹⁶¹³ Исто, стр. 3–7.

¹⁶¹⁴ ВА, ЈНА, к. 454, ф. 2, док. 1, Реферат Начелника инжењерије ЈНА Државном секретару за послове народне одбране и Начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжењерије ЈНА у 1953. години, стр. пов. бр. 8, стр. 1.

Тактичка пројектовања за радове у току 1953. завршена су тек у децембру 1952. године. Годишњи задатак био је оформљен половином фебруара 1953, а технички пројекти достављани су ФТ одредима поступно од половине марта па све до августа, што је имало утицаја на ток извођења радова. Према плану радова за 1953. била је предвиђена изградња 139 топовских бункера, 234 митраљеска бункера, 3 командна места и осматрачнице, 10 високих граничних осматрачница, 9 обалских батеријских ослонаца, 12 топовских бункера на обали, 5 складишта мина, 3 складишта торпеда и 1 складиште торпедних чамаца. Осим изградње нових планом је била предвиђена и адаптација 3 обалска батеријска ослонаца. Када је на крају године подвучена црта подаци су говорили да план није у потпуности реализован. Тако је изграђено 112 топовских бункера (80% од планираног), 157 митраљеских бункера (68%), 3 командна места и осматрачнице (100%), 10 високих граничних осматрачница (100%), 5 обалских батеријских ослонаца (55%) и четири складишта мина (80%). Топовски бункери на обали, складишта торпеда и торпедних чамаца уопште нису грађена. Од предвиђене адаптације 3 обалска батеријска ослонаца, завршено је било 2 (66%).¹⁶¹⁵

Табела бр. 29 – Планирање и ток извођења радова на утврђивању у сталном типу у току 1953. године

Врста објекта	Планирано	Изграђено	Процент извршења
Топовски бункери	139	112	80%
Митраљески бункери	234	157	68%
Командна места и осматрачнице	3	3	100%
Високих граничних осматрачница	10	10	100%
Обалских батеријских ослонаца	9	5	55%
Топовских бункера на обали	12	0	0%
Складишта мина	5	4	80%
Складишта торпеда	3	0	0%
Складишта торпедних чамаца	1	0	0%

Ни 1953. година није могла да прође без проблема. Пре свега у току ове године још увек нису била решена одређена техничка питања, превасходно она која су се тичала унутрашњег уређења завршених објеката (вентилација и климатизација, уграђивање комплета опреме, штитови за подземне бункере). Осим тога, тактичко-фортификацијски пројекти за објекте на обали нису били потпуни, па се наметала потреба за ревидирањем већ израђених техничких пројеката. С тим у вези код неких војних области тактичко-фортификацијске пројектујуће комисије, по завршетку тактичког пројектовања, нису више водиле рачуна да ли се објекти изводе по њима. Механизација је и даље представљала проблем. Иако је њен број од 1951. године порастао, она је набављана са више страна и била је различитих типова. Тако је у ФТ одредима било 13 различитих типова компресова, 16 типова мешалица, 5 типова дробилица итд. Њено одржавање је због тога представљало велики проблем јер се до резервних делова долазило веома тешко. Недостатак радне снаге такође је био један од горућих проблема, а на градилиштима је просечно у току једног месеца радило 8.680 војника, с тим да је 28% од тог броја било ангажовано на споредним радовима (стража, складиштари, курири, кувари) или је било на поштеди. Како би се ови проблеми донекле отклонили предузето је низ мера које су биле планиране за изградњу у току 1954. године. Пре свега на радовима је требало осим војника

¹⁶¹⁵ Исто, стр. 2.

користити и цивилну радну снагу, извршити типизацију механизације у ФТ одредима и регулисати питање разграничења надлежности и одговорности за извођење радова.¹⁶¹⁶

Осим проблема, у току 1953. постигнути су и знатни успеси. Наиме, разрађен је нови тип топовског двоспратног бункера, који је због релативно малих димензија био погодан за маскирање и примену и у равничарском терену. Затим, на свим објектима који су изграђени у току ове године примењен је нов начин армирања (арматура А-53) и смањена је унутрашња висина топовских бункера у равници за 0,6 m. Извршени су опити са армирано-бетонским тетраедрима намењеним за пут препреке као и консолидација свих објеката у сталном типу изграђених од 1948. до 1953. године. Усвојени су и прототипови различите опреме: панцирних и лимених херметичких врата, вентилатора на ручни погон и гвоздених кревета. На крају, установљено је да су изведени радови у току 1953. били задовољавајућег квалитета, иако је у току радова било недостатака.¹⁶¹⁷

Планом за 1954. годину била је предвиђена изградња заосталих објеката из 1953. али и нових. Укупно је требало изградити 56 топовских и 113 митраљеских бункера, 420 армирано-бетонских тетраедера, 6 објеката за рушење, 2 осматрачнице, 5 обалско-батеријских ослонаца, 2 хаубичке батерије, 3 командна места, по 1 складиште мина, торпеда и торпедних чамаца и специјална објекта. Одреди на копну (њих 4) потпуно су извршили задатак у грађевинском смислу, али одред који је вршио радове на обали и острвима то ипак није успео.¹⁶¹⁸

Табела бр. 30 – Планирање и ток извођења радова на утврђивању у сталном типу у току 1953. године

Врста објекта	Планирано	Израђено	Процент извршења
Топовски бункери	56	56	100%
Митраљески бункери	113	113	100%
Армирано-бетонски тетраедери	420	420	100%
Објекти за рушење	6	3	50%
Осматрачнице	2	2	100%
Обалско-батеријски ослонац (само ископ)	2	2	100%
Обалско-батеријски ослонац	3	1	33%
Хаубичке батерије	2	2	100%
Командна места	3	0	0%
Складишта мина	1	1	100%
Складишта торпеда	1	1	100%
Складишта торпедних чамаца	1	1	100%
Специјални објекти	2	1	50%

У току 1954. просечно је на утврђивању у сталном типу било запослено 3.524 радника (2.828 војних и 1.242 цивилна лица). Од тог броја на главним радовима је било запослено њих 3.125 (2.039 војника и 1.086 цивила) док су остали ангажовани на споредним. Ангажовање цивилне радне снаге носило је са собом и низ недостатака. Пре свега за радове је било ангажовано месно становништво из околних села, па су они често изостајали са посла због личних потреба. Осим тога, команде ФТ одреда узимале су месну радну снагу самовољно и противно наређењима о како се то тада говорило „будности и чувању тајности

¹⁶¹⁶ Исто, стр. 3–5.

¹⁶¹⁷ Исто, стр. 5–6.

¹⁶¹⁸ ВА, ЈНА, к. 454, ф. 4, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1954. години, стр. пов. бр. 7, стр. 13.

у раду“. С обзиром на то да су цивилни радници у току 1954. први пут били ангажовани на пословима утврђивања, старешински кадар није имао довољно искуства у раду са њима па брига о људима није увек била на довољној висини.¹⁶¹⁹

Осим проблема са радном снагом, и даље је било проблема са механизацијом. Ремонт машина је био посебан проблем који никако није могао бити решен. Нарочит проблем се појавио при ремонту машина, због напред помињаног великог броја различитих типова. С тим у вези поједина ремонтна предузећа нису имала стручњака, али ни резервних делова за њихову оправку. Због тога је долазило до закашњења како у транспорту материјала тако и код извођења радова.¹⁶²⁰

Као посебан проблем у току 1954. Начелник Управе инжињерије ЈНА истакао је да од стране неких команданта стижу приговори да противтенковски бункери имају сувише велике отворе и да ће непријатељска артиљерија брзо онеспособити оруђа у њима. Међутим, још у току 1951. на Фортификацијском савету то питање је било расправљено и донет је закључак, да иако је отвор топарница велики да се и даље продужи рад на исти начин, с обзиром на ограничени број противтенковских оруђа и потребу да она буду мобилна. Тада је донет и закључак да ће се касније размотрити могућност затварања отвора и израда челичних топарница.¹⁶²¹

У току 1954. постигнути су и одређени успеси. Тако су сви објекти завршени у току ове године били у периоду октобар–децембар предати на употребу војним областима. Изграђен је и нови тип бункера као замена двоспратног и укопаног бункера. Он је пројектован као универзални за подводне терене у равници, односно код недовољног надслоја за примену укопаних бункера. Израђен је и митраљески штит, док су лучна панцирна врата дефинитивно освојена и дата у производњу. Обична панцирна врата за обалске објекте су пројектована, а резервоари на воду израђени и упућени на испитивања у Хигијенски институт.¹⁶²²

Радови изведени у току 1954. били су задовољавајућег квалитета. У већем броју објеката још није био монтиран сав уређај за живот послуге и дејство оруђа (панцирна врата, вентилација, кревети итд.), па је било предвиђено да се њихово комплетирање и довођење у пуну бојеву готовост изврши 1955. године.¹⁶²³ Година 1954. представља последњу у којој је градња објеката сталне фортификације на копну била интензивна. У току 1955. и 1956. изграђени објекти су се опремали, маскирали и предавали на чување Командама армија. На копну је у периоду од 1948. до 1954. године изграђено више од 1.000 различитих објеката, углавном топовских и митраљеских бункера. Слично стање било је и са утврђивањем обале. Главни радови завршени су до 1956. године, после чега је започета градња само три нова објекта (једна обалска батерија и два центра везе). У преостале две године које посматрамо, углавном се радило на модернизацији до тада завршених борбених објеката.¹⁶²⁴

Објекти који су грађени у периоду 1948–1951. били су пројектовани у Војнотехничком институту, и то по принципима који су важили за фортификацију у Краљевини Југославији. Од 1951. све пројектантске радове је преузео пројектни одсек Одељења за утврђивање, односно Одељења сталних радова Управе инжењерије. Без обзира на то ко је био носилац израде пројеката сви изграђени објекти били су минималног комфора, са веома мало инсталација које су биле неопходне за извођење борбених дејстава и функционисање командовања. Најважнији објекти изграђени у ово време били су: противтенковски ослонци, митраљески бункери, обалске, хаубичке и противавионске батерије, подземна складишта за убојна средства, командна места и центри везе, али и неколико објеката

¹⁶¹⁹ Исто, стр. 14–15.

¹⁶²⁰ Исто, стр. 16.

¹⁶²¹ Исто, стр. 19.

¹⁶²² Исто, стр. 18.

¹⁶²³ Исто, стр. 20.

¹⁶²⁴ Grupa autora, *Pozadina*, 9–3, str. 137.

за потребе цивилних структура. За изградњу објеката сталне фортификације у периоду који посматра наш рад изведено је око 600.000 кубних метара ископа, и то углавном подземног и у објекте уграђено око 256.000 кубика бетона. Када већ говоримо о извођењу радова на утврђивању у сталном типу, морамо напоменути да су карактеристичне биле три основне врсте радова: 1) подземни ископи за све објекте грађене на обали и на копну, 2) Израда армираног бетона високих марки, са густом арматуром, 3) изолација подземних објеката. Оно што је још једна карактеристика ових радова јесте да су они на почетку углавном извођени ручно и са скоро потпуно нестручном радном снагом, да би се временом добијала механизација, углавном домаће производње, а и руководећи кадар инжењера се полако оспособио за ову технички веома захтевну градњу.¹⁶²⁵

7.3.2. Утврђивање у пољском и полусталном типу

Што се тиче пољске фортификације, велика уништавајућа моћ АБХ средстава давала јој је већи значај и улогу него пре Другог светског рата. Због чињеница да и најмање укопавање даје извесну заштиту, порасла је потреба за свестраним коришћењем земљишта и његовим фортификацијским уређењем. Осим тога, коришћење механизација и преносних фортификацијских елемената омогућавало је благовремено обезбеђење заштите ватре и маневра живе силе и материјално техничких средстава.¹⁶²⁶

Инжињеријски радови у пољском типу изводили су се на основу директива Генералштаба, с тим да је руковођење радовима било пренето на Команде армија/војних области и Команду ЈРМ. Улога Команде/Управе инжењерије у овом погледу је била саветодавног карактера и огледала се у давању упутстава за рад техничке природе, затим у повременом обилажењу и указивању помоћи извршиоцима на лицу места, као и у планирању и обезбеђењу потребних материјалних и финансијских средстава.¹⁶²⁷

Пошто је 1948. започело утврђивање државне територије у сталном типу, наредне године се због погоршане војнополитичке ситуације стало на становиште да би још у миру требало поједине положаје, делове територије и правце утврдити и у пољском типу, иако се овај систем утврђивања углавном изводио у току ратних операција.¹⁶²⁸ Команде армија/војних области и ЈРМ изводиле су радове у пољском типу према својим потребама и могућностима, али без јасно одређеног плана за ову сврху. Тек је 1951. на предлог Управе инжењерије Генералштаб ЈНА издао наређење Командама војних области и ЈРМ да израде планове инжењеријских радова за 1952. годину. Ови планови морали су бити достављени Генералштабу на одобрење.¹⁶²⁹

Утврђивање у пољском типу, које је изведено у току 1949, 1950. и 1951. године било је по квантитету веома обимно, али по свом квалитету, и поред одређених резултата који су били постигнути, није задовољавало. Или како је то записано у извештају Управе инжењерије за 1951. годину: „Фортификацијско уређење наше државне територије (у пољском типу) није онакво, какво би могло и требало да буде, с обзиром на потребе које стратегијска ситуација, у којој се наша земља и Армија налазе, неминовно намеће“.¹⁶³⁰

¹⁶²⁵ Исто, стр. 136–137.

¹⁶²⁶ ВА, ЈНА, к. 443, ф. 10, док. 1, Реферат Управе за атомско-биолошко хемиске службе ЈНА „О карактеру будућег рата“, стр. пов. 1, од 14. јануара 1957. године, стр. 45–46.

¹⁶²⁷ ВА, ЈНА, к. 451, ф. 2, док. 1, Реферат начелника Инжињерије ЈНА заменику министра народне одбране и начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжењерије ЈНА за протеклих годину дана (за 1951. годину), стр. пов. бр. 3, стр. 8.

¹⁶²⁸ Група аутора, *Копнена војска ЈНА*, 3–3, стр. 46.

¹⁶²⁹ ВА, ЈНА, к. 451, ф. 2, док. 1, Реферат начелника Инжињерије ЈНА заменику министра народне одбране и начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжењерије ЈНА за протеклих годину дана (за 1951. годину), стр. пов. бр. 3, стр. 8.

¹⁶³⁰ Исто.

Који су били недостаци утврђивања у пољском типу изведеног у напред означеном временском периоду? Дотадашњи радови углавном су били изведени у противпешадијском смислу, док се о елементима противтенковског утврђивања, на више места није водило рачуна, иако је карактер одбране за који су се изводили радови неминовно налагао да утврђивање у противтенковском смислу добије прворазредни значај и да постане нека врста скелета инжињеријског уређења. Осим тога, при избору система утврђивања често се шаблонски и где то није било потребно примењивао траншејни систем, иако је на многим одсецима требало применити групни систем јер је више одговарао, с обзиром на ширину фронта и карактер земљишта. Дубина положаја на неким одсецима, а то је значило и густина фортификацијских радова, није била задовољавајућа, односно није била у сразмери са тактичко-оперативном важношћу тих одсека/праваца. Поједини израђени ватрени објекти (лаки и ојачани бункери) нису одговарали намењеној сврси, било из техничких разлога (неправилно израђене пушкарнице и тсл.), било из тактичких разлога (слаба прегледност). При самом извођењу радова, у многим случајевима није се истовремено решавало и питање маскирања, што је касније било тешко, а у извесним случајевима и немогуће отклонити. Питању обезбеђења тада постојећих прелаза преко река (стални мостови, скеле и др.) резервним конструкцијама – грађом, односно припремању прелаза на местима предвиђеним плановима, у целини увез, није била поклоњена онолика пажња колико би то требало, с обзиром на важност и осетљивост таквих места, која у рату могу представљати привлачне циљеве за непријатеља, а нарочито у периоду мобилизације и концентрације јединица. Овакво стање је донекле поправљено 1952. када је кроз програм америчке војне помоћи добијено 20 мостовних паркова *Бејли М-2* који су били намењени за ову сврху, па је одмах по пријему био извршен њихов распореди они су постављени на неколико места на Сави и Дрини.¹⁶³¹

Ипак, највећи недостатак изведених радова на утврђивању у пољском типу огледао се у несолидности и краткотрајности изграђених дрвено-земљаних објеката, који су због метеоролошких услова (киша, снег и др.), већ после неколико месеци постајали несигурни за употребу, а за годину или две и потпуно неупотребљиви. Разматрајући овај проблем Управа инжињерије је заједно са Војнотехничким институтом дошла до решења да објекте пољске фортификације израђује од преносних армирано-бетонских елемената. Испитивања су дала добре резултате, па је Генералштаб одобрио њихову употребу. На тај начин употреба дрвене грађе (која је годишње износила неколико хиљада кубних метара) сведена је на минимум, а осим тога постигнута је и већа трајност објеката и њихов бољи квалитет. Масовна производња ових армирано-бетонских елемената започета је током 1952. године.¹⁶³²

Као што смо већ напред навели један од основних узрока за наведене недостатке био је тај што се утврђивању у пољском типу приступило без довољно плана, система и организације, а радови су неретко извођени у знаку импровизације и делимичног решавања проблема. Радовима се приступало без потпуне процене и рекогносцирања терена, иако су се само на тај начин могла одредити тачна места појединих објеката, отпорних тачака итд. Уместо тога многа питања су се решавала на лицу места и од стране млађих старешина који нису имали довољно ни знања ни искуства.¹⁶³³ Другим речима, претходне припреме за извођење фортификацијских радова, које су углавном обухватале процену, извиђање,

¹⁶³¹ Исто, стр. 8–9; „Казивања народног хероја генерал-пуковника у пензији Блажа С. Јанковића: Инжињерија ЈНА од 1948 до 1955. (2)“, *Народна армија*, 29. март 1990, стр. 42; В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, стр. 181.

¹⁶³² ВА, ЈНА, к. 451, ф. 2, док. 1, Реферат начелника Инжињерије ЈНА заменику министра народне одбране и начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА за протеклих годину дана (за 1951. годину), стр. пов. бр. 3, стр. 9.

¹⁶³³ Дешавало се да је избор места – објекта за рушење, на неким правцима вршио командир инжињеријске чете или вода, уместо да су то питање решавале оперативне групе, састављене од оперативних, инжињеријских, па и артиљеријских и тенковских официра из штабова дивизија, корпуса и војних области (зависно од важности пројекта).

доношење одлуке, израду плана радова, материјално обезбеђење, нису биле извршене ни у оном обиму како се то чинило за време рата. Као олакшавајућа околност за команде јединица може се узети то што оне нису имале тачно одређена упутства у овом погледу, тј. нису знале у ком времену, са каквим снагама и средствима имају да изврше одређене фортификацијске радове.¹⁶³⁴

Ни старешински кадар ЈНА (одозго на доле) није у почетку имао довољно искуства у организацији и руковођењу радовима. Највећи део терета у овом послу пао је на инжињеријске руководиоце у штабовима, који често због свог недовољног образовања али и непотпуне помоћи других опште-војних руководилаца, нису били у стању да успешније изврше све оно што се од њих захтевало. Помоћ коју је пружала Управа инжињерије била је непотпуна, повремена и неефикасна, с обзиром на чињеницу да је руковођење пословима око утврђивања у пољском типу било децентрализовано.¹⁶³⁵

У току 1952. године уместо објеката пољског типа, почињу да се израђују објекти полусталног типа, уз коришћење преносних армирано-бетонских (ПАБ) елемената. Главни радови те године били су усмерени на адаптацију бункера које су градиле југословенска, немачка и италијанска војска пре Другог светског рата, а који су могли да се преуреде као полустални објекти. Затим, на усклађивање полусталних и пољских радова са радовима у сталном типу у смислу добијања јединственог ватреног система на одређеном правцу и стварању кружне одбране, као и на потпуној замени свих раније израђених дрвено-земљаних објеката са објектима од ПАБ елемената.¹⁶³⁶

У наредној 1953. настављени су радови започети претходне године. Током тих радова је закључено да се од ПАБ елемената могу градити само лаки објекти који су истина били трајнији од дрвено-земљаних, али нису имали велику отпорност на директне ударе зрна. Због тога су се морали прилагођавати земљишту, добро маскирати и правилно распоређивати. У тактичком смислу објекти израђени у току ове године нису свуда били постављени на најбољи начин, тј. нису били распоређени на она места одакле се могло најефикасније дејствовати ватром.¹⁶³⁷

Можемо рећи да је у односу на период 1949–1951, стање у наредне две године било знатно поправљено. Ипак, и даље је било извесних недостатака нарочито по питању концепције утврђивања, планирања, евиденције, чувања и одржавања објеката и бојеве готовости. Још увек је било оних који су радове на утврђивању у пољском и полусталном типу видели искључиво као инжињеријске задатке, иако су они у целини били тактичко-оперативни, док је инжињерија имала одређену улогу.¹⁶³⁸

Мада је стање по питању организације резервних прелаза преко река било донекле решено током 1952. и даље је постојало неколико озбиљних проблема, који нису гарантовали да ће резервни прелази у датој ситуацији (ако стални буду онеспособљени) обезбедити непрекидну комуникацију. Узрок је лежао у томе што од стране оперативних органа надлежних команди проблем није био размотрен у целини и није био одређен ред хитности уређења појединих прелаза, већ су се исти уређивали или појединачно или одједном, за све јединице од армијских прелаза па ниже. То уређење свело се углавном на одређивање места прелаза и привлачење материјала (дрвене грађе или понтонских паркова) близу изабраног места, а на неким прелазима изграђени су и прилазни путеви уместо да су истовремено

¹⁶³⁴ ВА, ЈНА, к. 451, ф. 2, док. 1, Реферат начелника Инжињерије ЈНА заменику министра народне одбране и начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА за протеклих годину дана (за 1951. годину), стр. пов. бр. 3, стр. 10–11.

¹⁶³⁵ Исто, стр. 11–12.

¹⁶³⁶ Група аутора, *Копнена војска ЈНА*, 3-3, стр. 46; ВА, ЈНА, к. 454, ф. 2, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА Државном секретару за послове народне одбране и Начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1953. години, стр. пов. бр. 8, стр. 7.

¹⁶³⁷ ВА, ЈНА, к. 454, ф. 2, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА Државном секретару за послове народне одбране и Начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1953. години, стр. пов. бр. 8, стр. 8.

¹⁶³⁸ Исто, стр. 9.

решена и организацијска и друга питања (јединице за одржавање прелаза, чување материјала, транспорт материјала до места употребе, начин и време израде прилазних путева и др.). Проблем код организације резервних прелаза лежала је и у томе што се надлежност често пута преносила на ниже команде уместо да рецимо команда корпуса своје резервне прелазе сама уреди и одржава, команде дивизије своје итд. У Управи инжињерије били су мишљења да би много сигурније било да је одређен мањи број резервних прелаза, али да је њихово уређење и организација у техничком смислу било боље.¹⁶³⁹

Брз темпо изградње бункера од ПАБ елемената у току 1952. и 1953. године имао је за последицу да изграђени објекти нису у потпуности задовољавали у тактичком и техничком погледу, па је за 1954. г као основни задатак постављено усавршавање до тада изграђених објеката. Осим тога, завршени објекти требало је да се колаудују¹⁶⁴⁰ и предају на чување одговарајућим командама. До краја те године укупно је било изграђено на читавој територији ФНРЈ 6.660 ПАБ и адаптирано око 1.600 бункера изграђених пре 1941. године. Осим тога било је ископано и око 300 километара противтенковских ровова и ескарпи. Дрвено-земљаних објеката изграђених у периоду од 1949. до 1951. године више није било, јер су иструлили, а нови се од 1952. нису ни градили.¹⁶⁴¹

Провером ових објеката дошло се до закључка да је техничка израда углавном задовољавала, док, тактички, објекти на више места нису одговарали. Ова појава била је нарочито карактеристична за Пету војну област, код које је од 900 колаудираних ПАБ бункера одбачено 244, тј. 25%. Само код 1. пролетерске дивизије од 53 ПАБ бункера одбачено је 46 или 87%. Са друге стране у Седмој војној области било је одбачено свега 3,5% изграђених бункера. Основне слабости код одбачених ПАБ бункера биле су: 1) Већина их је грађена за фронтално дејство уместо да су постављани позади нагиба ради бочног дејства; 2) Место постављања није обезбеђивало гађање предтерена у коме су остајали многи мртви углови, па је тако код неких објеката мртви простор достигао дубину најефикаснијег дејства оруђа (400 m); 3) Линијски распоред објеката; 4) Недовољна пажња поклањана је одводњавању, због чега су неки бункери у кишном периоду били у потпуности неупотребљиви; 5) Највећи недостатак био је слабо маскирање бункера, тако да се земљане хумке над објектима нису сливале са околним земљиштем, па су биле лако уочљиве и сваки бункер се посебно истицао, што је нарочито изразито било у равничарских пределима.¹⁶⁴²

7. 3. 3. Запречавање

Запречавање представља скуп мера, радова и дејстава на копну, води и ваздуху ради спречавања непријатеља да изводи борбена дејства и обавља саобраћај. Оно је у периоду који посматра наш рад имало првенствену улогу да успорава и спречи даље надирање нападача, да каналише правце његовог напада и створи потребно време за припремање контранапада.¹⁶⁴³

*

У току 1950. године започете су припреме за оперативно-тактичко запречавање, али све до краја 1951. готовост тог система је била таква да није гарантовала сигурност свих планираних рушења, активирања минских поља и др. – благовремено и по сваку

¹⁶³⁹ Исто, стр. 11–12.

¹⁶⁴⁰ *Колаудација* је процес примопредаје изграђеног објекта између инвеститора и извођача радова у току кога се утврђује да ли су радови изведени у складу са пројектом и техничким прописима.

¹⁶⁴¹ ВА, ЈНА, к. 454, ф. 4, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1954. години, стр. пов. бр. 7, стр. 20–21.

¹⁶⁴² Исто, 21–22.

¹⁶⁴³ *Војна енциклопедија*, књига 10, Тирани–Žužul, стр. 658–659.

цену, како је то временски по роковима било предвиђено у директивама и плановима. Ово је углавном била последица недостатка превозних средстава, великог броја објеката који су били предвиђени за рушење, али и због недостатка експлозива које је у те објекте требало поставити.¹⁶⁴⁴

Прегледајући стање извршених припрема у току 1953. године у Управи инжињерије су увидели низ крупних проблема. Плановима запречавања био је предвиђен и припремљен за рушење већи број објеката (мањи мостови, пропусти на равничарском земљишту и др.) који у смислу запречавања нису доносили ништа. Осим тога, техничке припреме (прорачуни рушења, паковање експлозива и мрежа за паљење, израда елабората) нису биле тачно и на прави начин изведене, с тим да није постојала гаранција да ће се планирана рушења заиста извршити. Затим, свуда није било решено на прави начин ускладиштење материјала за рушење појединих објеката, па су експлозив, мине, као и средства за паљење стављани у провизорне, често влажне магацине. И на крају, неправилно израђене мреже за електрично паљење претиле су да доведу до активирања мреже за паљење услед атмосферских непогода, што се и догодило два пута у току 1952. године.¹⁶⁴⁵

Како би предупредили уочене недостатке, Команде војних области су добиле наређење да предузму све потребне мере у том циљу. Ипак оне су по тим задацима само делимично поступиле: из планова запречавања избачен је један део објеката, али остали недостаци нису отклоњени, па се самим тим ни сигурност запречавања није повећала. Упркос избацивању дела објеката из планова запречавања, остао је толики број предвиђених рушења да би се сва мирнодопска инжињерија, ојачана пешадијом морала ангажовати на томе, што није било остварљиво и растурало је снаге и средства.¹⁶⁴⁶

Због тога је било предвиђено да у току 1954. Команде војних области реше два важна задатка: први, да се техничке припреме на важним и осетљивим (у тактичко-оперативном смислу) објектима изведу што солидније, а други да групе за запречавање остану само на критичним местима у граничном сектору. Сва остала планирана рушења требало је да се врше за време припрема и извођења борбених дејстава према развоју ситуације. Ревизија елабората и објеката за рушење највећим делом била је завршена до краја 1954, међутим практичне мере, да се отклоне недостаци на објектима, нису били у потпуности спроведени и требало их је завршити у току 1955. године. Из Управе инжињерије су почетком 1955. сматрали да би команде војних области у будуће требало да се баве искључиво побољшањем квалитета на до тада изведеним радовима и припремама за рушење, нарочито имајући у виду чињеницу да су на те радове утрошена велика финансијска и материјална средства и да с тим у вези не би требало дозволити да временски услови доведу у питање бојеву употребљивост тих радова. Ово је посебно важило за велике мостове, тунеле и насипе.¹⁶⁴⁷

*

Нарочита епизода која се тиче запречавања односи се на радове изведене у Ђердапској клисури. Наиме Дунав је за Југославију представљао посебну опасност у стратегијском смислу, и очекивало се да он буде један од основних праваца за напад СССР-а и његових источноевропских савезника на ФНРЈ. Због тога су у од 1951. југословенски војни стручњаци почели са развијањем планова за минирање обале Дунава у Ђердапу. План је био да се

¹⁶⁴⁴ ВА, ЈНА, к. 451, ф. 2, док. 1, Реферат начелника Инжињерије ЈНА заменику министра народне одбране и начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА за протеклих годину дана (за 1951. годину), стр. пов. бр. 3, стр. 9; *Kopnena vojska JNA*, 3–3, стр. 46.

¹⁶⁴⁵ ВА, ЈНА, к. 454, ф. 2, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА Државном секретару за послове народне одбране и Начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1953. години, стр. пов. бр. 8, стр. 9.

¹⁶⁴⁶ Исто, стр. 10.

¹⁶⁴⁷ Исто; ВА, ЈНА, к. 454, ф. 4, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1954. години, стр. пов. бр. 7, стр. 21–22.

великом количином стења које би се сурвало у реку у делу где је она најужа онемогући пловидба. Начелник Управе инжињерије ЈНА генерал Блажо Јанковић, сведочи да је наређење за развијање оваквих планова дошло од начелника Генералштаба Коче Поповића и његовог заменика Пеке Дапчевића. Пројектовање по овој идеји је завршено крајем 1952, да би 10. јануара 1953. предлог изнесен пред Јосипа Броза Тита, који га је одобрио и наредио његову реализацију. Конкретне припрема за извођење радова на терену почеле су у мају 1953. Према плану минирање је требало извршити на најстрмијем и најужем делу Ђердапског теснаца. Прорачуни су говорили да би у случају да се у Дунав сручи око 500.000 кубика камена на дужини од 50 до 100 метара пловидба њиме била онемогућена за око годину дана.¹⁶⁴⁸

За извођење радова формирана је посебна војна јединица која је названа „Грађевинско предузеће Романија“, а коју су чинила 434 официра, подофицира и војника који су углавном били пореклом из Босне и Херцеговине. Сви они су морали да прођу ригорозну безбедносну проверу, а затим и да потпишу обавезу о строгом чувању војне тајне. Радови на копању улазних ходника ручним бушењем започети су у јулу 1953, а до краја те године ископано је у оба улазна ходника 235 метара, од чега је 71 метар био бетонран. Радови су углавном према извештају Управе инжињерије текли по плану. Упркос томе они нису пролазили без потешкоћа. Близина границе са Румунијом била је основни проблем, а остали проблеми и тешкоће односили су се пре свега на тешку спољну везу и одржавање механизације. Када говоримо о тешкој спољној вези имамо у виду чињеницу да се градилиште налазило изван свих саобраћајних линија, што је достављање материјала учинило веома тешким. Прекидом паробродског саобраћаја једина веза са градилиштем одвијала се помоћу коња. Овакво стање је било предвиђено планом, па је јединица која је изводила радове унапред била обезбеђена свим потребама до 1. априла 1954. године. Додатну тешкоћу због овакве изолованости је могао да представља евентуални несрећни случај при раду са експлозивом, јер није било могућности за хитне интервенције.¹⁶⁴⁹

Мада су у реферату писаном у току 1954. у Управу инжињерије очекивали да ће предвиђени радови бити завршени до краја те године, то се није десило. Према каснијем сведочењу генерала Блажа Јанковића главни радови су изведени у периоду од 1954. до 1956. године, када су они и завршени.¹⁶⁵⁰

*

Почетком 1951. Председништво Владе ФНРЈ поставило је задатак да се изврше припреме за онеспособљавање објеката у привреди (предузећа, рудници, слагалишта сировина, центара везе и саобраћаја, возног и пловног парка и др.) којим је било предвиђено да се у случају потребе све оно што не буде евакуисано уништи и тиме непријатељу онемогући коришћење привредно-економског потенцијала земље. На основу тог задатка Управа инжињерије ЈНА израдила је у току поменуте године *Упутство за онеспособљавање објеката у привреди*, „оснажено од стране потпредседника Савезне Владе и Министра унутрашњих послова (Александра Ранковића) и Председника Привредног Савета Владе ФНРЈ (Бориса Кидрича)“, које је достављено свим надлежним руководиоцима државне управе, као и војним командама. Одмах по издавању поменутог Упутства, приступило се спровођењу одговарајућих припрема: образоване су комисије од цивилних и војних

¹⁶⁴⁸ ВА, ЈНА, к. 454, ф. 2, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА Државном секретару за послове народне одбране и Начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1953. години, стр. пов. бр. 8, стр. 17; В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 183.

¹⁶⁴⁹ ВА, ЈНА, к. 454, ф. 2, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА Државном секретару за послове народне одбране и Начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1953. години, стр. пов. бр. 8, стр. 17; В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 183.

¹⁶⁵⁰ ВА, ЈНА, к. 454, ф. 2, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА Државном секретару за послове народне одбране и Начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1953. години, стр. пов. бр. 8, стр. 17; В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 183.

представника, које су одредиле који објекти долазе у обзир за онеспособљавање у одређеном тренутку. У предузећима која су била одређена за онеспособљавање комисије су приступиле извршењу припрема (израда елабората, формирање екипа које ће вршити онеспособљавање, набавка материјално-техничких средстава и др.) До краја 1951. у целини посматрано, припреме су завршене скоро код свих сектора, изузев железнице.¹⁶⁵¹

Сви привредни објекти предвиђени поменутиим Упутством били су према удаљености од границе подељени у две групе. У прву групу су улазили објекти који су се налазили између границе (од Јасеница до Струмице) и линије Љубљана – Загреб – река Сава до Београда – Дунав до ушћа Велике Мораве – Велика Морава – Јужна Морава – Вардар, док су у другу групу су улазила предузећа, рудници и други објекти важни за привреду, а који су се налазили између напред наведене линије и линије Кочевје – Карловац – Бањалука – Тузла – Зворник – Дрина до Бајине Баште – Ужице – Краљево – Ибар – Косовска Митровица. Објекте из прве групе требало је у потпуности припремити за онеспособљавање, тако да се свако предузеће може онеспособити у току од 1 до 12 часова од тренутка наређења. За објекте из друге групе била је предвиђена само израда елабората.¹⁶⁵²

Приликом анализе извршених радова по овом питању током 1953. године уочено је низ крупнијих недостатака, који су проистицали из неправилног тумачења *Упутства за онеспособљавање објеката у привреди* од стране појединих комисија, а нарочито тачака од 1 до 3, које су се тичале критеријума за одређивање објеката и улоге органа ЈНА. Неке комисије су, с тим у вези, отишле сувише у ширину и одредиле за онеспособљавање објекте, који немају скоро никакав војно-привредни значај. На тај начин се план економског запречавања компликовао, што је могло довести у питање сигурност рушења заиста важних објеката. Слабост је представљало и круто схватање тога ко треба да уђе у састав комисије, услед чега је на пример један припадник УДБ-е, код кога су се налазили елаборати рушења био одговоран за рушење неколико објеката који су били удаљени један од другог, па он физички није био у могућности да истовремено буде на неколико одвојених места.¹⁶⁵³ Наставак провере у току 1954. када је Управа инжињерије прегледала све објекте предвиђене за онеспособљавање донео је уочавања нових проблема. Извештај ове Управе показује да се готовост економског запречавања могла обезбедити једино уколико се органи инжињерије ЈНА више ангажују на томе, јер одговарајући цивилни органи нису ове задатке схватили као своје, што је било у супротности са Упутством донетим 1951. године.¹⁶⁵⁴

¹⁶⁵¹ ВА, ЈНА, к. 451, ф. 2, док. 1, Реферат начелника Инжињерије ЈНА заменику министра народне одбране и начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА за протеклих годину дана (за 1951. годину), стр. пов. бр. 3, стр. 10.

¹⁶⁵² В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 182.

¹⁶⁵³ ВА, ЈНА, к. 454, ф. 2, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА Државном секретару за послове народне одбране и Начелнику Генералштаба ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1953. години, стр. пов. бр. 8, стр. 11.

¹⁶⁵⁴ ВА, ЈНА, к. 454, ф. 4, док. 1, Реферат Начелника инжињерије ЈНА о раду Управе инжињерије ЈНА у 1954. години, стр. пов. бр. 7, стр. 23.

8. НАУКА У СЛУЖБИ ПОЛИТИКЕ ОДБРАНЕ

У свету Хладног рата било је карактеристично да се наука и научноистраживачки рад уопште, као и многобројне техничке иновације у највећој мери одражавају на динамичан пораст војне моћи одређене земље. Оно што је била још једна новина када је у питању наука у хладноратовском периоду, јесте та да су раније оштре границе између војних и општих истраживања биле избрисане. Ту мислимо, како на област фундаменталних истраживања, тако и на непосредну примену научних и техничких достигнућа. Како би обезбедила правовремену примену научних, техничких и технолошких достигнућа, Армија се у науци појавила као велики инвеститор, али истовремено и као велики потрошач. Временом је наука и научна метода извршила снажан и комплексан продор у саму структуру оружаних снага. Тако је дошло до тога да су многе Армије научним методама детерминисале своју стратегију и тактику, али и вршиле избор адекватног наоружања и опреме. Осим тога, научни метод је добио своју улогу и изградњи организационе структуре оружаних снага и одбране у целини, а њиме је решавано и веома сложено питање командовања и управљања у ратним операцијама.¹⁶⁵⁵

У време које посматра наш рад постало је специфично за однос науке и одбране то, да је дијапазон потреба одбране веома широк и да се креће „од материјалних средстава за вођење борбе, односно одбране, преко средстава везе, транспорта, личне опреме, снабдевања итд, до медицинских, биолошких, социолошких и психолошких питања“. С тим у вези ми смо се у нашем раду дотакли неколико питања, када је у питању наука и њен допринос систему одбране. Али ту ни издалека није исцрпљен сав потенцијал ове теме, за коју сматрамо да може представљати озбиљан истраживачки задатак за време које долази.

8. 1. Војнотехнички институти

8. 1. 1. Војнотехнички институт (Ков)

Када је по завршетку Другог светског рата донета одлука да се ради на обнови порушених и изградњи нових војнопривредних постројења надлежни су училили потребу за институцијама које ће се бавити техничким развојем наоружања и војне опреме. Тако су током 1946, 1947. и 1948. године команде видова, родова и служби Југословенске армије формирале своје техничке органе, док је Управа војне индустрије формирала Одељење за студију наоружања и Институт број 11 у фабрици у Крагујевцу. Осим тога, веома брзо били су формиран и Институт Команде ЈРВ, Институт технике везе Команде везе и Научно-технички институт Команде инжињерије. У току 1948. започето је формирање и два нова института, ауто-тенковског и наоружања.¹⁶⁵⁶

Почетак сукоба са СССР-ом и другим источноевропским земљама довео је до промене оваквог стања, па је и у области научног истраживања за потребе техничког развоја наоружања заведен централизам. Наиме, практично одмах пошто је сукоб две стране испливао у јавности, у августу 1948. године, генерал-мајор Божић Краут, тада заменик команданта Команде артиљерије ЈА, је добио задатак да предложи организацију, задатке и рад будућег Института. Он је свој задатак обавио веома брзо и у октобру поднео предлог који је и усвојен. На основу

¹⁶⁵⁵ Више о томе у: Srđan Hajduković, Bora Milenković, „Наука и народна одбрана“, *Vojno delo*, br. 4 (1969), str. 17–26; Đuro Lončarević, „Улога науке у одбрани земље“, *Vojno delo*, br. 5 (1978), str. 61–65; Milorad Mladenović, „Неки аспекти односа науке и одбране“, *Vojno delo*, br. 1 (1984), str. 72–83.

¹⁶⁵⁶ *Војнотехнички институт Војске Југославије – 50. година*, Београд: Војнотехнички институт ВЈ, 1998, стр. 7.

Краутовог предлога, 3. новембра 1948. издато је наређење о формирању Војнотехничког института (ВТИ).¹⁶⁵⁷

Наређењем које је потписао начелник Генералштаба ЈА, генерал Коча Поповић, било је предвиђено да у састав Војнотехничког института уђу напред набројани институти, како они који су већ били почели са радом, тако и они који су били у фази формирања. Осим њих у састав ВТИ ушла је и Централна војнотехничка лабораторија. У истом документу, као основни делокруг рада ВТИ истакнуто је следеће: а) проучавање постојећег југословенског и страног наоружања и војне опреме; б) проналажење новог наоружања и опреме користећи постигнућа других земаља и развијајући властиту делатност, као и проучавајући патенте интересантне за војне потребе; в) усавршавање југословенског наоружања и опреме и давање сугестија за унификацију и типизирање; г) израђивање техничке документације за израду наоружања и опреме у војној и цивилној индустрији, као и техничко контролисање израђених прототипова у сарадњи са заинтересованим командама родова; д) утицај на цивилни сектор у погледу израде типизираних потреба за Армију (кола, самари и тсл.); њ) стварање и усавршавање техничких и научних кадрова; е) одржавање веза са сродним цивилним установама и искоришћавање њихових могућности у стручним кадровима и материјалним средствима за војне потребе; ж) давање стручних мишљења из научно-техничке области.¹⁶⁵⁸

Према организацији коју је у новембру 1948. предложио Начелник ВТИ, генерал Краут, Институт је био подељен на неколико одељака који су се бавили одређеном проблематиком. Тако су формиран Одељак за наоружање, Машински, Електро, Инжињеријски и Технолошки одељак, као и Ваздухопловно технички институт. Осим тога постојала су још два одељења.¹⁶⁵⁹

Задаци које су решавале ове организационе целине произлазили су из тадашњих потреба, а у прво време су се у највећој мери односили на „проучавање и усавршавање постојеће домаће и стране војне опреме, праћење достигнућа страних армија, а затим на пројектовање нових типова наоружања и војне опреме, израду техничке документације, помоћ у увођењу нове производње, контролу квалитета, израду стручних експертиза и анализа, стварање и усавршавање стручних и научних кадрова, сарадњу са цивилним институтима и предузећима“. Конкретно, Одељку наоружања у задатак је био стављен рад на развоју оруђа, оружја, прибора и инструмената, муниције, бомби и таблица гађања. Осим тога, у оквиру овог Одељка, радило је Одељење за конструкцију подводних оружја, морнаричке опреме и бродске електронике, чији је задатак био да „развија и прати примену наоружања и војне опреме за потребе ЈРМ“. Машински одељак био је задужен за решавање задатака из области машинске технике примењене у Армији, док је Електро одељак био задужен за одржавање, оправку и адаптацију разнородне електронске опреме која се користила у јединицама и установама ЈА, као и за развој сопствене опреме и усмеравање тек формиране југословенске електроиндустрије за њену производњу. Инжињеријски одељак био је задужен за решавање проблема нове инжињеријске опреме и за израду одговарајуће техничке документације за њу. Технолошки одељак вршио је првенствено контролно-техничка испитивања, али се осим тога бавио и специфичним облицима хемије, хемијске технологије и техничких материјала који су се користили у ЈА, док је Ваздухопловни институт радио на специфичним проблемима ваздухопловне технике и опреме. Оперативно-тактичко (Прво) одељење имало је задатак да одржава везу са родовима и службама, али да формира предлоге нових задатака и дефинише тактичко-техничке захтеве у том смислу. Друго одељење имало је у свом саставу Централну библиотеку, која је осим библиотечког фонда била задужена и за прикупљање и евидентирање патената за које је Армија имала интерес.¹⁶⁶⁰

¹⁶⁵⁷ Група аутора, *Научноистраживачка и развојна делатност*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 16, tom 1, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989, str. 123.

¹⁶⁵⁸ *Војнотехнички институт Војске Југославије – 50. година*, стр. 7.

¹⁶⁵⁹ Група аутора, *Научноистраживачка и развојна делатност*, str. 127.

¹⁶⁶⁰ *Војнотехнички институт Војске Југославије – 50. година*, стр. 7–9.

Од самог почетка ВТИ је радио у веома тешким условима, са веома скромном и материјалном и кадровском базом. Тако је рецимо у Одељку наоружања радило свега шест стручњака, док је Машински одељак имао само једног, а Инжињеријски два инжињера. До 1954. године ВТИ је успео да се организационе консолидује, учињени су велики кораци на решавању кадровских проблема и формирању лабораторијске базе. Велику помоћ у том смислу пружио је Машински факултет Универзитета у Београду, на коме је основан Одсек војног машинства који је систематски решавао проблем високошколованог кадра.¹⁶⁶¹

У времену које посматра наш рад Војнотехнички институт је доживео више организационих промена. Већ 1950. из његовог састава изашао је Ваздухопловно технички институт, који је ушао у састав Команде ЈРВ. Две године касније из Одељка за наоружање издвојено је Одељење за конструкцију подводних оруђа, од кога је формиран Морнаричко-технички биро у саставу Команде ЈРМ. На тај начин ВТИ је постао Институт који је доминантно био задужен за технички развој Копнене војске, па се због тога у литератури често среће и као Војнотехнички институт КоВ.¹⁶⁶²

У октобру 1954. дошло је до нових организационих промена, па је тадашња Управа војнотехничког института преформирана у Управу за војнотехничка истраживања и развој ЈНА. Тада су од напред побројаних одељака формирани: Институт за наоружање, Машински, Електро, Технолошки и Грађевински институт, као и Институт за документацију. У састав ове Управе у јануару 1957. ушао је и Централни полигон, који је наредне 1958. прикључен Институту за наоружање. Из овог последње поменутог, 1957. издвојено је Ракетно одељење из кога је формиран Ракетни институт.¹⁶⁶³

Период до краја 1950-их карактерише проширивање делатности ВТИ-ја. Оно што је значајно јесте да је започет процес који је подразумевао да се у свакој области рада изврши одабирање и ближе одређивање научно-техничке проблематике којом је требало да се баве напред побројани Институтути. Такође у овом периоду престаје рад на већем делу инжињеријске, интендантске, санитетске и друге опреме, а већа пажња почиње да се поклања развоју тенкова, самоходних оруђа и ракетног наоружања.¹⁶⁶⁴

У другој половини педесетих година настављен је рад на кадровском и материјалном попуњавању ВТИ-ја. Тако су за Технолошки институт набављени инструменти и апарати који су запосленима омогућавали решавање сложених истраживачких задатака, што до тада није био случај. Осим тога, започета је изградња објеката Техникума за експлозивне материје у Баричу, али и Техникума у Мостару.¹⁶⁶⁵

Војнотехнички институт је у периоду који посматра наш рад показао изузетне резултате. Његовим радом омогућено је да јединице, пре свега копнене војске ЈА/ЈНА буду опремљене домаћим наоружањем и војном опремом, што је знатно доприносило одбрамбеној способности земље. Војнотехнички институт је свој рад започео вршећи истраживања у једној од основних војнотехничких дисциплина – балистици. За почетак, 1948. године, одмах по оснивању института, започет је рад на освајању барута и барутних пуњења, као и на изради таблица гађања, да би почетком 1950-их уследила истраживања која чији је циљ био мерење физичких величина и анализа процеса и појава при дејству наоружања (експериментална балистика). Резултати постигнути током ових истраживања нашли су велику примену у изради наоружања и војне опреме.¹⁶⁶⁶

Што самостално, што у сарадњи са предузећима војне индустрије, Војнотехнички институт учествовао је у развоју низа средстава – топа Б-1, хаубице 105 mm М56, пушке М48А, аутомата М56, пиштоља М57, полуаутоматске пушке М59, ручног бацача М49 и М57, митраљеза

¹⁶⁶¹ Исто, стр. 8–11.

¹⁶⁶² Исто, стр. 11–13.

¹⁶⁶³ Група аутора, *Научноистраживачка и развојна делатност*, стр. 127–129.

¹⁶⁶⁴ *Војнотехнички институт Војске Југославије – 50. година*, стр. 13–14.

¹⁶⁶⁵ Исто, стр. 14–15.

¹⁶⁶⁶ Група аутора, *Научноистраживачка и развојна делатност*, стр. 133–135.

M53, минобацача 82 и 120 mm, ручне бомбе M50. Забележени су и успеси на подручју освајања експлозива. Тако је уведен нови технолошки поступак производње тринитротолуола, а у сарадњи са предузећима војнохемијске индустрије освојени су и једнобазни (нитроцелулозни) и двобазни (нитроглицерински) барути, иницијални и привредни експлозиви који су ушли у производњу. Развијени су и морзе апарат, као и први домаћи пољски телефон и индукторска телефонска централа, који су током 1950-их ушли у производњу.¹⁶⁶⁷

8. 1. 2. Ваздухопловно технички институт

Ваздухопловнотехнички институт основан је већ у августу 1946. године,¹⁶⁶⁸ да би по формирању ВТИ у новембру 1948. ушао у његов састав. Ипак, већ после две године Ваздухопловнотехнички институт је поново постао самостална институција. Привремени правилник Института из августа 1946. године истицао је да се ради о научној ваздухопловно-техничкој установи која је за циљ имала: а) Планску обнову југословенског ваздухопловства и усавршавање ваздухопловне технике тешњом међусобном сарадњом домаћих ваздухопловно-техничких стручњака; б) Реализацију домаћих типова авиона, мотора и другог ваздухопловног материјала у централизованим бироима за прорачуне и конструкције; в) Омогућавање научног рада на пољу ваздухопловне технике стручним лицима која су била запослена у ваздухопловним установама или предузећима (заводи, индустрија, студенти); г) Концентрацију домаће и иностране ваздухопловно-техничке документације на једном месту ради упознавања југословенског стручног техничког особља са њом, као и ради организације издавачке службе ваздухопловно-техничких публикација; д) Вршење испитивања потребних за реализацију пројеката за авионе, моторе и други ваздухопловни материјал у лабораторијама са одговарајућим уређајима (пробни столови, аеродинамички тунели, хидроканал и др); њ) Рад на планској обради најновијих тековина на пољу ваздухопловне технике; е) Студије и пројектовања реактивних, млазних и ракетних мотора; ж) Рад и студије у циљу усавршавања моделарства, једриличарства и спортског моторног ваздухопловства; з) Стручна техничка испитивања и оцену авиона, мотора и другог ваздухопловног материјала; и) Студије и радове у циљу примене домаћих сировина и материјала у ваздухопловној индустрији; ј) Стварање норми ваздухопловног материјала по врстама и димензијама.¹⁶⁶⁹

Ради испуњавања свих ових циљева и задатака рад Института се развијао по следећим секторима: Аеродинамика, Хидродинамика, Конструктивна проучавања, Мотори (клипни, млазни и ракетни), Спортско ваздухопловство (моделарство, једриличарство и спортско моторно ваздухопловство), Примењени лет (испитивање авиона у лету, навигација, радиотехника, фотографија, метеорологија, аеродроми и уређаји на земљи), Проучавање материјала (испитивање чврстоће, физичка и хемијска лабораторија). Осим тога у саставу Института били су и Центар документације, Општа радионица и Секретаријат.¹⁶⁷⁰

Као и ВТИ, и Ваздухопловно технички институт имао је у прво време веома скромну материјалну и кадровску базу. Практично одмах по оснивању Институт је започео рад на најнужнијем опремању потребном документацијом, формирању лабораторија, пројектовању аеродинамичких тунела и спровођењу експеримената. У овом периоду он је вршио и опитовање авиона. Већ до 1950. у Жаркову код Београда били су изграђени основни објекти Института, а те године подигнут је и први аеродинамички тунел Т-32. Две године касније подигнут је нови тунел Т-33, а 1955. још један Т-31. Ово је имало велики значај због тога што су од 1952. године сва аеродинамичка испитивања модела новопројектованих авиона за

¹⁶⁶⁷ *Војнотехнички институт Војске Југославије – 50. година*, стр. 11.

¹⁶⁶⁸ ВА, ЈНА, к. 49, ф. 12, док. 1, Наредба о оснивању Ваздухопловно техничког института, стр. пов. бр. 1460, од 10. августа 1946. године.

¹⁶⁶⁹ ВА, ЈНА, к. 49, ф. 12, док. 4, Привремени правилник Ваздухопловно техничког института, стр. пов. бр. 1461, од 10. августа 1946. године.

¹⁶⁷⁰ Исто.

потребе ЈРВ вршена у земљи, у аеродинамичким тунелима домаће конструкције. Када је реч о кадровској бази велики утицај на њен развој како у квалитативном, тако и у квантитативном погледу поново је пружио Машински факултет, тј. његов Ваздухопловни одсек.¹⁶⁷¹

Све до краја 1957. године Ваздухопловнотехнички институт бавио се искључиво научноистраживачким и хомологационим радом у области ваздухопловне технике. Пројектовање авиона до тада су вршиле конструкторске групе, које су биле у саставу Генералне дирекције ваздухопловне индустрије. У погледу пројектовања и усвајања нових модела ваздухоплова и ваздухопловне технике у овом периоду Институт је имао улогу стручног арбитра поручиоца послова, тј. Команде ЈРВ, што значи да су његови сарадници практично одлучивали који ће авион ући у серијску производњу и бити усвојен у наоружање ЈРВ. Крајем 1957. године дошло је до укидања конструкторских група, па је пројектовање нових авиона тада дошло под надлежност Ваздухопловно техничког института. На тај начин Институт је у себи објединио три делатности: истраживања, пројектовања и испитивања. Одмах је почео рад на пројектовању школско-борбеног авиона *Галеб*, чији је прототип извршио први лет у мају 1961. године. Са овим авионом југословенска ваздухопловна индустрија започела је серијску производњу млазних авиона.¹⁶⁷²

8. 1. 3. Бродарски институт

За научноистраживачки рад у морнарици основан је 18. јуна 1948. године Бродарски научни институт у Загребу. Одмах по оснивању Институт се повезао и започео сарадњу са постојећим Централним бироом за пројектовање (Бродопроект) који је имао седиште у Риједи. Уредбом Владе ФНРЈ о оснивању института били су дефинисани и његови задаци: а) Проучавање и истраживање свих техничких, научних и економских проблема у вези са пројектовањем и изградњом бродова, бродских погонских и помоћних постројења, као и бродске опреме; б) Истраживање боље примене материјала као и увођење нових материјала у бродоградњу индустрију; в) Давање стручног мишљења на основу резултата научноистраживачког рада и предлагање њихове практичне примене; г) Сарадња са другим научним институтима, познатим стручњацима у земљи по свим питањима бродарства; д) Успостављање сарадње са сличним установама у иностранству и праћење развоја и напретка бродарства изван земље; њ) Обављање других задатака које му повери МНО.¹⁶⁷³

Пошто овако постављен научноистраживачки рад у морнарици није могао да да задовољавајуће резултате 1949. године при Војнотехничком институту формирана је група која је била задужена за развој и примену морнаричког наоружања, опреме и бродске електронике. Осим тога, 1951. године у оквиру Техничке службе Команде Ратне морнарице основан је Морнаричкотехнички биро, који је имао задатке да поставља пројектне захтеве за новоградње, адаптације и преправљања објеката РМ, као и да решава друге проблеме из области ратне бродоградње, бродског машинства, бродске електроенергетике, морнаричког наоружања, навигационе и електронске опреме и технологије у бродоградњи.¹⁶⁷⁴

Због овако захтевних задатака група која је 1949. године основана у оквиру Војнотехничког института, припојена је током 1952. Морнаричкотехничком бироу. Био је то први корак ка формирању Морнаричкотехничког института, који је убрзо и основан 8. новембра 1952. године. Морнаричкотехнички институт био је задужен да врши надзор над изградњом и испитивањем нових бродова и наоружања, као и да решава проблеме који су се појављивали у експлоатацији флоте. Осим тога његови сарадници мали су задатак да прате и бележе нова искуства у експлоатацији бродова и да их уносе у нове пројекте. Током 1954.

¹⁶⁷¹ Војнотехнички институт Војске Југославије – 50. година, стр. 19–20.

¹⁶⁷² Група аутора, *Научноистраживачка и развојна делатност*, стр. 311–316.

¹⁶⁷³ Војнотехнички институт Војске Југославије – 50. година, стр. 25.

¹⁶⁷⁴ Група аутора, *Научноистраживачка и развојна делатност*, стр. 407.

Морнаричкотехнички институт је постао самостална установа ЈРМ, да би 1956. спајањем са Бродарским научним институтом прерастао у Управу за морнаричкотехничка истраживања.¹⁶⁷⁵

Скромна материјална база Института знатно је увећана током 1950-их, тачније у периоду од 1951. до 1958. године. У том раздобљу изграђена су и опремљена 4 базена (велики, брзи, уски и округли), 2 кавитациона тунела, радионица за израду бродских модела, као и низ кабинета и лабораторија. Ако је материјална база била скромна, кадровска готова да није ни постојала. Редовно школовање првих техничара почео је тек са оснивањем Бродарског института. У наредној деценији овакво стање је знатно поправљено, па су се у земљи појавили профили стручњака каквих раније није било: хидродинамичари, пројектанти подморница и површинских пловних објеката разноврсне намене, пројектанти широког спектра морнаричког наоружања, хидроакустичари, бродски електроничари итд. На тај начин створена је солидна база за даљи развој ових делатности у Југославији.¹⁶⁷⁶

Побројани стручњаци дали су у периоду који посматра наш рад немерљив допринос у развоју, изградњи и опремању бродова, затим у развоју борбених система, као и система за руковођење и командовање (навигације, осматрање и јављање и тсл.), као и у развоју средстава ратне технике по специјалностима (бродограђевни, машински, електро уређаји и опрема).

8. 2. Војноисторијски институт

8. 2. 1. Организација и бројно стање

Када је пред крај Другог светског рата у Југославији 1. марта 1945. основан Генералштаб ЈА формирано је у његовом саставу и „Одељење историско и за ратне опите“. У оквиру рада новог одељења улазили су прикупљање, сређивање и чување свих врста сачуваних ратних докумената из периода Народноослободилачког рата. Одељење није било организацијски подељено, осим што је био је предвиђен један одсек за архиву. За првог начелника одељења постављен је генерал лајтнант Махин Фјодоров, али пошто је он убрзо преминуо (8. јуна 1945.) нови начелник је постао генерал мајор Милан Зеленика.¹⁶⁷⁷

Наређењем о реорганизацији МНО од 3. јануара 1946. године Одсек за ратне опите је ушао у састав Оперативног одељења Генералштаба ЈА, док је Историјско одељење наставило да функционише у том формату до средине 1946. када је у јуну уместо њега формиран Историјски институт ЈА, који је био директно потчињен Генералштабу ЈА. У оквиру института функционисала су три одсека: Одсек НОР-а, Одсек за раније националне ратове и Одсек архиве. Начелник Историјског института ЈА био је и даље генерал мајор Милан Зеленика.¹⁶⁷⁸

Наредне 1947. дошло је до нове организацијске промене. Историјски институт ЈА је у априлу преформиран у Војно-научни и издавачки институт. У оквиру новог института функционисала су четири одељења, као и Војноиздавачки завод, Војни музеј, Библиотека и Секретаријат института. Прво одељење је радило на издавању часописа родова војске, Друго је било задужено за проучавање НОР-а, Треће за изучавање ранијих ратова, а Четврто се бавило писањем популарних брошура за војнике и војно-политичких књига за официре. Начелник Института био је генерал лајтнант Бошко Шиљековић, који је на том месту остао све до септембра 1948. године. Тада је на кратко функцију начелника Института вршио генерал мајор Ђоко Јованић, да би у децембру 1948. за начелника постављен пуковник Саво Вукчевић.¹⁶⁷⁹

¹⁶⁷⁵ Isto.

¹⁶⁷⁶ Isto, str. 411–414, 448–449.

¹⁶⁷⁷ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1945. години.

¹⁶⁷⁸ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1946. години.

¹⁶⁷⁹ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1947. години; ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1948. години.

У пролеће 1949. Војно-научни и издавачки институт преименован је у Војноисторијски институт. У односу на пређашњу формацију укинута је Прво одељење (за часописе), ако и Четврто одељење (Војно-политичке и популарне библиотеке). Осим тога Војноиздавачки завод је издвојен из састава института. На тај начин у оквиру Војноисторијског института функционисали су: Одељења НОР-а, које се састојало од три одсека и редакције „Зборника“, Одељење за националну ратну историју, Одељење архиве, састављено од три одсека, као и Војни музеј, Библиотека и Секретаријат. У току ове године дошло је и до промене на месту начелника Института. Ту дужност је у јуну преузео потпуковник Маодуш Стево.¹⁶⁸⁰

У току 1950. године у оквиру Војноисторијског института оформљено је као посебно одељење „Редакција Зборника докумената НОР-а“ која је до тада функционисала у оквиру Одељења НОР-а. Такође те године је оформљена и „Редакција Војноисторијског гласника“.¹⁶⁸¹ У току 1951. извршене су нове организационе промене у раду Института. Тада је формирано Одељење за националну ратну историју које је у свом саставу имало два одсека: за историју НОР-а и за ранију ратну историју. Осим њега у оквиру института радили су и: Редакција Зборника, Редакција војноисторијског гласника, Одељење Архиве и Секретаријат. Из Института су те године издвојени Војни музеј и Централна војна библиотека.¹⁶⁸²

У септембру 1952. дошло је до нове организацијске промене, када су поново формирана посебна одељења за историју НОР-а и за ранију националну ратну историју. Осим тога у оквиру Института тада је формирана Група за југословенску енциклопедију.¹⁶⁸³ Традиција годишњих промена формације настављена је и 1953. Од 1. маја те године су у оквиру Војноисторијског одељења функционисали: Управа, Секретаријат, Војна редакција Енциклопедије Југославије, Одељење за изучавање историје НОР-а,¹⁶⁸⁴ Одељење за националну ратну историју до НО рата,¹⁶⁸⁵ Одељење за изучавање ратне историје иностраних армија,¹⁶⁸⁶ Редакција Зборника докумената НОР-а,¹⁶⁸⁷ Редакција Војноисторијског гласника, Одељење ратне архиве¹⁶⁸⁸ и Финансијска секција. Почетком 1953. године на место начелника Војноисторијског института постављен је уместо Стева Маодуша, тада генерал потпуковник Велимир Терзић, који је на том месту остао до краја посматраног периода.¹⁶⁸⁹

Оваква организациона шема остала је мање више на снази до краја посматраног периода. Разлика је била у томе што је Секретаријат променио име у Одељење општих послова, с тим да је задржао све надлежности које је имао раније. Осим тога, промена је била и у томе што је 1955. године из састава Института издвојена Војна редакција за енциклопедију Југославије, после чега је као посебна институција формирана Редакција војне енциклопедије.¹⁶⁹⁰

У току 1945. у „Одељењу историском и за ратне опите“ било је свега шест запослених – начелник, три „историчара“ официра, један дактилограф и један стенограф, као војни чиновници.¹⁶⁹¹ Тај број је у 1946. незнатно повећан, тако што је број официра, ако изузмемо

¹⁶⁸⁰ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1949. години.

¹⁶⁸¹ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1950. години.

¹⁶⁸² ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1951. години.

¹⁶⁸³ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1952. години.

¹⁶⁸⁴ У оквиру Одељења за изучавање историје НОР-а било је формирано шест одсека који су се сваки посебно бавили народноослободилачким ратом у свакој југословенској републици посебно.

¹⁶⁸⁵ У оквиру Одељења за националну ратну историју до НО рата било су формирана два одсека: Први одсек за историју до балканских ратова и Други одсек за балканске и Први светски рат.

¹⁶⁸⁶ У оквиру Одељења за изучавање ратне историје иностраних земаља била су формирана два одсека: Први за ратну историју суседних земаља и Други за историју осталих иностраних армија.

¹⁶⁸⁷ У оквиру Редакције Зборника докумената НОР-а функционисале су засебне Редакције Зборника за Врховни штаб, Србију, Хрватску, Босну и Херцеговину, Црну Гору и Словенију.

¹⁶⁸⁸ У оквиру Одељења ратне архиве била су формирана четири одсека: Први за архиву јединица НОВЈ, Други за архиву непријатељских јединица, Трећи за архиву ратне историје до НО рата и Четврти за микроснимање и конзервацију докумената.

¹⁶⁸⁹ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1953. години.

¹⁶⁹⁰ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1954. години.

¹⁶⁹¹ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1945. години.

начелника повећан са три на пет, па је број укупан број запослених порастао на осам.¹⁶⁹² Пошто је 1947. створен Војно-научни и издавачки институт број запослених се готово удесетостручио. На крају те године у Институту је радило 75 људи.¹⁶⁹³ Број сарадника је 1948. године наставио да расте, па је на њеном крају Институт запошљавао 89 људи.¹⁶⁹⁴ Велика реорганизација 1949. довела је до смањивања броја запослених у Војноисторијском институту. После издвајања и укидања појединих организационих целина у њему је остало да ради 65 сарадника.¹⁶⁹⁵ Следеће 1950. овај број је порастао на 83,¹⁶⁹⁶ колико је било запослених и у 1951.¹⁶⁹⁷ У наредним годинама које обухвата наш рад бројно стање запослених се усталило на између 70 и 80 запослених.

8. 2. 2. Рад Војноисторијског института

„Одељење историско и за ратне опите“ основано је како би се приступило прикупљању, сређивању и чувању свих врста ратних докумената из периода Народноослободилачког рата. Пошто није постојао никакав архивски материјал за устројавање историјског архива, Генералштаб ЈА је 26. марта издао наређење свим штабовима почев од штабова дивизија па навише, а код позадинских војних власти почев од команди подручја па навише, да одреде по једног официра који ће вршити прикупљање, сређивање и одашиљање материјала „војноисторијском одељењу“, из разлога што се сматрало да би историја НОБ-а требало да буде „основ за стварање наше (југословенске) ратне доктрине и најбоља школа за организовање и уздизање Југословенске армије“.¹⁶⁹⁸ Прикупљени материјал требало је тада средити и класификовати у неколико група: 1) Почети народног устанка до формирања партизанских одреда; 2) Формирање партизанских одреда и њихов живот и рад до формирања бригада; 3) Формирање бригада и њихов живот и рад до формирања дивизија; 4) Формирање дивизија и њихов живот и рад до формирања корпуса; 5) Формирање корпуса и њихов живот и рад до формирања армија; 6) Формирање армија и њихов живот и рад до формирања Југословенске армије; 7) Живот и рад од формирања Југословенске армије 1. марта 1945. и даље; 8) Рад народноослободилачких власти у помагању и учествовању у борби; 9) Материјал и грађа разних војних курсева и школа; 10) Дневници и забелешке појединаца, као и писмени састави појединих учесника из народноослободилачке борбе, написани по сећању и памћењу, нарочито за ратну историју; 11) Листови, часописи, брошуре, књиге, прогласи и леци које су издавале партизанске јединице и штабови; 12) Разноврсне фотографије и фотографски негативи који представљају живот у борби партизанских јединица; 13) Сви подаци о непријатељу (састав, јачина, намере, планови, извођење операција итд.); 14) Писмени или ма какви други документи партизанима непријатељских формација; 15) Сав писмени материјал бившег Министарства војске и морнарице и појединих јединица и установа Југословенске војске.¹⁶⁹⁹

Упркос томе до краја 1945. документацију је доставио веома мали број јединица,¹⁷⁰⁰ па је достављање података настављено и у наредној години.¹⁷⁰¹ Прикупљање, сређивање и чување

¹⁶⁹² ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1946. години.

¹⁶⁹³ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1947. години.

¹⁶⁹⁴ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1948. години.

¹⁶⁹⁵ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1949. години.

¹⁶⁹⁶ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1950. години.

¹⁶⁹⁷ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1951. години.

¹⁶⁹⁸ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1945. години.

¹⁶⁹⁹ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Наређење начелника Генералштаба ЈА, од 26. марта 1945. године.

¹⁷⁰⁰ До краја 1945. године део тражене документације доставили су: Главни штаб НОВ и ПОЈ Србије, Штабови 1, 2, 4. и 5. армије ЈА, Штаб 2. пролетерске дивизије, Осјечко војно подручје, Команда ваздухопловства, Обавештајно одељење Генералштаба ЈА, Инспекција коњице ЈА и Команда Истарско-ријечног подручја.

¹⁷⁰¹ У току 1946. своје ратне архиве Историјском институту ЈА доставиле су следеће јединице: Штабови 1, 2, 3, 4. и 5. армије, Политичко одељење 3. армије, Прво, Обавештајно и Политичко одељење Генералштаба,

грађе било је основно задужење Историјског института ЈА и у току 1946. године. Недостатак адекватних просторија за чување архивског материјала био је један од основних проблема у првим годинама рада Института. Тако је у једном извештају из октобра 1946. о прегледу просторија у којима се чувала архивска грађа забележено: „Стање ове архиве како смо га нашли у Топчидерском магацину, тако је страшно и очајно да се не да описати. Архива је делом на вандалски начин разбацана, да су већ сада многи драгоцени документи уништени. Већи део архиве је уз зидове и по патосу или убачен без реда у неке сандуке...“¹⁷⁰²

Напредак у раду остварен је 1947. када је Историјски институт ЈА преформиран у Војно-научни и издавачки институт. Настављен је рад на прикупљању, сређивању и чувању архивске грађе. Крајем ове године за сређивање архивске грађе било је Институту на расположењу десет људи, од којих ниједно није имало ни основно знање из архивистике, као ни страних језика, иако је међу документацијом било и оне на немачком, италијанском, бугарском и енглеском језику. Осим тога Институт је у току 1947. започео и са издавачком делатношћу. Почело је да излази неколико часописа: *Војни гласник*, *Артиљеријски гласник*, *Тенковски гласник*, *Војноинжињеријски гласник*, *Гласник везе*, *Позадина и снабдевање*. У току ове године почеле су и припреме за почетак рада Одељења НОР-а и Одељења за раније националне ратове. Одељење војнополитичке и популарне библиотеке издало је књиге *О раду „КПФ“* (60 примерака), *Будност – Наше оружје* (10.000), *Десет стаљинских удара* (15.000), *Материјал за војно-политичко васпитање официра* (10.000). Војноиздавачки завод је у току године штампао разна војна правила и књиге.¹⁷⁰³ Војни музеј је започео рад на прикупљању и сређивању музејског материјала.¹⁷⁰⁴

Рад на сређивању архивске грађе био је и током 1948. главни задатак Института, али је и даље ширена његова делатност. Прво одељење Института задужено за часописе наставило је у току 1948. да издаје горе побројане војне листове. Осим тога после првог периода излажења часописа родова војске, тј. чим су се часописи у техничком погледу средили, стало се на становиште да уредништва појединих часописа сачине минимални план издавања књига, брошура и разних војно-стручних публикација. Тако је ово одељење превело и припремило за штампу низ књига совјетских аутора, па чак и после почетка сукоба са СССР-ом и другим источноевропским земљама. Ипак најзначајнија новина у 1948. била је почетак конкретног рада Одељења НОР-а. Започета је обрада Мостарске, Стонске и Тршћанске операције, борби у Србији 1941. године и операција ЈА за коначно ослобођење Југославије.¹⁷⁰⁵

Наредна, 1949. година представљала је прекретницу у раду Војноисторијског института. Тада је рад на стручном, истраживачком и научном раду у Институту добио на замаху. Започео је рад на објављивању хронологије свих важнијих догађаја из НОР-а, као и изучавање борби у Словенији, на Кордуну и Банији. Ипак, најзначајнији подухват јесте почетак објављивања *Зборника докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије* који ће у наредним годинама изаћи у преко 170 књига.¹⁷⁰⁶

Команда града Београда, Команда тенковских и моторизованих јединица, Инспекција коњице, Корпус народне одбране Југославије, Команда ваздухопловства, Команда артиљерије.

¹⁷⁰² ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1946. години.

¹⁷⁰³ Штампане су следеће књиге: *Потсетник за агитационо-пропагандни рад, Тезе за припремни рад са борцима, Од Путивља до Карпата, Свеска XI идеолошко-политичког васпитања, Приручник за културно-просветни рад, Француска од 1918. до 1940., Прво заседање Уједињених нација, САД 1924–1941, Постанак и суштина рата и армије, Приручник за опште образовање војника и подофицира бр. 2, Ратна морнарица СССР-а у Великом отаџбинском рату, Стаљински план уништења Дењикина, Потсетник за агитационо пропагандни рад за мај, Скандинавске државе и Француска, Подунавске земље, Приручник за политичку обуку, О петогодишњем плану 1 и 2, као и Зборник позоришних комада.*

¹⁷⁰⁴ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1947. години.

¹⁷⁰⁵ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1948. години.

¹⁷⁰⁶ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1949. години; Miloje Pršić, „Stvaranje i kontinuirani razvoj Vojnoistorijskog instituta (1876–2001)“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1–2 (2001), str. 20.

Оцењујући рад Војноисторијског института до краја 1949. године, Велимир Терзић је писао да се у раду постигло веома мало и да су стварни резултати били крајње слаби. Он је истакао да је „Институт имао само назив Института и ништа више“. Према његовом мишљењу до тог тренутка „то је уствари било обично архивско одељење, које ни ту своју архивску улогу није успело да обави“.¹⁷⁰⁷

Био је ово увод у нову етапу развоја Војноисторијског института током 1950-их година. Рад који је до тада био стихијски, краткорочан и углавном пропагандно-политички почиње током ове деценије полако да добија истраживачке и научне обресе. Ипак, морамо нагласити да су и даље идеолошки оквири рада остали исти, па да у складу са тим приступ темама из Другог светског рата није промењен. Међутим, почеле су да се отварају нове теме, па су упоредо са обрадом тема из НОР-а почели да се изучавају и теме из ранијих националних ратова.¹⁷⁰⁸ Тако је већ почетком ове деценије Институт пронашао сараднике за обраду Првог светског рата и Првог балканског рата ван Института. Из тога су произишле веома вредна дела која су и до данас остала веома поуздана: *Кумановска битка, Церска битка, Колубарска битка, Буне и устанци у Босни и Херцеговини у 19. веку, Српска војска у доба првог устанка, Операције црногорске војске у Првом светском рату, Први балкански рат (операције српске војске)* итд. Неки од аутора ових књига радили су као спољни сарадници Института, тј. нису били запослени у њему.¹⁷⁰⁹ Осим тога, Институт у овом периоду постаје и нека врста научно-школског центра, с обзиром на то да су се у њему у сарадњи са Београдским универзитетом и високошколским војним установама ЈНА, образовали војни историчари.¹⁷¹⁰

Начелник Војноисторијског института генерал Велимир Терзић је оценио 1953. да су у претходне три године учињени видни помаци у раду. Он је сматрао да се квалитет оног што је урађено од 1950. до 1953. „не може сматрати посве лошим и slabим“. Ипак, он је био свестан чињенице да су и ти радови били „далеко од жељеног и траженог квалитета“ и да се нису могли убројати „у готове историјски обрађене теме, а још мање у неке критичко-научне студије“. Пишући том приликом о задацима и перспективама Војноисторијског института Терзић је сматрао да основни задатак мора да представља тежња да „Институт пре свега постане прави Војноисторијски институт, који ће моћи да се бави оригиналним, стваралачким историско-научним истраживачким радом“. Такође он је тада истакао мишљење да би Институт требало да буде главни орган ССНО-а који би требало да се бави обрадом не само сопствене ратне историје и ратних искустава, већ и студијом односно обрадом ратних искустава других народа и армија.¹⁷¹¹

Терзић се овим питањем бавио и у свом наредном годишњем извештају 1954. истичући још једном његово мишљење да је задатак „Војноисторијског института да се научно-истраживачким путем бави проучавањем наше ратне прошлости и ратних искустава, као и ратних искустава других народа и армија, а нарочито наших суседа. Да поред обраде ратне историје наше најближе прошлости, - синтетизује из историјски нам најближих ратова (поглавито I и II светског рата) најинтересантнија искуства и поуке и да то обрађено и уопштено преда Армији тј. да све то посредством наставе и обуке трупа и старешина искористи и употреби у њиховој припреми за евентуални рат.“ Ипак, ситуација је у Југославији била посве другачија, па се Терзић жалио да Генералштаб ЈНА не користи нити има интереса за резултате рада Војноисторијског института, а што је још горе да између два органа не постоји никаква веза. Он је истицао да се радови Института користе у пропагандне сврхе, чиме се у потпуности промашивао њихов циљ и улога.¹⁷¹² Због тога је Терзић предложио да се

¹⁷⁰⁷ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Извештај начелника Војноисторијског института генерала Велимира Терзића, пов. бр. 95, од 18. фебруара 1953. године.

¹⁷⁰⁸ М. Pršić, „Stvaranje i kontinuirani razvoj Vojnoistorijskog instituta (1876–2001)“, str. 20.

¹⁷⁰⁹ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Елаборат о раду Војноисторијског института у 1951. години.

¹⁷¹⁰ М. Pršić, „Stvaranje i kontinuirani razvoj Vojnoistorijskog instituta (1876–2001)“, str. 20.

¹⁷¹¹ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Извештај начелника Војноисторијског института генерала Велимира Терзића, пов. бр. 95, од 18. фебруара 1953. године.

¹⁷¹² ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Извештај начелника Војноисторијског института генерала Велимира Терзића, пов. бр. 18, од 12. јануара 1954. године.

Војноисторијски институт издвоји из надлежности Главне политичке управе ЈНА и да се пребаци под команду начелника Генералштаба, што је и учињено у пролеће 1954. године. Ово је требало да доведе до тога да Генералштаб ЈНА и Војноисторијски институт координишу свој рад, тј. да се испуни она Терзићева идеја да Институт на један научан начин ради за потребе Југословенске народне армије. С тим у вези, кроз изворну грађу можемо пратити да се генерал Терзић више пута у наредним годинама обраћао начелнику Генералштаба ЈНА генералу Љубу Вучковићу, како би му изнео своје предлоге и идеје о унапређењу рада Института,¹⁷¹³ али и да је остајао без одговора.¹⁷¹⁴

Иако за Војноисторијски институт често није било слуха међу највишим војним руководиоцима у Југославији, неспорно је да је он морао имати велику улогу у изградњи доктрине ЈНА, посебно у оном периоду када је после сукоба са Информбироом у земљи преовладала тежња за коришћењем сопствених ратних искустава. То јасно произилази из чињенице да је у Војноисторијском гласнику у периоду од 1950. до краја 1958. (бројеви од 1/1950 до 6/1958) објављено 245 радова који су анализирали различита борбена искуства из НОБ-а. Истовремено је објављено свега 23 рада која су говорила о ранијим ратним искуствима. Али ако погледамо тематику којом су се они бавили (Први српски устанак, Балкански ратови, Први светски рат), јасно је да су и у њима тражена искуства за изградњу доктрине.

8. 3. Војногеографски институт

Војногеографски институт почео је да ради још пре завршетка Другог светског рата. Наиме, његов рад започет је већ 15. новембра 1944. године, под називом Војногеографски институт НОВЈ и ПОЈ. По реорганизацији Врховног штаба 1. марта и Институт је променио име, па је од тада носио назив Географски институт Југословенске армије (од почетка 1952. Југословенске народне армије). Била је то научно-техничка установа која је обављала радове из неколико области: геодезије, астрономије, топографије, картографије и репродукције карата, а који су били од значаја за Армију.¹⁷¹⁵

Организација Географског института често је мењана, а сликовито је говорила о радовима за које је он био задужен. Тако је Институт по отпочињању рада у новембру 1944. године поред Управе имао геодетску, топографску и картографску секцију, слагалишта карата и потрошних материјала и инструмента, као и механичку и столарску радионицу. После реорганизације крајем 1945. Институт је као главна одељења имао Геодетско (геодетски и топографски одсек) и Картографско-репродукцијско, а 1949. Геодетско, Топографско, Картографско и Репродукцијско. Овим одељењима као посебан одсек 1954. године додат је Фотограметријски одсек, које је наредне године постало одељење. Исте те, 1955. формирана су и два нова одељења Географско и Геофизичко. Оваква организација са побројаним одељењима остала је на снази до краја посматраног периода.¹⁷¹⁶

Географски институт је до краја 1945. године углавном радио на картографско-издавачкој делатности, да би од 1946. започели обимнији радови, како геодетским и топографским на самом терену, тако и картографским у бироу. Када говоримо о пословима из области геодезије и топографије Географски институт био је задужен за: а) мерење основица триангулације свих редова и полигонисање, као темељ сваковрсног премера државне

¹⁷¹³ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Реферат Велимира Терзића о актуелним проблемима обраде војне историје и војноисторијске науке уопште поднет начелнику Генералштаба ЈНА генерал-потпуковнику Љубу Вучковићу, пов. бр. 492, од 12. октобра 1955. године.

¹⁷¹⁴ ВА, ЈНА, S-91, 1245-1968, Извештај начелника Војноисторијског института генерала Велимира Терзића, пов. бр. 430, од 27. септембра 1956. године.

¹⁷¹⁵ Miroslav Peterca, Gvozden Čolović, *Geodetska služba JNA*, Edicija: Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 21, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987, str. 227–229.

¹⁷¹⁶ Isto, str. 229–233.

територије у хоризонталном смислу; б) Одређивање апсолутних висина тачака земљине површине нивелањем и тригонометријским одређивањем висина, што је био темељ за сваковрсни премер државне територије у вертикалном смислу; г) Топографско снимање целе земље, користећи за то класичне и аерофотографске методе рада, као темељ за израду карата за војне потребе, као и генералне пројекте културно-техничке природе; д) Научне геодетске радове у које је пре свега спадало мерење градусних ланаца високе тачности, који су у том тренутку улазили у склоп општих међународних радова у циљу одређивања димензија Земље као планете.¹⁷¹⁷

Геодетски радови Института између 1946. и 1949. били су усмерени на попуњу и реконструкцију тригонометријске мреже 1, а затим и на попуњу тачака 2.–4. реда. Паралелно са тим рађено је и на нивелману високе тачности ради попуње новим влаковима и обнове оних на којима су нивелмански репери били уништени у току рата. Када је реч о топографским радовима они су почели са реамбулисањем на терену карте 1:100.000 ради израде карте 1:200.000. До 1951. Географски институт ЈА успео је да изради свих 88 листова те карте. Картографи Института су у овом периоду израдили низ карата: прегледна топографска карта 1:500.000 (од 1948. до 1954. израђено 47 листова), карта аутомобилских путева Југославије 1:500.000 издата 1953, оперативно саобраћајна карта 1:300.000. Осим тога у периоду до 1953. до 1960. извршене су припреме и радови за серијску производњу рељефних карата модерним методама.¹⁷¹⁸

Практични астрономски радова у вези са геодетским радовима, састојали су се у одређивању апсолутних координата извесног броја тригонометријских тачака у мрежи триангулације 1. реда или на тачкама градусних ланаца. Апсолутне координате тачака условљавају правилну оријентацију државне триангулационе мреже и тако омогућавају правилно повезивање сопствене триангулације са триангулацијом суседних држава.¹⁷¹⁹ Овај услов је од првокласне важности за правилно и успешно повезивање картографског материјала међу суседним земљама. На крају правилно оријентисана картографска мрежа може имати изузетан значај приликом извођења војних операција, посебно у пограничним деловима држава.

Војногеографски институт је у периоду који посматра наш рад обавио значајна истраживања и предложио конкретна научно-техничка решења за повезивање југословенског геодетског система и са системима суседних држава. Институт је с тим у вези радио на изради мреже новог нивелмана високе тачности и извршио комплетне радове на висинском повезивању јадранских мареографа.¹⁷²⁰

Посебно важно за тему јесте учешће стручњака Војногеографског института у раду на уређењу државне границе. Наиме, иако је непосредни носилац стручних, организационих и других припрема за учешће југословенске стране у раду на обележавању, геодетском одређивању и одржавању граничне линије била Служба за границе при Министарству/Секретаријату иностраних послова, геодетске стручњаке и опрему за припрему и извођење теренских радова на граници, као и за израду граничне документације обезбеђивао је Војногеографски институт.¹⁷²¹

8. 4. Нуклеарна истраживања

Када је 1955. године основана Савезна комисија за нуклеарну енергију (СКНЕ), званична тврдња је била да ће развој нуклеарних истраживања бити искључиво мирнодопски пројекат. То је било истицано у званичним документима и прописима, али изнад свега у

¹⁷¹⁷ АЈ, Министарство индустрије, 17-2-2, Реферат о организацији геодетске службе у ДФЈ.

¹⁷¹⁸ М. Peterca, G. Čolović, *Geodetska služba JNA*, str. 11–24.

¹⁷¹⁹ АЈ, Министарство индустрије, 17-2-2, Реферат о организацији геодетске службе у ДФЈ.

¹⁷²⁰ М. Peterca, G. Čolović, *Geodetska služba JNA*, str. 53–58; 195.

¹⁷²¹ Isto, str. 80–81.

говорима и јавним иступима представника власти.¹⁷²² Упркос тако јавно прокламованој политици, готово од самог оснивања СКНЕ долази до сарадње са ЈНА. Крајем 1955. долази и до преформирања Хемијске службе ЈНА у Атомско-биолошко-хемијску (АБХ) службу, која почиње да функционише почетком 1956. године.¹⁷²³

Одмах по формирању Службе АБХ почињу и анализе проблема истраживачког рада на пољу нуклеарне енергије, а за рачун ЈНА. Већ у фебруару 1956. истакнуто је да питање истраживачког рада у области нуклеарне енергије за потребе Армије постаје за Југославију све актуелније. Ипак, производња нуклеарног оружја тада се није постављала као „довољно актуелан проблем“. Главни задатак у том тренутку је био стварање војних кадрова и освајање одговарајућих прототипова на сектору противрадиолошке заштите и електронике. Том приликом је истакнуто да још увек није било потребно подизати посебан војни нуклеарни институт, јер се сматрало да се сви проблеми могу решавати у постојећим цивилним институтима за нуклеарне науке, тим пре што је добар део њихових активности и без захтева ЈНА био усмерен на решавање проблема из области противрадиолошке одбране. С тим у вези, у Служби АБХ су сматрали да војни задаци неће захтевати никакве битне измене у општој оријентацији рада тих института. Осим тога, у случају рата, било је предвиђено да се постојећи цивилни нуклеарни институти делимично или у потпуности преоријентисати на решавање војних питања, па су у ЈНА сматрали да ће то бити лакше, уколико се они буду бавили војном проблематиком и у миру, па је и због тога потреба за посебним војним нуклеарним институтом отпадала, чак иако се, услед општег развоја ствари у свету, стане на становиште да се и у Југославији мора приступити освајању нуклеарног оружја. У Управи службе АБХ су сматрали да си се у том случају такав задатак могао поверити Институту у Винчи, који је био задужен за пројектовање и производњу нуклеарних реактора, што је у основи било врло блиско проблематици освајања нуклеарних експлозива.¹⁷²⁴

Да још увек није било потребе за стварањем посебног војног нуклеарног института правдано је и низом других разлога. У кооперацији са цивилним институтима за нуклеарне науке, у решавању проблема противрадиолошке заштите, могли су учествовати и други сродни институти (при факултетима, индустријским предузећима и др), а исто тако и неки институти ЈНА. Затим, многи технички проблеми са подручја противрадиолошке заштите, могли су се решавати и у кооперацији између института за нуклеарне науке и домаће индустрије, што би било од двоструке користи, јер би се на тај начин вршила припрема одговарајуће индустрије за касније освајање производње датих средстава. И на крају, у свим цивилним институтима, као и код СКНЕ постојало је потпуно разумевање у погледу потребе рада за рачун ЈНА.¹⁷²⁵

У вези са овим последњим, успостављена је и сарадња између војних органа и института за нуклеарне науке. Она је према договорима ЈНА, СКНЕ и института требала да буде постављена на неколико кључних стубова. Пре свега постављање војних задатака институтима за нуклеарну енергију требало је да се врши искључиво преко Савезне комисије за нуклеарну енергију, која их је додељивала у рад институтима, сагласно њиховој општој

¹⁷²² Говорећи о спољној политици ФНРЈ у марту 1955, Јосип Броз се у Савезној скупштини дотакао и теме нуклеарних истраживања. „Досљедно политици коју спроводимо, залажући се за активну коегзистенцију и одржавање мира у свијету, ми сматрамо да би било катастрофално за све плодове људског рада и за човјечанство, кад би се та огромна снага употребила као средство разарања и уништења. Ми смо убијеђени да је једини прави пут који обезбјеђује напредак човјечанства коришћење нуклеарне енергије у мирнодопске индустријске сврхе, у сврху подизања стандарда живота људи и уклањања беде и заосталости, који су у великој мјери и разлог ратним сукобима. (...) Према томе, ми смо за употребу нуклеарне енергије само у мирнодопске сврхе, разумије се уз ефикасну међународну контролу која ће спријечити злоупотребу те велике научне тековине од било које стране“. Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, стр. X/118–119.

¹⁷²³ Dragomir Bondžić, *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2016, str. 243–245.

¹⁷²⁴ ВА, ЈНА, к. 435, ф. 8, док. 11, Проблеми истраживачког рада на пољу нуклеарне енергије за рачун ЈНА, пов. бр. 242 од 22. фебруара 1956, стр. 1–5.

¹⁷²⁵ Исто.

оријентацији и могућностима. Затим, сви војни задаци, без обзира на то коју су војну управу највише интересовали, а који су се односили на проблематику која је у надлежности Управе АБХ ЈНА, требало је да се у њу сливају, а она је требало да их после потребног саглашавања са заинтересованим, подноси на одобравање Начелнику Генералштаба и Државном секретару за послове народне одбране и достави СКНЕ ради расподеле институтима. Када је у питању финансирање радова на војним задацима њега је требало вршити на тај начин што ће ДСНО стављати неопходна средства на расположење СКНЕ, док је она требало да их распоређује институтима на основу додељених војних задатака. ДСНО је задржавао право увида у трошење ових кредита.¹⁷²⁶

У циљу бржег и бољег решавања војних задатака било је потребно да ЈНА у институтима има и своје научно-истраживачке кадрове, барем у лабораторијама где је планирано решавање кључних војних проблема, односно тамо где сами институти нису имали одговарајуће кадрове. Ипак, формирањем војних група није се ишло на растеређење института од војних задатака, јер су на њима морали радити стручњаци из самих института. Избор војних кадрова за рад у институтима био је заједничка брига Армије и научних института, а постојало је неколико начина како се он бирао и школовао да има потребна и војна и стручна знања. Тако је било предвиђено да се за тај посао могу ангажовати: свршени слушаоци Војне академије који би били слати на одговарајуће факултете, па би по завршетку студија долазили на сталан рад у нуклеарне институте, али и студенти треће или четврте године „појединих интересантних факултета који би били изабрани за стипендисте ЈНА“, с тим да су пред крај студија, а поготово код израде дипломског рада они морали бити оријентисани на своје касније војне задатке. Осим тога, по завршетку студија они су требали да буду упућени у Школу за резервне официре АБХ, где би имали један посебан курс који би им дао још већа знања о војној примени нуклеарне енергије. Руководиоци института били су сагласни и да се у институте ради обуке и специјализације примају и друге војне кадрове и то: 1) Из АБХ јединица и установа, односно санитарске и ветеринарске службе, ради обуке у руковању и примени средстава која су за рачун тих служби била освојена у институтима. Ово се вршило преко редовних или специјално припремљених курсева при институтима, односно директним позивањем заинтересованих припадника ЈНА на одговарајућа радна места. 2) Стручњаке из војних института и војне индустрије, с циљем специјализације и оспособљавања за примену нуклеарне енергије (или њених утицаја на технички развој) кроз рад у својим институтима и предузећима. Заинтересовани војни институти и предузећа требало је да се директно повезују са институтима нуклеарних наука и споразумевају се о карактеру и трајању специјализације неопходних кадрова.¹⁷²⁷

Војне групе у Институтима за нуклеарне науке требало је да у сваком погледу (стручном, идеолошко-политичком и др.) буду под управом датог института – као и сви други стручњаци запослени у њему. Са друге стране институти су требали да обезбеде нормално стручно напредовање и стицање стручних и научних звања и титула, као и својим истраживачима, али и да се старају о специјализацијама и одласцима у иностранство војних лица, која су им додељена на рад. Новчане припадности војних стручњака регулисала је Управа АБХ ЈНА, у складу са војним прописима. Она се бринула и о напредовању у чиновима, одликовањима, ратном распореду, војном снабдевању и сличним питањима која су тангирала војне стручњаке.¹⁷²⁸

Стручњаци института за нуклеарне науке требало је да прате достигнућа на војном пољу, јер им је то многоме олакшавало решавање проблема које је пред њих постављала ЈНА. Надлежни органи ДСНО, али пре свега Управе службе АБХ, требало је да их пригодним средствима информишу о томе. Стручњаци нуклеарних института регулисали морали су да регулишу своју војну обавезу и имали су ратни распоред у стручним АБХ

¹⁷²⁶ Исто, стр. 10.

¹⁷²⁷ Исто, стр. 10–11.

¹⁷²⁸ Исто, стр. 12.

јединицама и установама ЈНА, јер су у Армији сматрали да ће им то помоћи да прате и боље схвате војне потребе.¹⁷²⁹

На крају је договорено да сав извештајни материјал, који институти за нуклеарне науке достављају СКНЕ, буду преко секретаријата комисије доступни и Управи АБХ ЈНА. Уколико је Управу АБХ изузетно интересовао неки специфични проблем, институти су их обрађивали у виду посебних информација.¹⁷³⁰

Војнотехнички савет за АБХ службу ЈНА, доставио је у априлу 1956. предлог плана рада у нуклеарним институтима за ту годину. Ови први задаци били су сагледавани у главном са становишта АБХ службе. Укупно је било 16 задатака, од којих је шест било експерименталних, док је десет било теоретских. Првој групи задатака припадале су теме: Медицински аспекти и средства протекције и лечење од дејства радиоактивног зрачења, Инструменти за откривање и мерење интензитета радиоактивног зрачења, Инструменти и средства за мерење дозе примљеног радиоактивног зрачења, Синтеза радиоактивних бојних отрова (за сврхе испитивања токсичног дејства), Заштитни материјали за грађевинске конструкције и Израда радиоактивних извора за обуку. Другој групи теоретских задатака припадали су: Могућност коришћења нуклеарне енергије, Радиоактивни бојни отрови, Проблеми контаминације (при истраживању, производњи и раду на већим количинама радиоактивног материјала), Проблеми деконтаминације (при истраживањима, производњи и раду на већим количинама радиоактивног материјала), Основни прорачун индукованог активитета за различите хемијске саставе нашег земљишта, Израда општих крива распада вештачки створених радиоактивних елемената, Заштита хране и воде од радиоактивног затровања, Термонуклеарно оружје и Могућност заштите људи од дејства нуклеарне експлозије.¹⁷³¹

У мају и јуну 1957. у СКНЕ је рађено на тексту Правилника о истраживачким радовима у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране, чији је предлог израдила Управа АБХ ЈНА. Коначна верзија Правилника усвојена је 27. јуна 1957. године, када су га је са једне стране потписао генерал Иван Гошњак, државни секретар за послове народне одбране, а са друге Александар Ранковић, председник СКНЕ. Њиме су додатно били регулисани односи између ДСНО и СКНЕ. Према одредбама поменутог Правилника ДСНО је предлагао задатке, СКНЕ их је распоређивала институтима за нуклеарне науке и надзирала њихово извршење, с тим да је ДСНО имао право да их контролише. Задаци су морали бити планирани унапред, на годишњем нивоу, а по потреби и дуже уколико су били комплекснији. У складу са тим било је предвиђено да команде видова и управе родова и служби, али и сви остали заинтересовани органи ДСНО доставе своје захтеве по питању нуклеарних истраживања Управи АБХ до 30. јуна за наредну годину. На основу њих Управа АБХ је сачињавала јединствени план нуклеарних истраживања. О реализацији задатака две стране су потписивале уговор, а један од његових основних делова била је и обавезна клаузула о „мерама за обезбеђење тајности извршења задатка“.¹⁷³²

Одмах по усвајању Правилника, у Управи АБХ ЈНА започет је процес израде Плана научно-истраживачких радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране у 1958. години, као и Перспективног програма научно-истраживачких и других радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране. Када су били готови о њима је расправљано на више места и нивоа: прво су их крајем 1957. анализирали институти за нуклеарне науке,

¹⁷²⁹ Исто.

¹⁷³⁰ Исто.

¹⁷³¹ ВА, ЈНА, к. 435, ф. 8, док. 17, План експерименталних и теоретских задатака у институтима за нуклеарне науке за рачун ЈНА за 1956. годину, пов. бр. 438, од 2. априла 1956. године.

¹⁷³² ВА, ЈНА, к. 443, ф. 10, док. 3, Правилник о истраживачким радовима у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране; ВА, ЈНА, к. 443, ф. 10, док. 8, Акт Управе АБХ ЈНА, стр. пов. 74, од 5. децембра 1957. године; D. Bondžić, *Između ambicija i iluzija*, str. 245.

затим почетком 1958. Војнотехнички савет за АБХ службу ЈНА, да би после одобрења у Генералштабу и ДСНО био достављен на у СКНЕ на реализацију.¹⁷³³

Које задатке је садржао План научно-истраживачких радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране у 1958. години? Пре него што одговоримо на ово конкретно питање морамо напоменути да су задаци били подељени у пет већих група: 1) Детекција и дозиметрија; 2) Проблеми техничке заштите; 3) Проблеми медицинске заштите; 4) Реакторска проблематика; 5) Школска радиолошка средства.¹⁷³⁴

Прва група (Детекција и дозиметрија) садржала је 12 конкретних задатака. Ту су били освајање новог Гајгер-Милеровог бројача за радиолошко извиђање контаминираних просторија, затим освајање бродског, авионског и тенковског радиолошког детектора, као и радиолошког детектора за контролу хране и воде и универзалног радиолошког детектора. Осим тога требало је радити и на станици за регистровање атомских експлозија у свету и контролу контаминiranости атмосфере, покретној радиолошкој лабораторији, цепној јонизационој комори за разне дозе зрачења, личном хемијском дозиметру, на бази промене боје течног индикатора, као и на бази филма. Последњи задатак из прве групе односио се на оспособљавање десетак војних лица за рад на станицама за регистровање атомских експлозија у свету и покретним радиолошким лабораторијама.¹⁷³⁵

Када је реч о задацима који су се односили на проблеме техничке заштите, посебно је истакнуто да до 1957. проблеми техничке заштите од дејства атомског оружја и борбених радиоактивних материја практично нису ни рађени. Вршена је само провера цедила заштитне маске М-52 на пропустљивост радиоактивне прашине, док су проблеми колективне деконтаминације остали практично неначети. Због тога је ова група имала највише задатака, њих 13. Прва три задатка односила су се на средства индивидуалне заштите – Проверавање заштитне моћи цедила на новој заштитној маски М-55, затим испитивање погодности постојећих средстава за заштиту тела (заштитних огртача, комбинезона, чарапа-чизама, рукавица) у смислу заштите од радиоактивне прашине и БРМ, као и проучавање проблема заштите врата и предлагање неопходних решења заштитне капуљаче или оковратника за шлем, а евентуално и измену кроја горњег дела војничке одеће. Наредних шест задатака односили су се на средства за колективну заштиту. С тим у вези требало је проверити заштитну моћ цедила за филтро-вентилационе уређаје у склоништима пољског и сталног типа, затим утврдити да ли се у атомским условима код склоништа пољског типа могу користити филтери од приручног материјала, какви се примењују код противхемијске заштите, освојити универзална херметичка врата за пољска склоништа, као и радити на реконструкцији пољских склоништа лаког, ојачаног и тешког типа, с обзиром на чињеницу да до тада изграђена склоништа свих типова нису могла пружити довољну заштиту од атомске експлозије. И на крају, последња четири задатка односила су се на процес деконтаминације. Прво је требало проучити састав личног деконтаминационог пакета и одредити неопходна средства за радиолошку самодеконтаминацију отворених делова тела у пољским условима и складу са резултатима допунити пакет потребним средствима. Затим требало је прописати поступке, средства и норме за деконтаминацију људи, али и коња и паса који су били у саставу ЈНА, на основу техничких средстава ЈНА, за услове спољне контаминације радиоактивном прашином у пољским приликама. Последњи задатак у овој групи односио се на давање поступака, средстава и норми за деконтаминацију стрељачког и артиљеријског наоружања, тенкова и аутомобила.¹⁷³⁶

¹⁷³³ ВА, ЈНА, к. 443, ф. 10, док. 6, Акт Управе за АБХ службе ЈНА, стр. пов. 72, од 5. децембра 1957; Исто, Записник са проширеног састанка Војнотехничког савета за АБХ службу, одржаног дана 8. јануара 1958. године; D. Bondžić, *Između ambicija i iluzija*, str. 246.

¹⁷³⁴ ВА, ЈНА, к. 443, ф. 10, док. 6, План научно-истраживачких радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране у 1958. години.

¹⁷³⁵ Исто, стр. 1–3.

¹⁷³⁶ Исто, стр. 3–6.

Проблеми медицинске заштите нису били краткорочне природе и њихово крајње решење тешко да се могло сагледати за само годину дана. Пре свега, југословенски научници нису имали сопствених искустава у решавању ових проблема, као ни неопходних услова за рад на њима, а осим тога радило се о задацима који су били тежак проблем за медицинску науку уопште и за које ни много напредније земље тада нису имале практична решења. Због тога се читав рад на овим проблемима кретао углавном у области фундаменталних истраживања. Укупно је постављено три задатка, који су додатно подељених на низ мањих целина. У суштини радило се о испитивању механизма дејства зрачења на живу ћелију и човека у циљу проналажења фармако-динамских средстава, применљивих код човека, ради превентиве и лечења од радиоактивног дејства, затим о избору погодних метода за рану дијагнозу код људи, који су били изложени радиоактивном зрачењу, као и о медицинским аспектима и средствима интоксикације и лечења код интоксикације ураном и физионим продуктима.¹⁷³⁷

С обзиром на то да се пуштање првог нуклеарног реактора у Винчи очекивало у току 1958, ЈНА је одлучила и да се са конкретним захтевима појави само у погледу претходних (полазних) студија за реакторе, који су је у перспективи занимали, као и да ради на оспособљавању војних кадрова, који су били одређени за реакторску проблематику. Због тога је првенствено требало отпочети систематско оспособљавање одређених стручњака ЈРМ за бродску реакторску проблематику и разраду планова и припрема неопходних услова за њихово даље усавршавање у земљи и иностранству. С обзиром на чињеницу да се ти људи до тада нису бавили нуклеарном проблематиком, требало им је најпре дати основ из ње и изучити оно што се може на домаћим нуклеарним машинама, а затим приступити њиховој ужој специјализацији. Други задатак тичао се израде претходне студије о бродском нуклеарном реактору, са неопходним материјално-техничким, кадровским, глобалним, финансијским и другим ефектима, док је трећи задатак предвиђао рад на изради претходне студије за нуклеарни реактор за производњу експлозива (плутонијум и U-233), по истој шеми као и за бродски реактор. Ипак морамо нагласити да када је реч о нуклеарном реактору за производњу експлозива, његово подизање спадало је у даљу перспективу, али како је његова градња захтевала да се много раније поведе рачуна о развоју домаће нуклеарне базе, морало се у току 1958. прићи изради претходне студије, која је могла имати великог утицаја на саму одлуку да ли ће се такви реактори у Југославији уопште и градити.¹⁷³⁸

И на крају последња група задатака односила се на школска радиолошка средства, која су имала изванредно велики значај за ЈНА, јер без њих није била могућа практична обука људства у радиолошком извиђању и деконтаминацији, а посебно се без њих није могла замислити опитна радиолошка делатност. Као најактуелније у 1958. у рад је према плану требало узети следеће задатке: 1) Израда имитације радиоактивне прашине, јачине 5 микрокирија по 1 граму материјала, а на бази кобалта 60; 2) Израда радиоактивне пасте; 3) Израда 1.000 еталона слабог зрачења, јачине 20 микрокирија, 100 еталона средњег зрачења од 2,5 микрокирија и 30 еталона јаког зрачења од 10 микрокирија; 4) Израда рецептуре за школску атомску бомбу на бази напалма, магнезијума и тринитротолуола која је требало да имитира и радиолошку контаминацију.¹⁷³⁹

У последњој години коју посматра наш рад (1958), усвојен је и Перспективни програм научно-истраживачких и других радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране у наредних десет година. У њему су истакнути главни задаци за развој будућих нуклеарних истраживања која су могла наћи примену у ЈНА. Као и у напред обрађеном годишњем плану, задаци су били подељени у неколико група: Детектори и дозиметри зрачења, Лична и колективна средства заштите, Деконтаминациони поступци и градња, Медицинска средства заштите, Атомско оружје и нуклеарни реактори и Остала примена нуклеарне енергије. С тим у вези проблеми и задаци које је одбрамбена политика постављала пред институте

¹⁷³⁷ Исто, стр. 6–10.

¹⁷³⁸ Исто, стр. 10–11.

¹⁷³⁹ Исто, стр. 11–12.

нуклеарних наука били су веома бројни и важни. Ипак, с обзиром на капацитете и могућности института, није се свим постављеним задацима давао исти ред хитности. Приоритет је даван свим задацима из противатомске заштите, као и задацима у вези са применом нуклеарне енергије, изузев код оружја. Задатке из области атомског оружја није требало форсирано решавати од почетка реализације овог Перспективног програма.¹⁷⁴⁰

Када је реч о атомском наоружању, у реферату Управе АБХ насловљеном који је носио наслов „О неким најважнијим АБХ проблемима у ЈНА“ који је у новембру 1957. достављен начелнику Генералштаба и државном секретару за послове народне одбране, писало је: „По питању атомског оружја, сматрамо да га за сада само треба проучавати, припремати стручне кадрове и код развоја домаће нуклеарне базе (сировинске, реакторске, сепарације изотопа) водити рачуна и о потребама народне одбране, а евентуалној производњи приступити знатно касније – када то дозволе материјални (истраживачки и производни) услови, односно у случају ако нас развој ствари у свету не принуди на такав корак“.¹⁷⁴¹ Говорећи о томе у поменутом Перспективном програму, такође је наглашено да је рад на овом програму у великој мери условљен могућностима у погледу сировинске базе, техничко-научног потенцијала и кадрова. С тим у вези, ситуација је на прелазу из 1957. у 1958. била веома тешка. Када је реч о сировинама према званичним извештајима, знало се да у Југославији постоје налазишта урана. Тешка вода се морала куповати у иностранству, с обзиром на то да инсталације за њену производњу које су се налазиле у Институту „Јожеф Штефан“ нису биле довољног капацитета. Подаци о налазиштима литијума, који би служио за продукцију тритиума у нуклеарном реактору, нису били познати. Фисионог материјала уопште није било, али је питање сепарације урана 235 било покренуто у институтима „Борис Кидрич“ и „Јожеф Штефан“. Ни радиоактивног материјала за производњу борбених радиоактивних материјала такође у том тренутку бије било, али се са пуштањем првог реактора у мају 1958. створила могућност за поседовање радиоактивног материјала, али је то за борбене сврхе било у недовољним количинама. Напоследку, када говоримо о кадровима за конструкцију нуклеарног оружја њега у Југославији у назначеном временском тренутку није било уопште.¹⁷⁴²

Према томе, писац Перспективног програма је забележио: „Сада и у најближој будућности, није могућно прићи питању израде нуклеарног оружја. Ако се жели остварити (његова) производња, макар и у даљој будућности, сада треба као непосредне задатке поставити – општи развитак нуклеарних наука и техничких дисциплина, које су у вези са нуклеарном енергијом уопште, и оспособљавање индустрије да може прихватити производњу специјалних материјала, инструмената и апаратура потребних за развој нуклеарне енергије. Све ово, једном речју, представља рад на развијању кадрова, који ће бити у стању у првом реду да примењују и уводе ствари које већ представљају техничко власништво развијених индустрија у иностранству“.¹⁷⁴³

У једном другом документу из истог периода састављеном у СКНЕ ипак стоји да „уколико се ЈНА појави као интересент за војну примену нуклеарне енергије“, тада би перспективни план требало да обухвати и десетогодишња истраживања и припреме, које би након тога у следећем десетогодишњем периоду довеле до производње „нуклеарног експлозива (плутонијума)“.¹⁷⁴⁴ Ипак то је 1958. била далека и реално тешко остварива будућност.

¹⁷⁴⁰ ВА, ЈНА, к. 443, ф. 10, док. 6, Перспективни програм научно-истраживачких и других радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране.

¹⁷⁴¹ ВА, ЈНА, к. 443, ф. 10, док. 5, О неким најважнијим АБХ проблемима у ЈНА, стр. пов. бр. 64, од 2. новембра 1957. године.

¹⁷⁴² ВА, ЈНА, к. 443, ф. 10, док. 6, Перспективни програм научно-истраживачких и других радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране.

¹⁷⁴³ Исто.

¹⁷⁴⁴ АЈ, фонд Савезна комисија за нуклеарну енергију, 177-14-47, Извештај стручне комисије за израду „Општих смерница перспективног плана развоја нуклеарних реактора“, Београд, фебруар 1958. године.

ЗАКЉУЧАК

Несугласице и трвења између земаља савезничке коалиције почела су још у току трајања Другог светског рата. Била је то логична последица непомирљивости интереса земаља у којима су на сцени била два у потпуности различита друштвена система. Ове несугласице су по завршетку рата додатно појачане, па су се претвориле у мање-више отворено непријатељство, које је свој врхунац достигло у форми „хладног рата“. Конфликти између бивших савезника, најпре су се манифестовали у Европи, да би се у каснијим годинама пренели и на друга подручја и регионе. Две стране су се најчешће сукобљавале око поделе сфера утицаја, али свакодневно су на површину избијали нови најразличитији неспоразуми и појављивала се нова жаришта. Разлике у интересима постајале су све веће, а контакти две стране бивали су све ређи, чиме се смањивало и међусобно поверење. Појава мултилатералних војнополитичких организација на чијем челу су се налазиле две суперсиле тог времена САД и СССР представљао је најважнији резултат оваквог развоја ситуације у међународним односима. Због тога се у време које посматра наш рад, често могло чути да је на прагу почетак новог светског сукоба, па су многе земље улагале огромне материјалне, интелектуалне и људске ресурсе како би се припремиле за рат.

У том смислу ни Југославија није представљала изузетак, тим пре што је њен војностратегијски положај био специфичан, с обзиром на то да се њена територија налазила на рубовима сукобљених страна и захватала је сва три европска региона (балкански, средњоевропски и медитерански) на којима су конфронтације две стране биле најизраженије. Оно што је овакав положај додатно компликовало јесте чињеница да се југословенска територија налазила у захвату два основна стратегијска правца (панонско-ломбардијски и моравско-вардарски) на југу Европе. Због тога се практично свако заостравање односа две стране у Европи, у периоду који смо посматрали, неповољно одражавао на укупни југословенски војно-политички положај и њену безбедност.

*

Иако смо се у раду резултате наших истраживања приказали у тематским целинама, можемо рећи да је југословенска одбрамбена политика у посматраном периоду прошла кроз три хронолошка периода, који су највећој мери били последица мењања њеног спољнополитичког и војнополитичког положаја. Тако је прва фаза је трајала 1945–1948, друга од 1951–1955. и трећа 1955–1958. Године 1949. и 1950. представљале су у том смислу један међупериод у коме је Југославија прешла пут од готово потпуне међународне изолације до успостављања сарадње са земљама Запада. Ова хронолошка подела јасно се исказала приликом анализе готово свих чинилаца југословенске одбрамбене политике.

Који су то преломни догађаји који су дефинисали овакву хронолошку поделу посматраног периода. Први од њих је без икакве дилеме Резолуција Информбироа из 1948. године. Југославија се у том тренутку нашла у изузетно тешкој ситуацији. За њено руководство био је то историјски изазов без преседана. Земља је била у веома лошој економској ситуацији, суочена са сушом која је претила да угрози биолошки опстанак великог броја становника. Армија, иако бројна, била је лоше наоружана. Властити погони за производњу наоружања и војне опреме били су веома мали и у том тренутку готово безначајни. Сукоб са СССР-ом поставио је пред земљу и велике безбедносне изазове. На свим њеним границама налазиле су се земље које су према њој биле непријатељски расположене, па се на њима готово свакодневно пуцало. Било је и рањених и погинулих припадника ЈА, а страдали су и цивили који су живели у пограничним рејонима. У

јавности, али и у југословенском државном врху стално је провејавао страх од могућег напада на земљу од стране СССР-а и његових источноевропских сателита.

Како би пробила наметну блокаду са Истока, Југославија је покушавала да успостави контакт са Западом и на тај начин отвори себи врата на другој страни света. Истовремено, после почетног неповерења Запад је у Југославији видео земљу, чији би пример могао да искористи и у односима са другим источноевропским државама. Прво је између две стране успостављена економска сарадња, а из САД је почела да стиже и прекопотребна помоћ у храни која је имала изузетан значај за земљу којој је претила глад. Био је то процес успостављања изгубљеног поверења између бивших савезника у коме је прошао помињани међупериод (1949–1950). Други преломни тренутак представљао је почетак блиских војних односа са Западом чија је најважнија компонента била војна помоћ која је почела да пристиже у Југославију у току 1951. године. Осим војне помоћи Југославија је своје војне планове тада почела да прилагођава потребама НАТО-а и да се уклапа у његову линију одбране у могућем сукобу два супротстављена војна блока у Европи.

Последње помињани период који је трајао од 1955. до 1958. није почео неким догађајем као што су били Резолуција Информбироа или потписивање споразума о војној помоћи између Југославије и САД. Међутим, можемо рећи да је крајем 1954. и почетком 1955. почео процес југословенског отварања ка афро-азијским земљама, чиме је постављен темељ њеној политици несврставања која ће у годинама које су следиле свој утицај изразити и на пољу одбране.

*

Југословенска доктрина, мењала се и развијала у посматраном периоду по унапред омеђеним хронолошким оквирима. Од краја Другог светског рата па све до сукоба са Информбироом основна доктринарна решења била су готово у потпуности преузета од Совјета, док су сопствена искуства у том периоду била практично занемарена. Започети сукоб је овакво стање променио из корена, пошто је југословенска војна доктрина почела да се изграђује на сопственим искуствима из Народноослободилачког рата, али и на ранијим ратним искуствима, пре свега оним српске војске из периода балканских и Првог светског рата. У последњем хронолошком периоду овај процес је настављен и завршен је 1958. године израдом и усвајањем документа *Доктрина одбрамбеног рата*.

Исто је било и са ратним плановима. Док су планови у првим послератним годинама као непријатеља дефинисали земље Запада, дотле су у периоду од 1949. до 1955. то место заузиле источноевропске државе. Ипак, упркос томе они су имали једну заједничку и то веома битну црту. Наиме, војни ослонац на неку од суперсила утицао је на основне поставке ратних планова. Тако је приликом израде ратног плана из 1947. јасно да је његова варијанта *Максимум* била директна последица очекивања помоћи од Совјетског Савеза. Као што смо видели упоређујући реално стање предвиђено варијантом тог плана названом *Минимум*, та очекивања била су мегаломанска и нереална. Са друге стране војна помоћ коју су Сједињене Америчке Државе пружале Југославији током 1950-их такође је утицала на ратне планове Југославије, који су морали да се прилагођавају стратегијским плановима НАТО-а на југу Европе. Слично је било и са заједничким плановима Југославије, Грчке и Турске који су рађени за случај евентуалног рата са земљама Истока.

Како је напред наведена хронолошка подела била у потпуности условљена спољнополитичким положајем Југославије, јасно је да смо међународну компоненту њене одбрамбене политике такође сагледали у тим временским оквирима. Прве послератне године биле су обележене савезништвом са СССР-ом и сукобом са земљама Запада. Изнурена после ратних страдања, суочена са могућношћу ратног сукоба са дојучерашњим савезницама, Југославија је свој поглед усмерила ка Совјетском Савезу. Југословенски државни и војни

врх сматрао је у тим годинама да ће све потребе Армије у наоружању и војној опреми добити од Москве, а осим тога још увек недовољно организацијски изграђена ЈА изискивала је помоћ совјетских саветника. Почетак партијског сукоба две стране, који се брзо прелио и на међудржавне односе, ставио је Југославију у једну врсту међународне изолације. Практично, пред крај 1948. године Југославија није имала ниједног савезника на кога би се могла ослонити у случају војне агресије на њену територију. С обзиром на то да се сукоб са СССР-ом све више заоштравао како је време пролазило, Београд је излазак из изолације потражио на Западу. Била је то парадоксална ситуација, да једна земља у којој је на власти комунистичка партија излаз из међународне изолације тражи у сарадњи са земљама потпуно супротног идеолошког блока. Период који је почео 1951. био је карактеристичан по везивању за НАТО и укључивању Југославије у стратегијске планове Запада. У овој фази улогу главног међународног покровитеља југословенске безбедности преузела је друга светска суперсила – САД. Као и СССР у првим послератним годинама, САД је почевши од 1951. Југославији испоручивао наоружање и војну опрему и школовао њене кадрове у својим војним школама у Европи и Сједињеним Америчким Државама. Последња фаза започета је 1954/1955. године, када је почео процес нормализације односа са СССР-ом. Искуства стечена у претходном периоду, када се Југославија прво тесно везала за један, а потом и за други блок, изнедрила су код њеног државног руководства свест да се мора тражити трећи пут. Тај трећи пут била је политика несврставања – политика еквидистанце. До краја посматраног периода Југославија се све више окретала земљама Трећег света, помажући им да изборе или одбране своју независност. Ова последња фаза карактеристична је по томе што је Југославија постала земља која, уместо да искључиво добија инострану војну помоћ, ову почиње да пружа земљама Трећег света, што ће бити карактеристично у наредним годинама и деценијама које излазе из задатих хронолошких граница наше теме.

Како је човек „најважнији фактор у савременом рату“, неминовно смо морали анализирати и људски потенцијал тј. начине на које је Југославија припремала своје становништво за одбрану земље. Кадар ЈА који је изнедрио Други светски рат и револуција био је веома хетероген. Њихов ниво образовања био је веома низак, а око 80% официра није поседовало никакво војно образовање. У националном смислу, више од половине официрског састава долазило је из редова српског народа. Ипак морамо истаћи да су у питању били углавном Срби пореклом из Хрватске и Босне и Херцеговине, а не из саме Србије. Када говоримо о националном саставу старешинског кадра који је изникао из Другог светског рата приметили смо и низ противуречности, које се најбоље огледају у примерима Муслимана и Црногораца. Док су први у укупном броју становника Југославије 1945. године учествовали са око 11%, у официрском кадру партиципирани су тек нешто испод 2%. С друге стране, Црногорци којих је у укупном становништву било 2%, учествовали су са преко 9% у официрском саставу. Социјални састав старешинског састава ЈА био је такође шаренолик а доминирали су сељаци и радници са око 60%. Највећи број официра и подофицира ЈА, који је био у активној војној служби крајем 1945. Армији се придружио у последње две године ратних операција. С тим у вези можемо поставити и питање у којој мери је овај кадар стекао ратно искуство и да ли је оно било баш толико, као што је често истицано у послератним иступима југословенских руководилаца?

По завршетку рата у Југославији је преовладала свест о томе да се старешински кадар произишао из рата мора школовати. Одмах после рата приступљено је изграђивању школског система, који је устројен по совјетском моделу. Створене су официрске школе и војна училишта која су служила за школовање нижих официра, док школе за виши официрски кадар у првим годинама нису ни биле формиране, већ се он школовао у СССР-у. Официрске школе послужиле су да у њима прва теоријска војна знања стекну официри, који су били „школовани“ у рату и који нису поседовали практично никаква војно-теоријска знања. Када су испуниле своју сврху постојања, тј. када су кроз њих прошли сви ратни официри оне су средином 1950-их угашене. Војна училишта су са друге стране служила за добијање нових официра којим је требало подмлађивати официрски кор. По

отпочињању сукоба СССР-ом дошло је до промена у овако постављеном школском систему, оснивањем Војне академије ЈА са факултетима (касније Виша војна академија) на којој је започето школовање највишег официрског кадра. У јединицама, школама и установама ЈА/ЈНА школовани су и подофицири и резервни официри. Осим у домаћим војним школама официри ЈА/ЈНА су школовани и у иностранству, прво на Истоку, а затим и на Западу. Ово је имало изузетан значај за југословенске оружане снаге, посебно у првим послератним годинама када се систем војног школства у Југославији тек изграђивао. Ипак, иако су официри школовани на овај начин доносили нови квалитет старешинском кадру ЈА/ЈНА они су стално били под сумњом и на неки начин није им било дозвољено да у потпуности искажу сав свој потенцијал.

Осим професионалних војних лица, који су војнички позив бирали као своје занимање, у земљи је постојала и општа војна обавеза за остатак мушког становништва. Она је подразумевала да су сви за војску способни младићи морали одслужити редован кадровски рок. Тако је после рата у јединицама ЈА упркос томе што су делом учествовали у рату на дослужењу остала годишта момака рођених од 1923. до 1927. године. По њиховој демобилизацији у Армију су почели да пристижу и младићи који до тада нису имали ближег додира са војском. Систем обуке је у периоду који посматрамо био неколико пута мењан. Ипак и на његовом почетку и на његовом крају регрути су свој војни рок служили у јединицама ЈА. Између тога, по угледу на неке стране армије били су организовани наставни центри, али они нису заживели као трајно решење. Велики број младића који је прошао кроз систем служења војног рока гарантовао је да у случају агресије на земљу, Југославија може да рачуна на довољан број војно обученог становништва које је био спреман да брани земљу.

С обзиром на концепцију општенородне одбране у чијој основи се налазила марксистичка теорија наоружаног народа у Југославији се осим кроз Армију становништво за потребе одбране земље обучавало и ван ње. Ово је било посебно изражено у време сукоб са СССР-ом, када је страх од могућег напада на земљу довео до покретања низа активности на овом плану. Прво је законски уређена и организована предвојничка обука, која је била обавезна за све младиће и девојке старости 17 до 20. година. На овој обуци они су добијали основна војна знања и вештине, а сви су морали да прођу обуку у руковању пушком. Затим је уследило доношење законских прописа о служби Противавионске/Цивилне заштите која је становништво требало да припреми за деловање у случају ваздушних напада на земљу, а нешто касније и у случају природних катастрофа, елементарних непогода и тсл. На крају су се и велике друштвене организације укључиле у овај систем, организујући у оквиру рада својих подружница и делове војне обуке. Тако су полигони чланица Фискултурног савеза, Народне технике, Ватрогасног савеза и других постала места на којима су се изводили делови основне војне обуке. На овај начин готово целокупно становништво Југославије било је укључено у одбрамбени систем земље, чиме је у пракси остваривано „подруштвљавање одбране“, како се тада говорило.

Иако је човек „најважнији чинилац у савременом рату“, он не може извршавати своје задатке без наоружања, војне опреме и технике. Због тога велики број земаља поклања пажњу изградњи сопствених војнопривредних потенцијала, како у тренутку војне угрожености не би зависео од увоза из иностранства. Такав је случај био и са Југославијом. Она се у погледу развоја војне привреде 1945. године налазила практично на самом почетку. Предратни капацитети били су у готово у потпуности уништени и неспособни за организовану производњу наоружања, муниције и војне опреме. Иако је одмах по завршетку рата јасно дефинисано да је један од приоритета обнова војне привреде на том пољу је урађено веома мало све до сукоба са СССР-ом 1948. године. Тек тада је започео организовани рад на оживљавању војне и ваздухопловне индустрије и бродоградње. Оно што је пак карактеристично за војну привреду, а у вези је са хронолошким периодима које смо напред помињали, јесте чињеница да је највећи део југословенских војнопривредних капацитета подигнут у оној међуфази која је трајала од 1949. до 1951. године. У годинама

интензивне сарадње за Западом ови капацитети су довршени и додатно оснажени. Када је 1956. била у завршена инвестициона изградња војне привреде, Југославија је располагала са 32 фабрике војне и ваздухопловне индустрије, у којима су се производили авиони, пешадијско и артиљеријско наоружање, муниција, експлозиви, као и разноврсна војна опрема. Осим тога југословенска бродоградилница, која су 1954. изашла из војне надлежности, била су способна за производњу свих врста ратних бродова, као и подморница. Овакав раст капацитета довео је у последњем хронолошком периоду (1955–1958) до проблема њихове искоришћености. Због тога је у овом временском интервалу дошло до преоријентације производње низа војноиндустријских предузећа на робу широке потрошње. О томе најбоље сведочи чињеница да је ова роба у 1958. години чинила 70,2% укупне производње југословенске војне индустрије.

Саобраћајна инфраструктура је унапређивана у читавом периоду без обзира на поменуте хронолошке периоде. Ипак морамо истаћи карактеристику да је у првим годинама већа пажња била поклањана изградњи железничке и друмске инфраструктуре, а да је после успостављања блиских војних односа са Западом, фокус прешао на изградњу аеродрома. Када то кажемо у виду имамо чињеницу да је у Југославији 1953. постојао само један аеродром са бетонском пистом на који су могли да слећу најсавременији млазни авиони тог времена, док их је 1957. било већ седам плус два која су била у изградњи. Због тога можемо рећи да је саобраћајна инфраструктура доживела велики корак напред у посматраном периоду, али и да је повећање њених капацитета знатно допринело одбрамбеној способности земље. Осим саобраћајне инфраструктуре, грађевинска активност била је усмерена и на изградњу војних објеката, чији су капацитети такође знатно порасли. Изграђени су нови објекти за смештај више од 30.000 војника, а подигнуто је и око 400.000 m² складишног простора. Велики радови били су преузети и на пољу утврђивања земље. Изграђен је велики број фортификацијских објеката, а у ово време започета је и изградња неких великих бункера, као што је онај у Коњицу, чија је градња завршена деценијама касније.

Иако често скрајнута из јавног дискурса и наука је дала свој допринос одбрамбеним напорима земље у посматраном периоду, посебно у периоду после сукоба са земљама Информбироа. С тим у вези почетак рада Војнотехничког института 1948. био је веома значајан. Интензиван рад научника запослених у њему омогућио је освајање великог броја нових средстава за Југословенску (народну) армију, која су допринела да она постане покретљивија и да повећа своју ватрену моћ. Запослени у Војноисторијском институту су почев од 1950. са великим бројем радова из историје НОБ-а дали немерљив допринос изградњи југословенске војне доктрине. Нуклеарна истраживања у земљи донела су велики напредак у погледу освајања протирадиолошких средстава, потребних за заштиту у случају атомског рата, који је био фасцинација југословенских државних у војних руководиоца у овом времену.

Издвајања великих материјалних средстава за потребе одбране, која су тек пред крај посматраног периода спала на испод 10% националног дохотка, била су условљена углавном сложеном међународном ситуацијом, нарочито лошим односима прво са Западом, а затим и са Истоком. Оно што је представљало посебну тешкоћу у издвајању тако великих средстава јесте чињеница да су она морала бити издвајана у изузетно тешком периоду унутрашњег развоја земље, у време када се Југославија сусретала са последицама ратних разарања, економском блокадом са Истока и сушом, које су земљу довеле на руб егзистенције. Највећа издвајања за одбрану чињена су у време сукоба са СССР-ом, посебно током 1950, 1951. и 1952. када су износила око 20% националног дохотка, што је била последица страха од могућег напада са Истока. С обзиром на неразвијеност земље, то је за њу био велики економски терет, који је довео до успоравања њеног привредног развоја, али и неповољно утицао на животни стандард становништва.

Свим ови послови морали су бити најпрецизније усклађени. О томе су у југословенском случају бринуло на неколико нивоа, а то су чиниле неколике институције.

Врховни командант, оличен у лику Јосипа Броза, имао је задатак „да руководи целокупном војном и оружаном силом ФНРЈ“. Њему су у том послу помагали, Партија, Влада и њени министарство (државни секретаријат) народне одбране и Координациони комитети за народну одбрану, затим Савет народне одбране и Генералштаб ЈА/ЈНА. Ако као органске функције војног руковођења, према Белшајновој категоризацији издвојимо планирање, организовање, командовање и контролисање, видећемо да је сваки од југословенских носилаца одбрамбене политике био начелно задужен за неку од њих. Тако су Врховни командант и Савет народне одбране као његов помоћни орган били задужени за планирање, Влада и њено министарство народне одбране за организовање, Генералштаб за командовање и Партија за контролисање. Ипак, морамо истаћи и то да ова подела није била тако крута, па је један орган понекад био задужен за више функција (рецимо министарство је вршило и неке функције командовања, а Партија организовања) или је више органа радило на једној од њих.

На крају морамо да кажемо да југословенска одбрамбена политика у времену од 1945. до 1958. није била дефинисана неким стратешким документом. Међутим, иако званично није био усвојен, концепт општенародне одбране представљао је темељ југословенске одбрамбене политике и у овом периоду. У неку руку на овај начин утемељена одбрамбена политика, заснована на марксистичкој теорији „наоружаног народа“, у овом временском периоду била је на својеврсном полигону који је требало да покаже њену функционалност пре него што дође до њеног формалног дефинисања. Доношење стратешких докумената које је уследило 1958. године, довело је до низа квалитативних промена у развоју политике одбране Југославије. Ипак, то излази из оквира нашег рада и представља тему, чије би истраживање у будућности могло да допринесе бољем разумевању процеса који су довели до дезинтеграције југословенске државе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАЂА

1. Архив Југославије, Београд

- Фонд 9, Министарство спољне трговине ФНРЈ
- Фонд 11, Министарство електропривреде ФНРЈ
- Фонд 12, Министарство финансија ФНРЈ
- Фонд 15, Президијум народне скупштине
- Фонд 16, Министарство тешке индустрије
- Фонд 17, Министарство индустрије ФНРЈ
- Фонд 19, Комисија за државну контролу Владе ФНРЈ
- Фонд 25, Министарство рада ФНРЈ
- Фонд 40, Привредни савет Владе ФНРЈ
- Фонд 41, Савезна планска комисија
- Фонд 50, Председништво владе ФНРЈ
- Фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ
- Фонд 106, Генерална дирекција за црну металургију Владе ФНРЈ
- Фонд 107, Генерална дирекција за машиноградњу Владе ФНРЈ
- Фонд 108, Главна дирекција савезне индустрије мотора
- Фонд 112, ТАНЈУГ
- Фонд 114, Савез социјалистичке омладине Југославије
- Фонд 117, Савез синдиката Југославије
- Фонд 130, Савезно извршно веће
- Фонд 142, Социјалистички савез радног народа Југославије
- Фонд 208, Савезни завод за међународну техничку сарадњу
- Фонд 296, Савезни одбор Савеза резервних војних старешина Југославије
- Фонд 297, Савез удружења бораца народноослободилачког рата – савезни одбор
- Фонд 315, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ
- Фонд 317, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ
- Фонд 319, Савезни савет за образовање и културу
- Фонд 321, Комитет за фискултуру Владе ФНРЈ
- Фонд 459, Савезни завод за друштвено планирање
- Фонд 491, Ауто-мото савез Југославије
- Фонд 493, Савез Техничких друштава Југославије – Народна техника
- Фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије
- Фонд 513, Лични фонд Моше Пијаде
- Фонд 552, Министарство поморства ФНРЈ
- Фонд 666, Ватрогасни савез Југославије

Фонд 836, Канцеларија маршала Југославије
Фонд 837, Кабинет председника Републике

2. Војни архив, Београд

Група фондова ЈНА
Фонд Архива Војске Краљевине СХС/Југославије (Пописник 17)
Фонд НОБ

3. Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Београд

Фонд Политичка архива
Фонд Политичка архива, строго поверљиво

4. Историјски архив Београда

Фонд 1603 – Легат Константина Коче Поповића и Лепе Перовић

5. Међуопштински историјски архив у Чачку

Фонд Војно-технички завод Чачак

6. Музеј ваздухопловства, Београд

Фонд Нерегистрована грађа

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА

- 1) *Balkanski pakt (1953–1954)*, Zbornik dokumenata, pr. M. Terzić i dr., Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2005.
- 2) Dedijer, Vladimir, *Dokumenti 1948*, I–III, Beograd: Rad, 1979.
- 3) Dimić, Ljubodrag, Životić, Aleksandar, *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948*, Beograd: Arhipelag, 2012.
- 4) *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, priredio Momčilo Pavlović, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Univerzitet u Beogradu – Fakultet Bezbednosti, Službeni glasnik, 2009.
- 5) *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945*, urednik Bogdan Popović, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1984.
- 6) *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947 I*, urednik Vladimir Milovanović, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1985.
- 7) *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947 II*, urednik Miloš Spajić, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1986.

- 8) Животић, Александар, *Вашигтонска конференција 1951. Југословенско приближавање САД*, Београд: Завод за уџбенике, ИНИС, 2015.
- 9) *Збирка Закона о Југословенској народној армији са објашњењима*, Београд: Службени лист ФНРЈ.
- 10) *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XI, књига 4, Београд: Војноисторијски институт, 1975.
- 11) *Између две отаџбине. Југословенски политички емигранти у Совјетском Савезу 1948–1956. Документи Управе државне безбедности ФНР Југославије*, приредили Горан Милорадовић, Алексеј Тимофејев, Београд: Архив Србије, ИСИ, 2016.
- 12) *Информбиро и Југословенска (народна) армија*, приређивачи Милан Терзић, Михајло Басара, Димитар Тасић, Београд: Службени гласник, 2015.
- 13) *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, Зборник докумената, Београд: Министарство спољних послова Републике Србије, Министарство иностраних послова Руске федерације, 2010.
- 14) *Југославија – Сједињене Америчке Државе. Поруке председника Југославије и Сједињених Америчких Држава 1944–1980*, приредили Миладин Милошевић, Нада Пантелић, Београд: Архив Југославије, 2014.
- 15) *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, прир. Бранко Петрановић и др, Београд: Савезно министарство за иностране послове, Војноисторијски институт, 1996.
- 16) *Foreign Relations of the United States*, Vol IV, part 2, Washington, 1985.
- 17) *Šesti kongres SKJ*, Београд: Kultura, 1952.

МЕМОАРИ И ДНЕВНИЦИ

- 1) Acheson, Daniel. *Present At the Creation. My Years in the State Department*. London: Hamish Hamilton, 1969.
- 2) Бојовић, Коста, *Животни пут једног ваздухопловца. Сећање на време, људе и догађаје*, Београд: Издање аутора, 2018.
- 3) Vukmanović Tempo, Svetozar, *Revolucija koja teče*, I–IV, Zagreb: Globus, 1982.
- 4) Ђилас, Милован, *Susreti sa Staljinom*, London: Naše reči, 1986.
- 5) Ђилас, Милован, *Vlast i pobuna*, Београд: Књижевне новине, 1991.
- 6) Јакшић, Павле, *Nad uspomename*, I–II, Београд: Rad, 1990.
- 7) Kardelj, Edvard, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Sećanja*, Београд, Ljubljana: Radnička štampa, Državna založba Slovenije, 1980.
- 8) Мићуновић, Вељко, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb: Liber, 1977.
- 9) Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom*, Zagreb: Globus, 1989.
- 10) *Титов дневник*, приредио Перо Симић, Београд: Новости, 2009.

ШТАМПА

- 1) *Арсенал*
- 2) *Билтен ванармијског војног васпитања*
- 3) *Борба*
- 4) *Војнополитички гласник*
- 5) *Крила армије*
- 6) *Међународна политика*
- 7) *Народна армија*
- 8) *Народни студент*
- 9) *Омладина*
- 10) *Политика*
- 11) *Slobodna dalmacija*
- 12) *Службени лист ФНРЈ*
- 13) *Службени војни лист*

ПОЛИТИЧКИ И ТЕОРИЈСКИ ТЕКСТОВИ САВРЕМЕНИКА

- 1) Апостолски, Михаило, „Нека питања ратне вештине спрске војске у Првом светском рату“, *Војно дело*, бр. 1 (1950), 108–124.
- 2) Веšлајн, Džon Robert, *Rukovođenje narodnom odbranom*, Beograd: Vojno delo, 1952.
- 3) Божовић, Андрија, „Цивилна одбрана у савременом рату“, *Војно дело*, бр. 12 (1954), 37–49.
- 4) Broz Tito, Josip, *Govori i članci*, I-VIII, Zagreb: Kultura, 1959.
- 5) Broz Tito, Josip, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita*, Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- 6) Broz Tito, Josip, *Vojna dela*, I-III, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1982.
- 7) Vukmanović Tempo, Svetozar, *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*, Beograd: Kultura 1950.
- 8) Вукотић, Јово, „Одбрамбена зона у задржавајућој одбрани“, *Војно дело*, бр. 1–2 (1957), 18–26.
- 9) „Govor Vrhovnog komandanta Oružanih snaga SFRJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita“, *Opštenarodna odbrana, bezbednost i društvena samozaštita. Predavanja Političke škole SKJ „Josip Broz Tito“*, Kumrovec 1975/6, Beograd: Izdavački centar „Komunist“.
- 10) Демниевски, Алекса, „Ванармијско војно васпитање“, *Војно дело*, бр. 3 (1956), 45–53.
- 11) Dolničar, Ivan, „Društveno-političke osnove opštenarodne odbrane“, *Војно дело*, br. 4 (1972), 3–13.

- 12) Ilić, Stevo, „Karakteristike savremenih ratova, međunarodni odnosi i vojnostrategijski položaj SFRJ“, *Opštenarodna odbrana, bezbednost i društvena samozaštita. Predavanja Političke škole SKJ „Josip Broz Tito“*, *Kumrovec 1975/6*, Beograd: Izdavački centar „Komunist“.
- 13) Ilić, Stevo, „Osnove koncepcije opštenarodne odbrane i strategije oružane borbe“, *Opštenarodna odbrana, bezbednost i društvena samozaštita. Predavanja Političke škole SKJ „Josip Broz Tito“*, *Kumrovec 1975/6*, Beograd: Izdavački centar „Komunist“.
- 14) Јелача, Милан, „Проблем употребе артиљерије у одбрани“, *Војно дело*, бр. 1 (1953), 15–25.
- 15) Јовановић, Александар, „О народној одбрани у садашњим условима самоуправљања“, *Војно дело*, бр. 1 (1968), 44–59.
- 16) Кљаић, Љубомир, „Груписање снага за напад при употреби нуклеарног оружја“, *Војно дело*, бр. 6 (1955), 29–37.
- 17) Колб, Векослав, „Народна одбрана – свеопшти проблем државе“, *Војно дело*, бр. 5 (1954), 1–11.
- 18) Lončarević, Đuro, „Uloga nauke u odbrani zemlje“, *Vojno delo*, br. 5 (1974), 61–65.
- 19) Ljubičić, Nikola, *Opštenarodna odbrana strategija mira*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, Komunist, 1976.
- 20) Ljubičić, Nikola, „Opštenarodna odbrana Jugoslavije. Teorijski i praktični aspekt“, *Vojno delo*, br. 6 (1973), 25–52.
- 21) Мијалковић, Милорад, „Повећање ефикасности дејства артиљерије“, *Војно дело*, бр. 3 (1955), 18–29.
- 22) Младеновић, Милорад, „Неки аспекти односа науке и одбране“, *Војно дело*, бр. 1 (1984), 72–83.
- 23) Perazić, Gavro, „Neki spoljnopolitički aspekti koncepcije opštenarodne odbrane“, *Vojno delo*, br. 3 (1971), 22–33.
- 24) Popović, Koča, *Za pravilnu ocenu oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije*, Zagreb: Naprijed, 1949.
- 25) Станковић, Миливоје, „Концепције савремене одбране и могућности пешадијске и артиљеријске ватре“, *Војно дело*, бр. 6 (1957), 225–236.
- 26) Томац, Петар, „Однос стратегије и политике“, *Војно дело*, бр. 2 (1953), 1–22.
- 27) Томац, Петар, „Стратегија и географија“, *Војно дело*, бр. 4 (1953), 1–17.
- 28) Томац, Петар, „Стратегија и географија 2“, *Војно дело*, бр. 4 (1953), 2–16.
- 29) Ždanov, Andrej. *O međunarodnoj situaciji*. Zagreb: Kultura, 1947.
- 30) Hajduković, Srđan, Milenković, Bora, „Nauka i narodna odbrana“, *Vojno delo*, br. 5 (1978), 17–26.
- 31) „Civilna zaštita – primarni strategijski zadatak“, *Vojno delo*, br. 4 (1969), 5–14.
- 32) Šumonja, Miloš, „Narodna odbrana u našem ustavnom sistemu“, *Opštenarodna odbrana, bezbednost i društvena samozaštita. Predavanja Političke škole SKJ „Josip Broz Tito“*, *Kumrovec 1975/6*, Beograd: Izdavački centar „Komunist“.

МОНОГРАФИЈЕ

- 1) Алексић, Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2002.
- 2) Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*. Zagreb: Globus, 1988.
- 3) Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- 4) Bjelajac, Mile, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1999.
- 5) Bjelica, Obrad, *Vojna akademija Kopnene vojske 1944–1948*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983.
- 6) Bogetić, Dragan, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd: ISI, 2006.
- 7) Bogetić, Dragan, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd: Službeni list SRJ, 2000.
- 8) Bondžić, Dragomir, *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, Beograd: Insitutu za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2016.
- 9) *Vojna enciklopedija*, 1–10, Beograd: Izdanje redakcije Vojne enciklopedije, 1970–1975.
- 10) *Војнотехнички институт Војске Југославије – 50. година*, Београд: Војнотехнички институт ВЈ, 1998.
- 11) Vučinić, Mihajlo, Nikezić, Ilija, Todorović, Boško, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 1, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1989.
- 12) Гедис, Џон Луис, *Хладни рат. Ми сад знамо*. Београд: Клио, 2013.
- 13) Gaddis, John L, *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of American National Security Polisy during the Cold War*, London: Oxford University Press, 2005.
- 14) Grupa autora, *Organizacija SKJ u JNA*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 2, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1986.
- 15) Grupa autora, *Kopnena vojska JNA*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 3, tom 1, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1987.
- 16) Grupa autora, *Kopnena vojska JNA*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 3, tom 3, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1988.
- 17) Grupa autora, *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 4, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1990.
- 18) Grupa autora, *Ratna mornarica*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 5, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1988.
- 19) Grupa autora, *Pozadina*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 9, tom 3, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1988.
- 20) Grupa autora, *Vojnoobaveštajna služba*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 13, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1990.

- 21) Grupa autora, *Naučnoistraživačka i razvojna delatnost*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 16, tom 1, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1989.
- 22) Гулић, Милан, *Од Батине до Галца. Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*, Beograd: ИСИ, 2015.
- 23) Dedijer, Vladimir, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, Zagreb: Kultura, 1953.
- 24) Dedijer, Vladimir, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Beograd: Prosveta, 1991.
- 25) Dimitrijević, Bojan B, *Jugoslavija i NATO (1951–1957)*, Beograd: Tricontinental, Vojska, 2003.
- 26) Dimitrijević, Bojan B, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Beograd, ISI, 2006.
- 27) Dimitrijević, Bojan B, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Beograd: ISI, 2014.
- 28) Dimitrijević, Bojan B, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, Beograd: ISI, 2017.
- 29) Dimitrijević, Bojan, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, Beograd: ISI, 2010.
- 30) Dimitrijević, Bojan B, *Od Staljina do Atlantskog pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1958*, Beograd: Službeni list SCG, 2005.
- 31) Dimitrijević, Bojan, Bogetić, Dragan, *Tršćanska kriza 1945–1954. Vojno-politički aspekti*, Beograd: ISI, 2009.
- 32) Dimitrijević, Bojan B, Miladinović Predrag, Micevski Milan, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*, Beograd: ISI, 2012.
- 33) Dimitrijević, Bojan, Micevski, Milan, *Tito's Underground Air Base. Bihać (Željava) Underground Yugoslav Air Force Base 1964–1992*, London: Helion & Company Limited, 2020.
- 34) Dimić, Ljubodrag, *Jugoslavija i hladni rat. Oglеди o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*, Beograd: Arhipelag, 2014.
- 35) Dobrivojević, Ivana, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd: ISI, 2013.
- 36) Đorđević, Jovan, *Ustavno pravo FNRJ*, Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke, 1953.
- 37) Đurović, Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986.
- 38) Engels, Fridrih, *Izabrana vojna dela*, I-II, Beograd: Vojno delo, 1953.
- 39) Животић, Александар, *Југославија и Суецка криза 1956–1957*, Beograd: ИНИС, 2008.
- 40) Животић, Александар, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Beograd: Архипелаг, ИНИС, 2011.
- 41) Животић, Александар, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва*, Beograd: Архипелаг, ИНИС, 2015.
- 42) Животић, Александар *Путникова школа ратне вештине. Главни ђенералитаб војске Краљевине Србије (1903–1914)*, Beograd: Медија центар „Одбрана“, 2019.
- 43) Žic, Zoran, *Mesto i uloga Organizacije Varšavskog pakta u međunarodnim odnosima u Evropi*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1978.

- 44) Žutić, Nikola, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1914*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004.
- 45) Žutić, Nikola, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, Beograd: Angrotrade, 1991.
- 46) Ivanović, Drago, *Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. Organizacija i nadležnosti*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 7, tom 2, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1989.
- 47) Jovanović, Jadranka, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*, Beograd: ISI, 1985.
- 48) Jovanović, Jadranka, *Jugoslavija i Savet bezbednosti Organizacije ujedinjenih nacija 1945–1985*, Beograd: ISI, 1990.
- 49) Kiraly, Bela, „The Aborted Soviet Military Plans Against Tito’s Yugoslavia“, in Wayne S. Vucinich, ed., *At the Brink of War and Piece: The Tito-Stalin Split in Historic Perspective*, New York: Brooklyn College Press, 1982.
- 50) Клаузевиц, Карл фон, *О рату*, Београд: Војно дело, 1951.
- 51) Kolundžić, Dragan, *Utva, fabrika aviona: Proizvodnja aviona 1940–2012*, Pančevo: Izdanje autora, 2012.
- 52) Korać, Ljubiša, *Organizacija federacije socijalističke Jugoslavije 1943–1978*, Beograd, Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus, 1981.
- 53) Кукобат, Илија, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949. Између сарадње и супротстављања*, Београд: ИСИ, 2020.
- 54) Kukulka, Jozef, *Współpraca polityczna państw wspólnoty socjalistycznej*, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1976.
- 55) Laković, Ivan, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006.
- 56) Lenjin, Vladimir Ilić, *Vojna dela*, Beograd: Vojno delo, 1963.
- 57) Lis, Lorijen M, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd: BMG, 2003.
- 58) Lončović, Vojislav, Živković, Aleksandar, *Obuka i vaspitanje*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 11, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1986.
- 59) Максимовић, Војин Ђ, *Одбрамбена привреда*, Београд, 1941.
- 60) Mates, Leo, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1976.
- 61) Милетић, Александар В, *Титов емисар Милован Ђилас. Дипломатско-преговарачке и спољнополитичке активности (1943–1953)*, Београд: ИНИС, 2021.
- 62) Milkić, Miljan, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947*. Beograd: INIS, 2012.
- 63) Miljanić, Gojko, *Kopnena vojska JNA*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 3, tom 1, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1988.
- 64) Nikolić, Drago, *Kadrovi i kadrovska politika*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 15, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1989.
- 65) Novak, Bogdan C, *Trieste 1941–1954. The Ethnic, Political and Ideological Struggle*, Chicago: University of Chicago Press, 1970.

- 66) Novosel, Đorđo, Nikezić, Ilija, *Savezni sekretarijat za narodnu odbranu*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 7, tom 1, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1990.
- 67) Павловић, Војислав Г, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945*, Београд: Клио, 1998.
- 68) Pantelić, Ivana, *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*, Beograd: ISI, Evoluta, 2011.
- 69) Pezo, Omer, *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983.
- 70) Pezo, Omer, *Opremanje naoružanjem*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 17, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1989.
- 71) Перишић, Мирослав, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд: ИНИС, 2008.
- 72) Peterca, Miroslav, Čolović, Gvozden, *Geodetska služba JNA*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 21, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1987.
- 73) Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III. Beograd: Nolit, 1988.
- 74) Петрановић, Бранко, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица: ЦАНУ, 1998.
- 75) Петрановић, Бранко, Даутовић, Сава, *Велика шизма. Четрдесетосма*, Подгорица: ЦИД, 1999.
- 76) Peškir, Branko, *Razvoj vojne industrije u samoupravnoj privredi*, Beograd: Institut za političke i međunarodne studije, KIZ Centar, 1988.
- 77) Popović, Nikola, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd: ISI, 1988.
- 78) Раковић, Слободан, *Крушик Ваљево. Летонис 1939–2011*, Ваљево, 2012.
- 79) Ristović, Milan, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948–1960*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 1998.
- 80) Ристовић, Милан, *На прагу Хладног рата. Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1950)*, Београд: Филозофски факултет, 2016.
- 81) Selinić, Slobodan, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*, Beograd: INIS, 2010.
- 82) Стаматовић, Александар, *Војни производни погони. Прва савремена индустрија у Србији (1804–1878)*, Београд: Заједница техничких факултета, Музеј науке и технике, 1997.
- 83) Stanić, Đorđe, *Vojno školstvo JNA*, Edicija: „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, knjiga 10, Beograd: Vojnoizdavački i naučni centar, 1986.
- 84) Stanišić, Miliija, *KPJ u izgradnji oružanih snaga revolucije*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1973.
- 85) Станишић, Милија, *Стратегијске вертикале народноослободилачког рата Југославије 1941–1945*, Београд: ИСИ, 1999.
- 86) Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, I-II, Beograd, Ljubljana, Titograd: Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Pobjeda, 1984.
- 87) Tripković, Đoko, *Jugoslavija i SSSR 1956–1971*, Beograd: ISI, 2012.
- 88) Fejto, Francios, *A History of the People's Democracies – Eastern Europe since Stalin*, Harmondsworth: Penguin Books, 1977.

- 89) Hanter, Robert, *Security in Europe*, London: Elek Books, 1969.
- 90) Hantington, Semjuel, *Vojnik i država. Teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, Beograd: Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet Političkih nauka, Diplomatska akademija, 2004.
- 91) Шаренац, Данило, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд: Институт за савремену историју, 2014.
- 92) Štrbac, Čedomir, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1975.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

- 1) Белић, Милорад, „Улога „Крушика“ у стварању војне индустрије Југославије (1945–1955)“, *Гласник*, бр. 25 (1990), Ваљево: Историјски архив Ваљево, 85–90.
- 2) Bogetić, Dragan, „Laviranja jugoslovenske spoljne politike – Vojna saradnja Jugoslavije sa SAD posle sukoba sa Informbiroom“, *Istorija 20. veka*, 1–2 (1993), 117–121.
- 3) Богетић, Драган, „Војни преговори Југославије са Западом у светлу опасности од оружане интервенције источноевропских држава“, *Војноисторијски гласник*, 1–2 (2003), 88–105.
- 4) Богетић, Драган, „Југославија у хладном рату“, *Историја 20. века*, 2 (2008), 315–370.
- 5) Богетић, Драган. „Југославија између Истока и Запада“, *Југославија у хладном рату*, Зборник радова, уредник Александар Животић. Београд: ИНИС, 2010, 13–36.
- 6) Богетић, Драган, „Југославија и борба алжирског народа за национално ослобођење 1954–1962“, *Југославија–Алжир*, Зборник радова са научне конференције, Алжир, 27. јануар 2013, ур. Миладин Милошевић, Београд: Архив Југославије, 11–47.
- 7) Бонцић, Драгомир, „Предвојничка обука на југословенским универзитетима 1948–1968“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2012), 100–118.
- 8) Valdevit, Giampaolo. „Simetrije i pravila igre. Engleska, Sjedinjene Države, Jugoslavija i Majska kriza 1945.“, *Balkan posle Prvog Drugog svetskog rata*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd: ISI, 1996, 54–70.
- 9) Gibianski, Leonid, „Sovejtsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2 (1996), 151–170.
- 10) Gulić, Milan, Ninković, Momir, „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva: slučaj JUSTE“, *Istorija 20. veka*, 1 (2014), 143–163.
- 11) Denda, Dalibor, „Druga tripartitna konferencija vojnih predstavnika zemalja Balkanskog pakta u Atini, 3–12. juna 1953. godine“, *Balkanski pakt 1953–1954*, Zbornik radova, ur. Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, 136–148.
- 12) Dimić, Ljubodrag, „Josip Broz, Nikita Segejevič Hruščov i Mađarsko pitanje 1955–1956“, *Tokovi istorije*, 1–4 (1998), 23–59.
- 13) Dimić, Ljubodrag, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956. Zbliženje, pomirenje, razočarenje“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, Zbornik radova sa naučnog skupa, urednik Đoko Tripković, Beograd: ISI, 1999, 279–293.
- 14) Dimić, Ljubodrag, „Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955. Prilog za istoriju hladnog rata“, *Tokovi istorije*, br. 3–4 (2004), 27–54.

- 15) Dimitrijević, Bojan, „Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (1996), 101–112.
- 16) Dimitrijević, Bojan B, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1948“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (1997), 87–96.
- 17) Dimitrijević, Bojan, „Jugoslavija i NATO 1951–1958. Skica intenzivnih vojnih odnosa“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Zbornik radova, urednik Slobodan Selinić, Beograd: INIS, 2008, 255–274.
- 18) Dimitrijević Bojan, „Organizacija Jugoslovenske armije 1948–1954“, *Balkanski pakt 1953–1954*, Zbornik radova, ur. Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, 313–343.
- 19) Животић, Александар, „Југословенско-египатски војни односи 1953–1956“, *Токови историје*, бр. 1–2 (2007), 154–169.
- 20) Животић, Александар, „Вашингтонски преговори (мај–јун 1951) – Преломна тачка југословенско-америчких односа?“, *Токови историје*, 2 (2012), 160–186.
- 21) Životić, Aleksandar, „Zašto je reorganizovana Jugoslovenska armija 1948? Ratni plan Maksimum“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2008), 57–70.
- 22) Žutić, Nikola, „Militarizacija fizičke kulture u Kraljevini Jugoslaviji 1929–1935“, *Istorija 20. veka*, br. 1–2 (1988), 109–124.
- 23) Зорић, Миленко, „Оглед о политици одбране и војној доктрини“, *Војно дело*, бр. 3–4 (1993), 37–55.
- 24) Ковачевић, Катарина, „Југославија и Мађарска криза 1956. године“, *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, Зборник радова, ур. Александар Животић, 127–148.
- 25) Kovačević, Katarina, „Incidenti na jugoslovensko-mađarskoj granici 1953–1956“, *Balkanski pakt 1953–1954*, Zbornik radova, ur. Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, 282–294.
- 26) Laković, Ivan, „Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji kao uvod u stvaranje Balkanskog pakta“, *Balkanski pakt 1953–1954*, Zbornik radova, ur. Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, 201–215.
- 27) Laković, Ivan, „Jugoslavija i projekti kolektivne bezbjednosti 1950–1960“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Zbornik radova, urednik Slobodan Selinić, Beograd: INIS, 2008, 275–291.
- 28) Lečić, Tatjana, „Uzroci krize u funkcionisanju Balkanskog saveza“, *Balkanski pakt 1953–1954*, Zbornik radova, ur. Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, 154–166.
- 29) Lukanc, Maja, „Polski Październik '56 z perspektywy słoweńskich i jugosłowiańskich władz oraz prasy“, *Polska i Jugosławia w XX wieku. Polityka – społeczeństwo – kultura*, pod redakcją Momčilo Pavlović, Paweł Wawryszuk, Andrzej Zaćmiński, Bydgoszcz, 2018, 235–251.
- 30) Marković, Predrag, „Jugoslavija i mađarska kriza 1956. godine u svetlu britanskih izvora i pisanja beogradske štampe“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Zbornik radova sa naučnog skupa, urednik Đoko Tripković, Beograd: ISI, 1996, 143–154.
- 31) Милетић, Марко Б, „Инциденти на границама између Југославије и земаља Информбироа (1948–1955)“, *Токови историје*, бр. 2 (2020), 185–208.

- 32) Milošević, Nemanja, „Jugoslavija u američkoj vojnopoličkoj strategiji odbrane Zapada od SSSR-a 1950–1954“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Zbornik radova, urednik Slobodan Selinić, Beograd: INIS, 2008, 207–231.
- 33) Milošević, Nemanja, „Jugoslavija, SAD, NATO i Balkanski pakt“, *Balkanski pakt 1953–1954*, Zbornik radova, ur. Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, 176–200.
- 34) Мијатов, Никола, „Југословенски спорт у служби јачања одбрамбене моћи земље 1945–1950“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2017), 156–172.
- 35) Nenezić, Dragan, „Ratni planovi balkanskih saveznika 1953–1955“, Zbornik radova, ur. Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, 344–369.
- 36) Нинковић, Момир, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, *Токови историје*, 2 (2015), 129–153.
- 37) Pavić, Radovan, „Geopolitičke i geostrateške značajke evropske zone Varšavskog ugovora“, *Politička misao*, br. 2 (1969),
- 38) Prelević, Miloš, „Marks i Engels o klasno-revolucionarnom i opštem vojnostrategijskom sadržaju i karakteru naoružanog naroda“, *Politička misao*, br. 3 (1975), 5–20.
- 39) Pršić, Miloje, „Stvaranje i kontinuirani razvoj Vojnoistorijskog instituta (1876–2001)“, *Војноисторијски гласник*, br. 1–2 (2001), 13–29.
- 40) Рендулић, Златко, „Развој домаћих ваздухоплова после Другог светског рата“, *Сто година српског војног ваздухопловства*, књига 2, ур. Драгана Марковић, Београд: Команда Ваздухопловства и противваздухопловне одбране, 2014.
- 41) Ristović, Milan, „Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945–1950)“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Zbornik radova sa naučnog skupa, urednik Petar Kačavenda, Beograd: ISI, 1996, 71–85.
- 42) Ristović, Milan, „“Mali Rat“ na jugoslovensko-grčkoj granici (1945–1950)“, *Војноисторијски гласник*, br. 1–3 (1999), 89–109.
- 43) Ritter, Laszlo, „War on Tito’s Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies“, *Balkanski pakt 1953/1954*, ur. Nemanja Milošević, Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2008, 251–281.
- 44) Терзић, Милан, „Извори војне стратегије Јосипа Броза Тита 1948. Поштовање историјског искуства“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2009), 235–241.
- 45) Тодорић, Слободан, „Дивилно-војни односи“, *Војно дело*, бр. 4–5 (1998), 86–98.
- 46) Tripković, Đoko, „Jugoslavija i Maršalov plan“, *Istorija 20. veka*, br. 1–2 (1990), 59–76.
- 47) Tripković, Đoko, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (1997), 61–73.
- 48) Čavoški, Jovan, „Arming Nonalignment: Yugoslavia’s Relations with Burma and the Cold War i Asia, 1950–1955. (New Evidence from Yugoslav, Chinese, Indian, and U.S. Arcihves“, *CWIHP Working Paper No. 61*, Washington DC: Woodrow Wilson Center, 2010, 1–59.
- 49) Čavoški, Jovan, „Jugoslavija i Azija (1947–1953)“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Zbornik radova, urednik Slobodan Selinić, Beograd: INIS, 2008, 526–543.
- 50) Чавошки, Јован, „Рука пружена преко света: југословенска подршка Бурми у борби против спољне агресије 1952–1954“, *Токови историје*, бр. 2 (2018), 143–176.

НЕОБЈАВЉЕНИ РАДОВИ

- 1) Животић, Александар, „Да ли се припремала војна агресија на Југославију?“, предавање одржано у Српској академији наука и уметности, април 2019.
- 2) Laković, Ivan, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD 1948–1961*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2012.
- 3) Тасић, Дмитар, *Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2011.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Марко Милетић је рођен 25. априла 1990. године у Ужицу. Основну школу и гимназију завршио је у Ариљу. Дипломирао је 2014. на Филозофском факултету у Београду. Мастер академске студије завршио је 2016. на истом факултету. Упоредо са мастер студијама историје, током 2015. на Војној академији Универзитета одбране у Београду завршио је школовање за резервног официра. Јануара 2017. уписао је докторске студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду, код ментора проф. др Александра Животића. Од септембра 2017. до јуна 2019. био је запослен у Архиву Југославије. Од јуна 2019. запослен је у Институту за савремену историју. Истраживачки се бави темама из војне и дипломатске историје Југославије. Учествовао је на међународним научним конференцијама у Словенији и Пољској. Аутор је књиге *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини. Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године*, Београд: ИСИ, 2020. Објавио је више научних радова и прилога, како у водећим домаћим историографским часописима, тако и у иностранству. Сарадник је Матице српске.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Марко Милетић

Број индекса 5i16-06

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Политика одбране Југославије (1945–1958): Идеје и пракса

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 23. јун 2021.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Марко Милетић

Број индекса 5i16-06

Студијски програм Историја

Наслов рада Политика одбране Југославије (1945–1958): Идеје и пракса

Ментор проф. др Александар Животић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 23. јуна 2021.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Политика одбране Југославије (1945–1958): Идеје и пракса

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 23. јуна 2021.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.